

Demokratins bärare
Det globala folkrörelsesystemet

av Jan Wiklund

Reviderad utgåva 2023

Innehåll

Kapitel 1. Aktörerna: stater, kapital och folkrörelser	7
Kapitel 2. Scenen: Världen.....	21
Kapitel 3. Folkrörelser före världsmarknadssystemet.....	45
Kapitel 4. Lokalsamhällellens försvar mot världsmarknadssystemet	75
Kapitel 5. Lönearbetarnas försvar mot kapitalägarna.....	113
Kapitel 6. Systemperiferiernas försvar mot centrum	171
Kapitel 7. Bönders försvar mot matmarknaderna.....	243
Kapitel 8. De marginaliserades strävan efter likaberättigande	291
Kapitel 9. Civilsamhällets självförsvar	339
Kapitel 10. Folkrörelsesystemet	393
Appendix. Folkrörelsecykeln	419

Inledning

Denna bok föddes i en diskussion i Stockholmsavdelningen av Miljöförbundet (numera Jordens Vänner Sverige) på 80-talet. Vi var less på ett politiskt klimat som betraktade bara stater och kapital som aktörer på samhällsscenen och dömde alla andra till åskådare och hejklacker – ”vänster” om de hejade på staten och ”höger” om de hejade på kapitalet. Vi ville heja på oss själva och på folk som oss. Och vi ville presentera historier och material som visade att sociala rörelser, eller folkrörelser (vilket är samma sak) verkligen är aktörer i sin egen rätt och inte yngre syskon till stora och fina NGOer.

Genom att beskriva vad folkrörelser är, vad de har varit och vad de har gjort vill vi bidra till en strategidiskussion för nya och gamla folkrörelser. Vi vill också bidra till den pågående internationella diskussion om folkrörelser där man verkar ha svårt att skilja mellan folkrörelser, krig och fylleslagsmål och gärna buntar ihop dem under rubriken ”konflikt”.

Ytterligare ett tema finns. Vi hade irriterat oss över hur den politiska diskussionen överideologiserades så att de flesta sätt att ställa frågorna var uteslutna. Möjligheterna konstruerades som ”ismer”. Efter att ha undersökt hur positioner en gång hade formats blev vi övertygade om att detta oftast gått till på ett mycket pragmatiskt sätt för att tillgodose tillfälliga behov, men att de efterhand stelnat och de ursprungliga behoven glömts bort. Vi såg därför en poäng i att beskriva de ideologiska föreställningarnas pragmatiska ursprung för att om möjligt bidra till att lösa upp dem och skapa en förmåga hos folkrörelsevärlden att kontinuerligt formulera och vräka undan ideologier efter tidens behov.

Allt detta sammantaget är följaktligen syftet med den här boken.

Läsare kanske märker att jag vacklar mellan begreppen sociala rörelser och folkrörelser. Folkrörelser är ett gammalt folkligt begrepp som fortfarande slår an i Sverige, men på den internationella scenen skadades det allvarligt av det kalla krigets uppfattning att allt som var ”folkligt” måste vara smittat av kommunism. Sociala rörelser är ett aningen akademiskt begrepp med osäker räckvidd och som kanske inte ens täcker allt jag kommer att skriva om. Kanske det inte ens är känt bland folk i gemen. Genom att ohejdat använda dem om varandra hoppas jag få dem att sammanfalla och kanske också bredda allas räckvidd.

En första version av denna bok publicerades 2010. Den kan köpas från www.folkrörelser.org. Kanske det tog så lång tid för att vi ägnade vår tid åt en massa rörelseaktiviteter både hemma och globalt. Men kanske också för att vi hade våra vanliga jobb att sköta. Folkrörelseaktivister kan som regel inte leva av aktivism, de måste sälja arbetskraft eller något annat på marknaden.

Denna andra utgåva skiljer sig något från den första. Mycket har hänt sen 2010, och medan jag inte vill ändra för mycket har jag lärt mig av reaktioner och från vidare läsning att det finns historier som det skulle vara en skam att utelämna. Jag har också försökt göra denna utgåva lite mer sant global – alla böcker som skrivits av en europé är kanske dömd att ha en europeisk slagsida, inte minst för att författaren vet mer om den europeiska miljön än om andra, men man har åtminstone en skyldighet att bekämpa denna tendens.

Denna boks källor är främst historier om olika rörelsemobiliseringar runt om i världen. Det finns tusentals av sådana. Jag har försökt fokusera på dem som har betytt mest för utvecklingen av folkrörelsetraditioner och/eller den globala historien. Men jag har varit beroende av vad som finns på bibliotek och internet på språk jag kan läsa (skandinaviska, engelska, franska, tyska och spanska). Detta bidrar till slagsidan: det finns sorgligt lite skrivet på (eller översatt till) dessa språk om till exempel rörelser i Indien och Kina, i alla fall innan européer började visa ett rovgirigt intresse för dem under 1800-talet. Och de utgör en tredjedel av världen. Jag måste lämna till nästa generation att väva in de flesta av dessa historier i en framtida bok av ännu större räckvidd.

Eftersom den ursprungliga boken skrevs på 1990-2000-talen har få händelser efter detta datum beskrivits här. Eller snarare: få händelser efter 1980-talet har beskrivits, eftersom jag har försökt undvika det journalistiska perspektivet med dettas oundvikliga utelämnanden. Jag har försökt förlita mig till ”peer reviewed” akademiska böcker så mycket som möjligt och använda rapportering av deltagare (som mig själv) bara till livfulla detaljer. Och akademisk forskning tar tid om den är seriös. Av det skälet har jag till exempel inte nämnt något om de mobiliseringar som följde på kollapsen 2008; inget av vad jag har läst om detta hittills har övertygat mig.

Men eftersom jag också är deltagare har jag inte ens försökt trycka ner min strävan att ordna alla de vetenskapliga detaljerna till ett perspektiv som kan hjälpa andra deltagare. I detta är jag inte objektiv. Men jag delar Prosper-Olivier Lissagarays uppfattning, som han uttrycker i sin studie av Pariskommunen från 1876, vilket innebär att jag skildrar både missgrepp och framgångar:

”Den som förtäljer folket falska revolutionssånger och – det må vara med flit eller av ovetenhet – bedrager det med historiska skaldefantasier, är likaså straffbar som geografen, vilken upprättar falska sjökort åt de sjöfarande.”

Bokens upplägg

De två första kapitlen handlar om aktörer och scen – vem kan göra något åt vår värld, och vad är vår värld? Dessa kapitel kan uppfattas som lite väl teoretiska, men de följande kapitlens mer rättframt historieberättande kan vara svårare att förstå utan dem. Där presenteras en del begrepp som jag använder om och om igen, som centrum och periferi, världsmarknadssystem, folkrörelse, direkt producent osv; man förstår historierna bättre om man har läst de två första kapitlen.

Kapitel 3 och 4 handlar om världen före ungefär 1800. Efter detta datum handlar kapitel 5, 6, 7, 8 och 9 om rörelser sammanförda efter fokus – lönearbete, territorium, agrarsamhälle, genus, ”parias”, fred, miljö. Eftersom en och samma mobilisering kan ha flera fokus kan samma mobilisering finnas i flera kapitel. Kapitel 10 försöker sedan binda ihop dem till en helhet igen.

Det finns också ett Appendix där de mest teoretiska elementen från kapitel 1 har stoppats in. Det är inte strikt nödvändigt att läsa det för att förstå boken, men om man verkligen vill vara i stånd att se en mobilisering från så många vinklar som möjligt rekommenderar jag det starkt.

Kapitel 1.

Aktörerna: stater, kapital och folkrörelser

NÄR MAN BESKRIVER ETT SKEENDE råder oss Johan Asplund att se det hela som ett drama, med akt, aktörer, scen, medel och mål. De fem frågor som måste besvaras av framställningen är vad?, vem?, när och var?, hur? och varför?. Om man glömmer bort någon av frågorna gör man sig enligt Asplund skyldig till reduktionism och förvrängning av sin berättelse [1].

I det här kapitlet beskriver jag vilka kollektiva aktörer som uppträder i pjäsen. Själva pjäsen börjar i Kapitel 3.

Aktörerna är tre. Var och en är företrädare för, eller stöder sig på, en viss typ av organisation eller struktur med en viss sorts inbyggda mål eller drivkrafter, som fundamentalt skiljer sig åt och som i hög grad styr aktörernas handlande. Aktörerna kan kallas staten eller förvaltningen, näringslivet eller kapitalägarna, och folkrörelserna. Eventuellt skulle man kunna lägga till en fjärde aktörstyp, nämligen dem som vi provisoriskt kan kalla de intellektuella.

De tre aktörstyperna organiserar sig runt de tre olika möjliga fördelningsmekanismerna för livsförnödenheter: redistribution, marknad och ömsesidighet [2]. Redistribution eller omfördelning innebär att en auktoritet samlar in varor från producenterna och sedan fördelar dem enligt någon slags norm. Marknad innebär byte av varor till priser som bestäms av tillgång och efterfrågan, mellan parter som är helt fria att göra bytet eller låta bli. Ömsesidighet, slutligen, innebär att folk ger varandra saker eller gör varandra tjänster därför att de redan är bundna vid varandra, eller på grund av "spontana livsytringar" — ett begrepp som jag hoppas återvända till ibland eftersom det är centralt för förståelsen av folkrörelser.

Redistribution kan organiseras genom lokalsamhällen eller genom klaner, dvs grupper som hävdar ett gemensamt biologiskt ursprung. De aktörer som i vår kultur organiserar den mesta redistributionen och vinner åtskillig legitimitet därvid kallas stater. De kan beskrivas som administrativa apparater som är knutna till vissa territorier och består av funktionärshierarkier. De har som främsta mål att livnära sig på skatter, och medlet att göra detta är, förutom att sköta redistributionen, att upprätthålla stabiliteten i systemet [3].

Administrativa apparater knutna till territorier är en gammal företeelse — de första uppstod i Egypten för sex tusen år sen. Men stater med anspråk på total administrativ kontroll över ett likformigt territorium uppkom ca 1450, samtidigt med att ordet 'stat'

1. Kenneth Burke: A grammar of motives, University of California Press 1945, återberättat i Johan Asplund: Teorier om framtiden, Liber Kontenta 1985.

2. Karl Polanyi: Den stora omvandlingen, Arkiv, 1989. En kort sammanfattning ges också i Paul Bohannan: Social anthropology, Holt, Rinehart and Winston 1969. Susan Strange: States and markets, Pinter 1988, insisterar på de intellektuellas roll som aktör, och delar också upp kapitalets på produktions- och finanskapital med mycket divergerande intressen.

3. Om statens framväxt se Charles Tilly: Coercion, capital and European states, Blackwell 1993. Om dess funktionssätt se t.ex. Bo Rothstein: Den korporativa staten, Norstedts 1992. Göran Ahrne: Byråkratien och statens inre gränser, Rabén & Sjögren 1989 behandlar staterna i deras egenskap av kompromissorgan.

först myntades. Och ett statssystem som täckte hela jorden uppkom först på nittonhundratalet.

De europeiska stater som är kärna i det nuvarande globala statssystemet började sin tillvaro för tusen år sen som adelsföljen som levde på att sälja 'beskydd' till bönder, hantverkare och köpmän, i ständigt konflikt med andra adelsföljen. Dessa konflikter har varit den starkaste faktorn i staternas uppbyggnad; krig har format deras interna organisation ännu mer än de har format deras territorier. Konflikten mellan de olika adelsföljerna, som var och en hade ett gott öga till varandras resurser, ledde till två utvecklingsvägar. Dels förmådde den dem till en allt mer stabil organisation, som efter femhundra år hade börjat likna de stater vi idag är vana vid. Dels gjorde den varje stat alltmer beroende av stöd och medverkan från 'klienterna', de 'egna' kapitalägarna och befolkningarna. Enligt John A. Hall är det som skiljer de moderna staterna från sina föregångare att de är väl förankrade i en härskande klass medan föregångarna bestod av en dynasti som även överklassen gjorde sitt bästa att kringgå vilket oftast lyckades väl [4].

Staterna har tvingats köpa dessa klienters medverkan för att hävda sig och överleva. Kapitalägarnas medverkan har köpts med underlättnad av dessas kapitalackumulation t.ex. genom skydd av monopolrättigheter (patentskydd, polis, i sista hand krig) och genom rationalisering och disciplinering av människors beteende så att det ska passa till världsmarknadssystemets principer (repressions- och belöningssystem, skola). Folkmajoritetens medverkan — inte minst i form av självdisciplinering — har köpts med eftergifter i form av social integration, dvs erkännande av folkliga krav och rättigheter genom politiskt bestämda omfördelningar av resurser (socialpolitik, offentlig konsumtion av kollektiva varor) samt viss grad av medinflytande och demokrati. Vilket av respektive aktörs behov som ska få störst genomslagskraft i staternas politik beror på respektive aktörs styrka. Näringslivets, folkrörelsernas, och också staternas egen styrka. Ju svagare och fattigare staten är, desto mindre har de råd att köpa stöd, desto mer måste den förlita sig till våld — därav bland annat svårigheten för civiliserade institutioner att fungera i fattiga länder. När våld är det viktigaste medlet för konfliktlösning är det ett fattigdomsbevis, ett bevis på misslyckande att bygga upp en stabil stat [5].

Tvånget att köpa stöd gör att statsfunktionärerna sällan får frihet att fullt ut verkställa sina egna önskade mål. Förutom att vara en egen aktör blir staten också ett slagfält för andra. Därför blir staten ett slags kompromissagent och bekräftare av styrkeläget mellan alla tre aktörer. Men dess funktionärer kan också, inom ramar, agera självständigt. I synnerhet i ett läge av maktjämvikt mellan kapital och folkrörelser kan de, tack vare sin tillgång till våldsmiddel, spela ut dessa mot varandra och få ett större eget handlingsutrymme.

Dock är samarbetet mellan stater och näringsliv mer typiskt, vilket ska utredas i kapitel 2 Scenen: världen.

Stabiliteten i systemet upprätthålls också, enligt vissa, av det faktum att staterna är

4. John A. Hall: Powers and liberties, Basil Blackwell 1985.

5. Charles Tilly: Coercion, capital and European states.

många. De samexisterar i ett statssystem — ja, en ny stat får t.o.m. sitt certifikat som stat av de andra staterna. I statssystemet finns olika strukturella positioner — stater är starka eller svaga beroende på i vilken position de sitter; detta ska också utredas i kapitel 2. Det faktum att staterna är många ger kapitalen stor frihet att spela ut olika stater mot varandra, vilket upprätthåller näringslivets självständighet som aktör. Samt, som sidoeffekt, ger folkrörelser samma frihet!

Näringslivet eller kapitalet är den typ av aktör som är uppbyggd kring marknaden. Det sysslar med att organisera någon form av produktion i syfte att sälja produkten. Det gör detta i avsikt att få sitt kapital att växa. Medlet är att göra vinst på affärer, vinst som kan läggas till kapitalet och göra det större [6].

I detta sammanhang bortser jag helt från organisationens abstraktionsgrad, dvs hur långt från produktionen kapitalägaren står. Det kan handla om en agrobusiness-jordbrukare eller ett internationellt finansföretag. Däremot täcks knappast de flesta hantverkare av begreppet; det avgörande är att kärnan i det man gör är att ackumulera kapital, inte att producera och överleva. De som ägnar sig åt att producera och överleva, de må arbeta i egen regi eller andras, kallar jag direkta producenter.

Uttryckt på detta sätt är näringslivet en gammal företeelse. Marknader där varuproducenter har sålt till varandra har funnits i tusentals år. Produktion i avsikt att förmera ett kapital är betydligt yngre men har åtminstone funnits sedan antiken. Kapital som aktörer i global skala är dock beroende av mer påtagliga internationella marknader och därmed i princip ett barn av åttahundratalet då sådana började komma igång enligt Abu-Lughod [7]. Näringslivet som organisatör av produktion i stor skala är en ännu senare företeelse.

Det är kapitalens ovillkorliga strävan att växa som skiljer dem från andra historiska organisatörer och/eller exploatörer av direkta producenters produktion, som t.ex. klassiska jordägare, och som gör dem så extremt kraftfulla i sin strävan att exploatera människor och natur. Växtkravet beror på att olika aktörer inom näringslivet, olika företag, konkurrerar med varandra och därför ständigt måste söka överflygla varandra för att överleva. De måste ständigt söka nya resurser, nya marknader, nya metoder — eller dö.

Det är också deras direkta kontakt med organiseringen av den för alla livsviktiga produktionen som normalt gör dem till nyckelaktörer, även om de vid särskilda tillfällen kan överflyglas av de andra.

Under världsmarknadssystemets tid har de viktigaste aktörerna inom näringslivet alltid varit globalt inriktade. Det var de internationella bankir- och handelshusen som i samarbete med staterna byggde upp systemet på 1500- och 1600-talen [8]. På den tiden var företagens befattning med själva produktionen ringa och verksamheten rörde få varutyper. Allteftersom världsmarknadssystemet har utvecklats har näringslivet ökat

6. Den klassiska skildringen av kapitalet är givetvis Karl Marx: *Kapitalet*, del 1-3, Cavefors 1969. Kapitalet som aktör skildras dock bättre av Joseph Schumpeter: *The theory of economic development*, Harvard University Press 1935, 1949, eller Alfred Chandler: *The visible hand*, Harvard University Press 1980 resp *Scale and scope*, Belknap 1990.

7. Janet Abu-Lughod: *Before European hegemony*, Oxford University Press 1989.

8. Se bl.a. Fernand Braudel: *Civilisationer och kapitalism 1400-1800*, tre band, Gidlunds 1982-86.

sin andel av samhällets totala produktion — produktionen har kommersialiserats — och också ökat sin kontroll av de direkta producenterna.

Det är inte alldeles korrekt att säga att näringslivet helt organiseras kring marknaden, om marknaden innebär att parter är fria att byta varor enligt egen önskan. Till en början är, som arbetarrörelser alltid har påpekat, köp och försäljning av arbetskraft knappast fri; de som säljer måste sälja för att överleva som personer medan de som köper bara riskerar sin existens som organisationer. Vissa företag har dessutom lyckats monopolisera resurser på ett sådant sätt att de kan ställa villkoren själva, eller i samarbete med andra företag. Vissa företag samarbetar också mycket intimt med stater för att garantera att villkoren ska vara till deras fördel. En del forskare, t.ex. Fernand Braudel, talar därför om tre nivåer i samhället som strukturerande, snarare än tre fördelningsmekanismer: ömsesidighet, marknad och kapital — och med kapital menar han då hierarkiernas, våldets och tvångets nivå, dvs stat och storföretag. På samma sätt som staten har krossat lokalsamhällets och släktens redistribution har företagen krossat marknaden. Om man resonerar på det sättet är det på kapitalets nivå som samhällsaktörerna finns [9].

Båda synsätten har något som talar för sig; vilket som är fruktbarast beror väl på vad man letar efter: det förra är fruktbarast när man talar om vilka aktörer som finns, det senare när man talar om hur aktörerna interagerar med varandra. Jag återkommer till detta i Kapitel 2.

Ömsesidighet innebär att förnödenheter och livsförutsättningar fördelas enligt en symmetri, mellan människor som har grovt sett jämlika positioner, åtminstone för stunden. Den styrs inte av organisationer utan av kulturen och, som jag har påpekat ovan, av spontana livsyttringar hos människan som art. Syftet är att överleva på rimliga villkor.

Den mekanism som styr ömsesidigheten är att deltagarna bidrar för att bli accepterade av sina likar, en drivkraft som är oerhört stark [10]. Det medel de använder är att ge varandra gåvor, som givetvis kan bestå både av saker och av tjänster. Gåvorna kan också ges till personer, kollektiv eller “ideella kollektiv” eller etiska principer [11].

Gåvors syfte är att upprätta och upprätthålla relationer mellan människor, relationer vars syfte är att skapa stabilitet, poolning av resurser, tillit och mening i en osäker värld. Det är på detta sätt som människan, liksom alla sociala djur, har utvecklats; samarbete är alltid mer givande än att jaga ensam, och har på det sättet förmodligen blivit inskrivet i vårt DNA [12].

9. Fernand Braudel: *Marknadens spel*, Gidlunds 1986.

10. Se t.ex. Amitai Etzioni: *The moral dimension; towards a new economics*, Macmillan 1989.

11. David Cheal: *The gift economy*, Routledge 1998, Jacques Godbout: *The world of gift*, McGill-Queen's University Press 1998. Cheal ägnar sig helt åt den elementära gåvoekonomin inom familje- och vänkretsar medan Godbout också beskriver hur gåvoekonomier kan institutionaliseras. Cheal och Godbout åberopar sig på en socialantropologisk tradition från Marcel Mauss, men egentligen påpekades företeelsen redan av Piotr Kropotkin i *Ömsesidig hjälp i slutet av artonhundratalet*, sv övers Federativ 1978.

12. Att samarbete är mer framgångsrikt än att jaga ensam, för att inte tala om att fuska sig genom livet, visades matematiskt av Robert Axelrod: *The evolution of cooperation*, Basic Books 1984, och tematiserades vidare med avseende på evolutionen av Matt Ridley: *The origin of virtue*, Viking 1996 och Frans de Waal: *The bono and the atheist*, W.W. Norton 2013.

Transaktionerna grundas i moralisk ekonomi, dvs regleras av det socialt önskvärda snarare än av det maximala utbytet. Relationerna bör enligt gåvoekonomin vara långvariga; de bör kännetecknas av mångsidiga känslor och betydelse som inte är knutna till de enskilda transaktionerna, som de är i det kommersiella utbytet, utan ingår i en långvarig krav- och kärlekskultur där gåvor och gengåvor tillsammans skapar ett ömsesidigt "vi" som delar på nyttigheterna, när så krävs, snarare än byter dem med varandra.

Gåvoekonomier förekommer naturligtvis främst inom familje- och vänskretsar men kan också i viss mån institutionaliseras i fenomen som t.ex. blodbanker, eller i hela kulturer som lokalsamhällen, intressegemenskaper, forskning — och folkrörelser.

Summan av de riter, rutiner och sedvänjor som organiseras runt ömsesidigheten för att befästa denna kallar jag i den här boken för det civila samhället. Jag är medveten om att detta är ett mångtydigt begrepp som har fått en något vidlyftig användning i debatten. Men när Adam Ferguson introducerade begreppet på sjuttonhundratalet avsåg han den snabbt krympande andel av mänskliga relationer som inte styrdes av hierarki eller marknad, och det tycker jag mig också kunna göra, eftersom jag inte har hittat något annat täckande begrepp [13]. Jag avser alltså inte någon särskild 'sektor' eller 'plats'; det civila samhället finns överallt där det finns människor som agerar ömsesidigt, och hurvida det ska hävda sig gentemot stat och näringsliv — gentemot 'kapitalet' i Braudels termer — beror på hur väl det försvaras.

Kring ömsesidigheten, och i andra hand kring de marknader och den omfördelning som stöder denna, organiseras en aktör till dess skydd, mot den skada som vållas av kapitalets aktörer: folkrörelser.

Statsfunktionärer och kapitalägare har ett intresse av att deras respektive apparater drar in allt mer av det mänskliga livet under sin kontroll; det skapar ökade livsbetingelser för dem som klasser, dvs som kategorier av människor som har som sin speciella roll att driva staten respektive kapitalet.

Det skulle inte nödvändigtvis behöva vara något problem om det inte vore för två saker. För det första, vilket är trivialt, därför att de driver sina verksamheter i främst sitt eget intresse och ser till att de får maximalt med ersättning för detta. För det andra, vilket kanske är viktigare, därför att stat och näringsliv är så starkt rutinbundna [14] företeelser. Staters handlingsmönster avgörs i förfärande hög grad av stabilitetskravet och företags av växtkravet. Ju mer de drar in i sin trollkrets, desto mindre hänsyn kan tas till män-

13. En källa på engelska är <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/ferguson/civil.htm> Jag förlitar mig till Torben Hviid Nielsen: *Samfund og makt*, Akademisk forlag 1988, eller Per Forsman: *Det kluvna samhället*, Carlsson Bokförlag 1995. En populär framställning ger Erik Sigsgaard: *Relationer i förskolan*, KRUT 73.

14. Jag föredrar avgjort metaforen rutin framför struktur, ett begrepp som lockar fram föreställningar om orubbliga byggnader av sten eller stål. Trots allt har alla människor valmöjligheter även om det råder ett tryck att handla i en viss riktning, och alla samhällslagar är villkorliga. Ett begrepp som hör samman med rutin är tröghet, vilket kan skiljas från strukturers hårdhet. En definition av 'rutin' skulle kunna vara 'det som görs om man inte fattar ett särskilt beslut om motsatsen'. Se t.ex. Inger Jensen & Flemming Vestergaard: *Praxis och tröghet*, Korpen 1979. Standardvetenskap använder ordet "institutioner" som emellertid refererar både till staters och kapitals rutinerade värld och till det civila samhällets mer kaotiska. Se t.ex. Douglass C. North: *Institutional change and economic performance*, Cambridge University Press 1990.

niskors andra prioriteringar. Således tar ingen av dem hänsyn till människors behov; marknaden tar bara hänsyn till köpkraft och låter de rikas frivoliteter slå ut de fattigas nödtorft, och redistributionen tar åtminstone mycket stor hänsyn till status och hierarki.

Dessa andra prioriteringar och dessa andra behov försvaras av folkrörelser.

Folkrörelserna bildas av de klasser och grupper av människor som huvudsakligen drabbas av att staters och företags rutiner följs, dvs i första hand de direkta producenterna. De är bärare av demokratin. De har som främsta mål att försvara de direkta producenternas civila samhälle, vardagskultur eller livsvärld, som stater och kapital lever på och/eller inkräktar på. De försvarar deltagarnas intressen, definierat så brett som möjligt i synnerhet när dessa kommer i konflikt med staternas och näringslivets intressen. Intressena kan se mycket olika ut under olika tidpunkter, bland annat beroende på vilka projekt som för tillfället drivs av de andra aktörerna och beroende på vilka konsekvenser dessa har fått för folk i gemen. Folkrörelsernas medel är medlemmarnas ideella bidrag eller gåvor. Folkrörelserna är temat för denna bok – även om jag förstås bara kan berätta om ett fåtal av dem som har betytt mest.

Alla tre aktörer är bundna vid sina mål och sina medel och kan inte lämna dem utan att dö. Ett kapital som inte strävar efter att växa på marknaden blir utkonkurrerat av andra kapital som är mer nitiska på den punkten. En stat som inte strävar efter stabila hierarkier faller sönder eller erövrar av andra stater, i våra dagar ofta helt informellt. En folkrörelse som inte strävar efter att tillgodose sina medlemmars intressen blir utan medlemmar och därmed utan resurser att handla.

De tre aktörerna är helt likvärdiga när det gäller möjlig makt, men de arbetar under väldigt olika villkor. Stater och kapital har en jämförelsevis lätt uppgift. Deras mål och medel är givna. Stater och näringsliv styrs av rutiner som på ett mycket direkt sätt föreskriver vad deras funktionärer ska göra. Resultaten kan bli förskräckliga för andra men det är något som näringslivet inte alls och staterna bara i begränsad omfattning behöver ta hänsyn till så länge rutinen följs.

Folkrörelserna har som särskild uppgift att ställa tillräta när rutinerna har skapat elände för människor, och ibland föreskriva nya och bättre rutiner.

Folkrörelserna bygger i första hand inte på rutiner. Deras karaktär är snarare brottet med rutinerna. Därför är deras arbete alltid vanskligt och ovisst, och deras framgång, som totalaktör, beror i mycket högre grad än staternas och kapitalens på skicklighet, tur och goda teorier. De kan göra stora misstag. De har mer än en gång satt krokben för sig själva. De är ofta långsamma med att komma till skott. De är sökande, skapande, kaotiska i kaosteoriens termer. Å andra sidan kan de ibland med synbarligen små resurser åstadkomma mycket stora resultat, när behovet är stort och strategin stämmer med förutsättningarna.

Folkrörelsernas uppgift att ställa till rätta när rutinerna gör skada kan låta ana att de är 'undantagsföreteelser' medan kapital och stater representerar det 'normala'. I någon mening är det sant; på grund av sin rutinmässighet kan stater och kapital oftast bibehålla en stark närvaro mer kontinuerligt än vad folkrörelser kan. Men eftersom näringslivets och staternas rutiner alltid drabbar ganska många är folkrörelser minst lika normala företeelser i världsmarknadssystemet som stater och kapital.

Den möjliga fjärde aktören, de intellektuella, eller professionerna, eller symbolhanterarna, har ett särskilt intresse ur folkrörelseperspektiv, oavsett om de är jämbördiga med de tre andra aktörerna eller inte, vilket kan motivera att man åtminstone säger något om dem. De är inte lätta att stoppa in under någon av de andra tre rubrikerna, trots att de organisatoriskt sett kan vara både statsfunktionärer och företagare, eftersom deras syfte i första hand är att utöva tolkningsföreträde eller tankekontroll [15].

Folkrörelser är, på grund av sin relativa frånvaro av fasta och säkra rutiner, starkt beroende av användbara strategier. På grund av sitt ursprung i försvaret mot fientliga aktörers och krafters spel är de också lika beroende av goda tolkningar av vad dessa gör, varför, vem man är själv och vad som händer i allmänhet i världen, s.k. ideologier. Även om de professionellt intellektuella är skickliga på detta och stundom kan använda sin skicklighet i folkrörelsers tjänst är de lika ofta ett hinder som en hjälp för folkrörelsens förståelse.

Hindret finns både utom folkrörelserna och inom dem. Ty på grund av sitt beroende av intellektuella karriärer och sin nyfikenhet på nya tankar är yrkesintellektuella ofta intresserade av framgångsrika folkrörelser och tar gärna på sig rollen som sådana textutläggare och pr-män. Detta intresse är dock av tvetydig fördel för folkrörelserna. Visserligen har de många gånger bidragit till att formulera starka och effektiva språk för folkrörelser. Men lika många gånger har de bidragit till rörelsernas desorganisering.

Det är nämligen inte rörelsernas mål de är mest intresserade av, utan just den egna rollen som textutläggare. Detta innebär exempelvis att de hellre organiserar sig som professionella s.k. NGOer [16] eller klubbar för yrkesrevolutionärer än deltar i folklig organisering. Det gör också att de svartsjukt vakar över sitt tolkningsföreträde och gör vad de kan för att hindra andra att delta i artikuleringen av folkrörelsers ideologier. Därtill kommer att intresset ofta är flyktigt och beroende av den relativa tillgången till andra karriärer [17].

Intellektuella har funnits inom alla samhällssystem och kanske haft större betydelse för systemens funktion inom äldre sådana [18]. Jag ska inte ägna mer plats åt dem här eftersom den omgivning folkrörelserna verkar inom låter sig förklaras utan dem; istället kommer jag att väcka upp dem i skeden där de har spelat någon viktig roll för folkrörelsens handlande. Positiv, eller kanske lika gärna negativ.

15. Här är klassikern Pierre Bourdieu, som behandlar de intellektuellas mål som strävan att kontrollera eller ange tonen inom "intellektuella fält". Se till exempel *The corporatism of the universal: the role of intellectuals in the modern world*, Telos 81.

16. NGO eller Non-Government Organisation är FNs beteckning på alla organisationer som inte är statliga eller, efter ca 1990, affärsdrivande företag. De som använder beteckningen om sig själva är främst sådana organisationer som helt består av anställda, exempelvis vetenskapliga institut. Men i offentligheten används alltmer beteckningen också på folkrörelser, vilket inte minst skapar förvirring bland folkrörelsers medlemmar om vilken identitet man egentligen har. Mer om NGOer i kapitel 10.

17. En källa på svenska är Jan Lindhagen: *Ett mått av prövning*, Zenit 1980

18. Enligt t.ex. Samir Amin: *Eurocentrism*, Monthly Review Press 1989, som jämför med de medeltida systemen med sina prästerskap. Han bortser dock i mitt tycke lite för mycket från den nu pågående industrialiseringen av ordet, det s.k. informationssamhället, som lägger tankekapandet hos de intellektuella hierarkierna i en omfattning som aldrig förr. Se vidare kapitel 10 Folkrörelsesystemet.

<i>Aktör</i>	<i>Stat</i>	<i>Kapital</i>	<i>Folkrörelse</i>
<i>Maktgrund</i>	Redistribution	Marknad	Ömsesidighet
<i>Mål</i>	Stabila hierarkier	Vinst	Skydd
<i>Social bärare</i>	Funktionärer	Kapitalister	Direkta producenter
<i>Handlingsform</i>	Rutin	Rutin	Kaos

Egenskaper hos de tre aktörstyperna

Finns det en folkrörelseteori?

Folkrörelser är möjliga att teoretisera omkring och beskriva principiellt på samma sätt som man kan beskriva stat och näringsliv principiellt. Det finns en icke föraktlig akademisk forskning om folkrörelser, även om den förstås inte är lika omfattande som forskningen om stater och näringsliv. Inte heller är den ens tillnärmelsevis lika systematiserad. Enligt Veit Michael Bader finns det åtminstone fem traditioner eller skolor av folkrörelseforskning som knappast ens kan kommunicera med varandra utan att tala förbi varandra. Baders slutsats av detta är intressant: att folkrörelser är en så mångformig företeelse att en enhetlig teori om hur de fungerar inte är möjlig utom beträffande trivialiteter. Eftersom folkrörelser till skillnad från näringsliv och stat inte representerar en rutin är de kaotiska; de befinner sig i ett ständigt flytande tillstånd där effekten av ett ingrepp inte låter sig beräknas på förhand. Innan man har godtagit detta kan man inte förstå hur en folkrörelse fungerar [19].

Det hindrar dock inte att man formulerar delteorier. Bader föreslår ett antal utgångspunkter för sådana delteorier, av vilka jag återger de tre jag finner viktigast, lätt omformulerade.

1. Folkrörelser utgår ur det civila samhället, dvs det i samhället som varken styrs av statens över- och underordning eller av näringslivets marknadsmekanismer utan av människors 'sociala responsivitet' eller förmåga att svara på varandras appeller.

Mellan det civila samhället och folkrörelser finns en kontinuitet: om det finns lagar för det civila samhället gäller de också i högre eller lägre grad för folkrörelser. Vilka dessa lagar är, och över huvud taget det civila samhället som begrepp, råder det strid om i sociologiska och filosofiska kretsar. Gränsen mellan civilt samhälle, stat och kapital är därför inte helt demarikerad, och staten och kapitalet tenderar att vinna utrymme på det civila samhällets bekostnad. 'Utrymme' kanske dessutom är fel uttryck; på ett företag som i eminent mening är en del av kapitalet är relationerna mellan arbetarna troligen av det civila samhällets typ. Det relevanta begreppet kanske är makt.

En sådan lag som styr både civilt samhälle och folkrörelser kan t.ex. vara att ömsesidigheten mellan människor är viktigare än hierarkier och köp- och säljrelationer. Hi-

19. Veit Michael Bader: Kollektives Handeln, Leske+Budrich 1991.

erarkier och köp- och säljrelationer är uttryck för statens respektive marknadens utifrån pådyvlade, omänskliga rutiner, medan ömsesidigheten är ett spontant och ursprungligt uttryck för den sociala responsiviteten och mer eller mindre inneboende i människan som art. Folkrörelser försvarar ömsesidighetens spontana livsyttringar — sanning, tillit, barmhärtighet — mot de konstgjorda rutinerna, även om folkrörelser också i sin strävan efter hegemoni och samhällsförändring ofta kan förlora de spontana livsyttringarna ur sikte och konstruera nya hierarkier och marknader [20].

En annan lag är att folkrörelser är minst lika rationella som individuella människor. Människor organiserar sig i folkrörelser för att hävda sina kollektiva intressen, vilket inte i och för sig är väsensskilt från andra kollektiva organiseringar som t.ex. en samfällighet av sommarstugeägare. Men folkrörelser är samtidigt, precis som individers handlingar, bestämda utifrån sin kultur. Och vad en kultur bedömer som rationellt kan inte alltid betraktaren ur en annan kultur förstå [21].

2. Folkrörelser uttrycker konflikter mellan sociala grupper. Finns ingen konflikt mellan sociala grupper — något i och för sig orimligt hypotetiskt — finns ingen folkrörelse. Konflikterna är samtidigt ekonomiska, politiska och kulturella. Ingen folkrörelse kan reduceras till ett 'intresse'; den är samtidigt en världsbild och ett sätt att tänka och känna. En folkrörelse försvarar inget trivialt, den försvarar det civila samhället, dess ömsesidigheter och 'spontana livsyttringar', mot fundamentala hot.

Några 'enfrågerörelser' finns därför inte; rörelsen är existensiell oavsett hur avgränsad mobiliseringen är.

3. Folkrörelser kan — i alla fall teoretiskt — lösas upp i ett successivt skeende som består av

- tillvaro av en drabbad grupp, kategori eller klass, som har nått gränsen för den exploatering eller det förtryck den kan tåla;
- utbildande hos individerna inom denna grupp etc av ett kollektivt förhållningssätt till omvärlden vilket kan skapa en gemensamt 'habitus' [22];
- utarbetande av en kollektiv identitet och ett medvetet intresse, ett "vi" som står emot ett "dem"; detta är ofta ett svårt steg eftersom det finns så många möjliga "vi" att identifiera sig med;
- artikulation av detta intresse kopplat till formulering av alternativ till rådande omständigheter; detta inbegriper ett "program" som också är svårt att konstruera eftersom det måste bryta igenom den vardagsartikulation som gör konflikter osynliga, eftersom det måste appellera till alla som angås av intresset, och eftersom det å andra sidan inte får

20. Begreppet 'spontana livsyttringar' har formulerats i kristen diskussion som beteckning för det vi ser som 'det goda', före all ideologi. Se t.ex. K.E.Løgstrup: System og symbol, Gyldendal 1982 eller Den etiske fordring, Gyldendal 1966, ref av Henry Cöster: Om gen-etikens innehåll, i Ord & Bild 3/1985. Utifrån en annan tradition kan man kanske se 'spontana livsyttringar' som en sammanfattning av begreppen existens, moral och intresse — fast innan det formulerats. Begreppet 'social responsivitet' är ett av Johan Asplunds favoritbegrepp, se t.ex. Det sociala livets elementära former, Korpen 1987

21. Det fanns i viss äldre forskning och fortfarande i mycken vulgärdebatt en tendens att se folkrörelser som uttryck för irrationella känsloutbrott. För ett underbyggt avvisande se t.ex. Charles Tilly: From mobilization to revolution, McGraw Hill 1978.

22. Begreppet habitus har myntats av Pierre Bourdieu, t.ex. Distinction, Routledge 1979.

bli så överteoretiserat att programmet ersätter intresset när det gäller att skapa gruppens gränser;

- organisering av kollektivet, för att artikulera, mobilisera och planera handling; detta är också svårt, eftersom varje konflikt berör många grupper vilka alla måste ha sin röst – det finns en inneboende konflikt mellan maktkoncentration för att göra snabb handling möjlig och brett deltagande som får gruppen att växa och mogna – och eftersom varje organisering tenderar att avsöndra en administrerande elit vars intressen kommer att skilja sig från gruppens medlemmars;

- mobilisering av resurserna, vilka alltid är mindre än motpartens men ändå måste leda till seger, detta kräver intelligens, smarthet och förståelse; bara råstyrka räcker inte;

- utveckling av relationer till omvärlden, vilka helst bör ha bättre kvalitet än vad motparten kan uppnå; här är det kanske särskilt viktigt att bevara gruppens auktoritet och integritet gentemot ytligt sympatiserande ”skuggrörelser” av eliter som t.ex. politiska partier och intellektuella;

- handling, vars mål är att göra det billigare för motparten att ge efter än att fortsätta kämpa medan samtidigt som den gör det billigare för en själv att kämpa än att ge upp [23]; och

- resultat, som alltid är tvetydigt; även ett ”nederlag” förändrar världen och kommer förmodligen att göra motparten mindre intransigent nästa gång, i alla fall om hans ”seger” är dyrköpt, medan en ”seger” bara är en utmaning att flytta fram ens positioner.

Stadierna växer ur varandra, men det är inget lineärt förlopp utan snarare ett cykliskt; en handlande folkrörelse nyskapar samtidigt oupphörligt den grupp som handlar och därmed förutsättningarna för fortsatt handling. Eller som E.P. Thompson uttryckte det: arbetarklassen skapade sig själv, genom arbetarrörelsen [24]. En framgångsrik rörelse måste arbeta sig igenom alla dessa stadier; en mindre framgångsrik kommer inte ens så långt. Och när målet har nåtts börjar det på nytt.

Jag ska inte gå för långt in på detta här, eftersom det är ganska teoretiskt och inte rätt sätt att börja en bok av intresse för en folkrörelseaktivist. Läsaren kommer att finna en sammanfattning i ett appendix efter kapitel 10. Jag skulle rekommendera dig att läsa det sedan du har läst alla de andra kapitlen; det visar den otroliga mängd av dimensioner som finns i en folkrörelse, och det kommer förmodligen att göra dig till en bättre rörelseorganisatör som kan utnyttja alla dessa dimensioner till din rörelses fördel.

I detta ljus framstår den traditionella svenska definitionen på folkrörelse — ungefär ’rikstäckande organisation’ — som trivialiserad, samtidigt som många av de organisationer som försöker dra nytta av folkrörelsebegreppets goda rykte, t.ex. professionella NGOer och diverse välgörenhetsorganisationer, knappast verkar höra dit alls [25].

Vad hör dit då? Jag har inget intresse av att utesluta någon som känner sig som del

23. Ett sätt att göra handling billig är att rutinisera deltagandet. Charles Tilly har formulerat en teori om repertoarer som utvecklas långsamt över tid och gör att deltagarna känner sig hemma – från skatteuppror på 1500-talet, över bröduppror på 1700-talet, till strejker på 1800-talet osv. Se t.ex. *From mobilization to revolution*, McGraw Hill 1978, och *The contentious French*, Belknap Press 1986.

24. E.P. Thompson: *The making of the English working class*, Victor Gollancz 1963.

25. Svenska folkrörelsedefinitioner har växlat genom historien. Gamla uppslagsverk från början av nitton-

av en folkrörelse, men samtidigt måste man hålla någotsånär på den begreppsmässiga striktheten om man ska göra sig förstådd. En rimlig definition på folkrörelse har getts av Joakim Raschke, och tills det kommer en bättre kan den stå för en avgränsning av det den här boken handlar om:

“En folkrörelse är en mobiliserande kollektiv aktör, som med en viss kontinuitet på grundval av en hög symbolisk sammanhållning och svag rollspecialisering genom olika organisations- och aktionsformer arbetar för målet att genomföra eller förhindra grundläggande sociala förändringar eller återupprätta tidigare sociala förhållanden.” [26].

Raschkes definition är kontroversiell i tre avseenden, åtminstone i svenska sammanhang. I Tyskland verkar den mer allmänt accepterad.

För det första genom sin betoning av “svag rollspecialisering”. Därav framgår att ju mer en rörelse slår fast nya rollspecialiseringar, dvs förlitar sig till anställda funktionärer och annan hierarkibildning, desto mindre folkrörelse är den. Rollspecialisering och arbetsfördelningar kan vara problematiska påbyggnader på folkrörelser, påbyggnader som tenderar att kväva dem om de går för långt.

För det andra genom pluralformen “olika organisations- och aktionsformer”. Det låter ana att en rörelse alltid är större än en organisation och att en organisation som inte är utlopp för en “mobiliserande kollektiv aktör” inte är del i någon rörelse.

För det tredje genom sin målinriktning på “grundläggande sociala förändringar”. Det stämmer väl överens med Baders tolkning men utesluter många fritidsverksamheter och verksamheter för administration av det civila samhället som i Sverige går under namnet folkrörelser — de räknas direkt till det civila samhället [27]. Det hindrar förstås inte att alla dessa typer av verksamheter är hur aktningsvärda som helst och t.o.m. kan ingå i samma organisatoriska ram som folkrörelser, ibland till ömsesidig nytta, ibland till besvär för varandra. Enligt Bader utgår ju folkrörelser från det civila samhället och finns till för dettas försvar. Folkrörelser är inget självändamål, vilket däremot det civila samhället är.

hundraåtalet ger definitioner som påminner om mina (“deltagande från de breda folklagen i motsättning till överheten”, Svensk Etymologisk Uppslagsbok, band F, 1928), medan Prismas Lilla Uppslagsbok 1977 ger den sedermera gängse definitionen “Beteckning för riksomfattande organisation med stor social geografisk spridning, ett på ideologisk gemenskap grundat program med självständig ställning gentemot stat och myndigheter, frivillig medlemsanslutning och med i tiden varaktig verksamhet, t.ex. arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen.” 26. Roland Roth & Dieter Rucht (hrsg): Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland, Campus 1987.

27. Detta sätt att se på folkrörelser löser dock ett teoretiskt problem för den officiella svenska folkrörelseforskningen. I studien Framtida folkrörelser från Institutet för Framtidsstudier förvånade man sig över att i organisationer med samhällsförändrande syften deltog få aktiva; de aktiva deltog istället i organisationer utan sådana syften (Sigbert Axelsson & Thorleif Pettersson: Mot denna framtid, Institutet för framtidsstudier 1992). Det stämde inte med traditionella bilder av “idéns” viktiga roll i en folkrörelse, och för den delen inte med Raschkes krav på aktivt medlemsdeltagande — “svag rollspecifisering”. Men om alla sammanslutningar som saknar förhållningssätt till “grundläggande sociala förändringar” karaktäriseras som delar av det civila samhället bortfaller det svårförklarliga. Aktivt deltagande i sådana framstår inte som egendomligare än att hålla födelsedagskalas.

Raschkes definition är ganska lång. Jag tror att det mesta täcks av en kortversion: En folkrörelse är en kollektiv, organiserad och handlingsinriktad viljeyttring gentemot samhälleliga rutiner, från dem som rutinerna försätter i underläge. Men om det uppstår konflikt är det säkrast att hålla sig till Raschke.

Även om folkrörelsernas handlingar ibland inte är tillräckliga för att göra samhället mer utjämnt för de direkta producenterna de företrädare är de i alla fall den största möjligheten de direkta producenterna har. Den som hävdar sig har större möjlighet att påverka tillvaron än den som faller efter, och på samhällsnivå är det de stora aggregaten som hävdar sig mest.

Det är i denna bemärkelse folkrörelserna är demokratins bärare.

Folkrörelser har bidragit på ett helt avgörande sätt till att forma den värld vi lever i. Världen är ett resultat av en kamp mellan exploatörer, mellan exploatörer och folkrörelser, och mellan folkrörelser inbördes. Den här bokens syfte är bland annat att visa på vilket sätt. Den som tycker att resultatet av folkrörelsernas ansträngningar inte är mycket att glädjas åt — en ståndpunkt det ligger mycket i — kan ju reflektera över hur världen skulle ha sett ut dem förutan. Folkrörelser är uttryck för försvar mot destruktiva krafter, och framgångar är alltid relativa.

Som både Ho Chi Minh och Michael Collins – två mycket olika folkrörelsestrategier – har uttryckt det: Att vinna är att inte erkänna sig besegrad.

De folkrörelser jag skildrar i denna bok har uppenbarligen alla gått igenom alla de stadier Bader talar om. Det är bara att med ett beklagande förvarna om att jag inte kan återge detta fullt ut. Författarna till den källlitteratur jag har använt har inte läst Bader, och litteraturen är därför inte jämförbar. Dock hoppas jag att alla stadier finns med på något sätt i helhetsmaterialet.

Jag hoppas att luckorna kan inspirera till egna tankar och egna frågor. Det är ju också främsta syftet med hela boken — att bidra till diskussionen om folkrörelsernas strategier och framtid.

Kapitel 2.

Scenen: Världen

OM STATER, NÄRINGS LIV OCH FOLK RÖRELSER ÄR AKTÖRER kan man också föreställa sig att de agerar på en scen eller plats. Den platsen är världen. Men världen är förstas svår att beskriva. Det är svårt att beskriva något som ständigt förändras på grund av aktörernas handlingar på ett sådant sätt att det inte ser ut som om det är scenen eller platsen som handlar. Och det är också närmast omöjligt att hitta en beskrivning av 'allting' som hänger någotsånär samman i en berättelse. Det behövs en teori för världen, som är så beskaffad att aktörerna har roller i den.

Jag kan se två sådana teorier för hur världen fungerar, två huvudperspektiv på världens utveckling som kämpar med varandra om samhällsvetenskapsmännens gunst.

Den ena, av Björn Hettne kallad moderniseringsparadigmet, utgår från den västerländska historien som naturlig och normgivande. Världen består av utvecklade länder och underutvecklade; de utvecklade har också en gång varit underutvecklade, och de underutvecklade kommer en gång att bli utvecklade om de bara lämnar sina traditionella mönster och moderniserar, eller utvecklas [1].

Modernisering enligt moderniseringsparadigmet kan enligt Hettne sammanfattas i fyra punkter:

1. Utveckling är en spontan, enkelriktad process inneboende i varje samhälle.
2. Utveckling innebär en differentiering av samhällsstrukturen genom att olika delstrukturer utvecklas för specifika ändamål.
3. Utvecklingsprocessen kan indelas i olika stadier som varje samhälle går igenom och som således utvisar vilken nivå samhället uppnått.
4. Utveckling stimuleras genom yttre konkurrens eller hot samt genom åtgärder som stöder moderna sektorer och moderniserar traditionella.

Kärnan är det som ryms under punkt 2: modernisering eller utveckling är lika med differentiering eller arbetsdelning — med de differentierade delarna sammanbundna via varurelationer.

Moderniseringsparadigmet uttrycker sig gärna i motsatspar. Samhället antas utvecklas från det ena till det andra. Från tradition till modernitet, från status till kontrakt, från partikularism till universalism, från arv till karriär. Dessa motsatspar utgår från en tolkning av Västeuropas/USAs historia, och Västeuropa/USA antas beskriva en naturlig utvecklingsgång, som förr eller senare hela världen kommer att gå igenom.

Moderniseringsparadigmet saknar aktörer, såtillvida att utvecklingen tycks rulla på av sig själv efter en förutbestämd bana. Modellen ger dock utrymme för "tjänare" som kan skynda på processen. Moderniseringsparadigmet är starkt värdeladdat: utveckling

1. Björn Hettne: Development theory and the Third World, Sarec Report R2:1982; Wolfgang Sachs: The development dictionary, Zed 1992. En mer ingående beskrivning och kritik finns i Charles Tilly: Big structures, large processes, huge comparisons, Sage 1984. Till de mest representativa forskarna som utgår från detta perspektiv hör, allt mer aggressivt, Talcott Parsons, Daniel Lerner, Bert Hoselitz, Walt Rostow och Samuel Huntington. Men de går tillbaka på 1800-talsforskare som Émile Durkheim och har egendomligt nog utvecklats från ett konservativt motstånd mot "utvecklingen" till ett entusiastiskt accepterande.

är något bra. Inbyggda konflikter saknas, eller avskrivs som resultat av bakåtsträvares oförstånd. Modellen är tacksam att ta till sig som självförståelse för sådana kategorier som gynnas av processen. Eftersom det finns flera sådana har det uppstått varianter — liberala utvecklingsteorier som uttrycker kapitalägares självförståelse, socialistiska och socialdemokratiska som uttrycker statsfunktionärers, etc. Vad som sker är de eniga om, liksom att utvecklingen är önskvärd — även om de grälar om de lämpligaste vägarna att skynda på processen.

Moderniseringsparadigmets bakgrund i artonhundratalets europeiska utvecklingsoptimism är lätt igenkännlig, även om dess teoretiska apparat snarare härrör från den tidens utvecklingskritiker. Det är det mest spridda synsättet, särskilt i förenklad politisk debatt. Det är det perspektiv Världsbanken och Internationella Valutafonden utgår från, och det är något av en yrkesdogm för industriländernas finansministrar. Utvecklingen är inte bara oföränderlig och enkelriktad, den är också självklar och moraliskt påbudet.

Vetenskapligt sett började modellen stöta på problem när man på 60-talet alltmer blev varse att modernisering enligt modellens rekommendationer ofta ledde till mer misär än välförstånd, och att klyftan mellan rika och fattiga växte. Inte minst bidrog det till moderniseringsparadigmets vanrykte att den vietnamesiska bonderörelsen så eftertryckligt bevisade att dess ledande företrädares råd till USAs regering mer byggde på amerikanska medelklassfördomar än på vetenskap [2].

Kritikerna har skjutit in sig på fyra punkter.

För det första på modellens obefintliga empiriska grund. Det är exempelvis inte sant, säger Charles Tilly, att det pågår någon entydig ökad differentiering i världen. Ett fåtal märken i varje bransch ersätter ett otal lokala producenter, små språk dör ut och ger plats åt större språk, tusentals små furstendömen och stamterritorier har gett plats åt mindre än tvåhundra stater. Till och med moderniseringsideologernas paradperiod, Europas industrialisering under artonhundratalet, såg mer av avdifferentiering än av differentiering såtillvida att de flesta områden avindustrialiserades till förmån för ett fåtal stora industristäder. Socialantropologer tillägger att den s.k. förmoderna världen hade väl så differentierad kultur som den nutida och skulle kunna peka på Hollywood som exempel.

För det andra på det godtyckliga i begreppet utvecklingsstadier. Till vilket stadium hör länder som Sydafrika och Kuwait, eller ett frihandelsområde i Kina eller en bananplantage i Honduras? Vad karaktäriserar ett 'stadium'? Oftast brukar man använda måttet BNP per capita som kriterium för utveckling men det finns egentligen inget skäl att göra det; ännu mindre är skälet att använda "nationen" som enhet.

För det tredje på själva tankefiguren utveckling eller modernisering, som enligt bl.a. Wolfgang Sachs och Thomas Wallgren inte betyder något alls utöver ett moraliskt förhandsgodkännande åt vad som än faktiskt råkar äga rum. Utvecklingsideologerna antar, menar de, att Västeuropa eller kanske ännu hellre USA uppvisar den högsta möjliga kulturformen, en kulturform som har nåtts efter en utveckling på några hundra år, och

2. Se Noam Chomsky: American power and the new mandarins, Pelican 1969. Där framgår det exempelvis hur ledande företrädarna för utvecklingsparadigmat som Samuel Huntington såg det som en välgärning mot de vietnamesiska bönderna att bomba in dem till städerna där de skulle utvecklas och moderniseras.

att alla andra måste efterlikna USA i så hög grad som möjligt. Direkt patetiskt blir det, säger Sachs, när de empiriska bevisen på det elände denna kapplöpning för med sig bara resulterar i att ideologerna föreskriver ännu mer kapplöpning längs samma väg [3].

För det fjärde, och viktigaste, på svagheten i att betrakta varje lands utveckling för sig utan att se det globala sammanhang där den äger rum. Villkoren för Englands industrialisering var t.ex. himmelsvitt skilda från villkoren för Ghanas. I det ena fallet var det fråga om en ledande finansiell, militär och politisk stormakt, i det andra ett land som är svagt just för att andra är starkare och rikare. Världsmarknaden är en mekanism som påverkar hela världen men påverkar olika delar av den på olika sätt. Det som utvecklas är inte olika länder var för sig utan relationerna i hela världen samtidigt.

Bristerna i moderniseringsparadigmet började i samband med 60-talets globala folk rörelseuppsving att leda till sökande efter andra beskrivnings- och förklaringsmodeller. Den forskningstradition som tycks ha kommit längst i att bygga upp ett sammanhängande alternativ är den som utgår från världsmarknadens olika verkningar i olika delar av världen, och som har kommit att kallas världssystemperspektivet [4].

Världens struktur

Detta avsnitt är ganska teoretiskt. Det är inte alldeles nödvändigt för förståelsen av de folk rörelseskildringar som börjar med kapitel 3, och det går bra att hoppa till avsnittet Världens historia 1450-2050. Men eftersom jag kommer att använda en del begrepp som plockats från världssystemperspektivet, exempelvis centrum, periferi och länk, för att inte tala om världsmarknadssystem, så förklaras dessa termer här om de vållar problem.

Enligt en artikel av Immanuel Wallerstein, den som kanske främst personifierar världssystemteorin, kan världen och dess förändringar beskrivas som ett system som består av tre mönster [5]. Dessa mönster är

1. Systemet har en rumslik spridning i form av centrum och periferi, där centrum står för kapitalintensiv produktion och periferin för arbetsintensiv. Centrum vinner på systemet och periferin förlorar.
2. Dess utveckling kännetecknas av tidsmässiga cykler av expansion och stagnation, s.k. A- och B-faser.
3. Maktrelationerna inom systemet växlar mellan perioder av hegemoni och rivalitet, dvs perioder då ett centrum kontrollerar det och perioder då flera centra kämpar om kontrollen.

3. Wolfgang Sachs: The development dictionary; Thomas Wallgren: Ohållbart om hållbarhet, Miljöförbundet 1989.

4. De bästa grundböckerna är Immanuel Wallersteins Den historiska kapitalismen, Arbetarkultur 1983 och Världssystemanalysen, Tankekraft 2005. En pedagogisk grundbok är annars Thomas Richard Shannon: The world system perspective, Westview Press 1989. Den innehåller också en förmälig genomgång av kritiken mot synsättet. Jag rekommenderar också Peter J. Taylor: Political geography, Longman 1989. Christopher Chase-Dunn har också skrivit en tung volym som täcker det mesta: Global Formation – Structure of the world-economy, Blackwell 1989.

5. Immanuel Wallerstein: The 'discoveries' and human progress, Estudos e ensaios 1988. Se även The rise and future of the world capitalist system, i The capitalist world economy, Cambridge University Press 1979.

Drivkrafterna beskrivs genom två mekanismer:

4. Den centrala formen för produktion i systemet är varuproduktion för världsmarknaden. Alla ekonomiska relationer inom systemet, all produktion av sådant som är nödvändigt för människorna, är länkade i långa, globala kedjor av uppgifter, samtidigt som varje utbyte mellan kedjans länkar sker i form av köp och försäljning. Villkoren för länkarna varierar kraftigt, och det är dessa variationer som ger systemet dess dynamik.
5. Mönstret skapas och vidmakthålls av kapitalisters strävan att samtidigt skapa marknader — göra allt till varor som kan köpas och säljas — och förstöra marknader genom att upprätta monopol.

Eftersom produktion för världsmarknaden är systemets centrala funktion brukar det kallas världsmarknadssystemet.

Uppdelningen av människor i klasser — exploaterade direkta producenter och exploaterande ägare/kontrollörer — underförstås. Men vardera av dessa två är skiktade.

I vissa länkar har ett fåtal kapitalister lyckats monopolisera en förmåga, en organisatorisk eller teknisk fördel eller en resurs. I andra länkar råder förhållanden som mer liknar läroböckernas perfekta konkurrens. Centrum i systemet är det geografiska område där de flesta monopoliserade länkarna finns. Ty monopol i en länk medför kontroll över kedjan som helhet.

Tack vare att länkarna är sammankopplade i kedjor av köp, försäljning, ägarrelationer och hot om våld kan överskott lätt flyttas från konkurrens- till monopolsekter, från periferi till centrum. Eftersom dessa överföringar är enkelriktade uppkommer förlorare och vinnare, rika och fattiga områden i systemet.

I systemets mittpunkt finns en ägargruppering som har monopoliserat kontrollen över finansväsendet på global nivå. Andra ägargrupperingar är hierarkiskt underordnade denna. Kontrollen över finansväsendet är det viktigaste monopol, men det finns också andra viktiga monopol.

Att äga ett monopol är attraktivt. Därför försöker alltid olika andra aktörer att ta sig in i monopolets nisch. Ibland lyckas de, och då uppstår en s.k. överproduktionskris i den branschen. Försäljningspriserna måste sänkas för att alla de nya varorna ska kunna säljas och monopolvinsterna försvinner. När detta inträffar samtidigt i många monopol blir det en stagnationsfas i världsekonomin. Under 1980-90-talen råder till exempel en sådan stagnationsfas på grund av att de tidigare monopolen inom bl.a. bilindustri och elektronik har krossats.

Metoden att komma ur stagnationen är att skapa nya monopol genom s.k. innovationer och lokalisera ut de avmonopoliserade länkarna till periferin eller kanske snarare halvperiferin och skapa 'nya industriländer'.

Halvperiferierna är områden som har både centrum- och periferikarakteristika. Halvperiferierna är de dynamiska områdena i systemet; det är där det händer mest både i termer av systemutveckling och folkliga revolter.

I periferi och halvperifer råder lägre löner (av skäl jag återkommer till), varför även icke-monopol kan överleva där. Det är de låga lönerna som gör periferi till periferi, som är syftet med periferier. Idag lokaliseras man således ut 'gamla' branscher som bil- och elektronikindustri till de nya industriländerna medan centrum satsar på att skapa nya

monopol inom information och genteknologi.

Tekniska innovationer som kan ge upphov till nya expansionsfaser äger däremot rum i centrum eftersom de högre lönerna där gör det attraktivt att ersätta arbete med teknik.

En hel cykel av stagnation och uppgång brukar ta ungefär 50 år och brukar efter en rysk ekonom kallas en Kondratievcykel [6]. Uppgång kallas Kondratiev A medan nedgång brukar kallas Kondratiev B. Kondratievcykler har spårats under hela världsmarknadssystemets tid, dvs i tusentals år; de mest påtagliga är industrisamhällets fyra cykler 1794-1815- 1848, 1848-1873-1894, 1894-1913-1945 och 1945-1973-?. Det första strecket i årtalskombinationen motsvarar A, det andra motsvarar B.

Jag kommer ibland att använda denna terminologi när jag beskriver bakgrunden till olika folkrörelsers agerande, men även dess följder.

Innovationer liksom monopol skyddas av stater som i sin tur lever och blir starka på att alliera sig med monopol. Detta innebär att stater i centrum blir starka och stater i periferin blir svaga. Det råder alltid maktkamp mellan stater om att vara hemvist för lönsamma monopol, som därför främjas och lockas på alla sätt. Om de viktigaste monopolerna är spridda mellan flera geografiska områden får vi fler jämstarka stater som kämpar med varandra om möjligheten att monopolisera nya sektorer. Om de är samlade till en stats område får vi en hegemonimakt som dominerar världen.

Hittills har konfliktperioder varit vanligare än hegemoniperioder. Hegemoni är nämligen självförstörande. Dels tenderar hegemonimakter att överinvestera i (improduktiv) militär för att skydda sin ställning. Dels tenderar de att ta ut för mycket av sitt överskott i (lyx)konsumtion. Båda tar resurser från förmågan att utveckla nya monopol, vilket underlättar för konkurrenter att ta sig in. Det är vad som händer nu när Kina börjar utmana USA.

”Utveckling” innebär spridning av detta system. På bredden, dvs att systemet sprider sig till allt fler delar av världen. Och på djupet, dvs att modellen med transnationella varukedjor för köp och försäljning omfattar allt mer av det mänskliga livet och samhället. I världsmarknadssystemet barndom omfattade de kryddor, metaller och vissa exklusiva textilier. Idag håller världsmarknadssystemet på att lägga under sig generna och den mellanmänskliga kommunikationen.

Vid varje steg i spridningsprocessen uppstår konflikter. Underkastelse under världsmarknadssystemet är nämligen en blodig och smärtsam process som förstör sociala strukturer och utarmar de människor som är beroende av dem. Det är dessa konflikter som ger upphov till den moderna tidens systemkritiska folkrörelser.

Wallersteins synsätt har kritiserats av andra forskare inom världssystemteoritraditionen för att det lägger för stor vikt vid ekonomiska förklaringar och för liten vid politiska och kulturella. Albert Bergesen har exempelvis betonat att systemet faktiskt har uppkommit och spridits genom våld och kolonial erövring och upprätthålls av en global klassorganisering. André Gunder Frank har påpekat att centrum och periferi är mer ett socialt och politiskt begrepp än ett ekonomiskt — Skandinavien hör t.ex. till centrum

6. De bästa böckerna om dessa är Carlota Perez: *Technological revolutions and financial capital*, Edward Elgar 2002; och Chris Freeman & Francisco Louçã: *As time goes by*, Oxford University Press 2001.

medan Afrika hör till periferin trots att båda exporterar trä säger han; förklaringen är att lönerna är högre i Skandinavien [7]. Giovanni Arrighi har försökt integrera synsätten genom att utnyttja Fernand Braudels metafor med de tre nivåerna: Världen är som en byggnad med tre våningar.

Längst ner finns det civila samhällets 'icke-ekonomiska' nivå som styrs av ömsesidiga relationer. Därefter finns marknadsnivån som styrs av utbyte av varor och tjänster mellan jämlika parter. Men högst upp finns kapitalismens nivå som styrs av hierarkier och maktrelationer; det är här både monopol och stater verkar. Medan Wallerstein (åtminstone ytligt sett) skildrar världsmarknadssystemet sett från marknadsnivån kan man också skildra den från kapitalismens nivå. Och då ser det delvis annorlunda och mer 'politiskt' ut [8].

Arrighi beskriver världsmarknadssystemets utveckling som ett samarbete mellan en successiv följd av finansmän och statsledningar i strävan att nå fördelar över sina konkurrenter och kontroll över folkliga rörelser. Genom kontroll över både våldsmedel och kapital har varje samarbetsprojekt erövat nya styrkebas utom systemet som har kunnat användas som resurser i maktkampen inom det, och upfunnit nya och effektiva metoder för kontroll av marknaden och samhället.

När en sådan finans/vålds-allians har framgång i sin maktsträvan leder det till en våg av framgångsrik och lönsam produktion och handel — så framgångsrik att det efter en tid inte finns någon lönsam användning för allt samlat kapital. Då inträder en period av stagnation i produktionen av och kommersen med verkliga produkter. Istället blir ren pengahandling och spekulation viktigare. Det beror på att syftet med både produktion och handel är vinst och kapitalackumulering; går denna att åstadkomma utan produktiva insatser, så mycket bättre.

Men detta ändrar förutsättningarna för den modell för dominans som alliansen har byggt upp. Den politiska acceptansen för maktalliansens makt sjunker, både bland direkta producenter och systemets "medelklass" av icke-hegemoniska exploatörer. Folkliga rörelser får både mer intresse och större möjligheter att undergräva den ledande alliansens maktmonopol när detta händer. Dessa svagheter gör att nya allianser mellan finans och våld får möjlighet att utmana framgångsrikt. Historiskt sett har dessa också varit tvungna att bjuda epokens ledande folk rörelser på något för att nå sin eftersträfvade hegemoni.

Arrighi ser fyra sådana "systemcykler" där en finans/vålds-allians har tagit kontroll över världsmarknadssystemet, utvidgat det, övergått i finansiell spekulation och fallit för folk rörelser och utmanande finans/vålds-allianser.

- Genovas bankirer och Spaniens arméer ca 1480-1620.

7. Albert Bergesen: Turning world-system theory on its head, i Mike Featherstone (ed): Global structure — nationalism, globalization and modernity, Sage 1990. André Gunder Frank: Dependent accumulation and underdevelopment, Monthly Review Press 1978. Ytterligare en skribent som har framhävt det politiska, i protest mot Wallersteins i hans tycke ekonomistiska synsätt, är George Modelski: Long cycles in world politics, Macmillan 1987.

8. Giovanni Arrighi: Det långa nittonhundratalet, Daidalos 1996. Hänvisning till Fernand Braudel: Marknadens spel, Gidlunds 1986.

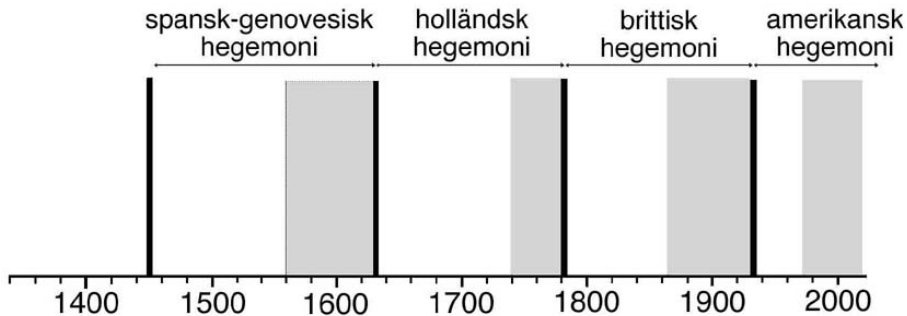

Fig 2:1. Dominanscykler enligt Arrighi.

Åren markerar ändpunkter: Kontrollen har varit starkast några årtionden in i perioden; sedan avtar den långsamt. Gråmarkerat betyder spekulationsfas.

- De holländska köpmännen och den oraniska dynastin ca 1620-1780.
- Den engelska staten och de engelska kapitalisterna ca 1780-1930.
- USAs stat och storföretag från ca 1930.

Årtalen markerar ytterpunkter; kontrollen har varit starkast ett par tre decennier in på perioden varefter den långsamt tonat ut.

Dessa cykler ser Arrighi som viktigare och mer beskrivande än Kondratievcyklerna. Med andra ord, marknaden är mindre viktig än makten.

Med systemets tillväxt har också den ledande makten blivit större och resursstarkare. Varje ny hegemoni har byggt på att någon ny aspekt av tillvaron, produktionen och samhället har integrerats i världsmarknadssystemets köp- och säljrelationer och i maktalliansens kontrollsfär. Den holländska makten byggde på integration av våldet [9], den engelska på integration av produktionen, och den amerikanska på integration av vad Arrighi kallar transaktioner, dvs ledning, marknadsföring och produktutveckling.

I nästa avsnitt finns en mer detaljerad beskrivning av vilka de respektive maktpositionerna var och vilka folkliga rörelser de utmanade och i icke ringa mån föll för.

Andra författare har använt andra metaforer och fokuserat på andra förhållanden; jag kommer att återvända till många av dem efter hand. Det gemensamma för dem är dock att de ser världsmarknadssystemet som bestående av ett centrum som vinner och en periferi som förlorar, genom en organisation som bygger på klassers exploatering av andra klasser. Det är också kontrasterna mellan centrum och periferi som har bidragit med det mesta av den intellektuella energin i försöken att beskriva världens utveckling [10].

9. Den holländska staten var den första i Europa som organiserade krigföring som en byråkratisk apparat; alla tidigare hade köpt arméer på marknaden av militära entreprenörer eller litat till adelsuppbåd, säger Jan Glete: *War and the state in early modern Europe*, Routledge 2002.

10. En av rötterna till världssystemteorin finns hos östeuropeiska marxister i början av seklet, t.ex. Rosa

Naturligtvis har det riktats kritik mot det synsätt som världssystemteorin representerar. Enligt Shannon kan man dela in kritiken i två huvudkategorier [11].

Den ena typen av kritik riktar in sig på världssystemperspektivets brist på vetenskaplig trovärdighet. Enligt den vilar teorin för det första på mycket lösa antaganden. Det finns t.ex. inga klara siffror på att centrum plundrar periferin på resurser, i alla fall inte i den skala som teorin antyder. På vilket teorins försvarare svarar att inga samhällsvetenskapliga teorier kan bevisas, det brukar därför räcka med att man kan föra ett trovärdigt resonemang som täcker fakta och som inte direkt kan motbevisas. De menar också att vissa punkter i teorin är så vaga att de varken kan bevisas eller motbevisas, en sådan är de långa konjunkturvågornas innebörd [12]. David Gordon m.fl. har till exempel (utan att uttryckligen angripa Wallerstein) hävdat att även de är mer politiska än ekonomiska och beror av hur väl en klasskompromiss fungerar. Uppgång skulle betyda att arbetsfreden fungerar medan nedgång betyder att endera parten har sagt upp avtalet och försöker pressa fram ett bättre avtal [13]. Jag kommer att återkomma till detta i kapitel 10 eftersom jag tror det finns mer i det än till och med Gordon verkar vara medveten om.

Den andra typen av kritik är snarast ideologisk. Man har t.ex. anklagat världssystemteorin för att överbetona ekonomiska drivkrafter på bekostnad av politiska och kulturella, och att överbetona centrumets betydelse på bekostnad av periferins. Här finns inga 'rätt' och 'fel', bara mer eller mindre rimliga tolkningar. Och som Arrighi visar går det t.ex. att lyfta fram de politiska faktorerna utan att teorin behöver ändras särskilt mycket för det.

Men det finns också åtminstone två typer av kritik som Shannon inte nämmer.

Den första skulle vara att det är omöjligt att förneka att det finns en viss sorts "utveckling" inneboende i människan som art – vi började som apor och fortsatte genom att ta en ständigt ökande kontroll över vår omgivning. Detta borde exempelvis vara kritiken från de mer moderna utvecklingsekonomerna som t.ex. Erik S. Reinert och Ha-Joon Chang [14]. Ju mer vi kan tjäna naturkrafterna till vår fördel, desto bättre får vi det. Till vilket man kan invända att många "utvecklingar" i mänsklighetens historia har varit återvändsgränder och att det inte finns någon anledning att anta att den nuvarande kommer

Luxemburg och Nikolaj Bucharin, som var de första som uppmärksammade hur olika följer kapitalismen och den s.k. utvecklingen fick i centrum och periferi. De som skapade begreppen 'centrum' och 'periferi' och först försökte systematisera vad skillnaderna kunde bero på var ekonomerna på FNs Comisión Económica para América Latina, CEPAL, främst Raúl Prebisch, Fernando Cardoso, Osvaldo Sunkel och Celso Furtado. Bland historiker som studerat världsmarknadssystemets utveckling kan man särskilt nämna Karl Polanyi och Fernand Braudel — se t.ex. den senares *Civilisationer och kapitalism*, tre volymer, Gidlunds 1982-1986. De som har sammanfattat synsättet är André Gunder Frank, Samir Amin, Terence Hopkins, Christopher Chase-Dunn, Giovanni Arrighi och kanske främst Immanuel Wallerstein.

11. Thomas Richard Shannon: *The world-system perspective*, Westview Press 1989.

12. Joshua Goldstein: *Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age*, Yale University Press, 1988, gör ett försök att sortera bland olika uppfattningar och bedöma vad som är rimligt.

13. David Gordon, Richard Edwards & Michael Reich: *Segmented work, divided workers*, Cambridge University Press 1982

14. Erik S. Reinert: *How rich countries got rich – and why poor countries stay poor*, Carroll & Graf, 2007; Ha-Joon Chang (t.ex.): *Bad Samaritans*, Random House 2007, är kanske de bästa böckerna om utvecklingsökonomi idag. Deras fokus är att det bara finns stordriftsfördelar inom industri, inte i jordbruk och råvaruextrak-

att bli annorlunda [15]. Vidare verkar även de nämnda utvecklingsekonomen medvetna om att ”utveckling” främjar den som leder den medan de som följer i spåren mest ser undersidan av den.

Den andra kritiken är denna: Världssystemteorin med sitt enkla fastställande av de rika delarna av världen som centrum och de fattiga som periferi ger ju egentligen bara en beskrivning av hur de rutinbundna strukturerna fungerar, dvs stat och näringsliv. Världsmarknadssystemet är summan av staternas och näringslivets rutiner.

Folkrörelsernas centrum är snarare de mobiliseringar som tjänar som förebilder och idégivare åt andra, och ännu mer de mobiliseringar har störst kraft att påverka maktbalansen i världen till fördel för folkrörelsesystemet som helhet. Men dessa folkrörelsernas centra ligger sällan i världsmarknadssystemets centrum. De tenderar snarare att ligga i systemets halvperiferi och ibland t.o.m. i dess periferi, och till yttermera visso tenderar de att flytta sig snabbt mellan olika platser. Ett övertydligt exempel på detta var den bonderörelse i Vietnam som runt 1970 skakade världens maktsystem.

Det civila samhället, som folkrörelserna utgår från, har inget centrum alls.

Och om man då ensidigt bestämmer att världen har ett centrum, världsmarknadssystemets centrum, bestämmer man samtidigt att stat och näringsliv är viktigare än det civila samhället och de folkrörelser detta föder, och mer värt att ta på allvar.

För mig, som skildrar världen utgående från folkrörelsernas ståndpunkt, vore detta en dödssynd.

Men samtidigt är det svårt att förstå varför folkrörelser uppstår ur det civila samhället för att försvara dess människor och dess kultur mot stat och näringsliv och det system dessa ingår i, om man inte har en rimlig bild av hur detta system fungerar.

I väntan på ännu bättre teorier kommer jag därför att utgå från ett världssystem-teoretiskt inspirerat synsätt för att beskriva bakgrunden eller scenen för folkrörelsernas agerande. Samtidigt kommer jag gå en balansgång och undvika att göra systemet till huvudperson. Också om jag tvingas använda termerna centrum och periferi är jag medveten om uttryckens brister. Men jag har inte hittat några bättre uttryck. Jag kan bara om och om igen påminna läsaren om att det är systemets centrum och periferi, inte världens.

Världens historia 1450 - 2050

Det ovan beskrivna systemet har fungerat så i ungefär femhundra år, med start i ett av det dåtida världsmarknadssystemets mindre centra. Det har en utvecklingshistoria som kan sammanfattas i fem punkter [16].

Jord, arbete, välbefinnande och alla relationer och livssfärer kommersialiseras alltmer. Socialantropologerna kallar detta för att ekonomin blir alltmer monocentrisk; medan alla

tion; därför kan bara länder med industrier, särskilt ”moderna” industrier med någon form av monopol, bli rika.
15. Joseph A. Tainter: *The collapse of complex societies*; Cambridge University Press, 1988, berättar om några misslyckade utvecklingar. Tainter hävdar att ett samhälle kan bli för komplext vilket gör att transaktionskostnaderna blir högre än att de kan bäras.

16. Christopher Chase-Dunn: *The world-system since 1950 – what has really changed*, in Charles Bergquist (ed): *Labor in capitalist world-economy*, Sage 1984.

andra mänskliga kulturer har hanterat olika behov i olika termer har världsmarknadssystemet inneburit att allt mer hanteras som penningutbyten [17]. Syftet med kommersialiseringen är att det ska gå lättare att göra vinst vid de köp- och försäljningsrelationer som är systemets kärntransaktion. Men eftersom ett sådant förfarande är extremt okänsligt för skillnader mellan livsviktiga och triviala behov är det också extremt konfliktskapande.

Särskilt viktigt är att arbetet kommersialiseras, antingen genom att lönearbetet sprids till allt fler sektorer av ekonomin, dvs att allt fler proletariseras, eller att arbete på annat sätt blir beroende av världsmarknaden, t.ex. som icke avlönat servicearbete.

Kapitalintensiteten i alla verksamheter ökar alltmer, dvs allt större mängd ackumulerat arbete och råvaror krävs för att ge förutsättningar för arbete och produktion. Ju större, desto lönsammare [18]. Detta innebär en koncentration av ägande och välstånd på allt färre händer. Företagens storlek och livslängd ökar i allt högre grad med tiden.

Kapitalet internationaliseras alltmer, i betydelsen att investeringars lokalisering blir mer och mer oberoende av var den investerande finns.

Stater och företag, dvs formella, rutinstyrda organisationer, får därför allt större makt över människor, kollektiv och lokalsamhällen. En trivial konsekvens av detta är att rutinerna får större möjlighet att förtrycka de spontana livsytringarna. En annan mindre trivial är att detta tvingar människor och kollektiv att organisera sig bättre till försvar. En tredje, mer dystert, är att människors, kollektivs och lokalsamhällets förståelse av världen och det som påverkar deras eget liv minskar och att de behöver alltmer utarbetade teorier för att förstå.

Systemet började som sagt utvecklas i ett av det dåtida världsmarknadssystemets mindre centra, i Västeuropa under fjortonhundratalet, för att dominera världen från ca 1800 [19].

Senmedeltiden var i Europa en period då bönder och underklass i allmänhet lyckades förbättra sin ställning. Det fanns flera skäl till detta. Det rädde arbetskraftsbrist efter digerdöden, varför de direkta producenterna kunde driva upp priset för sin insats. En avtagande avkastning i jordbruket hade lett till att det överskott som kunde gå till jordägarna

17. Paul Bohannan: Social anthropology, Holt, Rinehart and Winston 1969.

18. Stephen Bunker & Paul Ciccantell: Globalization and the race for resources, Johns Hopkins University Press 2005, har visat att den jakt på stordriftsfördelar som är inneboende hos kapitalismen orsakar systemets växt. Mer och mer råvaror och arbetskraft måste dras in i systemet om den dominerande kapitalistgruppen ska kunna fortsätta att dominera.

19. Se ovan nämnda böcker av Giovanni Arrighi, Fernand Braudel och Immanuel Wallerstein, samt Braudel: Kapitalismens dynamik, Gidlunds 1988, och Eric R. Wolf: Europe and the people without history, University of California Press 1982. Den senare har fördelen att vara mest utförlig när den beskriver icke-europeiska kulturer. — En del historiker skulle kanske hellre säga "transformerades" än "föddes" eller "uppstod". Se t.ex. Andre Gunder Frank & B.K. Gills (ed): The world system, Routledge 1993, samt Andre Gunder Frank: Re:orient, University of California Press 1998, som hävdar att det eurasiska ekonomiska systemet uppstod för 5.000 år sen och sen dess bara har gått igenom hegemoniskiften. Så följer t.ex. George Modelski & William Thompson: Leading sectors and world powers, University of South Carolina Press 1996, hegemonimaktens ekonomiska uppgång och tillbakagång tillbaka till Sungepokens Kina, och Bas van Bavel: The invisible hand, Oxford University Press 2016, går ända bort till abbasidernas Irak. I folkrörelsesammanhang är dock detta härklyverier – även om det klagör bristerna i historieskrivningen där alltför lite uppmärksamhet ägnats folkrörelser i andra världsdelar än Europa innan Europa blev dominerande ca 1800.

minskade. Och maktstrukturerna råkade i oordning när högmedeltidens internationella handelssystem kraschade omkring 1350. Detta ledde i sin tur till att överklassen började slåss allt mer desperat om överskottet inbördes, till skada för sin sammanhållning och politiska ledarförmåga.

Dessa interna motsättningar inom överklassen lyckades underklassen utnyttja rätt väl under en tid. Levnadsstandarden steg; enligt Braudel var den i slutet av fjortonhundratalet lika hög för en arbetare som den skulle bli i början av nittonhundratalet [20]. Auktoritetsförhållandena löstes upp. Demokratiska ideologier, med kristna förtecken, blev populära tack vare överklassens oförmåga och underklassernas mobilisering. Det blev allt svårare för det etablerade samhället att vidmakthålla de hävdvunna skrankorna.

Omkring år 1500 lyckades överheten övervinna sina interna motsättningar och samla sig till en motoffensiv.

Strategin var inte att återvända till det gamla. Under den tidiga medeltiden hade makten varit lokal. Ekonomin var redistributiv, dvs överskott fördelades enligt sedvanerättsliga principer som styrdes av politiska maktrelationer. Den lokala jordägaren var också domare, krigsherre och politisk chef på sin ort.

Men nu ändrades härskarstrategin. Eftersom de folkliga rörelserna var så effektiva på att skaffa sig inflytande lokalt byggdes det nya systemet upp på andra nivåer, den nationella och den internationella. En kombination av militärdiktaturer — ‘renässansstaten’, ‘det absoluta kungadömet’ — nationella marknader och transnationella sammanhängande varu- och finanskedjor krossade de direkta producenternas förhandlingsförmåga och drev på ett par generationer ner levnadsstandarden till under svältgränsen för majoriteten. Samtidigt samlades en makt och en prakt hos minoriteten som inte hade förekommit i Europa sen antiken.

Ledare för attacken var en allians mellan den spanska militärmonarkin och den genovesiska finansvärlden, där båda skötte sin del av avtalet till gemensam fördel.

Militärmonarkin stod för våldet. Den erövrade Sydamerika, förslavade dess invånare och plundrade dem på silver. Silvret använde de genovesiska bankirerna för att lägga under sig kontrollen av det europeiska näringslivet, och i sinom tid skulle det användas av europeerna att lägga under sig världens finanser med. I gengäld finansierade de de spanska arméerna.

Andra europeiska dynastier försökte efter förmåga och i självförsvar att imitera den spansk-genovesiska modellen. Men brist på kapital dömde dem länge till ett underläge och drev dem att rikta ett hårdare tvång mot de egna underklasserna än t.o.m. den spanska staten behövde göra. Tankepolis, ideologisk indoktrinering, utplånande av oberoende organisationer, dödsstraff för allt från regeringsmotstånd till tiggeri, inlåsning, tvångsarbete och häxbränning hjälpte till att pressa ner arbetarlönerna till en tiondel av fjortonhundratalets nivå, för att eliterna skulle kunna skapa ett överskott att använda till kapitalackumulation, krig och lyx [21].

20. Fernand Braudel: Vardagslivets strukturer, Gidlunds 1982.

21. Kontrollmekanismerna beskrivs t.ex. i Sheldon J. Watts: Västeuropas sociala historia 1450-1720, Författarförlaget 1987. Michel Foucault: Övervakning och straff, Arkiv 1987 beskriver straffens brutalisering. Bro-

Fig 2:2. Världsmarknadssystemet ca 1550. Västeuropa, ett tidigare mindre centrum, har börjat utvecklas till det med tiden dominerande, i allians mellan den spanska militärmonarkin och Genovas bankirer. Tillsammans har de byggt en maktstruktur på att erövra delar av Amerika och att tack vare amerikanskt silver dominera Europas krediter. I Östeuropa har överklassen börjat förslava bönder för råvaruexport till det västeuropeiska centrum. Periferierna är små och stora delar av bördorna måste bäras av centrumets direkta producenter. Dock är fortfarande det eurasiska systemet det övergripande, med Kina, Indien och Västasien mer ekonomiskt dynamiska än Europa; dess centra markeras med *.

I det nya system som byggdes upp fanns ett centrum, Västeuropa, och två periferier, Östeuropa och Sydamerika. Mellan dem rådde arbetsdelning.

I centrum fanns den finansiella och militära kontrollen. Där fanns också de verksamheter som krävde kapital och därför gick att monopolisera. I världsmarknadsperiodens början var det främst vapen- och sjöfartsteknologi, vilket enligt Braudel var det som satte Europa i stånd att erövra hela världen. Men också de för tiden mest avancerade industriprodukterna tillverkades i centrum.

I periferin riktades ett ännu hårdare förtryck mot de direkta producenterna än i centrum. I Östeuropa infördes livegenskap på femtonhundratalet, i Sydamerika rådde total rättslöshet. Därför blev varorna där — mat, råvaror och arbetskraft — också billiga för centrum att köpa. I periodens början specialiserades Östeuropa på spannmål och Sydamerika på metaller.

nislaw Geremek: Den europeiska fattigdomens betydelse, Ordfront 1991 beskriver bl.a. terrorn mot de bönder som vräktes från sina byar av de nya marknadsmekanismerna. Häxbränningarna och deras roll som disciplineringsmekanism beskrivs bl.a. av Hugh Trevor-Roper: The European witch-craze of the 16th and 17th centuries, Penguin 1969. Enligt Trevor-Roper var det såväl de splittrade resterna av den medeltida radikala kristendomen som folklig ideologibildning som angreps.

Periferivarornas låga pris kopplat till centrumets monopol på våld och finanser ledde med tiden till att ett överskott hopades i centrum och gjorde det allt lättare för centrum att finansiera fortsatt makttillväxt.

Vad var det då som gav det europeiska systemcentrumet makt att växa och till slut – från ungefär 1800 – lägga hela världen under sig? Braudel pekar på ett antal tekniska uppfinningar men detta förefaller mig inte nog. Vad var det som skapade denna tekniska överlägsenhet?

Denna fråga har varit föremål för intensiv debatt. Wallerstein och Andre Gunder Frank pekar på det stora finansiella övertag som kontrollen över amerikanskt silver gav, vilket gjorde det möjligt för Europa att köpa upp resten av världen och inte minst investera i ny teknik. Frank menar också att de tidigare mest dynamiska centrumen Indien och Kina mot slutet av 1700-talet hade råkat in i en lågkonjunktur, bland annat beroende på ökande ojämlikhet, och var känsligt för konkurrenters härjningar; man kan jämföra med hur Europa/Nordamerika idag får vika för Kina av samma skäl. Men andra historiker har andra kandidater. Några som t.ex. William McNeill tenderar lägga förklaringen på statssystemet, dvs att det inom centrum fanns grovt sett jämbördiga stater som alla dominerades av en välintegrerad härskande klass snarare än av en dynasti. Denna konstruktion gav ett övertag. Konkurrens mellan stater tvingade fram ett samarbete mellan stater och kapital vilket gav ett övertag över modeller där sådant samarbete inte fanns. På detta sätt gynnades teknologisk och organisatorisk effektivitet, inte minst militär sådan. De arméer som erövrade det rika och mäktiga Bengalen på 1700-talet var små men väl styrda och beväpnade. Man kan jämföra med det fabulösa teknologiska genombrottet under de så kallade krigande staterna i Kina på 300-400-talen före vår tideräkning, då bland annat gjutjärn, stål, masstillverkning av metallvaror och moderna betsel började användas [22].

Andra, t.ex. Joel Mokyr, har förklarat den ökande industriella effektiviteten i Europa jämfört med stagnationen i Indien och Kina med överlägsna institutioner för spridning av teknisk kunskap. Ytterligare andra, t.ex. Douglass North, har pekat på mindre godtyckliga juridiska institutioner i Europa än i Asien. Jack Goldstone har föreslagit att den europeiska klassiska ideologiska litteraturen var alltför rigid för att tåla trycket av ny kunskap runt 1500 vilket skapade en revolutionär anda i Europa. Margaret Jacobs har kartlagt hur denna fungerade i engelska och franska hantverkar- och medelklasskretsar där man från och med 1600-talet började att i organiserad form fråga efter andra mer

22. Litteraturen om "the rise of the West" är kopiös. De som refereras i texten är Andre Gunder Frank: *Reorient*, University of California Press 1998; William McNeill: *The pursuit of power*, Blackwell 1983; Douglass C. North: *The rise of the Western world – a new economic history*, Cambridge University Press 1973; Jack A. Goldstone: *The divergence of cultures*, Mercatus Center, George Mason University No 10-73, December 2010; David De la Croix, Matthias Doepke & Joel Mokyr: *Clans guilds and markets – apprenticeship institutions and growth in the pre-industrial economy*, *Quarterly Journal of Economics* vol 133, feb 2018; Margaret Jacob: *Scientific culture and the making of the industrial west*, Oxford University Press 1997; Ken Pomerantz: *The great divergence*, Princeton University Press 2000; Prasanna Parthasarati: *Why Europe grew rich and Asia did not*, Cambridge University Press 2011; och Jeffrey Williamson: *Trade and poverty – when the Third World fell behind*, MIT Press 2011.

Fig 2:3. Världsmarknadssystemet 1750. Det europeiska delsystemets periferier har växt något, med VOC's försiktiga kolonisering i Sydostasien, med brittiska och franska bosättarkolonier, med slavjaksområden i Afrika, med Bengalen, med delar av Ryssland. Som ett resultat har centrums direkta producenters bördor kunnat lättas något. Amsterdam är fortfarande finanscentrum men London har börjat konkurrera. Av andra centra tycks endast nedre Yangtse leva gott, markerat *. Resten har börjat inordnats i det av Europa kontrollerade.

naturvetenskapliga och tekniska typer av kunskap än de som traditionellt frodats vid universiteten.

Den elegantaste förklaringen är antagligen Ken Pomerantz': att billigt och lättillgängligt kol minskade Europas energikostnader och att nästan oändliga landområden i Amerika minskade mat- och råvarukostnaderna och gjorde det möjligt för europeer att underbjuda hela världen. Prasannan Parthasarati har dock invänt att kol knappast kom i mer allmänt bruk före 1840, men att de europeiska staterna, särskilt England, på ett unikt sätt bedrev industriell utvecklingspolitik i syfte att stärka sina skatteunderlag och på det sättet blev världsledande inom textilindustrin redan på 1760-talet. De senare två förklaringarna har finjusterats av Jeffrey Williamson som har demonstrerat hur låga kostnader för europeiska industrier nästan motståndslöst fick Asiens kapitalister att investera i råvaror istället, vilket med tiden ställde dem utanför den industriella effektivitetens utveckling.

Sett ur det perspektivet tycks hela den koloniala erövringen "onödig" – men det handlade förstås om att med våld hindra statlig utvecklingspolitik av det slag som de europeiska staterna genomförde under perioden.

Mot slutet av femtonhundratalet växte oppositionen mot systemet. Bönder och lokala överklasser gjorde uppror mot den statliga centralstyrningen och mot de allt högre skatter som gick till att finansiera förtrycksapparaten. Samtidigt förenade sig Spaniens

konkurrenser, Frankrike, England och inte minst Sverige, allt mer i sina strävanden att ta sig in i systemets smörhål, vilket i början av sextonhundratalet ledde till det förödande krig som kallas det trettioåriga.

Extremt framgångsrikt blev det uppror som bröt ut i tidens mest avancerade industricentrum Nederländerna och riktades direkt mot det spanska väldet. Det drevs av en allians mellan köpmän, lokala aristokrater och hantverkare, det varade i åttio år och sammanföll på slutet med det trettioåriga kriget.

År 1648 var alla sociala krafter i Europa eniga om att systemet måste reformeras för att konflikten inte skulle leda till gemensam undergång. Ledningen för reformen togs av de holländska köpmännen som nu hade uppnått en enorm prestige. De var genom sitt uppror pionjärer för den nationella självbestämmanderätt som alla utmanande statsledningar strävade efter, de hade finansierat den vinnande sidan i trettioåriga kriget och hade instruerat sina allierade i ny och effektiv krigsteknik, och de hade genom sin spannmålshandel med den 'andra periferin', Östeuropa, sin kryddhandel med Indien och Indonesien, deras överlägsna skeppsbyggnadsindustri baserad på massproduktion och timmerflotning på Rhen, och sin lyckade piratverksamhet mot spanjorerna blivit de mest likvida kapitalisterna i Europa. Samtidigt var de acceptabla som folkrörelserepresentanter; det uppror de hade lett hade också hävdad det folkliga intresset att slippa betala skatt till kungarnas krig.

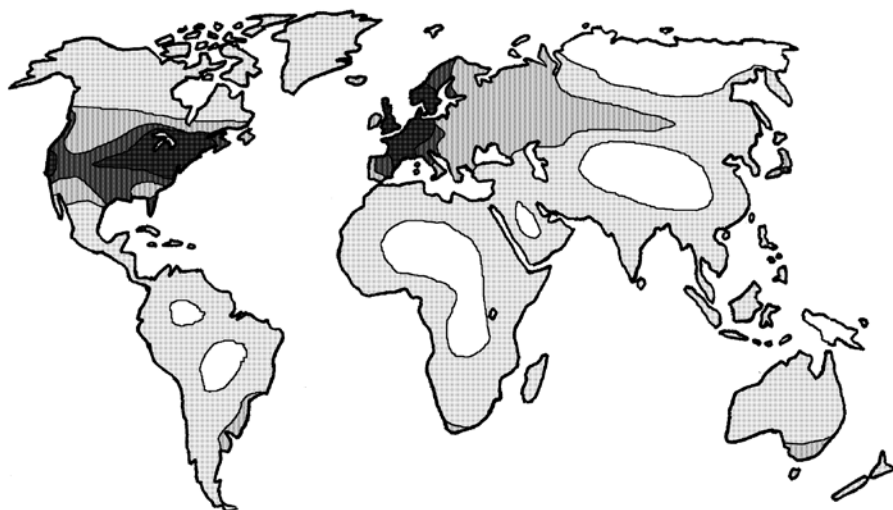
Det nya holländska systemet byggde på två principer: Det europeiska samhället organiserades i ett mellanstatligt system där alla centrumstater var formella jämlikar. Och de enskilda medborgare slapp ansvar för vad regeringar hittade på; dvs köpmän fick full frihet att driva handel med alla krigförande stater.

Det sistnämnda gynnade de holländska köpmännen i hög grad. De gynnades också av tre andra grundstenar i det holländska systemet.

- En social uppfinning: aktiebolaget och den vidhängande aktiebörsen. Genom dessa kunde kapital kanaliseras till den holländska handeln, och Amsterdam kunde bli ett centrum för alla finansiella transaktioner i hela Europa.

- Ett speciellt aktiebolag, nämligen det Förenade Ostindiska Kompaniet, förkortat VOC på holländska. Det utrustades med militära maktmedel och satte igång att erövra handelsvägarna i Asien. Genom att utgå från strikta lönsamhetskriterier i sin våldsutövning — man begränsade sig länge till att utplåna konkurrenser och terrorisera underleverantörer — kunde holländarna göra systemet mycket mer effektivt än vad spanjorer och genovesare hade lyckats med.

- Ett nytt förhållningssätt till de direkta producenterna i centrum. Eftersom den holländska revolten bara hade kunnat genomföras med hjälp av den egna underklassen måste köpmannaaristokratin dela med sig av sina vinster. Gottgörelse eller integration började nu komplettera våld som disciplineringsmetod, en tendens som förstärktes med den engelska revolten mot den kungliga diktaturen på 1640-talet. Det blev allt omöjligare för de traditionellt härskande skikten att hålla folk i styr på det vanliga sättet; historiker har kallat detta sextonhundratalets kris [23]. Naturligtvis tog de skadan igen i periferin;

Fig 2:4. Världsmarknadssystemet 1900. Nästan hela världen har täckts av systemet efter 1800-talets extrema tillväxt. Kärnan är fortfarande London men Storbritannien är en hegemon på nedgång, utmanat av USA och Tyskland. Systemet har fått styrka nog att expandera centrum till nästan hela Västeuropa och stora delar av Nordamerika. Östeuropa har avancerat till halvperiferi liksom Japan och en del av Sydamerikas kustområden. Resten är periferi.

Arrighi menar att det var holländarna som satte den europeiska rasismen i system på så sätt att de var de första som tillämpade radikalt skilda uppförandenormer i centrum och periferi.

Den holländska hegemonin började undermineras så fort den var färdigutvecklad. Andra stater började driva nationalistisk ekonomisk politik, dvs de använde sin makt till att främja holländska metoder på sina territorier och försökte så gott de kunde stänga ute holländska köpmän. En metod, praktiserad främst av England och Frankrike, för att få kontroll över världshandeln och stänga ute holländarna var bosättarkolonier med slavar som arbetskraft. VOC blev också med tiden alltmer ineffektivt och korruperat, omgivet med privilegier som det var, och sårbart för engelska och franska piratföretag.

Under hela sjuttonhundratalet rasade olika krig mellan England och Frankrike om det som blev över sen holländarna tagit sitt. England hade överhanden i dessa strider. Men det som knäckte den holländska hegemonin var det systemkaos som resulterade av krigen, främst att viktiga grupper vägrade ställa upp. Både bosättarkolonisterna i Nordamerika, slavar på Haiti och medelklass och direkta producenter i Frankrike reste sig i slutet av sjuttonhundratalet och slog spelet över ända.

Den engelska finans/våldsalliansens förmåga att reorganisera systemet i början av artonhundratalet gav den hegemonin. Förmågan baserades på kontrollen över Atlanthandeln — den s.k. triangelhandeln med slavar och socker som huvudingredienser — och

den militära erövringen av Bengalens enorma rikedomar. Men det krävdes också ett ideologiskt ledarskap som byggde på motstånd mot Napoleons världserövringsplaner i namn av nationell frihet.

Den engelska systemreformen bjöd på flera nyheter:

- De revolutioner som hjälpt England till hegemoni kunde inte göras ogjorda. Därför erkändes det folkliga inflytandet på staterna, som inte längre sågs som dynastiernas privata egendom. Även bosättningsstaterna i Amerika fick tillträde till statsystemet.
- En ny princip formulerades som stod över det statsintresse som folkmajoriteten hade fått ett så ödesdigert inflytande på: frihandeln, eller marknaden: nu användes hela hegemonistatens kraft på att främja ekonomins monocentricitet och kommersialisera ting, arbete och jord/natur [24]. Denna marknad kontrollerades av Londons finansvärld, i kraft av kontrollen av tributer från ett vidsträckt kolonialimperium. Ty efter den relativt sparsmakade våldsanvändningen under holländarna öppnades nu världen snabbt av engelska och därefter också andra europeiska kolonialarméer. År 1800 kontrollerade europeiska stater 35% av världens landyta, 1914 kontrollerade de 85%.
- Produktionen integrerades i den kapitalistiska kontrollen i form av företag där arbetare inordnades i ett disciplinärt kommandosystem. De direkta producenterna förlorade det självstyre de haft i kraft av att de ägt verktyg och verkstäder, och blev i allt högre grad lönearbetare. Kol användes för att bygga upp effektiva järnvägs- och ångskeppskommunikationer.

Medan den holländska hegemonin hade överlevt i hundrafemti år gick det fortare att nöta ut den engelska. Ty de folkliga rörelserna hade nu börjat lära sig hur de skulle bekämpa systemet.

I centrum växte arbetarrörelser fram som fick allt större kontrollmöjligheter över viktiga länkar i systemet. Både de och bonderörelserna vände sig våldsamt mot den bolagsliberalism som England stod för, därför att den förstörde såväl arbetet som jorden [25]. Marknaden, som nu definitivt överordnades det civila samhället, känner ju ingen skillnad mellan livsviktiga och triviala behov, och de rikas efterfrågan kunde nu fritt slå ut de fattigas, naturens och lokalsamhällets överlevnad utan annan ursäkt än att den kunde göra det, säger Polanyi. Och i periferierna organiserade sig nationella rörelser till motstånd mot kolonialsystemet.

Men som i tidigare systemkriser var den direkta orsaken till hegemoniskiftet konflikter mellan olika stat- och kapitalkombinationer.

Redan på 1870-talet dök det upp två centrummakter som på flera sätt var mer avancerade än England. Samtidigt rådde djup lågkonjunktur varför fortsatt tillväxt bara kunde nås på andras bekostnad.

De nya centrummakterna var USA och Tyskland. Båda hade potentiellt större hemmarknader än England. Båda höll på att bygga upp en effektivare industri än England, baserat på storföretag istället för familjeföretag.

Det skulle visa sig att det var USA som var effektivast, både på att utnyttja de fördelar

24. Se Karl Polanyi: Den stora omvandlingen, Arkiv 1989.

25. Polanyi: a.a.

Fig 2:5. Världsmarknadssystemet 2000. Systemet har inte kunnat växa eftersom världens storlek är begränsad. Men det har fördjupats och integrerat hela världen kulturellt. Även Japan och delar av Kinas kust hör till centrum. New York är kärna men USA håller på att förlora sin position som självklar hegemon med Kina som utmanare. I Europa har Östeuropas/Rysslands försök att avancera in i centrum effektivt blockerats av tunga försvarskostnader. I periferiernas mitt har nya halvperiferier växt fram: Östasien, Sydöstasien, Södra Medelhavsområdet och delar av Sydamerika.

detta storföretagssystem erbjöd och på att utnyttja de globala maktbalanser som de allt starkare folkrörelserna skapade. Det var därför USA som efter två förödande krig reorganiserade systemet under sin ledning år 1944 i Bretton Woods, och därmed lyckades bevara hegemonin århundradet ut.

USAs resurser i mitten av nittonhundratalet var nämligen enorma jämfört med varje tänkbar konkurrent. Det var det största industrilandet, och det var det land där ny teknik och effektiva institutioner mest energiskt hade utnyttjats för att åstadkomma stordrift och låga styckkostnader, med statligt stöd [25a]. Tack vare det avskilda läget hade landet länge sluppit militära kostnader, vilket hade bidragit till att göra produktiva investeringar extremt lönsamma. Därför drogs kapital dit från hela världen, och 1945 var USA världens största fordringsägare och dominerande producent med mer än hälften av världens produktion. Därtill kom det ideologiska ledarskapet — USA var den enda tänkbara hegemonimakt som hade något att erbjuda de folkliga rörelserna, genom sin New Deal och sin jämförelsevis positiva syn på avkolonisering.

USA-systemet byggde på följande nyheter:

25a. Alfred D Chandler: Scale and scope, the dynamics of industrial capitalism, Belknap/Harvard 1994.
Michael Lind: Land of promise – an economic history of the United States, Harper 2013 har visat hur USA verkligen var statskapitalismens hemvist.

- Centrums arbetarrörelse erkändes som juniorpartner i makten, så tillvida att massproduktion för masskonsumtion blev centrums dominerande sociala och kulturella princip. Förutsättningen var förstås att arbetarrörelsen avstod från andra sociala och kulturella mål.
- De nationella rörelserna erkändes så tillvida att alla folk fick rätt att höra till det mellanstatliga systemet. Staterna tillerkändes också, som en eftergift till arbetar- och bonderörelser, rätten att i viss mån bryta med frihandeln och driva en egen finans-, välfärds- och utvecklingspolitik. Inte minst USA självt tog som stat extremt stor del i det egna finansväsendet som hanterades via det statliga Federal Reserve System istället för som traditionellt av privata banker. Men staterna hade inte rätt att dra sig ur systemet. USA såg till att där baserade storföretag hade rätt att investera i alla länder.
- Ett antal överstatliga institutioner skapades för att bevaka att alla följde reglerna. Vissa av dessa institutioner — t.ex. Internationella Valutafonden och Världshandelsorganisationen — har mycket större resurser än de flesta stater, i synnerhet stater i systemperiferin.

USAs hegemoni förbrukades ännu fortare än Englands.

Det visade sig nämligen att det amerikanska storföretaget som modell var en ganska flyktig tillgång som var omöjlig för USA att behålla monopol på. När den väl byggts upp spred den sig snabbt i systemet varför den en gång så enorma amerikanska likviditeten också spreds ut. I mitten av sjuttitalet började London visa tendenser att ta tillbaka sin gamla roll som finanscentrum i världen.

Dessutom visade sig folkrörelserna väl så stridbara trots USAs formella erkännande av deras rättigheter. Omkring 1970 lyckades den vietnamesiska bonderörelsen allvarligt urholka USAs ekonomi, samtidigt som arbetarrörelser, bonderörelser och amerikanska medborgarrättsrörelser gemensamt ifrågasatte världsmarknadssystemets legitimitet. Tio år efteråt lyckades också den iranska revolutionen för en tid ifrågasätta USAs kompetens. Och samtidigt hade USA ständiga problem med nationella rörelser i Latinamerika.

Dessa och andra, mer vardagliga folkliga rörelser har under nittonhundratalet lyckats så bra i att tvinga systemet till eftergifter att de maktavande framemot sjuttitalet började ifrågasätta om eftergifterna var hållbara. Från nederländska frihetskriget och framåt har stat och näringsliv sett det som fördelaktigt att integrera de folkliga rörelser som annars har kunnat ställa till besvär för systemet, med högre löner, socialpolitik och från artonhundratalet medborgarskap och rösträtt. Kostnaderna har de tagit ut i periferin.

Men från slutet av artonhundratalet har också systemperiferins folkrörelser blivit effektiva nog att tvinga till sig eftergifter, så effektiva att nittonhundratalet är det första århundrade under systemets livstid som den genomsnittliga levnadsstandarden inom det inte har sjunkit. Ingen finns kvar att betala för integrationen, något finans/vålds-alliansen upptäckte under Thatcher-Reagan-eran. De raseringar av integrationsmekanismer som många ser som tecken på maktavarnas styrka är egentligen tecken på systemets svaghet och bristande betalningsförmåga.

Runt sekelskiftet 2000 är vi inne i en fas då systemet domineras av finanser och spekulation istället för produktion, och som blir alltmer kaotisk. Detta tyder på att den period då USA utövade hegemonisk makt snart är slut. Frågan är vad som kommer sen.

Enligt Arrighi erövrar hegemonin av en finans/vålds-allians som dels har större

finansiella resurser än alla andra, dels har större våldsresurser och dels har ett förslag till hur man ska övervinna systemkaoset och upprätta en ny ordning. Det är också en fördel om man kan vara ideologiskt ledande såtillvida att den ordning man föreslår i någon mån uppfattas som positiv även av andra, inte minst av tidens starkaste folkrörelser.

Det är svårt att se någon som kan uppfylla den rollen.

Varken Japan eller EU är starkt nog. De har inte större produktionsförmåga än USA. De kontrollerar inget våld alls. Och de har inget att erbjuda för att övervinna det ökande systemkaoset. Å andra sidan har Kina från omkring år 2020 en större produktionsvolym än någon annan stat, och erbjuder i alla fall en annan sorts ordning vilken så här långt verkar mindre kaotisk än den dominerande [26].

Andra tror inte att någon kan utmana USA, som följaktligen får sträva på med allt mindre förmåga att upprätthålla kontrollen, vilket får allt större systemkaos som följd [27].

Det kan rent av tänkas att problemet inte går att lösa inom ramen för det världsmarknadssystem som vi är vana vid sen femhundra år. I så fall finns två andra möjligheter [28].

En möjlighet är att systemets härskare själva tar initiativet till ett systemskifte, ungefär som deras föregångare gjorde för femhundra år sen. Hur ett sådant nytt system skulle se ut kan vi bara ana. Erfarenheterna från den gången tyder på att ett skifte skulle vara oerhört brutalt för de direkta producenterna.

Den rimligaste formen för ett sådant skifte borde vara det globala imperiet, kanske i händerna på en sammansmältning av IMF, WTO, NATO och FNs säkerhetsråd. Ett sådant steg vore inte nytt; för imperier finns en mångtusenårig tradition. Ett sådant system vore auktoritärt och ojämnt, men säkert [29].

Ett imperium skulle effektivt göra slut på de transnationella företagens självständighet. En möjlighet är därför att dessa transnationella företag i självförsvar upprättar ett eget system som klarar sig utan statlig makt. Ett sådant system skulle för all del också kunna uppkomma spontant, som en följd av statlig resursbrist. Det vore närmast att jämföra med niohundralets feodala anarki och bjuda på stora möjligheter och massiva risker.

Den sista möjligheten är att överheten misslyckas tack vare starka folkrörelsemobiliseringar, varvid systemet med dess hierarkier spricker sönder. Förhoppningsvis leder det till att ett mer demokratiskt och jämlikt samhälle uppstår ur dess ruiner.

Allt som kan sägas är att framtiden är mer osäker än på femhundra år. Men vi vet

26. Giovanni Arrighi: The rise of East Asia and the withering away of the interstate system, 90th Annual Meeting of the American Sociological Association, aug 19-23, 1995, samt Giovanni Arrighi & Beverly Silver: Chaos and governance in the modern world system, University of Minnesota Press 1999.

27. Se t.ex. Samir Amin (t.ex.): U.S. Imperialism, Europe, and the Middle East, Monthly Review Nov 2004, eller William R Thompson & Leila Zakhrova: Racing to the top – How energy fuels systemic leadership in world politics, Oxford University Press 2019

28. Enligt Arrighi: Det långa 1900-talet.

29. Det torde vara något sådant Michael Hardt & Antonio Negri: Imperiet, Vertigo 2003, har i tankarna även om de lite missriktat gör gällande att denna tendens redan genomförts fullt ut.

också från kaosteorin att labila lägen är lätta att påverka med små medel. Därför kanske också folkkrörelserna har en strategiskt lättare uppgift nu än de någonsin har haft, och att möjligheten att påverka utvecklingen i demokratisk riktning är större än på femhundra år [30].

Hittills har vi betraktat världen från Braudels två översta våningar, marknadens och kapitalismens. Man kanske också ska försöka utvärdera vad resultatet har blivit för den första våningen, det civila samhällets.

En sådan utvärdering är förstås svår att göra. Men följande påståenden är inte orimliga:

De byråkratiska strukturernas makt har ökat och individers och grupperns autonomi har minskat under världsmarknadssystemet. Stater och storföretag har oändligt mycket större möjligheter att påverka utvecklingen till sin fördel än deras föregångare hade för femhundra år sedan. Osäkerheten för människor och lokalsamhällen har därmed ökat och deras förhandlingsförmåga har minskat.

Världens folkmajoritet arbetar troligen hårdare idag än den gjorde för femhundra år sedan. Ersättningen för detta arbete har dock minskat successivt hela tiden fram till ungefär år 1900. Därefter har utvecklingen varit positivare, men det har aldrig visats att den genomsnittliga inkomsten per person i världen skulle vara högre idag än år 1450.

Levnadsstandarden har i många fall minskat, även i de fall den direkta ersättningen har ökat, beroende på att möjligheten att tillgodose behov utanför marknaden har förstörts — lokalsamhällets och släktens försörjningsförmåga tillintetgjorts av marknaden, något de ökade penningmängderna bara delvis kan kompensera för. Medan människor före världsmarknadssystemet kunde leva i knapphet och ändå leva ganska bra lever deras efterföljare i armod så snart de inte har möjlighet att konsumera lika mycket som den globala överklassen [31].

På grund av de ständiga värdeöverföringarna från periferi till centrum har klyftorna mellan fattiga och rika ökat under hela världsmarknadssystemets tid. Detta har gjort systemets överklass rikare än någon överklass någonsin varit, medan majoriteten lever kvar på existensminimum.

Klyftorna har också fördjupats och förbittrats av att systemet vidmakthåller en strukturell rasism som ett sätt att skola in olika geografiska grupper till attraktiva eller oattraktiva arbetsuppgifter. Sådan strukturell rasism fanns inte före 1450. Man skulle också kunna lägga till att motsvarande hierarki har permanentats mellan könen, även om det där fanns mer av gamla traditioner att utgå från [32].

30. Detta har utvecklats av Immanuel Wallerstein i ett antal artiklar, t.ex. Peace, stability and legitimacy 1990-2025/2050, in Geir Lundestad (ed): The fall of great powers – Peace, stability and legitimacy, Scandinavian University Press 1993.

31. Detta har behandlats av Wolfgang Sachs, som har beskrivit hur 'enkelhet' förvandlas till 'armod' i en omgivning som domineras av världsmarknadssystemet. Se artikelserien i SIDA-Aktuellt 6/92-1/93. Även Karl Polanyi: Den stora omvandlingen, behandlar det egendomliga faktum att eländet kan öka samtidigt som inkomsterna stiger.

32. Immanuel Wallerstein: The discoveries and human progress, samt Kathryn Ward: The economic status of women in the world-system, i Albert Bergesen (ed): Crises in the world-system, Sage 1983.

Strävan att skapa marknader och strävan efter innovationer har mångdubblat förmågan att exploatera natur och arbete och göra om dem till produkter. Denna exploateringsförmåga, kopplat till den monocentriska ekonomins oförmåga att skilja mellan livsviktiga behov och de rikas lyxbegär, har nu orsakat en global miljökris som hotar att leda till undergång för allt mänskligt liv [33].

Kan några otvetydiga positiva meriter sättas upp emot detta? Man skulle kunna nämna att möjligheterna rent tekniskt har ökat och för första gången har gjort det möjligt att avskaffa all svält och all fattigdom. Man skulle kunna nämna att det för första gången finns möjlighet för alla människor att kommunicera med varandra och ta del av varandras kultur. Men detta är hittills på sin höjd ouppfyllda möjligheter eller oinfriade löften — inte verklighet. Man skulle också kunna peka på det kanske enda sociala framsteg som nått masskala, bekämpningen av smittsamma sjukdomar, som världsmarknadssystemets enda framgång. Men ingen vet om de metoder den har uppnåtts med är hållbara på sikt.

Det är denna första vånings historia den här bokens kommande kapitel handlar om. För folkrörelsernas roll är att skydda de civila samhällen mot system och rutiner som blir omänskliga och förkvävande, mot irrationell utsugning, förtryck och diskriminering eller med andra ord mot världsmarknadssystemets destruktiva konsekvenser. Därmed blir också det civila samhällets historia i hög grad folkrörelsernas historia.

33. Se vidare kapitel 9 Försvaret av resursbasen. Jfr också Vandana Shiva: *Ecology and the politics of survival*, Sage 1991.

Kapitel 3.

Folkrörelser före världsmarknads- systemet

UNDER DET EUROPADOMINERADE världsmarknadssystemets tid riktas de flesta folkliga rörelser av någon betydelse mot olika utslag av detta systems "utveckling" eller "modernisering" — därom tycks folk rörelseforskarna tämligen ense [1].

Kollektiv som drabbas av utsugning, förtryck eller diskriminering finns dock i alla klassamhällen, och därför har det också funnits underlag för folkliga rörelser i olika system. En del av dessa har nått en så intensiv identitet att de fortfarande lever kvar som traditioner och identiteter och deras språk kan användas såväl av nutida folk rörelser som av deras fiender. De svårigheter de har mött är likartade de problem dagens folk rörelser möter.

Folk rörelser mot de klassiska imperierna

Under det sista tusentalet före vår tideräkning uppkom stora imperier på den eurasiska kontinenten. Små självständiga bonderepubliker med stark stamsammanhållning föll offer för dessa centraliserade och byråkratiskt styrda imperier, runt Medelhavet, i Västsien, i Indien och i Kina. En kosmopolitisk storstadskultur ersatte de lokala bondekulturerna. Den politiska centraliseringen och de nya storstadsekonomierna reducerade på ett våldsamt sätt de lokala kollektivens inflytande över sina liv och uppmuntrade stora välståndsströmmar som skärpte uppdelningen av människor i olika klasser, och inte minst ackumulation av skulder för att betala för alltmer våldsamma krig [2]. De traditionella politiska mönstren — den goda staden, upprätthållen av medborgarna i den lokalt utvecklade traditionens anda — blev plötsligt meningslösa svar på frågorna om hur den moderna massmisären och skuldsättningen skulle hanteras.

Uppgiften att värna människor och civila samhällen mot dessa imperier löstes på olika sätt i olika delar av den eurasiska kontinenten.

Längst i väster, runt Medelhavet, ställde sig den judisk/kristna rörelsen uppgiften att värna om människovärdet i ett samhälle som härjades av olika politiska projekt. Kristendomen växte successivt fram ur fyra konkreta konflikter [3].

Den första konflikten, den som skapade det judiska folket som kollektiv, stod mellan

1. Enligt Veit Michael Bader: *Kollektives Handeln*, Leske & Budrich 1991

2. Skuldsättningens enorma betydelse som drivare av folk rörelser under antiken understryks av David Graeber: *Debt, the first 5.000 years*, Melville House 2011, av G.E.M de Ste Croix: *The class struggle in the ancient Greek world*, Cornell University Press 1989, och av Michael Hudson: *History of debt and property from the Ancient East*, i David Landes et al (eds): *The invention of enterprise*, Princeton University Press 2010, liksom hans *The lost tradition of Biblical debt cancellation*, <http://michael-hudson.com/1992/03/the-lost-tradition-of-biblical-debt-cancellations/>

3. Historiken bygger till stor del på forskning refererad i Ulrich Duchrow: *Alternatives to global capitalism — drawn from Biblical history designed for political action*, International Books 1995. Andra källor är Henry Cöster: *En levande själ är alltid en kropp*, i *Bröd men också rosor*, Raben & Sjögren 1985, *Skriften i verkligheten*, Verbum 1987, och *Kyrkans historia och historiens kyrka*, Symposium 1991, samt H.G.Kippenberg: *The role of Christianity in the depolitization of the Roman Empire*, ur S.N.Eisenstadt (ed): *The origins and diversity of axial age civilizations*, SUNY Press 1986. Som en tillsats har använts Max Beer: *Socialismens historia*, Frams förlag 1926 och Hjalmar Holmquist: *Kyrkohistoria*, P A Norstedt & söner 1928.

de egyptiska städerna i nuvarande Palestina och den utplundrade lantbefolkningen. I samband med en svaghetsperiod för den egyptiska statsapparaten lyckades de senare krossa städerna och etablera ett samhällssystem som byggde på jämlikhet och kollektiv säkerhet, i medveten kontrast mot de omgivande imperiernas hierarkiska styre. Det var detta jämlika samhälle som senare reformrörelser fram till och med Jesus försvarade.

Den andra konflikten uppkom med ökande handel och klassskiktning, mellan å ena sidan de proletariserade och skuldsatta judiska bönderna och hantverkarna och å andra sidan köpmännen i de stora städerna vid östra medelhavskusten. Köpmännen hävdade att den ekonomiska tillväxten var tillvarons yttersta mening och att klasskiktningen därför var nödvändig. Mot detta hävdade böndernas och hantverkarnas företrädare, profeterna, att rikedomar inte är värda ett dugg om rätt och rättvisa saknas. Utifrån denna grund kunde den judiska underklassen för en tid driva fram en nationalstatlig socialpolitik till skydd mot utarmningen.

Den tredje konflikten stod mellan det judiska folket och det assyriska imperiet på sexhundralet före vår tideräkning. Imperiets statsideologi var socialdarwinistisk: den starkaste har rätt och utvecklingen är ofrånkomlig. Till sitt självförsvar som liten nation formulerade judarna ståndpunkten om att ingen behöver något särskilt motiv eller ursäkt för att finnas. Livet är givet av en princip som står högre än både imperiet och utvecklingen, och utifrån den ståndpunkten kunde man bjuda motstånd mot imperiets krav.

Den fjärde konflikten uppstod när den judiska nationalstaten återigen hade gått under för ett imperium, det romerska. Det var då Jesus framträdde. Han bröt med de nationella, de som hävdade att gemenskapen bara gällde den egna gruppen, och hävdade alla människors solidaritet och lika värde, oavsett nationalitet. Dessutom hävdade han att syftet med människans liv inte kunde vara ett politiskt projekt: att bygga den perfekta staten till skydd för rättfärdigheten eller att upprätthålla de perfekta rutinerna. Istället menade Jesus, i strid med dem som väntade på en politisk 'frälsare', att det goda livet kunde bara skapas genom vars och ens praktiska solidaritet i vardagen.

Runt detta program växte en stark rörelse upp, främst baserad på städernas hantverkarmedelklass och på kvinnorna som använde kristendomen som ett sätt att komma undan medelhavskulturens patriarkat. Rörelsen skilde sig från andra konkurrerande rörelser genom att den hävdade allmänligheten: den var ingen förening som inneslöt medlemmar och utestängde icke-medlemmar, alla var i princip delaktiga och alla hade lika värde. Till skillnad från många andra rörelser påstod man sig inte heller äga några särskilda hemligheter eller någon speciell intellektuell förmåga eller kunskap. I centrum stod den praktiska solidariteten. Grupper med egendomsgemenskap bildade en kärna. Tillsammans bildade man församlingar. Handlingsmodellen bestod i att organisera gemensamma obyråkratiska försäkringskassor som tillvaratog tryggheten – nödvändigt i ett samhälle där bara ett litet steg skilde ett blygsamt välstånd från misär – samt att organisera en offentlighet, att äta tillsammans och hålla gemensamma högtider och ritualer till markering av varje människas lika rätt i tillvaron, samt att gemensamt begrunda rörelsens principer genom att berätta historier för varandra.

Enligt Rodney Stark var det dessa principer som vann en majoritet för den kristna rörelsen istället för någon annan av de många heterodoxa rörelser som blomstrade vid

den tiden: när de stora antika epidemierna drabbade Rom på 160-talet och 250-talet överlevde de kristna bättre än hedningarna tack vare sitt socialförsäkringssystem. Och detta var en mäktig drivkraft [4].

Det fanns även andra. Kristendomen erbjöd skydd för fruar som hotades med livshotande aborter för att inte splittra familjeförmögenheten på många arvtagare. Och kristendomen erbjöd ett tillträde även för fattigt folk till den romerska potlatchkulturen [5].

I takt med att rörelsen växte uppstod ett behov av funktionärer. De första funktionärerna var diakonerna eller de som skötte försäkringskassor och social verksamhet. Nästa kategori var uppsyningsmännen (grekiska episkopos) som församlingarnas ordförande. Slutligen tillsattes åldermän (grekiska presbyterer), eller de som ansågs vara särskilt skickliga i att utlägga ideologin. Från början var alla dessa kategorier valda förtroendemän.

Den dynamiska kristna rörelsen attraherade redan under sina första århundraden många av det romerska imperiets mest kompetenta intellektuella. Det blev naturligt att dessa tog på sig rollen av ideologiska uttolkare och företrädare för rörelsen utåt. Efter cirka hundra år hade detta skikt frigjort sig från tvånget att väljas av medlemmarna och förvandlat sig till en självförnyande funktionärskår. Kippenberg antar att denna maktansamling berodde på att deras förvaltning av välfärdsapparaten skapade en kontroll över rörelsen som helhet.

Med rörelsens tillväxt till allt fler skikt och kategorier i samhället uppstod naturligt interna konflikter som ofta kunde bli våldsamma.

En konflikt som har gått genom hela den kristna kyrkans historia är konflikten mellan dem som tolkar solidaritetskravet som ett krav på rättvisa för de fattiga, och de mer välbeställda inom rörelsen som inte ställer något sådant krav.

Denna konflikt korsas med konflikten mellan å ena sidan funktionärer och intellektuella som gärna föreställer sig att rörelsens kärna är den perfekta ideologin, och å andra sidan lekmännen som i första hand är intresserade av praktiken.

Den första stora interna striden vanns av lekmännen. Det var striden om gnosticismen, ett våldsamt utarbetat och spekulativt teorisystem, som under andra halvan av etthundraåret vann popularitet hos många intellektuella, bl.a. med sina föreställningar om kunskapen som kriterium på mänskligt värde. Mot hela denna teoribildning satte lekmännen upp traditionen som det avgörande; bara det som växt fram i praktiken och i diskussion kunde tillmätas betydelse.

Men för segern måste man betala ett pris. Den tvingade fram en argumentation på motståndarnas, den intellektuella elitens, villkor. Istället för att markeras genom den praktiska solidariteten blev filosofiska doktriner det som skilde de kristna från deras opponenter. Därigenom kom de intellektuellas inflytande att stärkas på sikt, genom att deras frågor markerades tydligare i rörelsens självförståelse.

Ett annat pris måste också betalas: framgången för lekmännen måste betalas av kvin-

4. Rodney Stark: The rise of Christianity, Princeton University Press 1996.

5. Peter Brown: Through the eye of a needle, Princeton University Press 2012. Enligt kristna principer är ånkans skärv lika mycket värd som miljonärens guld när de erbjuds som gåva.

norna. De hade i stor utsträckning ställt upp på de gnostiska kunskapshierarkierna som ett alternativ till den grekisk-romerska världens patriarkala mansvälde: mot den manliga överhögheten satte de kunskapens överhöghet. Nederlaget för gnosticismen blev också ett nederlag för kvinnorna, och funktionärsväldet kunde stärka sin ställning och bygga upp en patriarkal biskopshierarki [6].

Konflikterna mellan fattiga och rika inom rörelsen tenderade att utspela sig kring kraven på hängivenhet för saken, puritanskt levnadssätt och kollektivism, där de fattiga förstås ställde hårdare krav än de rika som hade sina privilegier att värna om. Det var en konflikt som hela tiden låg och pyrde och ibland blossade upp häftigt.

Den första interna konflikt som sprängde rörelsen var striden om donatismen som rörde funktionärernas förhållningssätt under förföljelser från statsmakten.

Statens förhållningssätt till den kristna rörelsen hade varierat beroende på olika romerska regimers karaktär och på lokala förhållanden. Det romerska imperiet var i princip tolerant så länge man betalade skatten och respekterade lagarna. Men regimen ville ha kontroll. Därför brukade den emellanåt kräva att de kristna funktionärerna skulle lämna ut namnlistor och protokoll. En del gjorde så. Deras namn antecknades. Andra vägrade. De skickades till stenbrotten och en del av dem dödades.

Donatismen var en vägrarfront med centrum i Nordafrika som betonade hängivenheten och det puritanska levnadssättet. Den hade sitt starkaste stöd bland de upproriska småbönder som låg i krig med de romerska skatteindrivarna. Men den hade starkt stöd i hela kyrkan. När den slutligen besegrades på ett biskopsmöte 411 var det med röstsiffrorna 286-279 och under statlig påtryckning.

Striden mellan donatister och kompromissvilliga spelade stor roll för den kristna rörelsens 'övertagande av statsmakten' på 310-talet.

Bakom alliansen mellan stat och kyrka låg statens behov av organiserat stöd. Allt färre var villiga att betala för det övertunga romerska imperiet, och hela systemet riskerade att falla samman i inbördesstrider och lokala uppror. Men det fanns en stark organisation som täckte hela imperiet, med 15-20% av befolkningen indragna: den kristna rörelsen. Den var inte heller sekteristisk och exklusiv utan hävdade att alla var delaktiga. Den romerske kejsarkandidaten Konstantin drog slutsatsen att den kristna kyrkan var en effektiv maktbas, vilket visade sig vara rätt tänkt.

Kyrkan, för Konstantin, var givetvis de kompromissvilliga funktionärerna som han samarbetade intimt med. Eftersom deras namn fanns bokförda var det lätt för staten att så fort Konstantin kommit till makten börja betala ut statsbidrag till dem, bidrag som de använde till att stärka sin ställning i den interna maktkampen [7].

Alliansen med staten var fördelaktig för rörelsens funktionärer. De fick snart stora

6. Riane Eisler: *The chalice and the blade*, Harper & Row 1988, Jo-Ann McNamara: *Mater Patriae, matres ecclesiae*, i Renate Bridenthal et al: *Becoming visible*, Houghton Mifflin 1998.

7. A H M Jones: *Constantine and the conversion of Europe*, Macmillan 1948. Statens och kyrkans allians återspeglar enligt Abraham Léon: *Marxismen och judefrågan*, Partisanförlaget 1970, en allians mellan icke-kommersiella jordägare och underklass mot den traditionella romerska överklassen som levde på att exploatera båda. Jag har inte kunnat kontrollera uppgiften.

privilegier: skattebefrielse, värnpliktsbefrielse, rättslig immunitet och statligt stöd vid interna konflikter. Deras ställning internt i rörelsen stärktes därför.

Det blev allt svårare att se något socialt innehåll i de interna konflikterna. Däremot kan man se ett tydligt nationellt innehåll: oppositionella riktningar tenderade att frodas i Syrien och Egypten, områden som av hävd var förbittrade över romersk eller bysantinsk överhöghet och beskattning.

Men dessa kyrkans privilegier måste köpas till ett visst pris. Dels tvingades kyrkan underordna sin politik under statliga krav, ett förhållande som varade lika länge som det romerska imperiet bestod. Dels växte avståndet mellan medlemmarnas och funktionärernas intresse alltmer.

Kärnan i den första kristna rörelsen hade bestått av församlingsmedlemmar som hade levt i egendomsgemenskap. När kyrkan växte och även rika människor anslöt sig förlorade dessa egendomsgemenskaper i betydelse. Men med korruptionen i rörelsens ledning väcktes en strävan bland många kristna att återuppliva den gamla andan, att söka sig bort från världen och grunda nya alternativsamhällen, egendomsgemenskaper grundade på puritanskt levnadssätt och hängivenhet för saken. Det första klostret grundades i Egypten ungefär år 321, mindre än tio år efter Konstantins förbund med kyrkan.

Klosterväsendet visade sig snart mycket framgångsrikt. Det gynnades av staten och av kyrkoledningen, såtillvida att det var det enda tillåtna sättet att organisera missnöje med de ökande sociala skillnaderna inom rörelsen. Men klostren var också själva, tack vare sitt puritanska levnadssätt, sin hängivenhet för saken och sin kollektiva organisation, mycket mer effektiva som producenter än andra i det romerska imperiet. Därför blev de snart, förutom att de blev kulturcentra i den kristna världen och spridare av nya effektiva tekniker, mycket rika. Därmed förlorade de sina egenskaper av utopier för de fattiga: de började begränsa sin rekrytering till överklassen och t.o.m. leja arbetskraft som de inte behandlade bättre än andra.

Genom tusen år förblev detta ett typiskt problem. Genom tusen år förblev också kravet på nya, strängare klosterregler standardbotemedlet mot alla sociala och politiska missförhållanden, trots att det misslyckades hela tiden. På så sätt bildades exempelvis benediktinerorden på femhundralet, cluniacenserorden på niohundralet, kartusianerorden på elvahundralet och slutligen de s.k. tiggardordarna på tolvhundralet.

Trots att klosterväsendet hade grundats och hela tiden fylldes på av de mest hängivna lekmännen inom rörelsen blev det ändå basen för funktionärernas slutliga totala maktövertagande över kyrkan i Västeuropa under niohundralet. Medlet var just en sådan klosterreform i syfte att åstadkomma en strängare disciplin bland funktionärerna [8].

Bakgrunden till maktövertagandet var ett missnöje med överklassens makt inom kyrkan. Kyrkan omfattade på åttahundralet verkligen alla, inte bara alla i princip. Men den var inte en 'organisation' i vår mening — en juridisk person med klar identitet, klara gränser utåt och klara befälslinjer. Den var med Henry Cösters ord "en funktion inom

8. Detta gällde inte i de områden som kontrollerades av det bysantinska imperiet. Där hade statens makt över kyrkan bestått, medan kyrkan i Västeuropa återvann sin autonomi på 400-talet när statsmakten där föll sönder.

samhället”, dvs en löslig rörelse eller snarare en del av det civila samhället [9]. Men därmed fanns ingen som med auktoritet kunde tala för rörelsens sak: det tenderade att bli de vanliga makthavarna i samhället som hade makten också inom kyrkan.

Mot detta reagerade två kategorier under 900-1000-talen.

Dels började folk i gemen, de direkta producenterna, använda ett kristet färgat språk i sitt motstånd mot jordägararistokratin och dess, som de uppfattade det, köpta prästerskap. Simoni, dvs kommersialisering av religionen, blev deras mest brukade slagord. Mest aktiva var de i det mest kommersialiserade området i Europa, nämligen Norditaliens städer där kommersialiseringens avigsida ökande klassklyftor härjade som värst. Av sina fiender döptes de till la pataria efter en hantverkarstadsdel i Milano.

Dels började klosterfolket, med spjutspets bland munkarna i Cluny i Frankrike, organisera en reformrörelse inom kyrkan. Den antog att om kyrkan organiserades som en särskild juridisk person där uteslutande de kyrkliga funktionärerna hade beslutsrätt skulle man kunna frigöra sig från jordägarnas egoistiska maktutövning. De lyckades genomföra detta mål, denna ‘bolsjevisering’ av kyrkan, på hundra år, stödda på den norditalienska folkrörelsen [10]. Resultatet blev att de professionella funktionärernas makt blev ännu större. Makten använde de alltmer till att berika sin organisation, som alltmer började likna ett företag, och därmed skapa privilegier åt sig själva. Över denna makt vakade de svartsjukt. På elvhundraåret började de kräva universitetsexamen för tillträde till de ledande posterna.

Den folkliga rörelse som hade utgjort basen för reformerna splittrades efterhand upp; vid sidan av kommersen med prästtjänster började det alltmer rigida och petiga funktionärsväldet upplevas som ett problem. Kyrkan å sin sida, men också de alltmer byråkratiserade och skattekrävande kungadömena, bekämpade sina folkliga konkurrenter i termer av kättarprocesser; det är först nu som kättarprocesser och kättarbål börjar härja Europa [11].

De funktionärsfientliga, eller antiklerikala, rörelserna uppstod både som reformrörelser inom kyrkan och som lokala sammanslutningar av lekmän. Typiskt är att det som börjar som reformrörelser utan strikta gränser utåt snart drivs ut till sektbildning och parallellorganisering genom kyrkliga och statliga funktionärers militanta vakande över sitt monopol.

Ett exempel kan vara valdenserna, en lekmannarörelse som år 1179 begärde tillstånd att agitera för kristendomen i Lyon. Men istället hånades de av kyrkans ledning för att de inte kunde tala korrekt latin och fick inte ens svar på sin begäran. När valdenserna ändå gick ut och agiterade blev de uteslutna ur kyrkan som kättare, och förföljdes och

9. Henry Cöster: Kyrkans historia och historiens kyrka.

10. Det var denna utveckling den grekiska kyrkan inte ville vara med om och bröt med Rom över.

11. R.I. Moore: The formation of a persecuting society, Blackwell 1987. Moore beskriver hur funktionärerna lyckas bunta ihop ‘kättare’, dvs kritiskt tänkande människor, judar (som avskyddes som konkurrenter i kraft av sin oftast högre utbildning) och leprasmittade i en ‘utgrupp’ som förföljdes såsom ‘orena’. I The war on heresy, Harvard University Press, går Moore ännu längre och hävdar att kättarprocesserna var den tidens ”moskvarättegångar” – nyetablerade byråkratiska eliters våldsamma makthävdande, delvis med konspirationsteorier som vapen, mot en menighet som förblev tämligen oorganiserad.

dödades i sexhundra år. Först efter franska revolutionen kunde de träda fram ur sina gömslen igen — med sitt förakt för lärdomshögfärd i behåll [12].

Liknande rörelser som mötte liknande öden var beginer, lollarder, husiter och de rörelser som var reformationens spjutspets på femtonhundratalet.

Det fanns också rörelser som under lång tid lyckades balansera på gränsen mellan uteslutning och uppsugning. En sådan var franciskanerna. Även Franciscus framställde en begäran liknande valdensernas år 1210. Men denna gång intog kyrkoledningen en tolerantare attityd: Franciscus fick sitt tillstånd, under förutsättning att han bildade en klosterorden som ställde sig under påvens ledning. Trots dessa disciplinerande åtgärder förblev franciskanerna under fyra fem generationer, tack vare att lekmän deltog i rörelsen, en radikal och uppkäftig organisation som den kyrkliga hierarkin såg med misstänksamhet på och ofta försökte knäcka [13]. Omkring 1320 tycks de ha lyckats.

Andra rörelser tog militant avstånd från kyrkan och byggde upp egna ideologier, ibland som hos katarerna grundade på gnostiska tankar om det materiellas orenhet, ibland med andra fokus [14].

Ytterligare andra folkliga kristna rörelser tonade ner de teoretiska debatterna och koncentrerade sig på den praktiska solidariteten. Den mest berömda är freds rörelsen. Den grundades officiellt på prästinitiativ på ett möte i Charroux i västra Frankrike den 1 juni 989 och syftet var att sätta ett stopp för godsägarnas och de stora feodalherrarnas interna fejder. Rörelsen hade från början stöd av den etablerade kyrkan men gick snart sin egen väg. De aktiva märkte snart att det behövdes organiserad makt för att sätta stopp för rovriddarna. En falang sökte svaret i mer auktoritära hierarkier och arbetade för stärkt kungamakt som motvikt mot aristokratin, medan en annan såg det i ökad demokrati och organiserade bönder och borgare för att riva ner riddarnas borgar och tvinga dem att hålla fred [15].

Denna falang gav upphov till kommunrörelsen när den år 1077 samlade alla invånare i staden Cambrai i Flandern runt ett löfte att solidariskt sätta ett stopp för riddarbråken i grannskapet. Kommunrörelsen spred sig snabbt och tog på sig allt större ansvar i fredens tjänst. Så stor att den etablerade kyrkan skyndade sig att bannlysa rörelsen — men de kunde inte hindra kommunrörelsen från att med tiden sätta upp jämlikheten och medborgarandan som ett politiskt ideal som bröt sönder feodalsystemets över- och underordning.

12. Amedeo Molnar: *Historia del valdismo medieval*. Ediciones Aurora 1981.

13. Det är dessa strider som bildar bakgrunden i Umberto Ecos roman *Rosens namn*

14. Gnostiska tankegångars popularitet i underklassrörelser är värd en not. Varför är de fattiga så snara till intellektualistiska ställningstaganden? En ledtråd är gnosticismens kärna — att teorin, idealen och idéerna är viktigare än verkligheten, något som kan vara lockande att tänka sig om verkligheten är ond och förtryckande. En kort redogörelse för gnostiska tankegångars närvaro i folkliga rörelser ger Per Frostin: *Martin Luther och Thomas Müntzer. Ett marxistiskt perspektiv, i Reformationen — frihetskamp och överhet*. Folkets Historia 1986.

15. Berättat av Marc Bloch i *Feudal society*, Routledge & Kegan Paul, 1961 och mer utförligt av Thomas Head & Richard Landes (ed): *The peace of God*, Cornell University Press 1992. Kopplingen till kommunrörelsen ges bl.a. av H Platelle i *Le mouvement communal de Cambrai de 1077 et ses destinées ultérieures*, Société Académique de Saint-Quentin 1980 och Albert Vermeesch: *Essai sur les origines et la signification de la commune dans le nord de la France*, Heule 1966.

I samband med senmedeltidens demokratiska uppvaknande växte den folkliga funktionärsfientliga rörelsen kraftigt. Antiklerikala ideologier höll samman de demokratiska rörelserna. Husiter vann militära framgångar mot överheten i östra Tyskland på ett antiklerikalt och radikaldemokratiskt program, och lyckades under tjugo års tid slå den ena kejsrerliga armén efter den andra. Kyrkan tvingades till reträtt och utlovade reformer under en serie krismöten i början av fjortonhundratalet.

Av dessa reformer blev inte mycket. Den ledande kyrkliga hierarkin, som helt hade anpassat sig till att bli en härskarorganisation bland andra för att överleva som juridisk person efter Cluny-rörelsens recept, stod redan för långt bort från de de egna medlemmarna.

Under den revolutionära epok när världsmarknadssystemet bröt in var det de antiklerikala rörelserna som fångade upp folkets opposition mot nyordningen. I hela det berörda område som inte dominerades av den spanska militärmakten segrade de också tillfälligt eller permanent i form av reformationen som berövade funktionärerna mycket av makten.

I både Nederländerna och England var det kristen jämlikhetsideologi, byggd på lekmanmakt, som var det sammanbindande kittet för de rörelser som störtade den kungliga militärdiktaturen och inledde utvecklingen mot integration av de direkta producenterna i samhället (se kapitlet Skatteuppror och puritaner, Kapitel 4). I de områden som världsmarknadssystemet förvandlade till periferi och bakvatten — Tyskland, Skandinavien — exploaterades antiklerikalismens och reformationens folkrörelse av staterna som en nationalistisk försvarsideologi gentemot centrumstaterna.

Den kristna rörelsen har fortfarande en potential som har visat sig i befrielsekyrkor bland slumbefolkning och lantarbetare i Sydamerika och i kamp mot diktaturer i exempelvis Polen, Sydafrika, Filippinerna och Korea. Potentialen är kristendomens insisterande på alla människors jämlikhet, en jämlikhet som bygger på synen på livet som givet lika åt var och en, av en princip som står över alla människoskapade hierarkier och klasskillnader.

Det finns emellertid påtagliga svagheter. Genom hela kristendomens historia har en överbetoning av ideologi varit funktionärsväldets och de intellektuellas främsta källa för maktutövning.

Även i reformrörelser som har syftat till att avskaffa funktionärernas makt har denna ideologifixering i slutänden lett till nya funktionärsvälden. Och att rörelsens kärna är ideologi och språk, och inte en social kategoris konkreta tillvaro, skapar lätt en grundval för falska solidariteter.

Torrbältets folkrörelser

Den islamska rörelsen föddes liksom den kristna för att hävda det jämlika människovärdet. Men till skillnad från kristendomen, vars udd riktades mot de politiska projekten, var islam själv ett politiskt projekt. Att bygga den goda staten har genom fjortonhundra år varit rörelsens ouppnåeliga mål. Men under tiden, och i förbigående, har rörelsen byggt upp ett civilt samhälle av stor styrka och flexibilitet.

Liksom kristendomen föddes islam i ett gammalt samhälles sönderfall, i det här fallet

det arabiska klansamhällets upplösning inför de bysantinska och persiska imperierna och inför imperiernas ökande handel. Liksom kristendomen var islam svaret på klasskiktning och ökande osäkerhet i en ny samhällsordning [16].

Islam grundades som en gemenskap som skulle ersätta de degenererade klanerna; en gemenskap grundad på jämlikhet, rättvisa och rättfärdighet på samma sätt som öknens klansamhälle hade varit. Liksom kristendomen, som hade givit många av islams idéer, grundades jämlikheten i att vars och ens liv var givet utan motprestation av en princip som stod över alla andra.

I det politiskt splittrade Arabien fick islam statlig makt på mindre än tio år. År 622 valdes dess ledare Muhammed till skiljedomare i Yathrib, dagens Medina, som höll på att slitas sönder av inbördesstrider. Islam fick här ett tillfälle att praktisera sina principer utifrån en maktposition.

I början hade islam strålande framgång. Av det splittrade Yathrib smiddes en framgångsrik armé. År 630 erövrades Mecka. Framgången födde entusiasm och inom bara några år erövrades Syrien och Irak, vars invånare hälsade islam som en befriare från det bysantinska respektive det persiska öket.

Den lätt och snabbt erövrade statsmakten har präglat islam alltsedan dess. Social revolution var rörelsens mål, och regeringsmaktstrategin, dvs att få makt genom att sitta i regeringen, sågs som en rimlig genväg till målet. Den goda staten förblev länge islams mål och har nu återigen dykt upp som målet i de islamistiska rörelserna. Detta har legat nära till hands i en rörelse som har tenderat till att se uppehållande av den islamska lagen, dvs av de perfekta rutinerna för mänskligt handlande, som det yttersta målet. Medan den kristna rörelsen i princip var skeptisk till regler såg den islamska sådana som oundvikliga hjälpmedel för att upprätthålla det goda samhället.

För de direkta producenterna var en av de viktigaste reglerna det definitiva förbudet mot ränta, som gjorde rent hus med en av det antika samhällets värsta problem, skuldsättningen.

Den första allvarliga konflikten inom islam orsakade på så sätt omedelbart inbördeskrig och revolution. Hundra år efter islams erövring av Syrien och Irak styrdes de islamska områdena fortfarande av en arabisk stamarkokrati, ättlingar av de första erövrarna. De betraktade dem som anslutit sig senare till islam som mindre värda och utsatte dem för diskriminering av olika slag, trots att islams principer föreskriver jämlikhet inom rörelsen. Den naturliga reaktionen bland de diskriminerade var att i namn av 'äkta' islam och organiserade i religiösa sekter, shi'a och kharij, göra uppror mot aristokratin och bidra till att en ny regim kom till makten, den abbasidiska år 750.

Detta mönster höll i sig under ett par hundra år. Den abbasidiska regimen kunde inte heller leva upp till de islamska principerna. Nya religiösa sekter bildades av bönder, arbetare, slavar och andra som förtrycktes i det abbasidiska imperiet, och med syfte att upprätta den goda muslimska staten. Dessa sekter --muqannasekten, babaksekten, zanjsekten och den mest framgångsrika av dem, ismailirörelsen -- hade alla samma kän-

16. Maxime Rodinson: Muhammed, Gidlunds 1981 och Ira M Lapidus: A history of Islamic societies, Cambridge University Press 1988.

netecken som Muhammeds ursprungliga gemenskap: jämlikhet och rättfärdighet mellan medlemmarna, en gudomligt inspirerad ledare, men inga förpliktelser utåt. Principerna gällde bara internt inom rörelsen. Zanjrörelsen, som var en revolutionär rörelse av slavar i saltbassängerna söder om Basra under åren 869-883, höll sig exempelvis själv med slavar som var lovliga eftersom de var 'otrogna', inte hörde till rörelsen.

De flesta av dessa rörelser blev aldrig mer än utmanare, upprorsrörelser som kunde hålla någon del av imperiet med väpnad makt under en tid. Men ismailirörelsen, som var en utbrytning ur shi'a-rörelsen och menade att bara en kommunistisk egendoms-gemenskap kunde garantera den islamska jämlikheten, upprättade en bestående statsmakt i Jemen, Bahrein och Tunisien strax efter år 900 och i Egypten ett par generationer därefter. Ismailistaten, en hårt centraliserad och hierarkisk apparat i syfte att administrera fram det goda islamska samhället, urartade så småningom i militärdiktatur varefter den rörelse som hjälpt den till makten bröt samman.

Mönstret upprepades under ett par hundra år i varje nytt muslimskt område. Den störste muslimske samhällsvetaren, Abd-ar-Rahman Ibn Khaldûn, har beskrivit hur Maghreb under tolv- och trettonhundratalet levde igenom flera liknande vågor: en folklig rörelse entusiastmerad av en islamsk väckelse erövrar statsmakten och etablerar sig som militärbyråkrati. Efter någon generation har den korrumperats varefter en ny folklig rörelse entusiastmerad av en ny islamsk väckelse gör uppror och tar makten [17]. Att upprätta de perfekta rutinerna för samhällslivet visar sig vara självbesegrande.

Efter några hundra år förändrades mönstret. Det perfekta islamska samhället föreföll omöjligt att uppnå med hjälp av statsmakten — varje statsledning blev ofelbart korrumpad och såg mer till det egna kottoriets intressen än till den muslimska menighetens. De muslimska aktivisterna drog därför bort sitt stöd från kalifatet, vilket fick två konsekvenser.

För det första blev det fritt fram för krigsherrar att lägga beslag på statsmakten när denna inte längre hade någon islamskt motiverad legitimitet. Iran styrdes av militärdiktaturer redan från niohundratalet, Irak, Syrien och Egypten från tiohundratalet. De tog inte bara hand om imperiets provinser, de krossade också deras härskande klasser — jordägare och storköpmän — och vållade kaos i det civila samhället.

För det andra tvingades folk i gemen organisera sig i den allmänna förvirringen. Det var först nu som en majoritet i Västasien/Nordafrika blev muslimer. De grupper som naturligt fick rollen att organisera det civila samhället — och dessutom det mesta av redistributionen — på nytt var de muslimska aktivisterna av vilka två typer utkristalliserades.

En typ var de akademiskt utbildade, 'ulama. De utvecklade de juridiska sidorna hos islam och tog sig an att reglera det civila samhällets principer i byn eller kvarteret. På det området hade man stor framgång — än idag är t.ex. mordfrekvensen lägre i islamländerna än på annat håll. Men politiken och samhällsstrukturen lämnade man också i fortsättningen därhän. Så länge makthavarna skyddade folket mot erövrare och banditer fick politiken se ut hur som helst; den kom att uppfattas som en värld som den islamska

17. Abd-ar-Rahman Ibn Khaldûn: Prolegomena. Inledning till världshistorien. Alhambra 1989.

lagen inte råde på. Samtidigt gav man upp islams ursprungliga jämlikhetsideal som ogenomförbart. "På så sätt accepterade alla sunnis världen som den var, men avstod ändå från att ge sitt fulla gillande genom att vägra delta i politik", sammanfattar Lapidus deras attityd.

'Ulamas juridiska betraktelsesätt blev ett starkt stöd för den intellektualisering av rörelsen som låg latent på samma sätt som hos kristendomen — när ideologin, språket, fokuserades på tillvarons natur istället för på rörelsens praktik blir resultatet gärna avmobilisering av lekmännen och mer makt för de intellektuella. Konflikter mellan klasser och intressen uttrycktes alltmer som konflikter mellan olika juridiska skolor vilka organiserade menigheten bakom sig.

Någon egentlig klyfta mellan funktionärer och lekmän uppstod dock inte, eftersom funktionärerna aldrig byggde upp någon enhetlig disciplinär organisation till skydd för sin makt. De förblev kopplade till lokala juristskolor, madrasa, och traditioner som ofta låg i strid med varandra. Dessa motsättningar exploaterades av folkliga rörelser som byggde allianser med den ena eller andra skolan. Från fjortonhundratalet och framåt exploaterades de också av den ottomanska militärstaten som så småningom kunde förvandla de islamiska funktionärerna till en alltmer svekfull statlig byråkrati i det islamiska kärnområdet i Västasien och Nordafrika.

Den andra sortens aktivister var de engagerade lekmännen. De organiserade sig istället i sufiska brödraskap där andan var viktigare än de juridiska formerna, ungefär på samma sätt som Europas radikalkristna rörelser. De sufiska brödraskapen var de gemenskaper som organiserade alla de folkliga rörelser inom islam som gick utöver de lokala. De organiserade sjukvård, utbildning, hotellverksamhet och stöd till de fattiga, en sorts alternativsamhällemekanism som dock aldrig utmanade det officiella samhället. Det oformalistiska synsättet betydde inte att sufismen var 'kättersk' i religiösa termer; inom islam var nämligen lekmannainitiativ alltid möjliga, eftersom de professionella inte förmådde ena sig till skydd för någon ensamrätt.

I Iran gjorde ett sufiskt brödraskap, safaviderna, ett sista försök att förverkliga idén om det perfekta muslimska samhället genom statlig makt i en bondestödd revolution år 1501. Safaviderna stod shi'ismen nära och i sin iver att stödja denna riktning medverkade de till uppkomsten av ett organiserat prästerskap, något som annars saknas inom islam. De shi'itiska 'ulama fick därmed resurser att upprätta en hierarki med oberoende finansiering och utvecklade snart en egen oberoende maktutövning. Precis som tidigare försök misslyckades safaviderna att leva upp till anspråken på 'den perfekta staten' och blev alltmer korruperade. 'Ulama kunde dock i kraft av sitt oberoende behålla sin prestige medan den safavidiska staten föll sönder.

Också i Sahel — området söder om Sahara — användes Islam som språk för folkliga rörelser. Islam spreds dit av köpmän som etablerade handelsstäder för fjärrhandeln under den medeltida högkonjunkturen och togs upp av lokala överklasser som ville hänga med i den globala utvecklingen. Det var dock först i samband med att klansamhället började utsättas för tryck från europeernas slavhandel som Islam blev en angelägenhet för många. Främst var det hotade boskapskötare och bönder som uttryckte sina rättfärdighetskrav gentemot de traditionella aristokratierna, och då använde det islamiska språket mot

vad de uppfattade som skenmuslimer och organiserade sig i sufiska brödraskap. Ibland hade de framgång och grundade stater, vilka i många fall kunde genomföra verkliga reformer till majoritetens fördel men lika ofta degenererade de till nya eliter som exploaterade rättslösa bönder och boskapskötare.

När världsmarknadssystemet spreds i det islamska området var det islam som blev den organiserande kraften för det motstånd som fanns. Motståndet organiserades som reformrörelser av olika slag, där syftet var att rensa bort sena tiders korruption av läran, ungefär som kristendomens reformrörelser på fjortonhundra- och femtonhundredatalen. Förmågan till motstånd var störst i islams ytterområden, i Maghreb, Sahel och Indonesien, och minst i Västasien. Förklaringen är enligt Lapidus att 'ulama i den ottomanska staten lät sig användas som myndigheter och därför förlorade sin folkliga legitimitet. I periferin behöll de sitt oberoende och därmed också sin folkliga bas. Det kan också uttryckas så här: I det ottomanska imperiet fick de folkliga sufiska rörelserna inget stöd av de islamska funktionärerna när de försökte göra motstånd och hade därför svårare att utnyttja islam som mobiliserande kraft. Exempel kan man se alltifrån Algeriet till Sudan — se vidare kapitel 4 [18].

Inte förrän i slutet av nittonhundredatalet har islam blivit en mobiliserande kraft i större skala mot centrums maktanspråk. En orsak kan vara att islam idag frigjorts från statlig kontroll. Därmed kan islamisterna gripa tillbaka på den ursprungliga islamska strategin, erövrandet av statsmakten, som främsta form för förändring av världen. Men eftersom staten i världsmarknadssystemets värld främst är en garant för stabiliteten är det en ganska tvetydig strategi om man vill förändring. Mer om detta i kapitel 4 och 6.

Indiska lokalsamhällen

De folkliga rörelser som bröt ner imperiet i Indien på sjuhundra- och åttahundredatalen skilde sig på ett väsentligt sätt från rörelserna i väster: de hade ett mycket svagare fokus på jämlikhet och allas lika värde. De strävade efter oberoende från staten i det befintliga civila samhällets namn, och brydde sig föga om att detta civila samhälle var uppbyggt omkring klasskillnader, klientnätverk och statushierarkier [19].

Redan runt år noll uppstod visserligen en nära parallell i Indien till Västasiens kristendom och islam. Det var bhaktirörelsen, en bred lekmannarörelse i den urbana underklassen, baserad på traditionell folklig religiositet.

Bhaktirörelsen riktade sig lika mycket mot det civila samhällets klass- och statushierarkier som mot imperiets ämbetsmannaeliter. Den fördömde exempelvis de traditionella ritualer som framhävde de intellektuella ärflika skrå, brahminernas, betydelse och som de fattiga ändå inte hade råd med. Den var dessutom fientlig till de mäktiga och statsunderstödda buddhistiska munkordnar som hade avskilt sig från samhället i sin förnämhet och mest ägnade sig åt att exploatera bönder eller organisera fjärrhandel med Kina [20].

18. Bruce Lincoln (ed): Religion, rebellion, revolution. Macmillan Press 1985. Rudolph Peters: Islam and colonialism, Mouton Publishers 1979, visar konflikten mellan 'ulama och folkliga rörelser.

19. John A. Hall: Powers and liberties, Basil Blackwell 1985.

20. Hermann Kulke & Dietmar Rothermund: A history of India, Routledge 1990; Liu Xinru: Ancient India and

Buddhismen var själv ursprungligen en gnostisk proteströrelse mot klass- och maktskillnader. Men den hade ganska tidigt kooperats av staten med hjälp av gåvor och myndighetspositioner, något som gick lätt eftersom den på gnostiskt vis betonade insikt istället för jämlikhet.

Bhaktirörelsen lyckades sämre än kristendomen och islam hålla intellektuella skugg-rörelser i schack. Jag föreställer mig att det berodde på att de indiska intellektuella hade en stark intern sammanhållning inom brahminskräet vilket deras motsvarigheter i Västasien och Europa saknade. Bhaktirörelsen distanserade sig inte heller lika starkt som kristendom och islam från den tradition där dessa intellektuella hade sin förankring. Därför hade brahminerna en jämförelsevis lätt uppgift att ansluta sig till rörelsen på ett ytligt sätt, för att med hjälp av sin traditionella status och sina traditionella maktmedel ta över kontrollen. Detta gjorde de genom att lyfta fram två element i bhaktirörelsens program: fiendskapen mot imperiets byråkrati och misstänksamheten mot de buddhistiska klostren. Naturligtvis förkastade de bhaktirörelsens jämlikhetsfilosofi. Istället betonade de lokalsamhällets och gruppens rätt gentemot staten och t.o.m. gentemot samhället — med alla lokalsamhällets hierarkier i behåll.

Brahminerna organiserade det civila samhället genom kasterna, som är en komplex och pragmatisk kombination av klaner och skrån och som nu systematiserades för första gången. De som brahminerna inte hade användning för i sin samhällsorganisering ställdes utanför, liksom de som vägrade låta sig organiseras på brahminernas hierarkiska villkor. De blev kastlösa, vilket innebar att de vägrades medborgarrätt i brahminernas civila samhälle.

Bhaktirörelsens tradition har trots detta relativa misslyckande förblivit levande och har genom Indiens historia fungerat som folklig organiseringsform, ungefär som de radikalkristna rörelserna i Europas medeltid, eller sufirörelserna inom islambältet [21].

Bhaktirörelserna organiserades runt en personlig gudsupplevelse, ungefär som de kristna frikyrkorna i vår tid. Organisatoriskt sett var de sekter, dvs de gjorde knivskarp skillnad mellan 'inom' och 'utom' organisationen. De flesta förkastade brahminernas krav på överhöghet liksom de förkastade kastväsendet, eller åtminstone vägrade erkänna dess betydelse. Flera bhaktirörelser blev öppna politiska under tryck, som t.ex. den gren i Punjab som utvecklades till sikhrörelsen i kamp mot Moghul-imperiets fogdar på femtonhundratalet, liksom den gren i Maharashtra som utvecklades till Mahrata-federationen av samma skäl hundra år senare.

Hinduismen lyckades med sitt omedelbara mål. Den lyckades krossa imperiet, med dess skatteutpressningar och strävan efter byråkratisk centralstyrning. Efter sexhundralet var makten lokal i Indien, och utövades genom det civila samhällets ömsesi-

ancient China, Oxford University Press 1988. Romila Thapar: Ancient Indian social history, Orient Longman 1978, beskriver också flyktigt denna rörelse.

21. J.F.T. Jordens: Medieval Hindu devotionalism, och Hew McLeod: Sikhism, båda i A.L. Basham (ed): A cultural history of India, Oxford University Press 1975. Arun P. Bali: Organisation of the Virasaiva movement, i M.S.A. Rao: Social movements in India, Manohar Publishers 1979, beskriver en radikal bhaktirörelse i Sydindien.

digheter snarare än genom statliga ämbetsmannahierarkier, även om det var brahminerna som stod för det civila samhällets maktutövning.

Men hinduismens brist på intresse för jämlikhet och folklig kontroll över övergripande samhällsprocesser fick dyra konsekvenser för den indiska kulturen.

Det indiska civila samhälle som hinduismen ville skydda visade sig helt ur stånd att motverka eller ens kontrollera imperiebyggen genomdrivna av främmande ockupationssarméer, först centralasiatiska från tiohundratalet och femhundra år framåt, och därefter europeiska. Fokus låg på det civila samhället, och statligt våld sågs som något irrelevant och opåverkligt, ungefär som vädret, något för andra att bekymra sig om.

Det indiska civila samhället visade sig också utvecklas till ett av de mest klasskittade i världshistorien. Europeiska besökare under sextonhundra- och sjuttonhundredalen — då jämlikheten inte var mycket att skryta med i Europa heller — noterade såväl de skriande kontrasterna mellan fattiga och rika som den obefintliga samhällssolidariteten hos indiska skrå och kaster som i eget intresse gärna sålde ut sina landsmän ur andra skrå och kaster till ockupanterna. Klyftor mellan olika kaster inte bara begränsade möjligheten till horisontella solidariteter mellan bönder och/eller hantverkare, de gjorde det också omöjligt att samarbeta mellan bönder/hantverkare och de ”orena”, de som stod utanför kastsystemet. [22].

Det var inte förrän under det gemensamma motståndet mot det brittiska imperiet under nittonhundratalet som kast- eller skråöverskridande rörelser började byggas upp. Och fortfarande dominerar indisk politik av extremt våldspräglad gruppkonkurrens som vare sig tar hänsyn till samhällsintressen eller övergripande principer eftersom sådana knappast existerar i den hinduiska traditionen [23].

Kristendomen, islam och hinduismen, liksom den antibyråkratiska taoismen i Kina, kallas alla religioner, eller universalideologier, ideologier om tillvarons totalitet. De är exempel på hur folkliga rörelser med stora mål har tvingats svara på de yttersta frågorna för att formulera ett tillräckligt kraftfullt språk att möta sin tids förtryckares självträffande med, eller traditionellt uttryckt formulera sig i religiösa termer. Sådana rörelser har uppstått i alla områden som lagts under imperiestyre, från Sydamerika till Kina [24].

De är också exempel på hur kraftigt ideologiserade rörelser lätt förlorar sin egen kärna ur sikte, fångas av oväsentligheter och knyter irrelevanta solidaritetsband med nya förtryckare på grundval av en ideologisk snarare än en social identitet.

Spänningen mellan behovet av ett totalt språk och faran för falska solidariteter har fortsatt att styra de folkliga rörelserna efter en något irrande kurs, och någon lösning på

22. Fernand Braudel: *Världens tid*, Gidlund 1986. Om svårigheten att samarbeta mellan direkta producenter inom kastsystemet, se Ranajit Guha: *Elementary aspects of peasant insurgency in colonial India*, Oxford University Press 1983, och Irfan Habib: *Forms of class struggle in Mughal India, Essays in Indian History*, Tulika Books 1995. Enligt Branko Milanovic: *The haves and the Have-nots*, Basic Books 2011, hörde Indien till de mest ojämlika samhällena någonsin, med upp till 100% av det exploateringsbara taget av överklasserna.

23. Se t.ex. Atul Kohli: *Democracy and discontent; India's growing crisis of governmentability*, Cambridge University Press 1990.

24. Se Eisenstadt: *The origins and diversities of axial age civilizations*, den modernare uppdateringen Daniel Hoyer & Jenny Reddish (ed): *Seshat History of the axial age*, Beresta Books 2019, eller Ainslie Embree:

dilemmat har såvitt jag vet inte formulerats ännu. Arbetarrörelsens marxister försökte för hundra år sen att en gång för alla göra upp med de falska solidariteternas fälla, med ringa framgång, och för närvarande ser det ut som om de gamla invanda totalideologierna är på frammarsch igen. Kanske problemet är olösligt. Kanske är det nödvändigt för en rörelse att använda så starka ideologier att de besestrar även rörelsen själv, på samma sätt som det är nödvändigt att använda så starka organisationer för att försvara det civila samhället med att de krossar också delar av det civila samhället. Kanske befrielsen alltid kostar något. Men det är inget mot vad alternativet kostar.

För resultatet av dessa rörelser var mycket produktivt. Den antika skuldsättningen försvann – mest radikalt i det tidigare romerska imperiet där det hade varit mest förskansat (romersk rätt, ensam bland antika rättssystem, gav fordringar samma rätt som all annan privat egendom) [25]. Och i Kina tvingades imperiet att reformera sig, att anta en paternalistisk politik i konkurrens med taoistiskt och buddhistiskt inspirerade rörelser av vilka inte mer är känt än i deras fienders anteckningar. De postimperiella samhällena blev på det hela taget mindre förtryckande, mindre ojämlika, mindre osäkra än vad imperierna hade varit.

Senmedeltida demokratirörelser

De århundraden som föregick världsmarknadssystemet var också en tid av mycket kraftfull folkrörelsemobilisering. Man kan säga att det var som svar eller reaktion på denna mobilisering som världsmarknadssystemet organiserades.

Från åttahundralet växte en internationell handels ekonomi fram på den eurasiska kontinenten, med handelsvägarna skyddade av de stora islamska imperierna. Ekonomin hade fyra kärnor: Kina, Indien, Västasien/Egypten och Europa. Kina var mest avancerat, både tekniskt och organisatoriskt; Europa som blev delaktigt i systemet först på elvahundralet var mest efterblivet [26].

Både handelskapital och industriellt kapital växte. Främst handlade man med dyrbara varor som kryddor och ädelstenar som inte ställde för stora anspråk på transportmedel. Men samtidigt uppstod en mer volyminriktad handel, baserad på textilier, och i Kina fanns en livaktig fabriksstillverkning av metaller och porslin.

Den traditionella makt som byggde på innehav av jord fick på detta sätt konkurrens — och stöd. Nya hierarkiska strukturer kompletterade de gamla. Till aristokratiska krigsherrars anspråk på tvångsarbete, tribut och domsrätt fogades köpmäns nya och i

Utopias in conflict, University of California Press 1990. Religioner är enligt Émile Durkheim: The elementary forms of religious life, Allen & Unwin 1982, första upplagan 1915, i första hand ett sätt att hålla samman ”gruppen”, stamman, klanen, folket, genom gemensamma riter och gemensamma heligförklaranden av det skyddsvärda. Emellertid tenderar de att intellektualiseras av en massa försanthållanden som också heligförklaras och som senare, när en del av dem kan visas vara falska, orsakar konflikter och splittringar. Enligt Joel Mokyr, The lever of riches, Oxford University Press 1990, var kristendomen särskilt utsatt för sådant på grund av volymen och rigiditeten i dessa heligförklarade försanthållanden.

25. David Graeber: Debt, the first 5000 years, Melville House 2011; Michael Hudson: Entrepreneurs: From the Near Eastern takeoff to the Roman collapse, i David Landes et al, eds: The invention of enterprise: Entrepreneurship from ancient Mesopotamia to modern times, Princeton University Press 2010.

26. Janet Abu-Lughod: Before European hegemony, Oxford University Press 1989.

allmogens ögon besynnerliga förmåga att trola med räntor och priser.

De som drabbades av denna utveckling var framför allt bönderna. Medan handelsvägarnas noder, städerna, växte i rikedom, och överskott murades i form av katedraler och moskeer, ökade misären bland de direkta producenterna. Jordar som avkastade allt mindre användes i allt större omfattning för kommersiell produktion för betalningsstarka marknader, t.ex. fåruppfödning och vinodling, och allt mindre för odling av mat åt den växande befolkningen av fattiga. I Europa började det leda till massundernäring i början av trettonhundratalet [27]. I städerna ledde den gryende masstillverkningen för export till proletarisering av de direkta producenterna; i textilstäderna i Flandern och Norditalien var det inte längre självständiga hantverkare som vävde och spann, utan egendomslösa arbetare. Kinas och Västasiens hantverkare klarade sig bättre enligt Abu-Lughod.

Den ekonomiska tillväxten följdes av ett auktoritärare samhällsmönster. I Västasien och Indien tog krigsherrar makten. Kina ockuperades av mongoler för vilka handeln och skyddet av de egna etniska privilegierna var det främsta intresset. I Europa började stat och kyrka centralisera sin makt. Det var nu som kyrkan började bränna kättare, nästan undantagslöst fattigfolk som försökte finna förklaringar på och räddning ur den misär de hade hamnat i [28].

I mitten av trettonhundratalet gick denna internationella struktur under och handeln bröts. Varför? Det finns olika teorier.

Politiska teorier pekar på att handelsvägen över Centralasien inte kunde upprätthållas när det mongoliska imperiet splittrades mellan stridande klaner och rövarband. Men det fanns andra handelsvägar som också de blev mycket mindre livaktiga utan att internmongoliska strider kan förklara den saken.

Demografiska teorier pekar på hur digerdöden, som själv följde de nya handelsvägarna, tog livet av 25-30% av befolkningen i Europa och Asien och allra värst drabbade handelsstäderna. Det är den förklaring som Abu-Lughod föredrar. Men den stora kraschen kom redan 1340, nio år före digerdöden [29].

Kanske var det också ekonomiskt ohållbart i längden med en internationell ekonomi vars kostnader inte kunde vältras över på någon utomstående periferi utan helt måste betalas av de direkta producenterna i varje centrum för sig. Kanske kunde det alltmer utarmade jordbruket inte längre bära upp en så prunkande överbyggnad.

Oavsett orsak torkade den livaktiga internationella handeln ut efter mitten av trettonhundratalet och systemet föll. Därmed bröt det omedelbart ut strider om arvet.

Inom överklassen började man förbittrat strida om det krympande överskottet, i synnerhet i de tidigare mest kommersialiserade områdena. I Frankrike och Flandern bröt det s.k. hundraårskriget ut mellan rivaliserande grupper av aristokrater. I Norditalien förde tungt beväpnade ligor krig med städer som byte.

På kort sikt var det folkrörelserna som drog det längsta strået.

Den exploatering som följde i den internationella ekonomins spår hade givit upphov

27. Perry Anderson: Övergångar från antiken till feodalismen. Cavefors 1977.

28. Friedrich Heer: The medieval world, Sphere Books 1974

29. Enligt Giovanni Arrighi: Det långa nittonhundratalet, Daidalos 1996

till ett folkligt motstånd, som växte hela medeltiden igenom. Motståndet blev extremt framgångsrikt så snart ekonomin hade havererat och överklasserna hade förlorat verket för sin makt. Senmedeltiden blev en tid av folkrörelseuren demokratisering och ekonomiskt uppsving för de direkta producenterna, i synnerhet i Europa och Kina.

I Europa var rörelserna splittrade men lyckades ändå upprätthålla en samtidighet där delarna stärkte varandra. Från en sporadisk början i början av trettonhundratalet växte de till en våg vid seklets mitt, en annan en generation senare, och slutligen en som varade hela 1400-talet med husitrörelsen som höjdpunkt [30].

Av berättartekniska skäl kan vi dela upp rörelserna i bondeuppror, stadsrörelser och radikalkristna rörelser.

Byar mot godsägare

Bönder är, enligt t.ex. Eric Wolf, "odlare vars överskott överförs till dominanta härskargrupper som använder överskottet både för att bekosta sin egen levnadsstandard och till att distribuera resten till grupper i samhället som inte odlar men måste försörjas för sina särskilda varors och tjänsters skull". Men i ett folkrörelseperspektiv är det kanske väl så givande att definiera dem som medlemmar i jordbrukande byar eller socknar. Som by- eller sockenbor har de ett intresse av att kollektivt bestämma över byns regler för arbete, liv och konsumtion, men däri råkar de i konflikt med andra som anser sig ha samma rätt, i första hand de härskargrupper Wolf talar om, t.ex. aristokrater, stater eller kapital, som vill flytta fram positionerna för sin exploatering [31].

Byarna eller socknarna — byarna är viktigast i tätbefolkade jordbrukarområden och socknarna i glesare boskapsköttrar — ger bönderna tillgång till en offentlighet och en organisering med oerhörd symbolstyrka och sammanhållning. Eftersom bonden är beroende av sin by för sin överlevnad är det bokstavligen omöjligt för honom att svika byn i en konflikt med utomstående. Men organisationsformen har också sina begränsningar: det är oftast svårt för byar att samarbeta.

Konflikten mellan byar och utomstående överklasser eller rutinerade institutioner gäller alltid lokalt, varje by för sig. Bara i några få men omskrivna fall har byar förenats över hela regioner eller länder i kamp mot gemensamma motståndare; det har uteslutande inträffat därför att motståndarna i dessa fall uppträtt samfällt, eller att andra rörelser hade skapat en grund för samtidighet mellan byarnas kamp.

Eftersom bonderörelser är byars försvar mot utomståendes krav leds de alltid av byarnas förnämsta och mest välbeställda medlemmar. Ofta har dessa bondeledare beskrivits som rika. Men att vara rik enligt bonderättens principer innebär att utöva representativ makt och att ha förpliktelser mot bysamhället. Enligt bonderätt innehåller

30. De medeltida folkupproren beskrivs av Michel Mollat & Philippe Wolff: *The popular revolutions of the late middle ages*, Allen & Unwin 1973, och av George Holmes: *Europe — hierarchy and revolt 1320-1450*, The Harvester Press 1975. Bernard Guenée: *States and rulers in later medieval Europe*, Basil Blackwell 1985 har ett sammanfattande kapitel om motståndsrörelser. Alla dessa böcker är berättande och analyserar inte så mycket rörelsernas orsaker och utvecklingslogik.

31. Eric Wolf: *Bönder, Wahlström & Widstrand* 1971. Den alternativa definitionen har uttryckts av Victor Magagna: *Communities of grain, Rural rebellion in comparative perspective*, Cornell University Press 1991.

varje rättighet en skyldighet och ägande innehas som ett förtroende, på samma sätt som makt i folkliga rörelser i allmänhet. För överheten är å andra sidan ägande och ställning uteslutande rättigheter som inte ställer några krav på motprestationer. Konflikten mellan dessa två principer, bonderättens ägande-som-skyldighet och den romerska rättens ägande-som-rättighet, pågår än idag.

Under medeltiden stod konflikten främst mellan bönderna och aristokraterna eller adeln, dvs de beväpnade ligor som för det 'beskydd' de gav byarna ansåg sig ha rätt både att lägga beslag på en del av byns överskott och att i sista hand besluta över byarnas liv. Under hela medeltiden rådde ständigt pågående, strikt lokala, konflikter mellan byar och aristokrater om gränserna mellan byarnas självstyre och aristokraternas självpåtag-na rätt. Konflikterna uttrycktes med våld, eftersom de institutionaliserade formerna att lösa konflikter var dåligt utvecklade. Ofta lyckades bönderna ganska bra, i kraft av sin mängd, med att hålla aristokraternas anspråk på en uthärdlig nivå, även om de lyckades allt sämre under tolvhundratalets handelsuppsving.

Efter krisen 1350 blev konflikterna mer påtagliga. Då försökte aristokraterna kompensera sig för de förluster de lidit genom jordens överexploatering, den minskade handeln och digerdöden, genom att öka sina krav på byarna. Byarna svarade med uppror som sammantaget blev ganska framgångsrika, trots att de statsmakter som aristokratierna organiserat gentemot varandra också lika bra kunde användas mot bönderna [32].

Böndernas krav var byns rätt till allmänningarna, låga och fasta arrenden samt avskaffande av diverse godtyckliga avgifter. Dessa krav var direkt kopplade till 'frihet från livegenskap', dvs juridisk jämlikhet och förhandlingsrätt med godsägaren. Kraven grundade sig i vad några har kallat moralisk ekonomi, dvs uppfattningen att alla har rätt till åtminstone existensminimum och att det är samhällets, dvs byns men också utomstående elitors, skyldighet att iaktta denna rätt [33]. Metoderna var främst ockupation av allmänningar, plundring av godsägarens egendom, bränning av godsägarens hus och framför allt av hans arkiv där böndernas skyldigheter kunde finnas registrerade — alltsammans lokalt. Ritualiserade förolämpningar mot godsägarna och deras likar brukade också vara viktigt, som ett sätt för bönderna att betala igen och "vända världen upp och ner", hävdar

32. Om medeltida bonderörelser se Rodney Hilton: Peasant revolts and disintegration of 'feudalism', i Henry A. Landsberger: Rural protest — peasant movements and social change, Macmillan 1974. En kort sammanfattning av typiska bonderörelsemetoder ger Mark I Lichbach: What makes rational peasants revolutionary, i World Politics 46/3, 1994 — även om artikeln har en absurt anakronistiskt ekonomistisk slagsida. Den mest omfattande beskrivningen av upproriska bönders mål och medel är Ranajit Guha: Elementary aspects of peasant insurgency in colonial India, Oxford University Press 1983; den tar också upp rikligt med europeiska jämförelser som visar att det inte är stor skillnad.

33. Den mest kända redogörelsen är E.P. Thompsons De engelska massornas moraliska ekonomi, i Herremakt och folklig kultur, Författarförlaget 1983. En annan mer utförlig är James C. Scott: The moral economy of the peasant, Yale University Press 1976. — Begreppet 'moralisk ekonomi' har varit och är väl fortfarande kontroversiellt. För doktrinära liberaler är det stötande att folk kan ha andra uppfattningar om ekonomi än en som följer den individuella vinstmaximeringsprincipen, och exempelvis Samuel Popkins: The rational peasant, University of California Press 1981 förnekar att 'moralisk ekonomi' existerar. En empirisk utvärdering görs i Nathan J. Brown: Peasant politics in modern Egypt, Yale University Press 1990, vilken utfaller till den 'moraliska ekonomins' fördel.

Guha. Naturligtvis behövde bönderna långtifrån alltid ta till våld, ofta räckte det outtalade hotet i en förhandlingssituation till att åtminstone komma fram till ett avtal av något slag. Ofta förde bönderna dessutom juridiska processer mot aristokrater, utan att lyckas särskilt bra med detta.

Ett ytterligare krav som växte i betydelse var minskning av de statliga skatterna. De var huvudskälet till ett av de bittraste bondeupproren under hela medeltiden, i Flandern 1323-1328, där bönderna till slut förlorade i den direkta sakfrågan trots att de förenade sig över hela landet och trots att de allierade sig med städernas hantverkare.

En ny skatt var också en av de utlösande faktorerna för det bäst beskrivna bondeupproret, det engelska upproret 1381. En annan var en ny lag — 'Statute of labourers' — som gav statligt stöd åt godsägare som pressade ner löner och arbetsvillkor. Annars var detta uppror ett inslag i en revolutionär våg som drog genom Europa omkring 1380 och satte skräck i överheten. Trots att den bondearmé som belägrade London till slut besegrades anses det av tradition att det var detta uppror som tvingade den engelska överheten att börja avveckla livegenskapen [34].

I andra fall var det godtycklig behandling som utlöste konflikten. Jacqueriet, upproret i Ile de France 1358, utlöstes av riddararméernas härjningar under det s.k. hundraårskriget, då byarnas strävan att skydda sig trappades upp till ömsesidigt förintelsekrig.

Förebilden och inspirationskällan för de senmedeltida europeiska bonderörelserna var de sydtyska fjällbönderna, som redan i början av trettonhundratalet slog tillbaka de nya aristokratiska maktanspråken. Fjällbönderna hade till skillnad från de flesta bönder ekonomiska resurser eftersom de kontrollerade alppassen, och ansågs därför av handelsstäder som Zürich och Bern som värdefulla allierade. När de år 1315 förintade en aristokratisk ryttararmé gav detta eko i hela Europa. Böndernas och städernas gemensamma rörelse kunde därefter på ett par hundra år befria alpdalarna från aristokrater och undgick också de kungliga militärdiktaturena på femtonhundra- och sextonhundratalet. Med tiden utvecklade sig dock konflikter mellan bönderna och städernas borgerskap, av vilka det senare gärna investerade i jord och kom att betrakta bönder som lovliga exploateringsobjekt, varför rörelsen mattades av så småningom [35].

Den svenske agrarhistorikern Janken Myrdal har kartlagt var och när de mest framgångsrika bonderesningarna ägde rum. De områden i Europa som utmärker sig är Skandinavien, Alpländerna och länderna runt Nordsjön. Inga gemensamma kriterier binder samman dessa länder. Visserligen har bönder visat sig starka och slagkraftiga i områden där riddarväsendets militärteknik är till sin nackdel, som i Ditmarskens träsk

34. Det finns en hel litteratur om detta uppror. Exempelvis kan man välja R.H. Hilton & T.H. Aston: *The English rising of 1381*, Cambridge University Press 1984. Det finns också ett kapitel i Landsberger: *Rural protests* som ägnas åt saken.

35. E. Bonjour, H.S. Offler & G.R. Potter: *A short history of Switzerland*, Oxford University Press 1952. Michael Howard: *Wars in European history*, Oxford University Press 1976, bekräftar de schweiziska böndernas avgörande insats att krossa riddarväsendet — varvid det var de "moraliska, dvs sociala faktorerna" som fällde utslaget.

och Sveriges skogar. Men i första hand, säger Myrdal, handlar det om traditioner som växer fram successivt. I vissa områden kom folk att uppfatta det som nödvändigt med uppror medan andra bara uppfattade det som farligt [36].

Den organisatoriskt mest välutvecklade bonderörelsen, liksom en av de mest framgångsrika, var den katalanska remensan som pågick mellan 1448 och 1483. Den började som böndernas kollektiva förhandling om friköp från vissa godtyckligheter, delvis under utnyttjande av konflikter mellan kungen och aristokratin. När aristokratin bröt förhandlingarna drev bönderna igenom sin ståndpunkt med vapenmakt, stödda av landsomfattande bondemöten, valda representanter och allmän värnplikt 'en soldat per tre hushåll'.

Periodens sista och största bondeuppror var det tyska bonde-kriget, som år 1525 spred sig från Baden över hela södra Tyskland. Det kom som kulmen på en serie bondeuppror och sammanföll med radikalkristet färgade hantverkarrörelser i städerna, ett skäl till varför lokalt begränsade bondeuppror kunde sprida sig över ett så stort område. Ett annat skäl var att motståndet riktades mot statligt intrång och inte bara mot aristokratiskt. Vid den här tiden var nämligen de tyska furstarna i färd med att bygga upp legoarméer och införa romersk rätt, vilket krävde både höjda skatter och avskaffande av böndernas representativa syn på ägandet. Av böndernas krav, sammanfattade i de Tolv Artiklarna, framgår att målet för bönderna var byns självstyre, dvs rätt till sina egna allmänningar, rätt att välja sina egna ämbetsmän, rätt till sin egen lag, bort med ensidiga förpliktelser [37].

Bönderna besegrades men i det område resningen ägde rum genomfördes ändå många av deras krav, tills 1500-talets stora försämring drabbade även dem någon generation senare.

Hantverkare mot köpmän

Städernas kommunala rörelse hade två mål. Liksom böndernas rörelser syftade de till att hävda kommunernas självstyre gentemot utomstående makthavare, mot aristokrater och mot staten. Men samma rörelser syftade också till att hävda kommunernas interna jämlikhet, att hävda hantverkarens och arbetarens ställning gentemot de rikare köpmännen [38].

Städernas kommunala rörelse hade sitt ursprung i den radikalkristna freds-rörelsen. Dess kärna det jämlika fördraget mellan stadsbor som gemensamt värnar om sin stad. Men under den ekonomiska högkonjunkturen efter 1150 kunde köpmännen lägga allt mer av makten över kommunen i sina händer. Stad efter stad kom att domineras av ett fåtal rika familjer som monopoliserade de kommunala förtroendeposterna och använde dem att frita sig själva från skatt och ge sig själva fördelar. Bördorna lades istället på hantverkare och lönearbetare, av vilka de senare blev allt fler.

36. Janken Myrdal: Medeltida bonderesningar och bondekrig i Europa, Folkets historia 2-3/1995

37. Victor Magagna: Communities of grain.

38. Holmes: Europe — hierarchy and revolt, Mollat & Wolff: The popular revolutions of the late middle age, Perez Zagorin: Rebels and rulers 1500-1660. Cambridge University Press 1982.

Stadsrörelserna organiserades i hantverksskrån och var starkast och framgångsrikast i de mest urbaniserade områdena i Europa, i Flandern och Norditalien, där proletariseringen hade gått längst. Det var också där de började först. Redan i början av tolvhundratalet tvingades franciskaner medla mellan köpmän och hantverkare i Parma, Bologna, Vicenza, Verona och Milano, vilket resulterade i skattereformer, och i mitten av seklet strejkade arbetarna i Douai, Rouen, de brabantiska städerna och först och främst Liège som blev nordsjökustens revolutionära centrum för femtio år framåt. I slutet av tolvhundratalet spreds rörelsen till städerna vid Rhen och i Sydfrankrike. Omkring 1290 reste sig hantverkarna i de flandriska städerna samtidigt och krävde demokratiska rättigheter och jämlik beskattning. Den gången besegrades de dock militärt.

Tjugo år senare tog vävarna i Brugge initiativet till ett gemensamt flandriskt stadsuppror mot den franska kungen, vilket ledde till att hantverkarmästarna i Flandern fick tillträde till städernas råd. Ungefär samtidigt gjorde hantverkarna revolution i många italienska städer, som t.ex. Firenze och Siena och fick plats bredvid köpmännen i styrelsen. I mitten av trettonhundratalet var det Rhenstädernas tur.

Dessa delvis mycket lyckosamma rörelser gagnade hantverkarmästarna, städernas medelklass, som efter femtio års strider hade nått sitt mål i stora delar av Europa — maktindelning med köpmännen. En möjlig förklaring är att köpmannaaristokratin tvingades ge efter för en stark rörelse genom att kooptera de moderatare inom den. Arbetarna lämnades utanför; de förde vid mitten av trettonhundratalet ett lika miserabelt liv som någonsin och hade inte vunnit mer genom hantverkarmästarnas segrar än dessa hade varit tvungna att lova för att få stöd. Deras kamp för likaberättigande fyllde resten av senmedeltiden. Ur de skrån som ditills organiserat rörelsen för hantverkarnas likställighet började nu särskilda gesällskap urskilja sig.

I två omgångar, omkring 1350 och en generation därefter, revolterade gesällerna i Västeuropa mot höga priser och mot personskatter och stormade stadshusen. De hade en fördel i att digerdöden hade minskat tillgången på arbetskraft. Deras identitet som särskild grupp skild från mästarna hade skärpts av att dessa på många håll hade stängt skrånarna för nya medlemmar och gjort det omöjligt för gesäller utan familjeförbindelser att få mästarbrev.

En revolt som brukar få tjäna som ett exempel på arbetaruppror, var Ciompi-upproret i Firenze år 1378, ett grovarbetaruppror mot personskatter, matpriser och maximilöner. I Firenze hade köpmännen inte bjudit in hantverksmästarna i styrelsen. När de egenmäktigt höjde skatter och livsmedelspriser efter ett krig skyndade sig hantverksmästarna att begära stöd från gesällerna för att hävda sig. Dessa kom beväpnade till ett valmöte den 18 juni vilket de snabbt förvandlade till väpnat uppror.

Palatsen brändes, klostren plundrades, fångarna befriades och stadsstyrelsen blev tvungen att gå åtminstone hantverksmästarna till mötes. Två veckor senare presenterade gesäller och grovarbetare ett manifest där de krävde representation för sig i stadsstyrelsen. Rådet vägrade och som svar plundrade arbetarna stadshuset, brände arkiven, hängde stadens bödel och lade till kravet på att gäldfångelse skulle avskaffas och tvångslånen avskaffas. Rådet gav upp och överlämnade 22 juli stadsstyrelsen åt revoltörernas representanter — som inledde en moderat reformpolitik samtidigt som de prompt demo-

biliserade den rörelse som fört dem till makten.

En månad senare tågade grovarbetarna ensamma till det nyvalda rådet för att kräva att programmet genomfördes. Efter några dagars förhaling släppte reformisterna lös militären mot arbetarna. Därmed krossade de sin egen bas och köpmannaaristokratin tog snabbt tillbaka makten. För att undvika upprepningar var denna noga med att i fortsättningen hålla sig väl med åtminstone de mer utbildade hantverkarna genom välfärdspolitik.

Mellan 1378 och 1382 revolterade hantverkarna i alla de urbaniserade områdena i Europa, i Italien och Flandern och t.o.m. i perifera städer som Montpellier och Braunschweig; i Schwaben slöt sig städerna tillsammans mot furstarna, och det var nu det schweiziska förbundet blev effektivt. I bakgrunden låg handelns sammanbrott, som gjorde revolter både nödvändiga och möjliga att genomföra, men de utlösande faktorerna var överallt lokala.

I Flandern utlöstes konfrontationen av en strid mellan Brugge och Gent som hotade Gents hamnarbetares arbetstillfällen. De revolterade, drog med sig textilarbetarna och brände fogdeborgen, och grannbråket förvandlades till en strid mellan arbetare och överklass i både Gent och Brugge och näraliggande städer.

Sammanbindande var de flamländska vävarnas solidaritet. Samtidigt var denna också rörelsens största svaghet eftersom andra yrken var misstänksamma mot vävarnas exklusivitet. Inte desto mindre kunde Gents vävare föra sin kamp till en kompromiss år 1385 och under tiden sätta exempel för andra arbetare och andra städer i Nederländerna och norra Frankrike. Man krävde högre löner och lägre matpriser respektive vägrade betala skatter, i Rouen attackerade man köpmännen, biskopen och fogdarna, i Saint-Ouen avskaffade man feodala titlar, i Paris dödade man skatteuppbördsmän och officerare, även i småstäderna vägrade man betala skatt.

Överallt var det arbetare som tog initiativet och tvingade mer välbeställda hantverksmästare och köpmän att välja sida, men ju längre man avlägsnade sig från Flandern desto mer var det kommunernas kamp mot utomstående makthavare som hamnade i förgrunden och ju mindre var det hantverkargesällernas kamp mot borgerskapet. Överallt, utom möjligen i Gent, lyckades borgerskapet efter någon tid ställa sig i spetsen för upproren, som de förvandlade till verktyg för egna intressen varpå gesällerna desillusionerades och staten kunde återställa ordningen. Men gesällernas kamp för den jämlika kommunen fortsatte under 1400-talet och mynnade så småningom ut i arbetarrörelsen (se kap 5 Lönearbetarnas försvar mot kapitalägarna).

Det ideologiska kittet — kristen jämlikhet

Den ideologiska motiveringen till den senmedeltida europeiska underklassens kamp gavs av kristendomens jämlikhetsfilosofi och uttrycktes klarast av de radikalkristna rörelserna [39].

De radikalkristna rörelsernas kärna var protesten mot att kyrkan avskildes från

39. Gordon Leff: *Heresy in the later middle age*, Manchester University Press 1967; Malcolm Lambert: *Medieval heresy*, Blackwell 1977.

samhället som en privilegierad kast. Från elvahundralets katarer och valdenser, över tolvhundralets minoriter, trettonhundralets begarder, fjortonhundralets husiter och till femtonhundralets protestanter var motståndet mot de kyrkliga hierarkiernas lyx och överflöd det som gav rörelserna identitet och folklig kraft. Som ideal och alternativ ställdes den apostoliska fattigdomen.

De radikalkristna rörelserna utgick ofta ur kyrkans centrum. Seriösa kristna, ofta personer inom hierarkin, reagerade mot kyrkans egoistiska praxis och gav uttryck för sökande efter alternativ. Deras initiativ gav upphov till debatt om reformer, varvid lekmän som upprördes över kyrklig exploatering, prästerligt lyxliv och kyrkans ställningstagande för världsliga makthavare stödde reformsträvandena genom att engagera sig i kristna lekmanarörelser för ett seriösare liv. Ju större framgång dessa lekmanarörelser hade, desto större fiendskap väckte de inom kyrkohierarkin, som svarade med kättarstämpling och kättarbål. Ståndpunkter som besvarades med helgonutnämning när Franciscus uttalade dem möttes med dödsdomar när de kom från hans efterföljare. Det är inte teorier som är kätterska utan praxis: det självständiga handlandet, vägran att ordna in sig under hierarkin.

Kättarstämplingarna ledde sedan till växande opposition och radikalitet, till utbildande av radikaldemokratiska ideologier och vägran att erkänna kyrkohierarkins myndighet i någon form. Istället satte man upp de gamla urkunderna, främst bibeln, som auktoritet. Vissa rörelser, som elvahundralets katarer odlade gnostiska tankegångar hämtade från den fornkristna oppositionen, medan tolvhundralets franciskanska opposition letade också upp alternativa revolutionära auktoriteter, t.ex. Joakim av Fiore som talade om den nya eran av andlighetens och de fattigas herravälde som skulle bryta ut år 1260.

Även om kärnan alltid var opposition mot det organiserade prästerskapets privilegier och lyxliv utvecklade olika radikalkristna rörelser oftast egna ideologier som legitimering för sin opposition, ideologier som ofta satte dem i lika stark konflikt med varandra som med den officiella kyrkan. Katarerna i Sydfrankrike och Norditalien ansåg allt materiellt vara syndigt och ansåg att bara sakrament utdelade av syndfria präster var giltiga — något som vållade dem växande problem eftersom syndfrihet alltid kunde betvivlas hos vem som helst. De franciskanska minoriterna, som avlöste dem som rörelse, ansåg att alla borde vara fattiga eftersom Jesus och apostlarna hade varit fattiga — vilket skapade förlägenhet när någon påpekade att det i Bibeln talas om en "gemensam kassa". Lollarderna vände sig emot nattvarden som onödigt magi medan husiterna ansåg den vara oundgänglig. Bara valdenserna undvek spetsfundiga teorier och höll fast vid kärnan: obehövligheten och skadan av ett privilegierat prästerskap.

De radikalkristna rörelsernas höjdpunkt var husitrörelsen i Böhmen under 30 år i början av fjortonhundralet.

Den husitiska rörelsens materiella bas var att kyrkan i Böhmen ägde hälften av all jord och således utmanade både bönder och aristokrati. Ytterligare ett skäl till konflikt var att den tyska minoritetens privilegier.

Reformrörelsen i Böhmen avstod från början från alla extrema ståndpunkter och inriktade sig på att fördöma kyrkans mer påtagliga missbruk. Detta skapade ett brett stöd, men minskade inte kyrkans fientlighet, särskilt som rörelsen uppmuntrade lekmanadelt-

agande. När rörelsens portalfigur Jan Hus brändes på bål [40] fanns därför en enighet som omfattade nästan hela samhället om att bryta med påven och organisera en egen kyrka.

Den husitiska alliansen bestod av fyra aktörer: aristokratin, den reformvilliga kyrkohierarkin organiserad i Prags universitet, Prags hantverkare samt de två motkyrkliga lekmannarörelserna — taboriter och orebiter. Det som gav husitrörelsen dess explosiva kraft var lekmannarörelserna, utlöpare av den valdensiska traditionen som hade varit stark i hundratals år i södra Böhmen. Deras disciplinerade organisation lät sig väl användas för våld; fyra gånger slog de kejsarens arméer som hade sänts ut för att krossa kätteri, och en gång slog de sina tvetydiga aristokratiska allierade. Ty alliansen var skör. Att aristokrater och universitetsdignitärer, delvis i eget intresse, ville stävja kyrkohierarkins överflöd betydde inte att de ställde upp på de taboritiska hantverkarnas krav: nedrivning av hela hierarkin, folkvalda präster och nationalisering av kyrkans egendom.

År 1433 kapitulerade kejsare och påve för husitrörelsen och accepterade de moderata husiternas krav. Taboriterna isolerades politiskt, och krossades militärt ett år senare av de moderata. Därmed var rörelsens kärna borta och även de moderata husiternas ställning urholkades undan för undan till kejsarmaktens och andra hierarkiers fördel.

Senmedeltidens radikalkristna lekmän var i första hand hantverkare — i Frankrike blev t.ex. tixerant, vävare, en synonym för kättare, och i Tyskland var det under reformationstiden hantverkare som drogs till de radikalare rörelserna. Det var stadsbor som kunde forma nya kollektiv och utforma egna ideologier för att hålla samman dessa. Det betydde inte att bönderna viljelöst anpassade sig till hierarkins synsätt. Bonderörelserna hänvisade lika militant som hantverkarna till kristen jämlikhet och vägrade lika glatt som hantverkarna att betala tionde. Men deras bykollektivistiska liv krävde inga nya ideologier för att markera sig och överleva; därför behövde de inte engagera sig i särskilda lekmannarörelser.

Medan elvahundra- och tolvhundredatalens radikalkristna rörelser antingen litade på en internkyrklig eller en folklig reformering av kyrkan tenderade trettonhundra- och fjortonhundredatalens rörelser att alltmer fästa hoppet vid att kungen, dvs staten, skulle genomföra reformen. Det var det program som Marsiglio de Padova la fram å de radikala franciskanernas vägnar i början av trettonhundredatalet, det var det krav Wyclif reste för lollarderna i England på 1380-talet och som husiterna tog över på 1410-talet. Det var slutligen det krav som Luther ställde i Tyskland på 1510-talet, ett krav som då hade blivit rutin. Delvis var det en rimlig slutsats utifrån ståndpunkten att kyrkan borde vara en funktion av samhället och en sammanslutning av alla kristna, och inte en avskild korporation med egenintressen. Men med det kravet öppnades vägen för rörelsens politiska ruin: de kungliga diktaturerna kunde lätt utnyttja rörelsens krav för att skapa resurser att hävda sig i det nya världsmarknadssystemet, utan att för den skull behöva ta hänsyn till rörelsernas jämlikhetsprogram.

40. Det är belysande för hierarkins mentalitet att Hus avrättades för att han påstått att påven inte behövde lydas — medan de som dömde honom var medlemmar av det stora kyrkomöte i Konstanz som just hade avsatt en påve. Olydnaden som sådan är inte kätteri, bara när den praktiseras av lekmän.

De senmedeltida upproren i Europa var framgångsrika under lång tid, trots att de ytligt sett slogs ner nästan vartenda ett. Ekonomiskt — lönerna gick upp i förhållande till nödvändighetsvarornas priser vilket gynnade hantverkare och arbetare, medan arrendena gick ner vilket gynnade bönderna. Kulturellt — folkspråken segrade över latinets över större delen av Europa, som skriftspråk och i kyrkan och andra offentliga institutioner. Politiskt — tanken att överheten är folkets representanter började bli allvarligt övervägd även i finare sällskap, och aristokratisk härkomst var på 1400-talet inte längre ett oeffektivt krav på ämbetsinnehavare. Och främst av allt: aristokraternas anspråk på att äga bönderna kunde krossas i Västeuropa. Bönderna erkändes som i alla fall legitima förhandlingspartners och juridiskt självständiga varelser. Rörelserna var nämligen tillräckligt starka för att de direkta producenterna skulle sätta sig i respekt. I Sverige var böndernas rörelser till exempel en oundgänglig allianspartner för varje maktsträvande parti — men Sverige hörde förstås till de länder där bönderna var starkast [41]. Under hundra år var överheten benägen att kompromissa, hellre än att riskera våldsamerter — tills de hittade den katastrofält effektiva nya strategi som gjorde det möjligt för dem att etablera sitt herravälde på nytt, världsmarknadsekonomin.

Vi kan bara spekulera i vad som skulle ha hänt om de senmedeltida rörelserna hade varit starka nog att stå emot denna sociala katastrof och istället driva sina egna rörelser till större framgång, liksom vi bara kan spekulera i vad som faktiskt hade krävts av dem för att lyckas. Men deras slutliga misslyckande lider vi av ännu idag.

Den kinesiska revolutionen

Den mest framgångsrika och enhetliga rörelsen under senmedeltiden var dock kinesisk: Ming-upproret 1368. Det jagade bort de mongoliska ockupanterna, gav bönderna jorden åter, reparerade bevattningsanläggningarna och planterade en miljard träd. Det satte helt stopp för Kinas deltagande i den internationella handeln — det var ju en bonderörelse som inte hade intresse av sådant! — och gav därmed dödsstöten åt det internationella systemet. Istället satte det igång uppodling av Kina och ökade bondejorden med 200% [42].

Det är alltså inte helt orimligt att påstå att det var de kinesiska böndernas lyckosamma uppror som befriade bönder och hantverkare i Europa och gjorde den europeiska senmedeltidens demokratisering möjlig.

Det kinesiska imperiet skilde sig från sina europeiska motsvarigheter. Det överlevde den senantika slakten på imperier genom att kompromissa med folkrorelserna och etablera en välfärdsstat redan för mer än tusen år sen som tog ansvar för majoritetens behov. När ambitionen slappnade organiserade bönderna ofördröjligen skatteuppror (mot orättvisa skatteprinciper) eller bröduppror (mot stigande priser) [43].

41. Dick Harrison: Uppror och allianser, Historiska Media 1997.

42. Jacques Gernet: A history of Chinese civilization. Cambridge University Press 1982; The Cambridge History of China, Cambridge University Press 1988; John Dardess: The transformation of Messianic revolt and the founding of the Ming dynasty, Journal of Asian Studies 29, 1970.

43. R. Bin Wong: China transformed: Historical change and the limits of European experience, Cornell University Press 1997.

Ming-upprorets bakgrund var den extremt hårda och öppet rasistiska exploatering som mongolerna hade utövat över de kinesiska bönderna, till handelns och den mongoliska aristokratis fromma. Men krisen runt 1350 drabbade också mongolregeringen som svarade med att öka beskattningen av bönderna ytterligare och ingripa ännu mer direkt i byarnas självstyre. Till detta kom prisökningar som hade pågått i över ett halvt århundrade.

Oppositionen samlades i hemliga sällskap. Det hemliga sällskapet är den traditionella formen av kinesisk konfliktorganisering som kan följas åtminstone tillbaka till tvåhundraåret. Det hemliga sällskapet är en egalitär, statsfientlig organisation där inte bara bönder utan också marginella lokala notabiliteter deltog, som organiserade ömsesidig hjälp, smugglade salt och andra högt beskattade varor och som vid tider av påfrestningar var rekryteringsbas för bondeuppror. Inspirationen var buddhistisk eller taoistisk likaväl som bondedemokratisk. Det sällskap som var ledande i upproret mot mongolerna hette Röda Turbanen, Hongying Qiyi [44].

Röda Turbanen var aldrig en centraliserad organisation dock; det var en ideologisk rörelse som uppmanade alla att göra uppror mot en orättfärdig styrelse och som också deltog i detta uppror. Många följde dess kallelse, och etablerade sig som lokala rövarband i mer eller mindre samspel med bondbyarna [45]. Av dessa var några mer framgångsrika än andra och tog kontroll över hela regioner medan interna konflikter förlamade mongolregeringen; ett band baserat på de tvångsrekryterade bönder som skulle reparera Hoanghos vallar tog kontroll över Honan år 1351, ett annat erövrade Jiangsi och Hunan samma år, ett tredje Sichuan sex år senare.

Så småningom koncentrerades banditarméerna till de effektivaste. Zhu Yuanzhang, som så småningom skulle grunda Mingdynastin, började som vanlig rekryt i en av dem och fick förtroende inom rörelsen dels på grund av militär duglighet, dels på grund av förmåga att kommunicera med både bönder och intellektuella. De förra vanns för rörelsen på ett sätt Folkets Befrielsearmé skulle kopiera sexhundra år senare — respekt för byarnas rätt och för böndernas arbete. De senare rekryterades som strängt övervakade förvaltningsexperter över det växande område banditarméerna kontrollerade, främst lockade av rörelsens antimongolska kinesiska nationalism. Denna vilja att ta ansvar för och administrera de erövrade områdena gav Zhus armé övertaget över andra Rödurbaninspirerade band.

Med Ming-upprorets övergång till regim år 1368 stelnade rörelsen. Den demokratiska traditionen från de hemliga sällskapen hade redan övergivits för att blidka de intellektuella. De ledande Ming-funktionärernas ängslan över att dessa skulle ta makten resulterade i ett centraliserat och misstänksamt terrorvälde som redan efter ett par generationer i praktiken hade lamslagit regeringen. Medan hovklickarna bevakade och bekämpade varandra stärkte lokala pampar sin makt på böndernas bekostnad, varpå bönderna tog

44. Jean Chesneaux (ed): *Popular movements and secret societies in China 1840-1950*, Stanford University Press 1972.

45. Om social banditism se Eric Hobsbawm, *Bandits*, Cambridge University Press 1982, och nedan kapitel 4. Principen är att grupper drar sig undan det förtryckande samhället fast de återvänder periodiskt för att plundra dess exploatörer.

sin tillflykt till upprorstraditionen på nytt. När skatterna började öka igen och större landägare började tränga ut de små på 1400-talet började bönderna vända sig till halvlegala sysselsättningar och alltmer vända sig till de hemliga sällskapen. Nätt och jämt legala bergsmannasamhällen var särskilt upproriska, och dessa kunde ibland förena sig med slättens bönder [46].

Men ändå — av alla regimer Kina har haft var det Ming som lade de lättaste skattebördorna på bönderna. Även i den betydelsen var bondeupproret framgångsrikt.

46. Jacques Gernet: A history of Chinese civilization.

Kapitel 4.

Lokalsamhällellenas försvar mot världsmarknadssystemet

SLUTET AV FJORTONHUNDRALET började Europas överklass utarbeta sin nya metod för att ta tillbaka kontrollen efter senmedeltidens folk rörelseuppsving. De organiserade makten internationellt och nationellt för att slå mot den folkliga makten som framför allt var lokal. Metoden var att ackumulera styrka genom globala och nationella marknader och att organisera en maktfullkomlig stat [1].

Eftersom näringslivet/kapitalet/köpmännen var de maktavare som lämnats mest ifred av de medeltida folk rörelserna hade dessas position inom överklassen stärkts kraftigt. Det tog sig främst uttryck i att kapitalackumulation och förvaruligande hade en mer central roll i det nya systemet än vad sådant någonsin hade haft.

Organiseringen av världsmarknadssystemet betydde stora förändringar i de direkta producenternas liv. Kapitalackumulationen överordnades alla andra samhällliga mål. Exploatörernas intrång ökade. Deras kontroll över arbetet blev mer direkt. Sedvänjor ersattes av bestämmelser och regler som slogs fast av företagare och av en stat vars terroristiska makt plötsligt inte kände några gränser [2]. Folkliga organisationer förbjöds. Dödsstraff infördes för ett otal förseelser, från politisk opålitlighet och tankebrott till stöld och tiggeri. Dessutom tillkom världsmarknaden som en yttersta, helt opåverkbar maktavare. Arbetstiden förlängdes samtidigt som arbetsersättningen sjönk. "Försämringen skärps ju mer man avlägsnar sig från medeltidens 'höst' och håller i sig ända till mitten av 1800-talet", säger Braudel. "I vissa områden i Östeuropa, särskilt på Balkan, fortsätter nedgången långt in på 1900-talet" [3].

Men det var inte bara de direkta producenterna som led. Även staterna på den eurasiska kontinenten maldes mellan stigande kostnader och stationära inkomster. Traditionellt tog de skatterna från jorden, vilken stagnerade ekonomiskt, medan de moderna rikedomarna kom från handel och industri som hade större möjligheter att smita undan beskattning. Frank hävdar också att större delen av det eurasiska systemet, med undantag av Europa, hade drabbats av en kondratiev B-fas, delvis för att det stigande välståndet hade hopats hos alltför få medan majoriteten snarast hade blivit mer utarmad, varför det inte fanns efterfrågan på allt som kunde produceras [4].

Vilket kan vara skälet till den ovan nämnda brutaliteten.

Vi europeer känner väl till de holländska, engelska och franska revolutionerna som alla provocerades av statsbankrutter eller irreguljär beskattning för att undvika statsbankrutter. Men nästan alla de stora imperierna – det ottomanska, det persiska, Mughalimperiet, det kinesiska – skakades av samma orsaker. Men resultatet blev inte detsamma. Enligt Goldstone var de europeiska revolutionerna unika såtillvida att folkliga rörelser

1. Se t.ex. Charles Tilly: *Coercion, capital and European states*, Blackwell 1990. Karl Polanyi: *Den stora förändringen*, Arkiv 1989, behandlar särskilt staternas våldsamhet i att röja väg för marknaden.

2. 'Renässansstatens' filosofi har kort och koncist beskrivits av H R Trevor-Roper: *The General Crisis of the 17th Century, in Past and Present* 16, 1959..

3. Fernand Braudel: *Vardagslivets strukturer* (s170), Gidlunds 1982.

4. Jack Goldstone: *Revolution and rebellion in the early modern world*, University of California Press 1991. Andre Gunder Frank: *Re:orient*, University of California Press 1998.

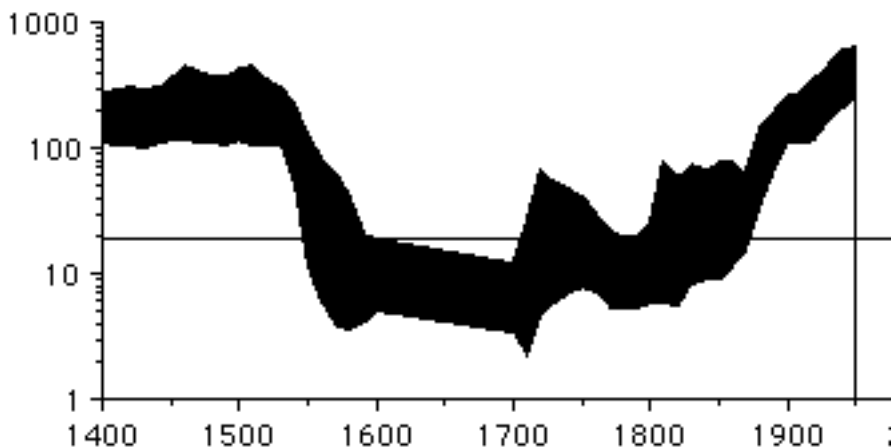

Fig 4:1. 'Svältkurvan' enligt Braudel. Timlön för en arbetare i Strasbourg, uttryckt i hg vete, mellan år 1400 och år 1950. Fältets tjocklek markerar skillnaden mellan goda och dåliga år. Det vågräta strecket markerar svältgränsen. Observera att skalan är logaritmisk — inkomsterna sjönk till mindre än en tiondel mellan 1520 och 1570. En del har ifrågasatt siffrorna — Geremek anser att 1400-talets inkomster snarare avser utbildade hantverkare än daglönare. Men 1500-talets katastrof kan ingen förneka [5].

och marginaliserade och missnöjda eliter kom tillsammans i ett gemensamt organiserat sökande efter ett jämlikare samhälle som ett resultat av finanskrisen. I de östligare imperierna fanns det både marginaliserade eliter och folkliga rörelser, men de handlade sällan gemensamt. Snarare var de marginaliserade eliterna lyckliga om de kunde ta plats som härskare och ändra så lite de kunde för att lämna samhällsstrukturen i fred. Följaktligen stärktes de europeiska samhällena av revolutionerna medan i Asien revolutionerna lämnade samhällena så försvagade att de lätt kunde tas över av europeer.

Detta innebar inte att det inte fanns några folkliga rörelser i Asien. Det fanns till och med rörelser som kunde förändra historien.

Indien var visserligen ett dåligt ställe för folkrörelser, menar Irfan Habib. Inte bara så att "bönders" välstånd varierade enormt mycket, det fanns också kasterna som formade stabilare identiteter och solidariteter än de direkta producenternas materiella villkor. Närvaron av ett ointegrerat subproletariat av "orena", "kastlösa" hindrade också fattiga bönder att försvara sig själva, ungefär som närvaron av svarta i USAs sydstater fick fattiga vita att stödja systemet snarare än att försvara sig själva. Men Mughalimperiets finanskris lämnade inte mycket val; från mitten av 1500-talet mångfaldigades de lokala revolterna mot giriga skatteuppbördsmän. Framgångarna var dock få och upprorens spreds föga [6].

5.Fernand Braudel: Vardagslivets strukturer (s170), Gidlunds 1982. Bronislaw Geremek: Den europeiska fattigdomens betydelse, Ordfront 1991.

6.Irfan Habib: Essays in Indian history, Tulika Books 1995; Ravinder Kumar, Essays in the social history of

Men ibland kunde kastförbindelser vara användbara. Den talrika jat-kasten i övre Jamunaregionen runt Delhi dominerade bland bönderna där, men hade också nått vissa insteg bland fogdar och zamindarer; dessa började alltmer rekrytera sina kastbröder som soldater för att töja ut sin makt medan imperiet försvagades. Som adelns förlitande på bondestöd tjänade bönderna i Sverige, se kapitel 3, verkar det också ha gjort så i Indien eftersom jatkastens status och välstånd ökade från 1700-talet och framåt.

Samma jatbönder försökte också andra möjligheter. Redan på 1500-talet formades bhaktirörelser, se kapitel 3, i samma område, först satnamis, sedan sikher. De predikade jämlikhet och kastreglers värdelöshet som de flesta bhaktirörelser, men de predikade också närvaro i världen istället för tillbakadragen helighet. Och de praktiserade samvaro och gemensam säkerhet. Liksom kalvinisterna i väster, som de liknade rätt mycket, etablerade de sig själva som en ekonomisk makt [7].

Medan satnamis försökte revoltera 1672 och slogs ner uppmuntrade sikherna först av staten som såg dem som goda skattebetalare. Men med finanskrisens utveckling började de ses som ett hot mot den kungliga överhögheten. Sikher började förföljas – och beväpnade sig i självförsvar.

Det var emellertid inte sikherna som samfund som antog en militant väg utan sikhiska äventyrare som privat etablerade sig som småhärskare medan imperiet föll sönder. Efter en tid hade interna strider centraliserat ett sikhimperium i Punjab, vilket föll för brittiska kanoner 1849. Sikhiska äventyrares individualistiska militarism var till sist inte framgångsrikare än andra militära äventyr, även om Punjab idag är Indiens mest välbärgade delstat, mycket tack vare sikhisk flit.

En tredje revolt, av Marathafederationen i Maharashtra, var inte en folkrörelse utan dynastisk karriärism som utnyttjade nationella appeller för att nå ett folkligt stöd [8]. Därför behandlas det inte här.

De tre framstötarna, tillsammans med regionala guvernörer som alltmer etablerade sig självständigt, fick efterhand det skattehungliga Mughalimperiet att disintegrera.

Mingdynastins fall i Kina på 1640-talet var ett annat resultat av finansiella svårigheter. Det behandlas inte heller eftersom dödsstöten gavs av en obetald armé – men de uppror som nämns i slutet av kapitel 3 fortsatte ända till dynastins slut och försvagade imperiets motståndskraft [9]. Å andra sidan störtades nästan den efterföljande Qingdynastin av en jätterörelse och tvingades till ett tillbakadragande som påbörjade Kinas minskande globala makt [10].

Finanskrisen drev i slutet av 1700-talet fram en tätare byråkratisk kontroll än någonsin för att få skatterna att komma in. Traditionella hemliga sällskap för heterodoxi och

modern India, Oxford University Press 1983. Det indiska samhällets extrema ojämlikhet, och dess broms på fattiga direkta producenters självförsvar, bekräftas av Angus Maddison: *Class Structure and Economic Growth: India & Pakistan since the Moghuls*, Allen & Unwin 1971.

7.J.S. Grewal: *The Sikhs of Punjab*, Cambridge University Press 2008.

8.Gail Omvedt: *Reinventing revolution*, M.E. Sharpe 1993.

9.John Dardess: *The late Ming rebellions – peasants and problems of interpretation*, *Journal of Interdisciplinary History* 2, 1972.

10.Wensheng Wang: *White Lotus rebels and South China pirates*, Harvard University Press 2014.

ömsesidig hjälp inte bara olagligförklarades utan förföljdes också aktivt för att inte skapa baser av motstånd. Den politiken var framgångsrik i imperiets centrum, även om den ökande hänsynslösheten uppifrån också gynnade ökad korruption bland de tjänstemän som tillämpade den. Men i Yangtses biflodens bergiga uppland lyckades medlemmar i Vita Lotus- eller Bailian Jiao-sällskapet år 1794 organisera fattiga nybyggare till ömsesidigt försvar, stödda av gemensam världsbild mellan bosättare och Bailian Jiao, och av frånvaron av lokal överklassmakt. Ömsesidigt försvar innebar förutom skattemotstånd också försvar av smugglare och falskmyntare, och förstås våldsamma strider med soldater som sändes ut för att upprätthålla den nya ordningen av direkt strikt byråkratisk kontroll.

Utmaningen mot staten var så mycket större som denna samtidigt hade att bekämpa pirater i maskopi med den Vietnamesiska staten, längre söderut.

Tre arméer som sänts ut för att krossa den Bailian-inspirerade upproriskheten besegrades själva, vilket gjorde statens svaghet uppenbar för alla. Inte förrän 1805 lyckades en kombinerad militär och social strategi: imperiet backade från sitt alltför ambitiösa byråkratiska program och lämnade mycket av den lokala makten till lokalt folk.

Vilket förstås i slutändan inte gjorde mycket för att dämpa imperiets finansiella svårigheter – men det gjorde i alla fall Kina mindre överlastat och mer i stånd att överleva europeiska attacker i det långa loppet.

Europeiska tidigmoderna rörelser

Samtidigt som levnadsstandarden sjönk och behoven av revolt ökade, minskade alltså förutsättningarna för framgång på grund av exploatörernas bättre organiserade maktapparat. Detta medförde en kris för de metoder för uppror som haft sin högkonjunktur på trettonhundra- och fjortonhundratalet, det vill säga bonde- och hantverkaruppror för autonomi, mot lokala makthavare och mot kungliga skatter, ideologiskt beväpnade med kristen jämlikhetsfilosofi. Braudel påstår sig t.o.m. ha belägg för att uttrycken för de fattigas förståelse för sin undertryckta situation försvann under femtonhundratalet, i takt med att de blev fattigare. Medan många uttryck för underklassens medvetna identitet finns dokumenterade från fjortonhundratalet försvinner sådana nästan helt från femtonhundratalet, utan tvivel delvis beroende på att det nya samhället var svårt att förstå sig på och ännu svårare att göra något åt, beroende som det var av internationella förhållanden [11].

Men frågan är om inte de radikalkristna rörelsernas politiska bankrutt spelade ännu större roll. Det radikalkristna programmet blev nämligen odugligt som identitetsskapande språk för Europas underklasser när det, berövat sitt sociala innehåll, användes i nationalistiskt syfte av nordeuropeiska statsledningar. Därmed blev det också oanvändbart som mobiliserande språk, varför senmedeltidens folkrörelseuppsving slutade i förvirring.

Naturligtvis försökte folk värja sig ändå. Främst genom att hålla sig undan — med

11. Fernand Braudel: *The mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II*, Fontana 1972, s 738.

skattefusk, sabotage och/eller dåligt arbete. Direkta uppror vågade man sig på bara om staternas krav hotade kollektivens överlevnad, om folk hade goda erfarenheter av motstånd, om folk hade allierade inom maktapparaten och om staten av någon anledning såg försvagad ut, t.ex. på grund av ett misslyckat krig

Det finns tre stora skillnader mellan det tidiga världsmarknadssystemets uppror och de senmedeltida folkrörelserna.

För det första är det inte längre de lokala aristokraternas intrång som byar och städer gör uppror mot, utan uteslutande centralmaktens åtgärder och världsmarknadens tvång. Kampen förs för lokal autonomi.

För det andra saknas nästan helt det uttalade klassinnehållet och den teoretiska diskussionen om hur ett bättre samhälle ska se ut. Upprorens syfte är att begränsa statens och världsmarknadens intrång i den gamla ordningen som gärna framställs som ett ideal — de är uppror mot världsmarknadssamhällets nyheter. De är helt defensiva, och aktörerna är i början breda klassallianser.

För det tredje är resultatet så oerhört mycket sämre. Kollektivt börjar det folkliga motståndet ge ett positivt utslag först efter ett par hundra år, som Braudel säger, och då bara i de rikaste delarna av centrum.

Två principer stod emot varandra när dessa breda allianser drabbade samman med det nya världsmarknadssystemet.

På den ena sidan stod lokalsamhällets självstyre och dess rätt till sina resurser. Där stod också allas rätt till existensminimum och samhällets, både det lokala samhällets och de styrandes, skyldighet att värna den rätten mot både naturkatastrofer och utifrån kommande anspråk.

På den andra sidan stod världsmarknadens abstraktion, med kapitalägarnas och statens nya anspråk på absolut, 'romersk', äganderätt respektive suveränitet, utan skyldigheter gentemot samhället i övrigt [12].

Den romerska rätten hade börjat introduceras i samband med det högmedeltida världsmarknadssystemets uppkomst, och föreföll också passa den nya tidens samhällsform. Förutom dess syn på ägandet — en absolut rättighet utan anknutna skyldigheter — skiljer sig den från bonderätten i sin syn på vad 'den goda lagen' är. Den romerska rätten utgår från abstrakta juridiska principer, och lagar stiftas i konsekvens med detta bäst av professionella byråkratier som förstår dessa principer. Bonderätten utgår från folkets rättsmedvetande och stiftas demokratiskt på tinget. Det finns också en tredje skillnad:

12. Yves-Marie Bercé: *Revolt and revolution in early modern Europe*, Manchester University Press 1987. Magagna: *Communities of grain*, Cornell University Press 1991, är lika tillämpbar på denna tid som på medeltiden. Perez Zagorin: *Rebels and rulers*, Cambridge University Press 1982, handlar om perioden ifråga, liksom Roland Mousnier: *Peasant uprisings*, Harper & Row 1970 och Charles Tilly: *The contentious French*, Harvard University Press 1986, som beskriver använda metoder i detalj. C Tilly, L Tilly och R Tilly: *The rebellious century 1830-1930*, Harvard University Press 1975, beskriver också denna tradition som kontrast till den som etablerades på artonhundratalet. Det gör också E P Thompson: *De engelska massornas moraliska ekonomi, i Herremakt och folklig kultur*, Författarförlaget 1983. Begreppet moralisk ekonomi och vilken betydelse det har för böndernas politik utvecklas också i James C.Scott: *The moral economy of the peasant*, Yale University Press, 1976. George Rudé: *Paris and London in the eighteenth century*, Viking Press 1952, beskriver repertoaren.

enligt bonderätten har allmänningar lika starkt rättsskydd som privat egendom vilket de inte har enligt romersk rätt [13].

Den för bönderna viktigaste skyldigheten som var knuten till ägandet var överhetens skyldighet att stödja de direkta producenterna, eller folket, vid behov. De direkta producenterna hade rätt till mat, eller sänkta skatter, eller minskat arrende vid missväxt, liksom de hade rätt till jordägarens stöd mot främmande intrång. Överheten tolererades som överhet när den uppfyllde sina skyldigheter som patroner i ett patron-klient-förhållande [14].

Ur bondesamhällets synvinkel handlade det alltså inte alls om uppror när man reagerade mot de nya principerna, utan om värnande av traditionell lag, rätt och rättvisa. Ur bonderättens perspektiv var det staten som gjorde uppror och bröt samhällskontraktet, genom att ensidigt hävda nya rättigheter. Ofta tog protesterna form av rättegångar, med alla ceremonier iakttagna. Gränsen mellan en ödmjuk petition till kungen eller hans representant att hålla sig till lag och rätt och regelrätt uppror drogs i regel först när militären kom för att slå ner bönderna.

Upprensens form följer en bestämd tidsrytm. Eftersom de riktas mot världsmarknadssystemets nyheter är det nyheterna och dessas schemaläggning som bestämmer formen, eller repertoaren som Charles Tilly har kallat de vid olika epoker vanliga formerna för folklig politik [15].

Den första typen av uppror var skatteupproren ungefär 1550-1700; perioden förskjuts framåt i tiden ju längre ut från systemcentrum man kommer. Det var bygdernas försvar mot de absolutistiska staternas nya krav på makt, inte bara över byars och städers överskott även om det ofta blev en lättåskådlig förevändning, något som skrek ut statens parasitiska karaktär. Skatter gick nämligen på den tiden uteslutande till krigföring och till hovets representation, dvs uppbygge av den statliga repressionen. Men skatteupproren riktade sig minst lika mycket mot staternas krav på att byråkratiskt få reglera det byar och städer tidigare reglerat själva. Särskilt reagerade bönderna mot införandet av den romerska rätten med dess auktoritära ägandebegrepp, men också exempelvis staternas klåfingriga reglerande av de religiösa riter som höll samman byarnas identitet. Motståndet kunde också riktas mot krav på inkvartering av militär eller utskrivning av soldater till staternas destruktiva krig [16].

I ett typiskt skatteuppror försökte bönderna med våld jaga bort kungens fogde som kom för att driva in skatten. Olika varianter kunde förekomma. Om staten arrenderade ut skatteindrivningen till en lokal kapitalist, en s.k. skatteförpaktare, kunde man exempelvis riva dennes hus. Eller man kunde sätta eld på den lokal där skatten skulle betalas. Gärna utnyttjade bönderna traditionella fester när byn eller staden ändå samlades till att sym-

13. Henry Cöster: Kyrkans historia och historiens kyrka, Symposion 1989.

14. James C. Scott: The moral economy of the peasant.

15. Mest utförligt i Charles Tilly: The contentious French. Tillys tidsindelning är grovt sett 1550-1700 skatteuppror; 1650-1850 bröduppror och jordockupation, 1800- strejk, bojkott, politiskt parti, demonstration och massmöte.

16. Gabriel Ardant: Financial policy and economic infrastructure of modern states and nations; i Charles Tilly (ed): The formation of national states in Europe, Princeton University Press 1975.

boliskt döma fogden till döden innan man angrep honom. Om styrkeförhållandena var alltför mycket till bygdens nackdel kunde man å andra sidan nöja sig med att kollektivt maska med skatteinbetalningarna.

I städerna var det hantverkarna som gick i spetsen för motståndet även om man ofta fick med sig köpmän som drabbas av skatterna. I byarna agerade man som vanligt samfällt. Ofta var sockenprästen galjonsfigur. I periodens början kunde bönder och hantverkare alliera sig med lokala eller regionala aristokrater som ville hävda sin egen sjunkande makt gentemot staten. Då kunde skatteupproren växa ut till inbördeskrig som omfattade hela landsändar. I England förekom sådana uppror ungefär en gång vart tionde år under femtonhundratalet. I Frankrike rådde mer eller mindre ständigt inbördeskrig ända till mitten av sextonhundratalet, med invecklade allianser mellan skatterevolterande bönder, städer och aristokrater, och bönderna i Aquitanien gjorde uppror femhundra gånger under sextonhundratalet. I Spanien förde de kastilianska städerna krig mot kungen 1520 för sin självständighet och förlorade därför att de struntade i att alliera sig med bönderna. År 1640 tvingade det katalanska upproret regeringen att dra sig ur det trettioåriga kriget och ge upp sin stormaktsstatus. I Neapel gjorde skråna revolution i mitten av sextonhundratalet och utropade republik. I norra Schweiz gjorde bönderna uppror ungefär samtidigt. Skatteuppror utlöste de holländska och engelska revolutionerna, och i Sverige minns vi ett antal Dalauppror.

Dackeupproret i Småland 1542-43 kan tjäna som modell för skatteupproren. Huvudorsaken var de ökande skatter som gick till kungens krigföring. Därtill kom ökade byråkratiska maktanspråk: "Smålänningarna klagade också över andra ingrepp i gammal lag och rätt. De var utsatta för hot och ständiga utpressningar från de kungliga fogdarnas sida. På ting och stämma blev de bryskt avvisade när de ville vittna för någon sin vän eller andra. Det rådde inte längre kyrko- och klosterfrid, ja, en bonde åtnjöt knappast ens hemfrid i sitt högsäte", citerar Alf Åberg [17]. Men den utlösande faktorn var angreppet på socknarnas centra, kyrkorna, som kungen lagstridigt berövade alla värdeföremål, dvs socknarnas värdeföremål.

Efter ett år av framgångsrika strider med kungen slöt bönderna fred på grundval av kungens löften om att allt skulle förbli vid gammal sed. Så snart kungen hämtat sig efter bakslagen bröt han sitt löfte och krossade bönderna med hjälp av tyska legoknektar. Dock vann bönderna två framgångar — de fick representation i riksdagen och kungens experiment med romersk rätt istället för traditionell svensk övergavs i tysthet.

Inte bara i Småland utan nästan överallt slutar skatteupproren på samma sätt — staten slår ner upproret och hänger några bönder, men avstår ibland från några av de åtgärder som har utlöst upproret. Staten kan alltså trumfa igenom sin ökande kontroll till ett visst pris — enligt Giovanni Arrighi ett så högt pris att det till slut blir oöverkomligt och tvingar fram en systemreform på sextonhundratalet, varom mera nedan. Men samtidigt innebär systemreformen att skatteupproren blir omöjliga. De lokala potentater som

17. Alf Åberg: Nils Dacke och landsfadern, LT 1960. Mats Hallenberg & Johan Holm: Man ur huse, Nordic Academic Press 2016 berättar om koopteringen i riksdagen. Även i sydtyska småstater ledde bondeuppror till liknande resultat säger Peter Blickle: *Obedient Germans?*, University Pres of Virginia, 1997.

har stött bönder och hantverkare byter då sida och de folkliga rörelsernas våldsmedel blir därmed mycket mindre, jämfört med staten som får fria händer att bygga ut sin byråkratiska apparat till världsmarknadssystemets trygghet.

Skatteupproren avlöstes av bröduppor ungefär 1650-1850 i systemcentrum; i Sverige inträffade de sista brödupproren 1917 och i Sydlanderna pågår de fortfarande, med förnyad aktualitet efter 1975, se kapitel 9. De riktades mot den centraliserade marknaden och dess styrning av brödpriserna efter lagen om tillgång och efterfrågan, till skillnad från det traditionella, rimliga, 'rättvisa' priset som garanterade allas överlevnad. Till skillnad från skatteupproren som kunde spridas åtminstone regionalt var brödupproren lokalt begränsade; de ägde rum precis på de orter som de nationella marknaderna just hade börjat lägga under sig och spreds i koncentriska cirklar runt storstäderna. Men ibland kunde de samordnas i tiden som de gjorde i Frankrike år 1789 och få konsekvenser långt utöver de lokala.

Aktören eller organisatören var lokalsamhället och dess underklasser:

"I brödupprorets mest utvecklade form samlas en blandad skara vanliga människor i vrede utanför en mjölnares, bagares eller köpmans bod. De klagar på priserna, lägger beslag på brödet, kör iväg det till marknadstorget, säljer det till vem som helst (såvitt de hör till byn) till det pris de förklarar rättvist, lämnar över pengarna till ägaren och går hem och säger sig att de har skipat rättvisa, alldeles som myndigheterna skulle ha skipat rättvisa", säger Charles Tilly [18]. God ordning upprätthölls, målen var klara och genomdiskuterade, plundring och annat godtycke förbjudet även om man gärna bestraffade handlare som handlade svekfullt. Ledande var ofta kvinnor, som hade ansvaret för matinköpen.

Bröduppor lyckades ofta tillfälligt; lokala myndigheterna accepterade brödupprorets krav, sänkte priset, stoppade spannmålsutskräppningar och marknadspris, accepterade tillfälligt lokalsamhällets rätt att hävda välfärdskrav mot marknadens krav. Orsaken var helt enkelt, menar Thompson, att de inte hade något val. En stads samlade underklass hade mer makt när den uppträdde gemensamt än någon myndighet kunde mobilisera.

Parallellt pågick ända fram till industrisamhället uppor mot privatisering av byarna. Dessa uppor var också helt lokala och riktade sig mot utsocknes kommersiella jordbrukare som tillämpade romerska ägandebegrepp mot byns bonderätt och exempelvis betraktade allmänningar som sin privata egendom. De gick till så att bönderna förstörde de kommersiella jordbrukens anläggningar och ockuperade deras jord — eller som bönderna såg saken, tog tillbaka jord som jordbruksföretagarna hade berövat byn. I England formade kamp mot sådana enclosures böndernas politiska medvetande under hela tiden efter 1550, liksom i Frankrike där protesterna mot privatisering blev en del av motståndet mot den ökande aristokratiska girigheten under sjuttonhundratalet.

18. Charles Tilly, Louise Tilly, Richard Tilly: *The rebellious century 1830-1930*, Harvard University Press 1975. Se också Charles Tilly: *Food supply and public order in modern Europe*, i Charles Tilly (ed): *The formation of national states in Europe*, Princeton University Press 1975. E.P.Thompson har också behandlat bröduppor i uppsatsen *De engelska massornas moraliska ekonomi*, i *Herremakt och folklig kultur*, liksom George Rudé: *Paris and London in the eighteenth century*.

Magagna [19] är noga med att påpeka att byarna inte gjorde uppror mot marknaden som sådan. På många håll, exempelvis i Nederländerna och Skandinavien, var det rentav bönderna som gick i spetsen för marknads utbredning. Men de gjorde uppror när marknaden påtvingades dem av utomstående på ett sätt så att de inte kunde kontrollera den. Marknaden accepterades och välkomnades bara om dess principer underordnades byns, och ökade böndernas möjligheter att överleva inom dess ramar. Marknaden sågs som en nyttig dräng men tilläts inte bli herre.

Parallellt fanns också metoder att uttrycka kritik mot myndighetspersoner eller exploatörer, t.ex. genom att föra oväsen vid deras hus, spela satirisk teater eller i svårartade fall riva deras hus. Sådana aktioner var snabba, direkta, anonyma och, säger Thompson, mycket disciplinerade och välövervägda. Rörelser med icke-ekonomiska, 'politiska' program börjar också uppträda i Västeuropas storstäder i slutet av sjuttonhundratalet — i London börjar hantverkarna tala om 'frihet' på 1760-talet och i Nederländerna kallar de sig 'patrioter' på 1780-talet [20].

Upproren minskar i omfång under sjuttonhundratalet och blir också fredligare — även om Rudé framhåller att våld mot person är mycket sällsynt i folkliga rörelser under hela perioden. Staten och marknaden har blivit starkare och mer välorganiserade och lyckas gripa in innan upproren har växt och tagit en för staten hotande karaktär. Samtidigt börjar den lokala solidaritet och självstyre som upproren syftar till att värna att lösas upp av marknaden och av de klasskiktningar som följer i dess spår. I centrum har också integrationen av de direkta producenterna tagit ett par steg och relationen mellan stat och direkta producenter har blivit något mer civiliserad än tidigare.

Alla underklassuppror under den här tiden slås ner och oftast bestraffas ledarna, om än staterna kunde gå med på vissa av kraven för en tid. Men i samband med uppror som delar av den härskande klassen riktade mot smågruppsdiktaturer och inkompetenta regimer kunde de direkta producenterna ta skadan igen och radikaliserade upproren långt mer än de ursprungliga medelklassrevoltörerna ansåg lämpligt.

Skatteuppror och puritaner

Det spansk-genovesiska systemet och de kungliga militärdiktaturer som möjliggjort nedpressningen av centrums direkta producenters levnadsstandard krossades av folkliga uppror, i Nederländerna 1565-1609 och i England 1640-1652. I båda fallen leddes upproren av medel- och överklassen, som också gjorde de största vinsterna på segern. Men de direkta producenterna spelade en viktig roll som revolutionens fotfolk. De lönades med att just här påbörjades den process av underklassens integration i samhället som så småningom ledde fram till allmän rösträtt och socialpolitik. I båda fallen var borgerskapets kalvinism det sammanbindande ideologiska kittet i de revolutionära rörelserna, något som bidrog till att bestämma den moraliserande form integrationen fick: bröd i utbytte mot skötsamhet.

19. Victor Magagna: *Communities of grain*, Cornell University Press 1991.

20. Här kommer vi in i en annan era där repertoaren påminner om vår egen, enligt Charles Tilly: *Social movements 1768-2004*, Paradigm Publishers 2004.

Kalvinismen var en utlöpare av senmedeltidens antiklerikala rörelser [21]. Dess huvudprincip var att prästerskapets organisation borde erövras av lekmännen men bibehållas som särskild organisation gentemot samhället i övrigt. Principen tilltalade borgerskapet i de ekonomiskt mest utvecklade handelsstäderna utanför Italien: i Schweiz, i Nederländerna, i Frankrike och i England. Det var ett sätt för dem att nå självstyre och etablera en kollektiv makt, inte bara gentemot prästerna utan också gentemot den allt starkare staten [22].

I mitten av femtonhundratalet var Spanien världsmarknadssystemets hegemonimakt med intressen att bevaka överallt. Den nederländska revolten var ett uppror mot den alltmer skärpta byråkratiska diktaturen: aristokratin värnade om sitt provinsiella självstyre, borgerskap och folk värnade sig mot ökade skatter och militära utskrivningar. Men borgerskapet reste sig också till försvar för sina kalvinistiska organisationer som förföljdes i den byråkratiska likriktningens namn [23]. I början var de olika parterna inte alls lyckliga över att behöva samarbeta; de lärde sig dock snart eftersom motsatsen skulle ha betytt utplåning.

Tändande gnista var en ny omsättningsskatt; 1 april 1572 ockuperade borgerskapets sjörövarflotta en stad vid Rhens mynning och stad efter stad reste sig till försvar för yttrande- och samvetsfriheten. Det var det lägre borgerskapet som var ledande; detta skrämde aristokratin som skyndade sig att sluta fred med staten, som därmed fick resurser att bekämpa upproret med. Borgerskapet och de direkta producenterna hade mer att förlora och mindre att vinna på fred, och fortsatte med upproret i fyrtio år.

Upprorets materiella resurser var de nederländska städernas rikedom och sjöfartskunskap. Det drog nytta av att den spanska staten som hegemonimakt hade fiender att bekämpa överallt, vilket ingen statskassa i världen kunde klara av. Men det var inte tillräckliga villkor; de norditalienska städerna gjorde aldrig uppror trots att de också var rika och utsatta för den spanska kungliga diktaturen. Det behövdes också organisation, och organisationen stod de kalvinistiska församlingarna för. Bara de kunde skapa samband mellan de sociala klasser som var intresserade av att bryta med diktaturen. Bara de kunde ge tillräckligt djup åt rörelsens vision för att den skulle orka med fyrtio års krig. Det betyder inte att kalvinisterna var särskilt många. Till och med efter fyrtio års lyckosamt uppror var de inte mer än en tredjedel i sitt eget kärnland Holland.

Den kalvinistiska fronten bestod av en allians mellan köpmän och småborgerskap. Från början var båda parter oundgängliga för varandra. Köpmännen finansierade upproret med sina pengar från handel och sjöröveri, hantverkarna utgjorde den revolutionära

21. Henry Cöster: Kyrkans historia och historiens kyrka, Symposion 1989.

22. Den tidigmoderna tidens puritanskt färgade uppror skildras bl.a. av Perez Zagorin: *Rebels and rulers* och av Wayne te Brake: *Shaping history*, University of California Press 1998. Brake betonar att kalvinisterna var mer betydande i Frankrike än i Nederländerna under 1500-talet. De misslyckades dock att vinna några framgångar där, kanske för att de saknade en urban bas och dominerades av en högre aristokrati som var lätt för regeringen att köpa.

23. Standardverket om den nederländska revolutionen är Pieter Geyl: *The revolt of the Netherlands*, Williams & Norgate 1932. Den tar ganska lätt på socialpolitiska och folkliga aspekter; här får man komplettera med Perez Zagorin: *Rebels and rulers*, och med Geoffrey Parker: *The Dutch revolt*, Allen Lane 1977.

armén. Men under det att kriget rasade fram och tillbaka över Nederländernas jordbruksmark kom pengarna att betyda allt mer och den folkliga uppbackningen allt mindre, och köpmännen fick större och större makt i den kalvinistiska alliansen. Den folkliga falangen försökte värna sin söndervittrande makt genom att stödja sig på olika ledande generaler, vilka alltid lämnade sina partners i sticket.

Den kalvinistiska fronten höll tills kungen på grund av dåliga finanser bad om förhandlingar år 1607. Då var storborgerskapet redo för kompromiss medan småborgarna och de direkta producenterna ville föra kampen vidare tills diktaturen var krossad i hela Nederländerna. Storborgarna drev igenom sin ståndpunkt och koncentrerade sig i fortsättningen på att bygga upp sitt kommersiella imperium med bas i Holland. Deras mer folkliga opponenter inriktade sig, med hygglig framgång, på att pressa storborgerskapet på delar av deras rikedom genom att hänvisa till den kalvinistiska rättvisans krav. Det var på detta sätt som integrationen av de direkta producenterna började i världsmarknadssystemet [24].

Den kalvinistiska rörelsen i England kallades puritaner, eftersom de ville ha en radikalare och ”renare” kristendom. Puritanerna var starka bland borgerskapet och bland hantverkare och självständiga bönder, som stod i opposition mot hovet och diktaturen, samtidigt som de var noga med att distansera sig från de fattiga, de som världsmarknadssystemet slog ut [25].

Gentemot det depraverade hovets korruption ställde puritanerna rättfärdigheten. Med tron på den egna förträffligheten följde också effektivitet och handlingskraft. Redan på 1620-talet dominerade puritaner både ekonomin och gatorna i Londons City. Med effektiviteten och handlingskraften följde tron att historien, eller Gud, stod på puritanernas sida.

Det puritanska upproret började som skattestrejck. När sedan skottarna gjorde uppror, och kungen måste kalla in ett parlament för att få pengar visade det sig att puritanerna dominerade också parlamentet. Tack vare hovets maktlöshet inför hotet från det skotska upproret kunde de organisera sig som en egen makt. Diktaturens ledande ämbetsmän fängslades och dödades. Talet och trycket släpptes fria. En armé till skydd mot skottarna organiserades, men parlamentet behöll makten över den. Kungen såg vartåt det lutade, flydde från London och organiserade en egen armé av rojalister, medan de engelska kalvinisterna slöt förbund med sina skotska kamrater.

I inbördeskriget som bröt ut år 1642 hade kungamakten övertaget till en början, tack vare stödet från yrkesmilitärerna. Parlamentssidan förlitade sig också länge till ideologiskt omotiverade legosoldater, tills Oliver Cromwell fick sin trupp av disciplinerade,

24. Detta är temat för Simon Schama: *Mellan Gud och Mammon*, Bonniers 1989.

25. Brian Manning: *The English people and the English revolution*, Heineman 1976, handlar om hur vanligt folk drev parlamentspartiet framför sig under de första tio åren av revolutionen. Perez Zagorin, *Rebels and rulers*, är källan för avslutningsfasen. Christopher Hill har skrivit flera böcker om revolutionen, bl.a. *The Century of Revolution*, Sphere 1974, samt en uppsats i boken *Idé och klass*, Norstedts 1972; hans uppsats *The poor and the people*, i Frederick Krantz (ed): *History from below*, Blackwell 1988, behandlar puritanernas tveetydiga förhållningssätt till underklassen. W Haller: *Liberty and Reformation in the Puritan Revolution*, Columbia university Press 1955, betonar puritanernas kamp för yttrandefriheten. Även här har Zagorin lite att bidra med.

väpnade revolutionärer antagen som modell för en ny armé, The New Model Army. NMA kunde snart slå ut det rojalistiska motståndet.

Med NMA stärktes det mer folkliga inslaget i rörelsen. Parlamentet behärskades av den puritanska överklassen. De var nöjda med att bryta diktaturen och själva få ett inflytande över statens affärer. Någon social utjämning ville de inte ha. De ville också ha en centralstyrd kyrka för att övervaka och disciplinera underklassens livsföring. De organiserade sig i det presbyterianska partiet.

I NMA samlades främst hantverkare och bönder som av övertygelse och egenintresse hade tagit till vapen för att krossa förtrycket. De var beslutna att inte låta revolutionen stanna vid konstitutionella finesser. De bekämpade statsstödda monopol inom köpenskapen och godsägares uppstyckning och stöld av byarnas allmänningar. Framför allt tänkte de inte tillåta någon tankekontroll från överklassens sida. De kallade sig independents, dvs. oberoende. NMA var deras vapen.

De oberoendes civila organisation fanns huvudsakligen i London. Den kallades av sina motståndare levellers, utjämna, och hade organiserats på ett närmast informellt sätt av ett litet fåtal. Levellers var radikalare än de oberoendes genomsnitt och krävde lika del i makten för alla. De var de första som ställde upp kravet på allmän och lika rösträtt, även om de så småningom kompromissade på den punkten, av rädsla för de fattiga. Deras främsta metoder var journalistiska. De skrev ett otal pamfletter och hade dessutom en egen veckotidning, de organiserade masspetitioner till parlamentet och demonstrationer — organisatoriska nyskapelser som sedan glömdes bort och inte användes förrän hundra år senare. De började också bygga upp en organisation i London bestående av stadsdelskommittéer men lyckades aldrig forma sin rörelse till en handlingskraftig enhet. Från början till slut berodde initiativet på ett fåtal personer som handlade utan annat mandat än tron på det rättfärdiga i saken.

År 1647 hade NMA tröttnat på parlamentets konservativa politik. Soldaterna valde delegater, 'agitatorer', till ett råd som antog levellers program, Agreement of the people, som förutom den allmänna rösträtten innehöll alla de sedan dess klassiska demokratiska kraven på yttrandefrihet och likhet inför lagen. Enigheten bland de oberoende såg ut att brytas när arméledningen tvekade inför de radikala kraven. Men då gjorde rojalisterna uppror på nytt, eggade av möjligheten till splittring bland puritanerna.

Krigshotet tystade kravet på folklig demokrati. Delvis för att de fåtaliga organisatörerna inte orkade med tempot, delvis för att de fattiga drogs in i politiken och skrämde den puritanska medelklassen med sina krav på ekonomisk jämlikhet som tillägg till den politiska. Istället såg sig NMA om efter starka militära ledare som skulle genomföra medelklasskraven. Till dessa överläts politiken. De folkliga aktiviteterna inskränkte sig alltmer till agitation i moral- och livsstilsfrågor som riktades nedåt lika mycket som uppåt: det är från den här tiden som begreppet puritan har sin klang av snipig oginhet. En aktivistisk falang av NMA kunde lätt isoleras och slås ner. Underklassrörelser, exempelvis de s.k. grävvarna som ockuperade övergiven jord för att ge mat åt de fattiga, slogs ner med våld.

Jordägare och köpmän tvingade snart med sin makt över ekonomin puritanerna att bryta med den folkliga radikalismen, som de hur som helst började bli rädda för, och

föra en ekonomisk politik i enlighet med det övre borgerskapets intressen. Den engelska handeln värnades genom krig mot Holland och Spanien. Äganderätten hävdades gentemot de fattiga. Missnöjda jordlösa tystades med tilldelning av konfiskerad irländsk jord. Och lönerna höjdes.

År 1660 hade den puritanska överklassen insett att den hade mer gemensamt med den kungatrogna än med den folkliga radikalismen, för att inte tala om de fattiga. Kungadömet återupprättades men den kungliga diktaturen var för alltid slut. Pengamaktens män skulle i fortsättningen via parlamentet ha avgörandet över lagstiftning och beskattning. De flesta av dem övergav puritanismen när de väl hade nått sina mål.

De puritanska sekterna levde kvar som frikyrkor — baptister, kväkare — politiskt besegrade men ändå ett andningshål för demokratisk organisation och hantverkarens självrespekt. Som sådana skulle de få betydelse för artonhundratalets folkrörelseuppsving.

Andra puritaner emigrerade till Amerika, där de med tiden skapade den första demokratiska republiken.

Men puritanernas och deras nederländska bröders förnämsta bedrift var ändå att krossa både den spansk-genovesiska modellen och det absoluta kungadömet och bereda plats för de arbetandes långsamma integration i samhället. I hela Europa hörs ekon av puritanernas revolution i form av bondeuppror och revolter omkring 1650 som tvingade makthavarna till eftergifter och också tvingade dem att organisera om världsmarknadssystemet enligt den nederländska modellen (se kapitel 2). Priset fick visserligen betalas av världsmarknadssystemets periferi, men det bekymrade inte puritanerna. Gentemot såväl irländare som malajer och indianer hade puritanerna visat sig som blodtörstiga imperialister med övermänniskoideal (levellers protesterade mot Cromwells massakrer på irländska bönder, men de var de enda som reagerade); något som kanske alltför lätt kom för människor som identifierade sin egen sak med rättfärdighet och Guds vilja.

Bröduppror och franska revolutionen

Fram till slutet av sjuttonhundratalet hänvisade de folkliga rörelserna uteslutande till traditionen och det goda samhället före världsmarknadssystemets inbrott. De händelser som på gott och ont skulle förse världen med ett nytt språk för folkliga uppror och folkliga rörelser var de amerikanska och franska revolutionerna och det haitiska slavupproret.

Dessa tre stora revolterna gjorde tillsammans slut på den holländskt styrda världsordning som hade rätt sen 1648. I alla tre fallen handlade det om att kärngrupper i systemet vägrade ställa upp och tillsammans nyformulerade villkoren för förhållandet mellan styrande och styrda. Solidariteten mellan dem var mycket medveten. De franska revolutionärerna behandlade amerikanerna som föregångare och haitierna som kamrater.

Den amerikanska revolutionen behandlas i kapitel 6 och den haitiska nedan under rubriken Systemperiferin, av berättartekniska skäl.

Den franska revolutionen var en kamp mellan tre parter [26]:

26. Trekantsdramat beskrivs bäst i Immanuel Wallerstein: *The modern world-system III*. Academic Press

En i opponenternas ögon parasitär och korruperad hovklick som gjorde statsmakten ineffektiv och dyr, och hade den avgörande makten i regeringen.

En reformvillig överklass med bas i global handel som oroades av att Frankrike alltmer överflyglades av England och ville få bort den barlast som hovkretsarna utgjorde och göra Frankrike mer effektivt. De hade agerat sedan sjuttonhundratalets början i form av frimureri, litterära klubbar och salonger med 'upplysning' som sitt viktigaste slagord och de hade mot slutet av seklet börjat få inflytande i regeringen.

De direkta producenterna, bönder och arbetare, som tyckte lika illa om båda dessa parter men under en period kunde spela på motsättningen mellan dem för att hävda sina egna intressen.

Ytterligare en part fanns – proletariserade intellektuella som bidrog till att formulera revolutionens teman men vars grälsjuka karriärism också bidrog till förvirring och fraktionsbildning [27].

Revolutionen framkallades av ett växande systemkaos — se kapitel 2. industrisamhällets första stora spekulationsvåg – Kondratiev B – bröt ut efter sjuårskriget 1756-63. Den direkt omedelbara orsaken var en serie missväxter, och myndigheternas envisa beslut att låta marknaden styra matpriserna istället för att tillåta ett ”traditionellt” pris som alla kunde betala; detta var ursprunget till den berömda frasen ”laissez faire” [28]. Matpriserna steg enligt Rudé från 50% av en arbetarlön till 85% under åren 1785-1789, under myndigheternas applåder, och bröduppror följde. Samtida talade om ett ”mjölkkrig” så tidigt som 1775, och det växte till revolution på grund av att regeringen var bankruttmässig efter ett krig och inte hade råd att vare sig integrera motståndet eller slå ner det. Istället såg den sig tvungen att kalla på hjälp av en riksdag som dominerades av den reformvilliga borgerligheten. Spelet under perioden 1789-1795 kan beskrivas så här:

Den reformvilliga borgerligheten tog omedelbart kommandot från hovkretsarna, men ville hålla reformtaktan på en måttlig nivå. Målet var att effektivisera Frankrike och göra ekonomin mer lönsam. Detta motsatte sig hovet av kortsynt egenintresse och hotade med utländsk inblandning, varför reformisternas makt var osäker. Denna osäkerhet utnyttjades av de direkta producenterna, hantverkare och bönder, till att tvinga reformisterna till eftergifter, dvs till reformer som också var i de direkta producenternas intresse. Detta lyckades ibland delvis. I de fall det inte lyckades drog sig bönder och hantverkare inte för att sluta taktiska allianser med hovet för att skrämma reformisterna. År 1795 var hovet så besegrat att de direkta producenterna inte längre kunde spela på reformisternas rädsla. Reformisterna kände sig då starka nog att ta hela makten och återta en del av de

1989. Annars följer berättelsen närmast Peter Kropotkin: Franska revolutionen, Brand 1925 (en misskänd föregångare till E.P. Thompson) och Rudé: Paris and London in the eighteenth century. C-G Ekerwald: Frihet, jämlikhet, broderskap, Rabén & Sjögren 1988 är en kort sammanfattning med folkrörelsen i centrum. Georges Lefebvre: 1789, Bonniers 1961 och Ordfront 1982 beskriver samspelet mellan de folkliga rörelserna och reformisterna under revolutionens början.

27. Robert Darnton: Boken i rännstenen, Ordfront 1984, beskriver hur Marat, Brissot, Desmoulin och alla de välbekanta personligheterna hade lidit nederlag i konkurrensen om upplysningstjänster och därför gjorde sitt bästa att hämnas på den gamla regimen.

28. Florence Gauthier: Political economy in the eighteenth century – Popular or despotic?, ur Economic Thought 4.1, 2015. Gauthier beskriver den tidens nyliberaler, fysiokraterna, och det gensvar de fick.

reformer som kommit de direkta producenterna till del. Men allt kunde de inte ta.

När regeringens inkallade riksdagen i juli 1788 var detta ett erkännande av maktlösheten, varför brödupprorens intensitet mångdubblades. Från och med maj 1789, då riksdagen sammanträdde, började bönder storma slott och domstolslokaler för att bränna skuldebrev och andra dokument där deras underlägsna status slås fast. I många fall gjorde soldater gemensam sak med dem. I denna atmosfär måste de reformistiska kretsarna i riksdagen verka.

Denna rörelse på landet riktade sig mot alla godsägare, oavsett om de hörde till hovkretsen eller till reformisterna. Ofta var reformister mer hatade, eftersom de drev sina gods mer rationellt och 'snålt' på böndernas bekostnad. Rörelsen följde mönstren från bröduppror och skatteuppror men fick en oerhörd styrka tack vare sin samtidighet med andra grupper uppror [29].

Paris' hantverkare och arbetare, som under de följande åren mer direkt sätta revolutionens dagordning, såg mindre klart och agerade mindre självständigt; de var ju också mer utsatta för påverkan från intellektuella karriärister som i många fall hade ett dominerande inflytande på de nybildade revolutionära organisationerna, sektionerna.

William Sewell har beskrivit skillnaden mellan Parishantverkarnas och reformisternas strävanden. Reformisterna ville krossa alla förbund mellan människor och grupper som hindrade konkurrensen att verka fullt ut, och ville göra ägarmakten absolut. Parishantverkarna, uppfostrade i skrän och gesällskap, ville krossa alla särförbund som upprätthöll överklassens privilegier gentemot 'folket', de förenade skräna, och ville göra ägarmakten ansvarig inför folket. För reformisternas individualistiska konkurrens hade de inget sinne; deras förnämsta krav var reglering av priser och löner till "rätta" nivåer. Först efter flera år upptäckte Paris-hantverkarna att reformisterna inte menade samma sak med särorganisering som de, och försökte erövra en egen plattform. Men då var det för sent [30].

Till en början tog Paris' arbetande befolkning helhjärtat parti för reformisterna, mot hovet. Så var t.ex. stormningen av Bastiljen den 14 juli, den händelse som alla parter erkände som beviset för hovets nederlag, ett led i att parishantverkarna behövde vapen för att försvara nationalförsamlingen mot en hotande militärkupp från hovets sida. Paris' arbetarkvinnors tåg till Versailles den 4 oktober var dels en demonstration för lägre bröddpriser men dels också en direkt attack mot hovet: kvinnorna tog helt enkelt med sig hovet tillbaka till Paris för att folket skulle kunna bevaka det bättre än ute i det isolerade Versailles.

Den indirekta alliansen mellan reformister och parisarbetare stärktes av den gemensamma fiendens aktivitet. Hovet hade redan utsett Paris till huvudfiende, och de österrikiska och preussiska arméer som kom för att hjälpa hovet 1792 talade öppet om sina planer att hämnas på Paris. Följden blev panik. Parisarbetarna gjorde revolution igen, av-

29. Revolutionen på landsbygden täcks av P.M. Jones: *The peasantry in the French revolution*, Cambridge University Press 1988.

30. William Sewell: *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848*. Cambridge University Press 1980.

satte kommunledningen och dömde tvåtusen personer till döden i snabbt sammankallade folkdomstolar för misstänkt samröre med hovet och österrikarna. Reformisterna kördes över totalt. De var också tvingade på defensiven på grund av penningbrist; många av dem hade sina intressen i plantageekonomin, och den hade under tiden krossats av det haitiska slavupproret.

Slavarnas uppror var därmed en direkt förutsättning för den folkliga rörelsens framgång under den franska revolutionen. Tillsammans var de den mest avancerade folkrörelsesolidariteten Nord-Syd någonsin.

Men målet för parishantverkarnas motstånd var och förblev hovet.

Bönderna stod friare i förhållande till reformisterna. Stormningen av Bastiljen blev ett föredöme att ta efter, men bönderna bestämde själva politikens inriktning. I början hade de mer eller mindre slutit upp bakom de radikala reformisterna, bränt skatteregister och rivit slott – men eftersom tiden gick och den revolutionära regeringen brydde sig mer om jordägares rätt än bönders och mer om skatter och militära rekryter än om lokala behov blev lantbornas känsla för revolutionärerna allt svalare.

Det första öppna upproret mot reformisterna i regeringen bröt ut i Vendée år 1794 sedan regeringen beslutat att bystämmorna skulle ersättas med kommunfullmäktige dit bara de rikaste hade rösträtt samt att dessa skulle sälja by- och häradsallmänningsarna och ha rätt att stoppa pengarna i egen ficka. Ytterligare skäl till uppror var inkallelser till armén och inblandning i kyrkans angelägenheter; i Vendée var socknen böndernas organisationsform och kyrkan böndernas symboliskt sammanhållande kraft. Upproret ledde till en taktisk allians mellan hovet och Vendée och till ett kallt krig mellan stadsrevolutionärer och bönder, ett krig som varade i två hundra år.

Kriget mot Österrike och Preussen, som med olika motiveringar hade provocerats fram gemensamt av hov och reformister, gick dåligt i början. Reformisterna tvingades vädja till folket om hjälp och folket krävde betalt för hjälpen i form av allmän rösträtt, priskontroll och sociallagstiftning. Kraftansträngningen resulterade i seger och hovets flykt. När reformisterna inte längre behövde vara rädda för hovet och invasionsarméerna behövde de inte heller köpa folkets stöd. Den allmänna rösträtten, priskontrollen och sociallagstiftningen avskaffades. Som vapen användes den våldsapparat som kriget har gjort nödvändig och möjlig. Folkets försök att ta tillbaka reformerna möttes med terror och så småningom med Napoleons militärdiktatur. Men böndernas vinster, frihet från godsägarövermakt, kunde aldrig tas ifrån dem. Ännu idag hör Frankrikes bönder till de politiskt starkaste i Västeuropa.

Den reformistiska borgerligheten fick grepp om utvecklingen med Napoleons statsskupp och utnyttjade greppet till att ta upp kampen med England om världsherraväldet. Denna kamp pågick under tjugo års krig i hela världsmarknadssystemet, och under tiden skärptes statsmaktens grepp över människor och lokalsamhällen som aldrig tidigare. Det var nu som massarméerna ställde de första kraven på absolut lydnad från alla, och markerade detta krav med t.ex. standardisering av språket. Tidigare hade staterna nöjt sig med att folk inte gjorde uppror, nu krävde de aktivt stöd. Men detta gav folkmajoriteten förhandlingsmakt gentemot staten för första gången, och trots den folkliga sidans nederlag i franska revolutionen kunde folkliga rörelser börja hävda medborgarskapets princip

med något hopp om framgång. Trots att sjuttonhundralets bröduppror ännu i två generationer var den vanligaste formen av folklig rörelse sattes det ofta in i ett nytt sammanhang, ett som betonade medborgarskap och krav på inflytande över statsmakten [31].

Ty händelserna under franska revolutionen inskräppte övertagandet av statsmakten som samhällsförändringens kärna och etablerade nationen som samhällsförändringens scen. Hädanefter var alla rörelser nationella. Inte ens arbetarrörelsen lyckas ta sig ur detta mönster under artonhundra- och nittonhundratalet, trots envisa försök att slå fast principerna om internationalism och att "arbetarklassens befrielse är dess eget verk". Problemen med detta belyses nedan i kapitlet om arbetarrörelse och nationella rörelser.

Folkörelsernas kamp vid reformisternas sida fick konsekvenser för de tvåhundra åren som följde. De folkliga rörelserna kom t.ex. att acceptera reformisternas ideologiska kamp för 'rationalitet' och 'utveckling' som sin. Eller uttryckt på ett annat sätt: det var nu vänstern formades som en något förvirrad allians mellan dem som var för jämlikhet och utveckling. I analogi med detta formades högern av dem som var mot jämlikhet, t.ex. kapitalisterna, eller utveckling, t.ex. bönderna. Detta ledde inte bara till att folkliga rörelser åsidosatte sina egna intressen, som t.ex. när arbetarrörelsen i centrum bejakade den 'vetenskapliga' arbetsledningen, eller när periferins befrielseörelser bejakade den västerländska 'moderniteten' [32]. Det ledde också till att de folkliga rörelserna i centrum svek rörelserna i periferin och accepterade centrumets övervåld som 'progressivt', oavsett om det handlade om centrumländers makt över periferiländer eller städers makt över landsbygd. Det ledde också till att folkliga rörelser hamnade på kollisionskurs med varandra, delvis i onödan, som t.ex. när arbetarrörelsen på många håll genom modernistisk arrogans drev bönder att alliera sig med arbetarnas fiender, till både bönders och arbetares fördärv. Ett exempel på detta kan vara när Mexicos arbetare hjälpte borgerskapet att krossa bondeuppror under 1910-talet, uteslutande för att de ansåg bönderna som "föråldrade" och "ociviliserade".

Detta är svagheter som fortfarande hämmar folkörelsernas effektivitet.

Men det finns också värdefulla erfarenheter. Revolutionen visade att positiva förändringar var möjliga att nå genom folklig kamp, och den visade detta över hela världsmarknadssystemets värld, inte bara i Frankrike. Den visade att det går att formulera folkliga mål på nya sätt. Målet var inte längre bara 'det gamla rättvisa samhället' före världsmarknadssystemets inträde, ett mål som hade visat sig helt ur stånd att skydda bonderättens moraliska ekonomi och utrymmet för folkmajoritetens spontana livsyttningar, det var ett helt nytt samhälle, baserat på frihet (politiskt deltagande och social trygghet), jämlikhet (bort med alla privilegier) och broderskap (ömsesidig hjälp och solidaritet).

31. Charles Tilly: *Coercion, capital and European states*, Blackwell 1990

32. James C. Scott: *Seeing like a state*, Yale University Press 1998, kondenserar begreppet "modernism" – eftersom det finns stordriftsfördelar i industrin är allt stort bra, och eftersom toppstyrda organisationer inte klarar av detaljer och småplotter måste dessa avskaffas. "Modernismen" bryggas över alla andra ideologier; Smith berättar hur Sovjetunionens tvångskollektivisering formulerades i ett hotellrumssamtal mellan sovjetiska ministerietjänstemän och en amerikansk spannmålsmiljardär. Den senare imponerade på ryssarna med historier om hur allt skulle bli bra bara man gjorde sig av med detaljer, och eftersom båda trodde på toppstyrning kom de överens om det mesta.

Den visade också att folklig organisering går att förverkliga på övergripande och inte bara på lokal nivå. Den visade att folkliga rörelser kan gå längre än folkliga rörelser gjort tidigare, kan sträva efter hegemoni, inte bara efter att skydda sin lokala autonomi mot överheten. Och med framgång: i den nya världsordning som organiserades av England efter revolution och napoleonkrig ägdes länder och stater inte bara av dynastier utan av nationer, låt vara att i början bara den räknades som hade egendom.

Men revolutionen visade framför allt att vanligt folk var värda nånting, att jämlikheten inte bara var en fras som en reformvillig överklass kunde vifta med när den så behövde för att ta tillbaka senare när den inte längre behövdes i dess arsenal. Att bönder, arbetare och hantverkare inte bara kunde organisera sig själva utan t.o.m. under egna valda befälhavare kunde slå fientliga arméer på flykten var en erfarenhet som kommande folkkrörelser hade stor nytta och inspiration av. Den franska revolutionen satte upp en ny dagordning för folkkrörelser över hela världen, en dagordning som under mer än hundra år visade sig vara effektiv.

Systemperiferi: Bönder mot den koloniala staten

Framgångarna för de direkta producenterna i systemcentrum köptes dock till ett pris som andra fick betala.

Världsmarknadssystemet är som framhållits tidigare ett klassmässigt och geografiskt skiktat system. Dess förmånstagare lever inte bara på att exploatera direkta producenter. De gör det också på ett sådant sätt att värden strömmar från systemets periferier till dess centrum. Det var delvis denna ström som gjorde det möjligt för systemets maktbärande att ge efter för de europeiska direkta producenternas folkkrörelser, minska exploateringen och börja köpa deras medverkan med bättre betalning och tryggare levnadsvillkor efter de kalvinistiska revolutionerna och i synnerhet efter den franska. Men förutsättningen var att välståndsströmmarna från periferi till centrum fortgick obehindrat. Därför låg det i sakens natur att periferins direkta producenter inte fick del av integrationen. Förutsättningen för detta var att deras förhandlingsstyrka var svagare än centrums. Och det var den [33].

Flera faktorer medverkade till detta.

För det första gick omställningen till det nya systemet på kortare tid och var därför mer nedbrytande. Förvandlingen från solidariskt bykollektiv för självhushåll till kommersiellt jordbruk för världsmarknadsproduktion, som i Västeuropa hade tagit ett par hundra år, pressades samman till ungefär en generation, åtminstone i de periferier som inkorporerades sist. På lika kort tid konkurrerades hantverken ut av industriimport.

För det andra var centrumstaternas byråkratier så mycket effektivare på att driva in skatt än de dynastier som tidigare styrde de nya systemperiferierna och huvudsakligen för-

33. James C. Scott: *The moral economy of the peasant*, där det finns en lista över orsakerna som ges nedan. — I några enstaka fall, t.ex. i Nordamerika, Sibirien och Västafrika, kunde större delar av befolkningen dra nytta av världsmarknadssystemets intrång och sälja begärliga varor till det — för en tid, till priset av att deras samhälle anpassas till ett allt fullständigare beroende av en lynnig "utrikeshandel". Se Eric Wolf: *Europe and the peoples without history*, University of California Press, 1982, liksom L.S. Stavrianos: *Global rift*, William Morrow 1981.

litat sig till informellt och indirekt styre över byarna. Det var denna effektivitet som gav de europeiska staterna övertaget i kampen om världsherraväldet. För bönderna innebar effektiviteten att gamla smitvägar täpptes till och tributerna oblidkeligt måste fram under dåliga år likaväl som goda, vilket för dem utgjorde skillnaden mellan knapphet och svält [34].

För det tredje var skillnaden mellan bönder och överhet större i systemperiferin. I systemets periferi var det bara överheten som hade tillgång till industrisamhällets nya effektiva verktyg i form av vapen, organisation och kommunikation. I centrum var resurserna mer jämnt fördelade.

För det fjärde genomfördes förändringarna av personer som kom utifrån. Det hade tre konsekvenser. För det första hade systemets administratörer oftast begränsad kunskap om det samhälle de skulle administrera; de uppträdde därför ovarsammare än vad systemet krävde och misstolkade tanklöst asiatiska och afrikanska samhällsföreteelser i europeiska termer som de dessutom krävde att de underlydande skulle lära sig. För det andra var de inte som lokalt baserade makthavare beroende av de underlydandes samtycke, varför inga hänsyn behövde begränsa brutaliteten och ett paternalistiskt styre ersattes av ett profitmaximerande. Därtill kom att hela processen styrdes av mekanismer som var oåtkomliga för de direkta producenter som drabbades. Mellan Londons finanscentrum och Englands bönder var det möjligt att upprätta någon sorts politisk dialog som mildrade konsekvenserna för de senare. Mellan Londons finanscentrum och Bengalens bönder var detta omöjligt; där slog konsekvenserna igenom fullt ut i form av massvält.

Sammantaget ledde detta till att de direkta producenternas desorganisering blev värre i systemperiferin än i systemcentrum, och att de hade svårare att försvara sig. Men skillnaderna skapade också skillnader i folkrörelsernas uttrycksformer.

För det första blev konflikten mer intensiv. Medan centrubaserade rörelser ofta hade kunnat leva med sin överhet i ett tillstånd av omväxlande kamp och samarbete präglades de periferibaserade av ett renodlat avståndstagande. I allt högre grad tolkades detta avståndstagande i nationella termer — se kapitel 6.

För det andra fanns det i systemperiferin möjligheter till bredare allianser mot världsmarknadssystemet än i systemcentrum, eftersom det i periferin var färre som tjänade på detta system. I sinom tid var det av sådana bredare allianser som de nationella rörelserna byggdes upp. Under systemets inledningsskede förekom t.ex. på många håll uppror som leddes av representanter för tidigare hierarkier, uppror som byggde på traditionella solidariteter utöver byns. Liksom i centrum var det ofta möjligt för de styrande att "muta" vissa personer i sådana traditionella hierarkier, i första hand genom att låta dem bli agenter för kommersialiseringen; utan sådana agenter skulle uppbyggnaden av periferier ha varit omöjlig. Men den strategin blev aldrig lika framgångsrik som i centrum.

34. James C. Scott: *The moral economy as an argument and as a flight*, i Adrian Randall & Andrew Charlesworth: *Moral economy and popular protest*, Macmillan Press 2000. – Följderna för de koloniala direkta producenterna av de rigoröst genomdrivna tributerna beskrivs bäst av Mike Davis: *Svält och kolonialism*, Leopard 2004. Enligt honom svält sammanlagt ungefär 50 miljoner människor ihjäl 1875-1900 på grund av en blandning av världsmarknadspriser, kolonial skatteutplundring, upplösning av paternalistiskt ansvar, okunnig kolonial bevakningsadministration och torka.

I systemperiferin fanns också andra tidiga motståndformer som hade att göra med att nyheterna kom utifrån och var resultatet av ett utifrån kommande våld snarare än en intern utveckling inom landets egen traditionella överklass [35].

En form var att gå på skogen, dvs att dra sig undan systemet. Det var lätt i början; ödemarken var ofta vidsträckt och den nya maktapparaten inte särskilt välorganiserad. Med tiden spred sig världsmarknadssystemets maktsfär och de som hade dragit sig undan blev alltmer trängda. Sådana grupper blev då gärna kärnor i upprorsrörelser, eftersom de hade större självrespekt och anspråk på livet än de bönder som successivt hade tämjts av den koloniala statsmakten.

En annan form var s.k. social banditism. Missnöjda grupper drog sig undan systemets kontroll men återvände regelbundet för att attackera och plundra dess representanter, stödda på traditionell moral. De fick stöd och hjälp av bönder som stannat kvar under systemets administration, och om det politiska läget var särskilt ostabilt kunde det hända att den sociala banditismen svällde ut till större upprorsrörelser. Men som regel förblev den ett val för en liten minoritet; ett slags ställföreträdande aktivism i stil med Greenpeace i våra dagar [36].

En tredje form var det militära upproret, i början baserat på traditionella lojaliteter och, när dessa tömt ut sin kraft, på religiösa väckelser. Dessa uppror slogs lätt ner. De utnyttjade traditionella former för konflikt, dvs traditionellt krig, och krigföring var det område där centrumakterna var som mest överlägsna. Upprorens strategi var alltid att hålla det inträngande systemet utanför, inte att besegra det, varför världsmarknaden kunde utnyttja upprorens lokala begränsning och besegra dem alla ett efter ett.

En fjärde form av motstånd, som riktades mot de tvångsarbeten som centrummakten lade på de koloniserade folken, var maskning. Långsamt arbete, sabotage i smyg och alla slag av vardagsmotstånd var visserligen traditionella motståndformer mot alla slag av övervalde. Men i systemperiferierna kunde det användas av hela samhällen som därmed försvarade kapitalackumuleringen avsevärt och övertygade centrumeliterna om de koloniserade folkens dumhet och slöhet.

Därtill förekom som i centrum skattevägran, ofta understött av våld, bröduppror och ockupation av jord som stulits från byarna av kommersiella jordbrukare.

Detta kapitel är en genomgång av tidiga folkliga rörelser i världsmarknadssystemets periferi. Grundläggande för dem alla är lokalsamhällets självförsvar. Offensiva försök till självhävdelse på världsmarknadssystemets arena förekommer inte här utan i kapitlet Periferins försvar mot centrum.

Det kan vara rimligt att utgå från den ordning i vilken världsmarknadssystemet lade under sig världen. Det vill säga:

- Under den spansk-genovesiska perioden Syd- och Mellanamerikas hjärtland och Östeuropa.
- Under den holländska perioden de atlantiska kusterna dvs Karibien och Västafrika,

35.En systematisk genomgång av motståndformer görs av Allen F. Isaacman: The tradition of resistance in Mozambique, University of California Press 1976.

36.Eric Hobsbawm: Banditerna, Rabén & Sjögren 1973, ger en översikt.

samt de s.k. ostindiska öarna dvs nuvarande Indonesien.

- Under den engelska perioden resten av världen, i ordningen Indien (1750-1850), Västasien och Nordafrika (1800-1850), Sydostasien (1860-1900), Afrika och Kina (1880-1920).

Amerika

De indianska samhällena i Syd- och Mellanamerika var de första som anslöts till världsmarknadssystemet som periferi. Dess roll i systemet blev framför allt leverantör av metaller. Det var, som vi minns, med amerikanskt guld och silver som Genova blev istånd att dominera Europas ekonomi under femtonhundratalet.

Amerika drabbades av en fruktansvärd ödeläggelse. Det viktigaste var inte att amerikanerna tvingades till slavarbete i gruvorna och till tvångsleveranser av de livsmedel gruvorna behövde. Det var inte ens att erövrarna etablerade sig som en ny lokal överklass som måste underhållas med tributer från de direkta producenterna. Det mest ödeläggande var att erövrarna ersatte trädgårdskulturen i de indianska centralländerna i Mexico och Anderna med europeiskt åkerbruk och boskapsskötsel vilket minskade matproduktionen per ytenhet och resulterade i svält. Samtidigt förstördes amerikanernas kollektiva produktion och handelsutbyten och deras kultur olagligförklarades. Det var därför amerikanernas motståndskraft mot de nya europeiska sjukdomarna blev så låg att befolkningen sjönk från minst 50 miljoner år 1500 till ca 10 miljoner år 1600 [37].

Erövrarna övertog till en början de apparater för tributinsamling som skapats av aztek- och inca-imperierna, och delar av den lokala överklassen koopterades in i den spanska aristokratin. Svedjebönderna i Mellanamerika och norra Sydamerika berördes knappast av erövringen och i den mån de gjorde så drog de sig längre ut på skogen. Samma sak gällde jägar- och fiskarfolken. I nödfall försvarade de sig. Mest berömt är mayas försvar mot plantageekonomin på Yucatán som pågick av och till ända till början av nittonhundratalet och mapuches och araucanernas i södra Chile som höll ut till slutet av artonhundratalet, stödda på ett selektivt utnyttjande av europeisk teknik [38].

De stora konflikterna började först i mitten av femtonhundratalet när kolonialisterna upptäckte mineralfyndigheter i Amerika och började ålägga bönderna nya tvångsarbeten. Då hade också inflyttningen av europeer gått så långt att kontrollen började skärpas. Bönderna reagerade genom att flytta ut på skogen och med lokala uppror.

Under sjuttonhundratalet finns ett trettiotal lokala bondeuppror registrerade bara i den mexikanska delstaten Oaxaca. De riktar sig mot nya skatter, mot försök att inkräkta på byns gränser och mot myndigheters bestraffningar av bönder. Upproren är korta. När myndighetens representant har dödat eller jagats bort och de statliga byggnaderna har

37. Eftersom indianerna inte hade någon folkbokföring är befolkningstalen före erövringen föremål för vilda spekulationer. Siffror mellan 10 och 100 miljoner har nämnts och någon konsensus verkar långt borta. Den noggranne Braudel misstror extremerna och avstår försiktigtvis från att fixera sig vid något tal, han bara slår fast den våldsamma avfolkningen (Vardagslivets strukturer, s 24-28). — Om erövringens effekter på det amerikanska samhället se t.ex. Eric R Wolf: Sons of the shaking earth, University of Chicago Press 1959 resp Europe and the peoples without history, University of California Press 1982.

38. John E. Kicza: The Indian in Latin American history, Jaguar Books 1993.

bränts ner återgår bönderna till jordbruket. Även om spanjorerna hatas som en överklass finns få tecken på indiansk solidaritet mellan olika byar; varje by är en värld för sig. Märkligt nog behandlar myndigheterna de revolterande bönderna mildt. Det är viktigare för dem att bönderna arbetar och betalar sin skatt än att de dödas [39].

Först på sjuttonhundratalet började upproren att samordnas regionalt. Vanligast är radikalkristna rörelser präglade av bondeideologi, riktade mot kyrkans förbund med staten och till förmån för jordbrukets gud. Men också rörelser mot tvångsrekrytering till gruvor och plantager kan spridas regionalt. Då blir också den statliga kontrollen mer effektiv, och då börjar också lönearbete skapa en proletariserad indiansk stadskultur som bygger länkar mellan byarna. Det mest berömda regionala upproret är det som spreds över södra Peru och Bolivia 1780-82 [40].

Redan en generation tidigare hade indianer som flytt ut på skogen försökt starta ett större uppror i södra Peru, med inca-traditionen som enande symbol för 'den gamla goda tiden' före världsmarknadssamhällets inträdande. Indianerna hade ingen framgång i Andernas dalar där militären var för stark, men å andra sidan blev de heller aldrig riktigt besegrade. De kunde hålla en tradition vid liv nere i Amazonas som en påminnelse om att det fanns något annat än den spanska överheten.

Åren 1780-82 utbröt två uppror som sammanföll i tiden, närmast utlösta av en kraftig höjning av omsättningsskatten.

Resning i södra Peru byggde vidare på traditionen från 1740-talet som nu stora delar av den indianska överklassen hade anslutit sig till trots att ledarna var godsägare och väl integrerade i den koloniala överklassen. Rörelsen utvecklade en anti-spansk, indiansk-nationalistisk politik, indiansk kultur främjades men böndernas behov sågs som sekundära; skatterna behölls men gick till upprorsarmén och till den indianska statsapparaten.

Upproret i övre Peru — eller Bolivia som vi säger idag — var däremot en bonderesning. Skatter och pålagor avskaffades och godsägarnas jord delades ut till byarna.

Mellan de två rörelserna uppstod snart konflikter, och den nationalistiska falangen runt Cuzco och den bondedemokratiska i det som senare blir Bolivia lyckades i ömsesidig misstro aldrig enas om något mål. Till slut bidrog den indianska överklassens rädsla för de bolivianska böndernas demokratiska mål till att de slöt upp bakom kolonisationsatorernas arméer, och slöt fred på villkor att de hjälpte till att utlämna sina mer radikala allierade.

Ännu idag är bonderörelsens politiska program en inspirationskälla i Bolivia och dess centrum det starkaste fästet för dagens bonderörelse, och ännu har 1781 års bonderörelsens belägring av La Paz kvar sin lockelse som aktionsmodell. År 1979 var det bonderörelsens blockad av La Paz som väckte arbetarrörelsens respekt och ledde till det första jämlika samarbetsprojektet mellan böndernas och arbetarnas riksorganisationer. I

39. William B. Taylor: Patterns and variety in Mexican village uprisings, i Kicza: The Indian in Latin American history.

40. Steve J Stern: Resistance, rebellion and consciousness in the Andean peasant world, The University of Wisconsin Press, 1987.

Peru är bonderörelsen fortfarande svag, och indiansk kultur och indianska människor är mer föraktade där än någon annanstans i Amerika.

De indianska bönderna deltog generellt sett inte i de sydamerikanska självständighetsrörelserna i början av artonhundratalet, som därför inte heller tog hänsyn till böndernas behov. De latinamerikanska självständighetsrörelserna var en social kontrarevolution som främst riktades mot de indianska bönderna. Såväl indianska särrättigheter som indianska särskildigheter avskaffades under artonhundratalets snabba kommersialisering. Exempelvis avskaffades på de flesta håll formellt byarnas kollektiva ägande av jorden; bönderna måste själva individuellt bevisa sin äganderätt eller bli avhysta. I Mexico förlorade ungefär 60% av bönderna sin jord till plantager och rancher. Perioden 1870-1920 var enligt Kicza den mest förtryckande i indianernas historia.

Central- och Östeuropa

De central- och östeuropeiska bönderna hade varit den europeiska medeltidens friaste och mest välbärgade. De förslavades under perioden 1550-1600 av en aristokrati som såg möjligheten att sälja spannmål till det västeuropeiska systemcentrum från effektiva spannmålsplantager. Deras byar stals, deras rättigheter upphävdes, och deras försvar mot detta var oerhört mycket mindre effektiv än de västeuropeiska böndernas. Eftersom staterna och städerna var svaga i Polen och Tyskland fanns inga alliansmöjligheter mot plantageägarna, säger Urwin, och böndernas motstånd begränsades till varje by för sig där det lätt slogs ned [41]. Det var för övrigt på den överordnade finansiella kontrollen av denna process som de holländska köpmännen växte sig starka nog att besegra det spansk-genovesiska väldet, och det var på grund av sin oförmåga att utmana denna kontroll som de holländska direkta producenterna förblev underordnade under köpmännen.

Det var bara i Ryssland ett motstånd kunde organiseras av utkantsbönder halvt utom räckhåll för överklass och stat.

Ryssland drogs in i världsmarknadssystemet under sextonhundra- och sjuttonhundratalet som leverantör av skinn, lin och hampa. Men Ryssland höll sig på avstånd, säger Braudel, genom att bygga upp en stark stat som kunde bygga murar runt landet. Uppenbarligen hade ryssar sett vad som hände i Central/Östeuropa och försökte undvika att samma sak hände i Ryssland.

För böndernas del innebar dock resultatet inte så stor skillnad jämfört med vad som hände med deras centraleuropeiska kolleger [42].

Den ryska stat som då började organiseras, på europeiskt vis och provocerat av det

41. Derek Urwin: From ploughshare to ballotbox, Universitetsforlaget 1980. — Litteratur om eventuellt bondemotstånd i Östeuropa tycks inte existera. William Hagen: Village life in East-Elbian Germany and Poland 1400-1800, i Tom Scott (ed): The peasantries of Europe, Longman 1998, nämner t.ex. inget om motstånd vilket andra kapitel i boken gör. Bronislaw Geremek hänvisar i ett privat brev till litteratur om folkrörelser före 1550, dvs innan spannmålsplantagerna etablerats och Östeuropa följer samma rytm som Västeuropa. Det kan alltså vara så skrämmande att Östeuropas bönder helt saknade försvar mot det som drabbade dem. Jag är tacksam för bevis om motsatsen.

42. Fernand Braudel: The perspective of the world, HarperCollins Publishers, 1984.

europiska statssystemet, ålade i brist på kapital bönderna att arbeta gratis för den nya byråkratin. Flyttförbud infördes gradvis under sextonhundratalet för att hindra bönder från att flytta bort från tvångsarbete och skatter. Flyttförbudet gled så småningom över i slaveri. Slutstenen i bygget lades år 1767 då det blev förbjudet för en bonde att klaga på behandlingen [43].

De ryska bönderna svarade på denna utveckling på tre sätt. Med strejker, sabotage och uppror i byarna, med flykt mot rikets obebakade gränsområden, och när bevakningen så småningom skärptes, med uppror. Fyra stora upprorsrörelser under sexton-sjuttonhundratalet har blivit legendariska; däremellan förekom mindre skatteuppror vart och vartannat år. De lokala upproren riktade sig alltid mot livegenskapen som gjorde det omöjligt för bönderna att ens förhandla om skatter och arbetsprestationer, medan de stora rörelserna hade mer mångsidiga mål och riktade sig direkt mot regeringsmakten [44].

Den första stora rörelsen inträffade i utmattningen efter Ivan den förskräckliges desperata statsorganisering. Den liknade samtida skatteuppror i Västeuropa såtillvida att bönder och godsägare enade sig mot regimen. Det som skiljde var att de talrika sociala banditerna hade ett övertag i organiseringen; detta ledde till att godsägarna svek i det avgörande ögonblicket varpå rörelsen kunde besegras.

Den andra rörelsen hade sin kärna i de bönder som hade flytt från landets centrala delar till de ganska oorganiserade områdena vid Volga och Don. De levde där som s.k. kosacker i självstyrande boskapskötarkommuner, men hotades av statens och livegenskapens intrång när systemet expanderade. Andra deltagare var icke-ryska nationaliteter och fattiga stadsbor vid Volga. De livegna bönderna svarade villigt med att jaga bort godsägare när upprorsarmén av kosacker närmade sig.

Upproret riktade sig mot godsägarna och mot byråkraterna, statens representanter. Det riktade sig också direkt mot världsmarknadssystemet i skepnad av västinspirerade nyheter och experter. Upproret fick aldrig fäste i de centrala riksdelarna innan det slogs ner av en reguljär armé, men upprorsledaren Stenka Razin blev ändå den mest omsjunga personen i den ryska vislitteraturen.

Den tredje rörelsen var nästan helt begränsad till Don-området och kosackerna där. Nu trängde den reguljära staten in över deras områden, men på grund av oförmåga att den här gången bygga upp allianser med andra grupper dukade kosackerna snabbt under för armén.

Den fjärde rörelsen hade sitt centrum i Ural och spreds över Volga-dalen. Även detta uppror leddes av kosacker och bönder som flytt från centrum; religiösa minoriteter som t.ex. de statsfientliga gammaltroende, nationella minoriteter samt arbetare i Urals gruvor och metallindustri var också aktiva. Svårigheten att hålla ihop alla dessa grupper kring ett program visade sig vara rörelsens största svaghet.

Först detta uppror fick direkta positiva effekter i form av minskade skatter, men böndernas motstånd mot livegenskapen fortsatte. Mellan 1826 och 1854 räknar officiella

43. Jerome Blum: *Lord and peasant in Russia*, Princeton University Press 1971.

44. Paul Avrich: *Russian rebels 1600-1800*, Schocken Books 1972, och Roland Mousnier: *Peasant uprisings*, Harper & Row 1970. Se också Victor Magagna: *Communities of grain*.

källor med 556 lokala bondeuppror, alla riktade mot livegenskapen som system. Först år 1861 övervägde intressena av integration så pass att livegenskapen upphävdes. Men eftersom Ryssland aldrig blev ett centrumland fanns aldrig resurser att lösa jordfrågan för bönderna på ett för exploateringen hållbart sätt. Därför är jordfrågan fortfarande en laddad fråga i Ryssland. Det hittills sista bondeupproret på 1930-talet ledde bara till tillfälliga eftergifter från en stat som inte hade några andra intressen än att kvalificera sig in i centrum.

Sydostasien

Det holländska systemet byggde på en mycket begränsad och ekonomisk våldsanvändning. Det var bara direkta kommersiella konkurrenter som angreps. Så det holländska Ostindiska Kompanis, VOCs, kontroll av kryddhandeln på de ostindiska öarna var i huvudsak finansiell, och berodde på allianser med etablerade makthavare [45].

Detta hindrade inte att VOCs monopolsträvanden möttes med motstånd från andra i den lokala överklassen som marginaliserats i processen. På 1640-talet lyckades t.ex. folk på Moluckerna nästan övervinna sina olika lokalpatriotismer och gemensamt försöka kasta ut VOC och dess mellanhänder; det tog tio år för holländarna att krossa dem. Under hela sextonhundra- och sjuttonhundratalet måste VOC bekämpa lokala uppror på Java, och vid åtminstone två tillfällen var de nära att ruinera sig på detta. Upproren tycks ha varit breda allianser men de kontrollerades av inhemska överklassfraktioner som inte längre var beredda att sälja monopolrättigheter över utrikeshandeln. Men samtidigt gjorde kuststäderna motstånd mot kolonialväldet i form av muslimska väckelserörelser, som dock hade svårt att nå majoriteten. Först på artonhundratalet då holländarna hade börjat blanda sig direkt i driften engagerade sig bönderna i egen regi, i form av militanta religiösa väckelserörelser.

Slavplantagerna

En viktig byggsten i världsmarknadssystemet, kanske den viktigaste, var det atlantiska systemet, eller triangelhandeln, dvs de kommersiella plantager för monokulturgrödor som odlades av afrikanska slavar. Systemet introducerades av spanjorer och portugiser i Sydamerika men under sextonhundratalet kastade sig franska och engelska finansiärer entusiastiskt över möjligheten att ta upp konkurrensen med VOC genom att ackumulera kapital i slavhandel och odling av socker, bomull, kaffe, kakao och andra grödor med slavar som arbetskraft [46]. Huvudgrödan var sockret vars låga pris och höga näringsin-

45.M.C.Ricklefs: A history of modern Indonesia, Macmillan 1981. Sartono Kartodidjo: Protest movements in rural Java, Oxford University Press 1973, och Ira Lapidus: A history of Islamic societies, Cambridge University Press 1988.

46.Systemet beskrivs av Eric Wolf: Europe and the peoples without history, University of California Press 1982, och av John Thornton: Africa and Africans in the making of the Atlantic world, Cambridge University Press 1991. Thornton har också ett kapitel om slavarnas motståndsformer. Monica Schuler: Akan slave rebellions in the British Caribbean, i Hilary Beckles & Verene Sheperd: Caribbean slave society and economy, Ian Randle & James Currey 1991 handlar helt om detta. Enligt Richard Drayton: The collaboration of labour: slaves, empires and globalization in the Atlantic world 1600-1850, i A.G. Hopkins (ed): Globalization in world

nehåll gjorde det lämpligt som billig mat åt europeiska direkta producenter. En annan viktig gröda var bomull, råvaran för 1800-talets spjutspetsindustri [46a].

Slavarna fångslades i kommersiella krigsföretag, organiserade av de västafrikanska kustsamhällena, och köptes av europeiska köpmän. De afrikanska säljarna tjänade bra på detta under en period och använde vinsterna till att bygga upp elitistiska stater och handelskompanier under sextonhundra- och sjuttonhundratalet. De fick betala i mitten av artonhundratalet då europeerna kunde mobilisera de jagade folken emot dem för att etablera sitt eget kolonialvälde.

De afrikaner som hade överlevt resan över Atlanten utvecklade flera metoder för att försvara sig mot den oftast brutala regimen på plantagerna.

Den mest elementära metoden, den som inbegrep alla, var att värna sin kollektiva identitet med en starkt afrikanskinspirerad kultur. De organiserade självhjälp och religiösa ceremonier, skapade musik, bildade nya släktrelationer och utvecklade egna dialekter.

Nästan lika elementärt var att utveckla vardagsmotståndet. Långsamt arbete och sabotage är typiska följder av slaveriinstitutionen. Att hålla sig undan, både som elementärt vardagsmotstånd och som en form av strejk i syfte att förhandla om villkor, utvecklades till en konst.

Det mest avancerade motståndet var vad fransmännen kallar maronnage, dvs att fly. Det fanns olika metoder och strategier. En var att utnyttja de olika europeiska staternas rivalitet och erbjuda sig att hjälpa konkurrenten, mot frihet i utbyte. Det kunde ibland vara framgångsrikt; problemet var att europeer sällan höll löften till afrikaner. Ett annat var att gå på skogen, och antingen söka skydd hos obesegrade infödda amerikaner eller grunda egna kolonier. På detta sätt uppstod samhällen av förrymda slavar ett stycke in från atlantkusten; de stod i förbindelse med slavarna på plantagerna och stimulerade ständigt nya slavar att fly; slavägarsamhällena förde ständiga krig mot dem, krig som kunde dra ut i decennier. Vissa av dem kunde växa till tiotusen invånare som det berömda Palmares innanför Sergipe i Brasilien på sextonhundratalet; vissa av dem kunde med tiden vinna erkännande som kommuner under det spanska styret på villkor att de slutade ta emot flyende slavar; och vissa av dem lever fortfarande kvar som samhällen, t.ex. miskitos i Nicaragua [47].

Det förekom också en del direkta revolter under 1730-40-talen. Slavar på Danska Jungfruöarna ockuperade slottet och höll det i sju månader 1733, och 1739 brände slavar i Carolina sina ägares hus och flydde till det spanskkontrollerade Florida. Till exempel. I flera sådana revolter förenade sig svarta slavar med tvångsarbetare från andra nationer, med fördrivna irländare, med sjömän och andra proletärer från den nordatlantiska ekonomin. De fick få bestående resultat – förutom att den institutionaliserade rasismen

history, Pimlico 2002, stod slavhandeln för den största kapitalackumuleringen vid den tiden och skapade också nyckelbranscher som rederier, försäkringsbolag och banker.

46a. Kenneth Pomerantz: *The great divergence*, Princeton University Press 2000, poängterar att just dessa grödor var avgörande för att Europa skulle kunna övervinna sin malthusianska jordbrist och ha råd att investera i industrier.

47. Det nordamerikanska slavägarsamhällets krig mot seminolerna i Florida beskrivs t.ex. i Cedric Robinson: *Black movements in America*, Routledge 1997.

aktivt främjades av eliterna för att göra sådana allianser omöjliga [47a].

Sjömän var emellertid också arbetare i en strategisk position i sin egen rätt, eftersom de bemannade epokens mest kapitalintensiva investeringar medan de behandlades föga bättre än slavar. De genomförde många små revolutioner, tog befälet över sina skepp och fortsatte med att kapa andra skepp för att befria sina kamrater och de orätmätiga rikedomarna från slavhandeln. Enligt Linebaugh & Rediker styrktes de därtill av egalitär kristendom från den engelska revolutionen. Denna piratverksamhet har rättvist hyllats av folklig tradition, men den besegrades av de nordatlantiska imperiernas samlade flottor, i Karibien i slutet av 1600-talet och längs den afrikanska kusten i början av 1700-talet.

Systemet krossades emellertid 1791 på Haiti då slavar revolutionerade både världen och folkrörelserepertoaren, genom sitt bidrag till den franska revolutionen.

De västindiska öarnas roll i världsmarknadssystemet var att förse centrum med plantagegrödor, främst socker. Värdefullast av alla plantager var Haiti som ensamt stod för en tredjedel av den franska utrikeshandeln. Det haitiska samhället bestod av ca 20.000 europeer — tjänstemän, plantageägare och hantverkare — och lika många mulatter, ekonomiskt jämställda med europeerna men utan politiska rättigheter. De låg i ständiga konflikter med varandra. Utanför samhället stod 400.000 svarta slavar [48].

Franska revolutionens deklaration om de mänskliga rättigheterna reste omedelbart mulatterna till kamp för sina intressen. En trekantskamp mellan mulatter, plantageägare och europeiska hantverkare bröt ut, och i tumultet gick den 22.8.1791 slavar från fem sockerplantager till angrepp mot sina ägare.

Enligt Ott fanns ingen plan för slaveriets avskaffande hos de upproriska. En del hade detta radikala mål, andra hoppades på reformer inom systemets ram, åter andra hoppades på att själva komma undan och etablera sig som självhushållsbönder. Men upproret hade sin egen logik. Plantager brändes, plantageägare dödades eller tvingades fly, och slavarerna hade snart blivit en maktfaktor. När överklassen appellerade till engelsk hjälp hade de franska myndigheterna inte mycket annat att göra än att lita till slavarerna som hade fått ett militärt geni som anförare, den f.d. trädgårdsmästaren Toussaint Louverture. 1793 måste regeringen förklara slaveriet avskaffat.

Efter fem år hade slavarerna kastat ut engelsmännen som förlorat 100.000 man.

Slavresningen på Haiti är det kanske kraftfullaste arbetarupproret någonsin. Men den är inte erkänt som sådant. Däremot har den haft betydelse för den svarta medborgarrättsrörelsen i USA, vilket ska refereras senare. Liksom den var avgörande för att ge de folkliga rörelserna handlingsutrymme under franska revolutionen, genom att i ett avgörande ögonblick beröva borgerskapet några av dess viktigaste resurser, plantagerna och sockerhandeln.

Denna världshistoriska betydelse hade de inte så stor glädje av själva. Efter invasioner och handelskrig återstod bara förödelse och fattigdom. Fast att vara fattig självhushålls-

47a. Peter Linebaugh & Marcus Rediker: *The Many-Headed Hydra – Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*, Beacon Press Books 2000.

48. Thomas O. Ott: *The Haitian revolution*, The University of Tennessee Press 1972; C.L.R. James: *The black Jacobins*, Allison & Busby 1980 (första upplagan 1938).

bonde är förstås bättre än att vara slav. Och eftersom detta var syftet med slavupproret måste det ändå sägas ha varit framgångsrikt.

Indien

Indien erövrades av det brittiska East India Company (EIC) under 1700-talet, tydligen i syfte att få ett brohuvud i den interna asiatiska handel som det i första hand var intresserat av. EIC skilde sig till en början inte särskilt mycket från de finansärer och entreprenörer som stödde och stöddes av de olika lokala och regionala intressen som under sjuttonhundratalet frigjorde sig från Mogul-imperiets kontroll [49]. Men EIC hade två fördelar som tillät det att triumfera: vanan att hantera såväl våld som skatteindrivning ”in-house” av anställda byråkrater, och tillgång till amerikanskt silver som var en stor fördel i det kapitalknappa Indien.

År 1757 kunde EIC utnyttja en lokal maktkamp för att förvandla det rika Bengalen till en bananrepublik. Eftersom den lokale makthavaren där hade förlitat sig på entreprenörer istället för statlig administration var det lätt för det välfinansierade EIC att organisera ett uppror för bättre villkor för entreprenörerna, givetvis med dessa som entusiastiskt stöd, och etablera sig självt som lokal makthavare. Därefter började det med hjälp av sina överlägsna finanser och sin överlägsna armé ta över den ekonomiska kontrollen av hela Indien, förstärkt av den politiska och militära makten när det ansågs lämpligt [50].

Sin makt använde EIC på två sätt – till att skaffa sig själv monopol som uppköpare av jordbruksprodukter och textilier – en bransch Indien dominerade globalt fram till Napoleonkrigen, och till att bryta bönders och hantverkares förhandlingsmakt med tvångsmedel, till exempel genom att förbjuda dem att flytta. I det senare hade de god hjälp av traditionella överklasser som aldrig hade kunnat föreställa sig så radikala åtgärder förut [50a].

Slutligen skaffade sig EIC med tiden ett globalt övertag i textilaffärer, bland annat genom att belägga indiska textilier med utförseltull medan engelsk import var fri; som om inte detta skulle räcka förstördes också medvetet indisk textilkunskap genom att skolor förbjöds och bibliotek brändes [50b]. Den nya okunnigheten, livegenskapen och ökade

49. Som förklaras i kapitlets början föll Mughalimperiet främst av inre skäl medan den europeiska erövringen kom senare. P J Marshall: Bengal – the British bridgehead, Cambridge University Press, 2008, beskriver dock hur Kompaniet kunde ta över den bortförlänta förvaltningen i Bengalen helt enkelt genom att bjuda över guvernören.

50. C A Bayly: Indian society and the making of the British Empire, Cambridge University Press 1988, är huvudkällan till denna historia. Kathleen Gough: Indian peasant uprisings, i A R Desai (red): Peasant struggles in India, Oxford University Press, 1979, samt Ranajit Guha: Elementary aspects of peasant insurgency in Colonial India, Oxford University Press 1983, listar böndernas klagomål på ett lättöverskådligt sätt. Ravinder Kumar: Essays in the social history of modern India, Oxford university Press 1983, beskriver den sociala skiktningen under det engelska väldet men också hur Mogulimperiets undergång till stor del berodde på bonduppror. Eric Wolf: Europe and the peoples without history, University of California Press 1982 har en suverän kortbeskrivning.

50a. Prasannan Parthasarati: The transition to a colonial economy, Cambridge University Press 2001.

50b. Prasannan Parthasarati: Why Europe grew rich and Asia did not, Cambridge University Press 2011 beskriver hur EIC medvetet förstörde den indiska industriella kompetensen.

fattigdomen gynnade inte heller investeringar i teknisk utveckling varför Indien blev alltmer efterblivet under 1800-talet.

Mot detta bedrev i synnerhet vävarna en ihållande strejkrörelse under 1700-talets sista fjärdedel. De hade föga framgång, enligt Parthasarati för att EIC:s praxis var så fullständigt obegriplig; vävarnas inkomster sjönk under denna tid från en god europeisk hantverkarlön ner till existensminimum eller mindre.

Pengarna användes efter diverse irrfärder till att investera i maskiner i England.

Det var först på 1830-talet som EIC började rationalisera sin praxis och sträva efter att aktivt omvandla det indiska samhället till att bättre passa in i rollen som land i världsmarknadssystemets periferi. Då inleddes en reformperiod: strikt romersk äganderätt infördes, till förmån för stadsboende godsägare i Bengalen och till förmån för de mer förmögna bönderna i resten av Indien. Lag och ordning infördes efter mer än hundra år av osäkerhet, vilket innebar att bönder och stamfolk avväpnades och hindrades från att söka sig ut på skogen undan beskattningen. I stor utsträckning hindrades de handgripligt genom att skogen höggs ner. Men det innebar också att städernas småborgerskaps egendom skyddades, vilket förvandlade dem till ett bålverk för det engelska väldet. Rättskipning och skatteuppbörd byråkratiserades och frigjordes från lokala muslimska och hinduiska skiljedomares sedvanerättsliga kontroll. Paternalistiska beskydd och kollektiv säkerhet avskaffades så gott det gick och bonden ålades att betala under dåliga år som under goda.

Effekten av EICs värde var att den sociala strukturen på landsbygden blev enhetligare. I denna skiktning fanns det många som vann men många fler som förlorade.

Till dem som förlorade hörde givetvis majoriteten av bönderna, vars skatter steg och vars säkerhet sjönk. Många degraderades dessutom från fria krigarbönder till rättslösa arrendatorer. De reagerade med ett oräkneligt antal klanbaserade bondeuppror, som förblev lokala och alltid slogs ner — men ofta inte utan vissa eftergifter från myndigheternas sida. Utkantsfolk som Kol (1829-33) eller Santal (1855-56), som var jämförelsevis oanfäktade av indisk kashögård och följligen hade lättare att skapa allianser, visade sig svårare för engelsmännen att besegra än tidigare krigarkaster.

Till dem som förlorade hörde också stora delar av den tidigare härskande klassen. Vissa kunde anpassa sig till den nya tiden och bli juniorpartners åt engelsmännen, men för många innebar detta ändå ett steg nedåt på den sociala skalan.

Till dem som vann hörde framför allt de som kunde utnyttja sina förbindelser med engelsmännen och etablera sig som godsägare och/eller skatteförpaktare och/eller penningutlånare på landsbygden. Det var en ganska talrik grupp, vars yngre familjemedlemmar ofta gjorde karriär som intellektuella och administratörer.

Motståndet mot Indiens anpassning som periferi bestod som sagt främst i många men små bondeuppror som engelsmännen inte hade svårt att hantera. Den sociala banditismen — 'stryparna' som den kallades i europeisk återgivning — spreds vida omkring tills den slogs ner på 1830-talet. Dessutom förekom det under artonhundratalet alltför revolter mot höga priser i städerna, beroende på den sjunkande levnadsstandard som brukar följa med periferisering. Men vid ett tillfälle samordnades dessa uppror i tiden, vilket nästan besegrade den engelska övermakten. Det var under det s.k. sepoyupproret sommaren 1857.

Samordningen utlöstes av ett myteri inom Bengalarmén. Detta var symptomatiskt eftersom det engelska väldet främst var militärt. Det maktvacuum, som uppstod i Gangesdalen när armén var borta, fylldes snart av lokalt revolterande bönder och andra som sökte revansch för sina förluster.

Man kan nästan säga att de revolterande var för många och representerade alltför många intressen för att de skulle kunna samlas om ett hållbart program. Där fanns förutom bönderna den myteriska armén som sökte återerövra en position som krigarkast. Där fanns en del aristokrater som sökte förlorad glans och makt, och där fanns religiösa brödraskap som sökte återupprätta det rättfärdiga samhälle som världsmarknadssystemet hade krossat. Beklagligtvis var åsikterna delade om huruvida detta rättfärdiga samhälle var muslimskt, som man hävdade i naqshbandi-rörelsen [51], eller hinduiskt.

Sammanhållningen bland de upproriska blev inte bättre av att bönderna så radikalt bortsåg från ockupationsmaktens romerska rättsordning. Den förkoloniala ordningens aristokrati som till en början ville utnyttja situationen i eget intresse såg snart det engelska väldet som ett mindre ont än böndernas och, med några få undantag, stödde ockupationen.

Även om upproret till slut slogs ner fick det konsekvenser på sikt.

Engelsmännen inledde en politik av bredare integration, framför allt av städernas medelklass som fick underordnade roller i administrationen mot att de accepterade världsmarknadssystemet och dess kultur. Det var ett villkor som de gärna godtog.

Skattebördorna lättades för bönderna. Istället lades nya omsättningsskatter på handeln, vilket bidrog till att med tiden skapa nytt motstånd i städerna.

Det brittiska styrets organisation förbättrades. Istället för EICs slumpmässiga styre byggdes en enhetlig ockupationsmyndighet upp, som med tiden också drev fram en enhetligare organisering av det indiska motståndet.

En bestående följd av upprorets misslyckande var också att många framtida förkämpar för Indiens självständighet lästes till en engelsk-definierad syn på utveckling. Det som tiotusentals bönder hade gått i döden för utdefinierades som 'reaktionärt', medan världsmarknadssystemet sågs som 'progressivt' — något som knappast är utan samband med den politik som dagens indiska överklass för.

Nordafrika och Västasien

De islamska områdena i Nordafrika och Västasien drogs in i världsmarknadssystemet i början av artonhundratalet. De var glesbefolkade, fattiga på råvaror och inte särskilt attraktiva. Egypten fick göra tjänst som bomullsplantage och strategisk transportväg till Indien, och Algeriet som vin- och veteodling. Men i övrigt gick utvecklingen långsamt. I regel dröjde det till närmare sekelskiftet 1900 innan världsmarknaden blev så desorganiserande för folk i gemen att ett motstånd mot dess följder fick större omfattning [52].

51. Naqshbandi var, eller är, ett sufiskt brödraskap som bekämpade engelsmännen ända sen början av artonhundratalet, både genom att reformera islam bl.a. genom att grunda Deoband-universitetet, och med vapen. Se Olivier Roy: *Islam and resistance in Afghanistan*, Cambridge Middle East Library 1986.

52. Om de islamska områdenas folkrörelser se Edmund Burke & Ira Lapidus: *Islam, politics, and social movements*, University of California Press 1988. Särskilt Burkes egen inledning är klargörande. Där finns också en redogörelse för Algeriet: Peter von Sivers: *Rural uprisings as political movements in colonial Algeria 1851-*

Mest omfattande och mest militant blev motståndet i Algeriet och Sudan, troligen för att den institutionaliserade religiösa juristkåren, 'ulamaten, där var mindre koopterad i den ottomanska staten och därför mer beroende av folkligt stöd för sin försörjning [53].

Algeriet erövrades successivt av fransmännen mellan åren 1830 och 1851, efter ett segt motstånd som organiserades av ett sufiskt brödraskap, Qadiriya. Tidigare hade det varit en sömning av krok av det turkiska väldet där de lokala klanernas och byarnas självstyre hade varit närmast totalt. Nu konfiskerade fransmännen den bästa jorden för inflyttade kolonister. De införde också romersk äganderätt vilket skapade kaos i relationerna mellan olika grupper, de taxerade och beskattade hela området för första gången och knöt upp vissa lokala makthavare med korrupsionsband av samma slag som engelsmännen hade infört i Indien, dvs gav den inhemska överklassen äganderätt till jord som de tidigare bara hade haft politisk kontroll över.

Mot detta reste sig bönder i de mer avlägsna områdena, de som fortfarande hade viss autonomi kvar, i ett oräkneligt antal mindre uppror av vilka somliga var kortvariga och lätt besegrade medan andra kunde vara i decennier.

Nästan alla sådana uppror organiserades av religiösa lekmannarörelser, dvs. sufi-brödraskap. Bara de hade legitimitet nog att resa sig över klan- och bynivå och samla stöd från tillräckligt många för att räknas. De kunde dock sällan räkna med stöd från de mer etablerade islamska funktionärerna, som oftast värnade mest om sina egna privilegier. Bara de sufiska brödraskapen kunde sätta ett mål för rörelsen som var tillräckligt allmängiltigt för att entusiasmera — jihad, kamp för ett rättvist samhälle.

Det för en tid mest framgångsrika av sådana uppror var mahdistupproret i Sudan 1881-1898 [54].

Sudan hade erövrats av Egypten på 1820-talet och tillsammans med Egypten fallit under engelsk kontroll i slutet av artonhundratalet. Det innebar både engelsk kontroll över handeln och en mycket striktare statlig kontroll och skatteuppbörd än traditionellt. Mot detta reagerade både sudanesiska handelsmän och bönder och nomader som levde i Sudans periferi och dittills aldrig stått under statlig kontroll. Den organiserande kraften i deras motstånd var en religiös väckelse, mahdiya, som vände sig mot de otrognas kontroll och kanske lika mycket mot den officiella religiösa hierarkin som samarbetade med engelsmännen.

Under åren 1881-1885 spreds upproret över hela Sudan — men i och med den religiöse ledaren Muhammad Ahmads död år 1885 förändrade rörelsen karaktär. I stället för en befriande rörelse lades nu tonvikt på att bygga upp en stat som kunde mäta sig med den engelska motståndaren. Men ju mer framgångsrikt man gjorde detta desto mer effektivt måste man beskatta och administrera, dvs göra exakt det man ursprungligen

1914. I övrigt beskrivs Algeriet, även 1800-talets rörelser, i Eric Wolf: Peasant wars of the twentieth century, och i John Dunn: Modern revolutions, Cambridge University Press 1972. Västasiens/Egyptens bonderörelser beskrivs i Gabriel Baer: Fellah and townsman in the Middle East, Frank Cass 1982. Se också Rudolph Peters: Islam and colonialism, Mouton Publishers 1979.

53. Det är i alla fall den tolkning som görs i Bruce Lincoln (ed): Religion, rebellion, revolution, Macmillan Press 1985

54. P.M. Holt & M.W. Daly: A history of Sudan, Longman 1961.

hade vänt sig emot. När mahdisterna krossades militärt hade rörelsen redan börjat falla sönder inifrån.

Kina

Kina stod längre än Indien emot världsmarknadssystemets påtryckningar. Men efter det s.k. opiumkriget 1841 — ett projekt lanserat av EIC för att förbättra handelsbalansen - måste den kinesiska regeringen acceptera att världsmarknadssystemet slog ut det kinesiska hantverket och att europeiska köpmän fritt fick sälja narkotika på den kinesiska marknaden [55].

Den kinesiska regimen, som redan tidigare var impopulär på grund av sitt etniska ursprung, förlorade i och med opiumkriget både legitimitet, finansiell styrka och förmåga att genomdriva lag och ordning. Tiden 1850-1870 var därför en period av uppror. Flera parallella bondeuppror lyckades nästan vända den kinesiska regimen över ända.

Den kinesiska bondeupprorstraditionen är stark. Flera av Kinas historiska regimer har haft sitt ursprung i ett bondeuppror — se t.ex. historien om Ming-revolutionen i kapitel 3. Liksom alla bondeuppror utgick de kinesiska från lokala orsaker och hade lokala mål som syfte. Men på grund av den traditionellt starka staten i Kina uppstod lätt synergieffekter mellan olika lokala samtidiga bondeaktioner. Samma orsaker tenderade att ge upphov till många lokala uppror samtidigt som hjälptes åt att försvaga sin gemensamma motståndare. Därtill fanns en specifik kinesisk institution, de så kallade hemliga sällskapen, oppositionella, ideologiskt välformulerade organisationer för ömsesidigt skydd och stöd som med bas i folklig religiositet förenade bönderna med andra underklassgrupper i samhället och som kunde föra oppositionella egalitära traditioner vidare genom generationer. Man kan jämföra med senmedeltidens europeiska radikala kristendom. Att också bönder tog del i sådana rörelser i Kina beror enligt Eric Wolf på att de kinesiska byarna sedan elvahundraåret var mer utsatta för penningekonomi än de medeltida europeiska och därmed också för större osäkerhet [56].

Det största och till programmet mest utvecklade upproret i mitten av artonhundratalet var Taiping. Det hade sitt ursprung runt Guangzhou, Kinas viktigaste handelsstad, och organiserade hantverkare, sjömän och bönder som hade blivit arbetslösa på grund av omstruktureringar som följde på världsmarknadens inträngande. Taiping-rörelsen syftade från början till kollektiv välfärd och säkerhet och byggde liksom de hemliga sällskapen på en religiöst motiverad dröm om egendomsgemenskap och jämlikhet, också mellan könen.

För att värna sig mot angrepp från en fientlig överklass började Taiping-rörelsen beväpna sig, liksom hemliga, religiöst oortodoxa sällskap brukade göra i Kina, och var snart invecklade i strider. Efter sex år förintade Taiping en armé som hade kommit för att slå

55. Jacques Gernet: A history of Chinese civilization, Cambridge University Press 1982.

56. Jean Chesneau: Peasant revolts in China 1840-1949, Thames and Hudson 1973, är klassikern på området.

Eric Wolf: Peasant wars of the twentieth century, Harper & Row 1973, berör även Kinas äldre historia. Albert Feuerwerker: Rebellion in nineteenth-century China, The University of Michigan, Michigan Papers in Chinese Studies no 21, 1975, refererar Taipings och Niens öde i detalj — faktiskt så detaljrikt att skogen skymms för trån.

ner den, och upproret var ett faktum. Den 11 januari 1851 utropade upprorsledaren Hung Xiuchuan en ny regim och satte med ca 30.000 medlemmar ut för att erövra Kina. Det var nära att de lyckades.

Efter bara ett år hade rörelsen erövrat hela Yangtse-dalen och ockuperat Nanjing. På vägen hade de svällt till 100.000. Skulder och skatter avskrevs på vägen, lokala förtryckares hus och register brändes, de kejsrerliga arméer som sändes ut förintades och medelklasspersoner rekryterades på ett nationalistiskt program om att kasta ut europeerna. Men när Taiping väl hade satt sig fast i det befästa Nanjing ebbade offensiven ut.

Enligt Chesneaux har alla kinesiska bondeuppror ställts inför samma problem. Ska man fortsätta att 'angripa de rika och försvara de fattiga' och hålla statens representanter borta? Eller ska man gå vidare och etablera en ny 'rättsvis' stat? Taiping valde det senare — men därmed stötte man på nya svårigheter. En ny stat måste byggas upp, skatter måste drivas in och bönderna måste disciplineras, och i försöken att genomföra detta stötte Taiping bort de bönder som burit upp framgången. Att organisera en stat innebar enligt traditionell kinesisk uppfattning att förlita sig till professionella administratörer, inte att bönder organiserar sig till självförvaltning eller ens till att hålla de professionella administratörerna under kontroll. Denna konfucianska byråkratuppfattning hade ingen bonderörelse i Kinas historia lyckats komma förbi, och det gjorde inte heller Taiping.

Medan Taipingledningen under växande interna motsättningar satt i Nanking och organiserade sin stat organiserade de lokala godsägarna med stöd av europeisk militär en motoffensiv. År 1863 stormades Nanjing och Taiping förintades. Några få undkom; en liten grupp hamnade så småningom i Vietnam där den deltog i kampen mot fransmännen.

Den näst största rörelsen, Nien, fanns vid Hoanghos nedre lopp. Den nöjde sig med att 'ta av de rika och försvara de fattiga'; under 1850- och 1860-talen red den runt på slätten, till slut ca 100.000 man, och rövade från de rika och slog kejsrerliga arméer. Den använde samma taktik som senare Folkets Befrielsearmé skulle använda: slå till och smit, och levde mellan fälttågen som vanliga bönder i befästa byar. Till slut lockades även denna rörelse att sträva efter större mål, till att organisera en armé för att angripa Peking. Den armén slogs ner av samma gods-ägararmé som hade besegrat Taiping.

Mellan 1850 och 1870 pågick dessutom minst ett halvduzin mindre rörelser. En del formades kring hemliga sällskap, andra var minoritetsfolk som försökte befria sig från kineserna. Även dessa rörelser slogs ned så snart Taiping besegrats.

Den främsta omedelbara följden av upproren var att regimens prestige försvann, till fördel för den etniskt kinesiska lokala överklass som hade slagit ner upproren. En annan följd var att de europeiska makterna och därmed världsmarknadssystemet fick ett ännu mer försvagat Kina att handskas med. Böndernas egna rörelser var under tiden tvungna att gå under jorden som hemliga sällskap igen. Men sammanbrottet för all ordnad administration skulle senare vara en utmaning och en hjälp för nästa stora bonderörelse.

De sist periferiserade regionerna

Återstår Afrika och Sydostasien som drogs in i världsmarknadssystemet och gavs monokulturuppgifter runt sekelskiftet 1900, under den tid då det engelska systemstyret led

mot sitt slut och utmanarna samlade resurser för den slutliga kampen.

I den första fasen, då kolonialmakterna trängde in, var det naturligtvis de traditionella ledarna som organiserade motståndet i den traditionella ordningens namn — men som John Iliffe säger var det de statslösa folken som visade störst motståndsvilja. Det gick lättare för kolonialmakterna att köpa stöd ju mer hierarkiskt samhället var [57].

När kolonialmakterna hade fått kontroll organiserades motståndet som religiösa väckelser, precis som i islam-området. I Centralafrika vände sig kristna rörelser mot ockupationsmakten från och med trettitalet. I nuvarande Kongo brännmärkte predikanter i kitawala- och kibangukyrkorna kolonialväldet som ett satans påfund och uppmanade till bojkott. I nuvarande Zambia spelade den så kallade vaktornsrörelsen samma roll. I Burma höll en buddhistisk väckelserörelse bland risbönderna på att välta kolonialväldet överända på trettitalet och krävde åtskilligt militärt våld för att slås ner. På Java tog böndernas missnöje med tvångsleveranser av socker och kaffe form av en islamsk väckelse som förklarade jihad mot holländarna.

Det var nämligen bara religiösa rörelser som kunde nå legitimitet över större områden och erbjuda en organisation och en ideologi för translokala folkrörelseallians som var omöjlig för stam- och klansamhället, i synnerhet i glesbefolkade områden som Afrika. Detta gällde även om religionerna, som i de afrikanska fallen, var importerade. Förhållandet kan jämföras med civilsamhällets uppror mot imperierna för tvåtusen år sedan.

Det är kanske inte nödvändigt att räkna upp fler folkrörelser mot världsmarknadssystemets införande. Överallt gjorde bönder uppror lokalt mot kolonialmakternas ökade kraven på skatter och tvångsarbete, och mot marknadens hot mot byns moraliska ekonomi. Metoden var densamma som de alltid hade använt mot sina överheter, även om många forskare anser sig kunna visa på ökad oppositionsfrekvens över tiden som Gabriel Baer säger. Men systemets globalisering medförde med tiden förändringar i upprorens teknik.

De direkta producenterna i hela världen fick allt större förmåga att handla samordnat över större geografiska områden under världsmarknadssystemets tid. Före femtonhundratalet var regionala folkliga rörelser mycket ovanliga. Efterhand samordnades motståndet translokalt, i början med religiösa väckelser som samordnande kraft. Från början av nittonhundratalet handlade även lokala bonderörelser överallt i ett samband med

57. Om afrikanska upprorskyrkor se t.ex. John Iliffe: Afrika: historien om en kontinent, Historiska Media 1997, Robert Rotberg & Ali Mazrui: Protest and power in black Africa, Oxford University Press 1970. Exemplet Kongo beskrivs av Bogumil Jewsiewicki: Rural society and the Belgian colonial economy, i David Birmingham & Phyllis Martin (ed): History of Central Africa, Longman 1983. Sydostasien utgör illustrationen i James C. Scott: The moral economy of the peasant, Yale University Press 1976, och Sartono Kartodirdjo: Protest movements in rural Java. Oxford University Press 1973 behandlar Indonesien där islamska väckelserörelser tidigt bidrog till att organisera bönders motstånd. Samtidigt visar de hur rörelser som bygger på ideologi samtidigt kan bli en splittrande kraft när de som islam i Indonesien betyder olika saker för olika grupper. Elizabeth Ichikei: A history of Nigeria, Longman 1983, Donald Crummey: Banditry, rebellion and social protests in Africa, Heinemann 1986, och Allen F. Isaacman: The tradition of resistance in Mozambique, University of California Press 1976, visar att bondeuppror mot kolonialmaktens skatteindrivningar och tvångsarbete var mycket vanliga även i Afrika, även om Afrikas glesa befolkning liksom Amerikas fördröjde och försvårade samordning över större ytor.

överregionala folkliga rörelser med mål som rörde länder eller kontinenter, som utövade hegemoni över andra folk rörelser, och som bidrog till att göra de lokala rörelserna mer effektiva.

I systemcentrum var det arbetarrörelserna gemensamt som utövade denna hegemoni, om än omstritt. I systemperiferin var det de nationella rörelserna som spelade samma roll, utan konkurrens. De rörelserna är föremål för de två kommande kapitlen.

Kapitel 5.

Lönearbetarnas försvar mot kapitalägarna

ARBETARRÖRELSE ER TILLSAMMANS MED nationella befrielseörelser artonhundra- och nittonhundraårens klassiska folkörelser. Tillsammans uppfann eller utvecklade de kampformer som blev de traditionella under dessa århundraden — den permanenta massorganisationen med anställda funktionärer (som skapades av den irländska nationella rörelsen), strejken, demonstrationen och massmötet (som utvecklades av den engelska arbetarrörelsen). Arbetarrörelserna har dessutom varit i stånd att organisera en övergripande identitet och en tradition som har varit så stark att alla arbetarrörelsemobiliseringar fram till 1968 i både egna och andras ögon har kunnat uppfattas som delar av samma globala mobilisering. Något som förmodligen har varit en fördel, en källa till gemensam styrka, för dem som har kunnat inordna sig under denna identitet, men som också har skapat onödiga klyftor till andra folkörelsemobiliseringar.

Både arbetarrörelser och nationella rörelser har, tack vare sina konfliktgruppers nyckelroller i världsmarknadssystemet och tack vare dessa sociala uppfinningars stora effektivitet, i sina mobiliseringsfaser haft styrka nog att förändra maktförhållandena i världen och bidra till att levnadsstandarden för de direkta producenter som var deras bas åtminstone inte har sänkts. Vilket är något unikt under världsmarknadssystemets tid. Båda abdikerade delvis till förmån för staten under första hälften av nittonhundraåret vilket i sin tid ledde till att deras vinster undergrävdes och hotade att försvinna just i det ögonblick de verkade som säkrast.

Arbetarrörelserna uppstod som massföreteelse i världsmarknadssystemets centrum, som en strävan att hävda människovärdet hos dem som saknade kapital och måste leva på att sälja arbetskraft. Den uppstod i samband med att industriell massproduktion av icke-jordbruksprodukter började organiseras, och de som startade den var de hantverkare som den industriella massproduktionen kastade ut från marknaden och förvandlade till daglönare.

Massmarknad och industri

I mitten av sjuttonhundraåret hade integreringen av Västeuropas arbetande producenter kommit en bra bit på väg. Lönerna hade stigit högt över sextonhundraårets nivå. Samtidigt hade det bildats en ganska stor medelklass som skötte monopolerna och de statliga byråkratierna. Köpkraften hade ökat i centrum och det började uppstå möjligheter till en massmarknad [1].

Förutsättningen var kommersialiseringen eller förvaruligandet av maten. I det traditionella bondesamhället hade bönderna odlat för det egna hushållets behov och möjligheterna att hopa rikedomar hade varit små. Men när stadsbefolkningens och den statliga byråkratins köpkraft växte i England, Nederländerna och norra Frankrike uppstod kommersiella jordbruk som alltmer lade under sig böndernas jord. En klassiskiktning uppstod, med å ena sidan kommersiella jordbrukare, å andra sidan jordlösa och

1. Bakgrunden finns fördömligt kortfattat beskriven i Eric Wolf: *Europe and the peoples without history*, University of California Press, 1982

rörliga arbetare som kunde dirigeras dit det för tillfället fanns behov av arbetskraft.

Det började uppstå ett läge att exploatera för den som hade kapital. Och kapitalet fanns i England, som kunde dra nytta av sitt övervälde i Indien och Nordamerika och sin kontroll över fjärrhandeln. Tack vare rikedomerna på billigt kapital var det möjligt att investera i mer kapitalintensiva produktionsanläggningar än tidigare — i fabriker med komplicerade maskiner, hög produktion och låga styckkostnader. Tack vare den goda tillgången på egendomslösa fanns det också gott om folk som kunde sköta maskinerna för nästan ingenting.

Det kunde uppstå en produktion av nytt slag: massproduktion för massmarknad även inom andra områden än jordbruket. Sedan länge hade ju socker och andra kommersiella grödor odlats i massproduktion, på plantager med slavar som arbetskraft, och denna typ av produktion användes nu som mönster.

Först infördes massproduktionen inom textilbranschen 1793-1815. Sedan inom stål- och järnvägsbranschen 1848-1873. Sedan inom elektricitets- och kemibranscherna 1894-1913. Och senast inom bil- och elektronikbranscherna 1945-1973. Varje sådan period av snabbt ökande massproduktion inom en viss sektor bar på oerhörd förändringskraft; naturkrafter spändes för produktionen som rusade i höjden, makt och kapital koncentrerades på ett fåtal händer, arméer av egendomslösa skickades till fabriker och optimism härskade i politik och kultur. Varje period följdes av ett sammanbrott av inaktivitet och ruelse när kapitalkoncentrationerna bröts av nya konstellationer. Årtalen markerar de allmänt vedertagna avgränsningarna för industrisamhällets fyra långa högkonjunkturer eller s.k. kondratiev-A-faser (se kapitel 2).

I den nya massmarknadsproduktionen tog kapitalägare en dittills ovanligt stor del i produktionens organisering. Tidigare var det vanligt att de direkta producenterna själva avgjorde hur tillverkningen skulle gå till. De hade stor autonomi. Kapitalägare köpte och sålde varor och kunde genom sin monopolisering av kunskap om handelsvägar lägga beslag på överskottet.

Men i massproduktionen organiserades produktionen efter befälslinjer. Det som köptes var inte längre arbetets resultat eller ens arbetet som sådant; det som köptes var arbetsförmågan under en viss tid. Under den tid kapitalägaren köpte ansåg han sig ha rätt att styra över arbetaren och hans arbete. Och medlet att göra detta till största möjliga vinst för kapitalägaren var att organisera arbetsprocessen i detalj och inskränka arbetarens självstyre. De direkta producenternas ansvarsområden delades upp och krymptes, och deras rörelser styrdes alltmer i detalj, tills i dagens lean production varje tiondels sekund har lagts under kapitalägarens kontroll. Den materiella basen för denna organisationsform är att maskineriet är så komplicerat att det behövs många olika kompetenser, och dessa måste samordnas [1a].

I den nya massmarknadsproduktionen tillämpades också en ovanlig form av anställning. Tidigare var det brukligt med mycket långa kontrakt mellan arbetare och kapital, oavsett om det rörde sig om arrende, årslega eller livstids slaveri. Men i massproduktionens värld gick utvecklingen snabbt. Behov av rörlighet och snabb marknadsanpassning

drev ut juridiskt fixa tvångsarbetsförhållanden ur bruket och gynnade fria kontrakt, dvs tillsvidareanställning för korttidslön.

Omkring 1815 uppstod ett nytt begrepp i England: Working classes — de direkta producenter som arbetade för lön hade blivit så många att det behövdes ett nytt begrepp. Men observera pluralformen! Kulturellt och socialt var arbetarna av många olika slag. Det var stor skillnad mellan hantverkargesäller, fabriksarbetare och daglönare i 1810-talets England. Och skillnaderna försvann inte. Det var fortfarande stor skillnad mellan kvalificerade verkstadsarbetare i sekelskiftets England och dito i sekelskiftets Ryssland, mellan infödda amerikanska och invandrade polsk-judiska arbetare i USA 1925, eller mellan gruvarbetare i Kiruna och gruvarbetare i Witwatersrand 1995.

Skillnaderna beror på att systemet består av länkar av köp och försäljning som gör det möjligt att föra över överskott från vissa länkar till andra. De förlorande länkarna kan bara bära låga löner; de vinnande kan bära högre men är i gengäld beroende av högre arbetsdisciplin. I de förlorande länkarna bemannas därför produktionen med nyproletariserade människor från landsbygden som ännu inte har lärt sig den fackliga kampens hemligheter eller ens riktigt hur man överlever i staden och på marknaden; i de förlorande länkarna bemannas produktionen också med halvproletärer. Halvproletärer är människor som arbetar för en lön men också försörjer sig på olika mer eller mindre informella sätt — de kan t.ex. ha en jordlott, driva en affärsverksamhet, eller arbeta delar av året för lön och andra delar på familjens jordbruk. Poängen är att halvproletären, till följd av hans tillskott från andra förvärvskällor, kan fås att nöja sig med lägre lön och på det sättet göra även perifera och hårt konkurrensutsatta länkar lönsamma [2].

I de vinnande länkarna arbetar fackligt organiserade helproletärer.

Som man kan vänta sig är det därför inte lätt för lönearbetarna att enas och agera i en samfällid folkrörelse för sina ideella och materiella intressen. Arbetarrörelser är inte enhetliga. Skillnader mellan arbetare upprätthålls av social inskolning i olika roller med åtföljande identiteter som har mycket starka kulturella och medvetandemässiga följder. Differentiering mellan olika funktioner i systemet skapar grupper med olika status ungefär som ett kastsystem, vilket motverkar förmågan att politiskt skapa allianser mellan arbetare på olika plats. Samma differentierande följder har naturligtvis det faktum att ingen lönearbetare lever sitt liv uteslutande som lönearbetare; han/hon är dessutom granne, familjemedlem, konsument, vän etc. Under hela arbetarrörelsernas historia har därför olika arbetargrupper bekämpat varandra; helproletärer mot halvproletärer, män mot kvinnor, utbildade mot outbildade, bofasta mot rörliga, arbetare i centrum mot arbetare i periferin. Mer om detta i Kapitel 6 och 8.

Trots dessa skillnader är likheterna så viktiga att man kan tala om arbetarrörelse när lönearbetare samverkar för att i kamp mot kapital, stat och världsmarknadssystemets rutiner förbättra sina livsvillkor. För de agerande i arbetarrörelserna har det alltid varit viktigt att betona likheterna i strävan att skapa allianser och hindra olika arbetargrupper

2. Claude Meillassoux: *Maidens meal and money*, Cambridge University Press 1981. Immanuel Wallerstein: *Historic capitalism*, Verso 1983, och Joan Smith & Immanuel Wallerstein (ed), *Creating and transforming households*, Cambridge University Press 1992 beskriver också fenomenet.

att konkurrera med varandra. Det har samtidigt varit nödvändigt att motverka andra identiteter genom att inskräpa att det är arbetaridentiteten som är den viktiga. För arbetarrörelsens fiender har det på motsvarande sätt varit taktiskt att framhäva skillnader.

Arbetarrörelsernas kärna är försvaret mot företag som styr tyranniskt över arbetarnas arbete och tillgodogör sig resultatet. Grunden är vardagsmotståndet, de direkta producenternas många metoder att undvika överhetens kontroll och disciplinering och själva ta kontroll över sin tid och tillfredsställa sin självrespekt som autonoma människor. Som sådan handlar arbetarrörelserna om ständigt pågående småstrider på varje arbetsplats, strider som oftast är osynliga för utomstående [3].

Men som P.K. Edwards har påpekat är försvaret på arbetsplatsen inte tillräckligt för att skapa en kollektiv arbetarrörelseidentitet; konflikterna där står oftast mellan för små grupper. Arbetarrörelserna byggs minst lika mycket upp ur försvaret mot arbetarnas underordnade och diskriminerade roll i samhället i stort. Det är ur den arbetarna lär sig att de har något gemensamt att bygga en identitet av. Men det är ur konflikterna på arbetet de lär sig att de har makt att sätta emot.

Arbetares möjlighet att göra motstånd mot kapitalisters överhöghet varierar beroende på vilken form denna överhöghet tar sig, dvs hur arbetsregimen ser ut. Och den varierar över tid och rum.

I industrisamhällets barndom var verksamheterna små och övervakades lätt av kapitalisten själv, ungefär som hantverkarmäster övervakade sina verkstäder i ännu äldre tid. Ofta var kapitalisten dessutom just hantverksmäster och behärskade själv varje länk av produktionen, och således var möjlig för arbetarna att i någon mån identifiera sig med. Man har kallat den formen av kontroll despotisk eller entreprenöriell. Det var svårt för arbetarna att under dessa förhållanden hävda sin rätt, men inte omöjligt vilket visas av att gesällskap och mästare redan på medeltiden slöt kollektivavtal. Arbetarnas underläge på arbetsplatsen kunde här kompenseras av stads- eller till och med landsvis organisering baserad på yrkeskunskapens prestige.

När verkstäderna växte under 1800-talet krävdes en mer kollektiv organisation för att övervaka arbetarna. Den organiserades först efter traditionellt militära principer, med förmän som övervakade arbetarna och direktörer som övervakade förmännen, ofta i flera led. Denna form av kontroll har kallats hierarkisk eller patriarkalisk. Förmännens kontroll var mest direkt eftersom de hade närkontakt, och tog sig ofta brutala och egenmäktiga former. Det var mot dessa brutala former, mer än mot låga löner och långa arbetstider, som arbetarrörelsens strider under generationen runt 1900 oftast riktade sig. Det uppdämda motståndet fick sin utlösning i folkrörelsevågen 1905-1912 som tvingade kapitalisterna att skapa nya former av kontroll.

En specialform av denna hierarkiska regim är vad Burawoy [4] kallar bolagsstaten. Den innebär att statsmakten tar på sig en stor del av ansvaret för att kontrollera arbetarna såväl på arbetsplatsen som i samhället i stort. Detta brukar vara vanligt i kapitalfattiga länder som siktar till snabb industrialisering och har praktiserats i såväl Sovjetunionen

3. P.K.Edwards: Conflict at work, Blackwell 1986.

4. Michael Burawoy: The politics of production, Verso 1985.

och Polen som i Sydkorea, Brasilien och Sydafrika. Arbetarna tvingas här bekämpa staten direkt, och mycket riktigt var det också arbetarrörelsen som drev fram demokratisering i alla de nämnda fallen utom Sovjetunionen.

Den nya formen av kontroll som skapades efter folkrörelsevågen 1905-1912 har kallats byråkratisk eller teknisk. Den bygger på att kontrollen byggs in i tekniska strukturer typ löpande band och i övrigt består i fixa regler som slås fast i en blandning av kollektivavtal och ensidiga diktat från bolagsledningen. Arbetarnas motstånd tar här ofta sikte på att ändra på reglerna och i detta syfte manipulera den tekniska strukturen till sin fördel.

Givetvis utvecklades inte hela näringslivet samtidigt. Den despotiska regimen finns kvar i små, kapitalfattiga och perifera företag, och den byråkratiska slog aldrig igenom på allvar annat än i de ledande företagen. De olika samtidigt existerande arbetsregimerna har resulterat i en uppsplittring av arbetarklassen som kommer att utredas mer i Kapitel 8.

Det finns tydliga tecken på att en ny form av kontroll är på väg att etablera sig, och som skulle kunna kallas kommersiell eftersom den består i individuella köp- och säljkontrakt i en sorts entreprenadssystem. Någon fast arbetarrörelseepertoar har i det fallet inte utvecklats ännu, men vissa forskare knyter den ökade användningen av så kallad "social movement unionism" dvs mobilisering av lokalsamhället i arbetskonflikter till den här formen av arbetsregim [5].

Växlingar mellan regimer beror enligt Burawoy på både förändrade yttre omständigheter, t.ex. förändrad marknad eller förändrad teknik, och på hur man löst konflikter mellan företag och arbetarrörelse om hur dessa förändringar ska mötas. Det är således konflikter kring det löpande bandet som driver fram övergång från paternalistisk regim till byråkratisk, och konflikter om välfärdspolitiken som driver fram övergång till hegemonisk regim.

Trots alla splittrande inflytelser — beroende på arbetsregim och annat — lyckades arbetarrörelserna ändå bli så identitetsstarka att de i centrum under perioden 1848-1968 överskuggade alla andra folkliga rörelser. De förhållanden som de har varit ett svar på har varit det dominerande temat i samhällsutvecklingen, varför andra folkliga rörelser har varit tvungna att förhålla sig till, eller alliera sig med arbetarrörelserna eller förbli kraftlösa. Detta kapitel är en berättelse om hur arbetarrörelserna lyckades nå denna ställning.

Arbetarrörelsens kärna och uppkomst

Arbetarrörelser i form av gesällorganisationer fanns redan under den europeiska medeltiden, och strejker i Flanderns textilfabriker och Tysklands gruvor finns också dokumenterade redan då. Men en arbetarrörelse med strävan efter enhetlighet och samarbete uppkom i England under perioden 1800-1830 som en strävan från de yrkesutbildade hantverkarna att bevara autonomin och kontrollen av sin yrkeskunskap och förhindra att

5. Peter Waterman: Social movement unionism – a new union model for a new world order, Review vol 16 no 3, 1993.

den stals av kapitalet, styckades upp och byggdes in i maskinerna och i fabrikshierarkin [6].

Den tidiga arbetarrörelsen byggde på traditioner från hantverkarnas skråorganisationer. Där hade de anställda arbetarna haft sina egna halvt illegala men ändå accepterade gesällskap, som organiserade gesällvandringar, arbetsförmedlingar och försäkringsskassor och samtidigt förhandlade om anställningsförhållanden å stadens gesällers vägnar gentemot hantverksmästarna, med strejken som vapen. Gesällskapen samarbetade med skråna om att upprätthålla yrkets traditioner och goda kvalitet, och var lika angelägna som mästarna om att fördöma 'fuskare' i branschen och i att se ner på utbildade daglönare och grovarbetare. Gemensamt värnade man om det 'ärliga' hantverket gentemot det 'oärliga' och utbildade en stolthet omkring hantverket som 'konst' och som producent av de nyttigheter som höll samhället vid liv.

Denna stolthet hotades nu av fabriksdisciplinen och arbetsdelningen. Den hotades också av en repressiv lagstiftning mot arbetarna, som satte in i England omkring 1790 och syftade till att både slå ner alla sympatier till den franska revolutionen och till att säkra arbetskraft till de avskydda fabrikena. Komponenter i lagstiftningen var tvångsarbete för de fattiga, omsättningsskatter på nödvändighetsvaror, avskaffande av arbetarskydd och dödsstraff för politiska och fackliga aktiviteter. Denna repression ledde oundvikligen till sänkt förhandlingsmakt och till ökad fattigdom, samtidigt som högkonjunkturen skapade ett dittills osett välstånd hos över- och medelklassen. Denna politiska apartheid mot arbetare, som E.P. Thompson har kallat den för, ledde därför till utarmning bland arbetarna men också till en ny politisk-facklig mobilisering av arbetarna som särskild kategori.

Mönstren för rörelsen hämtades också från den puritanska traditionen och från den samtidiga revolutionära parisiska hantverkarmiljön.

Ända sedan nederlaget för den folkliga sidan i den puritanska revolutionen hade baptistiska frikyrkor upprätthållit bildningssträvanden, kollektiv självhävdelse och demokratiska principer bland hantverkarna. I mitten av sjuttonhundratalet utmanades denna ganska defensiva och koterriaktiga rörelse av den metodistiska rörelsen, en rörelse som visserligen utgick från en moralistisk och auktoritär medelklass men vände sig allmänt till fabriksarbetare och daglönare med ett budskap om andlig jämlikhet. Det kunde inte hjälpas att arbetarna tolkade jämlikhetsbudskapet bokstavligt, vred stora delar av rörelsen ur medelklasspastorens händer och tog med sig tekniker som massmötet, från denna tid på standardrepertoaren för den folkliga politiken, samt kampsången och talarstolen.

Från den franska revolutionens parisiska hantverkarrörelse hämtade man kravet på radikal demokrati. De degraderingshotade hantverkarna hävdade sitt människovärde gen-

6. Den klassiska skildringen är E.P. Thompson: *The making of the English working class*, Victor Gollancz 1963. William Sewell: *Work and revolution in France — the language of labor from the old regime to 1840*; Cambridge University Press 1980, visar utvecklingen från skråväsende till arbetarrörelse. En utmärkt sammanfattning av arbetarrörelsens formativa tid ges av Dick Geary: *European labour protest 1848-1939*, St Martin's Press 1981. Per Forsman: *Arbetets arv, Arbetarkultur 1989*, beskriver utförligt arbetarnas strävan att hålla kontrollen över arbetsprocessen undan kapitalets händer.

om att kräva medborgarrätt. Efter amerikanskt mönster bildades corresponding societies i olika städer som trotsade förtrycket genom att i offentliga massmöten kräva rights of man (som var titeln på rörelsens bibel, skriven av den allestädes närvarande Tom Paine), demokrati och slut på korruptionen och den arbetarfientliga lagstiftningen.

Denna rörelse hade sitt centrum bland Londons hantverkare och krossades snart. Men inte förrän den skänkt sin radikala 'kulturella färg' till de strängt förbjudna fackliga organisationer som växte upp regionalt i största hemlighet. De första utbrotten av facklig militans kom i Midlands 1811 när kardare, stickare och vävare gick till kamp mot textilkapitalister som hade anställt utbildade, inte sällan barn, för att göra deras arbete för låga löner med hjälp av nya maskiner.

Kraven var fackliga rättigheter, minimilön och förbud mot barnarbete. Metoderna var en kombination av lagliga petitioner till parlamentet och angrepp på maskinerna.

I efterhand har dessa 'maskinstormningar' av olika självutnämnda framstegsivrare setts som höjden av konservatism och teknikfientlighet. I verkligheten var de rationella fackliga kampåtgärder, riktade mot specifika kapitalister, i syfte att driva igenom de fackliga kraven. Under två års tid förstördes de mest exploaterande företagens maskiner disciplinerat och välorganiserat över tre counties. De stöddes fullt ut av de lokala samhällena och var mycket svåra att krossa för myndigheterna, trots militär mobilisering och provokatörer. Beträffande lagstiftningsmålen uppnådde arbetarna ingenting — istället infördes dödsstraff för maskinstormning. Men deras aktivitet ledde till att kapitalisterna i Midlands började förhandla och accepterade höjda minimilöner.

När Napoleonkrigen tog slut 1814 blev det svårt för regeringen att motivera sin förtryckspolitik. Både facklig organisering och demokratisk agitation började utnyttja det öppnare politiska läget. Lokala fackföreningar under täckmantel av försäkringskassor, s.k. Friendly societies, organiserade strejker inom framför allt hantverken. Det är vid denna tid som strejk för högre lön, i och för sig en gammal kampform, avlöser brödupproret som främsta metod att hävda de direkta producenternas materiella levnadsstandard. I de nationella massmarknadernas tid blir det nämligen lättare att höja lönen än att sänka priset [7].

Massmöten för demokratisk reform arrangerades över hela England i en rörelse som stegrades under fem års tid. Någon nationell organisering fanns inte; istället byggdes rörelsen i riskabelt hög grad upp kring radikala journalister som William Cobbett och Henry Hunt som uppträdde på massmötena. Deras popularitet skyddade dem mot myndigheternas trakasserier men deras fåfänga skapade inbördes konflikter och förhindrade ofta initiativ till annat än massmöten. Organiseringen var framförallt lokal.

I kampen skapades en vittförgrenad underklassoffentlighet med bildningscirklar, bokcaféer, politisk teater osv. De politiskt aktiva hantverkarna stod inför stora uppgifter och kände ett behov av självbildning. Det uppstod ett alternativsamhälle i form av självska-

7. Den första registrerade svenska strejken ägde t.ex. rum i Stora Kopparberget år 1665 enligt Gösta Hultén: Arbetsrätt och klassherravälde, Rabén & Sjögren 1971. Ordet strejk — strike — kommer ifrån de engelska hattmakarnas jargong och finns belagt sedan mitten av 1700-talet. Och det faktum att ordet i de flesta språk har inhemska motsvarigheter — spanska huelga, franska grève etc — tyder på att det finns en lång folkslag tradition att falla tillbaka på.

pad kultur som byggde på rörelsens egna verk. Även om ledarna hörde till medelklassen var publiken hantverkare, och lokalt dominerade de helt.

Den ordnade och väldisciplinerade demonstrationen utvecklades av arbetare i Blackburn 1819. Demonstrationer hade visserligen funnits som ett politiskt medel i två generationer men oftast urartat i gatustrider mot myndigheter och överklass. Den nya disciplinerade demonstrationen skrämde myndigheterna mer än våld, ty den associerade till militär slagstyrka och till krav på hegemoni. Men när myndigheterna några månader senare angrep en ordnad demonstration i Manchester med kavalleri och dödade elva gick hela medelklassen över till oppositionen. Regimen blev allt instabilare; först med den parlamentsreform som släppte in medelklassen i värmen år 1832 knöts på nytt en intresseallians mellan över- och medelklass, som lämnade arbetarna ungefär på samma plats som där de hade börjat.

Medan den konstitutionella kritikrörelsen under tjugotalet i stort övertogs av den medelklass som nu börjar kalla sig liberal inriktade sig arbetarrörelsen på Kooperation, i dess två former, konsumentkooperation och producentkooperation, som ännu var omöjliga att skilja åt och lika omöjliga att skilja från fackföreningsrörelse. Hantverkarnas 'friendly societies' skulle kunna fungera lika bra som producenter som organisatörer av konsumtionen, menade man. Hantverkarna var fortfarande yrkesskickliga, och särskilt dyrbara maskiner behövde man inte använda. Det var i denna omgång av facklig organisering som ledstjärnan var att "fackföreningens syfte är att avskaffa löneslaveriet".

Kooperationen, lanserad 1819 av den dynamiske företagsledaren Robert Owen, mötte ett entusiastiskt gensvar bland arbetarna. Medan den radikala rörelsen dittills har inriktat sig på att avskaffa vissa missbruk fanns för första gången ett proaktivt, positivt program. Istället för det kapitalistiska marknadssamhället satte man upp ett alternativ som byggde på utbyte av bruksvärden. Uppfattningen av världsmarknadssystemet som ett system som kan förändras, som 'kapitalism' som det senare skulle kallas, uppstod för första gången.

Istället för den traditionella radikala rationalismen ställdes broderskapet i centrum. Lika mycket som mot den gamla härskande klassen var udden riktad mot den liberala medelklassens ekonomistiska oginhet och snäva nyttokalkyler. Gentemot dem hävdade arbetarrörelsen att de arbetandes behov här och nu var långt viktigare än att konstruera det perfekta systemet och den eventuella framtida, abstrakt konstruerade nyttan, som de liberala ideologerna, de s.k. utilitaristerna, strävade efter. Mot den utopiska marknaden, som i liberalernas modell också omfattade arbetet, ställde man arbetarnas och folkmajoritetens behov och socialt bestämda rätt [8].

Gentemot dem reste kooperatörerna också klasskampen som begrepp för första gången; de såg hur deras tidigare allierade bland medelklassen inte drog sig för att försvara barnarbete och inspärming av de fattiga av ekonomiska skäl, och insåg att arbetarna bara kunde lita till sig själva. Det är under denna period som arbetarrörelsens klassiska ståndpunkt formuleras av James Bronterre O'Brien, som ett program för att slutgiltigt

8. Arbetarnas kamp mot marknadsprincipens undergrävande av deras överlevnadsmöjligheter är en av huvudingredienserna i Karl Polanyi: Den stora omvandlingen, Arkiv 1989.

säkra den moraliska ekonomins prioritet: Politisk radikalism och Kooperation leder till expropriering av kapitalisterna och ett klasslöst samhälle.

Redan år 1829 bildades det första landsomfattande fackförbundet, Operative Spinners of England, Ireland and Scotland, och det hade snart spritt sig utöver spinnarnas led. Den första vågen av Kooperation kulminerade 1834 med skapandet av Grand National Consolidated Trades Union (GNCTU) som förenade produktions- och konsumtionskooperativ med egna arbetsförmedlingar. GNCTU varade bara ett halvt år innan det gick i ekonomisk bankrutt, enligt E.P. Thompson beroende på en övertro på de goda idéernas kraft att av sig själva förändra världen. En våldsamt entusiastisk för de kooperativa idéernas möjligheter ledde inte av sig själv till så mycket praktisk organisering. Planerna var alltför stora och medlen alltför små. Kooperationen blev en frälsningslära som appellerade till religiösa handlingsvanor, till propaganda och tro på förnuftets automatiska seger.

När den fackliga och kooperativa organiseringen byggdes upp på nytt efter GNCTUs fall var därför det praktiska draget dominerande liksom inriktningen på små framsteg i begränsad skala. Fackföreningarna organiserades åter som yrkessammanslutningar, Kooperationen som butiksföreningar. Samhällsförändringen i stort tenderade i fortsättningen att förläggas utanför den fackliga eller kooperativa rörelsen, i kampen för att reformera staten.

Rösträttsreformen 1832 skapade ett enhetligt arbetarbegrepp: de rösträttslösa. Samtidigt stod det klart att den nya medelklassregimen inte på något sätt var bättre för arbetarna än den gamla: fackligt aktiva förföljdes, en centralstyrd polis organiserades, regeringen vägrade fortfarande införa arbetarskyddslagar, terrorlagar infördes på Irland, och viktigast: arbetsplikt infördes för de fattiga. Under ett av liberala utilitarister inspirerat ideologiskt korståg för arbetsamhet och dygd uppfördes arbetshus över hela landet där de fattiga spärrades in, män för sig, kvinnor för sig och barn för sig. Hantverkarna kunde inte längre hålla sig på sin kant gentemot daglönare och fabriksarbetare — utom i London där deras subkultur var stor nog att tillåta sådant till århundradets slut.

I kampen mot arbetshuset uppstod ett behov av ett politiskt fokus i arbetarrörelsen, som kunde ena alla arbetare för ett politiskt mål.

Ett sådant centrum föreslogs år 1838 av London Working Men's Association i form av en petition för allmän rösträtt. Trots en viss misstro mot denna som många tyckte föråldrade form antogs petitionen, eller People's Charter, av alltfler av arbetarrörelsens organisationer som enande plattform som kunde sammanfatta allt vad rörelsen stod för. Chartism blev namnet på arbetarrörelsens politiska strävanden [9].

Med chartismen som plattform skapades ett samband mellan de fyra arbetsformer som blev klassiska för 1800-talets folkrörelser:

Obstruktion av statens och kapitalets destruktiva funktioner: chartister organiserade strejker och försökte t.o.m. ockupera städer. Världens första generalstrejk började i kolgruvorna i juli 1842 och växte ut över norra och mellersta England under sommaren. De kombinerades med demonstrationer — strejken spreds bland annat via demonstra-

9. Avsnittet om chartismen baseras främst på Dorothy Thompson: *The chartists*, Pantheon Books 1984.

tioner från stad till stad — och massmöten och kraven var både fackliga och politiska, t.ex. krav på friande av politiska fångar. I andra aktioner revs arbetshus för fattiga eller särskilt tyranniska kapitalisters bostäder.

Alternativ till statens och kapitalets förtryckande organisering av samhället: chartister organiserade vardagslivet i industristäderna. De organiserade försäkringskassor, skolor och jordbrukskooperativ, och dagens form av konsumentkooperation skapades av chartistiska vävare i Rochdale år 1844.

En offentlighet som band samman rörelsen med vardagslivet. Chartismens organisationer verkade lokalt. Det var i de små och medelstora industristäderna i norra och mellersta England och i Wales som chartismens styrka fanns. De dominerades av chartister på varje nivå: de hade chartistiska butiker, krogar, bokcaféer, kyrkor. De organiserade chartistiska fester och massmöten. Ofta var kvinnor ledande i denna lokala offentlighet. På riksnivå var det den chartistiska pressen som band samman rörelsen; i synnerhet var det Feargus O'Connors tidning *Northern Star* som var rörelsens gemensamma offentlighet där varje yttring av rörelsen gavs samma generösa behandling. I brist på tillträde till det vanliga parlamentet organiserades också vid ett par tillfällen folkriksdagar till vilka deltagarna valdes med allmän rösträtt, för att diskutera och besluta om rörelsens strategi.

Infiltration i statens repressiva apparat var charterns direkta syfte; här misslyckades man nästan helt när det gällde staten: de två petitionskampanjer som drevs åren 1839-42 samt 1847-48 fick ca tre miljoner underskrifter var men avvisades utan besvär av parlamentet. Däremot hade man under lång tid framgång på det lokala planet där man kunde utnyttja att de rådde allmän rösträtt till kyrkliga sockenstämmor som hade viss makt över både lokal polis och socialpolitik.

Den lokala organiseringen var chartismens styrka. Som samordnad kampanj kunde chartern, med sitt fokus på parlamentarism, inte fylla kraven. Inte heller lyckades chartismen bygga upp en handlingskraftig kampanjledning. De folkriksdagar som valdes åren 1839 och 1848 kunde inte leda rörelsen: de bestod inte av rörelsens främsta aktivister utan av medelklasspersoner som hade råd att delta i månadslånga sammanträden, och de hade heller inte mycket att säga om strategi. Ett försök att bilda en formellt strukturerad medlemsorganisation 1840, *National Charter Association*, var knappast lyckosamt; när storstrejken bröt ut var det helt vid sidan av och i strid mot denna organisation. Från början till slut var det *Northern Star* som var rörelsens centrum, och *Northern Star* var Feargus O'Connors privata tidning.

Storstrejken var chartismens höjdpunkt som samlad rörelse. Sedan framstod den allmänna rösträtten som en alltmer irrelevant och oframkomlig strategi för arbetarrörelsen, medan den fackliga kampen, det kooperativa uppbygget och lokala kommunala strider hela tiden visade små framgångar. När den sista folkriksdagen kallade till massdemonstration för *People's Charter* och därefter avlyste den efter polisförbud hade chartern länge varit ett tomt skal.

Ty nu gav medelklassen upp sitt behårda motstånd mot integrerande reformer. Den fackliga och kooperativa strategin visade sig effektiv. Men rörelsens sammanhållning och radikalism bleknade när liberaler och konservativa tävlade om att erbjuda tiotim-

marsdag och vissa utvidgningar av rösträtten när konjunkturen vände uppåt efter 1848. Kapitalisterna lärde sig nämligen att köpa de mer utbildade arbetarnas acceptans med bättre anställningsvillkor medan de utbildade hantlangarna lämnades utanför tills vidare; detta reflekterades i att de utbildade arbetarna nöjde sig med att organisera sig själva medan de andra inte fick vara med i de fackliga organisationerna. Detta svek, detta knäfall för en ny paternalistisk arbetsregim, krossade den chartistiska radikala jämlikhetskulturen och bidrog starkt till den brist på hegemonisträvan som har kännetecknat den brittiska arbetarrörelsen genom snart hundrafemtio år.

De delvisa eftergifterna kompletterades med ökad myndighetskontroll. Lokala polis- och socialmyndigheter som arbetarna kunde utöva tryck mot berövades makt till förmån för statliga tjänstemän [10].

I länder där industrialiseringen gick långsammare än i England betydde hantverksargesällernas traditionella organisationer mer för arbetarrörelsens utveckling. Ett sådant land var t.ex. Frankrike.

Även i Frankrike förlorade hantverksarbetarna status och ekonomisk nivå genom att arbetsdelningen breddade sig. Även där hotades arbetarnas säkerhet genom att myndigheterna förbjöd deras gamla organisationer. I Frankrikes fall kunde myndigheterna rentav hänvisa till den revolutionära traditionen när de gjorde detta [11].

De franska gesällorganisationerna hade därför påtagliga språksvårigheter. Tryckeriarbetarna tog initiativet till revolutionen 1830 och gesällorganisationerna bidrog verksamt till att genomföra den med liberala fältrop om frihet och jämlikhet, men de fick se sig bryskt tillbakavisade med samma paroller när de hos den nya regimen begärde skydd för sina yrken. Ty nu gällde arbetets, folkets och framför allt marknadens frihet från skråorganisering. Trötta på att behöva låta sina gesällskap gömma sig under täckmantel av försäkringskassor beslöt de en efter en att ta strid om den liberala ideologin och vrida den ur borgerskapets händer. Metoden var densamma som parishantverkarna hade använt under revolutionen 1789-95: man jämställde folket med det arbetande folket. Frihet för folket kan genomdrivas genom arbetarnas Kooperation och genom en revolution där folket tar makten över staten och påtvingar överklassen jämlikhet. Liksom 1789-95 öppnades gränserna mellan skråna och en samlad arbetarrörelse föddes även i Frankrike. Central i denna utveckling var tryckeriarbetarnas tidning *l'Artisan*, där också för första gången begreppet kapitalets exploatering av arbetarna dök upp.

I denna strategi spelade också gesällskapens traditionella förhandlingar om tariffer en ny roll. När ett förhandlingsbud från Lyons sidenvävare som stöddes av borgmästaren avvisades av väveriägarna, som också passade på att avskeda borgmästaren, samlade vävarna en demonstration som skrämde militären på flykten. I tre dagar i november 1831 var det vävarna som styrde Lyon, organiserade kollektiva verkstäder och planerade ar-

10. John Foster: *Class struggle and the industrial revolution*. Weidenfeld & Nicolson 1974. Boken beskriver utvecklingen i Oldham, ett av chartismens starkaste fästen.

11. Den s.k. *Loi Chapelier* från 1791 jämställde fackföreningars förhandlingsrätt med adelsprivilegier, och detta var naturligtvis tacksamt för den efterrevolutionära borgerligheten att ta fasta på. William Sewell: *Work and revolution in France*, och Bernard Moss: *The origins of the French labor movement*, University of California Press 1976.

betarstyrda handelshus, tills staten hämtade sig såpass att en armé på 20.000 man kunde ta tillbaka stan. Tre år senare gjorde dessa oerhört välorganiserade arbetare om bedriften. Fallet är förvisso extremt, men också under andra strejker startade skräddare, snickare och handskmakare kooperativa verkstäder — nationalverkstäder — och skomakarna organiserade ett förbund för kooperativ kreditgivning.

Kooperation var den franska arbetarrörelsens huvudstrategi. Genom att själva organisera produktionen skulle arbetarna undgå det kapitalistiska förtrycket. I motsats till i England hade denna strategi ett stöd långt in i medelklassen. Frankrike hade ingen renodlad arbetarrörelsechartism; i Frankrike styrde en snäv finansaristokrati som ställde även medelklassen utanför makten; där samlades arbetare och medelklass i den republikanska rörelsen, där Kooperation var ett bärande inslag.

Den organiserade arbetarrörelsen spelade en nyckelroll även vid nästa revolution, år 1848. Det var de som organiserade de demonstrationer som skrämde regeringen på flykten. Den nya regeringen erkände omedelbart fackföreningarna som förhandlingspart och gick med på arbetarnas främsta konkreta krav, arbete åt de arbetslösa. En särskild kommission, Luxembourg-kommissionen, med fackliga ledare och statstjänstemän som deltagare skulle organisera statliga 'nationalverkstäder'. Man talade om 'den sociala republiken', dvs republiken med socialt ansvar, som en nyformulering av den moraliska ekonomin. På andra sidan Rhen talade hantverkarna om 'sozialdemokratie'.

Begreppet 'social' hade egentligen inget med arbetarrörelsen att göra från början. Det lanserades av det franska välgörenhetsborgerskapet på 1830-talet ungefär i betydelsen 'tycka synd om de fattiga' eller som en teknisk motsats till 'asocial'. Bakom låg såväl samvetskval som skräck för de fattigas 'moraliska förfall'. Det senare var bevekelsegrunden för Louis Blanc, den franska 'socialismens' centralfigur, regeringsmedlem 1848 och ledare för Luxembourgkommissionen.

Välgörenhetsborgerskapet skulle komma att spela en ödesdiger roll i arbetarrörelsens historia.

Samtidigt med Luxembourgkommissionens långdragna diskussioner växte fackföreningarna under revolutionsåret och fick igenom fördelaktiga tariffer. Försäkringskassor och kooperativ bildades i mängd. I centrum stod facken, som enligt de franska arbetarna var 'moraliska sammanslutningar och politiska aktörer'. Varje fack blev som en egen republik; det var nu man börja använda begreppet funktionär, egentligen en term för offentliga tjänstemän, även för folkrörelsens förtroendevalda.

I valen till nationalförsamlingen i april visade det sig hur den skrämmässiga uppsplittringen fortfarande var långt från övervunnen. Varje fackförening stödde sina egna kandidater och få blev valda. Den nyvalda nationalförsamlingen avskaffade omedelbart Luxembourgkommissionen och varje tanke på "rätt till arbete". Arbetarnas protester den 22-26 juni 1848 slogs ner av militär med 1.500 döda som resultat. Facken krossades.

Efter detta blodiga bakslag koncentrerades arbetarrörelsen återigen på Kooperation; bl.a. startades en kooperativ bank, och feministen Jeanne Deroin organiserade ett landsomfattande kooperativt förbund. Konflikter med det etablerade samhället skyddes. Ända till 1917 levde visionen kvar i Frankrikes arbetarrörelse av samhället som en federation av demokratiska kooperativa fackföreningar som gick förbi makthavare utan

annan konfrontation än den slutgiltiga, revolutionen. Höjdpunkten i denna tradition var Pariskommunen 1871, en parishantverkarnas försvarsorganisation då staten brutit samman efter kriget mot Tyskland. Pariskommunen var en kooperativ organisering av övergivna verkstäder och av hela staden, en organisering som följde civilsamhällets normer om förtroende och jämlika ersättningar. Experimentet slogs ner gemensamt av fransk och tysk militär på ett ännu blodigare sätt än 1848.

Revolutionen 1848 var arbetarrörelsens genombrott i den internationella offentligheten. För första gången framstår arbetarnas organisationer som huvudaktör i ett stort historiskt skeende. Genombrottet skedde i Paris hantverkarmiljöer, inte i Englands fabriksområden. I Frankrike var nämligen arbetarnas motståndare så splittrade att arbetarrörelsen såg starkare ut än någon annanstans. Genombrottet fick i förstona negativa konsekvenser för arbetarrörelsen: politiken polariserades så att alla andra krafter i samhället ställdes emot arbetarrörelsen. Inte minst berodde det på rörelsens oförmåga att skapa allianser med landsbygden. Trots att ca 60% var bönder i Frankrike uppfattade arbetarrörelsen bönderna som en udda minoritet som man inte behövde ta någon särskild hänsyn till. Men på sikt innebar arbetarnas styrka att den etablerade makten tvingades ta hänsyn. Arbetarrörelsens krav på medborgarrätt och social säkerhet skulle under etthundraåringen mötas av den etablerade makten med utvidgad rösträtt och välfärdsreformer.

Revolutionen 1848 var också formande för arbetarrörelsens praxis under nittonhundratalet. Av misslyckandet lärde sig både arbetarrörelsen och den nationella rörelsen (som var huvudaktören öster om Rhen-Rhone) att det inte är lätt att revolutionera samhället. Den gamla organisationsformen, lokalsamhället, hade visat sig otillräcklig, upplöst som detta hade blivit av världsmarknadssystemets framträngande. Men båda rörelserna lyckades förvandla svagheten till en styrka. Den slutsats båda drog var att det krävdes långvariga förberedelser och massorganisering. Det var nu den permanenta massorganisationen började bli det stående inslaget i arbetarrörelsens historia.

Den permanenta organisationen skulle komma att bli en effektiv social uppfinning. Först genom den fick de folkliga rörelserna en möjlighet till överblick över världsmarknadssystemets kampterräng, en möjlighet till rutinmässig ömsesidig hjälp, och inte minst en effektiv kollektiv identitet som inte bara skapade en auktoritet som kunde sättas upp emot paternalistiska arbetsregimer utan också uppehålla mobiliseringar över tiden och underlätta nya sådana på nya ställen. Antagligen var det den permanenta organisationens förtjänst att de direkta producenterna kunde vända den genomsnittligt nedåtgående levnadsstandarden uppåt någon gång i slutet av artonhundratalet och lägga grunden för hundra år av framgångar.

Fabriksarbetarna och internationalerna

Under senare delen av artonhundratalet växte de industriella enheterna. Allt fler arbetare koncentrerades i allt större, alltmer kapitalintensiva fabriker. Detta ställde krav på nya strategier. Den strategi arbetarrörelsen fastnade för blev regeringsmaktsstrategin.

År 1862 skulle det bli världsutställning i London. Industrisamhället skulle manifesteras och varje land visa upp sig i offentligheten. Kejsar Napoleon III ville, med en blick på hemmaopinionen, visa upp sin regering som sociala föregångsmän och bjöd in

arbetarrepresentanter till den officiella franska delegationen. De använde gratisbiljetten väl; de tog genast kontakt med Londons fackliga centralorganisation för att diskutera internationellt arbetarsamarbete. Engelsmännen tyckte att det var en bra idé; de besvärades nämligen av importerade strejkbrytare. Internationellt samarbete var också en självklar sak för en arbetarklass där många hade gesällvandringar i andra länder bakom sig. En konferens utsattes till två år senare och arbetare och radikala människor bjöds in från alla länder.

Den 28 september 1864 möttes engelska och franska arbetarledare i London tillsammans med landsflyktiga arbetare och revolutionärer från Tyskland, Italien, Polen och Ungern. Mötet beslöt att bilda en internationell organisation, The International Working Men's Association och utsåg en styrelse av idel engelska fackföreningsmän [12].

Beträffande programmet råkade deltagarna omedelbart i dispyt.

För de engelska deltagarna, som arbetade i en omgivning av storindustri, var fackföreningar den viktigaste arbetsmetoden. Vilket de franska arbetarna såg få poänger med; att kämpa för två öre mer i timmen kunde näppeligen förändra samhället.

De franska arbetarna, som arbetade som hantverkare i små verkstäder, trodde mer på Kooperation. Vilket de engelska arbetarna såg som meningslöst; om man inte gick i närkamp med motståndaren kunde man inte få något övertag.

Den som löste konflikten var den landsflyktiga tyska journalisten Karl Marx, som var den som mest värtaligt företrädde de engelska erfarenheterna. Han påminde om slagordet från 1820-talet — Fackföreningarnas syfte är att avskaffa löneslaveriet — och fick på detta sätt fransmännen att erkänna fackföreningarnas nyckelroll.

Syftet var sedan att bilda avdelningar av The International, Internationalen, i alla länder.

Internationalen var inte den enda internationella sammanslutningen av arbetarledare och radikaler. Men det var den enda som blev legendarisk. Det hänger samman med Internationalens praktiska roll.

Från början var det de engelska fackföreningsmännen som såg den klaraste praktiska nyttan med en internationell organisation, nämligen att motverka internationell värvning av strejkbrytare, och stödjade arbetarkamp internationellt på andra praktiska sätt. Den första framgången kom när Internationalens aktivister på kontinenten lyckades förhindra import av strejkbrytare till den engelska skräddarstrejken år 1866. Det övertygade hela den engelska fackföreningsvärlden om nyttan med internationell organisering. Det stora genombrottet kom i februari 1867 när Internationalen gjorde samma tjänst för bronsarbetarna i Paris. Tack vare blockad av strejkbrytarvärvning och internationellt ekonomiskt stöd blev deras strejk en fullständig framgång. Det betecknar inte bara Internationalens utan också den fackliga tankens genombrott i hela Västeuropa.

Nu följde under tre år en våg av facklig organisering och ivrigt igångsatta strejker. Järnarbetare i Belgien, gruvarbetare i Tyskland och byggnadsarbetare i Schweiz gick i

12. Berättelsen om Första Internationalen följer K Knudsen: The strike history of the First International, i F van Holthoon & Marcel van der Linden (ed): Internationalism in the labour movement 1830-1940, E J Brill 1988.

strejk, ofta utan vare sig strejkkassor eller andra förberedelser. Man litade på Internationalen. Som naturligtvis inte kunde leva upp till förväntningarna utan blev mötesplats för ursinniga taktiska konflikter vilket ledde till sammanbrott år 1871. Vilket inte hindrade att arbetarrörelser i hela Europa hade förvärvat en gemensam identitet och förmåga till planerad samtidighet som skulle vara dem till oerhört stor nytta i framtiden.

Den främsta konflikten var huruvida arbetarrörelsen borde organisera alla som delade rörelsens målsättning eller bara de som aktivt verkade för den. Huruvida man skulle bygga upp permanenta massorganisationer eller organisationer för de militanta.

De som hävdade den första ståndpunkten, och som senare skulle kallas socialdemokrater, menade att det dels var det bästa sättet att mobilisera folk, dels det bästa sättet att sätta tryck bakom orden.

Motparten, som senare kom att kallas anarkister, hävdade att massorganisering ofrånkomligen leder till byråkratisering, till att anställda funktionärer tar över organisationerna och stryper deras verksamhet.

Båda visade sig få rätt.

Massorganiseringens förespråkare ivrade också för det politiska partiet som organisationsform och deltagande i val som viktigaste strategiska komplement till den fackliga organiseringen, istället för Kooperation. Orsakerna till detta var främst storindustrins framväxt [13].

Det framstod nämligen som omöjligt att organisera storindustrin på kooperativ bas utan att först göra revolution och använda statligt maktspråk som stöd. "Utan revolution kommer alla kooperativa föreningar som har byggts på alla fackförbund tillsammans att sakna förmåga till den kapitalackumulation som behövs i storindustrin", skrev Marx i den franska arbetarrörelsetidningen *l'Égalité* den 10 februari 1878.

Dessutom började de utbildade hantverkarna, med sin autonomi och yrkesstolthet, att bli en minoritet inom arbetarklassen. Till storindustrin rekryterades mest utbildade arbetare som inte kände något särskilt för yrket och branschen, och som inte hade kompetens att själva organisera en komplicerad industri. För dem föreföll Kooperation irrelevant jämfört med fackliga aktioner för högre lön, kortare arbetsdag och arbetarskydd, kombinerat med statliga garantier.

Men det fanns också flera andra argument som stödde den socialdemokratiska strategin.

För det första började andelen arbetare inom befolkningen att bli så stor att det nästan verkade realistiskt att få majoritet i vanliga val — särskilt som den allmänna rösträtten hade accepterats i de tre största industriländerna England, Frankrike och Tyskland.

För det andra fanns en lockelse i föreställningen att rörelsen kunde låta statsfunktionärer genomföra sina mål och själv nöja sig med att ge order.

För det tredje fanns en begynnande strävan från överklassen att låta staten få en allt viktigare roll. Den frihandelsliberalism som var en integrerande del i det engelska maktsystemet skapade större och större konflikter mellan å ena sidan systemet, å andra sidan arbetare och bönder. Den råkade därför alltmer i vanrykte. Det föreföll rimligt för

13. Enligt Moss: *The origins of the French labour movement*, University of California Press 1976.

arbetarrörelsen att få kontroll över denna ökade statliga aktivitet, om inte annat för att hindra andra sociala krafter från att använda staten som ett kontrollmedel emot arbetarrörelsen [14].

För det fjärde låg den nationalrevolutionära traditionen från franska revolutionen och spökade i bakgrunden. Att konkurrera om parlamentarisk makt och ställa frågan om regeringsmakten var det mest uppenbara sättet att kämpa om hegemonin i samhället.

Partistrategin var till en början minst sagt omstridd. I England, Frankrike, Nederländerna, Belgien, Schweiz, Italien och Spanien avvisades den under 1870- och 1880-talen av en stor majoritet av den organiserade arbetarrörelsen. Där dominerade fortfarande hantverkare med autonomisträvanden, och de var inte beredda att underordna sig parlamentarikers överhöghet.

Det var i de kapitalknappa länderna i den europeiska halvperiferin, främst i Tyskland, som partistrategin fann en god jordmån.

I England, men också i någon mån Frankrike, var den fackliga strategin framgångsrik. Kapitalägarna hade råd att falla efter för arbetarnas fackliga aktioner och förbättra arbetsvillkoren. Det hade de inte i halvperiferin. Där regerade de lika hänsynslöst represivt över sina företag som deras engelska motsvarigheter hade gjort under artonhundratalets första år och avskedade den som försökte engagera sig i facklig organisering.

Även staten bidrog till den auktoritära arbetsregimen i dessa länder. För arbetarrörelsen framstod det statliga förtrycket som minst lika viktigt att opponera sig mot som det förtryck som utövades på arbetsplatsen, varför aktiviteter riktade mot staten fick en större betydelse i deras strategi. I dessa länder var också industri och urbanisering en sen företeelse. Den sortens medborgarrättsrörelser som hade mjukat upp den engelska och den franska staten var svag, och den hantverkartradition som skulle ha kunnat hävda sin autonomi på arbetsplatsen likaså.

Partistrategin hade tidigt spektakulär framgång i Tyskland. Där förde staten en auktoritär politik under industrialiseringen, i en medvetet 'planekonomisk' strävan att föra in landet i världsmarknadssystemets centrum. Bolagsstaten rädde, enligt Burawoys terminologi. Det tog sig bland annat uttryck i att den tyska statens med de s.k. socialistlagarna mellan 1878 och 1890 direkt olagligförklarade all arbetarrörelseaktivitet utom parlamentarisk partiaktivitet, som därför framstod som attraktiv jämfört med strejker, demonstrationer, massmöten och bojkotter.

Under sådana förhållanden växte det Tyska Socialdemokratiska Partiet (SPD) på ett sätt som väckte den europeiska arbetarrörelsens beundran. Redan 1890 var SPD det största partiet i tyska riksdagen. Partiet byggde upp en gigantisk apparat som tog hand om arbetarnas praktiska behov från födelse till begravning — något som föll sig naturligt i det ståndsmedvetna Tyskland, och som föll sig ännu naturligare för de många landsbygdsbor som drevs in till storstädernas arbetarkvarter utan annan gemenskap än arbetarrörelsen att lita till. År 1914 hade SPD en miljon medlemmar och resurser nog att försörja fyratusen heltidsanställda partifunktionärer, oräknat fack- och andra organisationsfunktionärer. Det ansågs som en självklarhet att arbete för rörelsen skulle avlönas

14. Karl Polanyi: Den stora omdaning, Arkiv 1989.

hederligt. Mycket snart formerade sig funktionärerna som en särskild grupp med intresse av att organisationen växte ytterligare i storlek och makt, även om det skulle ske på bekostnad av arbetarrörelsen som helhet [15].

SPD blev därför något av en mönsterorganisation i den Socialistiska Arbetarinternationalen som bildades 1889 för att täcka det behov av internationellt samarbete som hade blivit hemlöst när Första Internationalen upplöstes. Nya partier bildades med SPD som förebild i Italien, Skandinavien och andra nyindustrialiserade länder i Europa, partier som liksom det tyska såg som en av sina huvuduppgifter att organisera alla arbetare. I små länder som Holland och Belgien anpassades arbetarrörelsen till det tyska mönstret. Tyska socialister framträdde som den internationella arbetarrörelsens främsta talesmän och representanter. Den gamla hantverkarbaserade arbetarrörelsen i England och Frankrike framstod som alltmer provinsial, småskuren och gammalmodig, ovillig som den var att kämpa om hegemonin, med parlamentariska förtecken, eller ens försöka organisera de utbildade arbetarna [16].

Men trots den nya strategi som förment var till fördel för de utbildade arbetarna i storindustrin dröjde det länge innan dessa drogs med i rörelsen. I de flesta länder, även Tyskland, förblev arbetarrörelsen en hantverkarrörelse fram till 1930-talet. Detta berodde delvis på att de utbildade hade så många fler hinder än hantverkarna att komma över för att bli aktiva — de löpte större risk att avskedas eftersom de var lättare att ersätta, de hade mindre med pengar över för kampfonder, storindustrins företag kunde på ett mer planerat sätt föra en rörelsefientlig politik genom privata fackföreningar, samarbete med polis osv — men delvis tycks det ha berott på ren ovilja från hantverkarnas sida. Utbildade släpptes inte in i fackföreningsrörelsens strikta yrkesorganisationer, fackliga aktioner från de utbildade motarbetades ofta aktivt för att de inte följde det vedertagna mönstret för ordnat fackligt arbete.

Skillnaderna mellan hantverkare och utbildade rörde inte oenighet om politiska eller strategiska principer. Den hantverkardominerade franska fackcentralen CGT hörde till Europas radikalaste fackliga organisationer mellan 1900 och 1909 med sina generalstrejker för åtta timmars arbetsdag, medan det likaledes hantverkardominerade tyska ADBG var obenäget att vidta stridsåtgärder överhuvudtaget före 1912. Å andra sidan fanns utbildade såväl bland de politiskt mest passiva som bland de hamnarbetare som genom strejker tog initiativet till organisering av icke-hantverkarfack i England 1889, Tyskland 1896 och Frankrike 1902.

Under några decennier av arbetarrörelse hade helt enkelt hantverkarna erövrat en plats

15. Den tyska arbetarrörelsen beskrivs i Jürgen Kocka: *Problems of working-class formation in Germany: The early years 1800-1875*, och Mary Nolan: *Economic crisis, state policy and working-class formation in Germany 1870-1900*, i Ira Katznelson and Aristide R Zolberg (ed): *Working-class formation. Nineteen-century patterns in Western Europe and United States*, Princeton University Press 1986. Den klassiska boken om detta partis byråkratisering är Robert Michels: *Political parties. A sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*, Free Press 1962 (urspr 1915).

16. För en översikt över arbetarrörelsen under dessa år se bl.a. Harvey Mitchell & Peter Stearns: *Workers and protest*, F E Peacock Publishers 1971, Walter Kendall: *The labour movement in Europe*, Allen Lane 1975, Dick Geary (ed): *Labour and socialist movements in Europe before 1914*, Berg 1989, och Katznelson & Zolberg: *Working-class formation*, Princeton University Press 1986.

i samhället, om än blygsam, och var inte beredda att riskera den på obildade nybörjares misstag, osofistikerade taktik och dåliga förmåga att betala till stridsfönderna. Därför gick det trögt med massorganiseringen. Runt sekelskiftet var ca 5% fackligt organiserade i Frankrike, 10% i Tyskland och 20% i England. 1914, efter ungefär tio år av intensiv facklig kamp hade siffrorna bara ungefär fördubblats. Ännu färre var organiserade i partier [17].

Delaktighet i arbetarrörelsen var dock inte nödvändigtvis detsamma som formell organisationstillhörighet, utan också deltagande i aktioner, främst strejker. Den typiska organiseringen av arbetarrörelsen i slutet av artonhundratalet gick till på följande sätt. Arbetare på ett företag gick i strejk mot nedskärning av lönen, mot avskedande av en kamrat eller mot en särskilt brutal arbetsledares beteende. För att få organisatoriskt stöd och erfarenhet kontaktade de det närmaste fackförbund eller den närmaste fackliga centralorganisation. Som motprestation begärde fackförbundet medlemskap; det beviljades ofta men genomströmningen var hög. Facket försökte också intressera arbetarna för mer offensiva mål som löneökningar eller kortare arbetstid, men det dröjde många år in på nittonhundratalet innan arbetarna gjorde dessa mål till sina.

Ju större aktion, desto större bidrag till arbetarrörelsens generella organisering. Varje land kan visa på någon aktion med symbolisk betydelse: i rörelsens tradition var det då den fackliga organiseringen började komma igång på allvar.

Dessa fackliga aktioner är fortfarande arbetarrörelsens kärna: den typiska utåtriktade aktion dess folkrörelsecykel leder fram till är strejk. Strejken är det som etablerar eller kanske snarare visar upp arbetarna som makt. Den enskilda strejkens omedelbara praktiska syfte är oftast trivialt sett ur utanförståendes perspektiv, och tycks upprepa sig decennium efter decennium. Men det spelar ingen roll. Ty för arbetarrörelsen liksom för alla verkliga folkrörelser är det hela cykeln som räknas, och dess syfte är inte trivialt. Och cykeln upprepar sig inte heller. Ty medan strejk ger den nödvändiga energin för att få cykeln att gå runt är det artikulationen och organiseringen som är materialet cykeln byggs av. Och de förändras hela tiden.

Om den socialdemokratiska arbetarrörelse som hade sitt centrum i Tyskland såg organisationen som rörelsens kärna fanns det andra som fokuserade på aktiviteten. De lade minimal vikt vid medlemskap och strävade efter att begränsa funktionärernas antal och makt så mycket som möjligt genom att fördela makten på lokala föreningar och lokala aktivister. Istället strävade de efter att hålla aktiviteter i form av strejker, demonstrationer och massmöten på hög nivå. De hade heller ingen respekt för parlamentarisk aktivitet, eftersom denna gav funktionärerna nyckelrollen. Dessa s.k. syndikalister hade,

17. Konflikten mellan hantverkare och utbildade arbetare uppmärksammades redan av Friedrich Engels och Vladimir Lenin, som något missriktat tillskrev den utbildade s.k. arbetararistokratin allmänt konservativa tendenser. För en diskussion se Gunnar Olofsson: Mellan klass och stat, Arkiv 1979. Peter Stearns har i *Workers and protest* visat att frågan är mer komplicerad, och Hans-Olof Ericson har gjort detsamma för Jönköpings del i *Mellan dröm och vardag*, Arkiv 1991, där han påpekar att det var hantverkarna som drev den socialdemokratiska vänstern 1917. Karl-Heinz Roth har i *Den anden arbejderbevægelse*, GMT 1976, gett ungefär den bild som jag har övertagit. Siffrorna är hämtade från Fackföreningsrörelsen, LO 1912 (sekelskiftets siffror) samt Walter Kendall: *The labour movement in Europe* och Dick Geary (ed): *Labour and socialist movements in Europe before 1914*, Berg 1989, (1914 års siffror).

som kanske framgår av medlemsstatistiken ovan, sin främsta styrka i Frankrike. Både den franska fackliga centralorganisationen CGT och den spanska CNT byggde på ett minimum av betald personal, ansåg medlemmarnas egen verksamhet vara oundgänglig för arbetarklassens befrielse, brydde sig inte om kampfonder och försäkringskassor och såg generalstrejken som det avgörande taktiska målet för verksamheten. Organiseringen var snarare lokalsamhället, det informella umgänget på gatan, samt i Frankrikes fall arbetarrörelsens egen arbetsförmedling, Fernand Pelloutiers geniala infall, de s.k. Arbetsbörserna. Från sekelskiftet, när fabriker hade blivit stora nog att skapa kraftfulla arbetarkollektiv blev också fabriken organiserande [18].

Traditionen lever fortfarande kvar — den franska arbetarrörelsen har idag en formell organisering på under tio procent, men kan få ut miljontals människor på gatorna när det gäller. Kraften finns fortfarande den informella organiseringen, grundad på det lokala samhället.

Arbetarrörelsen i systemcentrum blev starkare hela tiden och nådde en mobiliseringsstopp strax efter sekelskiftet, ungefär åren 1905-1907. Den var oerhört framgångsrik, och lyckades vända levnadsstandarden för centrums direkta producenter skarpt uppåt efter ungefär 1875. Ändå stötte såväl den syndikalistiska som den socialdemokratiska strategin på problem som började visa sig i samband med uppsvinget.

Den syndikalistiska strategin rymde tre problem.

Det första var att den förutsatte en hög grad av militans hela tiden och därför ställde väldigt höga krav både på aktiva och på sympatisörer. Det franska CGT upptäckte i samband med rörelseuppsvinget 1905-07 att bara ett litet självupppoffrande och snabbt utslitet fåtal höll ut. Samma erfarenhet gjorde den nordamerikanska syndikalistiska rörelsen organiserad i Industrial Workers of the World, IWW, tio år senare. Det katalanska CNT hade större förmåga att komma igen och uppvisade "generationer" av militans ungefär vart femtonde år [19].

Det andra problemet var att avståndstagande från parlamentarisk politik inte avhöll politiker från att ändå uppträda som om de företrädde arbetarrörelsen. En skuggrörelse av 'prominenta personer', som rörelsen inte hade något grepp om, tog sig rätten att definiera arbetarrörelsens behov på den politiska scenen. Mot detta problem hittade den syndikalistiska strategin ingen bot.

Det tredje problemet rörde svårigheten att ackumulera framgångar. Ju lösligare en organisering är desto svårare blir det att patentmärka en seger och använda den som avstamp för en ny framstöt. I synnerhet IWW skulle märka hur rader av lysande segrar snabbt falnade till aska i organisationernas spår när inga organisationer fanns att förvalta deras resultat med.

Den socialdemokratiska strategin rymde främst två problem.

Det ena problemet var att när 'övertagandet av statsmakten' blev till den spik som hela strategin hängde på fick denna hypotetiska händelse en orimligt stor betydelse för

18. Michelle Perrot: The French working class, i Katznelson & Zolberg: Working class formation, Princeton University Press 1986.

19. Den katalanska erfarenheten beskrivs av Gerald Brenan: The Spanish labyrinth, Cambridge University Press 1960.

uppläggningsen av verksamheten på kort och medellång sikt. Handlingens tyngdpunkt försköts ännu mer till partiledningar och politiska planläggare, på bekostnad av medlemmarna själva på fabrikerna och i arbetarstadsdelarna. Konflikter mellan de politiska planläggarna om olika långsiktigt strategiska frågor fick därigenom en starkt överdramatiserad betydelse i rörelsen och skapade nya splittringar och svåröverbyggbara klyftor mellan olika falanger.

Det andra problemet var som anarkisterna förutsett att funktionärsskiktet med tiden utvecklade egenintressen som gick på tvärs mot rörelsens. Den konflikten skulle ställas på sin spets vid första världskrigets utbrott.

Under den vecka då Europa gled ner i krig möttes ledarna för de olika ländernas arbetarrörelser i Bryssel för att komma överens om en strategi mot kriget. I Andra Internationalen fanns en överenskommelse att under inga förhållanden stödja ett krig utan att istället gå i strejk för att värna om medlemmarnas liv. Men då kravet på motstånd mot kriget aktualiserades förklarade Victor Adler, den österrikiska ordföranden, att detta kunde han inte vara med om. Staten skulle i så fall olagligförklara hans organisation och göra dess funktionärer arbetslösa — ett argument som de andra delegaterna under veckans lopp fick stor förståelse för. I det tyska partiet skulle senare alla fyratusen funktionärer utom tjugo stödja kriget, trots att miljontals vanliga medlemmar demonstrerade mot det på gatorna. Bara det ryska socialdemokratiska partiet, som redan var olagligt, skulle behålla sitt motstånd mot kriget.

År 1919, i krigets slutskede, kom en ännu mer drastisk urladdning av konflikten.

När det tyska socialdemokratiska arbetarpartiet kom till makten på en våg av krigsmotstånd tog arbetarna själva, utan ledning av partifunktionärer, initiativ till så kallade arbetarråd för att skydda arbetarregeringen mot sabotage från byråkrati och militär. Detta skrämde partiledningen så till den grad att den kallade in frilansande militär, högerextremistiska så kallade frikårer, för att skjuta ner arbetarna [20].

Något år senare bildade några av kärngrupperna i dessa frikårer nazistpartiet. Och fjorton år senare var det ingen som rörde ett finger för att rädda den parlamentariska republik som blodbadet skulle garantera. Både demokratin och arbetarrörelsen var oförmögna att appellera till de spontana livsytringar som är folkrörelsers kärna, dvs appellera moraliskt å de direkta producenternas vägnar. Ingen ville försvara dem. De var stendöda.

Statshegemoni och lokal förhandlingsmakt

Den regeringsmaktstrategi som artonhundratalets strateger fastnade för förverkligades till stor del under nittonhundratalet. I många centrumländer kunde arbetarrörelsestödda regeringar bildas framför allt efter 1945, och systemet skulle under en tid tvingas till substantiella kompromisser. Men rörelsernas framgångar hade till stor del andra orsaker

20. Sebastian Haffner: Die deutsche Revolution 1918/1919. Kindler Verlag 1979. Det finns en scen i boken där ledarna för Berlins arbetarråd kommer till partiledningen för att rapportera att de just slagit tillbaka ett militärt angrepp, och stöter på befälhavaren för sin militära motståndare som inför samma partiledning förläget försöker förklara sitt säkerligen tillfälliga bakslag.

— växande systemkaos, och att produktionstekniken blev allt känsligare för arbetarnas stridsåtgärder.

En vattendelare i arbetarrörelsernas historia är första världskriget. Kriget var ett tydligt tecken på att världen och världsmarknadssystemet inte längre kunde styras på det gamla sättet, och att det behövde ordentliga reformer för att det skulle överleva.

Kriget ledde till att rörelsernas lekmän förlorade sin hundra år långa kamp för arbetsautonomi. I gengäld bidrog kriget till att göra arbetarklassen mer enhetlig. Det var först i samband med kriget och dess förändringar av arbetsorganisationen som facklig organisering blev en angelägenhet för majoriteten [21].

Utvecklingen hade påbörjats redan några år tidigare, men med Europas omställning till krigsekonomi krossades i ett slag hantverkarnas makt över arbetarrörelsen. Massarméerna inte bara disciplinerade folk i fält. De krävde också omläggning av produktionen i industrin till mer disciplinerande former. Massstillverkning av standardiserad krigsmateriel krävde rationaliseringar som drastiskt minskade beroendet av hantverksskunniga arbetare. De metoder som Ford hade varit pionjär för introducerades på bred front med det nationella nödläget som förevändning: arbetet styckades upp i ännu mindre bitar och arbetaren skildes från all intellektuell verksamhet i produktionen. Nu tar ingenjörer och förmän över hantverkarnas kontroll av arbetsorganisationen, i namn av en sofistikerad teknostruktur.

Men det visade sig snart att denna "fordistiska" teknostruktur var känslig för störningar och därmed sårbar för fackliga stridsåtgärder. Ett löpande band kan stoppas av en person. Det kapitalet vann i form av frihet från hantverkarkontroll förlorade det i form av möjlig arbetarkontroll. Men det betydde ännu mer att den halvutbildade majoriteten nu fick ett avgörande fackligt kampmedel i sina händer. De nya industriella organisationsprinciperna med sin alltmer enhetliga arbetarklass gjorde arbetarrörelsen mer effektiv: den engagerade den majoritet som den socialdemokratiska arbetarrörelsen förgäves hade försökt organisera före kriget. Det är nämligen arbetare på stora industriarbetsplatser som har störst förmåga att hävda sig som kollektiv.

Det systemkaos kriget vållade gjorde systemet känsligt för konfrontationer. Därjämte ledde krigets brist på arbetskraft till att arbetarnas förhandlingsläge blev extremt gott, samtidigt som deras anledning till missnöje ökade kraftigt på grund av varubrist, övertid, och för hantverkarnas del också förlorad status. Perioden 1916-1921 var därför en tid av kraftfulla strejkrörelser från arbetarnas sida i hela Europa.

Tillströmningen av nya deltagare i rörelsen ledde till en allmän omprövning och till att en våldsam kreativitet och nyskapelseförmåga utvecklades. De italienska bilarbetarna uppfann fabriksockupationen som en vidareutveckling av strejken. Tidigare hade de stora fabriker setts som ett slags avskydda fångelser som arbetarna mangrant lämnade vid strejker och inte sällan bombarderade med stenar och rentav tände eld på. De ryska arbetarna uppfann arbetarrådet, en slags strejkkommittéernas lokala samorganisation,

21. Karl-Heinz Roth: Den anden arbejderbevægelse, och Giovanni Arrighi: Marxist century — American century: The making and remaking of the world labor movement, i Samir Amin et al: Transforming the revolution: Social movements and the world-system, Monthly Review Press 1990, har bidragit till den synen.

som spred sig över Europa. I de länder där statsmakten havererade vid krigets slut kom dessa arbetarråd att under en kort period vara den enda auktoritet som fanns. De tog på sig de förvaltningsuppgifter staten lämnade — visserligen för det mesta inte på något särskilt revolutionärt sätt, men helt kompetent och oegennyttigt [22].

Denna förnyelse kunde inte undgå att vålla konflikter i arbetarrörelsemiljöerna. Geary visar att det var de nya, unga, halvutbildade arbetarna i de stora industrierna som stod bakom större delen av det sena tiotalets aktioner medan äldre hantverkare i småindustrin höll sig på avstånd. Eftersom det var de senare som dominerade arbetarrörelsens organisationer kan man inte undra på att dessa organisationer ofta visade oförståelse för strejkrörelserna och ofta försökte kväva dem — även om de sällan gick till sådana ytterligheter som i Tyskland [23].

Arbetarrörelsernas funktionärer däremot fick en möjlighet att demonstrera sin solidaritet med staten och sin beredvillighet att delta i regeringar på systemets villkor. Tack vare att de traditionellt statsbärande klasserna hade förlorat sitt anseende i krigets absurditet tvingades de låta arbetarrörelsernas funktionärer delta som en statsapparats juniorpartner. Storbritannien, vars arbetarrörelse bara något tiotal år tidigare hade gett upp sin motvilja mot parlamentarisering, fick sin första arbetarpartiregering år 1924. Tyskland hade fått sin redan år 1917, på generalstabens order. I Ryssland, det största halvperiferilandet, ledde den gamla statsbärande klassens bankrutt till att arbetarrörelsen kunde avsätta hela regeringen och utse en ny som bestod av den nationella rörelsens funktionärer. I andra centrumländer stimulerade dessa exempel rörelsefunktionärerna till efterapning. Bara i USA, där den organiserade arbetarrörelsen fortfarande helt utgjordes av utbildade hantverkare, bibehölls en misstänksamhet mot statsmaktsstrategin.

Arbetarrörelsernas övergång till en mer eller mindre renodlad regeringsmaktsstrategi utövd av en alltmer kollegial funktionärskår förändrade deras karaktär under nittonhundratalet.

En följd var att arbetarrörelserna blev mer nationalistiska. Istället för att i första hand se till en lokal eller global arbetarklass' intressen började de sätta sina respektive länders (eller t.o.m. staters) intressen främst [24]. Delvis är detta en naturlig följd av regeringsmaktsstrategin. Statens roll i världsmarknadssystemet är att kämpa med andra stater om en plats i hierarkin. Det är t.o.m. möjligt att en stat bemannad av arbetarrörelsefunktionärer är känsligare än andra för detta rollkrav, eftersom dess åtagande om maximal integration förutsätter stora ekonomiska överskott för att kapitalisterna ska acceptera det. De tvingas därför driva på kommersialisering, exploatering och världsmarknadskonkurrens med alla medel. Men delvis blev det en naturlig följd av arbetarrörelsens splittring mellan unga halvutbildade i storindustrin och äldre hantverkare i småindustrin.

22. Michelle Perrot: *On the formation of the French working class*, i *Working class formation*, Princeton University Press 1986 beskriver de ändrade aktionsformerna. F L Carsten: *Revolution in Central Europe*, University of California Press 1972, beskriver arbetarrådets kommunala förvaltning i Tyskland och Österrike 1918-19 och hur den förrådades av arbetarpartiernas apparater som kände sig mer solidariska med sina funktionärskolleger i staten än med arbetarna.

23. Dick Geary: *European labour protest 1848-1939*, St Martin's Press 1981.

Nationalismen tog nämligen endera av två former: den socialdemokratiska eller den kommunistiska.

Den socialdemokratiska eller reformistiska modellen blev förhärskande i systemcentrum. I den modellen utnyttjade rörelsefunktionärerna centrums monopolvinster till att driva integrationen av de direkta producenterna så långt som kapitalisterna maximalt kan acceptera, dvs så mycket som möjligt av överskottet går tillbaka till arbetarna i form av socialförsäkringar och vad den anglosachsiska traditionen kallar samhällslöner, dvs stats- och kommunfinansierad välfärd. I gengäld lovar man arbetarrörelsens aktiva medverkan i produktionen och maximala bidrag till det "nationella" kapitalets avancemang i världsmarknadssystemet. Statens roll blir huvudsakligen att stå för välfärden; produktionens organisering överläts åt kapitalägarna, och arbetarrörelsens egenorganisering blockeras i möjligaste mån. Denna strategi utformades i Skandinavien på trettioalet och spreds med större eller mindre framgång till andra centrumländer efter 1945. Målet kallades välfärdsstaten.

Den kommunistiska formen utvecklades i Ryssland från 1929 och spreds efter 1945 till andra halv- och helperifera länder. I denna modell underordnade sig arbetarrörelsen helt de nationella rörelsernas funktionärer, och dessa inriktade sig på avancemang i systemet genom hård statsstyrning. Skälet till detta var att strategin lovade att man så småningom, när landet hade avancerat, skulle få tillgång till det överskott som skulle tillåta integration av arbetarna. För detta syfte accepterade man att hela landet organiserades som ett företag, dvs accepterade man bolagsstaten enligt Burawoys terminologi. Bristen på överskott som kunde gå till integration kompensades med full sysselsättning och med kulturellt smicker. Rörelsens egenorganisering förtrycktes brutalt, liksom alla folkliga rörelser riktade mot de krav samhällssystemet ställde. Målet kallades socialism i ett land.

De kommunistiska partiernas kärna i mellankrigstidens Europa blev de arbetare som engagerat sig i strejkrörelser 1917-1920, medan de socialdemokratiska blev småindustrins hantverkare och organisationsfunktionärerna. Splittringen dem emellan var som störst där splittringen mellan arbetare och funktionärer hade varit störst under strejkvågen.

Båda dessa strategier byggde också på att vissa välutbildade delar av arbetarklassen tillgodosågs mer än andra. Mest uttalat var detta i den kommunistiska strategin, där ett system av livstidsanställda kärnarbetare omgivna av oprivilegierade hantlangare utvecklades redan på trettioalet. Syftet var att försvaga arbetarsolidariteten och skapa en funktionärstrogen femtekolonn på arbetsplatserna [25].

En annan följd av regeringsmaktstrategin var att arbetarrörelsen alltmer definierade sig ideologiskt istället för socialt. Utvecklingen började redan med den Socialistiska Arbetarinternationalen. Som antyds av namnet var den inte ett samarbete mellan arbetarrörelsens organisationer grundat i gemensam aktivitet och mångsidig kamp inom en so-

24. Samir Amin et al: Transforming the revolution, Monthly Review Press 1990.

25. Michael Burawoy: The contours of production politics, i Charles Bergquist (ed): Labor in the capitalist world-economy, Sage Publications 1984.

cial gemenskap, utan ett samarbete mellan parlamentariska partier grundat i en ideologi [26].

Överideologiseringen var utan tvivel delvis en följd av den sociala stigmatisering och utstötning som drabbade arbetarna, och den syftade i den egenskapen till att öka sammanhållningen inbördes. Den kunde vara ett sätt att hävda sig, som t.ex. för den tidiga svenska arbetarrörelsen i förhållande till det "liberala" välgörenhetsborgerskapet. Men framför allt var den resultatet av arbetarrörelsens egen sociala splittring, funktionärskårens allt starkare ställning och inte minst av en allt starkare anslutning från medelklassen. Dess medlemmar kunde inte känna en social gemenskap utan var tvungna att ansluta sig på grundval av en ideologisk. Liksom en gång inom kristendomen var det dessa som stod för ideologiseringen och som drev korståg mot icke renlärliga, medan lekmännen, dvs arbetarna själva, efter förmåga försökte hålla ihop rörelsen på den sociala grundvalen. Själva begreppet "socialism" var som jag har beskrivit det tidigare en skapelse av det franska välgörenhetsborgerskapet, och uppsplittringen av arbetarrörelserna på ideologiska identiteter som t.ex. socialdemokrater, kommunister, syndikalister, anarkosyndikalister, trotskister och kristna var till stor del ett resultat av att yrkesintellektuella institutionaliserade strategiska och taktiska diskussioner som hade rasat vid viss tid och plats, dvs gjorde de strategiska valen till heliga ting.

De överideologiserade arbetarrörelserna polariserades runt de två nationalstatliga modellerna, som de visade större solidaritet med än med sina egna medlemmar [27]. Tydliga exempel på hur man gick vilse i den ideologiska dimman, eller kanske snarare följde organisationernas behov hellre än medlemmarnas, är när kommunister och nazister samarbetade om att försöka störta den socialdemokratiska regeringen i Preussen år 1932, och när socialdemokrater samverkade med USAs underrättelsetjänst år 1948 om att bilda Fria Fackföreningarnas internationala i syfte att bekämpa kommunister i periferiländerna. Den autentiska arbetarrörelse som trots allt uppstod under perioden kunde utan större besvär inordnas bakom endera falangen, vanligen under den som var i minoritet i respektive land. Exempelvis visar Ericsson hur oppositionen mot lekmännens alltmer undanskymda roll i den svenska arbetarrörelsen kunde översättas till kommunistisk trohet [28] och samma sak hände med den livaktiga fabriksoccupazione rörelsen i Frankrike 1936. I den mån det förekom arbetarrörelser som lyckades hålla sig utanför mönstret kunde de båda nationalistiska falangerna slå ner dem med våld, i bästa samförstånd. Detta inträffade i Katalonien samma år, där den syndikalistiskt uppbyggda arbetarrörelsen organiserade vitt spridda nät av ockuperade, självförvaltade industrier och jordbruk i paniken under militärupproret [29].

26. Konflikten framstod klart när Socialistiska Arbetarinternationals bildades i Paris den 14 juli 1889. Då samlades nämligen två kongresser som båda sade sig företräda arbetarrörelsen, i syfte att bilda en internationell sammanslutning. Den ena sammankallad av franska kooperatörer, appellerade till fackliga organisationer. Den andra, sammankallad av franska marxister, appellerade till socialistiska partier. Det blev den senare som fick hegemoni inom arbetarrörelsen, och rivaliteten mellan dem var bitter. Se James Joll: *The Second International*, Routledge & Kegan Paul 1974.

27. Walter Kendall: *The labour movement in Europe*, Allen Lane 1975.

28. Hans-Olof Ericsson: *Mellan dröm och vardag*, Arkiv 1991.

29. Om den katalanska arbetarrörelsen kan man bl.a. läsa i Gabriel Jackson: *The Spanish republic and the civil*

Regeringsmaktsstrategin, funktionärsmakten och överideologiseringen stödde varandra. Strategin förutsatte intimt samarbete mellan rörelse och stat, dvs mellan rörelse- och statsfunktionärer. I gengäld blev lekmännen alltmer sidordnade, alltmer oförmögna att fatta egna övergripande beslut, dvs. alltmer subalternerna, pressade som de var av de ideologiska renlärighetskraven. Detta gränsvaktssystem passade både funktionärers och välgörenhetsborgerskaps egenintressen utmärkt.

Jag ska snart försöka värdera hur väl arbetarrörelserna ändå trots dessa handikapp kunde utnyttja de möjligheter som gavs av välfärdsstaten respektive socialismen i ett land. Men först en kort resumé av de händelser som ledde fram till att rörelsen till slut i det stora hela förkastade dessa modeller [30].

Rörelseuppsvinget efter första världskriget bröt samman nästan överallt när tjugooch-trettiotalens långa lågkonjunktur på allvar minskade efterfrågan på arbetskraft. På några håll blev sammanbrottet katastrofalt. Men på några få håll lyckades man t.o.m. stärka ställningarna.

Mest dramatiskt blev det i Ryssland [31].

I Ryssland arbetade nästan hela den arbetarklass som fanns i högmodern storindustri i några få städer, främst i S:t Petersburg där den fordristiska organisationen dominerade. Somliga var vandringsarbetare, men även de som arbetade permanent i industrin var födda i kollektivistiskt organiserade byar; den kollektivistiska traditionen var därför stark och många levde t.o.m. i kollektiv i stan, grundade på arbetslag och härkomst. Med kollektivismen följde informell organisation, och med den statliga repressionen följde revolutionär ideologi; för arbetarna var det självklart att regimen med dess förbud mot fackliga förhandlingar måste bort. Trots förbuden valde arbetarna ändå sina 'åldermän' att företräda dem inför företagen — och inför samhället i stort: statens beslutsamhet att inte tolerera några fackliga rättigheter garanterade att de mest inskränkta fackliga krav snabbt fick politiska övertoner. År 1905 var arbetarrörelsen så stark och så politiserad att en generalstrejk kunde tvinga fram parlamentariska reformer, som dock snart togs tillbaka.

I Ryssland var strejkrörelsen från 1916 stark nog att störta regeringen.

Under 1916 desorganiserades råvaru- och mattillförseln till Petrograd alltmer. Inom armén och inom industrin började därför soldater, officerare och arbetare diskutera motåtgärder, och under vintern tog diskussionerna formen av direkta upprorsplaner. Samordnande kraft var fackföreningarna, snarare än politiska partier [32]. Exakta hand-

war 1931-1939, Princeton University Press 1965, Hugh Thomas: The Spanish civil war, Hamish Hamilton 1977 eller Robert Alexander: The Anarchists in the Spanish civil war, Janus 1999.

30. Denna beskrivning bygger främst på Giovanni Arrighi & Beverly J Silver: Labor movement and capital migration: The United States and Western Europe in world historical perspective, i Charles Bergquist (ed): Labor in the capitalist world-economy, Sage Publications 1984.

31. Den ryska arbetarrörelsen före revolutionen behandlas av C Read: Labour and socialism in tsarist Russia, i Dick Geary (ed): Labour and socialist movements in Europe before 1914, Berg 1989. Revolutionsåret beskrivs av S. A. Smith: Red Petrograd, Cambridge University Press 1983, på ett sätt som utgår från arbetarnas behov och självorganisering och inte från statsbyggande partiers synpunkter. Rex A. Wade: The red guards, i Edith Rogovin Frankel et al (ed): Revolution in Russia; reassessments of 1917, Cambridge University Press 1992, behandlar de röda garderna. Se vidare kapitlet Nationella rörelser i den europeiska halvperiferin.

32. Jason Yanowitz: February's forgotten vanguard, International Socialist Review 75. Sept 2021, kartlägger

lingsplaner saknade men eftersom en strejkrörelse börjat utvecklas i mitten av februari 1917 fick det kvinnliga textilarbetarfacket demonstration på Internationella Kvinnodagen, som enligt rysk kalender inträffade 23 februari, en stark anslutning, så stark att till och med kravallpolisen förhöll sig passiv. Och regeringen avgick.

I krigsnederlagets kaos var det nödvändigt för arbetarna i främst Petrograd att ta kontrollen över fabrikerna för att upprätthålla produktionen och få mat för dagen. Kontrollen organiserades i fabrikskommittéer samordnade av arbetarråd, som tog på sig allt fler uppgifter ju mer den gamla statsapparaten föll sönder, såsom övervakning av fabrikenas drift och försörjning. Röda garden som organiserades direkt från fabrikerna tog på sig polisuppgifter i arbetarstadsdelarna. Eftersom staten tagit så aktiv del i disciplineringen av arbetarna innebar statens upplösning en enorm lättnad som arbetarna omedelbart tog vara på.

För arbetarna framstod det radikala nationalisternas, bolsjevikernas, program som gick ut på statligt ansvar för försörjningen alltmer som en rimlig räddning undan svält. Det fick därför kraftigt stöd av arbetarrörelsen, och bolsjevikerna svarade med ovillkorligt stöd till arbetarråden som organisationer. Det var de röda garderna som tog makten i oktober och överlämnade den till bolsjevikerna. Men radikal statlig politik räckte inte. Sönderfallet var en konsekvens av krigsnederlaget och av att industrin främst producerade för krigets behov, och bolsjevikernas regering var lika oförmögen att lösa arbetarnas problem som den tidigare regimen hade varit. Men arbetarrörelsen hade nu inget förslag kvar om vad man skulle göra åt situationen. Det växande motståndet mot bolsjevikernas inkompetens kunde slås ned militärt utan större problem i juli 1918, varefter arbetarkontrollen successivt avvecklades [33].

Under striderna mellan olika regimkandidater blev industriproduktionen helt omöjlig att upprätthålla på grund av kommunikationernas sammanbrott. Hela industrin gick under och med den arbetarklassen, och de flesta av de aktiva dog i striderna. I den nya statliga industri som den nationalistiska regimen byggde upp efteråt organiserades arbetarna militärt och varje självständig handling slogs ner med våld i den nationella utvecklingens namn. Alla fackliga rättigheter avskaffades och år 1939 förbjöds arbetaren att byta jobb. Staten återtog därmed den disciplineringsroll den haft före revolutionen, och drev den längre än någon annan stat dittills hade gjort.

Arbetarnas förmåga att hävda sina krav mot de nationella karriärkraven var små, bortsett från vardagsmotstånd i form av medveten ineffektivitet och annat stilla sabotage. Proteststrejker mot sänkta löner och höjda arbetsnormer i Ivanovo-området textilindustri runt 1930 kunde t.ex. effektivt slås ner [34]. Enligt Lewin hämmades arbetarnas organisering av det snabba inflödet av nya utbildade, av de allmänt kaotiska förhålland-

massorganisationsarbetet bakom februarirevolutionen och dödar förhoppningsvis den spridda myten att denna skulle ha varit "spontan", något kollektiva handlingar sällan är.

33. William G. Rosenberg: Russian labor and Bolshevik power: social dimensions of protest in Petrograd after October; i Daniel H. Kaiser (ed): The worker's revolution in Russia 1917, The view from below. Cambridge University Press 1987.

34. Jeffrey Rossman: Worker resistance under Stalin, Harvard University Press 2005. Här punkteras effektivt kommunisternas anspråk på att företräda arbetarna.

ena i ekonomin och av extrem ojämlikhet inom en arbetarklass där de högsta lönerna var tio gånger så höga som de lägsta [35]. Andra har pekat på hur just det kaos som inkompetenta planmyndigheter ständigt skapade gav åtminstone de utbildade arbetarna stor facklig makt [36].

Även i Italien var arbetarrörelsens förlopp dramatiskt [37]. Liksom i Ryssland dominerades den av halvutbildade, nyss från landet inflyttade arbetare i fordristiskt organiserad storindustri i Milano och Torino. Under de 'två röda åren' 1919-1920 lyckades dessa arbetare, via strejker och ockupationer, ta kontroll över produktionen genom sina fabriksråd, samtidigt som de inspirerade sina syskon som blivit kvar på landet att ockupera jorden. Dock lyckades de inte ta kontrollen över sina egna fackföreningar. Rörelsen förlamades enligt Spriano av splittring mellan lekmän och funktionärer med helt olika synsätt på rörelsens strategi. Därtill slog lågkonjunkturen till ett par år senare och gjorde arbetskraften osäljbar på marknaden. Det var därför lätt för beväpnade ligor med stöd från borgerskapet att slå sönder all arbetarorganisering för tjugo år framåt.

I Tyskland hade den socialdemokratiska partiledningens våld mot sina egna medlemmar 1919 splittrat arbetarrörelsen djupt. Det moraliska haveriet gjorde all strävan efter hegemoni omöjlig. De två nationalstatsprojekten bekämpade varann lika mycket som eller mer än de bekämpade stat och kapital. Å ena sidan stod den kommunistiska arbetarrörelsen som organiserade de alltfler arbetslösa. Å andra sidan stod den socialdemokratiska, som organiserade de arbetande och ganska hyggligt kunde värna dessas intressen, delvis på bekostnad av de arbetslösas. Trots detta småaktiga interna gräl kunde man ändå tala om arbetarrörelse tills en socialdemokratisk regering under finanskraschen 1929 visade sig föra en "krispolitik" som lade de största bördorna på arbetarna i syfte att rädda valutan. Detta lämnade rörelsen så desillusionerad att de paramilitära frikårerna utan motstånd kunde ta regeringsmakten och upplösa alla arbetarrörelsens organisationer 1933. För femton år framåt var arbetarna tvungen att inskränka sig till aktioner på fabriksnivå. Däri var de dock ganska effektiva — bl.a. lyckades de med hjälp av maskningsaktioner driva upp lönerna trots 30-talets antifackliga diktatur [38].

Även i Frankrike splittrades arbetarrörelsen i de stridande statsbyggarfalangerna när krigsslutets högkonjunktur tog slut, och dess inflytande försvann. År 1936 såg det ut som om arbetarna skulle kunna enas igen i en våg av fabriksockupationer och strejker som följde på en antifascistisk valseger. På några veckor fick de igenom kraftiga lönehöjningar, 40-timmarsvecka och betald semester. Men efter något år hade rörelsen brutit samman och alla vinster togs tillbaka.

35. Moshe Lewin: *The making of the Soviet system*, Pantheon 1985.

36. Michael Burawoy: *The contours of production politics*, i Charles Bergquist (ed): *Labor in the capitalist world-economy*, Sage 1984.

37. Paolo Spriano: *The occupation of the factories*, Pluto Press 1975, är en klassiker som kom ut på originalspråket redan i början av 60-talet. I enlighet med den tidens elitistiska historiesyn lägger den stor tyngdpunkt på vad partifunktionärer gjorde, på bekostnad av vad arbetarna själva gjorde med sina ockupationer.

38. Mark Blyth: *Austerity – the history of a dangerous idea*, Oxford University Press 2013, beskriver hur det socialdemokratiska partiet avvisade ett fackligt keynesianskt influerat ekonomiskt program för att det var "omarxistiskt", varpå detta genast togs över av nazisterna.

I Storbritannien undgick arbetarrörelsen att slås ut. Den led nederlag i en generalstrejk 1926 och förblev kraftlös under hela trettioalet, men den disintegrerade inte som arbetarrörelsen på kontinenten. Exempelvis hade den kraft nog att utesluta labourpartiets ledning när denna valde att skydda pundet istället för att skydda arbetarklassen i samband med finanskraschen 1929. Medlemstalet i organisationerna minskade inte, till skillnad från i Frankrike, Tyskland och Italien.

I hela denna dystra uppräknig finns bara två exempel på hur arbetarrörelsen lokalt stärker sin ställning: Skandinavien och USA.

I Skandinavien fanns sedan gammalt en stark folklig tradition och en svag överklasskultur; både aristokrati och borgerskap var fattiga och obetydliga mätt med kontinentala mått [39]. Bönderna hade sedan urminnes tid styrt sig själva, och deras självförtroende ärvdes av arbetarrörelsen och andra folkrörelser i slutet av artonhundratalet. Skandinavien kommersialiserades sent och de kollektiva livsformerna var inte helt bortglömda i nittonhundratalets början. De folkrörelseorganisationer, av vilka arbetarrörelsens organisationer var de starkaste, som växte fram hade därför en ovanlig legitimitet. På tjugooch trettitalen var det folkrörelserna som hade kulturell hegemoni i de skandinaviska samhällena. Det låg därför inget traditionsfrämmande i att en allians mellan arbetar- och bonderörelse tog regeringsmakten på trettitalet i Sverige, Norge och Danmark och började driva regeringspolitik byggd på radikalast möjliga integration av de direkta producenterna. Men arbetarrörelsen hade också en egen handlingskraft. Under tjugooch trettitalen var de svenska arbetarna de mest strejkbenägna i världen. Militansen tog fart med en bred rörelse av bröd- (eller snarare potatis-) uppror mot slutet av kriget, med pionjärerna i Västervik, organiserad av fackföreningarna. Bortemot fem procent av befolkningen beräknas ha deltagit nationellt, och inte bara strejker utan alla möjliga oberoende folkliga organiseringar för lokala frågor fick en flygande start [40].

I denna allians fanns dock en tredje part: det enligt artonhundratalssterminologin socialistiska välgörenhetsborgerskapet, medelklasspersoner som sympatiserar med vissa av arbetarrörelsens mål men gör det i egenskap av skuggrörelse, dvs ger målen en egen tolkning och deltar inte i rörelsens kollektiva identitet. Det hade märkvärdigt lätt att komma till tals med arbetarrörelsens funktionärer och diskutera fram en gemensam strategi, som sedan kom att bli banbrytande för hela systemcentrum.

I USA var arbetarrörelsen länge organisatoriskt svag och splittrad, och kapitalisterna mer intransigenta än i Europa, kanske för att de i USA inte behövde arbetares stöd mot gammal överklass. Fram till tjugotalet hade den väldiga invandringen av europeiskt

39. Det skandinaviska folkrörelsesamhället har såvitt jag vet aldrig blivit föremål för någon systematisk studie som ställer regionen i kontrast till det normaleuropeiska mönstret. Knud P Pedersen: Den nordiske model, Grevas 1984, ger en populär men oanalytisk skiss på något hundratalsidor. Kjell Östberg: The rise and fall of the Swedish social democracy, Verso 2024, ägnar något tiotal sidor åt folkrörelsedominansen under 1920-30-talen. Hur det såg ut från den svenska arbetarrörelsens synpunkt beskrivs i Jan Lindhagen: Socialdemokratins program, Tiden 1972. Folkrörelsernas kulturella hegemoni beskrivs bland annat i Jan Myrdal: Ord och avsikt, Norstedts 1986.

40. Sigurd Klockare: Svenska revolutionen 1917-1918, Prisma 1967; Hans Nyström: Hungerupproret 1917, Zelos 1994.

fattigfolk gjort den amerikanska arbetarklassen svår att organisera fackligt. Invandrarna drogs nämligen lättare in i klientnätverk runt framgångsrika och välbärgade tidigare invandrade landsmän. Varje gång arbetarrörelsen genom organisation och strid hade drivit upp lönenivån hade en ny invandringsvåg vräkt ut arbetare på marknaden. Dessa avsåg ofta att slita hund några år och sen åka hem med pengarna, och var därför villiga att arbeta på avsevärt sämre villkor än de infödda amerikanerna. Efter flera försök att organisera alla arbetare i slutet av artonhundratalet gav rörelseorganisatorerna upp, och inskränkte sig till att samla de utbildade hantverkarna, som var minst utsatta för konkurrens från invandrare. De hjälpte t.o.m. företagen att krossa facklig organisering bland de icke utbildade mot att de själva fick teckna avtal. Samtidigt gav de upp alla försök att medverka till en bred samhällsomvandling och nöjde sig med att förhandla om arbetsvillkoren. Eller som American Federation of Labors (AFL) grundare och mångåriga ordförande uttryckte det: "We have just one aim: more" [41].

Men med en serie sittstrejker inom storindustrin bröts mönstret under trettitalet. Utan någon särskilt stark nationell organisering, och trots lågkonjunktur och arbetslöshet, tvingade de utbildade löpandebandarbetarna traditionellt fackfientliga företag som Ford, GM och US Steel att skriva kollektivavtal som höjde arbetarnas löner och tvingade staten att genomföra arbetarvänliga lagar för arbetsfredens skull. Till skillnad från nästan alla andra länder blev också vinsterna bestående, och till skillnad från alla andra länder ökade lönerna t.o.m. mer än produktiviteten.

Denna kamp genomfördes utanför och delvis i strid med AFL. Den ideologiska grunden var lika obestämd som tidigare i amerikansk arbetarrörelse och målet lika begränsat till de omedelbara kraven. Det förekom t.o.m. att vita arbetare strejkade mot svarta och vice versa. Men den här gången deltog alla, inte bara hantverkarna. Kärnan i rörelsen var andra generationens invandrare i de mest automatiserade branscherna: bil-, maskin-, stål- och köttpackningsindustrin, och den avgörande händelsen var den två månader långa ockupationen av GMs karosserifabriker i Flint på nyåret 1937 [42].

Arrighi och Silver förklarar de amerikanska och skandinaviska framgångarna på följande sätt.

För det första var USA och Sverige de länder där den fordistiska organiseringen av industrin hade nått längst. Därmed var USA och Sverige de länder där arbetarnas lokala

41. Den amerikanska arbetarrörelsens framväxt beskrivs av Martin Shefter: *Trade unions and political machines: The organization and disorganization of the American working class in the late nineteenth century*, i Katznelson & Zolberg: *Working class formation*, Princeton University Press 1986. AFLs svartfotsbeteende skildras i David Gordon, Richard Evans & Michael Reich: *Segmented work, divided workers*, Cambridge University Press 1982. USA's kapitalisters oförsonlighet kan studeras i Jeremy Brecher: *Strike*, South End Press 1978.

42. Det finns en levande och helt icke-akademisk beskrivning av denna välplanerade ockupation, med stort intresse riktad mot rörelsens strategiska och taktiska avgöranden: Walter Linder: *The great Flint sit-down strike against GM 1936-37*, The Radical Education Project, u.å. Genom att ockupera fabriker lyckades de amerikanska arbetarna äntligen hitta en metod mot strejkbryteriet. De ockuperade fabriker befestades mot företagets väpnade angrepp. Nio tiondelar av arbetarna fick uppgiften att organisera solidariteten i staden och i andra fabriker. De nådde stor framgång — bl.a. rekryterade man chefskocken på Detroit's förmästa hotell att ideellt stå för mathållningen.

förhandlingsmakt var störst, dvs de länder där det var lättast för en liten grupp handlingsberedda arbetare att obstruera ett helt storföretags produktion. De delvisa framgångarna i Storbritannien förklaras av att fordismen där i alla fall nått längre än på kontinenten.

För det andra var USAs, Skandinaviens och Storbritanniens arbetare mindre utsatta under perioden än den europeiska kontinentens för konkurrens från invandrare från landsbygden och andra perifera områden.

USAs arbetare var oförhindrade av ett funktionärsvälde och nationalistisk partistrategi att handla självständigt. Faktiskt förlorade de sin kreativitet och sin kampberedskap när de organiserades i fackföreningar. Detta förhållande har fått vissa forskare att dra slutsatsen att den fordistiska storindustrins arbetare inte behöver några fackföreningar för att få stöd av varandra utan organiseras tillräckligt väl av produktionsprocessen [43]. Å andra sidan var Skandinaviens arbetarrörelse den som mest kreativt kunde utnyttja regeringsmaktstrategin, bl.a. genom att före Keynes hitta på den keynesianska ekonomin [44]. Varför den skandinaviska arbetarrörelsen var så kreativ förklarar inte Arrighi och Silver, men man kan anta att det berodde på det självförtroende som folkrörelsernas kulturella hegemoni gav, och som bland annat kom till uttryck i trettitalsparollen Vi bygger landet.

Världsmarknadssystemet, i form av stat och kapital, svarade på den amerikanska och skandinaviska arbetarrörelsens styrka på två sätt: kapitlexport och byråkratisering.

För det första började Nordamerikanska (och svenska) storindustrier investera utomlands för att komma ifrån de inhemska arbetarnas krav. På så sätt byggdes moderna industrier organiserade på fordistiskt sätt upp i hela Västeuropa och i Japan, och arbetarnas lokala förhandlingsmakt ökade i hela världsmarknadssystemets centrum, samtidigt som förhandlingsmakten förstås trubbades av i USA och Skandinavien.

För det andra byråkratiserades relationerna mellan arbete och kapital. Arbetarrörelsens funktionärer fick allt fler lagstadgade uppgifter. Syftet var dubbelt. Dels gavs funktionärerna uppgiften att avskräcka arbetarna från att själva utnyttja sin lokala förhandlingsmakt. Dels lades förhandlingsbefogenheten där den ur kapitalackumulationens synvinkel gjorde minst skada. På detta sätt började uppbygget av den snabbaste och mest ambitiösa integrationsprocess som hittills förekommit under världsmarknadssystemets tid, samtidigt som arbetarrörelsen drabbades av en långsiktig demobilisering som efter någon generation hade gjort lekmännen djupt främmande för sina egna organisationers projekt.

Denna utveckling inleddes genom samarbetet mellan arbetarrörelsefunktionärer, välgörenhetsborgerskap och hemmamarknadsindustri i Sverige [45].

43. Till exempel Lars Lindström: *Accumulation, regulation and political struggles*, Stockholm University 1993.

44. Sten O. Karlsson: *Det intelligenta samhället*, Carlssons 2001, är en utförlig beskrivning av hur denna modell växte inom arbetarrörelse och socialdemokratiskt parti. Inspirationen var inte så mycket Marx som de tyska Katedersocialisterna, de brittiska Fabianerna och USAs progressister. Men svenskarna var först med att utveckla praxis. Även Sheri Berman: *The Social-Democratic moment*, Harvard University Press 1998 och Mark Blyth: *Great transformations*, Cambridge University Press 2012 lägger till några pusselbitar.

45. Detta skeende har blivit föremål för debatt sedan projektet spruckit. Se t.ex. Alf Johansson & Lars Ekdahl: *Den historiska kompromissen som tillfällig maktallians*, i *Häftet för Kritiska Studier* 2/96.

Strategin byggde delvis på att vissa av arbetarrörelsens viktigaste intressekrav skulle tillgodoses, dvs full sysselsättning, högre materiell levnadsstandard och ökad säkerhet. Men den byggde också på att rörelsens demokratiska självstyre och rörelsekultur skulle snöpas — inte minst alla anspråk på arbetarmakt över produktionen.

Den svenska välfärdsstaten gjordes enligt Johansson och Ekdahl möjlig av en politisk allians, den mellan arbetarrörelsen och hemmamarknadsindustrin som hade behov av större köpkraft och därför accepterade en del av arbetarrörelsens krav. Men det fanns också en tredje part — välgörenhetsborgerskapet, som utifrån sin ställning som skugggrörelse till arbetarrörelsen lyckades med att i icke ringa mån erövra hegemonin i alliansen.

Bo Rothstein har visat hur detta välgörenhetsborgerskap effektivt kunde blockera alla förändringar som gick emot dess intressen, t.ex. en mindre elitistisk skola, medan arbetarrörelsen lyckades driva igenom sådana förändringar som var nödvändig för denna, t.ex. en aktiv arbetsmarknadspolitik [46]. Men arbetarrörelsens två allianspartners gjorde också allt de kunde för att bryta arbetarrörelsens mobiliseringsförmåga och möjlighet att hävda sig i alliansen på sikt.

Näringslivsorganisationerna lyckades med sitt mål genom Saltsjöbadsavtalet 1938. Avtalet gav arbetarna garanterad rättssäkerhet och löneökningar mot att de avstod från politiska och kulturella krav på näringslivet och gav upp den förhandlingsrätt som byggde på direkt arbetsplatsmakt. Samhällsomvandling definierades i fortsättning som funktionärernas sak, inte arbetarnas [47].

Välgörenhetsborgerskapet gick i huvudsak på offensiv på tre fält för att krossa arbetarkulturen: bostadspolitik, förstatliganden och eugenik.

Bostadspolitiken användes för att slå mot de sammanhållna centrala arbetarstadsdelarna, vars kollektiva liv välgörenhetsborgerskapet kände sig hotat av. I dess ställe satte man perifera förorter som skulle vara klassmässigt blandade, geografiskt uppsplittrade, uppbyggda kring familjen som ett alternativ till arbetarkollektivet, och framför allt planerade in i minsta detalj av välgörenhetsborgerskapet självt [48].

Förstatligandet innebar främst att stat och kommuner tog över verksamheter som dittills hade organiserats av arbetardominerade kooperativ, som t.ex. utbildning och försäkringar. Detta motiverades med att det var mer demokratiskt på det sättet, men följden blev att båda utformades på ett mer auktoritärt sätt och att arbetarrörelsen förlorade en maktresurs, inte minst en moralisk sådan, och bidrog till att samhällets hierarkier stärktes [49].

46. Bo Rothstein: Den socialdemokratiska staten, Arkiv 1986.

47. Lena Hellblom: Från primitiv till organiserad demokrati, Salamander 1985, beskriver hur fackliga funktionärer alltmer ser sig själva som rörelsen medan medlemmarna reduceras till klienter.

48. Sten O. Karlsson: Arbetarfamiljen och det nya hemmet, Symposition Graduale 1993 behandlar bostadspolitiken som ett avgörande fält, där välgörenhetsborgerskapets kliniska vision kunde drivas igenom först när byggnadsarbetarnas arbetsautonomi hade krossats med nederlaget i byggstrejken 1933-34.

49. Marja Taussi Sjöberg & Tinne Vammen (red): På tröskeln till välfärden, Carlsson 1995, som visar välfärdsorganiseringens bakgrund i välgörenhet. Inom arbetarrörelsen var man orolig för att detta skulle hända och försökte bl.a. motverka det med att rekrytera folkrörelseaktivister till de statliga funktionerna. Givetvis påverkades funktionernas innehåll mer än det omvända. Jonathan Rose: The intellectual life of the british

Eugeniken innebar att arbetarkollektivet splittrades upp i en kampanj riktad mot de fattiga, de “icke skötsamma”, som utsattes för både verbala fördömanden och ren terror i form av t.ex. sterilisering [50].

Drivande i alla dessa tre offensiver var välgörenhetsborgerskapets spjutspetsorganisation, Centralförbundet för socialt arbete.

Sammantaget är resultatet av de två aktörernas agerande ett vackert exempel på konfliktinstitutionalisering.

Den svenska arbetarrörelsen hade svårt att möta offensiverna från sina två allianspartners. Den var traditionellt lokalt inriktad — lekmännen engagerade sig i just sådana lokala frågor som allianspartnerna slog mot, medan de överlät de centrala, övergripande sammanhangen till sina egna funktionärer. Dessa kände sig begripligt nog inte särskilt hotade av sina allianspartners planer utan vann t.o.m. ofta ökad prestige på att aktivt främja dem. Därför hade rörelsen svårt att utforma en motstrategi, och missnöje marginaliserades lätt in i kommunistisk sektverksamhet eller individualistisk konstnärlighet. Därför försvagades också dess förhandlingsstyrka successivt från fyrtioalet, även om det tog många år innan försvagningen märktes.

Andra världskriget, likaväl som det första, stärkte arbetarnas förhandlingsmakt i hela världen samtidigt som varuknapphet och övertid gav goda anledningar till klagomål. Tiden fram till 1948 var därför fylld av strejker. Men som man skulle kunna vänta sig var resultaten inte lika dramatiska som de efter första världskriget. Trettioalets nederlag, den ökande funktionärsmakten och grälen om de olika nationalistiska projekten hade tårt på rörelsens självkänsla. Men som man också kunde vänta sig utnyttjade arbetarrörelserna i de två framgångsrika regionerna USA och Skandinavien den ökade förhandlingsstyrkan till att ytterligare flytta fram sina positioner där, genom strejker för löneökningar i USA och valmobilisering för allomfattande sociallagstiftning i Skandinavien. Även i Storbritannien förde rörelsen fram en reformistisk regering som började införa sociallagstiftning efter skandinaviskt mönster.

I termer av aktionsmetoder var det dock den japanska arbetarrörelsen som gick längst, stimulerad av den härskande klassens politiska bankrutt, precis som den centraleuropeiska arbetarrörelsen hade gjort 1919 [51].

De japanska arbetarna hade utsatts för hårdare repression än arbetarna i något industriland. Den enda organisering som fanns var klientorganiseringen — entreprenörer som hyrde ut arbetare till zaibatsu, de japanska storföretagen. Men vid krigsslutet revolterade krigsfångar som arbetade som slavar i kolgruvorna, och de japanska kolgruvearbetarna gjorde snabbt gemensam sak med dem. Den amerikanska ockupationsmaktens tillmötesgående uppmuntrade gruvarbetarna som i det existerande maktvacuumet också snabbt

working class, Yale University Press 2002, visar en brittisk parallell – en högskoleundervisning som drevs av arbetarrörelsen själv togs successivt över av staten vilket ledde till att arbetarna förlorade intresse såväl som militans.

50. Maija Runcis: Steriliseringar i folkhemmet, Ordfront 1998.

51. Mark Selden: The proletariat, revolutionary change, and the state in China and Japan 1850-1950, Immanuel Wallerstein (ed): Labor in the world social structure, Sage 1983. Beskrivs mer utförligt i Joe Moore: Japanese workers and the struggle for power 1945-1947, University of Wisconsin Press 1983.

uppnådde sina mål och inspirerade till fackföreningar inom hela industrin.

Problemet för fackföreningarna var att strejk inte verkade leda någonstans i den sönderfallande japanska ekonomin. De som löste problemet var journalister och grafiker på Japans då största tidning Yomiuri. De kastade ut sin ägare, anklagade honom för krigsförbrytelser och drev tidningen vidare själva.

På företag efter företag upptäckte arbetarna att produktionskontroll, att driva produktionen i egen regi, var en mer verksam påtryckning än strejk, samtidigt som framgången i att sköta företaget bättre än kapitalisterna lockade till att sätta högre mål. På några ställen lyckades arbetare och bönder bygga upp varuutbyte som byggde på sociala behov istället för på vinstbegär.

Den amerikanska ockupationsmakten, som hade tolererat rörelsen för att den riktade sig mot tidigare japanska krigsintressen greps dock snart av eftertanke. Efter en serie jättedemonstrationer i maj 1946 arbetade USA tillsammans med zaibatsu och den japanska regeringen ut en motstrategi, byggd på kooption. Arbetarnas produktionskontroll skulle godtas men underordnas företagets normala hierarki — ursprunget till den berömda japanska kvalitetskontrollen. Ekonomiska krav skulle uppmuntras och tillgodoses medan politiska skoningslöst skulle slås ner. Integrationsprocessen i Japan blev rekordsnabb.

Under perioden 1948 till 1965 var arbetarrörelsen ganska passiv i centrumländerna. I USA och Skandinavien hade den kapslats in i en facklig lagstiftning som underordnat den under världsmarknadssystemets krav. I andra länder var den lokala förhandlingsmakten ännu under uppbyggnad. Arbetarrörelsen var i stort sett nöjd med att vara underordnad partner under stat och kapital.

Trots detta påbörjades i centrumländerna en långtgående integrationspolitik under dessa år. Den nya hegemonimakten USA kunde precis som tidigare hegemonimakter reorganisera det kaosdrabbade systemet bara genom eftergifter till de starkaste folkliga rörelserna, i detta fall arbetarrörelserna och de antikoloniala rörelserna — se kapitel 2 Scenen: Världen. Bretton Woods-systemet, FN och keynesianismen byggde på att medborgarnas välfärd måste tillgodoses av respektive stater, och arbetarrörelserna blev därmed en nödvändig allianspartner. Närvaron av Sovjet som en oberäknelig uppstickare i systemet var dessutom en ytterligare piska på staterna att bättre tillgodose de egna medborgarna, för att inte förlora dessas lojalitet. Även de kontinentaleuropeiska staterna satte därför igång ambitiösa socialförsäkringsprogram efter skandinaviskt mönster och accepterade löneökningar enligt amerikanskt.

Först i mitten av sextioalet kunde arbetarrörelserna samla sig till en ny stor våg av mobilisering. Läget var utmärkt. Den fordristiska organisationen av fabriker stod på sin höjdpunkt. Efterfrågan på arbetskraft var stor, landsbygdens arbetskraftsreserv var nästan tömd, och arbetarnas förhandlingsmakt på marknaden var därför stark. Världens makthavare hade redan pressats tillbaka av nationella rörelser och bonderörelser över hela världen och föreföll svagare än någonsin (se kapitlen Systemperiferiernas försvar mot centrum och Böndernas försvar mot matmarknaderna). Det började på nytt verka möjligt att kämpa om hegemonin i samhället [52].

52. Colin Crouch & Alessandro Pizzorno (ed): *The resurgence of class conflict in Western Europe since 1968.*

Rörelsen nådde en första höjdpunkt i Frankrike år 1968 då tio miljoner franska arbetare och tjänstemän gick i strejk, därtill provocerade och inspirerade av ungdomsupproret samma år. Men det var i Italien rörelsen gick längst. Det var nämligen i Italien utvecklingen gick fortast från en maktlös hantverkardominerad arbetarrörelse till en stark arbetarrörelse dominerad av löpandebandarbetare i en växande transnationell industri. Det var därför i Italien som de aktiva medlemmarna hade minst besvär med rörelsens funktionärer, som i andra länder mer eller mindre effektivt kunde desorganisera medlemmarnas/lekmännens aktiva deltagande, och styra rörelsen utifrån administrativa krav och behov.

Det var de unga löpandeband-arbetarna av första generationen, anställda i metallindustrin, som var de drivande. Från dem spreds rörelsen till branscher som tidigare varit fackligt svaga, t.ex. till privat service.

Aktionsformerna var nyskapande. Istället för klumpiga bransch- och företagsvisa strejker som kostade de egna strejkkassorna lika mycket som de kostade företagen slog man till selektivt: korta punktstrejker vid strategiska punkter, rullande strejker, övertidsblockader, maskningar, fabrikssockupationer som svar på lockouter, gärna kombinerat med att man tog lagret eller företagsledningen som gisslan. Sådana former krävde extremt god organisering på fabriksgolvet vilket i sin tur stärkte de vanliga medlemmarnas makt ytterligare på fackfunktionärernas bekostnad.

På många håll genomförde man sina krav själva utan att vänta på avtal: arbetstider kortades, övertid avskaffades. Anställda i servicesektorn genomförde aktioner som inte skadade publiken, exempelvis vägrade bussförare att ta betalt. På ytterligare några ställen försök man genomföra 'omvända strejker' — man försökte driva vidare företag som ägarna försökte stänga, även om sådana aktioner aldrig ledde till seger någonstans. Det fall där man gick längst var det franska klockföretaget LIP, som drevs av strejkande arbetare nästan ett år innan de måste ge upp för myndigheternas envisa hävdande av det romerska ägandebegreppet.

Kraven varierades. Istället för att bara kräva högre löner krävde man redan från början lika påslag i kronor för alla, dvs minskade löneskillnader. Här kom de utbildades jämlikhetsideal ibland i konflikt med hantverkarvärderingar om yrkeskunskapens värde. Efterhand som rörelsen utvecklades växte också kraven på kontroll över arbetsprocessen. Kraven var bort med ackord, giftiga ämnen och övertid, sänk takten och anställ fler. På några håll, t.ex. på Fiat och Olivetti, erkände företagsledningarna för några år till och med arbetarnas rätt att själva bestämma rutiner och arbetstider och rätt att vägra utföra farliga arbeten. Maktindelningen inom produktionen förändrades till arbetarnas förmån.

Samtidigt tog arbetarna i hög grad över kontrollen över fackföreningarna. De fackliga organisationerna började driva politiska krav, delvis under trycket från medlemmarna, delvis som ett sätt att ta tillbaka hegemonin över rörelsen. De började med krav på

The Macmillan Press, 1978. Mest relevanta för den här skildringen är kapitlen Labour conflicts and industrial relations in Italy, av Ida Regalia, Marino Regini och Emilio Reyneri; New forms of industrial conflicts, av Pierre Dubois samt The relationship between trade union actions and political parties, av Rainer Deppe, Richard Herding och Dietrich Hoss. Lumley, Robert : States of emergency - cultures of revolt in Italy from 1968 to 1978, Verso 1990, berättar mer utförligt om den italienska rörelsen.

socialt bostadsbyggande och utvecklade det hela till skola, hälsovård, kollektivtrafik och regional utveckling. Självreduktionsaktioner, dvs. aktioner där arbetare organiserat betalade de gamla buss- och eltaxorna efter höjningar, stöddes av fackförbund. Eftersom de fackliga centralorganisationerna här kom i konflikt med de socialdemokratiska och kommunistiska arbetarpartierna påbörjades något som skulle kunna kallas en samtidig avideologisering och politisering av de fackliga organisationerna: de lät sig allt mindre styras av partipolitiska hänsyn och alltmer av de egna medlemmarnas politiska intressen. I de länder där facken var uppdelade på flera partipolitiska eller konfessionella centralorganisationer började dessa att närma sig varandra, och där rörelsen hade varit mest välutvecklad, i det italienska metallarbetarfacket, slogs de t.o.m. ihop. Denna avideologisering av arbetarrörelsen, denna pragmatiska politisering utgående direkt från deltagarnas behov, hade börjat på fabrikerna där rörelsedeltagarna hade insisterat på rörelsens partipolitiska obundenhet och enighet mellan alla deltagare bortom alla särskiljande ideologiska identiteter.

Under något årtionde var denna rörelsevåg framgångsrik. Lönerna ökade kraftigt, i Italien med i genomsnitt 13 % per år, i andra västeuropeiska länder med mellan 5 och 10 %. Regeringarna försökte parera med integrationsmekanismer enligt skandinaviskt mönster — utbyggnad av hälsovård, socialt bostadsbyggande, högre utbildning för arbetare och en stark tendens till demokratisk och jämlik behandling inom den offentliga servicen, något som var en direkt frukt av arbetarrörelsens mobilisering.

Men efterhand lyckades systemet slå tillbaka arbetarrörelsen på samma sätt som den amerikanska och den skandinaviska arbetarrörelsen slagits tillbaka en generation tidigare. Med hjälp av kapitlexport och med hjälp av ett mycket effektivt fackligt-statligt funktionärssamarbete kunde man oskadliggöra arbetarnas lokala förhandlingsmakt, lokala kultur och identitet som handlande människor.

Samtidigt tog den långa högkonjunkturen slut i början av sjuttioalet vilket minskade efterfrågan på arbetskraft, medan en stark invandring till Västeuropa ökade tillgången. Därför minskade också arbetets marknadsvärde och därmed arbetarnas makt på marknaden. Samtidigt havererade de yttre omständigheter som hade hjälpt arbetarrörelsen under efterkrigstiden — USAs hegemoni och Sovjets oppositionsroll.

Från åttiotalets början låg arbetarrörelserna lamstagna och förvirrade i större delen av systemcentrum, utan vare sig lokal förhandlingsmakt eller marknadsmakt, och dess vinster från de senaste femton åren togs tillbaka.

I stället stärktes arbetarrörelsen i de delar av systemperiferin dit kapital exporterades, från och med sjuttioalet främst i Brasilien och Sydafrika, från åttiotalet Sydkorea och Taiwan, och från nittioalet också Kina.

Systemperiferins arbetarrörelser

Kring världsmarknadssystemets etableringar i periferin — jordbruksplantager, gruvor och apparater för råvarutransport till centrum — växte frön till arbetarrörelse upp tidigt. Sockerrörspanlagernas arbetare lärde sig att förhandla med plantageägarna trots sitt rättsliga underläge, genom att utnyttja maskningsteknik, sabotage och flykt till skogen; ett slavuppror på Haiti grundade Amerikas andra självständiga republik — se kapitlet

Systemperiferins försvar mot centrum — och de första strejkerna i Västafrika inträffade på 1890-talet, bara något årtionde efter den europeiska ockupationen. Men på de flesta håll i periferin förblev heltidsarbetarna få ända fram till i våra dagar, och arbetarrörelser förblev därmed små och tämligen maktlösa. Bara som allierade med nationella rörelser har de kunnat göra sig bemärkta, och fått betala för det. Först i slutet av nittonhundratalet har de börjat få egen tyngd.

Det hänger samman systemperiferins funktion.

Avsikten med periferier är att sänka kostnaden för arbetskraft. I systemets centrum hade de direkta producenterna efter sextonhundratalets upprorsrörelser tvingat stater och kapitalägare att börja ersätta våldet med integration. Efter franska revolutionen gick utvecklingen snabbt, och arbetarna fick en allt större del av det ekonomiska överskottet i form av högre löner och socialförsäkringar. Men någon måste betala för detta, och det var arbetarna i periferin.

Arbetarna i periferin hade nämligen två stora handikapp jämfört med arbetarna i centrum.

För det första var systemperiferierna inte lika politiskt känsliga som systemcentrum. I centrum var det svårt för de styrande att använda våld utan att stöta sig med stora mellanskiktsgupper som de var politiskt beroende av. I periferin fanns inga sådana grupper, varför våld var mer accepterbart för systemet. I verkligheten har också relationerna mellan kapitalister/stater och arbetare alltid kännetecknats av våld i systemperiferierna, från femton-sextonhundratalets slaveri till dagens diktaturer och förbud mot facklig organisering.

För det andra, och viktigare, hade systemperiferiernas arbetare sämre motståndsteknik och facklig förmåga, åtminstone i början. Systemperiferiernas arbetare rekryterades direkt från landet och var ovana vid industriella förhållanden. I normalfallet tog det en generation innan fackliga traditioner hade övats in och arbetarna började kunna göra effektivt motstånd mot exploateringen. Det tog en generation innan nya stadsbor hade lärt sig att överleva i staden och utnyttja dess terräng i politiska syften.

De första generationernas arbetare i systemperiferin var inte heller heltids- eller helli-vsanställda arbetare och hade därför inte så stort intresse av att organisera ett försvar.

Helproletariserade, urbaniserade arbetare som är helt anpassade till industrisamhället måste avlönas så att lönen täcker hela livet, inklusive barndom, utbildning, sjukdom, arbetslöshet och ålderdom. Deras löner måste därför vara ganska höga. Om arbetarnas familj kan stå för barnuppfostran, sjukvård, arbetslöshetsersättning och pension kan lönen begränsas till vad arbetarna behöver under sin aktiva tid. Men då måste de alltså ha en bas i självhushåll [53].

Och de hade arbetarna i systemperiferin och har i viss utsträckning fortfarande. Få var nämligen intresserade av att arbeta i de centrumägda gruvorna och plantagerna. För att få någon att arbeta där över huvud taget måste kolonialmakten använda tvång, ett tvång som bestod i att betala skatt i kolonialmaktens valuta eller i att slavarbete. Under sådana

53. Systemet har beskrivits av Claude Meillassoux: *Maidens, meal and money; capitalism and the domestic community*, Cambridge University Press 1981.

förhållanden blev arbete något socialt degraderande, något byarnas unga ägnade sig åt under några få år, för att sedan återvända hem. Omsättningen av folk var därför hög. Motivationen att organisera fackföreningar var motsvarande låg.

Istället var det exempelvis järnvägsarbetare, kommunalarbetare och hamnarbetare som blev arbetarrörelsens pionjärer i systemperiferin; deras sysslor krävde utbildning varför arbetarna var permanent anställda. Så var det i Colombia, i Nigeria, i Tanzania, i Argentina och i Indien [54]. På en del håll där jordägandet var starkt monopoliserat och inte tillät vandringsarbete, främst i Latinamerika, uppstod också en professionell gruvarbetarkår som på sina håll fick en nyckelroll.

I Chile, till exempel, var arbetarrörelsepionjärerna visserligen järnvägsarbetare, men det var arbetarna i nitratgruvorna som först erövrade en maktposition i samhället. Nitrat var Chiles främsta exportprodukt, och i nitratdistrikten i öknarna i norr fanns bara arbetare och företagens representanter, varför konflikten var naken. Arbetarna byggde snabbt upp en egen identitet som inför offentligheten representerade 'det chilenska folket' mot de utländska nitratbolagen [55].

Nitratarbetarnas *mancomunales* eller arbetarkommuner — ekonomiska, politiska och kulturella organisationer som ordnade försäkringar, gav ut tidningar och arrangerade teaterföreställningar — blev därför tidigt respekterade av medelklassen som en möjlig samarbetspartner.

Denna möjliga allians med medelklassen för ett nationellt mål blev tidigt de chilenska arbetarorganisationernas huvudstrategi. Redan under lågkonjunkturen 1919 lade de ned mycket energi på att dra in grupper som t.ex. lärare och kontorspersonal i både gatuprotester och fackligt arbete. Strategin gav utdelning. Bara efter ett år började staten ge efter för de fackliga kraven. Men samtidigt ställde den upp villkor i form av en snårig arbetslagstiftning tvingade fram en kår av fackliga funktionärer som kunde tolka alla regler. Dessa funktionärer fortsatte ända till långt efter Unidat Popular-regeringens fall 1973 att driva den allianspolitik med medelklassen för nationella krav som fått den att uppstå. Arbetarna själva ställdes därmed åt sidan och förlorade det mesta av sin självkänsla.

Mer kända är de bolivianska tenngruvearbetarna, som har följt en liknande strategi sen 1930-talet. De har varit baserade i isolerade gruvsamhällen långt från större befolk-

54. Litteraturen om periferins arbetarrörelser är knapp — något som nästan alla författare i ämnet påtalar. Om latinamerikanska arbetarrörelser rekommenderas varmt Charles Bergquist: *Labor in Latin America*, Stanford University Press 1986. Sylvia Ann Hewlett & Richard S Weinert: *Brazil and Mexico: patterns in late development*, Institute for the Study of Human Issues 1982, och Edward C Epstein (ed): *Labor autonomy and the state in Latin America*, Unwin Hyman 1989, kan komplettera. Om afrikanska arbetarrörelser har Robin Cohen skrivit eller redigerat ett antal böcker: Richard Sandbrook & Robin Cohen: *The development of an African working class*, Longman 1975, Robin Cohen: *Labour and politics in Nigeria*, Heineman 1974, och William Cobbett & Robin Cohen (ed): *Popular struggles in South Africa*, *Review of African political economy*, 1987. Asien är sämst dokumenterat. Där finns t.ex. Mark Selden: *The proletariat, revolutionary change, and the state in China and Japan 1850-1950*, i Immanuel Wallerstein (ed): *Labor in the world social structure*, Sage 1983, och Frederic Deyo: *Beneath the Miracle — labour subordination in the new Asian industrialism*, University of California Press 1989. Det finns också två samlingsvolymer redigerade av Roger Southall: *Labour and unions in Asia and Africa*, Macmillan 1988, och *Trade unions and the new industrialisation of the third world*, Zed 1988, som innehåller en del läsvärt.

55. Charles Bergquist: *Labor in Latin America*, Stanford University Press 1986.

ningscentra, men landets beroende av tennexport och av utländska gruvbolag har ändå gjort dem till en dominerande politisk aktör. Deras strejker har till- och avsatt regeringar och omvänt gjort det nödvändigt för landets medelklassbaserade politiska partier att slåss om inflytandet i gruvarbetarfacket. De var den kraft som så länge gjorde det omöjligt att garantera exploateringen med annat än terroristiska militärregimer, och även detta bara tillfälligt [56].

Arbetarrörelser som juniorpartners

Med utflyttningen av textilindustri från centrum till periferi, främst till Japan, Kina och Indien från nittonhundratalets början, kunde en mer omfattande arbetarrörelse växa fram i sådana nya industriländer. I absoluta tal var det sällan fråga om många människor; den arbetarrörelse som skakade Kina på tjugotalet omfattade inte mer än en miljon av Kinas halva miljard. Men den var strategiskt placerad. Tack vare att den kunde slå direkt mot centrumskolonialmaktens exploatering var den en värdefull partner i den anti-imperialistiska rörelsealliansen, se kapitel 6 [57].

I Kina fanns sedan länge liksom i Europa hantverkartraditioner och gesällskapsorganisationer; hantverkare varit drivande i bojkottaktioner mot europeiska varor redan på 1830-talet. Men de första fackföreningarna byggdes upp i moderna industrier, främst järnvägar, textilindustri och i någon mån gruvor, som en del av fjärdemaj-rörelsen men även stimulerad av den globala strejkvågen i samband med första världskrigets slut. En del av fjärdemaj-rörelsen hade inspirerats av ryska revolutionen; den bildade ett kommunistparti som såg som sin förnämsta uppgift att knyta ihop lokalt bildade fackföreningar i ett stabilt nätverk över hela Kina (se kap 6: Systemperiferiernas försvar mot centrum).

Detta var inte alls lätt; i det kaotiska Kina skulle tjugotalet erbjuda många dramatiska exempel på vunna strejker och ivrigt organiserande som plötsligt byttes i våldsam repression i händerna på en eller annan krigsherre. Men de främsta arbetaraktionerna hade relativt lite med denna organisering att göra och centerades kring sjömän och hamnarbetare i det brittiska imperiets stödjepunkt i Ostasien, Hongkong.

År 1922 gick sjömännen i strejk och hade stor framgång sedan de fått stöd av hamnarbetarna. De hade också hjälp av den lokala regim som nationalister och kommunister gemensamt satt upp i Guangzhou en bit därifrån, som med glädje såg den brittiska kolonialismen drabbas av svårigheter, och transportarbetarna i Hongkong blev något av en spjutspets i den nationella rörelsen.

Den stora strejkrörelsen 1925-26 började i Kinas textilcentrum Shanghai, sedan kvinnliga textilarbetare beskjutits av den koloniala polisen. Men det var återigen sjömän och hamnarbetare i Hongkong som utgjorde ryggrad. Sedan en protestdemonstration där likaledes beskjutits förklarade de generalstrejk. Strejken skulle hålla på nästan ett år och bli den kvantitativt största strejken någonsin.

Strejken var otroligt välorganiserad. Den försörjdes ekonomiskt av ett nätverk bland

56. James Dunkerley: *Rebellion in the veins*, Verso 1984.

57. Mark Selden: *The proletariat, revolutionary change and the state in China and Japan*; Jean Chesneaux, *The Chinese labor movement 1919-1927*.

kinesiska emigranter i hela Asien och USA, den hade en egen polis som patrullerade Hongkong, den organiserade skolor för att utbilda de strejkande i läsning och politik, och den organiserade en bojkott av alla engelska varor. Det berättas att Hongkong var så lamslaget att överklassfruarna måste köpa sin mat själva. Efter ett år var staden praktiskt taget ruinerad. Men då hade de kinesiska köpmännen som i början stött strejken fått nog; de var också nästan ruinerade av att inte få handla med England, och de fick den nationalistiska Guangzhouregeringen med sig på att arresteras strejkledningen och blockera strejkunderstödet. Detta kanske inte hade varit så allvarligt om inte arbetarna själva hade börjat ifrågasätta varför de ensamma skulle offra sig för kinesiska nationella mål [58].

Hongkongstrejken är ett bra exempel på fördelar och nackdelar med allianser: om det passar kan de ge stora fördelar – men riskerna är uppenbara.

För att snabbt hitta en kompromiss bestämde sig nationalisterna och kommunisterna att istället för facklig organisering satsa på snabb militär erövring av Kina och startade den så kallade Nordexpeditionen. Den var mycket framgångsrik, så framgångsrik att nationalistpartiet ansåg sig klara sig själva, utan stöd av kommunistinfiltrerade fackföreningar. I april 1927 slog den till mot fackföreningarna i Shanghai och utplånade dem. Resten av den fackliga rörelsen drevs under jorden.

Den strejkrörelse som tjugo år senare underminerade kuomintangregeringens prestige hade inga politiska mål utan syftade enbart till att lönerna skulle hålla jämna steg med inflationen. Det var därför lätt för den nya kommunistiska regeringen att sluta avtal med arbetarna om högre löner och socialpolitik, åtminstone för kärngrupperna, mot att arbetarna avstod från sin självständighet.

Priset betalades av tillfällighetsarbetarna, de icke fast anställda, vilka under hela Folkrepubliken tid har uppgått till tiotals miljoner. De står fortfarande utanför all integration. De var en av de grupper som försökte hävda sig under kulturrevolutionen. De stod t.ex. bakom den kortlivade Shanghai kommunen i februari 1967. Men mot både stats- och partifunktionärernas och de privilegierade kärnarbetarnas fientlighet blev deras vinster små och kortvariga [59].

Ibland kunde ett sådant samarbete mellan arbetarrörelse och nationell rörelse ta sig uttryck i att arbetarorganisationer startades av anti-koloniala intellektuella, t.ex. i Indien där denna tradition fortfarande ger skugggrörelser ur medelklassen ett stort inflytande över arbetarnas fackföreningar.

I Indien fick arbetarrörelsen aldrig lika stark ställning i den anti-imperialistiska alliansen som i Kina och Latinamerika [60]. Aktioner som järnvägstrejken i Bengalen år 1906 och generalstrejken i Bombay år 1907 kunde visserligen visa arbetarrörelsens värde som partner, men ruckade inte borgerskapets hegemoni. I Indien var centralregeringen inte svag som i Kina och borgerskapet var starkt och samlat i Indiska Nation-

58. Robert James Horrocks: *The Guangzhou-Hong Kong Strike, 1925-1926; Hong Kong Workers in an Anti-Imperialist Movement*, The University of Leeds, Department of East Asian Studies, 1994.

59. Jack Gray: *Rebellions and revolutions, China from the 1800s to the 1980s*, Oxford University Press 1990.

60. Jaganath Pathy: *The structure of the Indian working class and conventional unions*, i Roger Southall (ed): *Labour and unions in Asia and Africa*. Sukomal Sen: *Working class of India*, South Asia Books 1977, kompletterar med empiri men är trötsamt apologetisk å kommunistpartiets vägnar.

alkongressen. Den lilla arbetarklassen, främst bestående av textilarbetare i Bombay och vandringsarbetare i juteindustrin runt Calcutta, lät sig därför oftast ledas av politiker ur det 'utvecklingsvänliga' borgerskapets led, en allians som inte var alltför destruktiv så länge som även det indiska borgerskapet var marginaliserat under brittiskt styre. Men redan omkring 1930 började den indiska arbetarrörelsen splittras upp efter partitillhörighet, grundad inte i arbetarrörelsens erfarenheter utan i den indiska självständighetsrörelsens. Denna splittring har bestått långt efter det att dess orsaker upphört att spela någon roll.

Det koloniala Afrikas arbetarrörelse hade en ännu bräckligare bas, grundad som den var i vandringsarbetare i gruvor och på plantager och ett fåtal järnvägs- och hamnarbetare. Men i det koloniala Afrika var de nästan den enda organiserade kraft som fanns [61]. Därför var det ofta ur arbetarrörelsens aktioner som självständighetsrörelsernas styrka kom. I Angola organiserades den första självständighetsrörelsen som ett svar på platagearbetarnas strejk 1961, i Nigeria och Ghana var det generalstrejker, 1945 resp 1950, som spred självständighetsrörelsen utanför den lilla kretsen av universitetsutbildade, och i Zambia spelade koppargruvearbetarna samma roll. I de självständiga afrikanska staterna har arbetarrörelsen behållit sin centrala ställning och kunde åtminstone fram till Internationella Valutafondens maktövertagande på nittitalet hävda arbetarnas intressen. Exempelvis beskriver Van Hear hur de nigerianska arbetarna framgångsrikt kunde stå emot militärdiktaturen och värna sin köpkraft och sina organisationer under 80-talet, trots lågkonjunktur och sjunkande exportinkomster [62]. Och i Zambia var det fackföreningscentralen ZCTU som i kraft av sin demokratiska legitimitet ledde motståndet mot Kaundas allt mer godtyckliga regim och mot IMF-anpassningen under åttitalet; det betydde då föga att ZCTU formellt bara representerade en obetydlig minoritet [63].

I de efterkoloniala länderna fortsatte alliansen att leva under lång tid. Den tog sig då uttryck i att karriärsugna falanger av det inhemska borgerskapet sökte stöd hos arbetarrörelsen för sina egna strävanden att ta sig ur beroendet av centrum. Strategin gick ut på att en relativt välavlönad arbetarklass kunde utgöra köpkraftsbasen för uppbyggnad av en inhemsk konsumtionsindustri. Att pengarna stannade i landet som löner istället för att tas hem av de utländska företagen som vinster var heller ingen nackdel. Som vederlag för förmånerna fick arbetarna finna sig i paternalistisk styrning. Denna strategi, som brukar kallas importsubstitutionsmodellen, blomstrade i hela världen fram till efterkrigskonjunkturens nedgång 1973 (se mer om detta i Kapitel 6).

I Brasilien, där plantagegrödor som socker, kaffe och kakao var viktigaste exportvaror, var det arbetsministeriet som under Vargas presidentskap på femtitalet samlade städernas arbetare i fackföreningar vars direkta syfte var att utgöra stöd för regeringen. De direkta producenterna i exportsektorerna — vare sig småbrukare, arrendatorer eller

61. Robin Cohen: Labour and politics in Nigeria och Richard Sandbrook & Robin Cohen: The development of an African working class. Enligt Cohen är det fortfarande så — den enda alternativa organiserade kraften är militären som därför blir vad andra klasser och grupper i samhället får stödja sig på.

62. Nicholas Van Hear: Recession, retrenchment and military rule: Nigerian labour in the 1980s. I Southall (ed): Trade unions and the new industrialisation of the third world.

63. Paschal Mihyo: Against overwhelming odds: The Zambian trade union movement, i Henk Thomas (ed): Globalization and third world trade unions, Zed 1995.

lantarbetare — omfattades inte av systemet eftersom det var deras roll att betala. Den paternalistiska kontrollen hindrade dock inte att även arbetarna lärde sig att utnyttja systemet frammot sjuttitalet och att gradvis bygga upp ett parallellsystem [64].

Det mest klassiska exemplet på hur ett nationellt borgerskap försöker ta sig ur beroende av systemcentrum genom att satsa på inhemsk hemmamarknadsindustri genom samarbete med arbetarrörelsen är den peronistiska politiken i Argentina, där arbetarna ovanligt nog kunde behålla en hög grad av självstyre [65].

Den argentinska ekonomin grundades från slutet av artonhundralet på en oerhört lönsam köttexport som lockade invandrare från Europas alla hörn. I Buenos Aires växte det upp småindustrier för den inhemska efterfrågan, vars hantverksarbetare organiserade sig i en livaktig anarkistisk arbetarrörelse. Men den rörelsen förblev kraftlös, av två skäl. Dess deltagare var invandrare och kunde därför av den argentinska medelklassen behandlas som något ovidkommande. Men viktigare var att det var så svårt att organisera en facklig rörelse inom ekonomins nyckelsektor, köttexporten. Arbetarna i de fem stora slakt- och fryshusen var lätt ersättbara, och så snart de försökte ta upp en facklig kamp ersattes de med nya invandrare direkt från hamnen. Så krossades t.ex. deras mest heroiska försök, slakthusstrejken 1918, då beväpnade gäng drev omkring i arbetarstadsdelarna i en veckas tid och mördade folk som hämnd.

Det var inte förrän under andra världskriget som slakthusen organiserades fackligt och den argentinska arbetarrörelsen blev stabil. Då stannade invandringen av på grund av kriget, men lika viktigt var att slakthusen, dittills argentinskägda, hade köpts upp av nordamerikanska företag som introducerade fordistisk löpande bands-teknik. De argentinska arbetarna lärde sig snart den nordamerikanska strejkteknik som hörde samman med denna, och under de första krigsåren organiserade kommunister en stark fackförening i slakthusen. År 1943 gick den ut i strejk.

Då hade en nationalistisk falang av borgerskapet kommit till makten på ett program om 'nationell utveckling', dvs karriär i världsmarknadssystemet. Eftersom köttexporten var utlandskontrollerad såg regeringen med viss välvilja på den organiserade arbetarrörelsen där och medlade fram en för arbetarna fördelaktig kompromiss. Den kommunistiska fackledningen, mån om att inte störa de allierade krigsansträngningarna, accepterade budet. Arbetarna gjorde det inte. De avsatte kommunisterna, valde en ny, icke-ideologisk ledning och fortsatte strejken. De var effektiva — de hade upptäckt att det räckte med att elektrikererna gick i strejk för att hela slakthusindustrin skulle stanna av.

Under två års tid kunde slakthusarbetarna genom nordamerikansk strejkteknik och ständiga förhandlingar med arbetsministern, överste Perón, förbättra sina arbetsvillkor. Andra fack drog också nytta av situationen. År 1945 avsattes Perón av sina kolleger, anklagad för alltför stor arbetarvänlighet. Då arrangerade slakthusarbetarna en landsomfattande resning, inte olik den i Ryssland 1917, och Perón kom tillbaka som president, som det nybildade arbetarpartiets kandidat.

64. Hewlett & Weinert: Brazil and Mexico, patterns in late development, Institute for the Studies of Human Studies, 1982.

65. Charles Bergquist: Labor in Latin America, Stanford University Press 1986.

Nu hade arbetarrörelsen givit ett eftertryckligt stöd till den nationalistiska borgerskapet. Men i fortsättningen blev utbytet magert. Centrummakterna såg med ovilja på den argentinske uppkomlingen och investerade i australisk köttproduktion istället, och intäkterna sjönk. Nationalistiska experiment blev allt mindre värda för borgerskapet medan kooption och arbetslagstiftning blev allt mindre värda för arbetarna. Konflikterna ökade därför och blev allt blodigare tills industrin helt enkelt lades ner och arbetarrörelsen utplånades.

På detta sätt har systemperiferins arbetarrörelser kunna kompensera för sin lilla numerär genom att medvetet alliera sig med ambitiösa borgerskap och samtidigt anknyta till en global arbetarrörelseidentitet — dvs en europeiskt inspirerad. Detta var inte helt utan kostnader. Ofta drogs arbetarna in i konflikter som var irrelevanta för dem, som exempelvis när Mexicos arbetarrörelse lät sig mobiliseras till borgerskapets stöd mot bönderna på ett europeisk-modernistiskt program. Men en anslutning till en sådan global arbetarrörelseidentitet stärkte ändå arbetarrörelserna som kollektiv global kraft.

Enligt Charles Bergquist är det följande faktorer som avgör om arbetarrörelsen blir stark i ett periferiland [66]:

När ägandet är koncentrerat i den dominerande exportindustrin gynnas utvecklingen av en särskild arbetaridentitet med stark självkänsla, vilket stärker arbetarrörelsen. Exempel kan vara Chile och Venezuela på tretti-fyrtitalen. Om industrin är diversifierad och inriktad på inhemsk konsumtion försvagas identiteten och därmed arbetarrörelsen, förutsatt att den inte omfattar majoriteter. Exempel kan vara Argentina före 1920.

Om den dominerande exportindustrin är starkt kapitalberoende och därför blir beroende av utländska kapitalägare framstår dess arbetare som representanter för nationella strävanden och får stort värde i en nationell allians. Exempel på detta kan vara Venezuela och Mexico.

Om det råder stor tillgång på invandrare, från landsbygden eller från andra länder, är det svårt att organisera en arbetarrörelse. Exempel är Argentina före 1940, Sydafrika före 1975 och Kuwait under sjutti- och åttitalen.

Om den liberala världshandelsmodellen har temporär framgång har medelklassen inga skäl att alliera sig med arbetarna vilket isolerar dessa politiskt och gör det svårt för dem att handla. Exempel kan vara Taiwan på sjutti- och åttitalen och Argentina före 1930.

Det finns också faktorer som inte nämns av Bergquist. Arbetets organisering och inhemska elitens outhärdlighet i stormaktsspelet spelar roll, liksom kulturella traditioner. Till och med vandringsarbetare har en politisk styrka som har visat sig kompensera för fackliga tillkortakommanden i exempelvis Afrika. De är nämligen ofta sina hembyars länk med omvärlden och kan därmed kommendera oproportionerligt stort politiskt stöd. Men poängen är att styrkan inte bara är beroende av numerär och ekonomisk konjunktur.

Arbetarrörelser under exportregimer

Monoporsektorer som har förlorat sina monopol lokaliseras hela tiden ut från centrum

66. Charles Bergquist: *Labor in Latin America*, Stanford University Press 1986.

till periferin. I slutet av artonhundratalet var det textil, i mitten av nittonhundratalet var det stål, från 1970-talet var det bilar och elektronik som lokaliserades ut på det sättet. Utlokaliseringen kan ta olika politiska former. I nittonhundratalets början skedde det i form av importsubstitution, dvs. periferiländers eliter strävade efter ökat manöverutrymme i syfte att avancera in mot centrum i systemet, och sökte därför tillägna sig kontrollen över industrier som tillverkar det landet självt behövde. I slutet av nittonhundratalet, då kapitalbehovet har blivit så stort att få periferiländer längre kan finansiera uppbygget av en egen allsidig industri, sker det i form av exportorientering, dvs. periferiländernas eliter strävar efter avancemang i systemet genom att utnyttja profitabla nischer på världsmarknaden. För arbetarrörelser har dessa två strategier erbjudit olika arbetsvillkor.

Historiskt sett har importsubstitution, med sitt behov av en nationell konsumentmarknad, gynnat mer subtila former av kooptering i nationella allianser där arbetarrörelsen har fått ekonomiska favörer men haft små möjligheter till egna initiativ. Exportorientering har krävt låga löner och usla arbetsvillkor och därför ofta hört ihop med ett auktoritärt förtryck.

Från sjuttitalet flyttade transnationella företag fabriker från Europa och Japan till 'politiskt stabila' länder i periferin som Brasilien, Sydafrika, Sydkorea och Iran. Inhemska företag lånade pengar från centrumbaserade banker och investerade i egen produktion för export. Det gjorde företag också i länder som tidigare satsat på importsubstitution som t.ex. Argentina, Polen och Indien.

Den långa högkonjunktursens slut 1973 fick därför inte lika förödande följder för periferins arbetarrörelse som för centrums. På sina håll kunde arbetarrörelsen nå imponerande framgångar, i kraft av sitt ökande antal och i kraft av att den nya utvecklingsstrategin frigjorde arbetarna från de paternalistiska organisationer den antikoloniala rörelsen och den statliga importsubstitutionsstrategin hade tvingat på dem.

I Brasilien bröts arbetarrörelsens beroende av staten av en serie strejker i den transnationella metallindustrin i São Paulo 1978-80 [67]. Denna rörelse organiserade sig i slumstadsdelarna för kollektivtrafik, el, vatten och sophämtning långt innan den gick blev effektiv på arbetsplatserna, se kapitel 9.

Den brasilianska militärregimen hade under sexti- och sjuttitalen varit unikt framgångsrik i att attrahera transnationella företag med låga löner och förbud mot opposition. Följaktligen ökade antalet industriarbetare från två till elva miljoner under en period när arbetarlönerna minskade med två tredjedelar. De statsberoende fackföreningarna hade inte försökt göra något åt detta. Från 1974 började därför oppositionsgrupper framträda som samtidigt organiserade oberoende nätverk av arbetarkommittéer och skaffade positioner i de officiella facken.

År 1977 organiserade denna slumstadsdelarnas kvinnorörelser en kampanj mot förfälskningen av den prisstatistik som reglerade lönerna och skämde de fackliga skuggorganisationerna att bli militanta. På kort tid kunde de framträda som en nationell aktör i

67. Gay Seidman: *Manufacturing militance, workers' movements in Brazil and South Africa 1970-1985*, University of California Press 1994. Maria Helena Moreira Alves: *Trade unions in Brazil: A search for autonomy and organization*, i Edward Epstein (ed) *Labor autonomy and the state in Latin America*, Unwin Hyman 1989.

stånd att bryta tystnaden om förtrycket av arbetarna, och kopplade kampanjen till krav på demokratisering. Året efter började en strejkrörelse som utnyttjade alla möjligheter som automationen ger. Inom några veckor hade den nått hela landet, och som ledning för rörelsen framträdde alltmer metallarbetarfacket i São Bernardo utanför São Paulo. Alltmer började rörelsen strunta i de paternalistiska arbetslagarna och förhandla direkt med företagen utifrån sin 'lokala förhandlingsmakt'. I kraft av sin fackliga styrka kunde rörelsen också bli ledande aktör i kampen för demokrati, och samordna kvarterskommittéer, kyrkor, intellektuella och oppositionspolitiker.

I inget land var systemet med arbetsvandrande halvproletärer så dogmatiskt utformat som i Sydafrika, där det var grunden för samhällssystemet — apartheid. Långt efter det att industrin blivit huvudnäring förutsattes dess arbetare 'återvända' till ett självhushållsjordbruk under icke-arbetsperioder, ett självhushållsjordbruk som till yttermera visso inte ens kunde försörja de heltidsjordbrukande eftersom den vita minoriteten hade lagt beslag på nästan all jordbruksmark.

Det var därför rimligt att det var just arbetarrörelsen som var huvudaktör i rörelsen mot apartheid under 70- och 80-talen, se också kapitel 8 [68].

Systemet med arbetsvandring grundades för gruvornas behov. Men från 1974 började dessa förlita sig till fast anställda för att undvika svart nationalistisk smitta från det självständiga Mozambique. Detta ledde till ökad facklig organisering och till bildandet av gruvarbetarfacket NUM som fortfarande har en central roll i all folkrörelseorganisering i Sydafrika. Från och med sjuttitalet började också kapitalimporten nå resultat och en tillverkningsindustri och en industriarbetarklass uppstå. År 1974 utbröt den första landsomfattande strejkvågen med början i gummiindustrin i Natal.

I Sydafrika rådde ett tillstånd som påminde om det tidiga artonhundratalets England, dvs arbetare och rösträttslös var ungefär samma sak. Därför fick också arbetarrörelsen en häpnadsväckande bredd och förankring. I arbetarstadsdelarna var kyrkor, barer och butiker delar av arbetarrörelsens organisering, och hyresstrejker var ett lika användbart sätt som gruvstrejker att hävda arbetarnas rätt mot kapitalägarna. De svarta medborgarrättsorganisationerna, ANC såväl som UDF, dominerades av fackliga funktionärer.

Omkring 1990 hade arbetarrörelsen gjort apartheid till en omöjlig princip. Arbetarstadsdelarna kunde bara behärskas militärt, vilket i längden blev oerhört dyrt. Den lokala eliten tvingades börja överväga om inte integration och kooperering var lönsammare i längden.

Sydostasien har varit den tredje huvudmottagaren för kapitlexport. Här dröjde det in på åttitalet innan arbetarrörelsen fick någon kraft. Det hade två skäl: barnarbete och det kalla kriget [69].

68. William Cobbett & Robin Cohen (ed): *Popular struggles in South Africa, Review of African Political Economy* 1987. Cobbett & Cohen redogör också för hur regimen har kunnat utnyttja den lilla svarta överklassen av affärsmän och 'hemlands'-funktionärer, organiserade i Inkhata, till sin fördel.

69. Lars Lindström: *Accumulation, regulation and political struggles, Manufacturing workers in South Korea*, University of Stockholm 1993. Frederic Deyo: *Beneath the miracle — labor subordination in the new Asian industrialism*, University of California Press 1989 samt Walden Bello & Stephanie Rosenfeld: *Dragons in distress*, Institute for Food and Development Policy 1990 beskriver de s.k. tigrarnas utvecklingsstrategier. Hagen

Industrialiseringen inleddes med produktionsprocesser som krävde minimal utbildning. Som arbetare anställdes med förkärlek flickor i 18-årsåldern som hyrdes ut av rekryteringsföretag; de såg sig inte som arbetare på livstid utan arbetade tillfälligt i industrin för att tjäna ihop lite pengar innan de gifte sig; de kunde inte förväntas engagera sig i någon klasskamp. För säkerhets skull inordnades de under en militär disciplin som gällde även fritiden.

Dessutom har Sydostasien haft stor betydelse som antikommunistiska fästningar där USA har haft ett mycket stort intresse av att upprätthålla och finansiera auktoritära regimer.

Den sydkoreanska industrialiseringen ägde rum under auktoritärast möjliga förhållanden, med en despotisk militärdiktatur som tillämpade närmast fånglägersliknande villkor på arbetsplatserna. De första som revolterade var kvinnorna i textilindustrin — ofta relativt små arbetsplatser i kyffiga lokaler men samlade i större industriområden. År 1976 tog textilarbeterskorna på Dongil över det ditills företagsledda facket och lyckades under några år hävda sin rätt till föreningsfrihet, trots bolagets hyrda slagskämpar och brutal kravallpolis, främst genom att upprätta samarbeten med kyrkor och studenter som kämpade för demokratisering. De tystades så småningom genom avsked och våld, men testamenterade en tradition av samarbete mellan arbetarrörelse och demokratiseringssträvanden som ibland — i synnerhet sedan militärdiktatorn Pak dött 1979 — spreds inom hela samhället.

Emellertid tillträdde snart en ny militärdiktatur som tryckte ner folkrörelserna och uppmuntrade framväxt av verkstadsindustri med löpande band. Efter något decennium av halvhemligt organiserande i kulturföreningar och kvällskursverksamhet slog arbetarna i Hyundais jättelika industrikomplex i Ulsan till under sommaren 1987.

De hade, också delvis i smyg, upprättat förbjudna fackliga organisationer på varje arbetsplats för sig, och i augusti utsåg de en gemensam förhandlingsdelegation som krävde förhandlingar med koncernledningen - på deras kravlista stod rätt att ha vilken frisyrr man ville, samt facklig rätt att förhandla om löner. När företaget vägrade organisera arbetarna en demonstration med 60.000 deltagare in till stadscentrum, anförda av företagets brandbilar och sandblåstringsmaskiner. Kravallpolisen som tänkt använda sin vanliga taktik mot dem såg för gott att dra sig undan och arbetsministern kom och lovade uppfylla arbetarnas alla krav.

Emellertid brydde sig Hyundais patriark inte om arbetsministern utan stängde fabriker och kallade på ännu fler kravallpoliser — med påföljd att generalstrejk i Ulsan och tio dagars gatustrider utbröt. Sen började driften igen utan att någondera av parterna hade givit med sig det minsta, och under ett par års tid böljade strejker och kravallpolisattacker fram och tillbaka tills företaget i praktiken gett med sig på samtliga punkter utan att för den skull erkänna det offentligt.

Koo anser att arbetarnas styrka hade två rötter:

- den extremt förödmjukande despotismen på företagen lämnade inget val
- regimen blev alltmer isolerad gentemot både arbetare och medelklass

som alltmer uppfattade sig som "folket", minjung på koreanska, skilt från eliten, och därmed med starka intressen av samarbete.

Iran var under sexti- och sjuttitalen Västasiens viktigaste mottagaren av kapitalexport, tack vare sin repressiva och utvecklingsvänliga regim. Men industrialiseringen var inte lika genomgripande som i Brasilien och Sydostasien. Därför kunde terrorn länge förhindra en bredare arbetarrörelseorganisering. Det var först när medelklassen förenats med jordreformens avhysta bönder i opposition mot regeringen som arbetarrörelsen kunde bli effektiv. Det var oljearbetarnas strejk som fällde regimen 1978, varpå en ettårig strejkrörelse i hela industrin vållade den nya islamska regeringen stort besvär för en tid. Men nu tycks denna ha lyckats med det trick som alla nationalistiska regimer förlitar sig till — paternalistisk facklig organisering [70].

Polen var en stor mottagare av kapital under sjuttitalet, kapital som användes till modernisering av industrin i exportsyfte. Politiken resulterade i början av åttitalet i överkapacitet, stora skulder och en fordistisk industriorganisation som var känslig för arbetarrörelsens mobilisering just i det ögonblick som den ekonomiska åtstramningen drabbade arbetarna. Följden blev en av de mäktigaste men också tvetydigaste arbetarrörelsemobiliseringarna under nittonhundratalet [71].

Tack vare det centraliserade ägandet i den polska industrin spred sig organiseringen av den nya självständiga, basdemokratiska fackföreningen Solidaritet på några veckor över hela landet. I grunden var Solidaritet en arbetarorganisation. Men eftersom den på kort tid visade sig oerhört slagkraftig blev den en tillflyktsort för en mycket bred mobilisering där medelklassen efterhand dominerade. Arbetarnas krav marginaliserades successivt. Militärens maktövertagande underlättade processen. Medan repressionen slog sönder arbetarnas organisering kunde medelklassdiskussionen utvecklas ostört fram till regimskiftet 1990.

Under nittitalet har mobiliseringarna i dessa 'gamla' nya industriländer mattats av. Det tidigare så militanta fackföreningscentralen KCTU i Sydkorea hade inte mycket att komma med när arbetsrätten avskaffades 1998. Det brasilianska arbetarpartiet, en skapelse av arbetarrörelsen, råkar mer och mer i händerna på karriärpolitiker. Det beror på att industrierna har flyttats vidare till ännu nyare lokaliseringar för att dra nytta av ännu lägre löner och, förhoppningsvis, facklig oerfarenhet. Samtidigt tämjs fackföreningarna på samma sätt som de europeiska fackföreningarna tämjdes, genom byråkratisering av relationerna mellan arbetare och företag. Arbetarna drabbas därför, precis som sina europeiska och nordamerikanska kolleger, av att arbetets marknadsvärde sjunker. Samtidigt förlorar de sin arbetsplatsmakt när företagsledningen informaliserar produktionen, dvs alltmer köper halvfabrikat av oorganiserade småföretag istället för att tillverkas i den fackligt lättorganiserade storindustrin.

Men vad arbetarrörelsen förlorar där industrin lokaliseras ut vinner den där industrin lokaliseras in. I länder som Kina, Indonesien och Indien ökar strejkkvoten, vilket

70. Assef Bayat: *Workers & Revolution in Iran*, Zed 1987

71. Alain Touraine et al: *Solidarity*. Cambridge University Press 1983.

Fig 5:1. Fördelningen av industriarbetare i världen 1965 ovan resp 1990 nedan. Varje fyrkant motsvarar en miljon. Proportionen i det gamla industriella centrum har minskat från 45% av 136 miljoner till 33% av 177 miljoner. I Europa har även det absoluta antalet minskat. Största ökningen har skett i Kina. (Karta från 2000-10 efterlyses!)

åtminstone till en del kompenserar för nedgången i Brasilien, Sydkorea och Sydafrika och i ännu högre grad Europa och USA [72].

Utvecklingen är för färska för att det ska gå att beskriva fullt ut vad som sker. Men det finns i alla fall färska beskrivningar av hur gamla partikontrollerade fack i Indien på samma sätt som tidigare de i Brasilien plötsligt visar egen vilja och driver världens hittills framgångsrikaste kampanj mot ekonomisk liberalisering, mot sina nominella partiförmyndares vilja. I de transnationella sammansättningsfabrikerna i Kina började en vild strejkvåg runt 2005, och den pågår fortfarande. I början fanns stora skillnader mellan gamla arbetarkollektiv som försvarade rättigheter från den maoistiska eran och första-generationens immigrantarbetare från landet som krävde löneökningar, men redan runt 2010 började det jämnas ut sig: högre löner, regler om övertid och säkerhet är standardkrav, och den största strejken så här långt, strejken vid Yue Yuen 2014 krävde arbetarna t.o.m. förändringar i det officiella facket ACFTU. Strejkvågen har hittills lyckats tredubbla lönerna och höjt Kina till den klass av länder som produktionen flyttar bort ifrån, de har tvingat regeringen att lagstifta om arbetarskydd och de har skapat demokratiseringskrav även inom ACFTU [73].

Programmet för denna nyfödda arbetarrörelse är än så länge oklart. Välfärdsstaten som modell har förlorat sin glans under perioden efter 1968, och socialismen i ett land är praktiskt taget död. Att avskaffa utsugningen via den marxistiska staten visade sig trots sina framgångar i längden mer utopiskt än något som någonsin det tidiga artonhundratalets s.k. utopister försökte sig på. Det beror inte bara på att dessa modeller har börjat framstå som alltmer omöjliga i en värld där transnationella företag och överstatliga kreditorgan vinner makt på staternas bekostnad. Det beror också på tveksamheter som hela tiden har häftat vid nationalstatsstrategin, tveksamheter som spelade mindre roll under den långa högkonjunkturen efter andra världskriget men som aktualiserades när högkonjunkturen började avta och när världsmarknadssystemets förmåga att integrera de direkta producenterna stötte på sina bortre gränser.

Arbetarrörelser efter statshegemonin

Vilka är arbetarrörelsers mål? Vilka strategier kan arbetarrörelser använda för att nå dem? Hur väl har den traditionella nationalstatsstrategin tillgodosett målen? Vilket har priset varit? Finns några alternativ idag, hur troliga är de och vad kostar de?

Folkrörelseforskaren Alain Touraine, en av de få som har ägnat den sortens frågor någon uppmärksamhet, har sett fyra mål för arbetarrörelser:
att revoltera mot förtrycket på arbetsplatsen,
att försvara arbetarnas lokalsamhälle och kultur mot överklasskulturens och världsmarknadssystemets intrång,
att hävda arbetarnas ekonomiska krav mot kapital och stat, och

72. Beverly Silver: World-scale patterns of labor-capital conflict, i *Review* xviii, vintern 1995.

73. Några fall beskrivs i Ronaldo Munck & Peter Waterman: *Labour worldwide in the era of globalisation*, Macmillan 1998. Andra är t.ex. Rocío Londoño Botero: *Trade unions and labor policy in Colombia 1974-1987*, i Epstein (ed) *Labor autonomy and the state in Latin America*, och E.J.Goldberg (ed) *The social history of labour in the Middle East*, Westview 1996.

att försvara arbetarnas rätt att förhandla kollektivt, för att därigenom upphäva konkurrensen mellan arbetare [74].

Dessa mål kan formuleras mer offensivt om man så önskar: att kämpa för autonomi istället för att revoltera mot förtrycket, eller att kämpa för arbetarkulturens hegemoni i samhället istället för att bara försvara den.

Medlen har också från chartisternas dagar varit fyra:

att obstruera systemets destruktiva funktioner, främst i form av strejk,

att bygga upp kooperativa sätt att tillgodose behov, främst i form av försäkringskassor,

att infiltrera förtryckande strukturer, främst i form av kollektivt deltagande i politiska val, och

att bygga upp en arbetaroffentlighet, främst i form av den permanenta organisationen.

Arbetarrörelser växer ur vardagsmotståndet på arbetsplatsen. Det är av vardagsmotståndet som arbetarna ser att de har makt. Det är också på arbetet arbetarrörelser har sin största makt som rörelse.

Strejk är arbetarrörelsernas klassiska metod, den metod som angriper kärnan i världsmarknadssystemet, ackumulationen av kapital. Strejk handlar om kontrollen över arbetet. Strejkens ursprung förlorar sig i skråväsendets urhistoria men det var artonhundratalets proletarisering som gjorde den till ett standardmedel [75].

Strejkmetoderna har blivit allt mer förfinade över tiden. I arbetarrörelsens barndom betydde en strejk att man lämnade arbetsplatsen; eventuellt gick man också runt till andra arbetsplatser i samma bransch i samma stad för att övertala arbetarna där till sympatiststrejk. Efterhand har metoden kompletterats med fabriksockupationer, den har utvecklats i olika former som punktstrejker, rullande strejker, blixstrejker, maskning etc. Strejkerna har också fått i genomsnitt fler deltagare. I gengäld har de blivit kortare, vilket återspeglar den kapitalintensiva industrins känslighet för avbrott. Strejkens effektivitet som kampmedel har gjort den till föremål för omfattande lagstiftning, vars huvudstrategi har varit att flytta kontrollen över metoden från arbetarna själva till rörelsens betalda funktionärer.

Strejkens akilleshäla har antagits vara att de har varit mest användbara under högkonjunkturer, då arbetarna strukturellt har varit starkast. När lagren har varit fulla och industrierna ändå har stått stilla har strejk antagits vara meningslös. Detta vederlades dock effektivt av den amerikanska arbetarrörelsen på 30-talet, som lanserade en av alla tiders mest lyckade strejkaktioner under djup lågkonjunktur. För folkrörelser är det inte bara omständigheterna som är viktiga, en god strategi kan åstadkomma mycket.

Vid sidan av strejken har andra obstruerande kampformer som bojkotter, ockupationer varit mindre använda, utom som utvidgning av strejker. Detta främst eftersom de varit mindre effektiva i förhållande till insatsen. Men som komplettering av strejker har de ofta givit goda resultat. Ockupation av en fabrik förhindrar t.ex. strejkbryteri samtidigt

74. Alain Touraine et al: The workers movement. Cambridge University Press 1987.

75. Charles Tilly: From mobilization to revolution, Addison Wesley 1978, är en klassisk bok om folkrörelsemetoder som även avhandlar strejker. Eric Batstone, Ian Boraston & Stephen Frenkel: The social organization of strikes, Blackwell 1978, beskriver hur strejker utvecklas ur vardagsmotståndet.

som arbetarnas förhandlingsposition stärks av att de har direkt fysisk kontroll över de dyrbara maskinerna. Dessutom stärks förstås sammanhållning och organisationskraft av att arbetarna ständigt sammanträder och ständigt kan ta ställning till uppkommande problem under aktionens gång.

Som P.K.Edwards har påpekat är arbetarrörelser, trots att deras styrka främst ligger på arbetsplatserna, helt beroende av organisering utanför dem. En organisering som uteslutande är facklig skulle förmodligen inte ens utveckla en egen identitet som arbetare menar Edwards, detta för att den inbegripna konfliktgruppen skulle bli för liten [76]. Arbetarrörelser har därför behövt försvara arbetarna som diskriminerad grupp gentemot samhället, marknaden eller staten som helhet för att växa samman till en rörelse som också uppfattar sig som sådan. Detta har oftast varit mycket svårare än att handla på arbetsplatserna.

Kooperation har varit ett underordnat medel under nittonhundratalet. Som Marx påpekade: ju mer kapitalintensiv produktionen har blivit, desto omöjligare har det blivit att ge sig in i den utan att äga kapital. Som konsumentkooperation och försäkringskassor har den dock spelat en viss roll för att hävda arbetarkulturen och behålla en minimal kontroll över försörjningen [77].

Infiltration har i och med regeringsmaktsstrategin blivit arbetarrörelsens huvudsakliga strategiska medel, som har hänvisat strejken till en biroll. Infiltrationen har historiskt sett gått till så att arbetarrörelsens funktionärer (eller allierade funktionärer) har röstats in i statliga och kommunala organ, alternativt placerats där av en revolution, för att i regeringsställning tillgodose rörelsens mål — som antytts med tvetydigt resultat.

Uppbygge av en rörelseoffentlighet har hela tiden varit det mest svårhanterliga medlet av alla.

På små orter, i synnerhet de som har dominerats av en bransch, har detta sällan varit några problem. Inte heller har det varit något problem i den fordistiska storindustrin. Där har hela den lokala kulturen respektive arbetsregimen blivit ett medel för arbetarrörelsens lokala offentlighet och därmed ett medel både för mobiliseringar och diskussion [78]. Problemet finns på den överlokala nivån, i det sammansatta samhälle där arbetarna inte automatiskt utgör en dominant majoritet.

Den klassiska formen för offentlighet inom arbetarrörelserna är den permanenta organisationen. Den har typiskt sett tagit formen av fackförening — som från början utvecklades för att binda samman arbetare i dåtidens ganska små verkstäder — och politiskt parti. Båda dessa har haft sina begränsningar. De har ofta varit framgångsrika i att mobilisera till aktioner och ibland också till att vinna stöd utifrån. Men i och med regeringsmaktsstrategins övervikt har offentligheten i första hand blivit ett sätt att mobil-

76. P.K.Edwards: *Conflict at work*, Blackwell 1986.

77. Hur det fungerade i England beskrivs av Peer Gurney: *Co-operative culture and the politics of consumption in England 1870-1930*, Manchester University Press 1996.

78. Svenska brukssamhällen är jämte engelska och franska gruvsamhällen de klassiska exemplen. Men åtminstone innan den kommersiella offentligheten krossade den demokratiska fungerade arbetarrörelsens lokala offentlighet också i större städer. Även här är Katznelson & Zolberg: *Working class formation instruktiv*, särskilt Alain Cottereau: *The distinctiveness of working class cultures in France*. För svenska förhållanden kan man se Jan Lindhagen & Macke Nilsson: *Hotet mot arbetarrörelsen*, Tiden 1970.

isera till röststöd för funktionärernas handlingar, inte att mobilisera ett stöd för arbetarnas egna. Till en del hänger det samman med den permanenta organisationens särskilda sårbarhet för funktionärers egenintressen. Eftersom de är permanenta permanentas också funktionärernas anställningar och klyftan mellan lekmän och funktionärer får tid att växa.

Men samtidigt är det rimligt att se de permanenta organisationerna som folkrörelsernas lysande sociala uppfinning under artonhundratalet. Trots allt lyckades den bromsa de successivt försämrade betingelserna för de direkta producenterna och vända dem till framgångar, tack vare sin förmåga att skapa starka kollektiva identiteter.

Kommunikationsformer som utvecklades inom arbetarrörelserna var främst demonstrationen och massmötet. Dessutom försökte man med mindre framgång använda tidningen, en teknik som utvecklats av sjuttonhundra- och artonhundratals medborgarrättsrörelser.

Medlen har kombinerats olika i olika strategier i arbetarrörelsens historia. Hur väl har de fyra målen gynnats av respektive strategi?

Låt oss till att börja med försöka bedöma hur väl de uppnåtts av regeringsmaktsstrategin, dvs den tvåstegsstrategi som lagt huvudvikten vid infiltration i staten för omvandla samhället, och som totalt har dominerat nittonhundratalet. Har arbetarrörelsens mål underlättats av att staterna styrts av funktionärer med ursprung i och stöd av arbetarrörelsen? Eller har arbetarrörelsens ansträngningar att upprätthålla sådana regimer varit bortkastad möda?

Den kollektiva förhandlingsrätten har i princip erkänts av reformistiska statsfunktionärer, liksom de för övrigt i stort har erkänts av alla centrumlandsregeringar, åtminstone efter 1945. Däremot har de inte erkänts av kommunistiska, som sett sig själva som arbetarnas enda legitima representanter. Men även reformistiska statsfunktionärer har vägrat att erkänna arbetarnas förhandlingsrätt i frågor som berört världsmarknadssystemets centrala funktioner. Exempelvis har arbetarnas rätt att förhandla om produktionens syften och tillvägagångssätt bara erkänts tillfälligt då en rörelse varit starkt mobiliserad, och arbetarnas rätt att förhandla om investeringar har aldrig accepterats. Dessutom har den kollektiva förhandlingsrätten ofta inskränkts av att regeringar, även reformistiska, har haft egna uppfattningar om vem som ska anses representera arbetarna och oftast givit representationsrätten exklusivt åt de fackliga organisationernas anställda funktionärer.

Arbetarrörelser hade ännu mindre hjälp av reformistiska eller kommunistiska regeringar när de försökte försvara arbetarkulturen och lokalsamhället. Regeringarnas strävan att avancera i världsmarknadssystemet gjorde att de hänsynslöst offrade kulturdrag och bosättningsmönster som ansågs föråldrade på marknaden, även om arbetarrörelsen mobiliserade till dessas stöd. Arbetarrörelsers mobiliseringar för t.ex. Lorraine, Sydwalet eller Bergslagen, eller för arbetarstadsdelar i storstäderna som hotas av exploatering och medelklassövertagande, har inte fått påtagligt stöd av socialdemokratiska regeringar, och arbetarnas egen kultur har ofta setts som mindre värdefull än borgerskapets kultur. Här är det de kommunistiska regimerna som har visat sig mest positiva, även om de har tagit sig rätten att själva definiera vad som är verklig arbetarkultur, och därmed lagt även denna under funktionärers kontroll.

Minst stöd av regeringar hade arbetarrörelser som revolterade mot förtrycket inom

produktionen. Sådana revolter hotade direkt de arbetarrörelsestödda regeringarnas kompromiss med världsmarknadssystemet och bekämpades obönhörligt av både kommunistiska och reformistiska regimer. Arbetarpartiregimer har i praktiken varit lika angelägna som andra att knyta in strejkrätten i en formalistisk tvångstroja som gör sådana revolter extremt svåra att genomföra. Dock har reformistiska regimer haft större motstånd än andra att bruka våld mot sådana revolter om de ändå bryter ut. Framgångsrika arbetarrörelsemobiliseringar har kunnat förändra arbetsregimerna — de har kunnat byta ut marknadsdespotismen mot paternalism på artonhundratalet eller den byråkratiska regimen mot den hegemoniska på nittonhundratalet för att använda Burawoys terminologi igen. Men arbetets och arbetarnas spontana livsyttningars underordning under stat och kapital har de bara kunnat bryta tillfälligt under mobiliseringars höjdpunkter.

De ekonomiska kraven hävdades däremot väl i centrumländerna under tiden 1945-1975 och hade stöd av reformistiska statsfunktionärer. Lönerna höjdes, den sociala tryggheten byggdes ut. Arbetarrörelsestödda regeringar tog ofta initiativet till att staten stödde gamla arbetarrörelsekrav grundade i moralisk ekonomi uppgraderad för världsmarknadssystemets verklighet, som socialförsäkringssystem, betald semester och offentligt administrerad och finansierad hälsovård. Även i de periferiländer där den kommunistiska strategin härskade, eller där det fanns någon produkt som världsmarknaden kunde betala väl för och/eller något borgerskap som tillämpade en karriärstrategi byggd på importsubstitution, tillgodosågs de ekonomiska kraven hyggligt fram till dess att högkonjunkturen tog slut.

Kollektiv förhandling för högre lön blev därför den strategi som var lättast för arbetarrörelser att driva inom ramen för både socialdemokratisk och kommunistisk nationalstatspolitik. Den har därför kommit att dominera. Strider som ursprungligen har börjat för andra mål har lätt förvandlats till strider för högre lön, så snart myndigheter, partistateger och fackliga funktionärer har intervenerat. Så förvandlades t.ex. generalstrejken i Frankrike i maj-juni 1968, som ursprungligen förts kring paroller om makt, av den fackliga hierarkin till strejk för lönehöjningar som också snabbt beviljades och lika snabbt åts upp av inflationen [79].

Regeringsmaktstrategin har alltså varit effektiv på det ekonomiska planet men knappast på det politiska eller det kulturella, och därmed på lång sikt inte heller på det ekonomiska. Strategin byggde på att rörelserna avmobiliserade lekmannamedverkan och överlät på funktionärer att verkställa rörelsens mål.

Vilka konsekvenser detta fick är särskilt tydligt kartlagt i Sverige, modellens paradland. Lena Hellblom har visat hur Saltsjöbadsavtalet 1938, som garanterade löneökningar mot att arbetarna gav upp rätten att påverka produktionens mål och inriktning, inte bara lade initiativet hos funktionärerna utan också onödiggjorde arbetarrörelsens kultur och självmedvetande. Inte bara så att nya mobiliseringar hotade avtalen; den folkliga rörelsen förvandlades till en förhandlingsapparat och lekmännen till klienter vars befattning med artikulation och program mest var ivägen för effektiviteten [80].

79. Edward Shorter & Charles Tilly: *Strikes in France 1830-1968*. Cambridge University Press

80. Lena Hellblom: *Från primitiv till organiserad demokrati*, Salamander 1985.

När rörelsen avmobiliserade minskade dess sociala närvaro och medskapandemakt i samhället. Som Shorter & Tilly påpekar är en strejkrörelses främsta effekt knappast den ekonomiska; man kan rentav ifrågasätta om den i regel lönar sig i förhållande till uppoffringarna. Utan det är den politiska effekten. När arbetarna handlar kollektivt uppfattas de som starka och är därmed också starka. Andra samhällskrafter, inklusive stat och kapital, måste då ta hänsyn till dem, på många olika plan. När rörelsen överlåter handlandet på funktionärer minskar respekten och därmed också hänsynen. Inte minst minskar arbetarnas egen självrespekt.

När rörelsen avmobiliserade försvann också med tiden funktionärernas maktbas och de blev mindre effektiva. De fick mindre att sälja i form av samhällsfred, och de blev därmed mer umbärliga för stat och kapital, och även för den övre medelklassen som all mer arrogant vågade hävda sina egna intressen. De som först kände av funktionärernas minskande förmåga att genomföra rörelsens mål var de arbetare som fanns i rörelsens periferi, som kvinnor, ungdomar och servicearbetare, etniska minoriteter. Slutligen på 1980-talet drabbade den även kärnan, de utbildade arbetarna i centrumstaternas verkstadsindustri.

När rörelsen avmobiliserade minskade dess förmåga att styra funktionärerna som därmed gick sina egna vägar, i enlighet med sina egna gruppintressen. De började snart uppfatta sig som en ny övre medelklass, skaffa sig privilegier, utforma sin politik till sin egen och andra privilegierades fördel. Till slut vände de sig aktivt emot det som återstod av arbetarrörelsens nittonhundratalsstrategi. Tydligast kunde man se detta i länder där den kommunistiska statsmaktstrategin tillämpades, och där funktionärernas sociala makt var relativt sett störst. Men även i starka socialdemokratiska länder som Skandinavien har det varit stats- och kommunfunktionärer snarare än kapitalister, småföretagare och privatanställda högre tjänstemän som har agerat torpeder för välfärdssamhällets nedmontering.

Sedan 1968 har regeringsmaktstrategin ifrågasatts alltmer, på grund av att dessa svagheter har framträtt allt tydligare. Detta har visat sig i att band mellan arbetarrörelse och arbetarpartier har försvagats över hela världen. Det har visat sig i minskad tilltro till möjligheten att uppnå väsentliga förbättringar via staten. Det har också visat sig i att arbetarrörelsers attraktionskraft på mer perifera grupper har minskat, vilket bland annat har resulterat i minskad anslutning till deras organisationer.

Vad kan komma istället? Vilka för- och nackdelar skulle alternativa strategier ha?

Det närmast till hands liggande alternativet är en strategi som främst bygger på arbetarnas fackliga styrka, dvs på den lokala förhandlingsmakten, och utgår från obstruction/strejken som viktigaste medel. Historiskt sett har en sådan strategi tillämpats ganska renodlat i England och Frankrike fram till ungefär år 1910 och i USA ända fram till idag. Det finns också mycket som tyder på att arbetarna alltmer förlitar sig på den förhandlingsmakt som den alltmer integrerade produktionsprocessen ger dem i företaget och alltmindre organiserar sig i bransch- eller yrkesvisa fackförbund. Detta trots att företagsöverskridande organisering mycket väl skulle kunna brukas till annat, t.ex. att organisera rörelseoffentligheten eller att driva den typ av politiska frågor som traditionellt drivs av partier.

Den strategin har en stor fördel. När huvudsaken är vad lekmännen själva gör blir deras makt större i förhållande till funktionärernas. Men den har också, som t.ex Lenin påpekade och som P.K. Edwards antyder, en viktig nackdel: det är svårt att kämpa om hegemonin i samhället genom en uteslutande facklig strategi. Det är svårt att kämpa om hegemonin utan ett fokus, och det är svårt att få ett fokus i en diffust utspridd rörelse där olika initiativ och kampmål finns på varje arbetsplats för sig [81]. Denna strategi är utan tvivel en viktig orsak till den perspektivlöshet som har kännetecknat främst den amerikanska arbetarrörelsen, liksom det är ett viktigt skäl till att hela den västeuropeiska arbetarrörelsen grep efter regeringsmaktstrategin för hundra år sen, som något som ändå erbjöd ett till synes rimligt gemensamt mål på medellång sikt. Att målet till slut visade sig utopiskt hindrar inte att det var starkt mobiliserande under lång tid, inte minst för att det bidrog till att forma en stark, hegemonisträvande identitet med kraft nog att dominera folkrörelsescenen i hundra år.

Ett tredje alternativ kan vara att inspireras av Första Internationalen och lägga fokus på internationell arbetarsolidaritet. I en värld där produktionen organiseras alltmer globalt, och där företagen lägger ut order till underleverantörer utan hänsyn till avstånd och politiska gränser är nationellt organiserade arbetarrörelser ganska kraftlösa. En rörelse som lär sig att ta upp konflikter på den plats på jorden där kapitalet för ögonblicket är känsligast har å andra sidan ett visst övertag. På 1880-talet bemötte arbetarrörelsen i Stockholm oorganiserad invandring av anspråkslösa landsortsarbetare genom att aktivt organisera hela landets arbetare. På samma sätt skulle centrumländernas arbetarrörelse kunna bemöta dagens försök att utnyttja oorganiserade arbetare i Sydländerna med global arbetarorganisering och globalt aktionsstöd [82].

Ett fjärde alternativ kan vara att mer medvetet bygga allianser med andra folkrörelser för mål som rör hela samhället. Att sätta sin lit till en 'samverkande familj av systemkritiska rörelser' som bl.a. Immanuel Wallerstein talar om. Detta behandlas mer i kap 10, Folkrörelsesystemet.

En alternativ strategi måste antagligen hitta ett annat rimligt gemensamt mål på medellång sikt, för att få ett fokus, för att mobilisera, för att skapa en identitet och en kultur som binder samman rörelsen, för att ge ett innehåll åt den arbetaridentitet som hela tiden tvingas konkurrera med andra identiteter, och som ständigt hotar att splittras mellan utbildade och utbildade, mellan män och kvinnor, mellan halv- och helproletärer, och mellan arbetare av olika nationalitet. Och det gemensamma målet måste antagligen ligga i samhället utanför arbetsplatsen för att det ska angå alla arbetare samtidigt, samtidigt som medlet ligger på arbetsplatsen för att det ska ge rörelsen största möjliga makt.

Idag, när arbetarrörelsernas hundraåriga strategi har misslyckats, framstår rörelserna som svaga och är därför också svagare än tidigare. Men vilka är förutsättningarna för arbetarrörelserns utveckling på lång sikt?

Spridningen av lönearbete, proletariseringen, är en långsiktig tendens hos världsmarknadssystemet, ett utslag av dess strävan att förvandla allt till sälj- och köpbara varor som

81. Vladimir Lenin: Vad bör göras, Arbetarkultur 1943. P.K.Edwards: Conflict at work.

82.Ronaldo Munck: Globalisation and labour — the new "Great Transformation". Zed Books 2002

passar som länkar i varukedjorna. Andelen lönearbetare blir allt fler även om de ännu inte på långa vägar har nått upp till en majoritet. Grunden för en arbetarrörelse växer alltså hela tiden. Men den växer ojämnt. Hittills har den vuxit snabbast i systemets centrum. Från och med 1973 stagnerar den där och växer snabbt i periferin. Utgångsnivån är dock mycket låg [83].

Marx, arbetarrörelsens stora teoretiker, föreställde sig att arbetarna i en homogen världsmarknad skulle bli politiskt allt starkare som producenter och ekonomiskt allt svagare som konsumenter. Arbetarna förutsattes använda sin styrka inom produktionen till att hävda sig, gentemot ett system som alltmer skulle förlora sin legitimitet på grund av den misär det skapade.

Fram till slutet av artonhundratalet verkade också modellen stämma. Men då hände något. Den homogena världsmarknaden splittrades upp på protektionistiska block vars centrumstater hade makt att intervensera kraftfullt i marknaden inom sitt eget område. Samtidigt använde arbetarna sin politiska makt som producenter till att påverka den statliga interventionen till sin fördel. Ett av de resultat som nåddes var att massmisären inom centrumländerna drastiskt minskade. Ett annat resultat var att spridningen av en talrik arbetarklass till periferin hindrades. Ett tredje var att arbetarklassen splittrades upp på nationer som kunde ställas mot varandra i 'internationell konkurrens' och krig. Ett fjärde resultat var att rörelsens strategi underminerade dess organisatoriska bas och mobiliseringsförmåga [84].

Idag försvagas staternas förmåga till intervention på marknaden och världen behärskas återigen alltmer av marknadsmekanismer. Världen blir därför alltmer sådan som Marx såg den. Massmisären växer i centrum medan arbetarnas sociala makt växer i periferin. Om Marx' modell stämmer skulle arbetarna därmed få både större motiv att ändra världen, och dessutom större självständig makt att göra det än de haft under nittonhundratalet då de underordnat sig statliga funktionärer med andra syften.

Och om Marx synpunkter gäller betyder det att arbetarrörelser i Syd ganska snart kommer att dominera. På tjugohundratalet blir det arbetarrörelser i Kina, Indonesien, Indien och Brasilien som skakar de transnationella företagen medan arbetarna i Europa förflyttas till rörelsens periferi.

En annan tendens som har förstärkts kraftigt under perioden sen 1973 är att andelen halvproletära hushåll har ökat. Centrumländernas klassiska fordristiska hushåll av manliga heltidsproletärer och kvinnliga hemarbetande har praktiskt taget försvunnit. Istället sprids olika former av tillfällighetsarbete och deltidsarbete, där de arbetande förutsätts ha

83. Göran Therborn har också påpekat att arbetarrörelser i periferin måste skilja sig starkt från de i centrum med tanke på att det inte finns någon flerhundraårig hantverkarkultur där, med vana vid autonom produktion och intellektuell aktivitet (Göran Therborn: Vänstern och den klassiska arbetarrörelsens slut, *Socialistisk Debatt* 3/1993). Therborns artikel andas pessimism, men sådan pessimism kan gott vara ett uttryck för eurocentrisk arrogans. Den sydkoreanska arbetarrörelsen hade framgångar utan bakgrund i hantverkartradition vilket tyder på andra möjligheter än den europeiska.

84. Resonemang utvecklas längre i Giovanni Arrighi: *The Marxist century, the American century*, i Samir Amin et al: *Transforming the revolution — social movements and the world-system*, Monthly Review Press 1990.

många inkomstkällor. Detta är baksidan av de sprängda protektionistiska centrumblocken — det finns plötsligt så många fler potentiella lönearbetare att välja på för företagen [85].

En tredje tendens är att den europainspirerade gemensamma arbetarrörelseidentiteten sprängs i en värld där Europa inte längre är arbetarrörelsens centrum. Hur en global arbetarrörelseidentitet kommer att se ut, och om en sådan överhuvud taget är möjlig, återstår att se. Mycket tyder på att systemperiferiernas arbetaridentitet är bredare än centrums; systemperiferiernas arbetarrörelser tenderar att omfatta alla utsugna, inte bara de formella lönearbetarna.

En fjärde långsiktig tendens som borde främja arbetarrörelser är den långa högkonjunktur som borde ha kommit vid det här laget men uppenbarligen har fördröjts. Hittills har industrisamhället gått igenom fyra sådana högkonjunkturer, var och en med ungefär femtio års mellanrum. Var och en har lett till att arbetarnas förhandlingsposition har stärkts eftersom de blivit mer outhärliga, medan de mellanliggande lågkonjunkturerna har försvagat deras rörelser igen.

En femte tendens är att de stora lättorganiserade massarbetsplatserna tenderar att försvinna och ersättas som kapitalackumulationslokaler av legoarbeitsplatser, serviceindustri och finanshantering, för att inte säga ren spekulation. Beverly Silver påpekar att de växande branscherna idag är utbildning, fastighetsskötsel och transport, av vilka bara den senare är lätt att obstruera för en militant arbetarrörelse [86].

En sjätte tendens är den alltmer flödesstyrda produktionen just in time, som trots sin på kort sikt desorganiserande verkan på lång sikt bör gynna arbetarnas lokala förhandlingsmakt.

Tre förändringar som gynnar arbetarrörelser, en som missgynnar, en vars påverkan är oklar. Alla förutsätter dock förändrade strategier. Sådana nya strategier brukar ta lång tid på sig för att växa fram — och det är möjligt att den tiden inte finns.

Risken är att arbetarna låter en hel historisk epoks möjligheter gå mer eller mindre förlorade, därför att de fortfarande är känslomässigt och organisatoriskt bundna till den regeringsmaksstrategi som i vissa avseenden var så framgångsrik under nittonhundratalet.

85. Faruk Tabak: *The world labour force*, i Terence Hopkins, Immanuel Wallerstein et al.: *The age of transition — trajectory of the world-system 1945-2025*, Zed Books & Pluto Press 1996.

86. Beverly Silver: *Forces of labor*, Cambridge University Press 2003.

Kapitel 6.

Systemperiferiernas försvar mot centrum

VÄRLDSMARKNADSSYSTEMET ÄR ETT GEOGRAFISKT OJÄMLIKT SYSTEM. Det strävar efter att organisera världen i centrum och periferier, där centrum har initiativet och periferierna antas passa upp på centrum.

Globalt organiseras mönstret genom varukedjor där centrumlänkarna monopoliserar viktiga kunskaper, resurser eller förmågor. Systemet upprättades successivt genom koloniala erövringar och upprätthålls idag av äganderätter, garanterade av ett globalt makt-system där Världsbanken, Internationella Valutafonden, FNs säkerhetsråd och NATO är viktiga vapen. Hur systemet fungerar beskrivs i kapitel 2.

Stein Rokkan har pekat på de tre dimensioner av centrum-periferi-mönster som har betydelse för uppkomsten av periferiförsvar, eller nationella rörelser. Det finns enligt honom tre typer av transaktioner i samhället där centrum kontrollerar periferin till sin egen fördel och till periferins marginalisering:

- ekonomiska, dvs kontroll av krediter, investeringar och transfereringar;
- kulturella, dvs kontroll av koder, dvs normer, livsstilar, myter, symboler (t.ex. språk) och ritualer; och
- politiska, dvs kontroll av vem som ska koopteras respektive stötas ut [1].

Dessa dimensioner gäller både globalt, regionalt och lokalt. Såväl globalt som regionalt och lokalt strävar olika geografiskt placerade maktblock att dominera över periferier.

Globalt består centrum av den finans/våldsallians som har beskrivits i kapitel 1, dess utmanare och dess närmaste omgivning. Men hela systemet är dessutom en hierarki där mindre mäktiga finans/våldsallianser dominerar mindre periferier — eller provinser som det brukar kallas på den nivån, medan centra brukar kallas huvudstadsregioner (på vissa håll är centrumfunktionerna uppdelade på flera städer men det har ingen betydelse här) [2].

Provinser kan enligt Rokkan vara av tre slag — underutvecklade periferier som t.ex. Syditalien eller Bretagne (dit man antagligen också måste föra de globala periferierna, men dem lämnar Rokkan utanför), dvs områden vars roll är att försöka centrum med billig arbetskraft och råvaror; överutvecklade periferier som har råkat få en stark ekonomi men saknar institutionell politisk makt att skydda den med som t.ex. Katalonien, och Slovenien före 1990; samt gränsperiferier, områden i gränslandet mitt emellan två starka centra som t.ex. Alsace eller Sydtyrolen vilka centrum inte riktigt litat på och därför svältföder och diskriminerar.

Nationella rörelser har under tidigare historiska system haft försvar av lokalsam-

1. Stein Rokkan & Derek Urwin: *Economy, territory, identity*. Sage 1983. För en originell beskrivning av hur centrums makt över periferin fungerar i den ekonomiska sfären se Jane Jacobs: *Cities and the wealth of nations*, Vintage Books of Random House 1985.

2. ”Hegemoni är mer än bara en makthierarki bland stater. Det är en komplex pyramid av aktörer som opererar på många organisationsnivåer i samhället. I toppen av hegemonipyramiden finns elitklasserna i hegemonikoalitionen, klasser som är lokaliserade både i centrum och periferi, dvs spridda över pyramidens nyckelpunkter.” Barry K. Gills: *Hegemonic transitions in the world system*, i A.G.Frank & B.K.Gills (ed): *The world system*, Routledge 1993.

hällesallianser mot utomstående imperier som tema. Sådana nationella rörelser har behandlats tidigare i den här boken — i kapitlet om kristendomen, som ju hade judarnas försvar mot de assyriska och romerska imperierna bland sina rötter, i avsnittet om Ming-revolutionen mot det mongoliska imperiet, och i hela kapitel 4 om lokalsamhällenas försvar mot världsmarknadssystemets framväxt. Sådana nationella rörelser till lokalsamhällenas försvar fortsätter att växa även under världsmarknadssystemet, då de i allt högre grad stärker sina regionala solidariteter för att få kraft att hantera systemet.

Men världsmarknadssystemets nationella rörelser föds därtill också av systemet självt, som försvar för territorier som hotas av underordning i en centrum-periferi-relation inom världsmarknadssystemets ram. Världsmarknadssystemets historia myllrar därför av nationella rörelser, och de blir bara vanligare ju längre tiden går. Ty systemet skapar oupphörligt centra och periferier.

Nationella rörelser består av grupperingar i periferier som strävar efter att försvara det perifera territoriet mot den marginalisering och de blockeringar av en rimlig utveckling som centrumets intrång och maktutövning orsakar. Målet för en nationell rörelse kan vara mer eller mindre långtgående — få bort den kulturella stigmatisering som centrumets normkontroll utsätter periferin för, ställa krav på resurser på centrum som kompensation för dess skatter och plundring, och att vinna mer eller mindre långtgående lokalt och regionalt självstyre undan centrumets kontroll. Eftersom staten i världsmarknadssystemets värld är den enda aktör som har 'rätt' att försvara ett regionalt intresse är en 'egen suverän stat' det rimligaste målet för varje nationell rörelse som anser sig ha kraft att uppnå detta.

Som vi ska se har dock en egen stat dock inte alltid varit det självklara målet, och kanske håller också traditionen av egna stater på att ta slut nu runt sekelskiftet 2000, i ljuset av staters allt större handlingsförlamning.

Enheten för en nationella rörelse är det perifera territoriet. Men för att mobilisera alla invånare i territoriet är det nödvändigt att organisera dem som kollektiv. Det är nödvändigt att skapa en identitet som är gemensam för alla invånare och som kan överrösta andra identiteter som t.ex. klasstillhörighet och lokala tillhörigheter.

I de globala periferierna är detta lätt. Där upprätthöll under kolonialtiden kolonisationsatorerna själva en kastliknande uppdelning mellan sig själva och de koloniserade, bredvid vilken skillnader mellan de koloniserades alla olika identiteter framstod som oväsentliga. Dagens tredje-världen-nationalister kan lätt bygga vidare på den uppdelningen.

I de regionala periferierna är identiteterna ofta mer tvetydiga och krävs det ofta en strategi för att etablera den identitet som klyver på det effektivaste sättet. I många perifera territorier kan språket vara identitetsskapande; det blev av skilda skäl det typiska för de östeuropeiska nationella rörelserna under artonhundratalet och traditionen från dem är fortfarande stark. I andra fungerar inte detta — exempelvis lyfter de skotska nationalisterna istället fram den gemensamma ekonomiska exploateringen från London och de gemensamma historiska skotska institutionerna, eftersom det finns två språk i Skottland. Andra rörelser kan poängtera folkliga traditioner eller legala sedvänjor av samma skäl. För ytterligare andra är religionen det effektivaste kittet — katolicismen på Irland,

shi'a-islam i Iran, hinduismen på norra Sri Lanka. Ofta är det svårt att hitta enkla sådana identitetsskapande egenskaper med någon känslomässig appell, och de nationella rörelsernas historia är full av exempel på hur tillfälligt effektiva kompromisser som snickrats ihop under kampens gång har blivit bittra konfliktämnen inom territoriet sedan rörelsen vunnit. Den periferiserade sociala kategorierna skapar ett språk, en nationell ideologi, som efterhand får ett eget liv till men för de sociala kategoriernas egna identiteter.

Territoriell självhävdelse och territoriellt självstyre kan vara mer eller mindre viktigt för olika aktörer, olika klasser eller grupper inom territoriet. Det kan också vara mer eller mindre lätt för olika klasser eller grupper att handla. I den följande genomgången ska jag visa hur syften, medel och resultat har varierat beroende på vem som har dominerat inom rörelsen.

Systematiska beskrivningar av nationella rörelser som fenomen är oerhört få, och enligt min mening felfokuserade. De flesta böcker som har kommit ut under de senaste femton åren av uppblående intresse sätter de nationalistiska ideologierna i centrum och visar ganska lite intresse för de rörelser som försöker använda dem och för deras skäl, syften och aktionsformer. De blandar därför också lätt samman nationella rörelser med stater som också använder nationella strategier för att främja statsintresset [3]. Det här kapitlet bygger därför på litteratur om varje nationell rörelse för sig, som det till all lycka finns gott om. Nackdelen med detta är att berättelsen riskerar att bli osammanhängande. Men det är inte så mycket att göra åt; det är hela forskningen om nationella rörelser som inte hänger samman och det är något jag bara kan spegla.

Kreolrevolutionerna

Det nationella temat uppfanns av de s.k. kreolrevolutionerna — rörelsen bland europeiska bosättare i Amerika för att hävda sina intressen gentemot kolonialmakterna som resulterade i de amerikanska staternas självständighet mellan 1776 och 1826. De kan ses som exempel på hur olika resultatet kan bli beroende på vilka som bär upp rörelsen. I Nordamerika bars den upp av bönder, hantverkare, utbildad medelklass och kapitalister gemensamt och resulterade under några generationer i det kanske jämlikaste samhälle som har funnits inom världsmarknadssystemet, åtminstone i nord och nordväst. I Latinamerika bars den, med få undantag, upp av lokala exportkapitalister och resulterade i att förtrycket av de direkta producenterna blev värre än någonsin.

I ingetdera fallet var aktörerna från början intresserade av oberoendet som sådant. De försvarade lokala intressen mot nya intrång från centrum, och självständighet framstod först efterhand som ett rimligt mål.

De nordamerikanska koloniernas lagstadgade roll var att förse centrum med råvaror som timmer, fisk och tobak. De flesta kolonister var självhushållsbönder som emigrerat från det jordfattiga Västeuropa. Många hade sitt ursprung i puritanska församlingar med

3. På svenska finns E.J.Hobsbawm: *Nationer och nationalism*, Ordfront 1994, och Benedict Anderson: *Föreställda gemenskaper*, Daidalos 1993. De tenderar åt att avskrika nationalistiska ideologier som ett obehagligt påhitt. Anthony D. Smith: *The ethnic origins of nations*, Blackwell 1986, betonar dock att nationella ideologier inte kan byggas upp utan att det finns en grund i gemensamma intressen. Den bästa genomgången av diskussionen jag har sett är Øyvind Østerud: *Hva er nasjonalisme*, Universitetsforlaget 1994.

stark sammanhållning, och både bönder och stadsbor hade stor erfarenhet av försvar för sina lokalsamhällen. Statens representanter var också få och svaga och avskräckte knappast från att jaga bort skattmasar och tullare [4].

Trots att den engelska politiken gentemot kolonierna byggde på att dessa syftade till att göra England rikt stöttes bosättarna inte bort; även de — eller i alla fall de tongivande bland dem — hade vissa fördelar av England som skyddad exportmarknad och billiga engelska varor, och hur som helst kunde de försvara sig mot statens teoretiska anspråk. Det var först på 1760-talet, när den engelska regeringen i rationalistisk iver försökte tappa till alla möjligheter att dra sig undan beskattning, som konflikten blev akut.

Den blivande nationella rörelsen organiserade sig som en samordning av lokala motstånd mot en ny stämpelavgift på juridiska handlingar. Avgiften, och tvånget att registrera, sågs som ett angrepp på den lokala självbestämmanderätten och blev ett fokus för motstånd både mot brittiska staten och mot myndigheter i allmänhet. Det välbeställda borgerskapet, som inte bara fruktade fjärrstyre från London utan också bönders, hantverkares och sjömäns – tidsålderns mest välorganiserade proletärs – självverksamhet, skyndade sig att sätta sig i spetsen för rörelsen, som de kallade Sons of Liberty och som organiserades som lokala korresponderande föreningar. Med 'liberty' menade de inte frihet från England utan bara frihet från statligt intrång i lokalsamhället.

Medan bönderna lokalt jagade bort regeringens utsända representanter, och sjömän jagade myndighetspersoner i hamnstäderna, ivrade Sons of Liberty för fredliga medel som petitioner, stärkta med bojkotter mot engelska varor, och ingrep kraftfullt mot alla försök till våld mot myndigheter. Bojkotterna drev snart de engelska köpmännen till att kräva hos parlamentet att stämpelavgifterna skulle avskaffas, vilket de gjorde. Istället ökade regeringen tullsatserna.

Två faktorer bidrog till att förvandla striden om en sakfråga till att hela det engelska överväldet ifrågasattes: den engelska överklassregimens godtyckliga framfart mot den demokratiska oppositionen i England, och den arroganta och prestigebundna strävan att lära amerikanerna läxor som man inte hade kraft att driva igenom. När de flesta av tullarna avskaffades ansåg koloniernas köpmän att de kostsamma bojkotterna borde avvecklas, men bönder, hantverkare och sjömän drev rörelsens bas vidare, styrkta av känslan att försvara sig mot en frihetsfientlig överklassregim.

Sons of Liberty, som hade upplösts under livligt lovprisande av den gode engelske kungen, uppstod därför på nytt och organiserade nya bojkotter. Bojkottkommittéer organiserades i städerna under medverkan av så många organisationer som möjligt, och i vissa städer som New York och Boston var dessa kommittéer så starka att de utövade den verkliga lokala makten. Efterhand som rörelsen växte blev det lägre borgerskapet ledande.

Framför allt var det två lokala aktioner, och engelsmännens överdrivna reaktioner på

4. Joshua Miller: *The rise and fall of democracy in early America, 1630-1789*, Pennsylvania University Press, 1991, beskriver arvet efter de puritanska lokalsamhällena som fästningar mot statsmakten. Pauline Maier: *From resistance to revolution*, Alfred Knopf 1972, skildrar lokalsamhällenas aktionsmetoder och hur de successivt smälte samman till enighet. En kort överblick ger M.J. Heale: *The American revolution*, Methuen 1986.

dem, som provocerade amerikanerna att sätta oberoende som mål.

Den första var när invånarna i Providence kapade en tullbåt och myndigheterna försökte hänga de skyldiga för högförräderi utan att lyckas.

Den andra var när en grupp unga Bostonbor kapade ett fartyg och kastade lasten i sjön och myndigheterna som straff stängde Massachusetts landsting utan att kunna hindra det från att ändå mötas.

Ännu 1775 var perspektivet för de flesta politiskt aktiva amerikaner en gemensam folklig rörelse i England och Amerika mot den allt auktoritärare regimen. Men i England förblev en sådan rörelse svag, och det stod snart klart för amerikanerna att de måste kämpa ensamma. Först 1776 blev oberoende det rimliga målet.

Kriget som följde började som ett krig mot engelska soldater som skulle upprätthålla tullar och skatter. De som tog den största bördan var bönderna, som kämpade som frivilliga i de förenade amerikanska landstingens armé. Därför var det rimligt att det självständiga Nordamerika tillgodosåg böndernas krav: styckning av storgodsens — naturligtvis med undantag för sådana som tillhörde folk ur självständighetspartiet — lokalt självstyre och billiga krediter. Den amerikanska statsmakten gjordes svag; bönderna var inte mer angelägna att avstå sin lokala självbestämmanderätt åt en amerikansk regering än åt en engelsk.

Men bara efter ett tiotal år kunde plantageägare och köpmän ta tillbaka initiativet. Bakgrunden var en strid om de billiga krediterna.

Efter kriget rådde depression och många bönder hamnade i skuld till köpmän; marknadsrelationer är inte särskilt lätta att genomskåda för självhushållsbönder. Men bönderna hade inte gått i krig för att köpmän skulle ta över deras jord; de ockuperade tingshus och brände skuldebrev, de befriade med våld skuldsatta ur gäldfångelser och vägrade betala [5].

Inför detta hot mot äganderätten lyckades köpmän och plantageägare mobilisera städernas marknadsberoende hantverkare bakom sig, krossa den lokala självstyrelsen och flytta makten uppåt, till en union med stark regeringsmakt, armé och beskattningsrätt. Med denna union kunde bönderna slås ner och köpmännens rätt hävdas [6].

Trots eftergiften till handelsintressena lyckades ändå bönderna bevara mycket av folkmakten i Amerika och under hundra år vara en inspiration för folkliga initiativ i resten av världen — även om det mesta av folkmakten gick under i inbördeskriget på 1860-talet. 1831 använde Alexis de Tocqueville USA som modell för det demokratiska samhället och beskrev bl.a. hur uppgifter som i andra länder utfördes av staten eller av enskilda notabiliteter i USA utfördes av ett demokratiskt civilt samhälle [7]. I synnerhet i västern,

5. David P. Szatmary: Shay's rebellion. University of Massachusetts Press 1980, visar hur böndernas uppror mot utmätningar och skulder var den självhushållande byns uppror mot marknadssamhället.

6. Joshua Miller: The rise and fall of democracy in early America. Miller visar också det trick den amerikanska överklassen använde för att under full demokratisk respektabilitet avskaffa demokratin: man införde ett mytiskt 'folk', förkroppsligat i de valda myndigheterna, som alltid kan mobiliseras mot verkliga folkliga initiativ, med motivering att de verkliga initiativen aldrig kan leva upp till de krav som ställs på det mytiska folket — absolut majoritet redan från början, uttryckt vid speciella tillfällen och under speciella, av överheten bestämda former, t.ex. allmänna val.

7. Alexis de Tocqueville: Om demokratin i Amerika, Atlantis 1997.

på avstånd från atlantstädernas köpmannaaristokrati och söderns slavplantager, hade bönderna någorlunda frihet att utveckla sitt lokala självstyre och därmed också garantera en viss folklig hegemoni i hela den amerikanska kulturen.

Den amerikanska nationella rörelsen började som en demokrati-rörelse. Nästa nationella rörelse, den på Haiti, började som ett slavuppror, se kapitel 4 [8].

Slavupproret hade ingen avsikt att söka självständighet från Frankrike. Tvärtom, länge såg de upproriska den revolutionära franska regeringen som en allierad mot plantageägarna. Men efterhand kom allt mindre stöd därifrån och efter Napoleons statskupp började det ryktas om att slaveriet skulle återinföras. Självständighet blev nödvändigt först när franska regeringen sände en armé för att slå ner slavarna.

I Spanska Latinamerika var på få undantag när inga folkliga rörelser alls inblandade i självständighetskampen. Den var istället en social kontrarevolution som överklassen iscensatte för att hävda sin makt över de indianska bönderna när Napoleons arméer invaderade Spanien 1809 och den spanska maktapparaten kollapsade [9].

Tydligast är detta i det andinska området, där de indianska bönderna är många och potentiellt farliga. Där använde den inhemska kreolska, dvs spanskättade, överklassen traditionellt yttersta moderation i sina konflikter med kolonialmyndigheterna och backade alltid

när de imiterades av mestiziska hantverkare och småköpmän. Självständighetsrörelsen i norra Sydamerika återspeglar troget detta mönster: initiativet togs av plantageägare som var rädda att det haitiska exemplet skulle smitta av sig när den spanska staten föll, medan den spanska kolonialarmén fick stöd av den koloniala underklassen som var rädd för plantageägarnas makt.

I La Plataländerna fanns det färre indianer, och europeiska bosättare kunde därför visa större mod. Det var hantverkare och lägre tjänstemän i Buenos Aires som tog initiativet till självstyre på sydamerikanska kontinenten sedan de på egen hand slagit tillbaka en engelsk ockupationsarmé. 22.5.1810 ockuperade deras medborgarmilis stadshuset och förklarade La Platas självständighet.

Köpmännen i Buenos Aires, som dominerade staden, var dock främst intresserade av frihandel med omvärlden och av att kontrollera de omgivande provinsernas handel. Dessa provinser skyndade sig därför att förklara sig självständiga från Buenos Aires; i Uruguay och Paraguay lyckades man tack vare notabiliteters eftergifter till menigheten i form av jordreformer, medan övriga provinser fick ge sig efter visst kompromissande. Försök att lägga under sig Bolivia, Chile och Peru misslyckades.

Det enda område som skiljer ut sig något ur mönstret av social kontrarevolution är Mexico, det rikaste och mest tätbefolkade landet i Amerika. Här kunde de indianska bönderna och arbetarna lägga beslag på en inteckning i självständigheten och medborgarskapet genom en upprorsrörelse som varade från 1810 och aldrig riktigt krossades.

8. Thomas O. Ott: The Haitian revolution, The University of Tennessee Press 1972; C.L.R. James: The black Jacobins, Allison & Busby 1980 (första upplagan 1938).

9. John Lynch: The Spanish American revolutions 1808-1826, W.W.Norton 1986, Leslie Bethell (ed): The independence of Latin America, Cambridge University Press 1987.

Kreolerna i Mexico hade större skäl än andra att avsky det spanska väldet; den spanska staten hade 1804 konfiskerat alla pengar i Mexico och använt dem till rustningar. Indignationen som spred sig kunde t.o.m. tillfälligt överbrygga rasgränserna. I gruvområdet Guanajuato vände sig medelklassen till de indianska gruvarbetarna för att få stöd; dessa svarade villigt men skilde inte mellan kreoler och spanjorer, för dem var alla herrar lika. Deras uppror utvecklades till en folklig befrielse rörelse med krav på jordreform, lika fördelning av städernas rikedomar och avskaffande av världsmarknadssystemet.

Kreolerna skyndade sig att ropa på hjälp av spanska trupper, men det visade sig att kriget blev dyrt. 1814 återuppstod den spanska staten som omigen krävde diktatorisk makt och tunga skatter. 1821 hade kreolerna fått nog. En kreolsk general i kolonialarmén, Iturbide, slöt en kompromiss med den indianska och mestiziska folkrörelsen, som den kreolska majoriteten slöt upp bakom. Alla fick något. Ägandet behölls som det var, spanjorer fick stanna men inte styra, och indianerna fick medborgarskap i den nya staten och fick sitt uppror erkänt som självständighetens föregångare. Det skulle visserligen dröja länge innan de indianska bönderna kollektivt kunde börja hävda sina sociala intressen, men till skillnad från i Peru utsattes de inte för ett rasistiskt förakt. Det var till och med möjligt för indianer att bli presidenter i Mexico [10].

Ekonomiskt och politiskt var det det lokala exportborgerskapet — jordägare, köpmän, gruvägare — som kontrollerade självständighetsrörelsen i Latinamerika. Det var också de som fick sina mål tillgodosedda. Deras främsta mål var frihandel och självständigheten ledde också till att den lilla produktion för lokalt bruk som hade funnits i stort sett slogs ut av engelsk import. Latinamerikas ställning som periferi bekräftades.

I Nordamerika hade bönder och hantverkare varit självständighets- och demokrati rörelsens främsta aktörer. De kunde därför bilda ett politiskt block tillsammans med lokala kapitalister och försvara den lokala produktionens intressen med hjälp av ett program för nationell utveckling. Så småningom kunde de i kamp mot plantageägare och spannmålsexportörer bidra till att Nordamerika tog sig ur periferirollen och blev världsmarknadens absoluta centrum. Deras modell — statliga satsningar på infrastruktur och gynnande av inhemsk produktion som ersättning för import, s.k. importsubstitution (se kap Systemperiferins arbetarrörelse) — skulle också följas av alla andra nationella rörelser i regeringsställning [11].

10. Symboliskt visas skillnaderna i kynne mellan Mexico, La Plata och Peru i vem som står ryttarstaty på huvudstadens stortorg, säger J.H.Perry i *The Spanish seaborne empire*, Pelican 1976. I Mexico är det Cuautémoc, den siste indianske kungen. I Buenos Aires är det kreolhjälten och befriaren San Martín. I Lima är det indiandödaren Pizarro.

11. Strategen bakom programmet var samma man som kom på tricket för att krossa böndernas lokala självbestämmande, finansministern Alexander Hamilton. Det skulle senare få en teoretisk utformning av Friedrich List: *Nationalekonomiska systemet*, sv.ö.v. A.V.Carlssons förlag 1888. Det grundläggande teoretiska begreppet är "produktiv kraft", inte "marknad". Cristóbal Kay: *Latin American theories of development and underdevelopment*, Routledge 1989, har pekat på inflytelser från List, via östeuropeiska ekonomer som Rosa Luxemburg och Constantin Stere, till de latinamerikanska förespråkarna för importsubstitution i den s.k. beroendeskolan, se kapitel 2. Även tidiga indiska ekonomer som Dadabhai Naoroji resonerade i samma kategorier, och de påverkade också japanska regeringar efter Meiji-revolutionen och via dem de kinesiska efter 1949; se Alice Amsden: *The rise of "the rest"*, Oxford University Press 2001, och Yi Wen: *The making of an economic*

Nationella rörelser i den europeiska halvperiferin

Det var inte kreolrevolutionerna som fick den största inspirationskraften för nationella rörelser under den tid som följde närmast. Det var franska revolutionen (som i och för sig var inspirerad av det nordamerikanska exemplet). Det var dess nation av medborgare som kom att framstå som det rimliga svaret på de europeiska staternas — och inte minst Napoleons franska stats — centraliserande, allt mer inträngande makt över människor, lokalsamhällen och provinser. Den var det rimliga svaret därför att den skapade en solidaritet som kunde sättas upp mot statens godtyckliga maktintrång. Det var det franska imperiets centralisering som framkallade de första nationella rörelserna i de europeiska länder som blivit degraderade till periferi och provins.

Den spanska folkliga resningen mot ockupationen 1809-1814 var kanske mest omedelbart framgångsrik, och mest folklig. Det var bl.a. den rörelsen som lanserade begreppet liberal som beteckning på den som ville basera makten hos folket istället för i den kungliga byråkratin, och myntade begreppet guerrilla som beteckning på sin egen kampform mot de napoleonska arméerna.

Men det var de tyska och italienska nationella rörelserna som började tematisera den nationella frigörelsen.

Det tyska fallet var lite speciellt. Sedan de franska ockupanterna väl hade jagats bort handlade det främst om borgerskapets behov av en stark stat som kunde hävda dess intressen internationellt på ett sätt alla de små tyska furstendömena inte kunde. I det italienska handlade det delvis om detta, men också — liksom i t.ex. Polen, Böhmen, Kroatien och Finland — om att hävda intressena hos ett territorium som hotades med periferisering i ett imperium som alltmer centraliserades byråkratiskt.

Artonhundratalet var en tid av våldsamt ökande statlig inblandning i folks och lokalsamhällens liv. Värnplikt och skolplikt infördes, med krav på standardisering av språket. Statlig polis började övervaka folks beteende. Maten kommersialiserades även i Östeuropa och vardagslivet blev beroende av såväl internationella marknadspriser som statlig ekonomisk politik. Och för att inte riskera folkliga bröduppror tvingades staterna lägga sig till med en matdistributionspolitik. Som en återspeglning av detta växte byråkratierna. Det gjorde också de nationella marknaderna och med dem växte den finansiella centraliseringen [12].

Östeuropa och Italien dominerades av tre stora transnationella imperier, det österrikiska, det ryska och det turkiska. De första som reste den nationella saken i dessa områden var den utbildade stadsmedelklassen — tjänstemän, advokater, lärare, journalister — som plötsligt upptäckte att deras möjligheter att hävda sig i centraliseringens tidevarv begränsades av att de talade fel språk. I synnerhet det växande akademikeröverskottet började agitera för periferispråkens och periferikulturernas värde och, efter någon tid, för självstyre eller en egen stat [13].

superpower, Federal Reserve Bank of St Louis & Tsinghua University, 2015..

12. Charles Tilly: *Coercion, capital and European states A.D.990-1992*, Blackwell 1992.

13. Miroslav Hroch: *Social preconditions of national revival in Europe*, Cambridge University Press 1985.

Den utbildade medelklassen använde de kampmetoder den behärskade. I Italien blev konst, litteratur och musik viktiga medel att hävda de nationella värdena med, och italienska operor blev en frihetssymbol i hela Europa. I Böhmen och i Baltikum blev det en nationell uppgift att katalogisera böndernas danser och dialekter och ge ut tjocka böcker om dem. Masspolitik var det fråga om i mycket liten utsträckning före 1900. I Italien sökte några av de yngre och radikalare nationalisterna mobilisera hantverkarna på ett program för social rättvisa — men majoriteten inom rörelsen ansåg detta vara äventyrspolitik och föredrog att lita till påven eller kungen av Sardinien [14].

Ändå var denna hantverkarvänliga politik som drevs i organisationer som Unga Italien, Unga Polen, Unga Tyskland och Unga Irland inte helt spårlos. Det var de som lyckades lansera begreppet nationell social reformpolitik eller republikanism bland städernas underklass. Folkliga krav kom mycket på grund av deras aktivitet att med tiden att uppfattas som nationellt betingade, trots den tidiga arbetarrörelsens principiellt kosmopolitiska ståndpunkter.

Majoriteten, bönderna, förblev skeptiska till det nationella borgerskapets lockelser. I Polen stödde bönderna imperierna under de polska nationella upproren 1830, 1846, 1848 och 1863 — imperierna hade avskaffat livegenskapen medan de flesta polska nationalister var godsägare och misstänktes för att vilja återinföra den. Enligt Norman Davies dröjde det ända till andra världskrigets tyska terror innan polackerna i gemen blev nationalister. Inte ens tyska tvångsköp av jord, som de polska bönderna förvisso bekämpade, eller påtvingade tyska och ryska skolkurser hjälpte för att skapa en nationell massrörelse, och under mellankrigstidens polska självständighet rådde närmast krigstillstånd mellan bönderna och den nationalistiska polska regeringen [15].

Och för att avrunda kan man påpeka att den ungerska nationalismen drevs av Ungerns talrika grupp smågodsägare, den kroatiska av Zagrebs borgerskap som försökte värna sina intressen först mot ungersk politisk centralisering och sedan mot tysk industriell konkurrens, och den katalanska av Barcelonas borgerskap. De senare hade viss framgång i att alliera sig med bönder i opposition till statlig centralisering. Å andra sidan provocerade de med sin auktoritärt patriarkaliska stil Barcelonas starka arbetarrörelse till att programmatiskt använda kastilianskan i alla sina publikationer, och dess första politiska manifestation var en protest mot Madridregeringens försök att avskaffa barnarbete [16].

14. Adrian Lyttleton: *The national question in Italy*, i Mikulas Teich & Roy Porter (ed): *The national question in Europe in historical context*, Cambridge University Press 1993. Den mer demokratiska falangen och dess kompletta oförmåga att tala till bondemajoriteten beskrivs i Clara Lovett: *The democratic movement in Italy*, Harvard University Press 1982.

15. Norman Davies: *God's Playground*, Clarendon Press 1981. Ironiskt nog hade bönderna denna aristokratiska upprorsdrift att tacka för sin frihet eftersom staternas motiv för att upphäva livegenskapen var behovet av politiskt stöd. Maciej Bartkowski: *Recovering nonviolent history; civil resistance in liberation struggle*, Lynne Rienner 2013, hävdar emellertid att polska nationalister började prisa bondedygder så tidigt som efter upproret 1863.

16. Beträffande kroaterna se Mirjana Gross: *The union of Dalmatia with modern Croatia*, i Teich & Porter: *The national question*. Ivo Basic: *The national question in Yugoslavia*, Cornell University Press 1984, är inte särskilt klar men ger ungefär samma bild. Beträffande Katalonien se Gerald Brenan: *The Spanish labyrinth*, Cambridge University Press 1960.

Det är kanske inte märkligt att dessa dåligt förankrade traditioner så lätt kapitulerar för borgerskapets nutida imperiebyggande.

Fanns det då ingen folklig nationalism under artonhundratalet? Jo. Ta den estniska t.ex. Den estniska nationella rörelsen riktade sig inte så mycket mot den ryska staten som mot de tyska godsägare som ägde hela Baltikum fram till mitten av artonhundratalet och som motiverade sin överhöghet med en påstådd kulturell överlägsenhet. Under den första hälften av artonhundratalet avlöstes successivt det gamla tvångsarbetet med ett lätthanterligare arrendesystem som gav bönderna större rörelsefrihet utan att majoritetens ekonomiska utbyte blev så mycket större för det. Samtidigt ökade den ekonomiska skiktningen eftersom de större arrendatorerna efterhand fick råd att köpa sin jord [17].

Eftersom de tyska godsägarna motiverade sitt välde på kulturella grunder gjorde bönderna sin första framstöt där. På 1870- och 1880-talen bildades musikföreningar i nästan varje socken. Organisatoriskt ledande var visserligen byarnas utbildade, lärare och präster, men bönderna var mycket aktiva. De sjöng, arrangerade dans för ungdomen, startade bibliotek och spelade teater. På 1890-talet, då den tyska överheten hade börjat bli misstänksam mot kulturföreningarna, följde man upp med nykterhetsföreningar med starkt kulturellt inslag. De politiska kraven riktades mot tyskarna, som man hoppades få ryskt stöd mot; några tankar på politisk separation fanns inte innan det ryska imperiet havererade i första världskriget. Typiskt nog var den estniska statens första åtgärd att expropriera och dela upp de tyska godsen; därpå splittrades energin upp i dussintals småpartier.

Det kanske framgångsrikaste exemplet på nationell rörelse under artonhundratalet är den norska, som var den folkligaste av dem alla. Den började som en demokratisk bonderörelse mot den norska regeringens hävdande av norska intressen på världsmarknaden, och den förvandlades först genom kampens logik till nationell [18].

Ryggraden i rörelsen var två grupper.

Dels bönderna i fjälldalar och fjordar, som levde i jämlika självhushållsbyar som i någon mån hade börjat öppna sig mot marknaden. De hade inget intresse av att betala skatt till statstjänstemän vars viktigaste uppgift var att hävda norska exportintressen. De kämpade därför för lokalt självstyre för att bryta statsbyråkratins makt. De hade viss framgång med detta genom en mobilisering för bönder till Stortinget som lagstiftade om kommunalt självstyre och ett demokratiskt jurysystem i domstolarna.

Dels de fundamentalistiskt kristna fiskarsamhällena mellan Porsgrunn och Bergen. De hade ända sen sjuttonhundratalet försökt bryta köpmännens handelsmonopol och till skydd för sina intressen byggt upp ett kooperativt alternativsamhälle av sådan styrka att det delvis fortfarande finns kvar.

Böndernas och fiskarnas motståndare, den norska statsbyråkratin, sökte värja sig

17. Ea Jansen: On the economic and social determination of the Estonian national movement, Kari Siilivask: Some of the main features of the socio-economic development of Estonia in the 19th century, and Ellen Karu: On the development of the association movement and its socio-economic background in the Estonian countryside, ur Acta Universitatis Stockholmiensis: National movements in the Baltic countries in the 19th century, 1983.

18. Trond Nordby: Det moderne gjennombruddet i bondesamfundet. Universitetsforlaget 1991.

mot majoriteten genom att luta sig mot den svenska kungen och blockera bonde- och fiskarmajoritetens beslut på Stortinget. Att byråkratin stödde sig på utländska intressen blev en oemotståndlig poäng för den demokratiska rörelsen, som av propagandistiska skäl blev nationell. Vid de nationella festligheterna den 17 maj tog också bönder och arbetare chansen att demonstrera sina krav, som därmed etablerades i den nationalistiska traditionen.

Den demokratiska alliansen organiserades genom bondeorganisationer och folkhögskolor, en uppfinning av den danska bonderörelsen som betonade sambandet mellan böndernas och nationens strävanden genom att hävda att nationen var bönderna (Grundtvigianism, efter den som formulerade principen, N.F.S. Grundtvig). Den lanserade böndernas dialekter som skriftspråk genom en organiserad 'målbevegelse' — till skillnad från stadsmedelklassens nationella rörelser på kontinenten som brukade slå fast ett standardiserat normalspråk. Den lyckades avsätta den byråkratiska regeringen och 1905 hade den fått med sig hela folket sånär som på ett par tusen personer på att utropa en självständig stat.

Den nationella alliansen förblev i Norge, till skillnad från i de flesta länder, folklig, demokratisk och antibyråkratisk, rotad i lokalsamhällenas självstyre och inte i stadsmedelklassens karriärintressen. Fortfarande är det fjäll- och fjordbönderna, med sin ambivalenta hållning till världsmarknaden, som i hög grad anger tonen i den norska kulturen och förmår bjuda det största motståndet mot den europeiska övre medelklassens imperiebyggarprojekt. Det är med viss rätt de norska EU-motståndarna, till den sofistikerade stadsmedelklassens förtrytelse, kan tala om 'annerledeslandet'.

Dessa den europeiska halvperiferins nationella rörelser betydelse var kanske främst lokal. Men i synnerhet de östeuropeiska rörelserna lyckades genom taktisk skicklighet etablera principen om lokalt politiskt självstyre som en självklarhet; 1917 erkändes den av statssystemets representanter på Versailleskonferensen.

De europeiska nationella rörelser som fick störst betydelse för de nationella rörelsernas spridning globalt och för dessa rörelseras praktik var dock den irländska och den ryska.

Irland var Englands första och närmaste koloni, etablerad genom militär erövring på sextonhundratalet. Dess roll var att förse de engelska industristäderna med billig mat, så att lönerna skulle kunna hållas nere. Systemet fungerade så att irländska arrendatorer odlade brödsäd och födde upp boskap åt engelska godsägare mot rätten att själva odla potatis för husbehov. Dess effektivitet visas bäst av att matexporten inte nämnvärt minskade ens under svältåren 1845-48 då ungefär 800.000 irländare svält ihjäl [19].

Ätminstone från 1760, när kommersialiseringen började på allvar, finns ett större bondeuppror registrerat vart tionde år, och då är alla lokala aktioner oräknade. Några av

19. Ett standardverk om den irländska nationella rörelsen är Robert Kee: *The green flag - a history of Irish nationalism*, (Weidenfeld and Nicolson 1972) Penguin 2000. (bl.a.). Den kan kompletteras med F.S.L. Lyons: *Ireland since the famine*, Weidenfeld and Nicolson 1971 och med James Connolly: *Labour in Ireland, At the Sign of the Three Candles* u.å., först utgiven 1910, som är en mörkande kritik av den 'officiella' nationella rörelsen ur arbetarrörelseperspektiv. De ofta motsättningsfyllda förhållandena mellan bönder och nationalister belyses av Samuel Clark & James S. Donnelly (ed): *Irish peasants*, The University of Wisconsin Press 1983.

upproren varade i årtal. De etablerade med tiden en organisatorisk tradition, med uniformer, hemliga lösenord, fantasifulla namn som 'Oakboys' och 'Ribbonmen'. Typiska aktioner var ockupation av betesmark för att sätta potatis, vägran att utföra tvångsarbete, överfall på godsägare som avhyste arrendatorer, och vägran att betala tionde — ett populärt sätt att förena katoliker och presbyterianer mot den engelska statskyrkan.

Med tiden urskiljde sig ett mellanskikt av rikare arrendatorer som tillämpade kommersiella jordbruksmetoder. Då utvecklades också särskilda rörelser för lantarbetare och torpare som vände sig mot dessa kommersiella arrendatorer med bröduppror och ockupationer; arrendatorerna svarade med våld och formliga krig härjade i början av 1810-talet.

Även städernas borgerskap drabbades av att engelska monopolister fritt kunde konkurrera ut deras produkter. Det var de och de kommersiella arrendatorerna som bildade de första irländska nationella rörelserna. Till dem hörde t.ex. United Irishmen som försökte utnyttja missnöjet med höga krigsskatter på 1790-talet för att göra ett irländskt uppror i samarbete med franska armén. De hade länge svårt att kommunicera med bonderörelserna, delvis på grund av att så många irländska nationalister själva var bondevräkande kommersiella jordbrukare och föremål för böndernas avsky. Exempelvis deltog medlemmar av United Irishmen i jakten på lantarbetarorganisationer, och Young Irlanders avblåste sitt motstånd mot svältkatastrofen, enligt arbetarledaren James Connolly av rädsla för att provocera fram ett bondeuppror mot godsägarna.

Men ibland lyckades de bra. Den rörelse som uppfann den moderna folkrörelseorganisationen med massmedlemskap och anställda funktionärer, Catholic Association, var en mobilisering för att göra slut på diskrimineringen av katoliker, dvs av Irlands majoritet. Den hade föregåtts av en kristen väckelse bland bönderna i Munster och samlade miljonmedlemskap, arrangerade massmöten och demonstrationer över hela Irland och lyckades på några år, 1823-1829, få engelska parlamentet att upphäva de lagar som förbjöd katoliker att äga jord och ha statliga tjänster. Det var främst den irländska medelklassen som drog nytta av segern, men kraftsamlingen var all-irländsk och stärkte det gemensamma motståndet mot kolonialmakten. Det vill säga: de presbyterianska småbönderna i Ulster som dithills hade varit de drivande i den nationella rörelsen föll nu ifrån och stödde i allt högre grad det engelska styret. Motståndet mot kolonialväldet blev i allt högre grad en katolsk angelägenhet — ett exempel på svårigheten att forma exakta och effektiva identiteter som gagnar periferiterritoriet i dess helhet.

Svältkatastrofen och massutvandringen till Amerika höjde priset på arbetskraft och stärkte arrendatorernas förhandlingsmakt mot godsägarna. Samtidigt försvagades lantarbetarna politiskt genom att de nästan försvann. Därför vågade nationalisterna vända sig till bönderna mer helhjärtat och i en nationalistisk bondeorganisation, Irish Land League, tog man gemensam upp kampen för äganderätt till jorden. Efter några år dominerade Land League den lokala politiken och inofficiella rättsskipningen i synnerhet på västra Irland. Det var nu begreppet bojkott myntades, i en blockad mot godsförvaltaren John Boycott som började 23.9.1880. Bojkottmedlet kombinerades med parlamentarisk kohandel och vägran och maskning med att betala arrendena, och rörelsen ledde till att brittiska staten började köpa upp de hursomhelst allt olönsammare engelskägda godsens

och sälja dem billigt till arrendatorerna. Den ledde också till att den nationella rörelsen började göra sig hörd i England.

Men framför allt ledde den till att majoriteten bönder började uppfatta sig som nationalist och agera alltmer självmedvetet i den lokala maktutövningen, där det engelska väldet började uppfattas som alltmer irrelevant.

Den parlamentariska kohandeln dominerade det irländska politiska livet i slutet av artonhundratalet. Målet var Home Rule, självstyre, och strategin var att stödja det engelska politiska parti som lovade att genomföra Home Rule.

Bönder och stadsborgerskap fick det allt bättre från 1890 och blev allt självmedvetnare. De började utveckla en kultur inspirerad av irländska myter, den s.k. keltiska renässansen, som också medvetet och med viss framgång appellerade till antiimperialistiska engelsmän [20]. De började odla idéer om irländsk ekonomisk utveckling byggd på kooperativ självtillit, protektionism och irländsk självförvaltning i delvis ideella former — Sinn Féin, Vi själva. Sinn Féin fick vind i seglen runt 1905 sedan det visat sig att de engelska partierna hellre gjorde upp med varandra än med irländarna och att parlamentarisk kohandel inte leder nånvart utan folklig egenaktivitet.

Välståndet nådde inte de egendomslösa, som antingen måste emigrera eller samlades i Dublins och Belfasts militanta arbetarrörelse. Den hade mer överhängande behov än irländskt självstyre — Dublin hade vid den här tiden högre dödstal än Calcutta — och 1907-1914 förde den en praktiskt taget kontinuerlig strejkrörelse för rimliga arbetsvillkor. De nationella brydde sig inte, eller var vagt fientliga för att arbetarna "saboterade det irländska näringslivet".

Den allt hårdare attityd som kapitalägarna visade mot strejkerna föranledde arbetarrörelsen att bygga upp ett medborgargarde. Den föranledde också en mer nationalistisk stämning bland arbetarna — det var engelsmän som var de största kapitalägarna på Irland, och arbetarrörelseledare som James Connolly menade att arbetarna aldrig skulle nå sina mål innan det irländska näringslivet styrdes från Irland. Deltagarna i det beryktade påskupproret 1916 kom till stor del från den fackliga Citizens Army.

Det fanns ytterligare en grupp som var minst sagt skeptisk till irländskt självstyre — borgerskapet i Ulster som levde på att sälja industriprodukter till den engelska marknaden. De såg sig hotade med ruin av Sinn Féins självtillitspolitik. De började organisera en militär styrka för att slå mot Home Rule om den blev av, och hotade med uppror 1914. Deras agitatoriska medel gentemot den egna underklassen var anti-katolicismen.

Det var dessa s.k. unionister och den engelska regeringens benägenhet att falla till föga för dem som bollade över initiativet till den radikalaste falangen i den irländska självständighetsrörelsen, Irish Republican Brotherhood, IRB. De, en rätt liten grupp från den urbana medelklassen, hade hela tiden pläderat för en väpnad rörelse mot England, och unionisternas beväpning gjorde nu denna strategi legitim. Under den sista förkrigs-sommaren samlades 150.000 irländare i Irish Volunteers för att värna Home Rule med

20. Declan Kiberd: *Inventing Ireland*, Jonathan Cape 1995. Som en kuriositet kan nämnas att initiativtagaren till den keltiska renässansen som organiserad rörelse inspirerades av den arabiska revolten i Egypten 1881 och av olika indiska blandreligioner som populariserats av den s.k. bengaliska renässansen, se nedan.

våld. Det var nu rörelsen spred sig brett på landsbygden. Främst appellerade den till ungdomarna, de unga män som sedan Ribbonsens dagar hade haft uppgiften att värna om bysamhället mot fogdar och poliser.

Där hade IRB stort inflytande.

IRBs misslyckade påskuppror 1916 lämnade i stort sett irländarna kallsinniga. Den urskiljningslösa engelska hämnden vände dock opinionen. Men den fråga som enade alla (katolska) irländare bakom den nationella rörelsen var krigsmotståndet. Från 1915 började ett spontant motstånd mot inkallelser att sprida sig, och det organiserades skickligt av IRB. Den engelska regeringen tvingades ge upp sina planer på att skicka irländare till skyttegravarna i Flandern.

I parlamentsvalen 1918 valde irländarna som tack en stor majoritet IRB/Sinn Féin-kandidater. Därtill bidrog också, säger George Boyce, de radikala nationalisternas förmåga att engagera prästerna för sin sak — en följd av unionisternas antikatholicism [21]. Till hoppfullheten bidrog också Versailleskonferensens uttalade stöd till nationernas självbestämmanderätt. De nyvalda parlamentsledamöterna förklarade sig snabbt som självständigt irländskt parlament, och började angripa engelska polisposterigar i förlitan på att urskiljningslösa repressalier skulle radikalisera opinionen. De räknade rätt. De krigströtta engelsmännen hade föga kraft att slå ner upproret med. Dessutom var de tvungna att ta hänsyn till sin amerikanska allierade och därmed till de många irländarna i USA. De irländska nationalisterna kunde med minimala resurser, uteslutande genom att med perfekt planering slå mot det engelska styrets svagaste punkter, tvinga engelsmännen att erkänna Irlands oberoende 1921, om än med villkor [22].

Sen visade sig omedelbart nationalisternas svaghet. I två år rasade ett inbördeskrig mellan nationalisterna om vilka villkor för den irländska självständigheten man kunde acceptera. Uteslöt den opportunt tillyxade irländska identiteten Ulsters presbyterianer eller gjorde den inte? Bidrog gjorde också den militariserade atmosfär som hade skapats av upproret, då rörelsens politiska styrning inte hade särskilt mycket makt över den militära aktivitet som i första hand drevs av bysamhällets ungdomar.

Som regering förde nationalisterna under en generation en politik grundad på Sinn Féins idéer om industriell utveckling genom självtillit. Framgången i att bryta loss från engelskt ekonomiskt beroende var måttlig, och på sjuttitalet öppnades dörrarna för de transnationella företagen som lockades med skatteförmåner. 1973 gick Irland med i EG och accepterade därmed samma frihandelsdiktatur som lett till svälten på 1840-talet, i trygg förlitan på att man nu var fast förankrade i systemcentrum.

Den nationella rörelsen i Ryssland är begravd under ett moras av myter. Men trots alla sina anspråk på att företräda förtryckta samhällsklasser bör det ändå stå klart att de olika medelklassrörelser som gav det ideologiska motivet för den ryska revolutionen, och som också till sist tog hand om regeringsmakten, främst var nationella och syftade till Rysslands självhävdelse gentemot centrum. Deras mål var att avancera. Stödet till

21. D. George Boyce: *Nationalism in Ireland*, Routledge 1982.

22. Ryle Dwyer: *The man who won the war*, Mercer Press 1990, är en av många biografier över motståndsgeneralen Michael Collins och hans strategi.

bonderörelser (i narodnikernas fall) och till arbetarrörelsen (i bolsjevikernas) var allianspolitik och tilläts aldrig inkräkta på huvudmålet [23].

Bärande i denna rörelse var de intellektuella. I Ryssland var vanlig politik förbjuden, den enda offentlighet som fanns var den litterära, vars representanter fick en nyckelroll när det gällde att tolka olika kategoriers behov.

Till skillnad från de östeuropeiska nationalisterna kunde de ryska inte skylla på en centralistisk stat som förtryckte en regional periferi. De hade redan en självständig stat; alltså måste de angripa världsmarknadssystemet som sådant. Det var detta som gjorde den ryska nationella rörelsen till ett så slagkraftigt föredöme för andra nationella rörelser. Till skillnad från de irländska nationalisterna kunde de ryska inte skylla på någon utländsk ockupant utan bara på en inhemsk korrumperad överklass som åsidosatte de nationella utvecklingsbehoven i eget intresse. Alltså måste de fråga sig vilka klasser inom landet de ville alliera sig med, och de måste appellera till dessa klassers behov.

Det fanns två alternativ: bönderna och arbetarna.

När de ryska bönderna blev av med livegenskapen 1861 behöll godsägarna ca en sjättedel av jorden, plus fordran på betalning för resten. Det var en skuld som bönderna inte hade någon möjlighet att betala. Men makten över bykommunerna var nu i böndernas händer, och de var beslutna att ta tillbaka resten också. Godsägarna började å sin sida att driva sina gods mer affärsmässigt, kastade ut arrendatorer och blev allt noggrannare med att driva in fordringar [24].

När ryska staten förlorade kriget mot Japan 1905 såg bönderna sin chans. Samtidigt som arbetarna i städerna gick i generalstrejk angrep bönderna godsen och brände byggnader och papper. Samtidigt angrep de regeringens representanter, vägrade betala skatter och befriade inkallade soldater. Enligt officiella källor angreps 3.000 gods, men ägarna skonades i regel.

Regeringens motdrag var att upplösa de kollektivistiska bykommunerna och gynna de bönder som kunde etablera sig som kommersiella jordbrukare. Denna politik hade liten framgång. Lokalt var böndernas kollektiva påtryckningsmakt på rikare medlemmar så stor att vid krigsutbrottet 1914 hade bara 14% av jorden brutits loss. Även de rikare bönderna kunde för övrigt behöva byns stöd mot statsbyråkratin, menar Magagna. Allt talar för att bara de mycket rika eller de mycket hänsynslösa hade resurser att bryta sig ut; det var de s.k. kulakerna vars dåliga rykte senare fick så stor betydelse.

Böndernas egen rörelse var alltså ganska framgångsrik. Men de delar av den ryska medelklassen som försökte appellera till bönderna i sin strävan efter modernisering och utveckling, de s.k. narodnikerna, hade mycket liten framgång. Böndernas revoltvillighet

23. En introduktion till avmytologiseringen av den ryska revolutionen, under intryck av ny forskning om hur folk faktiskt betedde sig 1917, ger Edward Acton: *Rethinking the Russian revolution*, Edward Arnold 1990. — Beskrivningen av det ryska kommunistpartiet som en i första hand nationalistisk rörelse är ovanlig men inte unik: Immanuel Wallerstein är inne på den i artikeln *Liberalismens slut* i Tord Björk & Jan Wiklund (red): *Den globala konflikten*, Bokslogen/Miljöbiblioteket 1993. Och Lenin är ju rätt klar över att det är den ryska efterblivenheten och inte arbetarnas dåliga arbetsvillkor han vänder sig emot — se t.ex. hans föraktfulla attityd till fackliga eller allmänt folkliga krav i *Vad bör göras, Arbetarkultur 1943*, 1972.

24. Om bönderna se Victor Magagna: *Communities of grain*, Cornell University Press 1991.

betydde inte att de hade några nationella utvecklingsmål. Deras högsta strävan var att staten och stadsmedelklassen skulle lämna dem ifred. Deras förståelse för moderniserings natur i världsmarknadssystemet var klarsynt. De var emot den.

Den ryska arbetarrörelsen har beskrivits i Kapitel 5, avsnittet Statshegemoni och lokal förhandlingsmakt. Det var till denna arbetarrörelse bolsjevikerna appellerade. Det var en falang inom det akademikerdominerade ryska socialdemokratiska partiet (arbetarna höll sig, med undantag för revolutionsåren 1905 och 1917, borta från partipolitiken eftersom de inte hade någon kontroll över den). Metoden var att bidra till organisering av fackföreningar, organisera försäkringskassor, något som gav dem effektiv direktkontakt med sin publik, och försvara arbetare som drabbades av repression. Tanken bakom bolsjevikernas val var att arbetarna var den enda grupp förutom den utbildade medelklassen själv som kunde antas ha ett odelat egenintresse av modernisering.

För att kontrollen över rörelsen skulle ligga fast i medelklassens händer bröt bolsjevikerna avsiktligt med den under artonhundratalet utvecklade demokratiska folk rörelsetraditionen och byggde istället upp en sluten organisering av funktionärer som tillsattes uppifrån. Mönstret fanns tidigare utvecklat i radikala medelklassrörelser som det tidiga artonhundratalets revolutionära smågrupper, frimureriet, eller för den delen katolska kyrkan som organiserade sig på samma sätt på niohundratalet i ungefär samma syfte. Organisationen finansierades med affärsverksamhet, kriminalitet och bidrag från utvecklingsvänliga kapitalister. En sådan organisationstyp hade, vilket Lenin erkände efter den stora strejkrörelsen 1905, inte stora möjligheter att bidra till en folklig massrörelsens framväxt. Däremot visade den sig mycket kompetent i att gripa tag i en redan existerande rörelse och ge den en viss inriktning.

Den ryska regeringen bröt samman 1917 för att dess inkompetens och svartsjuka maktlystnad hade visat sig katastrofal under kriget och stött bort alla samhällsskikt. Medan fronten och försörjningen föll i bitar försökte politiskt ovana borgare, officerare och byråkrater organisera en statskupp för landets räddning när de förekom av arbetare och värnpliktiga i Petrograd, vars respekt för regeringen hade sjunkit ännu snabbare än borgerskapets. I månadsskiftet februari-mars, när fabriken hade stängt på grund av kolbrist, organiserade arbetarkvinnorna demonstrationer mot varubristen. Och den 1 mars gjorde de värnpliktiga soldaterna myteri hellre än att skjuta på arbetarna. Regimen föll, och den dittills maktlösa riksdagen, duman, tvingades motvilligt ta ansvaret [25].

I det ekonomiska och politiska kaoset var det nödvändigt för arbetarna att ta kontroll över fabriken försörjning. En sådan kontroll var inte helt oförberedd; redan 1915 hade fackliga och kapitalistiska företrädare börjat samarbeta i detta syfte även om arbetarrepresentanterna hade kastats i fängelse för sin oförsynthet att blanda sig i myndigheternas ansvar. Frigivna av revolutionen tog de nu initiativ till Petrogradsovjeten för att samordna försörjningen. Där fick snart de socialistiska partiernas utbildade medelklass ett

25. Bland nyare verk som utgår från folk rörelsens handlingar snarare än kända personers finns Daniel H. Kaiser: *The worker's revolution in Russia 1917*, Cambridge University Press 1987, Edward Acton: *Rethinking the Russian revolution*, Edward Arnold 1990, Sheila Fitzpatrick: *The Russian revolution*, Oxford University Press 1994, och Edith Rogovin Frankel et al (ed): *Revolution in Russia, Reassessment of 1917*, Cambridge University Press 1992.

övertag i kraft av sin överlägsna organisering.

När marknaden och kommunikationerna slutade fungera och svälten stod för dörren i Petrograd och Moskva var det bara bolsjevikerna som tog ansvar för folkförsörjningen. Dumans provisoriska regering var mycket ovillig att gå "utöver sina befogenheter", som den tolkade snävt, och dessutom verkade den oförmögen att ge upp gamla expansiva krigsmål som alla andra hade förlorat intresset för. Därmed fick bolsjevikerna ett allt större stöd, och växte under sommaren 1917 till en massrörelse där akademikerna i ledningen bara kunde leda genom att ställa upp på folkmajoritetens krav.

I oktober stödde en majoritet i Petrograd och andra industristäder bolsjevikerna och deras krav på bröd, fred och regeringsansvar för varuförsörjningen. Det var arbetarnas egenorganiserade röda garden som genomförde den resning som satte bolsjevikerna i regeringen medan knappast någon stödde dumaregeringen.

Samtidigt tog bönderna initiativet igen på landet. God hjälp hade de av att inkallade bönder kom hem från den sönderfallande fronten medförande vapen. Nu tog de över godsens för gott. Den statliga administrationen revs upp och kulakernas jord tvingades tillbaka in i bykommunerna. Tvärtemot senare påståenden likviderades kulakerna som klass redan 1917. Av alla konkurrerande politiska grupper var det bara bolsjevikerna som accepterade böndernas aktioner och de fick därför stöd, eller åtminstone välvillig neutralitet, från dem också.

Men som påpekats i kapitlet om den ryska arbetarrörelsen hjälpte inte en bolsjevikregering mot försörjningskrisen. Den berodde på kriget, och freden förvärrade den på kort sikt eftersom industrin i så hög grad producerade för krigets behov. Tyskarnas ockupation av Ukraina satte dessutom stopp för en stor del av matleveranserna till städerna. Arbetarnas stöd till bolsjevikerna tog snabbt slut och partiet krympte åter till ett parti av funktionärer. Och tvångsrekvisitioner av mat till städerna gjorde också bönderna till fiender.

Det var paradoxalt nog inbördeskriget som räddade bolsjevikregeringen. Upproret av en samling diskrediterade politiker och militärer med utländskt stöd och sönderfallet av landet placerade de radikala nationalisterna i en roll de var bättre lämpade för än som arbetarledare — rollen som fosterlandets räddare. Nu strömmade också stödet till från bredare nationella grupper, t.o.m. militärer.

Kriget befriade bolsjevikerna från behovet att fria till arbetarna. Det gjorde i det närmaste slut på industrin, och arbetarna strömmade individuellt ut på landet och blev bönder, eller in i armén, eller i den mån de var pålitliga ur regimens synvinkel in i administrationen som lägre statstjänstemän.

I gengäld blev bönderna desto starkare. De kontrollerade matproduktionen. I frånvaro av ordnad statsförvaltning hade de makten lokalt. Vad som hände på den nationella scenen var de ointresserade av. För byorganiserade bönder står stat och byråkrati alltid för förtryck som det gäller att hålla på avstånd. I detta syfte försökte de efter förmåga spela ut olika maktpretendenter mot varandra och stödde ömsom bolsjevik, ömsom andra partier, enligt lokala kriterier.

Med arbetarna ute ur bilden måste det styrande nationalistiska medelklasspartiet söka stöd, eller åtminstone neutralitet, hos bönderna. Under hela tjugotalet accepterades

böndernas lokala självstyre, politiskt och ekonomiskt. Till detta accepterande tvingades regeringen av en serie uppror, det allvarligaste bland Östersjöflottans matrosar 1921. Men genom eftergifter till bönderna kunde medelklassens projekt, avancemang i världsmarknadssystemet, inte genomföras. Till detta behövdes industriinvesteringar, och de enda som hade resurser var bönderna. Följaktligen måste bönderna krossas och plundras. Detta genomfördes 1929-1932 med militära medel, under förevändning att man skulle likvidera de kulaker som inte längre fanns. 1933 återinfördes livegenskapen. För säkerhets skull utsträcktes den också till arbetarklassen i den nya industrin [26]. Svaret från arbetare och bönder var en kontinuerlig maskningskampanj som blev alltmer institutionaliserad och alltmer effektiv ju längre tiden gick. Bönderna tog också sin tillflykt till sabotage, social banditism och mord på myndighetspersoner; för att få en rimlig fred med dem måste regimen skänka tillbaka något av vad den stulit och göra sig av med sina mest brutala verktyg vilket den gjorde under utrensningarna 1937-39 [27].

I fortsättningen styrde det modernistiska ryska borgerskapet i 'nationens' karriärintresse i världsmarknadssystemet, och förstås i sitt eget intresse. De som fortfarande förespråkade någon sorts klassallians mördades, liksom alla som gav uttryck för folkliga krav som gick på tvärs mot det nationella intresset. Det drabbade inte minst de gamla medlemmarna i bolsjevikpartiet, som hade trott på en sådan allians. Men eftergifter till de direkta producenterna på bekostnad av den nationella karriären betraktades som förräderi av den medelklass som såg Rysslands efterblivenhet och svaghet gentemot centrumstaterna som ett mycket större ont än ryska bönders och arbetares maktlöshet.

Den ryska industrialiseringsstrategin byggde därför inte på folkmajoritetens behov utan liksom på alla andra nationella utvecklingsprogram på världsmarknadskarriären, dvs kapitalackumuleringen. Resurser till integration var knappa. Den sociala bas världsmarknadskarriären byggde på var smal; främst var det de tekniska kadreerna, ingenjörerna, som gynnades av industrialiseringen och som i sin tur bar upp den nationalistiska regimen, och den politiska integrationen i övrigt byggde främst på toppstyrda paternalistiska nätverk. Något som var oundvikligt, givet den totala byråkratisering av politiken som bolsjevikerna antog vara nödvändig för att industrialiseringen skulle bli effektiv. Med tiden skulle denna svaga bas, och denna byråkratiserade politik, leda till

26. Detta skeende har beskrivits i hundratals böcker, bäst kanske i Moshe Lewin: *The making of the Soviet System*, Methuen 1985. Lewin förklarar regimen utveckling mot allt större brutalitet med dess kombination av (relativ) inkompetens och omätliga ambitioner; om och om igen satte den igång stora projekt utan att ha en aning om vilka förutsättningar som krävdes, lät det driva vind för våg en tid, varefter den måste röja upp i panik. Även tvångskollektiviseringen 1929 var en panikaktion orsakad av att regimen plötsligt upptäckte sig vara konkursmässig, menar Lewin. Men det kan finnas andra motiv; James C. Scott argumenterar att kommunisterna, som goda modernister, trodde på stordriftsfördelar överallt, även inom jordbruket där de inte finns, liksom att de antog att toppstyrning var det enda som var effektivt. Se *Seeing like a state*, Yale University Press 1998 se *Seeing like a state*, Yale University Press 1998.

27. Enligt Sheila Fitzpatrick: *Stalin's peasants*, Oxford University Press 1994. Till skillnad från de mest publicerade rättegångarna i Moskva var rättegångarna på landsbygden seriösa och byggde på vittnesmål från de drabbade bönderna. Emellertid hävdar hon också i en annan bok, *The Russian revolution*, Oxford University Press 1994, att besvikelsen bland folk som hae tagit del i revolutionen för att de trodde at livet skulle bli bättre fick dem att vända sin ilska mot bolsjevikerna när det inte blev så, och kräva bestraffning.

den nationalistiska regimens fall 1989-92 [28].

Men det fanns i alla fall en allians, en solidaritet, som den ryska nationalistiska medelklassen inte svek, och det var solidariteten som periferin. Revolutionen 1917 proklamerade alla folks rätt till självstyre, och fyra år senare slöt man formellt förbund med alla antikoloniala rörelser i hela världen på en kongress i Baku. I fortsättningen gav man, i början helhjärtat fast i fortsättningen med alltfler sidoblickar på egenintresset, politiskt, ekonomiskt och ibland t.o.m. militärt stöd till rörelser som strävade efter att befria periferiländer från kolonialt förtryck, i Kina, i Vietnam, i Indien, i södra Afrika, i Västasien, på Cuba. Poserandet som arbetarrörelse tog man av naturliga skäl lätt på och stödde aldrig en arbetarrörelse i kamp mot kapitalister någonsans.

Denna förljugenhet skulle komma att vålla stor skada genom att skapa falska identiteter i arbetarrörelsen, en tradition som folkrörelsesystemet fortfarande inte helt har övervunnit. Liksom 400 år tidigare har karriärsträvande halvperiferistaters stöld och korruption av ett underklasspråk lämnat underklassen stum, utan redskap att tolka sin egen verklighet med.

Om kreolrevolutionerna segerrikt introducerade den regionala självstyrelsen som princip, och om de öst- och sydeuropeiska rörelserna fick globalt stöd för sin tveeggade princip om nationerna som rimlig organisationsmetod för det mellanstatliga systemet, så var det den irländska och den ryska rörelsen som utformade en slagkraftig modell för rörelsepraktik som kunde kopieras över hela världen. Irländarna med sin massorganisering, sina bojkotter och sitt gynnande av lokal produktion, och sitt kombinerande av bonderörelse med nationell rörelse, och ryssarna med sitt disciplinerade parti, sina fackföreningar, sitt partistyrda väpnade uppror, och sin hårt styrda statliga utvecklingspolitik, blev de två polerna för identifiering i nittonhundratalets antikoloniala rörelser. I det ryska fallet var kopplingen fullt medveten och offentligt erkänd genom nationella rörelser — och arbetarrörelsefraktioners — anslutning till en kommunistisk identitet.

Antikoloniala rörelser

Polariseringen i centrum och periferi må ha vållat konflikter på det regionala planet. Som påpekats i avsnittet Bönder mot den koloniala staten var dock konflikterna mycket större i de globala periferierna. Själva orsaken till varför centrum lade under sig kolonier var att centrumets direkta producenter alltmer framgångsrikt hade kunnat ställa villkor för sin medverkan, vilket återverkade negativt på kapitalackumuleringen; därför behövdes nya organiserade arbetare som kunde förmås arbeta på sämre villkor och de fanns i länder som organiserats som systemperiferier.

- Skillnaderna i förhandlingsresurser mellan lokalbefolkning och makthavare var mycket större i den koloniala periferin än i världsmarknadssystemets centrum.

- Makthavarna kom utifrån och var inte beroende av de underlydandes samtycke, varför maktutövningen blev mycket brutalare i periferin.

28. Enligt David Kotz: Revolution from above — the demise of the Soviet system, Routledge 1997, genomfördes regimskiftet av just det skikt som tidigare burit upp den nationalistiska regimen, och syftet var att rädda de privilegier som hotades av ekonomisk kris och krav på demokratiseringar.

Fig 6:1. Europeiska kolonier (mörkt) och regioner styrda av europeiska bosättare (ljusare) 1920. Självständiga periferistater lodrätt streckat.

- Makthavarna var helt okunniga om de lokala periferisamhällenas seder och kultur och uppträdde därför ovarsammare än t.o.m. vad systemet krävde.
- Omvandlingen från självhushåll till marknadssamhälle gick så oerhört fort i periferin; en förändring som tagit tre-fyrahundra år i centrum pressades samman på ett par generationer.

Anthony D. Smith uttrycker det så att den koloniala staten inte växte ur det civila samhället som i Europa, utan kom utifrån som något påtvingat, något aktivt som man bara måste anpassa sig till [29]. Politiskt sett styrde centrum mer absolut och tyranniskt över de globala periferierna än över de regionala. Kulturellt sett användes vetenskapen till att ogiltigförklara de koloniserades erfarenheter som 'primitiva' samtidigt som de själva nedvärderades rasistiskt. Ekonomiskt sett kunde ett relativt mycket större överskott pressas ut än ur de regionala periferierna i Europa, tack vare den politiska vanmakten.

Centrum-periferi-relationen var därför ännu mer blockerande i den globala periferin än i den regionala, i Stein Rokkans termer [30]. Ekonomiska, kulturella och politiska transaktioner reglerades alla av centrum till centrums fördel, med maximal okunnighet om de lokala förutsättningarna i periferin. Periferins behov sågs som ovidkommande;

29. Anthony D. Smith: State and nation in the Third World, Wheatsheaf Books, 1983. Joseph Schumpeter är inne på en liknande tankegång när han vägrar erkänna investeringar som påtvingas utifrån som "utveckling" (The theory of economic development, Harvard University Press, 1949).

30. Rokkan & Urwin: Economy, territory, identity.

dess roll var att förse centrum med resurser [31].

Världsmarknadssystemet bemöttes först av dels lokala bondeuppror, dels av de traditionella makthavarnas självförvar, se kapitlet Bönder mot den koloniala staten. De led båda nederlag som en del av koloniseringsprocessen. Det var först i slutet av artonhundratalet som en ny form av motstånd började utvecklas, en form som tog sin utgångspunkt i periferirollen. Det var de moderna antikoloniala rörelserna, vars modell hade utformats av Irlands och Östeuropas nationella rörelser omkring de regionala periferiernas problem [32].

De antikoloniala rörelserna var en allians mellan grupper och klasser vars intressen skilde sig kraftigt åt men som ändå kunde samarbeta för ett mål som gagnade dem alla.

Bönderna sökte säkerhet att överleva kommersialiseringen av jord och mat, sedvanerättens ersättande med absolut ägande och kolonialmaktens brutala skatteindrivning. De sökte i första hand garantier för sina byars kollektiva rätt till existensminimum.

Arbetarna försökte säkra sin överlevnad i förhållande till de centrumägda monopolen. De sökte därför i första hand stöd för sina fackliga rättigheter. Ofta var det inte mer än några år som skilde arbetare från bönder, eller från förindustriella hantverkare som ruinerats av de koloniala monopolen, och det var därför lätt för dem att engagera sig för bondekrav.

De lokala kapitalisterna försökte värja sig emot den illojala konkurrensen från centrumets monopol och sökte därför i första hand hjälp att skydda sin verksamhet.

Den utbildade stadsmedelklassen — en kategori som frambringats av kolonialmakten för att bemanna underordnade positioner i administrationen — sökte röja undan det som band dem vid denna underordning. De strävade bl.a. efter de ämbeten som monopoliserades av kolonialmaktens utskickade personal. De såg dessutom fram emot modernisering, dvs de strävade efter sådana samhällsmönster som kännetecknade centrum. De var de enda i periferisamhället som hade den kunskap detta krävde, och de visste att de skulle gagnas.

Den antikoloniala eller nationella rörelsen var en allians mellan dessa fyra kategorier. Det var inte en allians på lika villkor.

Alla fyra kategorier hade möjlighet att bidra till rörelsen [33].

31. Vissa menar att detta t.o.m. kan visas i naturvetenskapliga termer av energiinnehåll, så t.ex. N. Georgescu-Roegen: *The entropy law and the economic process*, Harvard University Press 1971, citerat av Stephen Bunker: *The exploitation of labor in the appropriation of nature*, i Charles Bergquist (ed): *Labor in the capitalist world economy*, Sage 1984.

32. Det är ont om jämförande beskrivningar och analyser om antikoloniala rörelser. Anthony D. Smith: *State and nation in the Third World*, är dessutom seriös. L.S. Stavrianos' grundliga *Global rift*, William Morrow 1981, ägnar t.ex. nästan tusen sidor åt nord-syd-konfliktens utveckling under femhundra år, men fokuserar främst på Syd som offer; folkliga rörelser framstår hos honom som ett abstrakt "nationens försvar" där handlingar, aktörer och strategier drunknar; och skillnaden mellan socialt radikala respektive moderata rörelser tycks till yttermera visso bero på de ledandes ideologier.

33. Eric Wolf: *Peasant wars of the twentieth century*, Harper & Row 1973, har liksom Joel Migdal: *Peasants, politics and revolution*, Princeton University Press 1974, pekat på böndernas viktiga roll i de nationella rörelserna, och har också berört den utbildade medelklassens. Anthony D. Smith: *State and nation in the Third World*, behandlar främst den senares. Charles Bergquist: *Labor in Latin America*, Stanford University Press 1986

Böndernas bidrag var deras möjlighet att göra uppror mot skatteindrivning och marknadsprissättning. Alla bönder hade dock inte lika stora möjligheter att göra detta. Migdal och Wolf har pekat på hur de bönder som bodde i perifera och otillgängliga områden, långt från maktens boningar, hade större möjligheter göra uppror tack vare sitt större oberoende och sitt därav följande större självförtroende. Nästan lika stora möjligheter hade relativt välbärgade bönder i de mer tätbefolkade områdena, medan de fattiga sällan hade resurser att säga ifrån, åtminstone inte innan deras mer lyckligt lottade grannar hade tagit initiativet. Nästan alla de bondeuppror som satte vapen i händerna på den nationella rörelsen började i otillgängliga gränsområden. Mer välbärgade bönder i kommersialiserade jordbruksområden följde efter, i syfte att öka sitt inflytande sedan tidigare dominanta godsägargrupper hade flyttat till stan för att leva ett ljuvare liv där, i glansen från de koloniala eliterna.

Arbetarna kunde strejka mot de centrumägda monopolen. Som berörs i kapitlet Lönearbetarnas försvar mot kapitalägarna var deras ställning oerhört strategisk och gav dem en slagkraft som var helt disproportionell mot deras ganska lilla antal.

De lokala kapitalisterna kunde bidra till rörelsen med pengar och också i viss mån med organisatorisk stabilitet. Men tyvärr var de ofta opålitliga; teoretiskt hade de allt att vinna på lång sikt på att utmana de centrumägda monopolen, men i praktiken fanns det också vinster att göra på att bli mellanhänder mellan dessa monopol och den lokala befolkningen. De lokala kapitalisterna tenderade därför att splittras upp på falanger och kottierier som ibland stödde de nationella rörelserna, ibland stödde centrumets makttutövning, beroende på konjunktur och individuella intressen.

Den utbildade medelklassen bidrog mer än gärna med att organisera rörelsen och fylla organiseringen med personal och blev därför de nationella rörelsernas nyckelgrupp.

Det fanns fler orsaker till att de fick denna dominerande roll. En viktig sådan var deras globala utblickar. De hade skolats i samma utbildningssystem som de styrande centrummakternas härskande personal, utan att få del av deras privilegier. De hade tillgång till en modell att jämföra med. De behärskade det nya samhällets koder, som Ernest Gellner uttrycker det, när det gamlas föll sönder [34]. De hade dessutom positioner, om än underordnade, i den absolutistiska koloniala staten.

I regel skördade den utbildade medelklassen störst vinst på rörelsen. De utgjorde dess funktionärer och bemannade dess kontrollfunktioner. När rörelsen så småningom vann framgångar i form av statlig makt var det rörelsefunktionärerna som låg närmast till hands att ta för sig.

De andra deltagarna i alliansen hade sämre möjligheter att få del i rörelsens framgångar. De kunde bara kräva ut sin andel i förhållande till hur oundgängliga de var för rörelsens framgång. I de fall kampen mot centrummakterna var lång och hård blev beroendet av arbetare och bönder eller, som i t.ex. Sydamerikas fall, lokala kapitalister större och dessa hade därför större möjlighet att kräva gottgörelse. I de fall framgångarna blev lätta

har ett längre avsnitt där han behandlar arbetarrörelserns strategiska roll (se också avsnittet Systemperiferins arbetarrörelser).

34. Citerat i Anthony D. Smith: *State and nation in the Third World*.

och snabba tog funktionärerna hand om allt som fanns att ta för egen del och lämnade sina partners mer eller mindre i sticket.

Detta skede behandlas senare.

Pionjären — den indiska rörelsen

Pionjären för de antikoloniala rörelserna, och den rörelse som till slut gjorde kolonialsystemet olönsamt för åtminstone engelsmännen, var den indiska nationella rörelsen [35].

Efter det stora upproret 1857 (se kap 4: Bönder mot den koloniala staten) effektiviserades plundringen av den indiska kontinenten. Indien specialiserades som leverantör av vete och bomull samt knark för den kinesiska marknaden, och fick aldrig del av det brittiska systemets frihandel; där härskade protektionismen ohejdat till brittisk fördel. Exporten av mat ökade liksom svälten. Under artonhundratalets sista tjugofem år svält i genomsnitt trekvarts miljon ihjäl varje år.

Ändå var den organisation, Indiska Nationalkongressen, som i fortsättningen skulle samla den nationella rörelsen inte antiengelsk när den grundades 1885. Ty den utgick från sådana kretsar som skapats och lyfts fram av den engelska administrationen — advokater, journalister, lärare, ämbetsmän. De ideologiska rötterna fanns i den s.k. bengaliska renässansen — en rörelse med syfte att förena det hinduiska arvet med europeisk liberal modernism — och dess ideal var 'bra styre' och laglighet. På programmet fanns att man ville avlägsna provins- och kastfördomar och andra föräldrade indiska missbruk, diskutera samhällsfrågor och främja allmänintresseet. Synpunkter på administrationen, t.ex. på skattelättnader och andra åtgärder mot svälten, framfördes i mycket underdåniga former.

Så kunde det ha fortsatt om det inte hade varit för engelsmännens föraktfulla diskriminering av den indiska medelklass som inget högre önskade än att bli trogna engelsmän. Trots löften i samband med upproret 1857 vägrade administrationen anställa indier i andra än mycket underlägsna positioner, och visade också i det sociala livet att de såg indier som andra klassens människor. I självförsvar började därför den yngre generationen inom medelklassen lyfta fram den indiska traditionen som den framställdes i de vediska skrifterna, och vädja till folkmajoriteten. De föraktade Nationalkongressens hovsamma språk. De krävde handling.

De såg sin möjlighet 1905. Då hade Japan just besegrat Ryssland i ett krig och europeer framstod inte längre som oöverbinnerliga. Då hade man börjat hämta sig något efter artonhundratalets massvält. Då valde den arrogantaste av alla engelska guvernörer att slå mot den starkaste fraktionen av den indiska medelklassen, Calcuttas affärsmän, genom

35. Den indiska rörelsen är ganska väl beskriven. För en översikt se t.ex. Bipan Chandra m.fl: India's struggle for independence, Penguin 1989. Ravinder Kumar: Essays in the social history of modern India, Oxford University Press 1983, visar rörelsens sociala bakgrund ur gandhianskt perspektiv. Jayati Chaturvedi: Indian national movement — a critical study of five schools, M.G.Publishers 1990, lyfter fram de olika perspektiven — det nationalistiska, det muslimska, det hinduiska, det marxistiska och det ogillande engelska. Och Jan Myrdal: Indien väntar, Norstedts 1980, ger ett stort utrymme åt hinduradikalismen i rörelsen. De brittiska förtrycksmetoderna skildras av Mike Davis: Svält och kolonialism, Leopard 2004.

att dela upp Bengalen i två provinser.

Följden av denna allians mellan Calcuttas kapitalister och den nationalistiska ungdomsrörelsen blev Indiens första breda folkliga rörelse efter 1857. Det första kravet var att lämna Bengalen ifred. Det andra kravet var swadeshi, självtillit. Man bojkottade engelska varor och köpte indiskt, vilket gynnade indiska kapitalister som i sin tur stödde rörelsen ekonomiskt. Bojkott mot sprit hade det dubbla syftet att stärka det indiska folkets handlingskraft och beröva engelsmännen spritskatten. Man började utnyttja folkliga fester som demonstrationer mot engelsmännen. I skydd av bredden kunde man gå till angrepp mot enskilda fall av maktmissbruk, som t.ex. masstrejken mot den guvernör i Bombay som hade bränt upp en hel stadsdel för att få bukt med en epidemi.

I strategin för att öka det indiska folkets självförtroende låg också att anknyta till den hinduiska traditionen, dvs bhaktirörelsernas tradition. Bara på detta sätt kunde man nå kontakt med den folkmajoritet för vilka detta var det enda lättbegripliga sättet att kräva rättvisa.

Den nya massrörelsens folk krävde också makt i Nationalkongressen. Det gamla gardet motsatte sig detta, och regimen såg möjligheten att driva in en kil genom en målmedveten kombination av kooptering och terror. Fram till världskrigets slut var den nationella rörelsen tystad i Indien.

Det var kriget som fick fart på rörelsen igen. För att få soldater till skyttegravarna hade engelsmännen lovat reformer, men dem blev det inget av med. Istället skärptes lagarna mot politisk agitation; bl.a. gav sig regeringen rätt att fängsla folk utan rättegång. Som protest utlyste Nationalkongressen medborgarstrejk 30.3 och 6.4.1919.

Strejkens framgång blev en överraskning för alla, inklusive Nationalkongressen. Engelsmännen greps av panik och svarade med planlös terror. En massaker på oskyldiga bönder som firade ett lokalt helgon övertygade de mest förhårdade västbeundrarna, och Nationalkongressen beslöt att målet var självstyre, swaraj, och att medlet var massrörelse. Men det var inte de misstänkta radikalerna från 1905 som nu kom att dominera scenen, det gjorde istället de aktivister som utvecklats kring de kampanjer som organiserades av Mohandas Gandhi bland indigo-odlarna under kriget.

Gandhi utvecklade en ny politisk stil: breda folkliga kampanjer för mål av direkt intresse för bönder, arbetare och småstädernas traditionella mellanskikt — typ skatte- och arrendereduktioner — med udden mot det engelska väldet men genomförda med måttfullhet och ett minimum av konfliktupptrappning [36]. Det var denna metod, som bönder hade använt mot kolonialmakten så länge den hade funnits, som hade gjort medborgarstrejkerna så framgångsrika. Gandhis programmatiska politiska måttfullhet, och hans organisering av rörelsen via befintliga klientnätverk och affärskontakter, gjorde honom acceptabel för kongressledningen.

36. Gandhi hävdade alltid att hans icke-väldsstrategi var effektiv, inte att den i första hand var moraliskt "rätt". Tack vare den låga konfliktnivån kunde de sociala kostnaderna för deltagarna hållas nere och tillåta många att delta, tack vare den låga konfliktnivån kunde prestigeläsningarna hos motparten minimeras och tillåta honom att göra eftergifter utan att förlora ansiktet. Se t.ex. Arne Næss: Gandhi and group conflict, Universitetsforlaget 1974. Gandhi övergav medvetet icke-väldsstrategin 1942 inför Quit India-kampanjen, eftersom han inte längre ansåg den effektiv.

Den nya kampanj som planerades stod på tre ben.

Dels massorganisering. I varje by valdes en kongresskommitté som i sin tur valde en på häradsbas etc. Denna organisering gjorde för alltid slut på notablernas välde i rörelsen. I fortsättningen krävdes ett folkligt stöd på lokalplanet för att en aktivist skulle få inflytande. Därtill organiserades en kvinnoorganisation, en ungdomsorganisation och en fackföreningscentral.

Dels en ny, mer utvecklad swadeshi-kampanj. Nu nöjde man sig inte med att bojkotta engelska varor. Nu slutade man helt upp att samarbeta med engelskdominerade myndigheter och institutioner. Ungdomar bojkottade engelska skolor och gick istället ut på landet och lärde bönderna läsa. Statstjänstemän sa upp sina jobb.

Dels ett programmatiskt samarbete mellan hinduer och muslimer. Ända sen sekel-skiftet hade det funnits en tendens att självständighetsrörelsen var exklusivt hinduisk. De radikala hade appellerat till veda-traditionen och inte sällan utmålade även islam som anti-indisk. Detta hade ställt många muslimer främmande inför rörelsen. Men nu ställde sig hela Nationalkongressen bakom muslimernas krav på 'ummas, den muslimska gemenskapens, integritet; man vände sig mot krigets segrarmakters krav på det muslimska Turkiet [37].

Rörelsen skulle just utvidgas till en skattebojkott när den plötsligt avlystes. Bakgrunden var att bönderna i byn Chauri-Chaura hade demonstrerat mot en polisstation, vilket hade lett till ett tumult där även poliser dödades. Kampanjledningen ville inte bryta sin måttfullhetspolitik och vägrade leda en kampanj där våld användes av aktivisterna.

Med detta kollapsade den indiska enigheten.

Den liberala övre medelklassen började samarbeta med engelsmännen och ställde upp i val, vilket nu hade blivit tillåtet som en engelsk eftergift. Så värst mycket fick de inte ut av detta och i regel trädde de tillbaka efter några år.

Många av rörelseaktivisterna vägrade avbryta kampanjen och försökte organisera en särskild revolutionär falang som uttryckte sig i strejker och ett särskilt socialistiskt parti. Även de hade måttlig framgång och de lyckades aldrig bli mer än en falang.

Den allvarligaste följden var dock en bestående misstro mellan hinduer och muslimer; muslimerna såg sig svikna och utropade en egen jihad. Hinduer svarade med angrepp på muslimer. Motsättningarna skulle bara stegas och kulminera i ett blodbad med över en halv miljon döda i samband med självständigheten.

Bakom dessa motsättningar — som belyser alla nationella rörelsers svårigheter att finna rimliga identiteter — låg inte bara kortsynt hinduisk politik från 1905 och framåt. Där fanns också handfasta intressekonflikter. I Bengalen, Punjab och Maharashtra dominerade en hinduisk överklass över muslimska bönder, och i Uttar Pradesh och Hyderabad dominerade en muslimsk överklass över hinduiska bönder. Varje klasskonflikt i dessa områden fick därför religiöst/kulturella övertoner. Inte blev det bättre av muslim-

37. Denna rörelse kallades khilafat-rörelsen med hänvisning till den turkiske sultanens ställning som kalif. Betoningen av 'ummas enhet var mycket stark inom indisk islam och i synnerhet inom de mer folkliga sufiska väckelserörelserna. Se t.ex. Olivier Roy: *Islam and resistance in Afghan-istan*, Cambridge Middle East Library 1990.

ernas politiska och ekonomiska nedgång under det engelska väldet, vilken fick dem att känna sig oroade över framtiden, minoritet som de var.

Under 20-talet fortsatte dels de radikalas fackliga kampanjer, dels en gandhiansk kampanj för de kastlösas rättigheter — i syfte att undanröja en indisk skam och höja den egna sidans moral och självkänsla. Men framgångsrikast var kanske den kampanj som fördes inom ramen för den hindureformistiska rörelsen: i en bred kampanj för att integrera de lågkastiga och kastlösa i samhället och skapa enighet i rörelsen mot ockupationen organiserade Arya Samaj jättecereemonier där miljontals 'renade sig' rituellt och blev fullvärdiga hinduer [38].

1929 samlades de igen om en ny kampanj för självstyre, grundad på icke-samarbete.

Spjutspetsen i denna kampanj var att bryta det engelska monopolet på salt, som gav engelsmännen stora vinster på böndernas bekostnad. Den 26.1.1930 utropades till självständighetsdag varpå man organiserade ett vida offentliggjort brott mot monopolet: en demonstration med hundratusentals medlemmar gick till havet och utvann salt. Exemplet smittade av sig; indiska bönder började hävda gamla rättigheter och det var omöjligt att fångsla alla. För att få fred erbjöd engelsmännen självstyre på provinsnivå; Nationalkongressen accepterade, ställde upp i val, vann och bildade provinsregeringar. De radikala, som föraktade kompromissen gick istället ut på landsbygden, slöt sig till de bönder som börjat utvidga kampen mot engelsmännen till en kamp mot dessas lokala stöd, godsägarna. Tillsammans bildade de organisationer som skulle bli ryggraden i kampanjerna för jordreform på femti- och sextitalen.

När kriget bröt ut avgick Nationalkongressens provinsregeringar, formellt i protest mot att de inte konsulterats om att sätta Indien i krigstillstånd. Britterna å sin sida började förbereda en total illegalisering av Kongressen. Det tog emellertid tre år innan de blev tillräckligt eniga om detta, och under tiden växte lokala Kongress-medlemmars irritation över krigsekonomi och krigskommenderingar. Ett par dagar före det länge väntade polistillslaget i september 1942 lanserade Gandhi över radion att lokala Kongressmedlemmar skulle göra sig redo för en ny kampanj på eget ansvar för att få britterna att lämna Indien. När hela Kongressledarskapet arresterades, och ingen fanns som kunde ge en ledning, bidrog den brittiske Indienministern med sådan – enligt honom berodde massarresteringarna på att Kongressen tänkte riva upp järnvägsspår, kapa telegrafledningar och bränna brittiska myndighetskontor. Så medlemmarna gjorde just detta, i större delen av Indien, särskilt i de tätast befolkade delarna – på Gangesslätten, i Bengalen, i Maharashtra och i Tamil Nadu, där kongressen hade utvecklat de bästa kontakterna med bönderna [39].

Under några månader tog lokala människor över makten lokalt, och de brittiska soldater som försökte hindra dem dödades eller jagades bort. Industrier gick i strejk – in-

38. J.F.T. Jordens: Hindu religious and social reform in British India, i A.L. Basham (ed): A cultural history of India, Oxford University Press 1975.

39. Om Quit India-kampanjen, se Francis G Hutchins: Gandhi and the Quit India movement, Harvard University Press 1973. Om Telengana se Barry Pavier: The Telengana movement, Vikas Publishing House 1981 och John Roosa: indian nationalism and the Telengana revolt, Journal of Peasant Studies 28:4, 2001.

klusive cheferna om dessa var indier. Järnvägar och telegraflinjer skars av och regeringsbyggnader brändes ner. Oräknliga människor som tidigare inte visat något intresse för den nationella saken blev aktivister eller hjälpte aktivister, även högt rankade regerings-tjänstemän. Brittiska överreaktioner, massarresteringar och planlöst dödande gjorde sitt bästa för att reta upp även tidigare pro-brittiska indier (vilket även de okänsliga brittiska reaktionerna på svälten i Bengalen året därpå gjorde). Så även om rörelsen mattades av våren 1943 stod det klart att britterna inte kunde regera Indien fredligt. Det stod också klart vem som verkligen representerade Indien.

Längst gick bondeupproret i Telengana i nuvarande Andhra Pradesh, där bönderna till slut organiserade en egen republik med två miljoner invånare, där jorden delades upp och där också kvinnor och jordlösa deltog i administrationen. Republiken bestod tills det självständiga Indien skickade armén mot den.

De indiska soldater i brittisk tjänst som fångats av japanerna organiserades i en nationell indisk armé av en radikal Kongress-aktivist, Subhas Bose, och kämpade mot britterna. Efter kriget togs den emot som hjältar av den indiska publiken.

Slutligen, 1946 gjorde matroserna i den indiska flottan i Bombay myteri och hissade kongressflaggan. Myteriet spreds i form av demonstrationer och strejker in till stan och vidare, ut över Indien och ända till Kairo.

Detta övertygade de brittiska myndigheterna att kolonialstyret var obsolet. Till beslutet bidrog också att arbetarrörelsen hade vunnit valet på hemmaplan och bildat regering. Det stod klart att det behövdes en ny strategi. Kolonialadministrationen beslöt därför att lämna över styret till två efterträdare, Nationalkongressen och Muslim League.

Muslim League hade bildats av muslimska politiker som var misstänksamma mot Nationalkongressens alltför hinduiska politik och förordade att de områden där muslimer var i majoritet skulle avskiljas som en särskild muslimsk stat, Pakistan. Muslim League var ingalunda oomstritt bland indiska muslimer, som ju hade en solid tradition av islamsk internationalism bakom sig och dessutom tio miljoner trosbröder utanför det tänkta Pakistan. Men engelsmännen hade ett intresse av att söndra och valde Muslim League som förhandlingspartner — utan tvivel också på grund av att detta hade en mer elitistiska karaktär än den massdominerade Kongressen.

Den nya indiska staten satsade i början på en nationell utvecklingspolitik, byggd på statlig planering, tunga investeringar, importsubstitution och, som eftergift mot de gandhianskt sinnade bönderna, bytveckling och jordreform. Med tiden mattades de gandhianska dragen av och från åttitalet kapitulerade den styrande övre medelklassen helt för världsmarknaden.

Ändå finns ett arv kvar från den relativt folkliga indiska självständighetsrörelsen, som knappast alls finns i det auktoritärt grundade Pakistan. Massrörelser har påverkat indisk politik. Godsägarnas jord styckades faktiskt. Men, som Shashi Joshi påpekat, hade de kunnat påverka ännu mer om rörelsens aktivister hade haft mer förtroende för bönderna och mindre för utländska förebilder och teorier, främst dem som kom från Moskva [40].

Efterklangsrörelser

Indiens självständighet gjorde saken mycket lättare för andra antikoloniala rörelser. Ty med Indien borta ur det koloniala systemet började detta framstå som föråldrat. Indiens självständighet, liksom Japans framgångar i kriget, inspirerade därför folk i resten av periferin där de nationella rörelserna fick ett väldigt uppsving efter 1945.

Så i Indonesien, t.ex. Där hade den japanska ockupationen tvingat de tidigare små och splittrade grupperna av stadsintellektuella och traditionella notabiliteter att samarbeta och utöva viss auktoritet gentemot japanerna som företrädare för indonesiska intressen. När japanerna hade förlorat kriget kunde de under en kort period gå in och ta över makten innan den holländska kolonialmakten kom tillbaka, och de hade begripligt nog ingen lust att lämna över makten till dessa. Istället började de ett befrielsekrig med den armé av ungdomar japanerna hade tränat för att använda som hjälptrupper [41].

I striderna tvingades invånarna på de många öarna att välja sida, och inte så sällan att organisera sig själva. Oräkneliga motståndscentra uppstod, en del med sociala mål, andra utan. De två mest kända är dels ungdomarna i Surabaya som reste staden i oktober 1945 och höll ut i två veckor, och den muslimska rörelsen på östra Java som förenade förnyelse av Islam med motstånd mot holländare och korruption. Det var Surabayas ungdomar som övertygade stormakterna om att holländarna inte skulle lyckas och därför inte var värda att stödja.

Den officiella nationalistledningen var fullt nöjd att överta holländarnas plats utan alltför stora förändringar. De lokala motståndscentra som ville mer var alltför splittrade för att tvinga på dem några sociala mål. De ansatser till nationell utvecklingspolitik som företogs syftade mer till att berika stadsmedelklassen än skapa ett bättre liv för bönderna, och skiftet till världsmarknadsanpassning på sjuttitalet gick snabbt och lätt. Bondeaktivister och fackföreningsmän som hade vidare mål dödades i en stor massaker på sextitalet.

Islambältet i Nordafrika och Västasien slapp i stort undan kolonialerfarenheten och behandlas i ett kommande avsnitt. Bara två områden stod formellt under kolonialadministration, franska Nordafrika och Palestina. De blev scenen för två av de bittraste av alla antikoloniala strider. Ty de riktade sig inte bara mot fåtaliga kolonialadministratörer utan också mot europeiska bosättare som var tillräckligt få och sårbara för att utveckla en illvillig rasism mot ursprungsfolken och tillräckligt många för att kunna tillämpa den effektivt.

Palestina var fram till artonhundratalet en utkant i det turkiska imperiet, som i stort sett skötte sig själv. Men då började imperiet stärka sitt grepp för att få kraft att stå emot den europeiska inringningen. Bland annat försökte man få ordning på skatteuppbörden. Därför inrättades jordböcker där bönderna måste registrera sig för att hävda sin rätt. I många fall registrerade sig istället lokala notabiliteter eller köpmän, som på det sättet kunde bygga upp enorma pappersegendomar. Bönderna fick stanna kvar som arrenda-

41. M.C.Ricklefs: A history of modern Indonesia, Macmillan 1981, ger en kort beskrivning av den splittrade nationella rörelsen.

torer på jord som de nya ägarna alltmer använde att odla t.ex. citrusfrukter för export på [42].

Samma princip har använts i hela världen för att ta ifrån bönderna deras rätt i samband med att sedvanerätt ersattes med världsmarknadssystemets romerska rätt. Men i Palestina fick det dramatiska konsekvenser. För i Palestina tog sig de nya ägarna för med att vråka bönder och sälja jorden till europeiska judiska invandrare som kunde erbjuda europeisk hårdvaluta.

I Palestina uppstod på detta sätt en splittring mellan notabler och bönder, och bönderna blev tidigt tvungna att definiera sina egna mål, som de fann vara nationalistiska — likgiltigt om det var arabiskt, syriskt eller palestinskt, men i alla fall mot invandring och godsägare. När den engelska regeringen förklarade att den skulle uppmuntra judisk invandring 1919 blev också de palestinska bönderna militant anti-engelska.

Motståndet organiserades runt olika linjer.

Många avhysta bönder etablerade sig som sociala banditer och angrep judiska bosättningar. De hade börjat med detta på 1880-talet och efter 1919 blev det vanligare.

De mer stads- och handelsbaserade notablerna anpassade sig till böndernas politiska kultur och drev en både mer nationalistisk och mer socialt medveten politik än sina likar i grannländerna.

Andra organiserade sig i nationalistiska fackföreningar och folkliga litterära föreningar med nationell färg.

Mest radikal var den islamska organisation som efter sin organisatör Izz-al-Din al-Qassam kallades 'qassamiterna'. De vände sig till sluminvånarna i Haifa, mest avhysta bönder som arbetade i hamnen. Den vände sig både mot den engelska ockupationen och invandringen och såg islamsk social rättvisa, moralisk förnyelse och väpnad kamp mot förtrycket som metoder. Dess medlemmar spelade en nyckelroll i upproret 1936-39 [43].

Depressionen skärpte motsättningarna. Dels ruinerades många bönder av sjunkande intäkter och stigande skatter. Dels ökade invandringen på grund av antijudiskt våld i Polen och Tyskland; denna invandring ledde till ett ekonomiskt uppsving, men de nya jobben tog judarna själva. 1933 bröt det ut våldsamma demonstrationer mot ockupationssmakten. De politiska partierna skyndade sig att ställa sig i ledningen för rörelsen, och 'ulama förklarade det som kätteri att sälja jord till otrogna. 13.4.1936 dödades två judar, myndigheterna startade en terrorvåg mot de palestinska organisationerna, och dessa svarade med generalstrejk.

Strejken började i städerna men tyngdpunkten skiftade snart till landet. Nationella kommittéer bildades i byarna med bondekrav på programmet. Qassamiter började angripa militärposter och nybyggen och sprängde oljepipelin mellan Mosul och Haifa.

42. Baruch Kammerling & Joel S. Migdal: *Palestinians; the making of a people*, The Free Press 1993. Om den palestinska rörelsen före staten Israels bildande se också Ted Swedenburg: *The role of the Palestinian peasantry in the Great Revolt 1936-39*, i Edmund Burke & Ira M. Lapidus (ed): *Islam, politics and social movements*, University of California Press 1988.

43. Om islamism se nedan. Qassamiterna behandlas i Abdullah Schleifer: *Izz-al-Din al-Qassam, preacher and mujahid*, i Edmund Burke (ed): *Struggle and survival in the modern Middle East*, University of California Press 1993.

Eftersom de traditionella ledarna snart arresterades tog qassamit-inspirerade bönder och arbetare initiativet, och 1938 kontrollerade de landsbygden. Ett socialradikalt program antogs med bl.a. moratorium på alla skulder och bojkott mot brittiska verksamheter. Även stadsbor började klä sig som bönder, så hög var deras prestige.

Münchenuppgårelsen frigjorde brittisk energi att slå ner upproret. De använde tre metoder: att beväpna bosättarna, att avväpna palestinerna och att lova att stoppa invandringen för att de mer moderata palestinerna skulle falla ifrån.

Den palestinska rörelsen avväpnades också på ett mer avgörande sätt. Dels fördjupades klyftan mellan stadsmedelklassen, den traditionella organisationen för alla antikoloniala rörelser, och bönderna. Dels hade konflikten blivit för dyr för deltagarna; överlevande motståndsmän utan politisk samordning måste pressa bönderna på pengar för att överleva. 1939 orkade bönderna inte ta mer konflikt. Det orkade däremot nybyggarna. De hade beväpnats av briter och hade starka internationella organisationer, och de tog upp kampen mot både kolonialmyndigheter och palestinier. De lyckades väl. 1947 beslutade FN att de kunde ta halva landet. Resten tog Jordanien hand om. Och de organisatoriskt försvagade palestinerna orkade bara reagera sporadiskt. Istället reagerade folk individuellt, genom att fly, hjälpta till det beslutet genom israelisk terror. Cirka 150.000 stannade kvar och sökte medborgarskap i den israeliska staten.

Den fortsatta palestinska rörelsen mot de europeiska bosättarna beskrivs i Kapitel 8, avsnittet Pariarörelser.

Även i Algeriet riktades den antikoloniala rörelsen mot en europeisk bosättningsminoritet [44]. Efter den kabylliska revolten 1871 strömmade europeiska invandrare in och bosatte sig på den jord franska staten hade konfiskerat; 1950 fanns det ungefär en miljon av dem mot nio miljoner araber eller berber som avhysta från sin jord eller utkonkurrerade från hantverket av import fick försörja sig som daglönare åt europeerna.

Ändå var de utbildade arabernas och berbernas första reflex att ta fransmännen på orden; Algeriet sades vara en integrerad del av Frankrike där alla var jämlika medborgare. Men jämlikheten visade sig inte gälla muslimer. Algerierna lämnades inget annat val än opposition, som tog sig två former.

Den första var religiös och syftade till att stärka självrespekten. Formen var en muslimsk reformrörelse som efter sin grundare Abdelhamid Ben Badis kallades badisiya; den betonade alla muslimers jämlikhet och den muslimska gemenskapens odelbarhet och den bekämpade lyx och flärd. Den stöddes av bönder och hantverkare som samlades till dess skolor.

Den andra rörelsen bildades bland muslimska arbetare på de stora vingårdarna, i de franskdominerade städerna och inte minst i Frankrike dit en halv miljon algerier flyttat för att arbeta. Bland dem organiserades Nordafrikanska Stjärnan 1925, en kombinerad fackförening, försäkringskassa och kulturorganisation. Den stöddes delvis av den franska arbetarrörelsen tills algerierna tröttnade på fransmännens nedlåtande attityd och vände dem ryggen.

Dessa två rörelser skapade de sociala nätverk som bar upp den antikoloniala rörelsen

44. Eric Wolf: Peasant wars of the twentieth century, John Dunn: Modern revolutions.

under 50-talet.

Den direkta antikoloniala kampen inleddes 1 maj 1945 då algerier i Setif firade de allierades seger över nazismen genom att kräva jämlikhet mellan kristna och muslimer. Franska staten svarade med flygbombning och dödade 15.000, och alla muslimer insåg att fortsatt samexistens var omöjlig. För det var så frågan definierades: muslimer mot kristna; begreppet algerier täckte ju båda.

Under de följande tio åren ägnade sig självständighetsrörelsen åt underjordiskt organisationsarbete och strategisk diskussion. I dessa diskussioner segrade anhängarna av väpnad kamp, som tog initiativet 1.11.1954 med en serie attacker på franska polisstationer och militäranläggningar.

Under sex år lyckades sen ca 15.000 sinsemellan oeniga mujahedin sysselsätta en fransk styrka på en halv miljon man som successivt förstörde både ekonomi och livsbetingelser i Algeriet och gjorde fortsatt fransk närvaro allt omöjligare. Samtidigt byggde franska ungdomar, inför hotet att sändas till Algeriet som värnpliktiga, upp den första antikoloniala rörelse av någon betydelse i ett centrumland [45].

När den franska staten gav upp 1960 var den algeriska rörelsen i stort sett krossad. Därför kunde en samling algeriska exilpolitiker ur medelklassen lätt träda in i tomrummet och ta kontroll. Bland dem märktes badisiyas islamska jämlikhet föga.

I större delen av Afrika behövdes det svaga nationella rörelser för att övertyga kolonialmakterna om kolonialismens nackdelar. När de första utbildade medelklasspolitikerna gjorde sig hörda efter kriget hade indier och vietnameser gjort grovjobbet, och kolonialmakterna spelade över bollen i säkra händer innan några bredare rörelser behövde organiseras [46].

Den folkliga nationella rörelsen började som kulturell självhävdelse i form av kristna väckelserörelser och inhemska kyrkor redan vid sekelskiftet 1900. De förra kombinerade ofta de kristna inslagen med traditionell afrikansk kultur och jämställde 'det onda' med den europeiska kolonialmakten. Trots att de var pacifistiska och snarare hoppades på gudomligt ingripande än litade till egna krafter möttes de med brutalitet av kolonialmakten. De senare inordnade sig i det koloniala mönstret men hade ändå betydelse som de första överregionala organisationerna som styrdes av afrikaner, och det är ingen slump att så många av den senare nationella rörelsens aktivister var utbildade på missionsskolor. Medan väckelserörelserna hade vänt sig till bönder vände sig kyrkorna i första hand till stadsbor.

Ungefär samtidigt uppstod de första organisationerna av utbildad medelklass. Det var mycket snäva organisationer vars krav inte gick utöver rätt för den egna gruppen att integreras i kolonialsamhället. Det var först i samband med andra världskriget som denna utbildade medelklass blev stor nog att påverka utvecklingen.

Det var också först då de nationella rörelserna anpassade sig till de godtyckliga kolo-

45. Se vidare under Kapitel 9, avsnittet Försvar av freden.

46. Smith: State and nation in the Third World. Robert I. Rothberg & Ali A. Mazrui: Protest and power in black Africa, Oxford University Press 1970 och Donald Crummey (ed): Banditry, rebellion and social protest in Africa, Heinemann 1986 beskriver folkliga rörelser. John Iliffe: Afrika — historien om en kontinent, Historiska Media 1997 beskriver bl.a. avkoloniseringen.

niala statsskapelserna. De tidiga afrikanska nationalisterna var afrikaner, inte nigerianer eller kongoleser. Det som fick dem att anpassa sig var möjligheten att delta i parlamentsval.

Man kan använda Ghana som exempel; inte för att Ghana är så typiskt utan för att afrikaner själva länge användes det som förebild. Ghana hade den mest kommersialiserade ekonomin i Afrika, byggd på gummi och kakao. Kriget gynnade produktionen och drog in pengar till småbönder samtidigt som priserna steg och fackliga organisationer spreds [47].

Den nationella rörelsen uppstod bland studenter i London under kriget och ställde typiska medelklasskrav som lika tillträde till offentliga tjänster. Det blev en massrörelse i samband med en bojkott, organiserad av traditionella klan- och stamorganisationer mot dyra engelska importvaror och en demonstration av demobiliserade soldater. Då skylldes myndigheterna på nationalisterna, fängslade dem och gjorde dem därmed till folkhjältar.

Kampanjen för självständighet byggde inte på självorganisering av folkliga krav som i Indien utan på agitation för 'demokrati' och 'jämlighet' helt abstrakt. De nationalistiska organisationerna var till för att föra ut Ledarnas budskap till folket med stöd av oetablerade ungdomar, inte för att stärka den folkliga självorganiseringen. De enda folkliga organisationer som spelade någon roll var fackföreningarna, som därför fick stor betydelse. Överallt spelade hamnarbetare, järnvägsarbetare och kommunalarbetare stor roll genom sina strejker, och i Nordrhodesia/Zambia var det gruvarbetarna i kopparbältet som blev den nationella rörelsens största stöd. Bönderna stod i princip utanför; i Afrika fanns det gott om jord och landsbygdsorganisering syftade, i den mån den förekom, på att hålla kolonialmaktens fogdar på armlängds avstånd.

Detta mönster — utbildade medelklass-folkledare med svag folklig organisering med undantag av starka fack — ligger till grund för de självständiga afrikanska ländernas sociala struktur: självtillräckliga, tyranniska stater som bara fackföreningarna kan ta strid med. Det bryts bara i de områden där europeiska bosättare slagit sig ner, i Kenya och södra Afrika.

I Kenya hade europeer stulit jorden i slutet av artonhundratalet och gjort de tidigare ägarna till arrendatorer. Under depressionen började de ersätta systemet med storjordbruk där arrendatorerna gjordes till lantarbetare eller helt enkelt avhystes till Nairobis slum [48].

Den officiella självständighetsrörelse som uppstod under tjugotalet berörde främst de utbildade, som hade föga med de avhysta arrendatorerna att skaffa. De var försiktiga och hovsamma, ungefär som indiska Nationalkongressen hade varit från början.

Efter kriget bildades en radikal nationalistisk strömning bland de demobiliserade soldaterna som oftast kom från sluminvänarnas miljöer. De var inte främmande för våldsam uppror. För att förebygga att dessa skulle få för stort inflytande startade de moderata nationalisterna i samarbete med by- och klanledare på landsbygden en kampanj för enighet bakom de moderata - som dock snart togs över av de radikala i samarbete med avhysta arrendatorerna.

47. Endre Sik: The history of black Africa, Akadémiai Kiadó 1974.

48. Wunyabari O. Maloba: Mau Mau and Kenya, James Currey/Indiana University Press 1993

Detta skrämde den brittiska kolonialmakten att starta en kampanj av arresteringar och terror 1953, varpå hotade aktivister rymde till skogs och startade ett gerillakrig för att överleva. I början hade detta visst stöd bland de avhysta, men snart betydde överlevnaden mer än det politiska målet och motståndet dukade under för den brittiska terrorn.

År 1963 lämnade briterna över till de moderata nationalisterna som släppts ur fängelset. Dessa köpte upp de europeiskägda jordbruken men behöll dem själva. Och fortfarande upprätthålls avståndet mellan elit och fattiga med hjälp av en korruption som är stor även för afrikanska förhållanden.

I Södra Afrika krävdes en verklig folklig rörelse för att nå självstyre. I nuvarande Zimbabwe och Zambia fanns många engelska bosättare, medan den portugisiska staten insåg att den aldrig skulle kunna behärska Mozambique och Angola med efterkoloniala medel och därför måste hålla sig till de gamla metoderna — tvångsarbete och maktmonopol [49].

Självständigheten i hela området vanns av Frelimo. Det var en rörelse som uppstod bland lönearbetare i Lourenço Marques och bland missionsskoleelever på landsbygden. Det var de senare som i de avlägsna norra delarna av Mozambique började organisera en 'befriad zon' i början av sextitalet.

Motivet för bönderna att delta i rörelsen var att slippa undan tvångsarbetet. Tillsammans med Frelimos aktivister byggde de upp en kooperativ rörelse som var ganska framgångsrik.

Avgörande var dock inte detta utan Frelimos attack mot Zambevidalen, där portugisiska staten planerade ett enormt vattenkraftverk som skulle försörja Sydafrika med elektricitet och dessutom ta emot nybyggare från Portugal. Här löpte också den enda järnvägen från Syd-Rhodesia. Frelimo angrep både damm och järnväg och lyckades tillfoga Portugal sådana förluster — ekonomiska, militära och prestigemässiga — att Portugals borgerskap vägrade betala notan utan beslöt satsa på västeuropeisk integration istället för osäkra imperiedrömmar.

Den nationella rörelsen fick betala dyrt för självständigheten. Den vita regimen i Sydafrika hade inte råd att släppa Witwatersrands hamn i Lourenço Marques/Maputo till en radikal nationell regering. Därför började de ett utmattningskrig som pågick ända fram till den vita regimens fall.

Medan den nationella rörelsen i Mozambique slog sig till självständighet rådde mest kaos i Angola. I verkligheten var Angola en lös sammanfogning av tre kolonier — ett kaffedistrikt i norr vid Kongos utlopp, ekonomiskt knutet till Kinshasa; ett bomullsdistrikt runt huvudstaden Luanda; och så det vidsträckt högländet runt järnvägen till Zambia. I vart och ett av dessa områden uppstod en nationell organisation som var och en gjorde anspråk på att företräda hela Angola, vars godtyckliga koloniala gränser alltså gjordes heliga.

I norr uppstod FNLA, med bas bland de köpmän som förmedlade kaffet. De såg en chans att hävda sig när kaffeodlarna gjorde uppror 1961 på grund av utebliven betalning. De blev snabbt erkända av de afrikanska staterna som angolansk exilregering, men eft-

49. David Birmingham: *Frontline nationalism in Angola & Mozambique*, James Currey 1992.

ersom de föredrog de goda affärerna i Kinshasa framför politiskt organisationsuppbygge förlorade de snart prestigen.

Den rörelse som bildades i Luanda-korridoren, MPLA, hade sin bas bland de kreoler som dominerat handel och lokalförvaltning innan portugiserna stramade upp kontrollen på artonhundratalet. De var lika integrerade i portugisisk kultur som sina kreolbröder i Brasilien, men på grund av sin mörka hy hade de trängts ut av portugiser och sökte revansch. När några ungdomar stormade fängelset 1961 skyndade sig MPLA att resa upprorsflaggan. Det dröjde innan de kunde göra något effektivt dock, och även sedan de upprättat ett 'befriat område' i inlandet kunde portugiserna se rätt lugnt på läget.

Rörelsen längs Benguela-järnvägen, UNITA, hade sin bas bland ungdomar som studerat på missionskolor. De utnyttjade legala möjligheter till att organisera föreningar för ömsesidig hjälp bland bönder och hantverkare. Ökat utrymme köpte de genom att utlämna MPLA-aktivister till myndigheterna.

När det portugisiska väldet föll på grund av Frelimos aktiviteter steg UNITA in i tomrummet i söder och MPLA i norr. Sedan följde tjugo år av krig mellan dem där båda gjorde anspråk på varandras område.

Alla dessa antikoloniala rörelser förenade alla sociala skikt, under en aldrig ifrågasatt ledning av den utbildade stadsmedelklassen. Den stora majoriteten, bönderna, engagerades sällan i någon mer självständig egenskap, och när det skedde som i t.ex. Kenya, Palestina och Indien, sågs det med misstänksamhet av de ledande i rörelsen, som försökte stympa deras självständighet så gott de kunde, ofta med framgång. Det var bland annat därför som självständigheten sällan ledde till några sociala förändringar. Den utbildade medelklassen steg in i den auktoritärt utformade koloniala staten och drev den vidare efter egna intressen.

Kanske ett huvudskäl till att det gick så lätt att avveckla kolonialsystemet när väl Indien var borta från det.

Bonderörelsen i Vietnam

Det fanns dock en antikolonial kamp där bönderna drogs in mycket djupt, så djupt och så dominerande att rörelsen inte kunde tolereras av hegemonimakten — den vietnamesiska [50].

Vietnam ockuperades av Frankrike på 1880-talet. Det glest befolkade södra Vietnam, ett nybyggarland dit vietnameserna själva hade kommit ungefär hundra år tidigare, styckades upp i gummiplantager dit vandringsarbetare rekryterades. Det tätare norra Vietnam nöjde sig fransmännen med att beskatta ungefär som tidigare härskare gjort, med två undantag: skatterna var mycket högre och den statliga kontrollen hårdare. Traditionellt hade vietnamesiska byar skött sig själva, nu tillsattes fogdar i varje by. För att kunna betala skatten tvingades bönderna odla ris på export, och medan den egna konsumtionen sjönk blev Vietnam en av världens största risexportörer. De som inte kunde betala blev av med sin jord, som koncentrerades på allt färre händer.

50. Eric Wolf: Peasant wars of the twentieth century, och John Dunn: Modern revolutions skildrar tiden fram till ca 1970. Gabriel Kolko: Vietnam, anatomy of a war, Allen & Unwin 1986, skildrar tiden fram till 1976.

Motståndet organiserades i början av den traditionella överklassen, men det visade sig helt ineffektivt. Istället var det en annan grupp som blev kärna i den nationella rörelsen: bondestudenterna, barn till mer välbärgade bönder som i konfuciansk anda sökte en god utbildning för att nå en god position i livet. Sådana bondestudenter fanns det alldeles för många av för att den koloniala ordningen skulle svälja dem; utan arbete och framtidsutsikter grundade de det vietnamesiska kommunistpartiet för att bekämpa kolonialmakten. Ett skäl till den mer konservativa antikoloniala rörelsens svaghet var, säger Kolko, att stora delar av den kommersiella medelklassen var kineser utan förbindelse med folkmajoriteten.

Under depressionen föll priset på ris medan skatterna steg för att hålla franska staten skadeslös. I Nghê An-provinsen gjorde bönderna uppror och upprättade tillsammans med bondestudenterna en liten stat som höll ut i nio månader, genomförde jordreform, hävdade kvinnornas ställning och minskade ceremonikostnaderna. Här var det bönderna som bestämde, säger Scott; bondestudenterna bidrog med kommunikationslinjer [51].

Den japanska ockupationen 1940 försvagade kontrollen, och kommunistpartiet etablerade ett motståndsnäste i de otillgängliga områdena vid kinesiska gränsen, i samarbete med tho-folket som ville återupprätta sitt traditionella självstyre. När japanerna kapitulerade var kommunistpartiet den enda kraft i Vietnam som hade någon auktoritet, och de kunde utropa den vietnamesiska republiken med allas samtycke, t.o.m. med den vietnamesiske marionettkejsarens välsignelse.

Invände gjorde dock den franska staten som kom tillbaka och ockuperade risslätterna medan kommunistpartiet fick dra sig tillbaka till skogen. Där vann det det folkliga stödet genom att sänka skatter och arrenden och expropriera franskögd jord och dela ut till bönderna; dessutom var den ju den legitima regeringen, breddad med andra antikoloniala grupper till Vietminh, förbundet för Vietnams befrielse. 1954 hade den franska armén bestämt sig för att städa upp men underskattade sin motståndare och förintades själv.

Under den frist som fredsavtalet hade gett den franska armén att evakuera passade en general Diem på att göra en statskupp i söder, stödd på de franskvänliga katolikerna och på USA. Vietminh-regeringen hade dålig tid att beakta det nya hotet; den var upptagen av en revolt mot ett byråkratiskt förslag till jordreform, och Diem hade god tid att bygga upp sin terrorapparat, som riktade sig mot buddhister, nationella minoriteter och framför allt mot bönderna i söder som krävdes på betalning för den jord de fått av Vietminh.

Motvilligt måste de vietminh-aktivister som stannat i söder ta sitt ansvar. De såg till att alla som drabbades av Diems terror samlades i FNL 1960 och organiserade ett motstånd. Syftet var demokrati.

Ryggraden i motståndet var böndernas strävan att behålla jorden och vägrat att betala till Diems korrumperade fogdar. Och den organiserande kraften var Vietminhs aktivister som enligt Migdal lyckades med en viktig sak: att lyckosamt konkurrera med den officiella staten om att erbjuda det som bönderna behövde för sin överlevnad — handel, sjukvård, utbildning, lag och ordning. Att motståndet så länge kunde stå emot den amerikanska krigföringens fruktansvärda tryck berodde på att FNL/Vietminh kunde erbjuda

51. Nghê An-upproret används som typfall i James Scott: *The moral economy of the peasant*.

påtagliga individuella fördelar för de bönder som ställde upp i självständighetskampen [52]. Omvänt måste FNL anpassa sig till böndernas krav om de ville överleva; kommunistpartiets ledning i Hanoi strävade hela tiden efter att bromsa böndernas jordfördelningskrav, men eftersom jordhunger var bönderns starkaste motiv för att delta i rörelsen var dessa kontrollförsök inte särskilt framgångsrika.

I början var motståndet fredligt och tog sig uttryck i strejker, bojkotter och skattevägran, men Diems makt var militär och med ökande stöd från USA blev konflikten alltmer våldsam. Till slut blev också Hanoi tvunget att hjälpa till, först med vapen, sen med soldater.

Saigonregeringens och USAs krigsstrategi — koncentrationsläger för alla bönder och inkallelser av alla unga i armén — garanterade slutgiltigt bönderns engagemang i självständighetskampen. Även de rika bönder som skulle drabbas av FNLs jordfördelning föredrog FNL framför koncentrationsläger. I allt högre grad identifierade alla på landsbygden överlevnad med FNLs program. I allt högre grad fylldes FNLs arméer på med folk för vilket detta var enda alternativet till social eller t.o.m. fysisk förintelse. Samtidigt garanterade USAs destruktiva beteende att många tjänstemän inom Saigonregeringen och andra inom städernas medelklass hjälpte rörelsen så gott de kunde med sabotage, upplysningar och materiellt stöd.

1965 hade Saigons och USAs förstörelsepolitik fört över en överväldigande majoritet till FNL-sidan och båda sidor väntade sig ett snart maktskifte. Då utlöste USA ett treårigt massivt militärt angrepp, som vietnameserna till hela världens förvåning lyckades stå emot, trots enorma kostnader och trots att bombningarna drev nästan hälften av rörelsens ryggrad bönderna till städernas flyktingkvarter. Hur bar de sig åt? Hur kunde den nationella rörelsen slå ut världens mäktigaste militärapparat? Hur kunde den inte bara nå sitt eget lokala mål utan också försvaga de globalt härskande så mycket att dessas grepp över de direkta producenterna i både centrum och periferi slappnade och möjliggjorde folkrörelseuppsvinget 1967-75?

Det mest avgörande var att även om det aktiva stödet för FNL förmodligen minskade under krigets påfrestningar, så var stödet för Saigonsidan obefintligt. Eftersom regimen bestod av korrumperade militärer som levde på USA-bidrag, kriminalitet och plundring fanns knappt någon som var beredd att stödja den. FNLs värsta fiende var krigströttheten, men eftersom de flesta tenderade att skylla kriget på Saigon kunde t.o.m. den verka till FNLs fördel.

Den andra avgörande faktorn var FNLs skickliga strategi. Eftersom USAs strategi var massiv eldkraft utan hushållning såg FNL till att den mesta eldkraften slösades bort i obebodda urskogar. Redan 1967 hade krigföringens dyrbarhet skapat ett stort underskott i USAs budget, och valutaflykt och vikande dollarkurs tenderade att skapa opposition bland USAs västeuropeiska allierade eftersom dessa hade investerat så mycket i dollar.

De ökande ekonomiska svårigheterna skapade också ett växande krigsmotstånd inom USA, dit man inte bara kunde räkna de svarta medborgarrättsrörelser som gjorde uppror i städerna mot nedskurna socialbudgetar utan också stora delar av den övre medel-

lassen och näringslivet. Den organiserade antikrigsrörelsen skapades av övremedelklassungdomar på de mest prestigefyllda universiteten och riktades mer mot regeringens inkompetens och lögnaktighet än mot kriget i sig. Men den blev en motor för en mycket bredare rörelse mot världsmarknadssystemets följder både i USA och i andra centrumländer. Stöd till Vietnams bönder kunde bli ett sätt att göra motstånd mot systemet för många som själva inte hade tillgång till några känsliga konfliktpunkter — i synnerhet som motståndet sammanföll med arbetarrörelseuppsvinget i Västeuropa.

Slutligen fungerade den globala alliansen mellan periferins nationella rörelser, om än inte utan gnissel. Små värdefulla vapenleveranser från gamla nationalistiska regimer i Ryssland och Kina gjorde mycket för att minska teknologigapet, främst ifråga om luftvärn.

Krigets vändpunkt var Tet-offensiven 1968, då små gerillastyrkor angrep nästan varje stad i Vietnam och i många fall kunde hålla dem i veckor. Syftet var att tvinga städerna att ta ställning till den nästan helt bondedominerade rörelsen. Detta misslyckades — städerna föredrog även i fortsättningen i stort att vänta och se — men resultatet var ändå avgörande. Saigonapparaten kollapsade. Och USAs regering tvingade under trycket av en rasande dollarflykt och en växande hemmaopinion att börja dra sig ur kriget. Det skulle dröja sju år av förstörelse innan realiteterna vann över prestigeläsningen, men från och med Tet var USA på defensiven. Inte bara i Vietnam utan globalt — misslyckandet med att knäcka den vietnamesiska bonderörelsen inledde USAs uppgivande av den globala hegemonirollen.

Vid freden 1975 var Vietnam ett raserat land. Inte främst på grund av den materiella förstörelsen. Utan på grund av den sociala. Runt de amerikanska baserna hade det växt fram miljonstäder av utbombade, som när de levte i årtal på tiggeri, kriminalitet och prostitution förlorat sin produktiva förmåga. För bonderörelsen blev dessa problem större än krigets, och den måste lämna över ansvaret till regeringen i Hanoi. Med bonderörelsen till synes utmattad, och utan behov av folkligt stöd när kriget väl var vunnet, satte funktionärerna nu igång en process av maktkoncentration i sina egna händer. Men bonderörelsen mobiliserade på nytt; det var i FNLs hjärtområde i Mekongdeltat som det vietnamesiska försöket till statssocialism havererade och statsfunktionärerna måste erkänna böndernas självstyre [53].

Kolonialsystemet avvecklades mellan 1945 och 1975. Det berodde delvis på att periodens hegemonimakt USA, som bara hade deltagit perifert i systemets upprättande, såg sig utestängt från många exploateringsmöjligheter av föråldrade europeiska, och i synnerhet engelska, monopolrättigheter och gärna stödde åtminstone de mer konservativa nationella rörelserna. Men i huvudsak berodde det på de antikoloniala rörelsernas egna ansträngningar. Det var rörelsernas egen styrka som gjorde dem till nödvändiga allianspartners för den stigande hegemonimakten. Det var därför inte märkligt att självförtroendet i världsmarknadsprefirin stod högt under perioden. Det tog sig flera uttryck [54].

Dels i de nationella rörelsernas egen kollektiva självhävdelse när de förvandlade

53. Walden Bello: *Brave new third world*, Earthscan Publications, 1989.

54. Listat efter Gérard Chaliand: *Revolution in the third world*, Harvester Press 1977.

sig till statsledningar. På ett möte i Bandung 1955 slog de fast sin kollektiva politiska självständighet i förhållande till stormakterna och till centrum, och lovade att stödja varandra mot centrummakternas intrång. Denna "alliansfria rörelse", eller 77-gruppen som den kallas i FN-sammanhang, fungerade under någon generation som ett forum för gemensamma intressen om än med minskande effektivitet av skäl som jag återkommer till, men tycks ha fått en renässans efter sekelskiftet.

Dels, och viktigare, i ett uppsving i folkrörelsemobiliseringen i Syd. På femtitalet och ännu mer på sextitalet bidrog bönders och sluminvånare rörelser till att världsmarknadssystemets hierarkier pressades tillbaka i en utsträckning som aldrig tidigare varit möjlig. Det finns anledning att återkomma till detta senare.

Och slutligen betydde den antikoloniala rörelsen mycket för att sticka hål på centrums uppblåsta självöverskattning. Den naiva rasism som götts av de sydliga folkens nederlag under perioden 1500-1900 var för all framtid omöjlig. Ja än mer: En insikt om att Syd kunde vara en hjälp för folkrörelser i Nord började gry under sextitalets folkrörelseuppsving. Medan det tidiga nittonhundratalets arbetarrörelse kunde tala instämmande om "ansvarig kolonialpolitik" i "civilisationens intresse" [55] kunde en lång konservativare arbetarrörelseapparat på 1970-talet bidra till att finansiera de antikoloniala rörelserna. Denna självprövning hade inletts i liten skala med en solidaritetsrörelse bland Englands och USAs medelklass för den indiska nationella rörelsen redan i slutet av artonhundratalet [56]. Militant blev rörelsen först på 1950-talet, tack vare franska ungdomar som vägrade göra värnplikt i Algeriet. Och verkligt internationell blev den tack vare de vietnamesiska bönderns envishet och uthållighet.

Om den indiska nationella rörelsen var den huvudaktör som i samarbete med den europeiska arbetarrörelsen nötte ner den engelska systemhegemonin var det den vietnamesiska nationella rörelsen som nötte ner den amerikanska. Man kan därför säga att självhävdelsen var befogad. Men tyvärr var dessa bedrifter inte tillräckliga för att de nationella rörelserna skulle nå sitt mål.

Efterkoloniala nationella rörelser

Befrielsen från kolonialväldet skapade inte något välstånd i de länder som befriats av de nationella rörelserna. Världsmarknadssystemet har visserligen garanterats av koloniala erövringar i sitt uppbyggnadsskede. Men efterhand, när produktionskedjorna väl hade lagts ut, behövdes inget kontinuerligt våld. Länder slutade inte att tillhöra periferin, och dess invånare slutade inte att vara fattiga, bara för att de organiserade nationella rörelser som utvecklades till nationella stater. Tvärtom: det finns de som hävdar att de antikoloniala rörelserna 'fick' vinna för att periferiseringen var så fast grundad att den inte längre behövde garanteras av en kolonialstat [57].

55. Ur Andra Internationalens resolution om kolonialpolitik från kongressen i Stuttgart 1907, enligt Jan Sandgren: Arbetarklassen och de förtryckta folken, Oktober 1974.

56. Solidariteten tog sig förutom praktiska uttryck också formen av intresse för de indisk-europeiska blandreligioner som populariserats av den bengaliska renässansen. 1890-talets europeiska teosofi var en direkt motsvarighet till 1970-talets europeiska maoism. Exempelvis var organisatörerna av den keltiska renässansen på Irland alla teosofier.

Dels var de periferiserade ekonomierna anpassade till periferirollen. De hade erövrats och anpassats med våld, men det krävde mindre våld att upprätthålla anpassningen. De forna kolonierna var specialiserade på arbetsintensiv, lågkapitaliserad råvaruutvinning. De hade platser i varukedjor som kontrollerades av andra, dvs av centrum-monopolen, och tvingades anpassa sig efter dessas behov snarare än efter de nationella ekonomiernas. Att bryta med periferirollen var ett mycket större arbete än att bara kasta ut en kolonialmakts statliga representanter.

Dels var de koloniala staterna oerhört auktoritärt uppbyggda och bjöd på mycket små hållhakar för folkmajoriteten. Det visade sig oftast vara en övermäktig frestelse för den medelklass som ledde de antikoloniala rörelserna att bara ta över dessa stater och använda dem till egen fördel — gärna i samspel med de centrummakter de nyss kastat ut.

Det är sant att de nya staterna ofta gjorde mer eller mindre ambitiösa försök att 'utvecklas', dvs avancera i systemet, oftast med hjälp av importsubstitution, dvs gynna hemmaproduktion av varor som tidigare hade importerats från centralare områden. Men även sådana utvecklingsförsök var ofta inskrivna i centrumdominerade strategier. Industrialisering bestod ofta av verksamheter som måste lokaliseras ut från centrum på grund av dålig lönsamhet. Jordbrukseffektivisering bestod ofta av förbilligande av matproduktion för export till de rika länderna. Allt i sista hand finansierat av de tidigare koloniernas egna bönder.

Det stod alltså snart klart att nya nationella rörelser måste byggas upp även i självständiga stater, för att värna om de periferiserade områdenas intressen. I de globala periferierna tog sig dessa olika uttryck:

- Reformers misslyckade som i Turkiet, eller lyckade som i Japan, iscensatta av ländernas traditionella härskande skikt. De kommer i stort sett att lämnas därhän i fortsättningen. Detta är ju en bok om folkrörelser.
- Breda mångklassuppror mot centrumberoende eliter, i 'nationens' eller den lokala kulturens namn, s.k. populistiska rörelser. Man kan tala om tre framstötter: den latinamerikanska populismen, den kinesiska kommunismen och islamismen, som var och en försökte omdefiniera förhållandet mellan systemcentrum och periferi.
- Försök att bryta med de nya eliterna genom att appellera till en ny 'nation', dvs. separatistiska rörelser.
- Omdefiniering av 'nationen' i klasstermer, på grundtvigianskt vis.

Den latinamerikanska populismen

Att självständighet inte ledde till välstånd var något man märkte tidigast i Latinamerika. Där hade självständighetsrörelserna letts av lokala exportkapitalister, och de självständiga staterna dominerades följaktligen av deras exportintressen. Produktion för lokala behov ansågs farlig och utvecklingshämmande och motarbetades. Istället dirigerades arbetskraften, i Framstegets namn och med hjälp av skuldsättning och expropriering, till plantager och gruvor. Exportinkomsterna använde överklassen att köpa europeiska och

57. T.ex. Michael Burawoy: The contours of production politics, i Charles Bergquist (ed): Labour in the capitalist world-economy, Sage 1984.

nordamerikanska konsumtionsvaror för — ett mönster stadsmedelklassen skulle kopiera så fort den fick en möjlighet.

Ingenstans genomfördes denna politik mer dogmatiskt än i Mexico, under den s.k. liberala eran 1854-1911 som kulminerade i Díaz' utvecklingsdespotism [58].

Där kommersialiserades både arbetskraften och jorden genom jordlagen av år 1861 som förbjöd kollektiv egendom och ogiltigförklarade sedvanerättsligt ägande. De kommersiella jordbruket kunde därmed lägga under sig böndernas byar och odla för export. Böndernas motstånd hade fram till mitten av artonhundratalet främst riktats mot statliga arbetsplikter och skatter. Nu blev det ett motstånd mot jordstöd, och de skulle 1910 bli den främsta av revolutionens drivkrafter [59].

Uppror mot jordstöd och huvudstadsvälde var endemiska i Mexico, mer än i andra latinamerikanska länder. Ty dels var de bördiga delarna av landet mer tätbefolkade och hade inte plats för både byar och kommersiella gods. Och dels var den utvecklingsdespotiska Díaz-regeringen mer angelägen än de flesta att disciplinera de lokala eliterna under utsända huvudstadsrepresentanter. Ändå var bönder och utkantsbefolkning inget allvarligt hot så länge som var och en gjorde motsånd var för sig. Ty varje rörelse var, som bonderörelser brukar vara, lokal och kunde lätt slås ner.

Revolutionen utlöstes av en demokratisk rörelse bland städernas medelklass. Denna medelklass hade gynnats, eller t.o.m skapats, av diktaturens ekonomiska politik som hade koncentrerat välståndet till städerna på böndernas bekostnad. Men dess ställning var otrugg. Den politiska makten låg hos en snäv krets av vänner till diktatorn, och de såg landet som personlig egendom att plundra efter behag. Inför det sedvanliga återvalet av Díaz 1910 organiserade medelklassen en egen valkampanj med programmet bekämpa korruptionen och svågerväldet. Naturligtvis ogiltigförklarades rösterna på dess kandidat, storföretagaren Francisco Madero, och han själv hamnade i fängelse för uppvigling, men så snart han flytt manade han till uppror.

Därmed samordnade och legitimerade han de splittrade folkliga rörelserna som nu kunde bli effektiva. Ty medan medelklassen själv föredrog att vänta och se var det två grupper som svarade:

Dels utkantsbönder och nybyggare, serranos. De hade mindre besvär med kommersiella gods än med utsända fogdar. Många av dem var själva kommersiella storbönder. Andra var bergsbönder, åsneförare, gruvarbetare, boskapsuppfödare eller banditer, eller

58. Termen utvecklingsdespotism är från Tulio Halperin Donghi: *Latinamerikas historia*, Rabén & Sjögren 1972; mer uttömmande går det inte att beskriva ämnet på 418 sidor. Den syftar på den 'framstegsvänliga' ideologi som omgav Díaz' diktatur, som inte skiljde sig nämnvärt från dagens liberala framstegsmyt när den tillämpas på t.ex. Indonesien eller Kenya. Det kan noteras att de intellektuella som utformade ideologin, de s.k. científicos, var mer hatade av folkmajoriteten än de politiska bossar som nöjde sig med att helt prosaiskt plundra.

59. Alan Knight: *The Mexican revolution*, Cambridge University Press 1986 är en tusen sidor tjock grundlig beskrivning fram till 1920. Eric Wolf: *Peasant wars of the twentieth century*, och John Dunn: *Modern revolutions, ger en sammanfattning*. John Tutino: *From insurrection to revolution in Mexico*, Princeton University Press 1986 och Dana Markiewicz: *The Mexican revolution and the limits of agrarian reform 1915-1946*, Lynne Rienner Publishers 1993, ger en rimlig beskrivning av varför bönderna nådde precis så långt de gjorde. Men den mest fascinerande och rörande skildringen är nog ändå John Womack: *Zapata and the Mexican revolution*, Vintage 1968.

allt av detta som den mest berömde av dem, Pancho Villa.

Det var serranos som först svarade på upprorssignalen, ty de hade resurser — vapen, hästar och god vana av ett vilt liv. Många hade pengar och tid att avsätta till militärt kampanjande. De blev därför mycket effektiva soldater.

Dels var det bybönder i centrala Mexico, som i mer än en generation hade försvarat sig mot de kommersiella godsens intrång. Mest militanta var de som hade aktuella strider, t.ex. byarna i Morelos mot sockerplantagerna eller yaqui-indianerna mot nordamerikanska gruvor. De försvarade sig som organiserade samhällen — dess mest legendariske anförare Emiliano Zapata var t.ex. kommunalordförande i Anenecuilco.

Medan serranos blandade samhälle var helt ur stånd att enas om något mer avancerat än lokalt självstyre, och dess aktivister kunde ge prov på den mest häpnadsväckande karriärmentalitet, stod byborna för ett socialt program, uttryckt i Ayalaplanen av år 1911: ett jämlikt bondesamhälle på storgodsens bekostnad. Det var ett mål de aldrig vek från, vare sig kollektivt eller som individer.

Deras roll i upproret var att nöta ner diktaturens försvar och ekonomi på hemmaplan.

Däremot är det slående att arbetarna inte bidrog i någon högre grad till upproret. Naturligtvis sympatiserade de med oppositionen, liksom medelklassen; faktiskt skulle man politiskt sett kunna räkna dem till den urbaniserade medelklassen. Det gjorde regimen som tillät dem bilda fackföreningar och lagstiftade om förbud mot barnarbete. Och det gjorde de själva i sitt förakt för de efterblivna bönderna och i sin identifiering med den europeiserade stadskulturen.

I det följande inkluderas alltså arbetarna bakom medelklassetiketten.

Det styrande skiktet skyndade sig att göra sig av med diktaturen i ett tidigt skede av upproret, rädde att det skulle växa till bonderevolution, och släppte in den missnöjda medelklassen i värmen. Men kalkylen slog fel; även om medelklassen var nöjd med att lämna landsbygden i sticket såg bybönder och serranos revolutionen som sin egen och fortsatte att stärka sina maktpositioner. Efter ett par år gjorde militären myteri och återinförde diktaturen på en ännu snävare bas än tidigare för att få fria händer att slå ner dem.

Den här gången tvingades medelklassen sluta en seriös allians med bönder och serranos. Maderos kompromisspolitik med Díaz-societeten hade visat sig vara självmord. Det betydde inte att medelklassen tänkte avstå från dominans — en dominans som den var villig att säkra med våld om nödvändigt. Men den tvingades förhandla, och accepterade därmed de föraktade bönderna som partners.

I den konstitution man antog gemensamt som bas för det efterrevolutionära Mexico var Ayala-planen en del, och bybönderna fick lagfart på den jord de tagit under revolutionen. Och serranos fick sitt lokala självstyre. Det är inte en slump att den mexikanska regeringen förhandlar med bonderevolutionärer i Chiapas; grannregimen i Guatemala skulle ha bombat dem omedelbart. Det beror på styrkeförhållanden som etablerades under revolutionen, främst av bybönderna i Morelos (se vidare kapitel 7).

Den mexikanska revolutionen var demokratisk, inte nationalistisk. Knight insisterar t.ex. på att de folkliga revolutionärerna riktade sig mot den mexikanska överklassen i sina aktioner och exproprieringar och lämnade de utländska ifred. Men i världsmarknadssystemets geografiskt skiktade värld har en regional rörelse inget val. Den nya

medelklassregeringen måste organisera sig nationalistiskt för att kunna förverkliga något program över huvud taget. I slutet av tjugotalet fann den sig följa det ryska exemplet, nationalisera oljetillgångarna och bygga upp en nationell industri grundad på statlig planering och importsubstitution.

Denna modell blev också populär i andra latinamerikanska länder, särskilt sedan exportmarknaderna i Europa och USA brutit samman 1929. Det var stadsmedelklassen som då tog chansen att utmana det traditionella exportborgerskapet med en politik som kommit att kallas latinamerikansk populism: vädjan till städernas arbetare och paternalistiskt stöd till deras små och svaga fackföreningar, statligt kontrollerad industrialisering grundad på importsubstitution och intensiv nationalism. Det var en politik som institutionaliserades i Mexico, men som i andra länder saknade den ingrediens som gjorde den mexikanska revolutionen framgångsrik: en stark, självständig bonderörelse.

Därför tvingades stadsmedelklassen till slut — efter decennier av tidvis heroiska försök — kompromissa med exportborgerskapet och ge upp sin populistiska politik. Kompromissen såg lite olika ut i olika länder. I Argentina tog arbetarrörelsen initiativet och skrämde medelklassen tillbaka i armarna på köttexportörerna, som efter en utdragen och extremt destruktiv strid med arbetarrörelsen kunde montera ner den nationella industrin (se kap 5: Systemperiferins arbetarrörelse). I Chile och Peru var de populistiska krafterna ännu bräckligare och deras löften åt alla och envar förstörde ekonomin när de skulle infrias, varpå medelklassen gav upp. I Venezuela förvandlades den populistiska medelklassen själv till exportborgerskap med olja som specialitet.

Det var bara i Brasilien medelklassen var så stor att den kunde behålla självförtroendet och genom alla regimer behålla sitt mål: nationell självhävdelse — om än utan populisternas vanliga hopp om bredare integration av de direkta producenterna.

Populisterna använde de traditionella vägarna att kontrollera staten — militärkupper, intriger och val. Folkliga initiativ skydde de som pesten. I några fall förutom Argentina blev de dock beroende av sådana.

Det ena var Bolivia. Där hade La Paz' lilla medelklass lyckats utnyttja de traditionella makthavarnas fiasko i Chaco-kriget på 30-talet till att sätta sig i regeringen. När den traditionella eliten försökte ta revansch var det gruvarbetarna som räddade medelklassregimen i tre dagars gatustrider 1953 [60].

Som motvikt mot de militanta gruvarbetarna försökte regimen uppmuntra bondeorganisationer med sig själva i ledningen. Men när priset på den enda exportvaran tenn sjönk tog pengarna slut och bönderna åt upp sin skörd själva istället för att sälja till städerna. Då övergav stadsmedelklassen populismen och stödde världsmarknadsanpassade terrorregimer istället.

Det andra var Cuba [61].

60. James Dunkerley: *Rebellion in the veins*, Verso 1982, fokuserar på gruvarbetare och medelklass. Silvia Rivera Cusicanqui: *Oppressed but not defeated — Peasant struggles among the Aymara and the Quechwa in Bolivia* nittonhundra1980, UNRISD 1987, fokuserar på bönderna.

61. Wolf: *Peasant wars of the twentieth century*, och Dunn: *Modern revolutions*, samt Leslie Bethell (ed): *Cuba, a short history*, Cambridge University Press 1993. Det efterrevolutionära Cuba är dåligt studerat, men Frank J. Fitzgerald: *The Cuban revolution in crisis*, Monthly Review Press 1994, gör det bästa av situationen.

Cuba var ett otypiskt land i Latinamerika. Kolonialväldet bestod ända till 1898, då ett utdraget befrielsekrig resulterade i nordamerikansk ockupation. Ockupationen ledde till att USA-företag tog över de tidigare spanska egendomarna, varför det inhemska exportborgerskapet var svagt. Stadsmedelklassen agerade gärna korrumpierad mellanhand, särskilt när det rådde högkonjunktur för socker och pengarna strömmade till. I lågkonjunkturerna intog den hellre rollen som fosterlandets försvarare och startade populistiska reformrörelser. En sådan rörelse, dominerad av studenter, störtade t.ex. diktaturen på trettitalet och inledde ett skede av reformer som varade till nästa högkonjunktur. USAs övervälde rådde den dock inte på.

När sockerpriserna började sjunka 1956 var det återigen de unga som tog initiativet. De drabbades hårdast av arbetslösheten, och de stod utanför det system av korrupktion som utvecklats av populistledaren Batista sedan trettitalet och som knutit upp viktiga personer ur varje sektor i samhället till regimen. Utanför stod också de alltid förbisedda lantarbetarna och torparna, och nu utvecklades för första gången en allians mellan dem och de populistiska medelklassaktivisterna. Därmed tvingades också dessa ta lantarbetarnas och torparnas krav på jord på allvar — de som först slöt sig till Castros gerillarörelse var de halvt illegala nybyggarsamhällena i bergen. För första gången började de direkta producenterna få ett inflytande över den cubanska politiken.

Det som gav landsbygdsrörelsen hegemoni inom oppositionen var paradoxalt nog den glömska som cubanska regimer alltid visat landsbygden. Regeringen brydde sig inte om vad som hände där; den riktade sin terror mot stadsoppositionen varför många ungdomar flydde till gerillan för att rädda livet. När regeringen till slut skickade en armé mot landsbygdsresningen sommaren 1958 visade soldaterna ingen lust att slåss i den ovana terrängen, och regeringen kollapsade.

Den nya regeringen dominerades först av den populistiska medelklassoppositionen. Men böndernas medverkan gjorde jordreform nödvändig, och den kunde bara gå ut över USA-intressen. Och landsbygdsrörelsens kontroll över sockerplantagerna gav den också kontroll över Cuba. Men som det visade sig var kontroll över Cuba inte nog för att komma bort från periferirollen.

Under hela sextitalet var den cubanska revolutionen en inspirationskälla för populistiska medelklassungdomar i hela Latinamerika. Men lärdomen var inte att samhällsförändring bara är möjlig genom samarbete med folkmajoriteten på dennas villkor; det som kopierades var det väpnade upproret som medelklassungdomarna hoppades genomföra å folkets vägnar. Den paternalistiska nedlåtenhet som präglat latinamerikansk populism höll i sig i det längsta och gjorde aktivisterna till lätta offer när den ökande konfliktnivån ställde in stadsmedelklassen i ledet igen [62]. Bara i Centralamerika, där exportborgerskapet höll medelklassen utanför allt inflytande mycket länge, kunde den cubanska väpnade strategin få en viss tillfällig framgång.

62. Om Castro-epigonerna se Régis Debray: Kritik av vapnen, Tidens förlag 1975-77.

Den kinesiska kommunismen

Nittonhundralets mest framgångsrika nationella rörelse efter de populistiska riktlinjerna ägde rum i Kina [63]. Där hade centralmakten förlorat kontrollen över landet i samband med det sena artonhundralets bondeuppror, och lokala starka politiker hade byggt upp privata småriken åt sig själva (se kapitel 4). Det var därför ganska lätt för centrumstaterna att etablera sina egna baser med egen rättskipning, och ta kontroll över naturtillgångar och arbetskraft. I början av nittonhundralet styrde amerikanska, europeiska och japanska företag över kinesisk skatteuppbörd, tull, telegraf, järnväg och Stora kanalen.

I Kina reagerade folk från två håll. Dels drog reformatörer inom förvaltningen slutsatsen att Kina behövde reformeras efter europeiska förebilder; deras försök stupade dock på obefintliga resurser och regimens misstänksamhet mot allt nytt. Dels gjorde bönder uppror mot kinesiska skatteindrivare och västerländska järnvägsbyggare, köpmän och religionskolportörer, men deras uppror var lokalt splittrade.

Det gjordes ändå vissa försök till gemensamt motstånd. Ett hemligt sällskap [64], Rättvisa och harmoni eller Yihequan, sökte och fick regeringsstöd för sitt samordnade uppror i Shantung 1899, men europeisk militär grep in och slog ner dem, och passade samtidigt på att förstöra kejsarpalatset och tvinga kinesiska staten betala skadestånd.

Det fick regimen att kollapsa helt. Bondeupproren blev allt större och kom allt oftare. I Shantung bröt t.ex. ett nytt uppror ut som kostade 40.000 liv att slå ner. I maktvakuumet såg en liten grupp intellektuella med västerländsk utbildning och backning från Shanghais köpmannakretsar en chans. De var den enda grupp som hade en nationell organisation. De tog kontakt med lokala upproriska bönder, och med denna allians som stöd utropade de republik 1911. Kejsarmakten gav upp utan protest, men det blev betydligt svårare för republikanerna att etablera en ny stabil ordning.

Alliansen med bönderna visade sig nämligen vara i högsta grad formell. Något gemensamt program var omöjligt att ena sig om — de medelklassintellektuella som stod i spetsen för republiken hade en ganska dimmig föreställning om böndernas behov och var i första hand intresserade av sitt eget moderniseringsprojekt, bl.a. baserat på kommersialisering av maten. Bönderna som hade mycket lite intresse av detta stödde därför sina egna hemliga sällskap istället, och i denna konflikt drog de lokala starka politikerna, de s.k. krigsherrarna, det längsta strået. Republikanerna kapitulerade och överlämnade makten till den starkaste av dessa, Yuan Shikai.

Under tiden fortsatte centrumländernas ockupation, allt medan laglösheten gjorde allt fler bönder jordlösa och alltfler exploatörer rika.

63. Berättelsen följer främst Jean Chesneau: *Peasant revolts in China 1840-1949*, Thames and Hudson 1973 och Jean Chesneau, Françoise Le Barbier & Marie-Claire Bergère: *China from the 1911 revolution to liberation*, Harvester Press 1977. Jack Gray: *Rebellions and revolutions — China from the 1800s to the 1960s*, Oxford University Press 1990 är en färsk traditionell historieskrivning. Även om Kina har Wolf: *Peasant wars*, och Dunn: *Modern revolutions*, mycket att säga, liksom Joel Migdal: *Peasants politics and revolutions*.

64. Hur de kinesiska hemliga sällskapen fungerade beskrivs i slutet av Kapitel 3, avsnittet Medeltida folkrörelser

Det som gav tillfälle till politisk handling var fredskongressen i Paris 1919. Samtidigt som den erkände alla nationers självbestämmande erkände den Japans rätt att kolonisera Kina. Mot detta hyckleri reagerade studenterna på Beijings universitet. Den 4 maj 1919 arrangerade de en demonstration mot de mest japanvänliga ministrarna, brände den enes hus och gav den andre stryk. Det hela växte till en rörelse. Köpmän organiserade bojkotter mot japanska varor och organiserade insamlingar till inhemsk kinesisk tillverkning, arbetare på japanska företag gick i strejk, och demonstrationerna spreds till hela Kina. Efter några försök att krossa rörelsen med våld gav regeringen efter för syns skull och vägrade skriva under på Versailles-traktaten, även om den gjorde upp med japanerna i hemlighet.

Även om 4 maj-rörelsen inte nådde sina mål förändrade den det politiska klimatet. Det var ungdomar och kvinnor som hade tagit ledningen, vilket krossade den konfucianska ordningen som bygger på de äldre människors auktoritet. Bland studenterna föddes en ny anda byggd på oberoende, framåtanda, prakticism och vetenskaplighet, och ett otal smågrupper bildades för att leva de nya idealen. Trots att 4 maj-rörelsens slagord var 'rädda landet' florerade också en kosmopolitisk nyfikenhet på nya ideer utifrån [65].

Ur rörelsen föddes tre grupperingar som skulle få stort inflytande på den kinesiska revolutionens fortsatta öden.

Dels var det arbetarrörelsen, främst i Shanghai. Den hade börjat som en stödrörelse för köpmännens bojkotter, men drog sig efter några år inte för att ställa krav på kinesiska kapitalister. Men deras viktigaste måltavla var de utländska. Den behandlas mer utförligt i kapitlet Lönearbetarnas försvar mot kapitalägarna.

Dels var det de studenter som bildade kommunistpartiet. De sökte i enlighet med kommunistisk tradition samarbete med arbetarrörelsen och bidrog till att organisera fackföreningar. Det var en liten grupp, men den enda som var intresserad av att ta kontakt utanför Kinas traditionella elit. De hade dessutom en värdefull internationell kontakt, ryska regeringen som hade gjort sig populär genom att avstå från gamla koncessionskrav.

Dels var det Shanghais köpmannasocietet. Den hade profiterat på världskriget och lyckats utveckla export av kinesiska textilier och t.o.m. gruv- och stålhantering. Den profiterade också på utarmningen av bönderna genom att exportera mat. Men de fördelar som gavs till japanska och europeiska företag drabbade dem hårt. De blev allt otåligare mot krigsherrarnas oseriösa regim. Deltagandet i 4 maj-rörelsen hade varit ett första steg; det följdes upp av ett nytt republikanskt projekt till vilket de bjöd in alla som deltagit i rörelsen, även arbetarrörelse och kommunister.

Detta projekt sattes upp i Guangzhou, långt från Peking och omöjligt att störa därifrån. Efter att ha röjt undan lokala krigsherrar sattes en motregim upp, stödd på tre tillgångar: Shanghaiköpmännens pengar, kommunisternas folklighet och ryska organisationsprinciper.

Det var främst den utbildade medelklassen som deltog i organiseringsarbetet. Man

65. Hur rörelsen tog initiativ till nittonhundratalets mest explosiva kvinnorörelse visas i Kapitel 8: De marginaliserades strävan efter likaberättigande.

kunde tidigt se en motsättning inom rörelsen. Majoriteten hade en bakgrund i städerna vid kusten; de samlades i nationalistpartiets huvudriktning. Minoriteten kom från landet; de bildade kommunistpartiet. Men under några år kunde de samarbeta ganska bra; kommunistpartiet organiserade fackföreningar och bondeföreningar och såg till att dessa vände sig mot utlänningarna, medan nationalisterna organiserade samarbetet med finansvärlden. Tillsammans organiserade de den armé som behövdes för att störta krigsherrarnas regim.

År 1925 slog fackföreningarna till. Då utlystes generalstrejk i Hongkong, riktad mot brittiska intressen. Den pågick mer än ett år; dessvärre drabbades även kinesiska köpmän och alliansen hotade att spricka. För att förebygga total konflikt satsade man på den militära strategin. 1926 skickades Nordexpeditionen ut mot Yangtse-dalen, en armé av 100.000 medvetna anti-imperialister. Expeditionen hade förberetts på platsen av kommunister som organiserade bondeföreningar. När armén närmade sig spreds föreningarna blixtnabbt, bönderna gjorde uppror, jagade bort lokala förtryckare och tog över den lokala makten.

I bondeföreningarna var alla medlemmar, inte bara en minoritet som i de hemliga sällskapen. De hade sin egen armé. De avskaffade ojämlika förhållanden som klaner och kvinnoförtryck, de införde puritanska lagar till försvar för de små resurserna och de startade skolor med bondetillvända kurser. De exproprierade inte jord, eftersom de var beroende av att inte stöta sig med de konservativa nationalisterna, men de sänkte arrenden och räntor. När de fått fart behövde de inga professionella aktivister.

Arbetarrörelsen hade också förberett sig på befrielsen. I Shanghai, där den var starkast, reste sig fackföreningarna och erövrade stan flera dagar innan armén kom fram.

Bonde- och arbetarrörelsens styrka skrämde det borgerskap som bar upp nationalistpartiet. När Yangtse-dalen låg i arméns händer fanns ingen anledning att upprätthålla alliansen. Shanghais arbetarrörelsens bedrift var chocken som fick dem att bestämma sig. Med hjälp av krigsfångar och Shanghais gangstervärld krossades först arbetarrörelsen och sen bonderörelsen.

Men i provinsernas otillgängliga utkanter var bonderörelsen inte så lätt att slå ut. Där överlevde bondeaktivister och kommunistiska fackföreningsfunktionärer tillsammans med desertörer från den missbrukade Nordexpeditionen och lyckades hålla nationalistpartiet ifrån sig i sju år. I elva enklaver med tillsammans ca 10 miljoner människor organiserade bonderörelse och kommunister förvaltningen medan deserterade soldater, banditer och kommunister skötte försvaret. Och den dubbla rollen gav kommunisterna hegemonin.

Detta praktiska organiserande var något helt nytt jämfört med de kinesiska böndernas traditionella hemliga sällskap.

Politiken i de befriade områdena byggde på bondeföreningarnas men var radikalare. Man behövde inte blidka nationalistpartiet, så man kunde tryggt exproprieras godsägarna och dela på jorden. Kommunisterna försökte dock motverka böndernas radikalism för att inte stöta sig med fler än nödvändigt; kanske medverkade också deras egen bakgrund som barn till storbönder. Eftersom man måste klara sig utan mycket kontakter med omgivningen startades industrier, som förutom att förse bönderna med industriproduk-

ter användes för att bygga upp kontakter med omgivningen, på de befriade områdenas villkor.

Kommunistpartiets succé byggde på att de kunde ge en service som ingen annan gav. De erbjöd en marknad och alltså industrivaror, de erbjöd sjukvård, vägar, försvar mot förtryckare och inte minst karriärvägar för ambitiösa bondeungdomar. De kunde erbjuda konkreta fördelar för varje enskild bonde som ställde upp i rörelsen.

Nationalistarmén lyckades efter fem försök krossa dessa enklaver 1934, och drev deltagarna på flykt. Denna flykt har blivit legendarisk; under namnet den långa marschen genomfördes ett 4.500 km långt återtåg under ständiga strider, och under ständiga möjligheter till propaganda och rekrytering, tills den nådde den sista enklaven uppe i nordväst.

En bidragande orsak till nederlaget, säger Chesneaux, var att kommunistpartiet aldrig fullt ut satsade på enklaverna. Istället utnyttjade det dem som resurser för resningar i städerna, som misslyckades hela tiden. Orsaken till detta var en utvecklingsoptimistisk tro på att det på något sätt var i städerna framtiden fanns; den hade också närts av framgångarna för 20-talets strejkrörelse. Först under flykten lyckades Mao Zedong och hans mer praktiskt inriktade bonderevolutionärer definitivt vrida partiet ur fackföreningsfunktionärers och ideologiserade akademikers händer och satsa fullt ut på landsbygden.

När japanerna angrep Kina 1937 och ockuperade kustområdet valde nationalisterna att ligga lågt — antagligen för att köpmän inte gärna riskerar sin egendom. Men därmed kastade de bort sitt förtroendekapital som nationella; det minsta man kan begära av sådana är att de ska försvara nationen mot utländsk ockupation. Detta misstag gjorde inte kommunisterna. De förklarade krig mot japanerna, och vann på så sätt många konservativa nationalisterna över på sin sida. Även ur böndernas synvinkel var motståndet mot Japan rationellt; den förstörelsetaktik japanerna praktiserade drabbade bönderna hårdare än någon annan.

1947 var kommunisterna politiskt starkast. De hade varit den enda organiserade kraften i de japansk-ockuperade områdena. Deras välskötta område, hela norra Kina när japanerna givit sig av, kontrasterade starkt mot de korruperade nationalisternas. Nationalisterna insåg inte detta, utan förklarade krig och förlorade. 1947-49 svepte de kommunistiska arméerna över hela Kina.

Denna snabba seger förändrade också styrkeförhållandet mellan bönder och partifunktionärer. Under tiden mellan den långa marschen och segern hade de tillsammans byggt upp ett samhälle i nordväst. Men resten av landet erövrades militärt. Medan kommunisterna i nordväst hade tvingats dela makten med bönderna kunde de nu etablera sig i resten av landet som ett byråkratiskt skikt som skulle lydas. Detta mål uppnådde de genom att bilda privilegierade klientnätverk ungefär som USAs politiska bossar i slutet av artonhundratalet; vissa fick vara med medan andra uteslöts och måste i konsekvens med Kinas formellt demokratiska struktur också svartmålas och skamstämplas för att uteslutningen skulle kunna motiveras.

Denna kontrast mellan det demokratiska nordväst och det autokratiska centrum erkändes tidigt som ett problem; det var detta som de maoistiska kampanjerna avsåg att medla i. Såväl 'det stora språnget' och 'de hundra blommornas kampanj' som kulturrev-

olutionen avsåg att hävda böndernas ställning mot funktionärernas — men maoismens svaghet, att aldrig erkänna böndernas eller någon annans självständiga organiseringsrätt mot funktionärerna, gjorde alla dessa kampanjer resultatlösa, i det avseendet.

Kulturrevolutionen, t.ex. utlöstes av Maos försök att stoppa polisvåld mot regimkritiker, i strävan att ge majoriteten rätt att kritisera funktionärerna. Uppmuntrade av detta försökte alla utgrupper i samhället hävda sig mot gångna oförrätter. Fattigbönder försökte hävda byns kollektiva integritet mot både statsfunktionärer och rikare bönder som börjat utnyttja marknaden för att skilja ut sig själva ur bysolidariteten, medan bondekollektivet som helhet försökte få kontroll över kooperativ och kommuner och driva dem i eget intresse istället för i statens. Kontraktarbetare utan sociala rättigheter försökte hävda sig mot livstidsanställda arbetare i den statliga industrin. Och (framför allt) de som förföljts och skamstämplats av de lokala partibossarna försökte krossa dessas paternalistiska nätverk. Det var de som stod för det mesta av våldet i kulturrevolutionen. Den samtidiga resningen från alla dessa skakade hela Kina. Men i avsaknad av egna organisatoriska traditioner förlorade de snabbt mot funktionärsväldet [66].

Men i perspektivet nationell ekonomisk utveckling var de effektiva. Utan "det stora språnget" 1958-60 och dess satsning på lokala industriföretag hade det inte blivit något ekonomiskt under. Helt bortsett från de kortsiktiga misslyckandena [66a].

Bonderevolutionen i Kina kan synas ha varit av begränsat värde för bönderna. Femtio år efteråt styr partifunktionärerna som en härskande klass med måttligt intresse för hur de direkta producenterna har det. Den var en odelad framgång ur nationell synvinkel. Av alla periferiländer är Kina det som visar minst lyhördhet för världsmarknadssystemets krav samtidigt som det har den största ekonomiska tillväxten, dvs snabbaste avancemanget in mot centrum. Från 1950 har Kina avancerat från en position nära botten till den globala medelnivån, och det är en utveckling som också har gynnat bönderna [67]. Delvis kan det bero på att Kina, som aldrig blev en direkt koloni, inte fick sin ekonomi så totalt förvriden som de länder som blev. Men främst bör det ha berott på att en folklig rörelse mobiliserade mycket stora grupper.

Bonderevolutionen i Kina påverkade också styrkeförhållandena i grannländerna. I Japan kunde den färskas arbetarrörelsen utan stort besvär höja sina löner till den högsta nivån i världen. I Sydkorea och Taiwan skrämdes de styrande till en jordreform som var världens radikalaste näst den kinesiska, samtidigt som de utan påtagligt inhemskt hot startade en nationell industriell utveckling byggd på importsubstitution, skydd mot centrumföretag och t.o.m. aggressiv marknadsföring av industriprodukter i centrumländerna. En seriös populism, om man så vill, som gick längre än Latinamerikas eftersom

66. Gray: *Rebellions and revolutions*, samt William A. Jones et al (ed): *New perspectives on the cultural revolution*, Harvard Contemporary China Series, 1991. — Det är påfallande hur västliga liberaler så självklart tar parti för de kommunistiska partipamparna mot deras offer. Men självklart tar en liberal 'científico' alltid parti för Utvecklingen, mot fattigbönder och kontraktarbetare. Och då spelar det ingen roll vem som är Utvecklingens aktör.

66a. Yi Wen: *The making of an economic superpower*, Federal Reserve Bank of St. Louis & Tsinghua University, 2015.

67. Enligt Angus Maddison: *Monitoring the world economy 1820-1992*, OECD 1995.

det folkliga mobiliseringshotet var större [68].

Islamistisk populism

Populistiska mobiliseringar är också karakteristiska för det tredje stora periferiområde som inte var koloniserat i början av nittonhundratalet, Västasien. Där försökte det turkiska imperiet stärka sin kontroll genom att bygga upp en centraliserad statsapparat redan runt 1820 för att hävda sig mot europeiska angrepp. Detta innebar uppkomsten av centrum-periferi-relationer, som i synnerhet två kategorier försökte skydda sig mot [69].

Den ena var de talrika religiösa minoriteterna i området — armenier, maroniter, grekiska kristna etc — som inte skulle ha stora chanser att hävda sig i en turkisk sunnitisk maktmiljö. De försökte värja sig på två sätt. Dels genom att vädja till centrumstaterna England och Frankrike om stöd för sin lokala autonomi. Det var t.ex. maroniternas metod. De försökte med viss framgång få franskt stöd för ett självständigt Libanon som de kunde kontrollera. Dels genom att uppfinna en arabisk identitet som kunde sättas mot den turkiska staten. Det var kopter i Egypten och grekisk-ortodoxa i Syrien som uppfann den arabiska nationalismen.

Den andra var stamsamhällena i imperiets utkanter, dvs främst nuvarande Saudiarabien. Deras samhällsform skilde sig alltför mycket från den urbaniserade turkiska byråkratien för att de skulle kunna assimileras.

Dessa två grupper var hjälpsamma redskap när centrummakterna styckade det turkiska imperiet efter första världskriget.

Det var dock i Egypten och Iran som folkliga nationella rörelser först bildades. Det berodde på att det var där centrummakternas inblandning började tidigast.

I Egypten hade en lokal regim i början av artonhundratalet försökt skapa ett konkurrerande centrum inom det turkiska imperiet, byggt på kommersiell bomullsproduktion. Det försöket havererade ekonomiskt på 1870-talet, vilket gav de europeiska fordringsägarna kontrollen. Det var motstånd mot den kontrollen, eller mer speciellt motståndet mot en påtvingad nedskärning av statsbudgeten, som provocerade det första folkliga motståndet 1881.

Det hela började som en militärrevolt mot sänkta löner, men det spred sig snart till bönderna som angrep skatteindrivare och andra statsrepresentanter. I städerna började den utbildade medelklassen uttrycka sig genom tidningar och katedrar. Somliga av dem var europeiskt påverkade och krävde parlamentariska reformer. Andra uttryckte sig

68. Walden Bello & Stephanie Rosenfeld: *Dragons in distress — Asian miracle economies in crisis*, Institute for Food and Development Policy 1993. — Vanligen brukar man se Sydkoreas och Taiwans exportorienterade industrialisering som motsatsen till importsubstitution. Men det var importsubstitutionens store teoretiker Raúl Prebisch som redan 1961 föreslog att de nya nationella industrierna borde stimuleras till aggressiv marknadsföring utomlands, för att öka volymen och minska kostnaderna. Att man har sett det som en motsats beror säkert delvis på att effekterna för de interna maktförhållandena blir så olika. Importsubstitution kräver god köpkraft inom landet och därmed höga löner för arbetarna vilket gynnar fackföreningar; exportorienterad industrialiering kräver låga löner för att priserna ska bli konkurrenskraftiga och därmed också hårt förtryck mot fackliga rörelser.

69. M.E. Yapp: *The making of the modern Near East*, Longman 1989 och *The Near East since the First World War*, Longman 1994, och Gabriel Baer: *Fellah and townsman in the Middle East*.

hellre i termer av rättvisa och skulle utveckla det som med tiden blev den islamistiska traditionen. Tillsammans hade de ingen svårighet att mobilisera gatan och driva igenom de önskade parlamentariska reformerna.

Trots att det europeiska greppet över ägande och ekonomi bara stärktes överlevde den politiska offentlighet denna rörelse skapade. Där appellerade man omväxlande till den arabiska och den egyptiska nationen och den islamska solidariteten, och där lyckades en folkfresning kasta ut de engelska ockupationstrupper som skulle garantera den europeiska finansiella kontrollen redan 1919.

Den tradition som så småningom skulle kallas islamism föddes i en diskussion bland personer, främst intellektuella, som hade deltagit i dessa rörelser, och i de samtida mobiliseringarna i Iran, se nedan. De ställde sig uppgiften att svara på den europeiska utmaningen på ett sätt som utgick från den egna kulturella traditionen, genom att använda ett islamskt språk och genom att anknyta till islam som utopi [70].

Denna diskussion, salafiya, utvecklades till politisk praktik under de fortsatta striderna mot det brittiska överväldet under tjugo- och trettitalen.

Det Muslimska Brödrskapet (MB), där denna utveckling ägde rum, var enligt egen karaktäristik "en politisk, kulturell och ekonomisk organisation med en social idé". Det organiserade exempelvis scouting, hälsovårdscentraler och skolor där islamundervisning blandades med naturvetenskap. Det kanske mest storstilade var ett försök att resa en egyptisk ekonomi byggd på självtillit, i opposition mot alla utländska företag, kopplat till fackföreningar och strejker mot de utländska företagen [71].

Därtill organiserades också en hemlig mujahedin-rörelse för att bekämpa det brittiska styret med vapen. Deras konspiratoriska arbetsmetoder snart blev ett problem för Brödrskapet.

MB organiserade stadsbor som dragits in i det kommersialiserade livet utan att få del i dess fördelar. Typiskt nog uppstod MB i Kanalzonen, den mest moderna delen av Egypten, och den samtida qassamistiska rörelsen i Palestina organiserades i Jaffas hamn. Det är precis som den svenska frikyrkan som slog igenom i artonhundralets mest modernistiska miljöer, stationssamhällena. Även ideologiskt kan man se en parallell i artonhundralets nordiska frikyrkor — folkliga mobiliseringar även de mot ett hierarkiskt samhälle, mot ökande klasskiktning, mot ett prästerskap som inte svarade upp mot folkmajoritetens behov, mobiliseringar som utnyttjade ett traditionellt språk för att det var folkligt och hade bred appell. Fokus låg på rättvisa. Samtidigt utnyttjade man europeiska politiska mobiliseringsmetoder: partiet, regeringsmaktsstrategin [72].

De första politiska konflikterna rörde motstånd mot västerländsk mission. Men MB

70. Några böcker som ger grundfakta om islamismen är François Burgat & William Dowell: *The Islamic movement in North Africa*, University of Texas 1993, Olivier Roy: *Islam and resistance in Afghanistan*, Cambridge Middle East Library 1990, och Olivier Roy: *Skakmat — politisk islam*, Eirene 1993. Den senare är mycket kritisk. En kortfattad beskrivning ger Jamil Abun-Nasr: *Militant Islam: a historical perspective*, i Ernest Gellner (ed): *Islamic dilemmas: reformers, nationalists and industrialization*, Mouton 1985.

71. Richard Mitchell: *The society of the Muslim Brotherhood*, Oxford University Press 1969.

72. Eller för att uttrycka sig som en av de populäraste islamistiska teoretikerna under den iranska revolutionen, Ali Shari'ati: Muhammed grundade ett klasslöst demokratiskt samhälle, inte nån jävla religion.

drogs snart in i den nationella rörelsen mot engelskt inflytande, först genom ekonomiskt och personellt stöd till palestinierna under deras uppror 1936-39.

Den konflikten drevs till sin spets under andra världskriget med dess inflation och varuknapphet. MB fann sig snart stå i spetsen för rörelsen och vara utsatta för regeringens och deras engelska vakthundars misstänksamhet.

Freden ledde inte till någon lättnad, tvärtom förvärrades ekonomin av att krigsindustrin slog igen och ställde hundratusentals utan jobb. Kommunisterna och islamisterna konkurrerade om att organisera strejker och demonstrationer mot ekonomisk vanskötsel och mot den engelska anknypningen, och det var Brödraskapets organisering av en bojkott mot allt engelskt som fick regeringen att bryta samarbetet med England.

När kriget i Palestina bröt ut 1947 kanaliserade MB det ekonomiska och personella stödet till palestinierna. Men militariseringen av konflikterna var ödesdigra. De konspirativa mujahedin började ett eget krig mot egyptiska politiker som de såg som engelska marionetter. Vilket regeringen tog som skäl till att krossa rörelsen. Dess inspiratör Hasan al-Banna mördades, en oreparabel förlust eftersom han genom personliga band till tiotusentals medlemmar hade varit den som höll samman rörelsen. Rörelsens moraliska ryggrad bröts. Under återuppbygget sökte man respektabilitet till varje pris och undvek allt som kunde ses som socialt elfångt. Det politiska initiativet gled över till arabnationalisterna i armén.

Den militära arabnationalismen skulle dominera västasiatisk populism under femti- och sextitalen, genom sina paternalistiska jordreformer och sitt profiterande stöd till den palestinska motståndsrörelsen. De händelser som aktualiserade islamismen igen och lyfte den till global nivå var IMF-upproren och den iranska revolutionen [73].

IMF-uppror är moderna "bröduppror", fattigfolks uppror när IMF har beordrat stater att skära i sina socialutgifter, se kapitel 9 Allmänna rörelser. Sådana uppror har varit talrika sedan mitten av sjuttitalet, särskilt i Latinamerika, Afrika och Västasien vilka har lidit mest av lågkonjunkturen efter 1973. IMF-uppror är vanligen oorganiserade, men i Västasien och Nordafrika har en organisering enligt islamistisk modell skett i efterhand, som ett försök att bringa reda i det civila samhället som arroganta IMF-ekonomerna har förstört med sina krav på ränta. Och på en del ställen — Algeriet, Palestina — har sådan organisering fått politiska konsekvenser.

Den iranska regimen, som traditionellt snarare var en lös federation av klaner, blev ett ganska lätt byte för i första hand engelska och ryska intressen under artonhundratalet. Ryssarna var mest intresserade av territoriell expansion, medan engelsmännen föredrog ekonomisk, och bytte till sig fler och fler företrädesrättigheter — ensamrätt på iranska järnvägar, gruvor, telegraf och riksbank, förutom tullfrihet som avsåg att lägga Iran öppet för engelska varor.

Iranska folkliga rörelser var framgångsrikare i att försvara sig än motsvarande kinesiska hade varit. Det var i första hand städernas medelklass som stod för motståndet.

73. Nikki R. Keddie: *Roots of revolution — an interpretative history of Iran*, Yale University Press 1981, Ervand Abrahamian: *Iran between two revolutions*, Princeton University Press 1982, samt John Walton & David Seddon: *Free markets and food riots; the politics of global adjustment*, Blackwell 1994..

Inom denna fanns två grupper. Dels en europeiskt utbildad och influerad grupp som strävade efter modernisering och såg nationellt oberoende som en förutsättning. Dels de traditionella skrånarna, basaren, som såg sig hotad av europeiska varor, och deras traditionella förbundna, 'ulamaten, som i Iran var mer välorganiserat än någon annanstans [74].

Under kampanjerna mot engelska koncessioner fann dessa två grupper varandra i en bestående religiös-radikal-nationalistisk allians 1891. Tillsammans utlyste de t.ex. en mycket framgångsrik tobaksbojkott mot ett tänkt engelskt tobaksmonopol, och tillsammans organiserade de massdemonstrationer som bara blev större ju mer de slogs ner av militären. År 1905 anslöt sig också provinsstäder, bonderörelser och klaner till rörelsen och regeringen föll; konstitutionell republik utropades och 'ulamaten fyllde konstitutionen med islamskt innehåll som ett första försök i praktisk salafiya. Men innan iranierna hann avgöra något bröt världskriget ut och engelsmännen ockuperade landet. De hade nämligen upptäckt olja. Med oljetillgångarna byggde engelsmännen upp en stark iransk militärregim som de slöt ett extremt fördelaktigt oljeavtal med. Att upphäva detta avtal blev i fortsättningen fokus för nationella rörelserns verksamhet.

Ett första tillfälle kom efter andra världskriget och med uppsvinget för den globala antikoloniala rörelsen. Detta tillfälle omintetgjordes av USA; militärregimen utnyttjade tillfället till att starta ett moderniseringsprogram som dels lade all ny industri i den härskande familjens händer, dels drev in stora delar av bondeklassen till städernas slum.

Det som fick den traditionella nationell-religiösa alliansen att agera var dock regimen alltmer extrema karaktär. Så länge bara den som öppet opponerar förföljs kan man klara sig genom att ligga lågt. Men 1975 införde regimen en officiell statsideologi med diktatorn som 'andlig ledare', angrep 'ulamas ekonomi och började misshandla dem som inte hyllade regimen servilt nog. Tillfället kom 1978 då USA inledde sin kampanj för mänskliga rättigheter och kunde antas tveka att ge stöd åt alltför drastiska åtgärder i Iran. Samtidigt stramade regeringen, som svar på lågkonjunkturen, åt integrationsmekanismerna och skar ner sina välfärdsprogram.

Den iranska revolutionen gick igenom två faser. Våren 1978 var det den traditionella alliansen av modern medelklass och basar som skakade regimen med sina upptrappade 40-dagarsdemonstrationer och angrepp på regeringslokaler, banker och lyxhotell och andra symboler för det styrande fåtalets amerikaniserade kultur. De lyckades använda ett språk som alla förstod, den shi'itiska traditionens, som också stod i skarpaste kontrast mot regimförespråkarnas USA-inspirerade modernism. Den protestvägen lyckades regeringen dämpa genom eftergifter. Men eftergifterna krävde statligt sparande som resulterade i arbetslöshet, och på hösten var det arbetare och sluminvånare som krossade regeringen; i sista hand genom oljearbetarnas strejk och sluminvånarnas angrepp på armén.

Breddningen av rörelsen, utöver den traditionella basen, hade gjorts möjlig av att det fanns ett gemensamt program som kunde stödjas av både basar och slum, det islamistiska. Det program som miljontals människor demonstrerade och strejkade för 1978 var socialradikalt — folkliga talesmän för oppositionen som Khomeini, Taleqani, Shari'ati

74. Se kapitel 3. Iran är det enda islamska land där 'ulamaten är organiserat som en kår.

och fattigstadsdelarnas mullor kritiserade hovets och militärens slöseri, avhysningen av bönder, korruptionen, de höga hyrorna och bristen på social integration, och satte rättvisan och de egendomslösa behov i centrum. Det var inte ett program som vare sig basaren, den moderna stadsmedelklassen eller 'ulamas majoritet var entusiastiska över, men å andra sidan måste de ha folkets stöd för att få igenom sitt eget program: större spridning av inkomsterna och viss inhemsk kontroll.

De visade sig räkna rätt. Tjugofem år efter revolutionen är det inte Khomeinis kompromisspolitik mellan medelklass och slum som dominerar den islamska republiken. Inkomsterna fördelas jämnare än förr men fortfarande ojämnare än i något annat västasiatiskt land, och fortfarande måste sluminvånarna slåss på gatan för att bli hörda. Medelklassens hegemoni garanteras av att dess politiska gren, 'ulamaten, var den enda välorganiserade kraften 1978.

Islamistiska rörelser av olika slag har haft framgång i flera andra länder, utan att ha fördelen av ett iranskt välorganiserat 'ulamat.

I Libanon lyckades en shi'itisk rörelse med bas bland de fattigaste Beirutborna, Amal, att få stopp på åttitalets inbördeskrig. Amal var teoretiskt icke-sekteristiskt och syftade till att organisera de fattigas civila samhälle genom t.ex. sparbanks, yrkesskolor och hälsokliniker, men dess försök att bredda sin bas till sunnitiska och kristna kretsar fick föga framgång. Emellertid var det ett Amal-lett myteri i den kristet dominerade armén som inledde en nedtrappningsprocess i det krigshärjade landet och lyckades etablera nya deltagare i maktspelet [75].

I Algeriet var det också en islamistisk organisering av det civila samhället som gav islamister inflytande. Den algeriska överklassen har aldrig brytt sig om sådant; för dem var oljeexport till EU det viktigaste. Men i Algeriet är också det kulturella motståndet en viktig del; överklassen är franskspråkig trots att befrielsekampen på femtitalet fördes under muslimskt baner. Därför har hävdande av muslimska värden blivit en nationell och underklassolidarisk handling, vilket skulle ha gett FIS regeringsmakt om inte en militärkupp hade förekommit dem [76].

Samma faktorer ligger bakom islamistiska framgångar i Egypten och Turkiet, där IMF-uppror inledde rörelserna på sjuttitalet, och i Palestina.

Sedan åttitalet har den islamistiska appellen om rättvisa bleknat. Främst beroende på kooptering från konservativa regimer; oljepengar från Saudi och gulfstaterna (och USA) har flödat in över en gång islamistiska organisationer och fått dem att istället fokusera på gammaldags god (och ofta patriarkalisk) moral; Roy har t.ex. kallat resultatet nyfundamentalism istället för islamism [77]. Men också på grund av den ständiga risk för falska solidariteter som alltid vidlåder överideologiserade rörelser; då kärnan är "sanning" försvinner det pragmatiska handlandet lätt ur fokus och ersätts av diskussioner om moral, dygd och perfekta människor. Så har t.ex. det palestinska Hamas' ledare vägrat diskutera självmordsbombningar i termer av praktisk nytta i utvecklandet av en framgångsrik

75. Helena Cobban: The growth of Shi'a power in Lebanon, och Augustus R. Norton: Shi'ism and social power in Lebanon, i Juan R.I. Cole & Nikki R. Keddie (ed): Shi'ism and social protest, Yale University Press 1986.

76. François Burgat & William Dowell: The Islamist movement in North Africa.

strategi för palestinsk frigörelse, för dem har det varit nog att israelerna dödar palestinska barn.

Folkrörelser i periferiernas periferier

En annan typ av andra generationens nationella rörelser i den globala periferin är de som vänder sig mot det regionala centrum, huvudstaden, för att hävda intressena hos den marginaliserade regionala periferin.

De nya stater som de antikononiala rörelserna fick ta ansvar för ställdes inför kravet att anpassa sig till det mellanstatliga systemet. De tvingades på kort tid bygga upp en stark och homogen statsapparat, och därtill genomföra det program de hade argumenterat för under sin mobiliseringsfas, dvs “utveckling” eller avancemang i världsmarknadshierarkin.

Detta krävde resurser. Och eftersom de antikononiala rörelser som de nya regimerna byggde på i första hand hade mobiliserat folk i centrum — och i ännu högre grad dominerades av folk från centrum — tenderade de att diskriminera periferierna. Ekonomiskt, i termer av betalning för den nya staten och för utvecklingspolitiken; politiskt, i termer av staternas personalrekrytering; och kulturellt, i termer av de normer och koder som blev giltiga [78].

Periferistaternas periferier stod därför i ungefär samma situation som de europeiska provinserna under femtonhundra- och sextonhundratalet och reagerade ungefär likadant — se kapitel 4. Bönder och traditionella eliter gick samman i skatteuppror mot de nya självständiga staterna. I Ghana organiserade klanerna sådana uppror på femtitalet [79]. I Kurdistan organiserades de, enligt gammalt mönster, av sufi-ordnar; den legendariske kurdledaren i Irak Mustafa Barzani var sufi-sheik innan han organiserade moderna partier för att appellera till den utbildade stadsmedelklassen [80]. Moros på Mindanao organiserades av den traditionella aristokratin innan den stadsanpassade ungdomen tog över på sjuttitalet [81]. Att sådana traditionella eliter fortfarande ledde sina samhällen berodde på att dessa utkanter för kolonialvälden och imperier knappt ens var periferier utan mest hade lämnats i fred — och om imperierna hade intervenerat hade det varit till de traditionella eliternas fördel, för att få lugn och ro i sin rygg. Det var först de efterkoloniala staterna som drog in dem i världsmarknadssystemet.

Burma, t.ex., hade av britterna delats in i ett centralt administrerat tätbefolkat, ris-exporterande slättland och glesbefolkade bergsområden som fick styra sig själva enligt gammal sed. Den självständighetsrörelse som uppstod på tjugo-tretti-talen rekryterades

77. Olivier Roy: Skakmat — politisk islam, Eirene 1993.

78. S.W.R. Samarasinghe, i inledning till Ralph Premdas et al (ed): Secessionist movements in comparative perspective, Pinter Publishers 1990. Se också Rokkan & Urwin: Economy, territory, identity, samt Smith: State and nation in the third world.

79. Endre Sik: The history of black Africa.

80. Gérard Chaliand: Le malheur kurde, Seuil 1992; Nader Entessar: Kurdish nationalism, Lynne Rienner 1992.

81. Samuel Tan: The Moro secessionist movement in the Philippines, i Ralph Premdas et al (ed): Secessionist movements in comparative perspective.

därför helt naturligt från slätten, medan britterna försiktigtvis rekryterade de poliser som skulle slå ner självständighetsrörelsen från bergsområdena. På så sätt byggdes en ömsesidig misstro upp som utlöstes när britterna lämnade över makten till självständighetsrörelsen 1948. Bortsett från att bergsområdena inte hade större lust att styras och exploateras från Rangoon än från London levde den burmesiska självständighetsrörelsen verkligen upp till periferiernas farhågor och vägrade konsekvent att respektera andra representanter för periferierna än sådana den hade valt ut själv [82].

Alltså bröt väpnade uppror ut i utkantsområdena, med början redan 1948 bland karener och mon i sydost och rakhine i väst. Vissa av upproren höll sig med ett kommunistiskt program som kachins i norr och was i öster. Andra brydde sig inte om något program som gick längre än att hålla fogdarna på avstånd. Vissa var nationella, som karenernas som syftade till att bilda en egen stat. Andra omfattade inte mer än några byar eller en dalgång, som de otaliga shan-upproren i öster. Alla var de i stånd att uppnå en reell om inte formell självständighet, och tillsammans blockerade de uppbygget av den burmesiska staten. På åttitalet gick 40% av den burmesiska BNP åt till att bekämpa upprorsrörelserna medan 40% av handeln kontrollerades av bergsfolksbaserad smuggling; resten kontrollerades av den alltmer korruperade militär som styr slätten och städerna. Det är inte märkligt att Burma räknas som ett av världens allra fattigaste länder.

En variant på det temat är den tamilska rörelsen på Sri Lanka. Tamilerna hade, som minoritet, gynnats relativt av britterna och t.ex. fått bättre utbildning än majoriteten, singhaleserna. Därför hade de en bättre ställning både inom statsförvaltningen och utbildningsväsendet än deras antal gjorde skäligt — tyckte singhaleserna som började begränsa tamilernas tillträde till universitetet på sjuttitalet [83].

Detta skapade en anti-singhalesisk mobilisering bland utbildade tamilska ungdomar, och den fick massbas i samband med statliga 'gröna revolutionen-projekt' på tamilskt område ungefär samtidigt. De tenderade nämligen att slå ut de tamilska bönderna och ersätta dem med invandrade singhaleser.

I ytterligare fall är det frågan om ganska renodlat försvar mot ekonomisk periferisering. De folkrika delstaterna i Nordindien för kampanjer för hindi som nationellt språk och hoppas att det ska vara en motvikt mot Bombays ekonomiska övertag. Vilket skapade en våldsamt reaktion bland den utbildade medelklassen i Tamil Nadu i syd [84].

Nationella rörelser i periferiernas periferier lyckas nästan aldrig. Det mellanstatliga systemet har helt enkelt inte råd att låta dem lyckas. Den första och länge enda framgångsrika separatiströrelsen i tredje världen var den Bengaliska rörelsen på sjuttitalet.

82. Martin Smith: *Burma. Insurgency and the politics of ethnicity*, Zed 1991. David Brown: *The state and ethnic politics in southeast Asia*, Routledge 1994 behandlar karenerna.

83. S.W.R. Samarasinghe: *The dynamics of separation; the case of Sri Lanka*, i Ralph Premdas et al (ed): *Secessionist movements in comparative perspective*.

84. Enligt Atul Kohli: *Democracy and discontent — India's growing crisis of governability*, Cambridge University Press 1990, är dessa centrum-periferi-konflikter samtidigt klass- och gruppkonflikter såtillvida att olika klasser/kaster kämpar om tillgång till statligt patronage. Tamil-rörelsen var t.ex. i hög grad ett lågkastuppror mot brahminerna som kontrollerade kongresspartiet.

Vid den indiska frigörelsen stödde de muslimska bönderna i Östbengalen Muslim Leagues Pakistan i syfte att bli kvitt den hinduiska överklassen (se ovan under avsnittet om de indiska pionjärerna). Men Muslim League bestod av överklasspolitiker från Nordindien och Punjab där de bengaliska bönderna själva inte hade någon inteckning. Det visade sig när den pakistanska staten organiserades och hela den statliga administrationen kom att bestå av folk från väst, ett förhållande som markerades allt starkare med tiden [85].

Detta i sin tur fick ekonomiska efterverkningar såtillvida att de östpakistanska exportinkomsterna spenderades i väst, och kulturella när pakistanska staten beslutade att urdu, obegripligt i Bengalen, skulle vara ensamt officiellt språk.

Med den hinduiska överklassens försvinnande hade ett ganska talrikt skikt av välbärgade bönder blivit socialt dominerande i Östpakistan. Det var de, och ännu mer deras studerade barn, som organiserade det politiska parti, Awamiförbundet, som successivt började kräva frigörelse från väst. Avgörande var militärkuppen 1969, som provocerade hela den demokratiska oppositionen att söka självständighet. Trots det mycket breda stödet, och trots det stora avståndet mellan centrum och Östpakistan anser de flesta att det var Indiens stöd till självständigheten som var avgörande.

'Grundtvigianska' nationella rörelser i systemperifern

Så här långt har det förefallit som om nationella rörelser helt är en lekstuga för den urbana medelklassen och i synnerhet dess utbildade skikt. Men efter de populistiska rörelsernas misslyckande i Latinamerika verkar det som en nydefiniering av 'nationen' håller på att ske. Det är indianrörelserna som likt de norska bönderna på artonhundratalet, på ett grundtvigianskt sätt har börjat definiera 'den indianska nationen' som lika med bönderna och kräva nationellt likaberättigande med städernas kreolska medelklass [86].

Indianrörelserna föddes ur de bonderörelser som försökte hantera de populistiska regimernas jordreformer. Sådana reformer genomfördes i nästan hela det andinska området som svar på bondemobiliseringar (se Kapitel 7: Böndernas försvar mot matmarknaderna och Kapitel 8: De marginaliserades strävan efter likaberättigande). Motivet var överallt att kanalisera böndernas energi till stöd för regimen, något som genomfördes med hjälp av paternalistiska organisationer där bönderna kunde byta regeringsstöd mot krediter och laglig rätt till sin jord.

Efter en kortare eller längre period av eufori förvagades böndernas politiska terms of trade. Den urbana medelklassen såg snart att större vinster fanns att hämta i anpassning till världsmarknadssystemet och staterna började gynna kommersiellt jordbruk på de indianska böndernas bekostnad. Dessa såg då ett behov av att definiera sig självständigt

85. Harun or-Rashid: Bangladesh; the first successful secessionist movement in the third world, i Ralph Premdas et al (ed): Secessionist movements in comparative perspective.

86. Donna Lee Van Cott (ed): Indigenous peoples and democracy in Latin America, Macmillan 1994. Om Bolivia se också Silvia Rivera Cusicanqui: Oppressed but not defeated; Peasant struggles among the Aymara and the Quechwa in Bolivia nittonhundral1980, UNRISD 1987, och om Ecuador Diego Cornejo Menacho (ed): Indios — Una reflexión sobre el levantamiento indígena de 1990, Ildis/El Duende/Abya-Yala 1991. Mer litteratur nämns i Kapitel 7 och 8.

mot de paternalistiska organisationerna och valde den indianska identiteten.

Det är i tre länder de indianska småbönderna har gått i spetsen för detta skifte: Mexico, Bolivia och Ecuador.

I Mexico tog det lång tid för staten att ställa om från paternalistiskt stöd till världsmarknadsanpassning; det var en process som började under andra världskriget och slutfördes först med NAFTA-avtalet med USA och Canada 1993. Konflikter har därför uppstått lokalt under hela denna tid, som sprängt avtalet lokalt. Det har därför funnits en frodig flora av lokal organisering för åtti- och nittitalens nya indianska rörelser att förhålla sig till, och mobiliseringen har gått fort; den radikala indianrörelsen i Chiapas är den kanske vältaligaste motståndaren till nittitalens utvecklingsdespotism.

Det bolivianska brottet med paternalismen gick fortare. År 1974 slogs ett bondebaserat IMF-uppror ned av militären. Bönderna och deras barn i den jättelika kåkstaden El Alto nära La Paz orienterade sig då mot en indiankulturell rörelse som gick tillbaka till sjuttonhundratalets bondeuppror, se kapitel 4. Regeringen såg detta som mindre hotande än organisering av materiella skäl, men redan 1976 var indianrörelsen stark nog att ta initiativ till motstånd mot regeringen och dess IMF-partners. Tidigare hade sådana allianser alltid initierats av gruvarbetarna men nu organiserade den kataristiska bonderörelsen strejkunderstöd för dessa och blockader av La Paz efter sjuttonhundratalsmönster.

Under åttitalet har kultur betonats starkare och bonderörelse mindre. År 1993 khandlade kataristerna med regeringen och accepterade IMF-beordrade nedskärningar mot att de fick större lokalt självstyre och språkrättigheter. Å andra sidan har kokaodlande ex-gruvarbetare bildat en ny motståndskärna med indiansk identitet, och gör tillsammans med städernas fattiga våldsamt motstånd mot den nyliberala regimen, med viss framgång.

I Ecuador har indiansk och bondeidentitet slagits samman — man är indian om man är bonde, om man så är svart. Rörelsen föddes omkring kampen för jordreform 1964, och eftersom denna kamp inte har avslutats innebär indianidentitet att man kämpar mot kreolska jordägare och oljebolag för jord, och jordrättigheter och kulturell autonomi är två sidor av samma sak.

Men den starkaste komponenten i indianfederationen CONAIE är de nästan självstyrande Shuarfolket i Amazonskogarna. Shuar och bonderörelser har lyckats lösa problemet med komplexa identiteter - alla indianska identiteter är lika giltiga och bidrar i lika grad till rörelsen. Och detta har givit CONAIE styrka nog att iscensätta flera resningar mot den kreolska överklassen som har lyckats kontrollera hela landet tillfälligt. Det synliga resultatet av dessa rörelser har varit att avsätta presidenter, men syftet har varit att förhandla om jordrättigheter med godsägare och oljebolag, och att hävda nationens rättigheter mot IMF- och WTO-krav.

Tills vidare ser det ut som dessa "underklassen är nationen"-rörelser är en latinamerikansk företeelse. Men eftersom de nationella övre medelklasserna håller på att upplösas i ett kosmopolitiskt jet-set måste de antas ha framtiden för sig [87].

87. Se t.ex. Gordon Laxer, Popular national sovereignty and the US empire, i *Journal of World-System Research* XI, 2005.

Jag kommer tillbaka till indianrörelser i kapitel 8 och till bonderörelser i kapitel 7.

De nationella rörelserna har varit en allians mellan olika samhällsklasser med ganska olika mål. De har samarbetat därför att alla har kunnat se en främmande övermakt eller ockupant som det första och viktigaste hindret för att vars och ens mål ska nås.

Bönderna har bekämpat ett utifrån kommande världsmarknadssystem som har slagit sönder bysolidariteten, skapat osäkerhet och beroende av pengar, och de har bekämpat skatteindrivare som har varit effektivare än de traditionella inhemska och som aldrig har tagit hänsyn till böndernas betalningsförmåga vilket de traditionella vanligen gjorde.

Arbetarna, som för det mesta har varit deltidbönder på jakt efter kontanter att betala skatten med eller köpa en till ko, har bekämpat en ofta rasistisk arbetsdisciplin.

Lokala kapitalister har bekämpat utländska eller inhemska exportmonopol som har förkvävt ett mer mångsidigt näringsliv.

Och den utbildade stadsmedelklassen har bekämpat en rasistisk kolonialförvaltning som inte har tillåtit dem att göra karriär, eller kämpat för en nationell utvecklingspolitik i syfte att avancera i världsmarknadssystemet.

Hur väl har de nått sina mål genom de nationella rörelserna? Ingen tycks ha ställt sig den frågan och ännu mindre har någon försökt besvara den. De som skrivit om nationella rörelser har vanligen behandlat 'nationen' som en klump och i bästa fall bedömt utfallet i klump. Men man kan i alla fall försöka bedöma på ett ungefär. Historien är ju känd.

Den utbildade medelklassen är naturligtvis den som har tjänat mest. Det var den som ledde de nationella rörelserna, och det var den som satte sig i maktpositioner när de nationella rörelserna segrade. På en del håll, där rörelsen vann utan större ansträngning och de inte behövde begära mycket hjälp av andra samhällsklasser, har de i lugn och ro kunnat plundra sina landsmän och etablera sig som ett genomkorrumperat borgerskap. Men även i länder där den nationella rörelsen mobiliserade folkmajoriteter i en utdragen kamp, som t.ex. i Vietnam, har stadsmedelklassen varit den verkliga vinnaren [88].

För de lokala kapitalisterna har resultatet varit mer blandat. Det är de som har förlorat på utdragna och hårda strider som har krävt eftergifter åt bönderna, som i Kina eller Vietnam. Därför har de också mycket riktigt bekämpat sådana utvecklingar inom de nationella rörelserna och hellre slutit fred med centrum.

Arbetarna har också i regel dragit fördelar av de nationella rörelserna. De har varit en strategiskt viktig del av dem, en som direkt har kunnat gå i strejk mot centrumägda företag, och därför haft goda förhandlingsmöjligheter gentemot rörelsens ledning. De har dessutom kunnat dra fördel av den utvecklingsstrategi som nya stater oftast anlitat, importsubstitutionsstrategin, som har krävt ökad inhemsk efterfrågan och därmed högre löner. Under femti- och sextitalen kunde arbetarna i periferin snarast räkna sig till medelklassen i sina respektive länder, i alla fall om de hade fast anställning. Det gällde såväl i det halvperifera Ryssland och Latinamerika som i Afrika och Indien. Å andra sidan har inte detta gällt alla arbetare. De bönder som slogs ut av jordbrukets kommer-

88.För Afrikas del beskrevs detta tidigt av René Dumont: Afrikas dåliga start, Rabén & Sjögren 1964. Rajni Kothari: Masses, classes and the state i Ponna Wignaraja (ed): New social movements in the South, Zed 1993, är en färskare beskrivning.

sialisering och blev en del av städernas halvproletära skikt hörde till rörelsens verkliga förlorare. Och när på sjuttitalet periferistaterna började tillämpa den exportorienterade strategin, som krävde låga löner, eller gav upp avancemangspolitiken förlorade arbetarna den fördel de hade haft.

För bönderna, dvs 'nationernas' majoritet, har resultatet verkligen varit mycket blandat. De har kunnat frigöra sig från en avlägsen skatteindrivare utan intresse för böndernas välfärd. Men de nya stater som byggts upp av de nationella rörelserna har i regel varit lika obarmhärtiga indrivare som kolonialmakten. De har strävat efter utveckling, efter avancemang i världsmarknadssystemet. Och sådant kostar. Någon måste betala. Och då har bönderna legat bäst till. De nationalistiska staterna har alla använt olika former av överföringsmekanismer som gynnat industrin och städerna på jordbrukets och landsbygdens bekostnad. Få har använt så brutala metoder som kommunisterna i Ryssland; de flesta nöjde sig med att fortsätta den monetarisering av ekonomin som kolonialmakten hade börjat med, kopplat till statliga köp- och försäljningsmonopol och skatter, vilket i längden var mycket mer exploaterande än de ryska kommunisternas klumpiga metoder [89].

När de nationella utvecklingsstrategierna har övergetts har inte detta inneburit någon lättnad för bönderna. Då har överskottet helt enkelt gått till de nya eliternas konsumtion.

Bönderna har heller inte kunnat motverka jordens och matens kommersialisering och byarnas upplösning, och få av dem har kunnat dra fördel av dem; många har slagits ut och fått sälla sig till underproletariatet i städernas slum. Under sextitalen kunde bönderna utnyttja de nationella rörelsernas dragkraft till att driva egna rörelser för jordreform, med viss framgång på vissa håll. Det de vann var deras egen förtjänst, inget de fick gratis av de nationella rörelserna. Men samtidigt, det faktum att världens makthavare var upptagna med de nationella rörelserna, var till hjälp. Detta kommer att behandlas vidare i kapitel 7 Bönders försvar mot matmarknaderna.

Till sist har också de nationella rörelserna varit rörelser med ett kollektivt mål. De kan inte helt reduceras till de ingående deltagarnas särmål. Vi måste ställa oss frågan i hur hög grad de globala periferiernas, Tredje Världens, kollektiva intressen av att komma ur sin periferisituation har kunnat hävdas av de nationella rörelserna. Och här ser det ganska mörkt ut.

Avsikten hos den utbildade stadsmedelklass som var de nationella rörelsernas organisatörer var 'utveckling', avancemang i världsmarknadssystemet. Alla, eller nästan alla, från den nordamerikanska självständighetsrörelsen och framåt, slog också in på en nationell utvecklingspolitik så snart de fått sina nationella självständighetskrav förverkligade. Politiken, formulerad vid skilda tidpunkter med lätta variationer av Alexander Hamilton, Friedrich List, Josef Stalin, Raúl Prebisch och Mao Zedong — och för den delen också Colbert och Oxenstierna — gick ut på att skydda landets produktionsapparat från världsmarknaden och stärka den med statlig planering i syfte att göra den lika kraftfull som centrums. Att "hinna ikapp och gå förbi", som Chrusjtjov uttryckte det. Det betydde

89. John P. Powelson & Richard Stock: *The peasant betrayed — agriculture and land reform in the third world*, Lincoln Institute of Land Policy & Oelgeschlager, Gunn & Hain 1987.

förstås samtidigt att man svek det civila samhällets människor och dess ömsesidighet och spontana livsyttringar. För den urbana medelklassen var detta inget offer. Skillnaden mellan den radikala, 'kommunistiska' varianten och den måttligare 'nationalistiska' var mest en gradskillnad — mer ambitiöst i de kommunistiska, mindre i de nationalistiska. Alternativet, frihandel, har bara praktiserats av regimer som varit nöjda med periferirollen och de möjligheter denna ger överklassen att profitera på de direkta producenternas minimala löner — t.ex. de östeuropeiska under femtonhundra-sjuttonhundratalet och de latinamerikanska på artonhundratalet. Men världsmarknadssystemets kriterier har aldrig ifrågasatts, utom kanske av maoisterna under kort tid på sextialet.

Denna "utvecklingsfilosofi" blev också något av global dogm under tiden efter den indiska självständigheten och den kinesiska revolutionen. Åter tycktes integrationsmekanismerna fungera. Liksom arbetarrörelsen kunde driva igenom allmän rösträtt, högre löner och socialpolitik inom centrumländerna tycktes också de nationella rörelserna kunna driva fram ett slags global rösträtt inom FN-systemet och ett internationellt utvecklingsbistånd, plus inte minst att nationella utvecklingspolitiker grundade på importsubstitution tycktes tolereras av systemet, åtminstone ibland. USA hade haft en strålande framgång på sin tid. Ryssland tycktes ha måttlig framgång, och till exempel Kina, Argentina och Mexico likaså.

Senast 1980 började det emellertid stå klart att det fanns ett allvarligt fel någonstans. Dels visade det sig att klyftorna mellan rika och fattiga nationer inte hade påverkats ett dugg (se figur). Dels havererade de flesta nationella utvecklingsprojekten. Mest dramatiskt, rimligt nog, i Sovjetunionen, nittonhundratalets pionjär- och paradexempel.

Det hade fler orsaker.

För det första var det självklart att centrum motsatte sig periferins strävanden. Det gick av politiska skäl inte att göra det i princip, givet de antikoloniala rörelsernas styrka, men däremot ofta i praktiken. Periferinationernas utvecklingsplaner inordnades så långt som möjligt i centrumets utlokalisering av olönsamma verksamheter och import av billiga produkter. Här hade centrum god hjälp av övernationella organisationer som t.ex. FN, Internationella valutafonden och Världsbanken, som kunde kringgå de nya staternas nationella strategier genom att samarbeta med deras västutbildade statsfunktionärer om att integrera dem i de globala finansnäten. Det var t.ex. inte alltid Syd-regeringar som var angelägna om att ta de lån som sedan skulle vara så svåra att ta sig ur, det var ofta teknokratier på lägre nivå som ställde regeringar inför fakta.

Under sjutti-åttitalen skärpte den långa lågkonjunkturen nödvändigheten för centrumets företag att slå tillbaka periferiländerns självständighetssträvanden. Även nu hade de hjälp av de internationella institutionerna. Ännu större hjälp hade de av en allt självsäkrare global övre medelklass och dess nya ideologiska täckmantel — marknadsliberalismen. Denna övre medelklass hade själv konsoliderats genom sin kontroll över dels ekonomins växande komplexitet, dels den alltmer centraliserade statsmakten. Nu försåg den näringslivet med något av en massbas för ett angrepp på både de nationella och andra folkliga rörelser både i Nord och Syd [90].

90. Det finns en hel litteratur om detta angrepp. Walden Bello: *Dark victory*, Institute for Food and Develop-

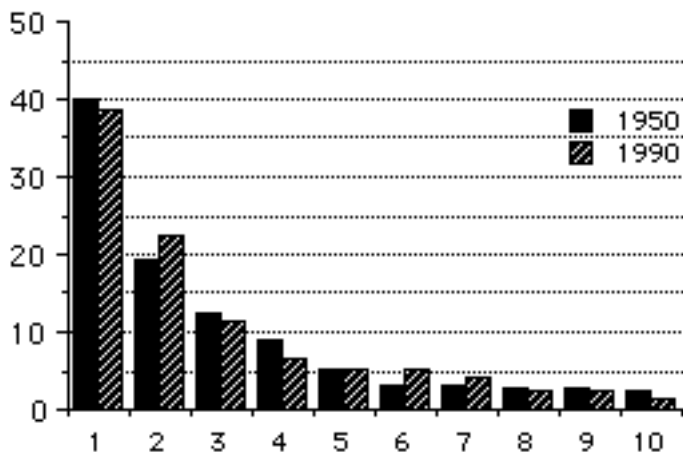

Fig 6:2. De tio rikaste, näst rikaste etc decentilernas andel av världens BNP 1950 resp 1990, räknat per land. Den första decentilen innehåller således de rikaste länderna upp till en tiondel av världens befolkning, etc. Uppenbarligen har jämlikheten inte blivit större, men inte heller ojämlikheten. Inkomsterna räknade i PPP USD. Källa Angus Maddison: *Monitoring the world economy 1820-1992*, OECD 1992.

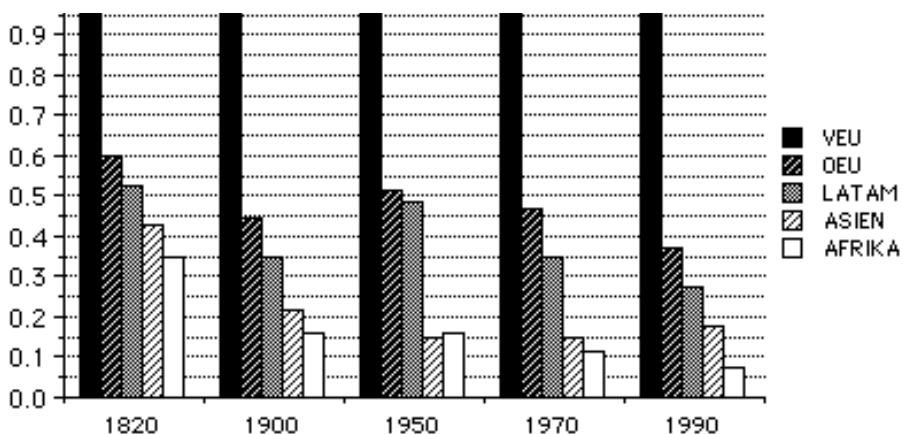

Fig 6:3. Östeuropas, Latinamerikas, Asiens och Afrikas inkomster i procent av Västeuropas, räknade i PPP USD. Alla förlorade kraftigt mot Västeuropa under 1800-talet. Latinamerika och Östeuropa återhämtade sig fram till 1950 men förlorade sedan. Asien har återhämtat sig marginellt sen 1970, Afrika har förlorat hela tiden. Källan gör ingen skillnad mellan det förlorande Västasien och det framgångsrika Östasien. Källa Angus Maddison: *Monitoring the world economy 1820-1992*, OECD 1992.

För det andra blev det allt mer kapitalkrävande att spela en centrumroll. Det var lättare för USA att "komma ikapp" Storbritannien på artonhundralet än för Indien att "komma ikapp" USA på nittonhundralet, bland annat för att klyftorna var mindre på den tiden. artonhundralets teknologiska apparat var lättare att skaffa sig än nittonhundralets för ett territorium av självhushållsbönder. Ett mycket stort territorium som Kina kan lyckas — det återstår att se — men för ett litet som t.ex. Nicaragua är det helt utopiskt. Vissa teoretiker har därför pekat på behovet av mycket omfattande regionala samarbeten i Tredje världen som ett minimikrav för att komma ur underordningen [91].

För det tredje är en "utveckling" inom världsmarknadssystemet en klättring i en hierarki. Det betyder bl.a. att det åtminstone på kort sikt lönar sig för den ene att sabotera för den andre. De globala systemperiferiernas nationella projekt har därför, trots deras Alliansfria Rörelse, varit splittrade och inte kunnat uppträda gemensamt mot centrum ens när det har varit lätt — exempelvis hade det troligen bara behövts ett enat uppträdande av Mexico, Brasilien och Argentina för att knäcka First National City Banks betalningskrav 1987 och därmed avskryva hela den s.k. skuldkrisen; ändå valde dessa länder att göra upp var för sig [92]. Delvis har det med de nationella rörelsernas form att göra: forandet av nationer och regeringar inbjuder i sig själv till att det som särskiljer den egna 'nationen' gentemot andra framhävs och att motsättningarna fördjupas.

För det fjärde var de nationella rörelsernas bas underminerad från början, eftersom de gav den urbana medelklassen så framskjuten ställning. Den urbana medelklassen hade byggts upp av kolonialmakten till dess egen avbild, och den hade alltid lättare att kommunicera med, och identifiera sig med, sina egna motsvarigheter i centrum än med det egna landets bönder. När avancemanget i världsmarknadshierarkin visade sig svårt låg det nära till hands för dem att kompromissa med systemcentrum, behålla de egna privilegierna som centrums förtroendemän, och offra bönderna. Det gick förunderligt snabbt och lätt att ge upp den nationella utvecklingen under sjutti-åttitalen, även till priset av svält i de egna länderna. De nationella utvecklingsprojektens förlitande till monetarisering av ekonomin och beroende av de internationella finansinstitutionerna bara underlätade kapitulationen.

Ett framsteg med den islamistiska rörelsen och dess avståndstagande från systemcentrums kultur bör vara att sådan kapitulation åtminstone blir lite svårare.

Men det fanns också mer djupgående problem med hela projektet.

För det femte kan man nämligen ifrågasätta om det är möjligt för alla periferiländer

ment Policy, 1994, fokuserar på aktörerna medan Philip McMichael: Development and social change, a global perspective, Thousand Oaks 1996, fokuserar på hur den keynesianska "utvecklingspolitiken" fram till 1980 själv skapade sådana strukturer att den efterföljande nedmonteringen blev naturligt, inte minst genom den skuldkris som successivt byggdes upp.

91. Det är t.ex. Samir Amins recept. Se Social movements in the periphery, i Wignaraja: New social movements in the South.

92. Enligt Walden Bello: Brave new third world, Earthscan Publications 1990. Samma sak hände med OPEC — Saudi valde att göra upp individuellt med centrum om oljepriserna vilket krossade OPEC. Å andra sidan hävdar Vijay Prashad: The darker nations, New Pres 1992, att OPECs ensidiga prishöjning 1973 bara är ett exempel på hur nyskapade tredjevärlden ständigt försökte ta sig upp på varandras bekostnad. Stora vinfällesvinster på olja gynnade en del men ruinerade andra.

kan avancera samtidigt inom systemets ram. Systemet är dock en hierarki där över- och underordning är beroende av och spegelbilder av varandra. Rollen som centrum tilldelas den som har monopol på de mest strategiska länkarna i den globala produktionssapparaten, medan rollen som periferi tilldelas den som har minst sådana strategiska monopolroller. Varken importsstitutionsmodellen eller den exportorienterade modellen tog heller sikte på att krossa strategiska monopol eller ens att själv erövra sådana. Som mest betydde det att, som under vissa perioder i t.ex. Ryssland eller Kina, avlämna sig från världsmarknadssystemet och bygga upp egna 'oberoende' alternativsamhällen i liten skala eller att, som i Sydkorea och andra 'tigerekonomier' specialisera sig på tillfälligt lönsamma nischer med monopolens samtycke. Även här visade sig de olika nationella projektens splittring på så sätt att tredje världen-nationerna aldrig gemensamt gjorde något mer seriöst försök att utmana möjligheten att monopolisera resurser, kontakter och förmågor [93].

För det sjätte kanske, slutligen, den utvecklingsmodell de valde var omöjlig. Utvecklingsmodellen var nämligen den som centrum tillämpade — kapital- och energikrävande investeringar inpassade i en global teknostruktur snarare än effektivisering av det egna landets folkliga ekonomi. Det finns de som pekat på att denna teknostruktur är omöjlig utan billiga råvaror från periferin, garanterade av billig arbetskraft. Modellen skulle därmed vara omöjlig för periferin att kopiera, eftersom den ju inte har någon egen periferi att profitera på, bortsett från sina egna bönder. Kanske är det så oerhört dyrt med utveckling om man inte har några periferier att vältra kostnaderna på att man måste offra flera generationer för att klara av det. För detta talar både Sovjetexemplet och Nordvästeuropas miserabla sextonhundredatal. Det var således inte bara på grund av snäv social bas som Sovjet misslyckades, utan också på grund av en snäv geografisk bas; i avsaknad av egna periferier måste man plundra sitt eget folk in på bara skinnet för att få resurser att avancera in mot centrum [94].

Att upphäva centrum-periferi-klyvningen skulle följaktligen kräva att centrums överkapitaliserade teknostruktur krossades.

Men kanske är ändå till sist ovanstående en alltför negativ bild av vad som hände. Världsmarknadssystemets centrum-periferi-uppdelning är femhundra år gammal och det kanske är obilligt att kräva av de nationella rörelserna att de ska kunna upphäva den på bara ett par generationer. Ty vad de faktiskt lyckades med under sin mobiliseringstid var att bromsa upp den ökning av klyftorna mellan Nord och Syd som pågick under hela perioden från 1500 fram till början av nittonhundratalet. Under de senaste decenniernas medelklassavhopp från rörelsen har dock klyftorna ökat igen (se figur). Men i långsiktiga rörelser bör man kanske räkna med tillfälliga bakslag.

Många har pekat på hur de knivskarpa skillnaderna mellan Nord och Syd håller på att vaskas ut; avstånden får allt mindre betydelse i den elektroniska kommunikationens

93. Mycket diskussion har rasat om periferiländers förmåga att åtminstone 'omformulera' förhållandet mellan centrum och periferi. Se t.ex. Cristóbal Kay: *Latin American theories of development and underdevelopment*, Routledge 1989.

94. T.ex. Stephen G. Bunker: *The exploitation of labor in the appropriation of nature; Toward an energy theory of value*, i Charles Bergquist (ed): *Labor in the capitalist world-economy*. Sage 1984.

epok och det är inte svårare idag för ett Nordbaserat företag att exploatera arbete i Syd än i Nord. Medan både en välbärgad medelklass och en arbetarklass växer fram i Syd utbildas ett ointegrerat underproletariat i Nord, säger man. Iakttagelsen är riktig, och skulle kunna ses som ett tecken på att Syds nationella rörelser trots allt har varit framgångsrika — de har i alla fall brutit nittonhundralets protektionistiska centrumblock och i någon mån homogeniserat världen. Även om polariteten mellan centrum och periferi inte försvinner — systemet bygger dock på centrums makt och exploatering av periferin — kanske uppdelningen mellan ett centrum och en periferi håller på att ersättas av många centra och många periferier. Vad detta än betyder innebär det i alla fall att den traditionella antikoloniala alliansens tid är slut. Framtidens nationella rörelser kommer att ha en annan sammansättning.

Nittonhundralets nationella rörelser i systemcentrum

I centrum har nationella rörelser framför allt varit aktiva under de långa lågkonjunkturerna 1914-39 och efter 1973. När de ekonomiska problemen har börjat sprida sig har systemet främst försökt praacka dem på de dåligt organiserade, mer perifera landsändarna. Därför växte försöken i periferierna att hävda sina alltmer trängda ekonomiska, politiska och kulturella intressen gentemot centrum just under sådana perioder.

Rörelserna har utvecklats ganska olika beroende på om periferierna varit 'underutvecklade' eller 'överutvecklade' enligt Rokkans terminologi [95].

Rörelser i 'underutvecklade periferier' har sällan ställt sig målet att bilda en egen stat. Sådant kräver nämligen ganska stora resurser. Deras mål har varit att hålla centralmakten på avstånd och hävda sin egen kultur. Därtill har de kämpat för kontroll över ekonomiska investeringar för att uppnå samma samhällsservice som centrum — eller i det språkbruk jag har använt i den här boken att kräva samma andel av integrationen som folk i centrum. Det har varit målet i Sameland, i Occitanien, på Korsika och i Wales.

Fram till andra världskriget var det vanligt att sådana kulturhävdande rörelser leddes av traditionella lokala makthavare, t.ex. godsägare eller kyrkan, och att udden var riktad mot 'stan'. Den första organisationen till försvar av Bretagnes intressen i slutet av artonhundratalet bildades t.ex. av godsägare som i minst lika hög grad syftade till att bygga under sin egen hotade maktställning, och under mellankrigstiden var t.ex. den nationella rörelsen i Bretagne liksom den i Flandern militant motståndare till arbetarrörelsen, med motiveringen att arbetarna var modernister som hotade den traditionella kulturen [96]. Det ledde dem att stödja även det mest våldsamma förtryck av arbetarrörelsen — ett resultat av den franska revolutionens politiska blockbildning, se kapitlet om Franska revolutionen.

Under efterkrigstidens högkonjunktur försvann denna lokala och traditionalistiska överklass eller koopterades in i centrums, och utkantsrörelserna tvingades lita till sin egen folkliga bas. De utvecklade därför ofta radikaldemokratiska drag. Exempelvis har Alain Touraine visat hur den occitanska rörelsen, trots sin notoriska oförmåga att enas i

95. Rokkan & Urwin: *Economy, territory, identity*.

96. Jack E. Reece: *The Bretons against France*, The University of North Carolina Press, 1977.

någon som helst organisation och om någon som helst strategi, ändå är enig om ett: sin motvilja mot alla hierarkier och mot allt auktoritärt styre. Sådant identifieras med 'Paris-metoder' och kan därför inte accepteras inom rörelsen [97].

Vem deltar då i sådana rörelser? Rokkan pekar särskilt ut lokala kulturarbetare, t.ex. lärare, som viktiga organisatörer. Men Touraine pekar på fackliga organisationer för arbetare och bönder, vars ekonomi hotas av periferiseringen, som minst lika viktiga. Vinbönder i Sydfrankrike, gruvarbetare i Norrbotten och fiskarbönder vid norska kusten är typiska exempel på kärngrupper i regionala periferirörelser.

Det är mycket svårt att organisera en rörelse i en underutvecklad periferi. Trots att behoven är stora är splittringen ännu större. Skamstämplingen av periferins identitet är så stor att de flesta i periferin ser assimilering, dvs underkastelse, som en mindre plågsam utväg än självhävande. Resurserna är små och hoppet litet. Den bretonska rörelsen kan tas som ett exempel på de misslyckanden en nationell rörelse i en underutvecklad periferi i regel råkar ut för [98].

Mellankrigstidens rörelse bestod av ungdomar som väckts till handling av skolans förtryck av bretonsktalande. Den betonade därför, efter irländskt mönster, den keltiska kulturen och krävde självständighet från Frankrike. Dessutom sprängde den monument över den franska övermakten. Men intresset från bretagnarna var klen; en majoritet talade franska och ville inte påminnas om det kulturella förtrycket. I desperation började rörelsen odla rasistiska mytologier och vände sig till likasinnade i Tyskland för att få hjälp. I hopp om att tyskarna skulle skänka dem självständighet blev de sedan hantlangare åt den tyska ockupationsmakten, enligt principen 'min fiendes fiende är min vän'. Man behöver väl knappast tillägga att betalningen uteblev; vem som är ens vän bestämmer man nämligen inte ensam.

Mellankrigstidens rörelse hade ignorerat Bretagnes ekonomiska misär. Den blev temat för en ny organisering efter kriget, som bestod av alla intressen i Bretagne; kommunalpolitiker, fackföreningar, bondeorganisationer och företagargorganisationer. Den arbetade främst genom parlamentariska allianser; ungefär som irländarna sjuttio år tidigare bildade de bretonska parlamentarikerna ett enigt block i Paris och lyckades uppnå att mer statliga pengar användes för integration i Bretagne. Denna rörelse havererade dock 1957 på frågan om man skulle stödja de Gaulle eller inte, och förlorade definitivt sin handlingsförmåga i femte republikens centralistiska byråkrati.

Men då hade redan den kraft uppstått som äntligen skulle skapa en folklig nationell rörelse i Bretagne. 1955 hade de bretonska bönderna uppfunnit en ny kampmetod: dumpning av underbetalda jordbruksprodukter på städernas gator. I början av sextitalet började de tolka sina bekymmer i termer av geografisk diskriminering och intern kolonialism, och de följdes snart av fackföreningarna. Men det var det kombinerade upproret

97. Alain Touraine: Sociological intervention and the internal dynamics of the occitanist movement; i Edward A. Tiryakian & Ronald Rogowski: New nationalisms of the developed west, Allen & Unwin 1985.

98. Jack E. Reece: The Bretons against France. Suzanne Berger: Bretons and Jacobins; reflections on French regional ethnicity, i Milton J. Esman: Ethnic conflicts in the Western world, Cornell University Press 1979. Michael O'Callaghan: Separatism in Brittany, Redruth 1983

av ungdomar och arbetare 1968 som öppnade för den bretonska rörelsen; det var först då det blev möjligt att se de bretonska problemen som samma problem som drabbade Syd, som en och samma centrum-periferi-relation som var möjlig att angripa både ekonomiskt, politiskt och kulturellt.

Således gick arbetare i strejk mot Parisägda företag och krävde Parislöner och fick stöd från kommuner, ungdomsorganisationer och musiker. Bombattentat mot franskägda exploateringsprojekt möttes av förståelse, om än inte av stöd, från kommunalpolitiker. Och det bretonska språk som mellankrigstidens kulturaktivister förgäves hade försökt främja blev liksom i förbigående en symbol för motståndet mot periferiseringen, att sjungas och att lära sig i studiecirklar.

Den bretonska rörelsen verkar ha stagnerat under den nuvarande Kondratiev B, kanske beroende på det trängda läget för folkrörelser allmänt efter 1975. Resultatet har än så länge blivit magert — en aning mildrad centralism i den franska staten, bretonskan erkänd som skolspråk, och stopp för det massivt impopulära kärnkraftverksbygget i Plogoff. Men Bretagne är fortfarande Frankrikes näst fattigaste region näst Corsica.

En av de åtminstone kortsiktigt effektivaste utkantsrörelserna i Europa var det norska EU-motståndet, som utgick från samma kretsar som bar upp den norska nationella rörelsen på artonhundratalet: bönder och fiskare i utkants-Norges fjäldalar och fjordar [99].

I Rokkans termer syftade EU-motståndet till att försvara de politiska, ekonomiska och kulturella positioner som utkants-Norge vann under artonhundratalet på det nationella norska planet, som det inte skulle få på ett europeiskt: makt över investeringar genom s.k. distriktspolitik, makt över den politiska kooptionen och kontroll över de kulturella koderna genom en stark närvaro på det nationella maktplanet. För de norska EU-anhängarna — huvudsakligen den urbana medelklassen — handlade det i motsvarande grad om att omintetgöra dessa positioner till sin egen fördel.

Det var böndernas organisationer som tog initiativ till motståndet redan i början av sextitalet. Ungefär samtidigt tog marginaliserade kretsar inom Arbetarpartiet, som tidigare gått emot Norges NATO-medlemskap, initiativ till ett motstånd som främst var internt inom arbetarrörelsen. Sextialets EG-motstånd syftade främst till debatt; eftersom EG stängdes för nya medlemmar 1963 ställdes det aldrig på något avgörande prov. Men det fick betydelse senare, genom de personkontakter som skapades.

I början av sjuttitalet var medlemskap i EG aktuellt på nytt. Då hade ytterligare en deltagare dykt upp på motståndarsidan: den ungdomsrörelse som under åren kring 1970 formats kring försvar för miljön, motstånd mot atomvapen, försvar för kvinnors intressen och stöd för försoning med Syd. Denna skiftande rörelse — i stor utsträckning uppmuntrad av världsmarknadssystemets svårigheter att samtidigt hantera framgångsrika nationella rörelser i periferin, en militant arbetarrörelse i Europa och en svart medborgar-

99. Det norska EU-motståndet är överraskande dåligt belyst. Tor Bjørklund: *Mot strömmen*, Universitetsforlaget 1982 är en enligt författaren "lite för närsynt" beskrivning av hur det organiserades. Den klassiska skildringen av utkants-Norges makt över norsk ekonomi, politik och kultur är S.Rokkan & H.Valen: *The mobilization of the periphery*, i Stein Rokkan: *Citizens, elections, parties*, Universitetsforlaget 1970.

rättsrörelse i USA — var stark nog att svänga över alla politiska ungdomsförbund utom ett till motståndarlinjen.

Under kampen kring folkomröstningen 1972 stod bönderna för den organisatoriska och finansiella ryggraden på nej-sidan — bl.a. lade de en kampskatt på den mjölk de sålde. I fjälldalar och fiskarbygder fungerade hela det civila samhället som en oerhörd stark kampanjorganisation som där slog ut det kombinerade trycket från medier och auktoriteter. I städerna kämpade ungdomsrörelserna i ett underläge mot medelklassen och hela det norska stats- och näringslivsetablissemanget. Därtill stod några av Oslos starkaste fackföreningar på motståndarsidan, främst som ett resultat av fyrti- och femtitalets NATO-motstånd.

Segern i folkomröstningen 1972 var en kortsiktig seger för böndernas mål, status quo. Men alliansen mellan dem och andra motståndare till EU-projektet bröts så snart det tillfälliga målet var vunnet vilket gagnade stadsmedelklassen som ostörd kunde fortsätta att arbeta för sitt mål: ökade klasskillnader och underminerande av utkants-Norges grepp över investeringar, politisk kooption och kulturella koder. 1994 tvingades samma anti-EG-koalition ta strid på nytt, och vann med samma resultat. Den gången tematiserade de den nordiska välfärdsmodellen och ställde den mot Maastricht-överenskommelsens marknadsfundamentalism.

Det har varit de “överutvecklade”, dvs de industriellt starka, periferierna som har kunnat utveckla separatistiska rörelser och ibland tvingat till sig mer eller mindre självstyre att skydda sin ekonomi med. Dit hör t.ex. Skottland, Flandern, Baskien, Katalonien och Kroatien.

Den baskiska nationella rörelsen började som ett uppror från den lägre medelklassen i Bilbao, riktat mot de fem familjer som ägde den framgångsrika baskiska stålindustrin. Kärnan i deras kritik, bortsett från maktkoncentrationen, var hur staden hade förstörts av industriell slum bebodd av invandrade arbetare utan känsla för den lokala kulturen [100].

Rörelsen hade länge stora problem att formulera en enande identitet. Sedan sjuttonhundratalet hade basker kämpat för självstyre mot en centraliserande stat, och den traditionen var viktig för den baskiska rörelsen. Självstyret hade dock definierats lokalt, i termer av lokala s.k. fueros eller avtal med centralmakten om lokalt självstyre. Under artonhundratalet hade kyrkan haft en ideologisk ledning för denna självstyrelsekamp, och den kristna identiteten kändes därför naturlig att hävda mot både kapitalister och socialistiska icke-baskiska arbetare. Språket kunde inte ena, eftersom hälften av alla infödda basker talade spanska. Det enda enande var “vi infödda” som hotades av invandringen. Att ha ett baskiskt namn som bevisade tillhörigheten blev det avgörande.

Medelklassrörelsen från Bilbao hade svårt att spridas över Baskien på detta torftiga program. Men eftersom man hade en ärlig vilja att skaffa anhängare tog man reda på vilka behov de idealiserade baskiska bönderna hade. Från tjugotalet kombinerade de sin entusiasm för traditionell baskisk bondekultur med organisering av spar- och försäkringskassor och fick på så sätt en bas. Under republiken på trettitalet hade de sympatier från ungefär en tredjedel av Baskiens invånare.

100. Marianne Heiberg: *The making of the Basque nation*, Cambridge University Press 1989.

Inbördeskriget var enligt de baskiska nationalisterna en främmande spansk angelägenhet som de inte befattade sig med. Det hjälpte dem inte; Franco som såg allt lokalt självstyre som landsförräderi och inrättade den mest centralistiska regim Spanien någonsin hade sett. Att säga hej på baskiska blev ett brott, liksom att använda baskiska traditionella kläder.

Det var detta småaktiga förtryck som gjorde den baskiska nationalismen till massrörelse. Baskisk nationalism blev det mest naturliga sättet att göra motstånd mot diktaturen.

Det första motståndet började inom kyrkan, där yngre präster höll gudstjänster på baskiska, organiserade baskiska språkskolor och protesterade offentligt mot förtrycket. När de kastades ut ur kyrkan fortsatte de som lekmän. ETA började t.ex. som en rörelse på prästseminarier.

För lekmännen blev att sända barn till baskiska skolor och samla in pengar till dessa det rimligaste sättet att göra motstånd mot diktaturen. Med denna basaktivitet associerades hela det politiska motstånd som växte fram från sextitalet.

Ett annat sätt var att organisera produktionskooperativ. Kooperativ sågs som ett demokratiskt alternativ till den hierarkiska Franco-regimen, och samtidigt ett sätt att bryta sig ur beroendet av de fem dominerande storföretagen. Kooperativen associerades därför på ett kulturellt sätt självklart till baskisk nationalism. De var också en värdefull ekonomisk bas för rörelsen.

Mot slutet av Franco-eran blev också baskiska kulturfestivaler ett sätt att visa den baskiska nationalismens styrka. Då började också ungdomar angripa polis, banker och andra symboler för centralmakten, medan statens hämnd på dem gav anledning till massdemonstrationer och strejker.

Eftersom den baskiska nationalismen hade gått i spetsen för den demokratiska kampen hade den hegemoni i Baskien när Franco dog. Alla politiska partier var plötsligt baskiska nationalist. Mest nationalistiska var invandrarna, som såg baskisk nationalism som ett sätt att bli accepterade grannar. Enligt Heiberg är det idag invandrarna som utgör basen för ETA.

Den baskiska rörelsen är ovanlig såtillvida att den har riktats mot det regionalt dominerande borgerskapet. Detta brukar annars ha en stark ställning i överutvecklade periferiers nationella rörelser. Dess strävan är förstas att bli jämbördig med andra centrumborgerskap, helst med egna periferier att dominera över.

Ett exempel kan vara den nationella rörelsen i Kroatien, som framträdde under artonhundratalet inom Zagrebs medelklass, som ett försök att hålla den ungerska staten på avstånd, och som utvecklades under nittonhundratalet med samma syfte gentemot den jugoslaviska. När den jugoslaviska utvecklingspolitiken havererade på åttitalet tog ledande kretsar i Zagreb helt enkelt möjligheten att gripa tag i så mycket av det jugo-

101. Trovärdiga beskrivningar av detta skeende torde dröja in på 2000-talet. Hittills får vi nöja oss med journalistik. En rimlig tolkning är att det över huvud taget inte var fråga om nationella rörelser alls — i betydelsen hävdande av periferiserade territoriers intressen — utan om lokala makthavare som hävdade sin maktposition då den övergripande makthierarkin föll sönder.

slaviska territoriet som möjligt, för att skapa sitt eget centrum [101].

Ett nästan övertydligt exempel på överutvecklad nationalism kan finnas i Tyskland under mellankrigstiden. Ett försök att nå hegemoni i systemet hade kollapsat i första världskriget och den härskande klassen hade påtvingats maktbegränsning av den segrande koalitionen. Den tyska överklassens försök att återfå sin frihet, kopplat till medelklassens försök till självhävdelse gentemot en framgångsrik arbetarrörelse, orsakade då en process som är ganska dåligt undersökt, som om sådan forskning vore hämmad av medelklassens dåliga samvete [102].

I brist på tillförlitliga redogörelser vågar jag skissa en utveckling som verkar rimlig.

En nyckelfaktor är enligt Peter Fritzsche arbetarrörelsens formella styrka som inte motsvarades av någon moralisk. Å ena sidan hade rörelsens ledning krossat de egna medlemmarnas hegemonisträvan i samhället med våld - se Fabriksarbetarna och internationallerna. Å andra sidan var den tyska socialdemokratiska arbetarrörelsen fortfarande så välorganiserad och kulturellt tät att den nästan hade slutat att bry sig om vad som hände utanför. Den var nästan en sekt. Utanför fanns bara ett odefinierbart fientligt "dom" som man var ointresserad av att försöka nå ens en diplomatisk relation till. Arbetarrörelsen inskränkte sig alltså till facklig kamp i skydd av en tät subkultur.

Den medelklass som hade hälsat arbetarrörelsen som en allierad 1919 blev emellertid besviken när stat och näringsliv bestämde sig för att inflatera iväg alla sina skulder 1923, eftersom arbetarrörelsen var i stånd att hävda sina löner medan medelklassen ruinerades. Förbittrade började medelklassfolk, splittrade över yrke, anställningsvillkor och historisk bakgrund att organisera sig, och befria sig från gamla paternalistiska bindningar och i skarp rivalitet med arbetarrörelsen. Det enda enande de kunde finna för att brygga över sina olikheter med var nationen, och från tjugotalet var alla medelklassrörelser romantiskt nationella. Detta gjorde dem emellertid inte mer effektiva.

Det som slutligen gjorde kravet på effektivitet akut var krisen 1929. Medan arbetslöshet och misär steg hade politiker av alla kulörer inget annat att komma med än nedskärningar och väntan på bättre tider. Medelklassmobiliseringarna, som var lika frustrerade av sin egen oförmåga som av politikernas, gav då sitt förtroende till en organisation som hade tre fördelar: ett stöd för keynesiansk politik oberoende var världsmarknadens svängningar, medelklassbakgrund för sina ledare vilket värdade till andra medelklassmänniskors självkänsla, och gott om pengar.

Alla känner till nazisternas insisterande på de professionella ledarnas absoluta makt över organisationen; man tänker inte så ofta på att alla NGOer agerar med samma förakt

102. Forskningen om nazismen är inte på långa vägar lika utvecklad som den om t.ex. ryska revolutionen. Pierre Aycoberry: *The Nazi question*, Pantheon Books 1981, gör en översikt av litteraturen fram till dato, och att döma av de norska och svenska universitetsbibliotekens förteckningar har den inte utvecklats stort de senaste femton åren heller. Fortfarande tenderar historikerna att betrakta nazismen som en konspiration mellan Hitler, Hindenburg och von Papen, medan den mobilisering som gav Hitler övertaget i förhandlingarna generat glöms bort. Det finns en del statistiska bearbetningar av vem som stödde nazismen — t.ex. Peter Manstein: *Die Mitglieder und Wähler der NSDAP 1919-1933*, Peter Lang 1990 — men den enda undersökning av den sociala dynamiken som ledde fram till den är såvitt jag har kunnat hitta Peter Fritzsche: *Rehearsal for Fascism*, Oxford University Press 1989; Fritzsche instämmer.

för den demokratiska politiken. Ty liksom bolsjevikpartiet var nazistpartiet en NGO för nationellt självhävdande och utveckling, en organisation av professionella managers, som i ett krisläge manipulerar en social rörelse för att använda den i eget syfte. Liksom bolsjevikerna valde arbetarna till sin valmanskår valde nazisterna medelklasserna till sin, genom att appellera till dess behov när ingen annan gjorde det; som enda politiska gruppering lyckades de binda samman alla de krav och ståndpunkter alla de olika medelklassorganisationerna hävdade. Skillnaden emellan dem, den som styrde både det politiska programmet och valet av allians/valmanskår, var främst att bolsjevikerna verkade i ett globalt periferiland medan nazisterna verkade i ett tillfälligt politiskt lamslaget centrumland med hegemoniambitioner. I Ryssland var målet att 'komma ikapp', att säkra jämlikhet, i Tyskland att säkra ett överläge.

Nazistpartiets bakgrund var vissa societetskretsar i Bayern med anknytning till de militära frikårer som något år tidigare slagit ner arbetarrörelsen. Programmet var det samma som storjordbrukets organisation Bund der Landwirte hade vunnit sina statssubventioner på runt sekelskiftet: statligt ansvar för produktionen, expansion mot öster, det tyska folkets överlägsenhet, polackers och judars underlägsenhet och parlamentarismens oduglighet - se kapitel 7 Bönders försvar mot matmarknaderna [103]. Programmet förstärktes med krav som appellerade till medelklassen och i synnerhet till bönderna: abstrakta anklagelser mot storkapitalet och mot den moderna tiden med dess hänsynslösa förvaruligande av alla relationer. De senare programpunkterna var inget som nazisterna tog särskilt allvarligt på i sin senare regeringspolitik, men de som togs från Bund der Landwirte förvaltades troget [104].

Nazistpartiet var en utkantsföreteelse till 1928. Då fiskades de upp av några industriintressen som behövde personal till en kampanj mot ett amerikanskt förslag till hur det tyska skadeståndet skulle betalas. Och med goda finanser visade sig kampanjapparaten effektiv; bättre än borgerliga politiker kunde den koppla samman kampanjen med angrepp på företag- och arbetarkretsar på ett sätt som vädjade till medelklassens demokratiska självkänsla.

I maktställning skulle nazisternas vädja till sin globala hegemonisträvan för att få aktivt stöd av kapitalet, medan den keynesianska politiken räckte för att få passivt stöd av de direkta producenterna.

Men nazisterna är också det mest tydliga exemplet på en rörelse som förutom att rikta sig uppåt, mot de privilegierade, också riktar sig nedåt, mot folk som har ännu mindre

103. För en tysk — eller fransk, eller rysk — nationalist var det inte så absurt som det kan se ut att utnämna judarna till huvudfienden. Den rimligaste huvudfienden borde naturligtvis, runt sekelskiftet 1900, ha varit det brittiska imperiet, världsmarknadscentrums främsta maktapparat. Men imperiesystemets viktigaste finansinstitution var Rothschilds bank. De tyska nationalisterna kunde dessutom hitta en ställföreträdare till Rothschild inom landet i de polsk-judiska invandrare som spelade samma roll i samhället som de turkiska invandrarna idag — B-arbetskraft och ghetto-invånare som tvingas organisera sig i maffior för att överleva (se t.ex. Abraham Léon: *Marxismen och judefrågan*, Coeckelberghs 1970). Felet i konstruktionen var förstas att identiteten mellan Rothschild och invandrarna bara fanns i nationalisternas huvuden — och att det brittiska imperiet inte längre var något problem 1930.

104. En del författare, t.ex. Alan Bullock: *Hitler: a study in tyranny*, Pelican 1962, tycks anse att nazisterna var fullständigt pragmatiska och inte hade något program alls utom makten, men det är uppenbart överdrivet.

privilegier än deltagarna själva. Syftet är förstås att försvara privilegier som på något vis hotas, och medlet är vanligen att appellera till de privilegierade om stöd, genom att man väddar till något deltagarna delar med dessa. Exempelvis nationen.

Framtidens nationella rörelser

Nationella rörelser strävar, för att nu tala med Rokkan igen, efter att försvara ett territorium som har hamnat i underläge i en centrum-periferi-relation. Underläget kan vara ekonomiskt (centrum styr investeringarna), politiskt (centrum styr vem som ska koopteras) och/eller kulturellt (centrum bestämmer koderna). Det yttersta målet är att upphäva underläget, att (mer av) kontrollen över investeringar, kooptering och koder ska ligga inom territoriet självt, hos de människor som bor där.

Framväxten av en nationell rörelse är dock i regel en successiv historia. För de direkta producenterna är det oftast rimligare att till en början tolka 'utomstående' elitors intrång och översitteri som brott mot rättvisan och sträva efter gammal rätt eller efter demokrati i en eller annan form. Först när det visar sig att kommunikation med dessa utomstående eliter är omöjlig blir det självklart att se dem främst som utomstående, och först när en gemensam identitet för det perifera territoriets invånare har formulerats tar rörelsen direkt nationell prägel. Ju lättare det är att forma en sådan gemensam identitet, desto fortare blir rörelsen nationell.

Många forskare har gjort sig lustiga över hur utomeuropeiska nationella rörelser har kopierat ett europeiskt nationellt 'språk' i sin strävan att markera sig mot det europeiska överväldet [105]. Men språket är förstås inte europeiskt. Det är ett globalt folkrörelsespråk som har gjorts nödvändigt av världsmarknadssystemets globala utspridning och geografiska skiktning.

Det första viktiga steget, att skapa en nationell identitet och säkerställa att de som bor i det periferiserade territoriet identifierar sig med detta har sällan varit lätt. Många nationella rörelser har stupat på den uppgiften. Det finns så mycket annat att identifiera sig med — klasser, religioner, andra territorier. De framgångsrikaste nationella rörelserna har ofta varit de som har kunnat åka snålskjuts på andra identiteter, t.ex irländarna på katolicismen och kineserna på bönderna.

Periferiernas identitets- och språkskapande, mobilisering och handling har komplicerats av att deras rörelser har bestått av så många skilda klasser och grupper. De har varit effektiva när de har knutit an till majoriteternas behov och konfrontationsmöjligheter.

De nationella rörelsernas klassiska konfrontationsmetod har varit bojkotter av centrummaktens varor och tjänster, med strejker mot centrummaktens företag och verksamheter på andra plats. Ibland har detta räckt, i synnerhet när det har funnits andra framgångsrika starka folkliga rörelser som samtidigt har försvagat centrummakterna och tvingat dem att kompromissa. Sådant var exempelvis läget under perioden 1945-1975, då en ackumulerad styrka hos många nationella rörelser gjorde det möjligt för många av dem att nå sina omedelbara mål utan särskilt stora ansträngningar. Men för systemperiferiernas samlade motstånd har det också krävts våld för att driva systemcentrum till

105. Se t.ex. E.J.Hobsbawm, Benedict Anderson m.fl.

ret rätt. Så t.ex krävdes det bondeuppror i Indien och krig i Vietnam för att kolonialmakter som var försvagade av andra krig skulle ge upp.

Strategiskt sett har det första målet oftast, ända sen kreolrevolutionernas tid, varit en egen stat. Detta har varit naturligt, eftersom staten är den enda aktör som har "rätt" att försvara lokala intressen i världsmarknadssystemet. Och detta mål har nåtts av många nationella rörelser under nittonhundratalet. Men det övergripande målet för de nationella rörelserna — att makt över investeringar, kooption och koder ska ligga hos de människor som bor på territoriet — kan ändå tyckas ligga lika långt eller längre bort än för 100 år sedan.

I avsnitten om systemperiferins nationella rörelser påstår jag tre saker. Dels att rörelserna hade politisk framgång såtillvida att kolonialväldena faktiskt avskaffades till förmån för nationella, åtminstone formellt medborgarstyrda stater. Dels att de hade åtminstone marginell ekonomisk framgång såtillvida att de ekonomiska klyftor som ökat hela tiden fram till ungefär 1900 därefter tenderade att stagnera och ibland t.o.m. slutas, i alla fall i tider av mobilisering. Dels att de hade en viss kulturell framgång på så sätt att den naiva rasism och eurocentriska världsbild som härskat under några hundra år i alla fall utmanades.

Men mot detta kan man invända att det inte är något större politiskt framsteg att de regionalt baserade härskande skikten tar över statsmakten i en värld där statens makt snabbt undergrävs, åtminstone den perifera statens, att det ekonomiskt sett fortfarande är i systemcentrum beslut om investeringar görs, till priset av allt större ekonomisk dislokalisering i hela världen, och att kulturellt sett den västliga övremedelklasskulturen och dess koder tycks vara mer expansiva än någonsin, oavsett om de utmanas eller ej.

Sett i ljuset av den pågående TNF-styrda internationaliseringen i världen kan de nationella rörelserna tyckas ha misslyckats grovt.

Ändå bör nog ett sådant påstående villkoras.

Misslyckandena är för det första inte lika stora överallt. De tenderar att vara störst i Afrika, där rörelsemobiliseringen var minst. Framgångarna tenderar att vara störst i områden där mobiliseringarna var störst, i Ostasien där de kinesiska och vietnamesiska bonderevolutionerna dominerade utvecklingen. Det kan vara en slump, men det kan också vara ett uttryck för att samhällen där folkmajoriteten är medskapare i utvecklingen är mer ekonomiskt utvecklingsdugliga än samhällen där folkmajoriteten bara drabbas av den. Där har regeringarna tillämpat en framgångsrik utvecklingspolitik av ungefär samma slag som de etablerade industriländerna lyckades med under sin industrialiseringsfas [105a].

För det andra skulle man kunna påstå att det inte är de nationella rörelserna som har misslyckats utan dess strategi.

Liksom för arbetarrörelsen var regeringsmaktsstrategin, trots sin behändighet, tveegad. Den lade den största makten hos det skikt som hade minst intresse av de nationella rörelsernas yttersta mål enligt Rokkan, den offentliganställda övre medelklassen. Den avskräckte från samarbete mellan olika periferiterritorier om att bryta centrums mo-

105a. Alice Amsden har beskrivit strategin i *The rise of the rest*, Oxford University Press 2001: konsekvent gynnande, politiskt och institutionellt, av de företag som är beredda att satsa på mer avancerad teknik, och konsekvent missgynnande av dem som inte är det.

nopolförmågor och lockade varje land för sig att leta kortsiktiga fördelar i att erbjuda tjänster åt centrumländer och transnationella företag. Den gav starka lockelser till avmobilisering av den folkliga rörelse som hade varit basen för de nationella segrarna; strejker och skattemotstånd måste förebyggas i det nationella uppbyggets namn trots att periferistatusen beror mer av låga löner än av något annat. I de flesta länder minskade de nationella rörelsernas styrka med statsbildning och regeringsövertagande istället för tvärtom (undantag fanns förstås, främst i Ostasien).

Detta har fått en del forskare att dra slutsatsen att de nationella rörelserna har stärkt världsmarknadssystemet istället för att utmana det — de har spritt både statssystemet och den världsmarknadsanpassade västkulturen till hela världen och efter förmåga legitimerat dem för den globala majoriteten [106].

De nationella rörelsernas statsfixering har vållat konflikter inom rörelserna själva. I avsnittet Efterkoloniala nationella rörelser berörde jag den konflikt som uppstod mellan periferiernas egna centra och periferier. Men konflikterna har också varit starka mellan rörelsernas statsbyggande ledningar och de deltagare som främst varit intresserade av att värna det civila samhället och människors spontana livsyttningar. För en periferistat är systemkraven hårda, och för att hävda sig måste den lägga tunga bördor på sina egna medborgare. I regel är dock medborgarna i första hand organiserade i den nationella rörelsen, och när dess ledning plötsligt sviker dem för att uppträda som stat blir folk desillusionerade och lamstagna och får svårt att försvara sig. Därav den hierarkiska och odemokratiska politik som ofta har besvärat periferiländer efter befrielsen.

Det finns dock ett land där denna konflikt fick ett tydligt uttryck, vilket i längden resulterade i ett tämligen demokratiskt samhälle trots på kort sikt demoraliserande verkan — Irland.

Den irländska nationella rörelsen leddes som alltid av stadsmedelklassen men hade en förankring på landsbygden genom arrendatorernas framgångsrika rörelse mot engelska godsägare på 1880-talet. Irländsk nationalism spreds främst genom en keltisk idrottsrörelse som vände sig till ungdomar, och dessa ungdomar mobiliserades sedan till befrielsekriget på frågan om värnpliktsmotstånd.

Ungdomar hade i hundratals år haft uppgiften att försvara de irländska byarna mot fogdar och poliser, och den ökade konfliktnivån ändrade inte den rollen bara för att the public band — som dessa ungdomsgrupper brukade kallas — nu hette IRA. När rörelsens ledning bildade en irländsk stat på grundval av ett fredsfördrag med England såg ungdomarna inget skäl att underordna sig denna stat och dess världsmarknadskarriär. De fortsatte kriget, nu mot den irländska staten [107].

Tom Garvin har undersökt målkonflikten mellan ungdomar och rörelseledning, på ett sätt som inte förstörs av att hans sympatier helt ligger på rörelseledningens och världsmarknadssystemets sida. Ungdomarnas ville ha en republik av samverkande bykommuner, deras mål var att värna byns civila samhälle och dess spontana livsyt-

106. Georgi M. Derlugian: The social cohesion of states, i Terence K. Hopkins, Immanuel Wallerstein et al: The age of transition — trajectory of the world-system 1945-2025, Zed Books & Pluto Press 1997.

107. Tom Garvin: 1922 — The birth of Irish democracy, Gil & Macmillan 1996.

tringar, rörelseledningens att bygga upp en modern stat där bygders och byars självstyre förtrycktes. Garvin uttrycker detta i motsattpar som exempelvis självhushåll mot kommersialism, jämlikhet mot meritvärde, och gemenskap mot individualism. Att delar av den rörelse ungdomarna tillhört plötsligt inte längre var en folk rörelse utan ett offentligt organ med främmande mål förvirrade inte minst deras självförståelse och språk: Garvin beskriver dem som antidemokratiska och elitistiska, och när man försöker uttrycka sig på ett statligt språk fast man är trängd upp i ett hörn låter det lätt så.

Det är en annan sak att deras höga konfliktnivå äventyrade det civila samhälle de ville försvara, vilket ledde till att de snabbt förlorade det civila samhällets stöd.

Samtidigt som alltså de nationella rörelsernas framgång i att försvara systemperiferierna mot systemcentrum var högst tvetydig var de oerhört framgångsrika på ett helt oavsiktligt plan, där själva framgången vållade dem en massa besvär.

Eftersom de nationella rörelserna har varit så desperat beroende av att inskräpa de territoriella identiteterna och solidariteterna i sin kamp mot centrum har de lätt råkat i konflikt med folkliga rörelser som betonat andra identiteter.

Arbetarrörelser, bonderörelser och kvinnorörelser har tenderat att förtryckas i den nationella enighetens namn — som bäst setts som ett underordnat intresse att paternalistiskt manipulera, som värst terroriserats till tystnad. Få nationella rörelser har kommit ur denna konflikt, många har lånat sig till ren torpedtjänst åt härskande klasser inom territoriet. Det "nationella" har därför — trots sin rot i det demokratiska upproret och i medborgartanken — blivit artonhundra- och nittonhundredatalens främsta ideologiska vapen mot förtryckta klassers strävanden. Det gäller inte minst de nationalstatsbyggen som har åberopat sig på folk rörelsetraditionen och utgått från folkliga mobiliseringar — inte minst de som åberopat sig på en kommunistisk identitet men också t.ex. USA [108].

Samtidigt har dessa förtryckta klasser själva i hög grad fångats in i den nationella rörelsens begreppsramar. Arbetarrörelsen definierade sig nationellt redan på artonhundredratalet — det heter Internationalen, inte t.ex. Globalen — och att gripa regeringsmakten över nationen blev huvudstrategi på 1890-talet. Ännu mer fångades de förtrycktas intellektuella och professionella förespråkare in — medan 'vänstern' på artonhundredratalet var en rörelse för jämlikhet mellan människor och mellan klasser är det idag bara en rörelse för jämlikhet mellan nationer [109]. Och så har det väl varit sedan Tredje Internationalen fokuserades på antikolonial kamp 1921.

Detta har försvagat de nationella rörelserna själva. Det har nämligen försvagat andra folkliga rörelser mot världsmarknadssystemets destruktiva konsekvenser, rörelser som

108. Givetvis har också stater använt nationalistiska teman för att disciplinera sina medborgare. Jag har inte berört detta eftersom ämnet är nationella rörelser, inte nationalistiska ideologier. I de fall staterna har sina rötter i en nationell rörelse kan man tänka sig att medborgarnas försvar mot de nationalistiska ideologierna är svagare än om staterna grundats av kungliga dynastier.

109. På annat sätt går det knappast att tolka den kompletta fokuseringen på Nord-Syd-frågor bland den intellektuella vänstern, kopplat till ett lika komplett ointresse för arbetslöshet och social utslagning. Se t.ex. deras agerande på det Sociala Toppmötet i Köpenhamn 1995, då det visade sig omöjligt att bryta deras nationella fixering, t.ex. i Miljöförbundet Jordens Vännerns kritik av det Sociala Toppmötet 1995: En miljard nya jobb till år 2000, i Tord Björk m.fl (red): Arbetslös?, Miljöförbundet Jordens Vänner 1997.

hade kunnat hjälpa till att försvaga de nationella rörelsernas motståndare genom att samtidigt kämpa för andra teman. Och samtidigt har det dolt det yttersta syftet med nationell kamp, det demokratiska självbestämmandet, bakom gruppidentiteter vars värde bara kan vara tillfälligt och pragmatiskt.

Man kanske kan hävda att en nationell rörelse som uteslutande är nationell, dvs. som bara ser världens centrum-periferimönster och bortser från att det också finns t.ex. klasser och kön, oundvikligen blir förstatligade så fort de har fått någon framgång, och att de då måste spela med i statsystemets spel för att inte krossas.

Det kan därför kanske finnas skäl för framtida nationella rörelser att ompröva en del gamla självklarheter. Och i spåren efter de härskande klassernas nyliberala framstötär och den så kallade globaliseringen av kapital kan några nya tendenser faktiskt ses bland folkrörelser som försvarar periferiterritorier.

En möjlighet är den vi har sett exempel på i spåren av havererade nationalstatsprojekt i Östeuropa eller världsbanksraserade ekonomier i Afrika: ett allas krig mot alla om krympande resurser, formulerat i ett språk av grupphat mot alla 'utomstående', inte bara mot representanter för centrum. Som långsiktig folkrörelsestrategi är det kanske inte så intelligent, men det kan onekligen fungera som taktik för tillfällig överlevnad i en värld där allas marknadskrig mot alla är det systemkonforma beteendet.

En annan mer positiv möjlighet är den som förordas av Alain Touraine: breda radikaldemokratiska, 'grundtvigianska' regionala rörelser mot alla hierarkier och teknokratier, under den regionala kulturens etikett. Den har fördelen att den väl låter sig förenas med bonderörelser, arbetarrörelser, kvinnorörelser, miljörörelser etc självhävande, att den därför inte försvarar mobiliseringar vars samtidighet den kan dra nytta av, och att den slipper koopteras in i statsbyggarprojekt som den inte kan ta ansvar för [110]. Att den strategin inte är omöjlig visar artonhundratalets norska nationella rörelse, och dagens indianrörelser.

Och en tredje möjlighet är att helt bortse från centrum-periferi-skiktningen i den taktiska vardagen och utgå från att det som skapar periferier är de direkta producenternas låga inkomster. En global facklig solidaritet där de sydliga producenternas fackliga självhävande stärks kanske är det effektivaste vapnet mot de centrubaserade monopolens makt och därmed också mot centrum-periferi-relationen som sådan [111].

Vilket val som får övervikt är inte alls säkert. För närvarande, några år in på 2000-talet, tycks den typiska formen av periferiförsvar vara att 77-gruppens regeringar blockerar centrumstanternas försök att lägga beslag på deras allmänningar, därtill tvingade av en massmobiliseringsring bland bönderna, se kapital 10 – men det kan vara en tillfällig företeelse [112]. Det enda säkra är att världsmarknadssystemets inbyggda

110. Alain Touraine: Sociological intervention and the internal dynamics of the occitanist movement; i Edward A. Tiryakian & Ronald Rogowski: New nationalisms of the developed west.

111. Detta tycks vara strategin hos t.ex. den indiska bonderörelsen, enligt Gail Omvedt: Reinventing revolution, M.E.Sharpe 1993.

112. Vijay Prashad: The poorer nations – a possible history of the Global South, Verso 2012, verkar ganska optimistisk över att BRICS-ländernas framstöt kan vara en vändpunkt. Patrick Bond & Ana García (eds): BRICS – an anti-capitalist critique, Haymarket Books 2015 tvivlar emellertid; vad vi ser är bara en utveckling

centrum-periferi-hierarkier kommer att skapa nya nationella rörelser så länge systemet består.

av nya centra i systemet, menar de, och de använder precis samma högextraktiva metoder som de nordatlantiska länderna har gjort i flera hundra år.

Kapitel 7.

Bönders försvar mot matmarknaderna

MATPRODUKTION SKILJER SIG FRÅN ANNAN PRODUKTION på ett avgörande sätt: den är beroende av naturprocesser [1]. Den är därför svårare för kapitalet att inordna under industridisciplinen än, säg, produktion av skor eller böcker. Därför har också de direkta producenterna kunnat bevara en viss autonomi ända in i nutiden. Dock inte alltid — mat är en nyckelvara om någon, och det har ofta varit så angeläget för stater och kapitalgrupper att kontrollera den att de har måst använda våld för att göra det. Bönders självförsvar mot marknaden har därför mer än andra direkta producenters kännetecknats av autonomi och våld.

De byar som hade försvarat sig med bondeuppror gentemot en påträngande stat började lösas upp så fort världsmarknadssystemet fick dem i sitt grepp. Ty självhushållsbyarnas bönder och jord behövdes för att producera mat åt städerna och råvaror åt industrierna. Och i världsmarknadssystemets sammanhang innebar det att maten kommersialiserades, dvs blev en handelsvara och att självhushållsbönderna mobiliserades antingen som slavar, lönearbetare eller småföretagare. Alla dessa alternativ innebar att bysolidariteten löstes upp [2].

Detta inträffade vid olika tidpunkt på olika platser i världen. Redan under det medeltida kommersiella systemets tid förekom en del kommersialisering av maten säger Slicher van Bath [3], och på femtonhundra- och sextonhundratalet började den kommersialiseras i större omfattning i Norditalien, Nederländerna, England och runt Västeuropas storstäder och kuster generellt, samt i plantagebygderna i Sydamerika, Östtyskland och Polen. Kommersialiseringen spred sig till resten av Europa och Nordamerika på artonhundratalet och till resten av världen under nittonhundratalet. Idag, i slutet av nittonhundratalet, kommersialiseras de sista jordbruken i Afrika och det inre av Kina.

Det skedde också på olika sätt, med olika resultat för bönderna. I systemcentrum var det i många fall bönderna själva som kollektiv som aktivt drev på kommersialiseringen för att få in kontanter till sina byar, och konflikterna rörde mest hur den skulle gå till för att gynna bönderna istället för köpmän och storgodsägare [4]. I systemperiferin, där böndernas resursunderläge var större och systemet hade mindre att ge, var huvudaktörerna bakom kommersialiseringen staterna, centrubaserade storföretag och/eller de rikaste bönderna, och motståndet från bysamhällena var större. Men eftersom bönder alltid är i underläge, i egenskap av småproducenter längst ner i kedjan på en monopoliserad marknad, inom en verksamhet som inte har några stordriftsfördelar [4a], har de även i systemcentrum tvingats organisera sig i folkliga rörelser för att värna sina civila samhällen mot stat, kapital, världsmarknadssystem och den förstörelse som deras känslösa rutiner skapar.

2. Matens kommersialisering beskrivs kort och koncist av Eric Wolf: *Europe and the peoples without history*, University of California Press 1982.

3. B.H. Slicher van Bath: *The agrarian history of Western Europe*, St Martin's 1963.

4. Victor Magagna: *Communities of grain*, Cornell University Press 1991.

4a. Enligt Erik Reinert: *Global ekonomi*, Premiss 2016, det viktigaste skälet till att jordbruk förblir dåligt avlönat.

Det var inte lätt för bönderna att hantera matens kommersialisering kollektivt. De påverkades nämligen väldigt olika. Det var de rikaste bönderna som tjänade mest på den; Joel Migdal har t.o.m. visat hur dessa rika bönder medvetet utnyttjade kommersialiseringens möjligheter för att krossa bykollektivet och slippa ifrån sitt ansvar för byns fattiga [5]. Dessa fattigaste förlorade oftast på kommersialiseringen och kunde t.o.m. tvingas lämna sin jord och bli arbetare åt gods och plantager, emigrera till städernas slum eller svälta ihjäl (om de inte kunde dra nytta av en industrialisering och bli industriarbetare). Mellan dem fanns stora mellangrupper vars erfarenheter av kommersialiseringen skilde sig åt under olika epoker och i olika delar av världen. Balansen mellan dessa kategorier avgjorde alltid hur bönderna handlade kollektivt och om de gjorde det alls.

Barrington Moore har hävdats att sådana balanser avgjorde hela samhällets utveckling och huruvida folkmajoriteten i ett land skulle ha något att säga till om eller inte [6]. Jag tror att hans påstående är lite ensidigt; alla folkliga rörelser betyder något för att etablera en demokratisk tradition. Men bönderna var ganska länge en majoritet i alla länder och är det fortfarande globalt; det är därför rimligt att anta att just deras förmåga att bygga upp självstyrda folk rörelser har betytt mest för den demokratiska utvecklingen i respektive region. I globala och regionala periferier betydde det skillnaden mellan folklig självhävdelse och snabb kapitulation för centrum och inhemska eliter (se kapitel 4 Systemperiferiers försvar mot centrum), i systemcentrum betydde det som mest skillnaden mellan parlamentariska demokratier och aristokratiska eller fascistiska diktaturer (säger Moore) eller åtminstone skillnaden mellan folklig och elitistisk kulturdominans.

I systemcentrum har bonderörelser alltså främst tagit fasta på att kontrollera kommersialiseringen. Huvudmedlet har varit Kooperation. Därtill har de använt fackliga och partipolitiska påtryckningar på staterna, även om de sällan har dominerats av regeringsmaktstrategi i lika hög grad som arbetarrörelser och nationella rörelser, samt självbildning.

I systemperiferierna har villkoren varit mer splittrade. Då kommersialiseringen har tagit formen av plantager och storgods har bonderörelserna svarat med krav på jordreform, som har drivits på olika sätt — genom domstolsprocesser, jordockupationer och revolutioner. Då kommersialiseringen har tillåtit bönderna att stanna kvar som småproducenter har formerna påmint mer om dem i systemcentrum. Men det faktum att överskottet är mindre i periferin, och att det finns mindre i kommersialiseringen att hämta för bönderna, har tvingat fram många kampformer vid sidan av försök till marknadskontroll via Kooperation.

Bonderörelser har varit mindre effektiva än arbetarrörelser och nationella rörelser på att skaffa sig hegemoni över folk rörelsescenen. (Detta är orsaken till den mycket stora litteraturtorkan om bonderörelser; de intellektuella har helt enkelt tyckt att det har varit tråkigt

5. Joel Migdal: *Peasants, politics and revolution*, Princeton University Press 1974.

6. Barrington Moore: *Demokrati och diktatur — en undersökning av politiska idéers sociala ursprung*, Rabén & Sjögren 1971. Moore skjuter visserligen fram borgerskapet som den egentliga aktören i dramat — när det allierar sig med bönderna blir resultatet demokrati, när det allierar sig med aristokratin/godsägarna blir resultatet diktatur. Men allians med bönderna förutsätter att bönderna är någotsånär alliansvärdiga, dvs starka. Varför min omformulering är rimlig.

med bönder). De har ofta fått finna sig i att agera fotfolk åt andra. Både åt andra folkrörelser som t.ex. de nationella rörelserna, och åt överklasser och elitskikt i deras kamp mot andra folkrörelser eller i deras interna bråk. De flesta som har studerat frågan skyller detta på bönders traditionellt begränsade horisont: bara de har kunnat tillgodose sina omedelbara lokala behov är de nöjda, menar man. Lite mer sofistikerade teoretiker pekar på hur marknadsbönders konkurrensförhållande till varandra försvårar samarbete [7]. Men det faktum att t.ex. den danska bonderörelsen med sina folkhögskolor och sin grundtvigianska väckelse och de mexikanska bönderna med sina krav på tierra y libertad effektivt kunde utmana även på hegemoniplanet visar att det har varit, och är, principiellt möjligt.

Systemcentrum: Kooperation och världsmarknadsmotstånd

De europeiska bonderörelserna är en skapelse av två dramatiska skeenden under artiondhundralet. Under Kondratiev-A-fasen 1848-1873 (se kapitel 5) öppnade järnvägarna möjligheter för bönderna att sälja överskottslivsmedel till städerna och på detta sätt öka byarnas resurser. Förväntningarna om ännu större möjligheter i framtiden lockade bönderna till koncentration på de lönsammaste produkterna, samtidigt som den växande stadsindustrin slog ut landsbygdens traditionella hemindustri. Men under kondratiev-B-fasen 1873-1894 krossades förväntningarna av både lågkonjunktur och massimport av amerikanskt vete och kött som kunde framställas billigt tack vare bosättarjordbrukens överflöd på jord. Det var den brittiska modellen och den fria marknaden som slagit till: överlevnaden underordnades kravet på att hålla industriarbetarnas löner på så låg nivå som möjligt. Medan bönder tidigare hade kunnat förlita sig till byns självhushåll i magra tider var detta nu omöjligt: på en generation hade ekonomin förvaruligats och nationaliserats bortom återvändo, och bönderna satt fast i produktion för en marknad som lovade allt mindre [8].

Böndernas reaktioner på denna katastrof varierade i olika delar av Europa. Viktigaste bestämmande faktor var, säger Urwin, de maktförhållanden som redan fanns både på landsbygden och mellan landsbygd och stad.

Delar av Västeuropas landsbygd dominerades sedan gammalt av småbönder — Norge, Sverige, Rhendalen, Bayern, Schweiz och Norditalien. Andra delar dominerades av kommersiella gods medan småbönder utgjorde en stark opposition — Danmark, Frankrike, Irland. Storbritannien var det stora undantaget i Väst, som helt dominerades av storgods. Det gjorde också hela Östeuropa (utom Serbien och Bulgarien) och Medelhavsområdet.

Den andra bestämmande dimensionen var närheten till systemcentrums överskott. Nära centrum var det lättare för bönderna dels att sälja sitt överskott direkt till städerna

7. Jeffery Paige: *Agrarian revolution*, The Free Press 1975.

8. Eric Wolf: *Europe and the peoples without history*. Den mest systematiska genomgång jag har hittat om böndernas sociala villkor och deras organisationssträvanden i hela Europa är dock Derek W. Urwin: *From ploughshare to ballotbox*, Universitetsförlaget 1980. Mer närsynt är Flemming Just (ed): *Co-operatives and farmers' unions in Western Europe*, South Jutland University Press 1990. Järnvägarnas betydelse för matens kommersialisering påpekas både av Eugen Webers klassiker *Peasants into Frenchmen*, Stanford University Press 1976 och av Roger Price: *The modernization of rural France*, Hutchinson 1983.

och på så sätt vinna visst oberoende; i periferin i Öst- och Sydeuropa krävde handeln mer kapital och kontrollerades därför av överheten. En annan faktor i detta sammanhang som inte nämns av Urwin är att alla jordägare i centrum hade bättre tillgång till kapital och större möjligheter till investeringar än de i Europas periferi i öst och syd; beroendet av billig arbetskraft var en orsak till de östliga godsägarnas ovilja att släppa efter det allra minsta på sin politiska och repressiva makt.

En tredje dimension var byns traditioner. Enligt Urwin var Västeuropas byar äldre och hade en starkare identitet än Östeuropas. John Powelson menar att denna starka byidentitet, och den kollektiva handlings- och förhandlingsförmåga den ända sen medeltiden har gett bönderna gentemot godsägare och annan överhet, är huvudorsaken till att de västeuropeiska bönderna successivt kunde hävda sig och befria sig ur livegenskapen [9]. Å andra sidan hade Östeuropas bönder en starkare klassidentitet än Västeuropas, eftersom de var mer jämlika i sin ytterliga fattigdom — men denna fattigdom betydde också mindre kampresurser. I Västeuropa hade böndernas deltagande i mathandel börjat leda till klasskikning redan på sjuttonhundratalet, med åtföljande oberäknliga interna politiska och sociala konflikter.

De här redovisade skillnaderna mellan väst, öst och syd markerar förstås skillnaderna mellan världsmarknadssystemets centrum och periferier/halvperiferier. Östeuropa organiserades som periferi med spannmålsproduktion som huvuduppgift redan i systemets barndom på femtonhundratalet och lyckades avancera till halvperiferi under artonhundratalet.

Fram till artonhundratalets matmarknadsexplosion hade bönders försvar mot världsmarknadssystemets rutiner varit skatteuppror mot staten, vägran att betala avgifter till lokala överheter och ägare, bröduppror och attacker på utsocknes (som sågs som agenter för stat och marknad). Alla dessa former hade varit lokala eller i alla fall begränsade till ett landskap, och ofta tagit sig uttryck i individuellt våld uppbackat av lokalsamhället [10]. 1870-talets kris krävde nya aktions- och organisationsformer. Men de var inte lätta att finna.

För det första var det inte lätt för bönder att agera överlokalt. De var heltidsberoende av sina jordbruk som låg utspridda över stora ytor; de var inte som arbetarna koncentrerade till kommunikationsknutpunkter och samordningen var därför besvärlig.

För det andra var de beroende av att upprätthålla sin ekonomiska verksamhet kontinuerligt. Det utslöt strejk som kampform (utom i väldigt extrema fall som t.ex. i Tyskland 1923 och Ryssland 1929), eftersom en strejk skulle äventyra gårdens existens.

För det tredje levde bönder ofta under mycket olika villkor och hade därför svårt att handla i samförstånd. Det fanns skillnader mellan självägande och arrendatorer, mellan rika och fattiga, mellan kommersiella och självhushållare, mellan odlare av olika grödor — ofta t.o.m. i samma by, och alldeles säkert i samma land. Det var därför ofta lätt för böndernas motparter att spela ut olika grupper mot varandra.

9. John P. Powelson: *The story of land — a world history of land tenure and agrarian reform*, Lincoln Institute of Land Policy 1988.

10. Nathan J. Brown: *Peasant politics in modern Egypt*, Yale University Press ger en genomgång av sådana traditionella kampformer.

Det var därför mycket svårt att hindra att större jordägare eller professionella politiker etablerade sig som skuggrörelse och tog över böndernas rörelser i form av exempelvis populistisk partipolitik (om begreppet populism se nedan samt kapitel 6, avsnittet Efterkoloniala nationella rörelser).

I centrumländerna fastnade bönderna för två huvudformer av försvar: kooperativ organisering av köp och försäljning, och politisk kamp mot frihandel och antiinflationspolitik.

Kampen mot frihandeln syftade till att dels komma åt följderna av böndernas konstant försämrade terms of trade på världsmarknaden, dels skapa garderingar mot världsmarknadens våldsamma prisfluktuationer. Men på ett allmännare plan syftade den också till att sätta upp en gräns för förvaruligandet av existensmedlen. Strategiskt sett innebar kampen mot frihandeln en möjlighet till politiska allianser som bönderna var i desperat behov av men som ibland kunde vara problematiska.

Kampen mot antiinflationspolitiken syftade till att skapa bättre tillgång till krediter och till att komma ur den ekonomiska stagnationen.

Kooperation syftade till att vrida kontrollen över kommersialiseringen ur kapitalets händer och komma ur den otacksamma rollen som varukedjans yttersta, omonopoliserade länk. Lokalt och för självhushållssyften hade kooperativ organiserats bland bönder i Holland redan på medeltiden för att torrlägga sankmarker, och kooperativa bevattningsanläggningar finns över hela jorden; om man vill kan man se den traditionella byn som ett sådant kooperativ med självhushåll som mål.

De första överlokala kooperativen bland bönder med marknaden som mål organiserades i Rhendalen på 1840-talet. De var sparkassor som syftade till att bryta beroendet av ockrande penningutlånare som kunde ta upp till 100% i ränta. Idén spred sig till Skandinavien på 1850-talet och tjugo år efteråt började man i Danmark att organisera kooperativ för att sälja och köpa. I Frankrike började bondekooperationen komma igång på 1880-talet med gödningsmedel som pionjärverksamhet. På Irland var bondekooperation en av Sinn Féins metoder för självtillit mot det engelska väldet.

Syftet med Kooperationen var alltså att komma ur underordningen under monopolistiska kapitalgrupper, genom att själv etablera monopolpositioner på marknaden. Men böndernas organiseringssvårigheter satte upp hinder. För det första var de flesta kooperativen strikt sektoriella. Potatisodling hade sin Kooperation, vinodling sin. Men det stora hindret för utvecklingen var paternalistisk organisering. I många fall togs Kooperation på entreprenad av makthavande skikt i samhället, medan bönderna själva just därför betraktade det hela med misstänksamhet och höll sig på avstånd.

Den danska bondekooperationen skulle bli den framgångsrikaste i världen, och ett aldrig överträffat mönster för alla bonderörelser i Europa. Det berodde inte minst på att den inte endast var en ekonomisk och/eller politisk rörelse, utan också en andlig rörelse som satte människovärdet i centrum och därför effektivt bröt med den paternalistiska organiseringen [11].

11. Den danska bonderörelsen beskrivs i Peter Gundelach: Sociale bevægelser og samfundsændringer, Politica 1988. Flemming Just (ed): Co-operatives and farmers' unions in Western Europe har en kort beskrivning.

Bonderörelsen i Danmark hade starka kopplingar till kristen väckelse. Det var kristna agitatorer som först väckte bönderna politiskt från 1820-talet, och det var de områden där den kristna väckelsen hade starka rötter som började agera politiskt i samband med rösträttsstriderna på 1840-talet. Kärnfrågan var ståndpunkten att kyrkan bestod av församlingen, inte av ämbetsmän eller skrifter — som väckelsens ledande företrädare N.S.F.Grundtvig uttryckte saken — och därmed i princip bestod av bönderna själva, av folket. Enligt Gundelach är Grundtvig den förste teoretiker som har använt begreppet folket, i motsats till överklassen, med positiva konnotationer. Ja, Grundtvig betraktade rentav bönderna och underklassen i gemen som folket likamed nationen medan han såg överklassen som ett värdelöst skum på ytan.

Denna insikt gav demokratisk självtillit. Den kom först till uttryck 1834, då den danska kungen på utrikes påtryckningar lovade inrätta ett slags rådgivande riksdag. Då aktiverades de kristna agitationsmetoderna för att ge röst åt böndernas krav: styckning av godsens, allmän värnplikt och allmän folkskola. De fattiga bönderna, de som måste arbeta på godsens jord, gick i strejk och 1845 hölls ett massmöte i Holbæk för kraven. Regeringen greps av panik och införde mötesförbud för bönder, men denna diskriminerande lag bara skärpte konflikten. En protesterande namninsamling samlade 100.000 namn, och 1846 bildades en riksomfattande politisk organisation som bland annat såg till att oppositionella bönder valdes på bortåt en tredjedel av riksdagsmandaten. Formellt sett skulle denna organisation disintegrera och bytas ut mot andra, men i två saker skulle en fantastisk kontinuitet råda i mer än femtio år: den folkliga politiken skulle vara kraftfullt företrädd i offentligheten, bl.a. genom en alltmer växande riksdagsmajoritet, och den skulle företrädas av bönder.

Bönderna utformade också en apparat för kompetensutveckling och ideologisk artikulering: folkhögskolerörelsen. Också den hade sin grund i den religiösa väckelsen; om kyrkan var församlingen och församlingen var folket måste folket lära sig att styra kyrkan — och staten. Och eftersom sanningens grund inte var olika skrifter utan "det levande ordet" som Grundtvig uttryckte det baserades folkhögskolan inte på plugg utan på diskussion. Utbildningen inriktades på praktisk ekonomi, lantbrukskunskap och kommunala frågor, men genomsyrades av den grundtvigianska demokratismen. De första folkhögskolorna grundades på 1840-talet, samtidigt med striderna omkring rösträtten och församlingsfriheten.

1870-talets ekonomiska kris tvingade bönderna att handla för att överleva. Priserna på deras traditionella produkter sjönk, och spekulationsekonomin drev upp räntorna. Godsägarna kunde lättare hantera krisen genom stordriftsfördelar, men sådana stordriftsfördelar låg också inom räckhåll för bönderna om de samarbetade. Nyckelsektorn var smör, en produkt där lönsamheten var hög tack vare export till Englands industristäder, men där hade godsens också en fördel tack vare att kapitalstyrkan kunde garantera hög kvalitet. År 1882 bildade bönderna sitt första kooperativa mejeri i Hjedding på Jylland för att ta upp kampen med godsens. Det bröt medvetet med aktiebolagsformen och byggde på principen en man en röst, det finansierades med kooperativa sparkassar, och det tog den nyaste tekniken i sin tjänst. Det blev mönsterbildande; kooperativa mejerier, kooperativa slakterier, kooperativa äggproducenter och kooperativa försäljningsorgan-

isationer hade snart konkurrerat ut godsägarna från marknaden. Kooperationen organiserade också inköp för gård och hushåll — i Danmark är konsumentkooperationen en landsbygdsföreteelse — och stod för veterinärservice och lantbruksforskning.

Det fanns inga organisatoriska samband mellan böndernas ekonomiska, politiska och ideologiska framstötter. Sambandet var kulturellt. De aktiva tenderade att ha gått på folkhögskolor. Kooperatörer tenderade att ta politiskt ansvar. Det fanns en gemensam grundtvigiansk hållning i bonderörelsens olika uttryck, som höll samman rörelsen men som också stötte bort utomstående.

Och detta var bonderörelsens avgörande svaghet. Rörelsen var ett uttryck för de självägande böndernas, gårdmändenes, självförsvar och politiska maktsträvanden. Torparna, eller husmändene, stod i stor utsträckning utanför liksom i ännu högre grad lantarbetarna, och förhållandet till industriarbetarnas rörelse var kyligt. Husmän kunde koopteras in på beslutsposter i Kooperationen, som gisslan eller som bevis för rörelsens demokratiska sinnelag. Men de hade inte tillträde till de innersta kretsarna; exempelvis var de av ekonomiska skäl i praktiken uteslutna från folkhögskolornas kurser, och från början av nittonhundralet bildade de sina egna organisationer som oftare samarbetade med arbetarrörelsen än med bönderna.

Ungefär samtidigt accepterade statsbyråkratin parlamentarismen i Danmark, dvs lät bonderörelsens riksdagsmajoritet bilda regering, och det visade sig snart att bönderna, tack vare sin kommersiella framgång, hade förvandlats till goda kapitalistiska småföretagare: politiskt sett gick fronten alltmer mellan bönder och borgerskap på ena sidan, arbetare och husmän på den andra. Sjuuttio år senare var det böndernas organisationer som var den starkaste politiska kraften för bolagsliberalism och EU-medlemskap i Danmark.

Det danska exemplet var ändå årtiondena omkring 1900 det stora föredömet för bönder i Europa, ett föredöme som sällan kunde efterliknas. Alltid fanns det något i vägen.

I Frankrike var det böndernas traditionella politiska splittring som hindrade dem från att agera samfällt och bli en makt. I vissa regioner, främst i öst och syd, hade bönderna befriat sig från jordpotentaternas makt vid revolutionen och bönderna var således republikaner. I andra, främst i väst och nord, hade bönderna slagits mot den revolutionära regeringens krav på skatter, rekryter och romersk äganderätt och bönderna var således antirepublikaner. På denna skenmotsättning kunde olika notabiliteter spela ända fram till 1945 och sätta sig själva i spetsen för olika bondeorganiseringar som begripligt nog gick trögt. I de antirepublikanska områdena var det godsägare som gick i spetsen och vädjade till lantlig solidaritet mot staden. I de republikanska var det veterinärer, statliga agronomer och inte minst jurister som jagade efter politiska poster och behövde valmän, och vädjade till den republikanska solidariteten mot kyrka och traditionell överklass. Dessa organisationer var naturligt nog paternalistiska — gentemot godsägaren i de antirepublikanska organisationerna och gentemot staten i de republikanska — de var små och sektorsuppdelade, och de motarbetade varandra så mycket de kunde [12].

12. M.C. Cleary: *Peasants, politicians and producers*, Cambridge University Press 1989, Annie Moulin: *Peasantry and society in France since 1789*, Cambridge University Press 1991, samt André Guesclin: *Agricultural*

Den franska bonderörelsen — i genuin bemärkelse — var därför en sporadisk och splittrad historia, som inte bara måste slåss mot banker, grossister och statlig diskriminering utan också mot mycket starka skuggrörelser.

De starkaste mobiliseringarna stod vinbönderna för. De var republikaner varenda en, och de hindrades inte av antirepublikanska kolleger från att mobilisera mot republiken om så behövdes.

Det som tvingade dem till handling var vinlusens härjningar på 1870-talet. De hade tidigt organiserat sig i intresseföreningar, och dessa föreningar tog initiativ till kooperativ för att bekämpa vinlössen. Kooperativen fick ny livskraft när det algeriska vinet drev ner priserna strax efter sekelskiftet. År 1907 revolterade vinbönderna i Languedoc i södra Frankrike mot regeringens vägran att förbjuda konstgjort vin – industrin hade upptäckt en metod att sätta till vinessenser till sockervatten. Vinbönderna lånade terminologin från arbetarrörelsen och gick i strejk. Strejken blev desto mer effektiv som skatten samlades in av kommunerna och betalades in till staten, och de flesta kommuner dominerades av vinbönder. Staten fick ge upp och lagstifta som bönderna önskade, och efter kriget gick bönderna vidare och skapade principen Appellation d'Origine Contrôlée, en sorts copyright på mat som inte kontrolleras av privata ägare utan av odlarna som kollektiv.

Möjligen är detta första gången matkvalitet står i centrum för en bonderörelsens agitation.

Även i deras uppror var yrkespolitiker verksamma men de lyckades aldrig få initiativ; istället var det kooperativen med sina pampiga byggnader som hade hegemonin och symboliserade folkmakten. Ännu idag är vinbönderna en kärna i Sydfrankrikes egalitära republikanism.

Om böndernas politiska aktivitet i Frankrike tenderade att ta ut vartannat, beroende på skuggrörelsers inflytande, fick den istället katastrofal verkan i Tyskland av samma skäl.

Den tyska landsbygden var socialt sett ett konglomerat, där självägande småbönder dominerade vissa områden som t.ex. Bayern och delar av Rhendalen, medan godsägare dominerade andra, främst slättlandet mellan Elbe och ryska gränsen. Dessa nordosttyska godsägare, de s.k. junkrarna, dominerade också staten och det civila samhället i det Tyska Rikets dominerande delstat Preussen. De var ett hårdigt släkte, pionjärer i världsmarknadsanpassat jordbruk med slavarbetskraft sedan 1500-talet, och vant att arbeta med små marginaler [13].

1870-talets jordbrukskris drabbade junkrarna lika hårt som bönderna. Men till skillnad från bönderna var junkrarna välorganiserade, via sitt monopol på högre tjänster i den preussiska staten. Utan att vänta på politisk reaktion från böndernas sida organiserade de sin egen rörelse, först via staten och från 1893 också genom en massorganisation öppen för alla lantbrukare men under junkrarnas stabila kontroll: Bund der Landwirte.

Det omedelbara målet för Bund der Landwirte var skydd för det tyska jordbruket mot världsmarknadens härjningar. Däri tillgodosåg det böndernas behov lika väl som

co-operatives versus farmers' unions in France och Yves Rinaudi & Geneviève Gavignaud: The emergence of wine co-operatives in the Midi, båda i Flemming Just (ed): Co-operatives and farmers' unions in Western Europe. Georges Ferré: 1907, La guerre du vin, Loubatières 1997, handlar om vinkriget.

13. Robert Moeller (ed): Peasants and lords in modern Germany, Allen & Unwin 1986, Hans Jürgen Puhle: Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften, Vandenhoeck & Ruprecht 1975.

junkrarnas. Tack vare junkrarnas statliga kontakter genomfördes denna del av programmet prompt; 1894 infördes skyddstullar för tyska livsmedel vilket skapade välstånd för många bönder även om junkrarna tog hand det mesta av pengarna själva. Till välståndet bidrog förstås den nya långa högkonjunkturen från 1894, men de flesta bönder kom att förknippa det med tullarna.

Men Bund der Landwirte hade också annat på programmet, som avsåg att skapa en front mot de demokratiska tendenser som hotade junkrarnas övermakt i staten: hat mot polacker och judar, krav på 'starka män' istället för parlamentarism, krav på krig och expansion österut, allt sammanfattat i försvar av Egendomen mot de egendomslösa och i ett punschpatriotiskt hävdande av det 'tyska folkets' överlägsenhet. Och med 'folket' menade de inte underklassen som Grundtvig hade gjort, utan 'rasen'.

Också detta program kom bönderna senare att förknippa med de goda tiderna mellan 1894 och 1914.

Bund der Landwirte var inte allena rådande bland de tyska bönderna. Starkast självorganiseringsförmåga hade de katolska och demokratiskt egalitära småbönderna i Bayern. De hade en tradition att bygga på av katolsk misstänksamhet mot det protestantiska Preussens övermakt och mot antikyrklig maktdyrkande överklass. Så när de organiserade sitt Bauernbund på 1890-talet till försvar för jordbrukspriserna var ideologin katolsk.

Bauernbund var egalitärt, mot aristokrater och godsägarprivilegier, antimilitaristiskt men för statligt stöd till jordbruket och till bibanor till järnvägen, samt lika rösträtt och yttrandefrihet. De krävde också tullar till en början men svängde alltmer över till motstånd, på grund av sin misstänksamhet mot junkrarna. Det var deras antiaristokratiska ståndpunkt som gjorde dem till en makt: deras första mobilisering gällde en särskild skatt som alla bayrare måste betala för att kompensera adelsprivilegier som upphävts 1848.

Bauernbund förblev organisatoriskt splittrat; det förblev en politisk organisation medan den kooperativa rörelse som hade kunnat ge stadga organiserades av andra med starka band till det stora bayerska centerpartiet, dvs kyrkans parti. Därför svängde Bauernbunds styrka kraftigt upp och ned beroende på aktuella kampfrågor. Det hade en högkonjunktur strax före kriget och sen ytterligare en vid det Tyska Rikets sammanbrott 1918, då det bildade den Bayeriska Rådsrepubliken tillsammans med arbetarrörelsen.

Nederlaget i kriget krossade junkrarnas anseende och tvingade bönderna att stå på egna ben även i Nordtyskland. Omständigheterna var vidriga. Bondekooperationens ekonomi krossades av superinflationen 1923 samtidigt som böndernas terms of trade försämrades kraftigt på världsmarknaden. Regeringens försök att skydda jordbruket från världsmarknaden med tullar gynnade den här gången uteslutande junkrarna.

Bönderna svarade med att bilda fackföreningar och med leveransstrejker. Deras organisationer definierade sig som antisocialistiska, eftersom de identifierade socialism med stadsintressen och med den politik av tvångsrekvisitioner av mat som den nya tyska socialdemokratiska regeringen hade ärvt av krigsförvaltningen. De svarade också med massmanifestationer — den 28.1.1928 demonstrerade t.ex. 140.000 bönder i Schleswig-Holstein mot skatter, räntor och matimport. Men alla dessa aktioner var lokala.

I detta läge togs tre initiativ för att samla böndernas rörelse nationellt.

Dels från det bayerska Bauernbund som försökte grunda ett riksomfattande bondeparti. Det försöket föll på att nästan alla ledande aktivister i icke-bayerska bondeorganisationer var anhängare av andra partier, vars intressen de värnade i första hand.

Dels från regionala ledare i Bund der Landwirte som försökte bryta med junkerintressena. Det försöket föll på att en stor del av dem såg försvaret av de traditionella värdena som viktigare än försvaret av böndernas livsintressen och därför stödde konservativa regeringar utan att kräva motprestationer.

Det tredje initiativet var nazisternas. De lyckades där de andra hade misslyckats: de tog i kraft av sin väloljade organisation över Bund der Landwirte vars ledarskikt hur som helst var skakat av krigsnederlaget (och vars program nazisterna redan hade kopierat). Deras keynesianska ekonomiska politik lovade också befrielse från världsmarknadstrygghet. Deras övertagande av makten inom bonderörelsen gynnades också i hög grad av att så många icke-nazistiska bondeledare satt i fängelse för sina fackliga aktiviteter (om nazisterna se kapitel 6, avsnittet 1900-talets nationella rörelser i systemcentrum).

Det var kontrollen över bondeorganisationerna som gav nazisterna den folkliga legitimitet som gatuslagskämpar eller ens skickliga NGO-managers ensamma aldrig skulle kunna få, och den kontrollen ärvde de av junkrarna tack vare en paternalistisk organisationskultur. Det var således som folkrörelseoperatörer nazisterna blev en makt, och maktens gränser avgjordes av folkrörelseorganiseringens. Det är t.ex. slående att Bauernbunds bayerska basområde förblev antinazistiskt till slutet. Dess egalitära organisationskultur var omöjlig för operatörer att tränga igenom.

I USA var den folkrörelsedemokratiska traditionen starkare än i Tyskland. Men ändå skulle lekmännens oförmåga att hantera skuggrörelsen få destruktiva följder både för USAs interna historia och för den globala utvecklingen [14].

Om det tidiga 1800-talets USA och dess folkligt dominerade kultur kan vi läsa hos Tocqueville [15]. Detta samhälle slogs sönder av inbördeskriget 1861-65, en strid mellan nordsidans strävan efter full självständighet och karriär i världsmarknadssystemet, och sydsidans bomullsexportörers strävan bevara beroendet av den brittiska textilindustrin — se kapitel 6, avsnittet Kreolrevolutionerna.

Inbördeskriget drev fram en spekulativ krigsindustri, som efter fredsslutet kastade sig över resten av näringslivet med stöd av krigstidens väldiga vinster. Denna attack resulterade så småningom i världsherravälde, något som berörs i kapitel 2, avsnittet Världens historia 1450 - 2050. Men inbördeskriget resulterade också i en hierarkisk samhällsstruktur, där nordsidans bönder och hantverkare inordnades bakom krigsindustrin och sydsidans bönder och hantverkare organiserades som stöd för plantageägarna. Efter fredsslutet bestod denna uppdelning, materialiserad i uppdelningen mellan det republikanska och det demokratiska partiet.

14. Hans Jürgen Puhle: Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften handlar liksom Patrick H. Mooney & Theo J. Majka: Farmers' and farm workers' movements, Maxwell Macmillan 1995 om USAs bonderörelse. Lawrence Goodwyn: The populist moment, Oxford University Press 1978, handlar mer specifikt om 1880-90-talens formativa rörelse och dess kamp med skuggrörelsen, ett begrepp som såvitt jag vet har myntats av just Goodwyn.

15. Alexis de Tocqueville: Om demokratin i Amerika, Atlantis 1997.

Sammanbrottet för USAs demokratiska folkrörelsesamhälle sammanföll med 1870-talets kris. Den grupp i det amerikanska samhället som drabbades hårdast av det var sydstaternas småbönder.

Dessa småbönder hade alltid haft det knappt. De flesta odlade någon kassagröda, t.ex. bomull eller tobak, men satt fast i skulder till handlarn som samtidigt var områdets pamp, och kunde betala först när skörden var såld. Och sen var det dags för nästa varv. 1870-talets kris och regeringens monetaristiska krispolitik pressade bönderna ännu längre ner i skuldsättning och elände.

Den första småbondesammanslutningen, Farmer's Alliance, organiserades 1877 i Lampasas i Texas. Det dröjde till 1885 innan alliansen, som då hade spritts över hela Texas, började organisera inköps- och försäljningskooperativ. Men det var inte kooperationen som gjorde alliansen till en bred rörelse; trots vissa framgångar var kooperation inte tillräckligt för att komma ur skuldfällan. Den avgörande impulsen var istället folkrörelsegeniet S.O.Daws' idé med veckolånga massmöten och kringresande agitatorer för den kooperativa tanken. Slutet av artonhundraåret tycks ha varit en tid när politiska massmöten låg precis rätt; vi behöver bara tänka på August Palms insats i Sverige. För alliansens del skapade massmötena en radikal folkrörelsekultur som en tid hotade att återställa USAs förlorade folkvalde.

År 1886 bröt den stora järnvägsstrejken ut i Texas och Farmers' Alliance ställde sig prompt på de strejkandes sida. Detta höll på att splittra alliansen, men principen att bönder och arbetare båda hör till de arbetande vann, samtidigt som järnvägsbolagen identifierades som en huvudfiende. I de politiska krav som formaliserades samma år nämndes kontroll över järnvägarnas orättvisa fraktpriser som ett huvudmål jämsides med stopp för jordspekulationen, stopp för den monetaristiska politiken och fackliga rättigheter för de arbetande [16].

Kraven antogs med knapp majoritet, men för att förebygga splittring kanaliserades den radikala energin in i expansion. Agitatorer skickades ut över hela Söderns bomullsbälte och den kooperativa försäljningen byggdes ut. Organiseringen gick bra och 1890 hade man en miljon medlemmar, men de kooperativa affärerna gick mindre bra — det var ständigt samma kapitalbrist som hämmade. Mer och mer drevs rörelsen över från kooperativ organisering till politisk: i botten för alla problem såg rörelsen regeringens envisa fasthållande vid inflationsbekämpning, vid guldmyntfoten.

Rörelsen hade också andra problem som aldrig skulle övervinnas.

Ett viktigt sådant var inbördeskrigets politiska läsningar. USA var delat i Nord och Syd, vardera med sin politiska hierarki som inte fick utmanas av rädsla för hur motparten skulle utnyttja splittringen.

Ett annat var oförmågan att kommunicera med städernas arbetare. Inte på grund av ovilja — identifieringen av bönder som arbetare var grundmurad i bonderörelsen. Utan på grund av att arbetarmajoriteten var färska europeiska immigranter, ex-bönder som

16. Järnvägsbolagens viktiga roll i det sena artonhundraårets amerikanska rovkapitalism och som huvudmotståndare — jämte bankerna — till USAs hittills mäktigaste folkrörelsemobilisering är en förbisedd bakgrund till bilismens roll i USAs mytologi. Genom privatbilen besegrade amerikanen järnvägsbolagen. Säkert insåg Ford denna symbolik, uppväxt i bonderörelsemiljö som han var.

slagits ut av amerikansk matimport, som inte ens kunde tala de amerikanska böndernas språk och ännu mindre var beredda att solidariskt ställa upp för dem. Inte minst orsakade irländska och italienska arbetares oförståelse för böndernas helnykteristiska protestantism svårigheter i kommunikationen.

Ett tredje var USAs geografiska vidsträckthet. Söderns skuldtryckta bomullsbönder hade inte nödvändigtvis samma intressen som mellanvästerns framgångsrika spannmålsbönder.

Ett fjärde var sydstatsböndernas egen splittring mellan svarta och vita. Farmers' Alliance gjorde sitt bästa att dra in svarta bönder i rörelsen, men de svarta visade sig ändå svårorganiserade. Deras självförtroende var så lågt att de gärna lånade sig till strejkbryteri och stöd till överheten, vilket efter rörelsens nederlag styrde de vita böndernas syn på de svarta i två generationer.

Alliansen satsade alltså på politik. Men hur skulle man göra det på ett sådant sätt att man inte utmanade det paternalistiska system som också alliansens medlemmar var en del av? Först stödde man helt enkelt sympatiskt inställda politiker ur de etablerade partierna, men det resulterade bara i besvikelser: dessa politiker lät sig väljas av alliansen men gjorde därefter som deras partier sa.

Därefter började man lansera sina egna kandidater, med lysande framgång i Kansas år 1888. Tre år senare beslöt man formalisera det hela i ett politiskt parti, Populist Party eller Folkpartiet, med sikte på att slåss om makten i hela USA. Detta ansåg man vara nödvändigt eftersom kärnan i böndernas problem var antiinflationpolitiken. 1892 ställde man upp i valen och nådde framgångar i sådana stater där man redan hade en kooperativ organisering, dvs i Texas, Kansas, Georgia och Alabama.

Populisterna hade framgångar i ytterligare några stater. Men dessa framgångar var av ett annat slag. Eftersom någon stark folkrörelsekultur inte hade byggts upp med kooperativ och massmöten kunde valframgångarna inte översättas i resultatpolitik. De valda politikerna visade sig helt kraftlösa i förhållande till järnvägsbolag, banker och grossister, och visade sig utan barlast från en självständig folkrörelse inte sällan vara rena politiska vindflöjlar.

Till valet 1896 blev det dessa som tog över populistpartiet. De dominerade mer än 30 delstatsorganisationer, folkrörelsen bara fyra. Och eftersom yrkespolitikernas behov var att bli valda och få ämbeten drev de igenom att man skulle ställa upp på det demokratiska partiets listor och på det demokratiska partiets program.

Därmed var populismen död som politisk rörelse, och böndernas strävan efter folklig hegemoni i samhället slut. Segern för den republikanske presidentkandidaten, bolagsjuristen McKinley, bara bekräftade den folkliga politikens svaghet och demoralisering. Och nederlaget och skammen att ha förlorat den egna rörelsen till partipolitiska opportunister och medelklassintellektuella från städerna gav upphov till två väldigt typiskt amerikanska företeelser som ytligt sett tycks vara varandras raka motsatser: Dels en våldsamt klyfta av misstroende mellan folklig politik och intellektuell reformiver utan folklig förankring [17]. Och dels en extrem subalternitet, dvs oförmåga hos folkliga

17. En skildring av hur övremedellklasspolitiker stal bonderörelsens reformkrav och förverkligade dem på ett

rörelser att ta totalansvar utöver sin egen politiska nisch. Inte ens trettitalets framgångsrika arbetarrörelsen kunde ta detta helhetsgrepp varför de professionella medelklasspolitikernas politiska överhöghet bestod. I fortsättningen var alltså böndernas rörelser sektorsrörelser som strävade efter ekonomiska lättnader för bönder men föga därutöver.

Trots alla tillkortakommanden kunde bonderörelserna i Europa och USA ändå, i samtidighet med arbetarrörelser och nationella rörelser, bryta ner 1870-talets matregim. Mot frihandel med spannmål och kött drev de successivt igenom nationell livsmedels säkerhet som överordnat mål. Denna princip var en del av trettitalets olika former av krispolitik i såväl USA som Skandinavien som Tyskland, och den bekräftades i Bretton Woods 1944. Världsmarknadens tyranniska makt tyglades och staterna gavs rätt och skyldighet att värna om sina medborgares levnadsstandard.

Den marknad där brottet var tydligast var matmarknaden, ty den hade angripits mest av folkliga rörelser. När matmarknaderna organiserades från trettitalet och i synnerhet från 1944 var böndernas producentkooperativ en partner [18].

Detta var inte en entydig framgång för de civila samhällets spontana livsyttringar som kooperativen från början avsåg att skydda. Detta av två skäl.

Det första, mest elementära skälet var att även kooperativt organiserade bönder agerar på en marknad. Och världsmarknaden gynnar alltid de mest världsmarknadsanpassade. Det fanns därför alltid en tendens att inte bara de mest världsmarknadsanpassade bönderna slog ut resten och etablerade sig som agro-business, utan också att Kooperationen hjälpte till i den utvecklingen i syfte att främja sin egen konkurrenskraft gentemot andra grossister. Ibland gick det så långt att ursprungligen kooperativa grossister själva omvandlade sig till aktiebolag dvs slopade principen en man en röst [19].

Vidare etablerades nya former för exploatering av bönderna.

I den matregim som organiserades från mitten av artonhundratalet var jordbruket av tekniska skäl inte särskilt välintegrerat i det kapitalistiska systemet. Matframställningen styrdes av biologiska processer som företagsledarna inte förstod sig på, och det var därför omöjligt att organisera matproduktion på samma sätt som produktion av exempelvis skor eller flaskor, med löneanställda arbetare som arbetade under uppsikt av kapitalister. Det fanns inget sätt för kapitalisterna att komma åt produktionen, den måste drivas hantverksmässigt av självstyrande hushåll. Istället var de hänvisade till att exploatera bönderna genom sin kontroll av marknadsföringen.

Men med trettitalets krispolitik öppnades en ny möjlighet. Nästan överallt byggde den krispolitiken på subvention av produktionen. Det blev följaktligen lönsamt att öka produktionen, vilket skapade en marknad för jordbruksmaskiner, gödning och utsäde. Kommersiella relationerna började spridas även inom matförsörjningen.

sätt så att dess demokratiska potential gick förlorad finns i Richard Hofstadter: *The age of reform*, Random House 1955. Jfr också Per Wirtén: *Populisterna*, Norstedts 2000.

18. Harriet Friedmann: *The family farm and the international food regimes*, i Theodor Shanin (ed) *Peasants and peasant societies*, Penguin 1988; Harriet Friedman & Philip McMichael: *Agriculture and the state system*, i *Sociologia Ruralis* 29-2; William Friedland et al (ed): *Towards a new political economy of agriculture*, Westview Press 1991; David Goodman & Michael Redclift: *Refashioning nature*, Routledge 1991;

19. Enligt André Gueslin i Flemming Just (ed): *Co-operatives and farmers' unions in Western Europe*

Enligt Friedmann och McMichael innebar den nya livsmedelsregimen efter 1944 att tre industriella komplex byggdes upp runt mathantering. De var vetekomplexet, som dominerade handeln med amerikanskt vete och bl.a. utnyttjade detta till att dumpa priserna i syd; konservkomplexet, som ersatte sydprodukter i den mat som konsumerades i nord med högförädlade nordprodukter; samt köttkomplexet, som utnyttjade grödor i hela världen för att föda upp djur som såldes som mat till de betalningsstarka i nord. Inom dessa komplex' sfärer industrialiserades matproduktionen snabbt, dvs bönderna och deras hantverksmässiga arbetskraft inordnades alltmer under industriell disciplin och ersattes av maskiner enligt den amerikanska modell som krävde billig energi och överflöd på mark.

Dessa sammantaget innebar att centrum för det politiska inflytandet på matproduktionen flyttades från bönder till kapitalister och industriarbetare. Dessa agerade i allt högre grad, i enlighet med de principer som etablerades under USAs hegemonicykel, inom globalt organiserade företag (se kapitel 2).

Centrumländernas bönder förlorade alltså mycket av sin politiska kraft efter 1944. De kunde, tack vare sin kooperativa organisering, se till att stat och marknad köpte ut dem individuellt till ett gott pris. Men de var mycket sämre på att hävda sina principer och bibehålla sig själva som folkrörelseaktör.

Det var främst i tre länder som de hade spelrum kvar: USA, Frankrike och Norge.

USA var agro-business' hemland. Det berodde dels på att USA var den nya matregimens ledande land, och dels på att den självständiga bonderörelsen var så splittrad och så subaltern. Farmers' Alliance överlevde visserligen sammanbrottet 1896 och lyckades t.o.m. växa som kooperativ rörelse, men fick aldrig hegemoni i bonderörelsen som helhet. Mellanvästerns vete- och majsbönder bildade sina egna organisationer, liksom nordöststaternas mjölkbönder, ofta begränsade till några delstater och till till någon gröda.

I det överskådliga gytret av icke samarbetande organisationer tog istället regeringen initiativet och bildade en 'egen' bondeorganisation, American Farm Bureau Federation 1910 med syftet att genom 'goda experter' hjälpa de okunniga bönderna att utvecklas till effektiva livsmedelsproducenter längst ner i varukedjan. Denna organisation skulle länge ses med yttersta misstänksamhet från böndernas sida, men under trettitalets jordbrukskris hade de inget val. Om de skulle bli delaktiva i New Deals lån och bidrag måste de stödja AFBF och acceptera dess mål, marknadseffektivitet, som sitt eget. Lokala motstånd, t.ex. våldsamma stopp för exekutiva auktioner i Iowa, kunde lätt isoleras och brytas.

Det permanenta krigstillståndet efter 1940 skapade högkonjunktur för livsmedel och ett visst välstånd för bönderna. Detta ledde till att det populistiska arvet tillfälligt tunnades ut — radikal politik sågs nämligen som ett hot mot krigspolitiken och välståndet. Men beroende av världsmarknaden är osäkert. Mot slutet av femtitalet drev våldsamma prisfluktuationer fram nya mobiliseringar bland bönder. Även de hade geografiskt ojämna framgångar och därför dröjde det länge innan ett nytt förhållningssätt till AFBF och agro-businesspolitiken kunde växa fram, ett som anknöt till den populistiska traditionen.

Det som gav USAs bönder handlingsutrymme var, misstänker jag, två saker.

Dels att USAs globala makt i icke ringa grad byggde på kontroll över maten, vilket innebar att både det globala vetekomplexet och den amerikanska staten behövde bönderna vilket gav dessa strukturell makt.

Och dels att impulsen till egenorganisering inte hade spelats ut under perioden före Bretton Woods.

Ett tidigt exempel på självständig organisering var National Farmers' Organization i Iowa, en strejkorganisation som riktade sig mot kooperativ som enligt bönderna förde samma politik som kapitalistiska företag. Det var de som uppfann telefonkedjan som kampmetod när de organiserade strejkvakter. Deras drastiska metoder mot strejkbrytare gjorde dem populära i TV, vilket spred dess inflytande över präriestaterna väster om Mississippi. De utvecklades också till en kooperativ marknadsförare men knäcktes efter något decennium i stort sett av stat och banker med ekonomiska medel.

Under sjuttitalets folkrörelsevåg uppstod istället andra mer splittrade rörelser. En del av dessa som t.ex. American Agriculture Movement växte snabbt och organiserade under en period bortåt hälften av alla bönder i vissa delstater, men förlitade sig till lobbying med TV-stöd och hade svårt att mobilisera lokalt. Därför blev också dess inflytande tillfälligt och beroende av mediernas uppmärksamhet. Andra har varit ännu mindre och kortvarigare. Men gemensamt för dem är återknytandet till gamla populistståndpunkter: antikapitalism, landsbygdsfundamentalism — och ekologisk medvetenhet, en bieffekt av kamp mot kemiindustrin [20].

Det är på grund av denna bibehållna mobiliseringsförmåga som USAs bonderörelse, tillsammans med Indiens, kan ta initiativet till globalt motstånd mot den matregim som maktavarna vill etablera runt sekelskiftet 2000.

Det var också under denna period som bonderörelsen i Frankrike till sist lyckades organisera sig självständigt. De gamla paternalistiska organisationerna hävdade sig dåligt under trettitalets lågkonjunktur, och många av dem diskrediterade sig också genom nära samarbete med de tyska ockupanterna 1940-45. Efter befrielsen låg därför marken öppen. De som tog initiativet var en grupp 'franska grundtvigianer' — medlemmar i den katolska ungdomsrörelsen Jeunes Catholiques; kristna som föraktade hierarkierna och satsade på folkbildning, inte minst för kvinnor [21].

De bidrog till att bönderna samlades i en organisation 1945, som till skillnad från tidigare organisationer styrdes av bönderna själva. De formade den gaullistiska jordbrukspolitiken med utveckling av landsbygden för statliga pengar. De bidrog också till att bryta med denna organisering och denna politik när det visade sig att det bara var de finansiellt starkaste som kunde dra nytta av utvecklingspolitiken. Det var slutligen också de som utvecklade de franska böndernas radikala kampmetoder — dumpning av dåligt betald mat utanför städernas stadshus och blockering av motorvägarna med traktorer.

Om systemcentrums bönder var svagt närvarande under perioden 1944-1972 var istället bönderna i systemperiferin det så mycket starkare. Här kan man tala om en lång rörelsecykel som inleds i början av nittonhundratalet och inte mognar förrän i början av sjuttitalet.

20. Enligt Mooney & Majka.

21. M.C. Cleary: Peasants, politicians and producers, Cambridge University Press 1989, Annie Moulin: Peasantry and society in France since 1789, Cambridge University Press 1991, André Gueslin: Agricultural co-operatives versus farmers' unions in France, i Flemming Just (ex) Co-operatives and farmers' unions in Western Europe.

Systemperiferin: jordreform och nationella rörelser

Världsmarknadsperiferins bönder har ända sedan systemet upprättades på femtonhundratalet varit dess absoluta underklass. De har haft minst förhandlingsmakt gentemot systemets överklasser. Systemcentrums bönder hade i alla fall möjlighet att störa den offentliga ordningen och överklassens arbetsro. Och systemperiferins arbetare hade möjlighet att gå i strejk. Systemperiferins bönder har sällan haft sådana möjligheter, långt från systemets kommandorum som de har varit och möjliga att spela ut mot varandra över en hel värld. Så när nittonhundratalet började var de de enda i världen som inte hade fått del av någon som helst integration i form av demokratiska och socialstatliga reformer. För dem — en stor majoritet av världens befolkning vid sekelskiftet 1900 — innebar således världsmarknadssystemet plundring och inget annat.

Formerna för denna plundring varierade dock i hög grad i olika delar av världen, liksom också nivåerna. Ja, inte bara i olika delar av världen förresten; eftersom världsmarknadsregimen ofta tog över, anpassade och anpassade sig till lokala regimer och exploateringsystem kunde formerna variera från by till by, från bonde till bonde.

Grovt sett har det dock under nittonhundratalet funnits tre jordbruksregimer, vars utbredning visas på kartan [22].

- Den bimodala regimen eller storgodssystemet. Den kännetecknas av att nästan all jord ägs av ett ytterligt fåtal, som låter de direkta producenterna, 'bönderna', bruka den mot lön, del av skörden och/eller mot rätt att odla en bråkdel av jorden för egen räkning. Storgodsen upprättades alltid av en eller annan europeisk statsmakt, på bekostnad av nedanstående former. Det ursprungliga syftet kan ha varierat, men vid sekelskiftet 1900 var de alla inbegripna i någon form av kommersiellt jordbruk för försäljning eller t.o.m. export.

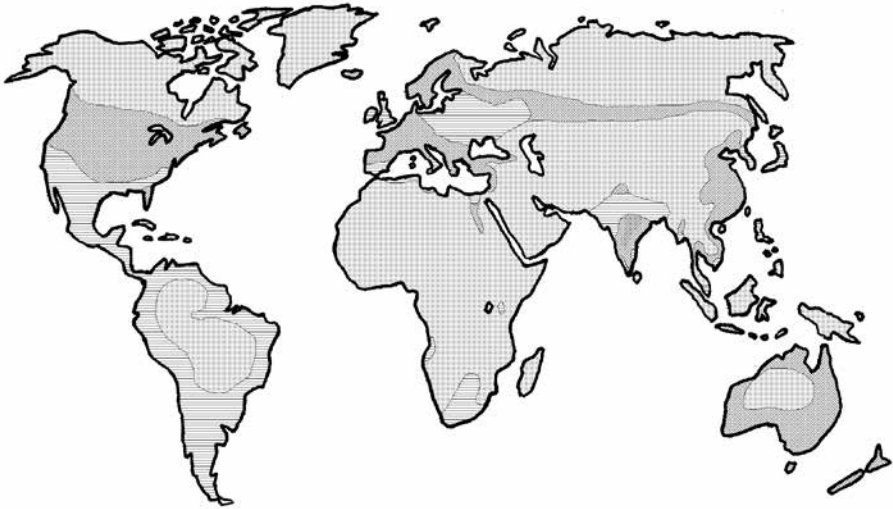
- Familj jordbruket eller det klientelistiska systemet. Det kännetecknas av hela skalan finns, från godsägare över mer eller mindre välbärgade bönder, både ägare och arrendatorer av olika sort, till torpare och jordlösa. Det är det 'traditionella' systemet i alla tätbefolkade jordbrukssamhällen inklusive Europa. Här förekommer en mångfald av exploateringsformer: skatt, prismanipulering, korrupktion, låga löner, höga arrenden, och de drabbar ojämnt. Som namnet antyder finns ofta lokala pampar vars intressen inte behöver vara desamma som övriga bönders, torpares och lantarbetares.

- Sedvanerättsjordbruket eller den oskiftade byn. Här ägs jorden av klanen eller släkten och bonden har brukningsrätt. Det är den typiska 'traditionella' regimen där det finns ett överflöd av jord. Den traditionella exploateringsformen, som också europeerna övertog, var skatt och tvångsarbete. Världsmarknadssystemet har också inneburit en annan plåga: införande av romersk rätt, dvs krav på individuellt ägarskap, och inte alltid i bondens namn.

Bonderörelser under dessa tre regimer ser så olika ut att det kan vara pedagogiskt att behandla dem var för sig.

Bönder i ett bimodalt system kämpar rimligtvis för egen jord. Bönder i ett sed-

22. Enligt Solon Barraclough: An end to hunger, Zed 1991.

Figur 7.1. Jordbruksregimer i slutet av 1800-talet. Rutigt innebär latifundier med tillhörande minijordbruk för lantarbetare, i Latinamerika, Östeuropa, Storbritannien, västra Medelhavsområdet, norra Indien etc. Mörkgrått betyder en blandning av familj jordbruk och gods. Ljusgrått betyder kollektivägda byar enligt sedvanerätt. Kina håller på att ändras till rutigt, Irland ändras till mörkgrått efter Land Leagues framgångsrika kamp.

vanerättssystem kämpar främst för att hålla staten på avstånd och skatterna nere, eller för bättre priser, i den mån de säljer sina produkter. Och bönder i ett familj jordbrukssystem sitter fast i ett oerhört komplicerat nät av konflikter.

Bonderörelser inom storgodssystemet

Jag tänker börja med bonderörelser i det bimodala systemet, eftersom det är enklast och eftersom de har präglat nittonhundratalet åtminstone fram till 1974 och därför efterlämnat mest litteratur [23].

En eller annan form av storgodssystem tycks ha varit det mest uppenbara sättet för den europeiska överklassen att introducera sitt världsmarknadssystem under de första seklen. Det etablerades i Andalusien när det erövrades från araberna; de militära cheferna delade upp området mellan sig och lät arbetare sköta jordbruket. På samma sätt delades Sydamerika upp mellan spanska erövrare, och det de inte kunde svälja lät de den

23. Förutom fallstudier finns t.ex. Rehman Sobhan: Agrarian reform and social transformation, Zed 1993, John P. Powelson & Richard Stock: The peasant betrayed — agriculture and land reform in the Third World, Oelgeschlager, Gunn & Hain 1987; Howard Handelman (ed): The politics of agrarian change in Asia and Latin America, Indiana University Press 1981; och Demetrios Christodoulou: The unpromised land, Zed 1990. De har dock alla det gemensamt att de fokuserar mer på bönderna som offer än som aktörer. Nästan unik i sin fokusering på bonderörelserna är Jeffrey Paige: Agrarian revolution.

anpassningsvilliga inhemska överklassen äga på samma villkor; syftet var här främst politisk kontroll av silvret. I Östeuropa och på Irland gjorde spannmålsexportörer bönderna till livegna på haciendor på villkor som påminde om de sydamerikanska. Längs den karibiska kusten, från Bahia till Potomac, etablerade europeiska köpmän plantager för tropiska exportgrödor och satte afrikanska slavar att arbeta där. I norra Indien bestämde det brittiska Ostindiska Kompaniet att de inhemska skatteindivarna skulle betraktas som ägare av den jord de hade beskattat och att de tidigare självägande bönderna skulle bli deras arrendatorer. I Algeriet, i Sydafrika och i Kenya etablerade europeiska bosättare storjordbruk medan de jagade bort de tidigare bönderna med statsunderstött våld varefter de lät dem komma tillbaka som lantarbetare. På så sätt mobiliserades systemperiferin för att producera billiga grödor åt centrum.

I hela systemperiferin, oavsett om jordbruket organiserades som storgods eller inte, var den juridiska och ideologiska täckmanteln för våldet att införa romersk äganderätt, eller med andra ord att avskaffa den traditionella sedvanerätten och tvinga den som ville bli betraktad som ägare att skriva sitt namn i ett fastighetsregister. Detta resulterade nämligen ofta i att stadsintressen eller t.o.m. kolonialisterna själva hann före och formellt sett tog över som ägare.

Böndernas omedelbara reaktion på detta har redan beskrivits i avsnittet Bönder mot den koloniala staten i Kapitel 4. Dessa omedelbara reaktioner blev alla ganska resultatlösa (bortsett naturligtvis från att alla uppror leder till att överheten tar det försiktiga). Egentligen var det bara i två av dessa zoner de direkta producenterna nådde något avgörande resultat före artonhundratalets slut, i de karibiska plantagerna där den haitiska revolutionen ledde till att slaveriet ersattes av lönearbete under artonhundratalet, och på de östeuropeiska spannmålgodsens där bönderna fick rätt att lösa ut mindre delar av sina gårdar och sin egen personliga frihet för pengar i den mån de hade några. I båda fallen bidrog det starkt att tvångsarbete är ineffektivt och oerhört känsligt för vardagsmotstånd; orsaken till att det användes var egentligen bara ofullkomligheter i marknadssystemet. Så snart staten garanterade den ojämna egendomsfördelningen tillräckligt effektivt och hindrade bönderna att gå på skogen var det lönsammare med lönearbete, alternativt småjordbruk som exploaterades genom livsmedelshandelns mellanhänder.

Men från nittonhundratalets början ökade trycket på storgodssystemet. Det hänger delvis ihop med det allt effektivare motståndet mot det direkta europeiska styret över världen — se kapitel 6, avsnittet Antikoloniala rörelser — och med ett effektivare folkrörelsesystem i allmänhet. Storgodssystemet var en del av kolonialsystemet och angreps tillsammans med detta. Med ganska stor framgång, under en tid.

Men det hänger också delvis ihop med att storgodssystemet på många håll hade svårt att anpassa sig till nedgången för 1870-talets matregim och uppkomsten av Bretton Woodssystemet. Jordägarna måste, för att förbli konkurrenskraftiga, avstå från sin beskyddande patronroll och bli renodlade kapitalister, vilket provocerade de direkta producenterna till militant försvar av sitt existensminimum.

Pionjären här som i så många andra fall i folkrörelsehistorien var irländarna. Irlands jord ägdes av engelska godsägare som oftast bodde i London och arrenderades av irländska bönder. När matpriserna sjönk på 1870-talet på grund av den amerikanska

importen låg arrendena kvar på den tidigare höga nivån. De som organiserade böndernas missnöje till en nationell rörelse var de irländska nationalisterna i Irish Republican Brotherhood. De hade tidigare varit en stadsföreteelse, men såg nu möjligheten att vinna en massbas i kampen mot det engelska styret. Tillsammans med lokala bondemobiliseringar och med några parlamentariker bildade de Irish Land League med syfte att sänka arrendena och om möjligt ta över jorden själva [24].

Kampmetoden var främst motstånd mot avhysningar av bönder som låg efter med arrendet. Det var en populär kampform som involverade hela bygden och ofta var framgångsrik. Bönder som tog avhysta bönders plats lades under offentligt bann — ingen talade eller handlade med dem — och det var när den kampformen utsträcktes till godsägarnas ställföreträdare på platsen som språket begåvades med ett nytt ord, bojkott, uppkallat efter godsförvaltaren John Boycott i County Mayo. En annan metod var att använda varje tänkbart trick — vägspärrar, stämningsansökningar och återockupation av tömda gårdar — för att göra indrivningen av arrendena besvärliga för godsägarna. Det senare blev alltmer en huvudstrategi. Rörelsen integrerades av medelklassens nationalisterna och var så stark att den kunde välja majoriteten av Irlands parlamentsledamöter och dominera både lokalpolitik och lokala domstolar, och efter några år tvingades den brittiska staten införa en arrendelagstiftning och börja lösa ut godsägare och sälja deras jord till irländarna till förmånliga priser.

Den irländska bonderörelsen fick stor betydelse på Irland, men det var den mexikanska bonderörelsen som först gjorde inbrytningar i den globala hegemonin. Det var den mexikanska bonderörelsen som tillsammans med den indiska och den kinesiska etablerade jordreform på den globala dagordningen [25].

Detta trots att bonderörelsen i Mexico var en ganska lokal företeelse som knappt gick utanför delstaten Morelos' gränser.

Morelos hör till Mexicos tätbefolkade högslätt. Där hade sockerplantager börjat etablera sig i slutet av artonhundratalet, beskyddade av Díaz' utvecklingsdespotiska regim (se kapitel 6, avsnittet Efterkoloniala nationella rörelser). Byarna hade försökt försvara sig på juridisk väg och inte alltid varit helt lottlösa, trots ett korrumpert rättsväsen. Men år 1909 ändrade plantageägarna taktik. Dittills hade de förlitat sig på mutade domare. Men nu var det inte nog: de hade investerat i dyr utrustning som krävde ökad försäljning för att bära sig. Därför tog de med stöd av Díaz direkt kontroll över delstatsregeringen

24. Paul Bew: *Land and the national question in Ireland 1858-1882*, Gill and Macmillan 1978, Samuel Clark & James S. Donnelly (ed): *Irish peasants — Violence and political unrest 1780-1914*, The University of Wisconsin Press 1983 och F.S.L. Lyons: *Ireland since the famine*, Fontana 1971. Det förefaller vara en enorm brist på böcker om detta, trots ämnets betydelse.

25. John Womack: *Zapata and the Mexican revolution*, Alfred A Knopf 1969, är fortfarande den bok som citeras av alla som skriver om den mexikanska revolutionen och dess bonderörelse. Den slutar 1920; för den tid som kommer därefter finns Dana Markiewicz: *The Mexican revolution and the limits of agrarian reform*, Lynne Rienner 1993, Gerardo Otero: *Agrarian reform in Mexico*, i William Thiesenhausen (ed): *Searching for agrarian reform in Latin America*, Unwin Hyman 1989, och *The new agrarian movement in Mexico 1979-1990*, University of London 1990. John P. Powelson & Richard Stock: *The peasant betrayed* innehåller ett kapitel om Mexico. Och Ann L. Craig: *The first agraristas*, University of California Press 1983 beskriver byar som inte tog del i den zapatistiska rörelsen.

och lagstiftade om att byarnas mark helt simpelt skulle övertas av plantagerna.

Byarna försökte försvara sig genom hänvändelser till centralregeringen, men utan framgång. Det som fick dem att våga gå längre var ett exempel på folkrörelseras samtidighet: när stadsmedelklassens demokrätirörelse blåste till uppror i norr i november 1910 tog bönderna i byn Anenecuilco chansen och invaderade en nyligen stulen åkerlapp och började så majs.

Myndigheterna låg lågt eftersom demokratiupprорот i norr såg ut att sprida sig. Och två andra byar, Villa de Ayala och Noyotepec, anslöt sig till Anenecuilco och bildade en gemensam stridskassa. Ordförande för sammanslutningen var Anenecuilcos kommunalordförande Emiliano Zapata.

Det kanske passar här att definiera uttrycket "bönder". Bönderna själva kallade sig campesinos, dvs landsbygdsbor. Det var byarna som agerade, kollektivt, precis som i världsmarknadssystemets barndom. Det bimodala systemet hade inte givit utrymme för särskilt stor skiktning bland bönderna; alla identifierade sig med bykollektivet oavsett vad de levde av [26].

Framgången, både för den lilla bonderörelsen och för demokrätirörelsen i norr, lockade till större projekt. På fastlagssöndagens marknad nästa år i den lilla staden Cuautla utropade Zapata tillsammans med den lokala skolläraren revolution och anslutning till demokrätirörelsen. Målet var jordreform i hela Morelos.

Det mexikanska etablissemanget skyndade sig nu att kooptera demokrätirörelsen, utsåg dess ledare Francisco Madero till president och skickade ut en armé till Morelos för att ta itu med bonderörelsen. Det visade sig inte så lätt.

Ty med sina skövlingar, bybränningar, massakrer och massdeportationer gav den ockuperande armén byborna inget val. För att inte bli mördade måste de gå på skogen. Och på skogen måste de organisera sig för att slåss. På det sättet föddes den zapatistiska bondearmé som skulle visa sig vara minst lika duktiga militärer som militärerna.

Men bönderna organiserade sig också politiskt. De formulerade sitt program, Ayalaplånen [27], som de spred över hela landet. God hjälp hade de av pressen som

26. Så var t.ex. Emiliano Zapata hästuppfödare medan hans bror Eufemio var frukthandlare; andra som blev ledande i bondeupprорот var lärare, kalkbruksarbetare och anställda lantarbetare. Bilden bekräftas i en undersökning av bonderörelsen i Peru på 60-talet: det var vandringsarbetarna, dvs folk som genom tillfälliga eller upprepade erfarenheter av stadsliv och/eller arbetarrörelseorganisering som var de mest aktiva i bonderörelsen (Gavin Smith: *Livelihood and resistance — peasants and the politics of land in Peru*, University of California Press 1989).

27. Ayalaplånen, uppkallad efter det distrikt i Morelos där de tre pionjärbyarna låg, hade 15 punkter. De lydde i sammanfattning: 1. Bakgrund, varför man slåss (Maderos förräderi mot sitt eget program). 2. Uppsägelse av Madero. 3. Överflyttande av förtroendet till nr 2 av maderisterna, Orozco. 4. Morelos har rätt att uttrycka sina egna önskemål. 5. Revolutionen behöver göras ordentligt så att inga gamla Díaz-kreatur finns kvar. 6. All jord m.m. som stulits från byarna ska ges tillbaka. 7. Bönderna har dessutom rätt till mer om de inte kan försörja sig på ovanstående, och detta ska de få. 8. Den Diaz-trogna överklassens egendom ska nationaliseras och ges till bönderna och till social välfärd för dem som inte kan försörja sig. 9. Mönstret från kyrkoexpropriationerna på 1860-talet ska därvid följas. 10. De som inte stöder detta är förrädare mot revolutionen. 11. Revolutionens kostnad ska betalas som anges i Maderos Potosiplånen. 12. Framtida interimspresident ska utses av revolutionärerna gemensamt varpå denne ska utlysa allmänna val. 13. Samma ska ske i varje stat för sig. 14. Nuvarande maktthavare förlåts om de avgår omedelbart. 15. Retorisk slutklåm. Efterhand som det politiska

utmålade dem som ett centrum för all undergrävande verksamhet, vilket ledde till att en ström av revolutionära ungdomar började söka sig från städerna till Morelos' berg. Dessa stadsungdomar — 'sekreterarna' som de kallades — skulle bli till stor hjälp för att sköta bondearméns korrespondens, kommunikation och administration.

I april 1913 bröt det ut ett nytt demokratiskt uppror bland medelklassen i norr, ty under tiden hade Madero mördats och militären tagit makten. Det militära trycket på Morelos lättade och bondearmén kunde gå på offensiven. Medan de s.k. konstitutionalisterna närmade sig Mexico D.F. från norr översvämmande bondearmén centrala Mexico från söder. I augusti 1914 flydde regeringen, och överlämnade makten åt konstitutionalisterna. Bondearmén återvände hem för att genomföra sin jordreform på sitt eget sätt, i enlighet med Ayalaplånen.

Medan Mexico under 1915 styrdes av militära äventyrare eller inte styrdes alls, styrdes Morelos av byarna och deras valda byråd. De tog tillbaka sin stulna jord och delade upp plantagerna mellan sig; en del plantager med tillhörande sockerbruk behölls dock för pengainkomsternas skull. 'Sekreterarna' såg till att de nya gränserna hamnade på fastighetskartor och i register. Allt såg ut att vara frid och fröjd och det bästa av det traditionella bylivets år.

Men i oktober hårdnade konstitutionalisternas grepp. De var ointresserade av jordreform. De ville ha business as usual, och krävde underkastelse. Efter några veckor av underhandlingar med bonderörelsen skickade de in armén i Morelos.

Den ockupationen blev ännu värre än den förra: armén brände byar och deporterade folk ännu mer energiskt än diktaturens armé hade gjort. Bondearmén måste samlas och slåss igen. Efter två år lyckades den driva ut militärerna igen, men då var Morelos ett öde land och en fjärdedel av invånarna var döda.

Den zapatistiska rörelsen hade visat att den kunde genomföra en jordreform i Morelos. Den hade visat att den kunde slå arméer. Men det räckte inte: den kunde inte göra båda samtidigt. För att hålla plundrande soldater borta måste den vara militärt mobiliserad. Men då kunde den inte organisera det civila samhället och inte ens sköta jorden.

Den försökte visserligen. Under 1917 organiserade den något som skulle kunna kallas ett politiskt parti i byarna, vars syfte var att försvara byarna mot militaristiska tendenser hos bondearmén och fostra demokratiskt självstyre bl.a. genom att organisera skolor. Men trycket var hårt, både från fattigdomen och från den osäkra framtiden.

Under 1918 växte insikten att det behövdes allianser utanför Morelos om man skulle nå varaktiga resultat, eller t.o.m. överleva. I början var sådana svåra att nå. Men under 1919 växte konflikterna bland de regerande konstitutionalisterna; en socialreformatorisk falang med bas i delstaten Sonoras kommersiella medelklass trängdes alltmer undan från makten av de traditionella jordägarna, och zapatisternas allianssträvanden började nå resultat.

I april 1920 hotades reformisternas ledare Obregón — som också råkade vara konstitutionalisternas skickligaste general och hade goda förbindelser med yaqui-indianer-

läget skiftade ändrades enskilda punkter och nya lades till. Det kan tilläggas att uttrycket 'plan' är mexikanska för politiskt manifest. Planen kan läsas på <http://www.ilstu.edu/class/hist263/docs/ayala.html>

nas rörelse mot gruvbolagen — med åtal för förräderi och flydde till zapatisterna. Och medan lokala reformister i självförsvar gjorde uppror överallt var det tillsammans med en zapatistisk bondearmé som Obregón gick in i huvudstaden.

Under Obregóns presidenttid 1920-24 var zapatisterna en del av den styrande koalitionen. De fick en del ut av det: Ayalaplanen blev lag och eftersom de kontrollerade jordbruksdepartementet och var mobiliserade lokalt kunde de utnyttja lagen till att utplåna varje rest av sockerplantagerna. Och deras slagord Tierra y libertad blev en nationell symbol. Men de fick också betala för det: till skillnad från när de genomförde sin egen jordreform måste centrala ämbetsmän godkänna varje förändring. Och de blev allt njuiggare ju längre tiden gick.

Skälet till detta var bonderörelsens lokala begränsning. I resten av Mexico var bönderna inte mobiliserade att genomföra någon jordreform som därför gick trögt. När den genomfördes, främst under trettitalet efter ett nytt lokalt uppror i delstaten Michoacán, var det som en paternalistisk gåva från staten. Därför kunde också staten ställa krav, på politiskt och inte minst ekonomiskt stöd. Ty i Mexico uppfanns en mycket effektiv metod att låta bönderna betala för landets avancemang i världsmarknadssystemet, genom dyra inköp och låga försäljningspriser hanterat av statliga monopol [28]. Den metoden skulle med tiden användas i nästan hela världen.

Därför urholkades med tiden bonderörelsens vinster. Från och med andra världskriget satsade de styrande i Mexico på exportjordbruk som gav mer vinster till dem och till staten, även om de emellanåt utlyste smärre jordreformer för att lugna en bonderörelse som aldrig avmobiliserades helt, trots kooperering i paternalistiskt styrda organisationer [29].

Framgången för den mexikanska bonderörelsen kan kanske värderas bäst om man jämför den med dess samtida i Ryssland. Här hade bönderna den mest lysande framgång i att ta sin jord från godsägarna år 1917. Men själva lättheten i uppgiften, och det faktum att de aldrig hade behövt organisera sig mer än på bynivå, gjorde dem till lätta offer när det nya ryska statsborgerskapet behövde resurser för Rysslands världsmarknadskarriär. När de återupprättade storgodssystemet 1929, till den ryska matförsörjningens olycka, och åter gjorde bönderna livegna hade dessa få medel att försvara sig med. Splittrade strejker och motstånd, även våldsamt, mot regeringens lokala hejdukar kunde bara driva igenom mindre eftergifter [30].

Sammankopplingen av motståndet mot den bimodala jordbruksregimen med den antikoloniala rörelsen skedde — förstås — i Indien. Det var i Indien den antikoloniala rörelsen först blev en massrörelse (om man bortser från Irland), och det innebar att engagera bönder i kamp för sina intressen mot kolonialmakten — se kapitel 6, avsnittet Antikoloniala rörelser.

28. Gerardo Otero: Agrarian reforms in Mexico — Capitalism and the state, i William Thiesenhusen: Searching for agrarian reform in Latin America, Unwin Hyman 1989; Neil Harvey: The new agrarian movement in Mexico 1979-1990, University of London 1990; samt Democracy Backgrounder 1.1: Land and liberty in rural Mexico, <http://daisy.uwaterloo.ca/~alopez-o/politics/landliberty.html>

29. Den mexikanska bondeorganisationen CNC bildades på initiativ av Zapatas valde efterträdare Gildardo Magaña. Men vid den tiden hade Magaña föga att göra med bönderna i Morelos; han var general i armén och skulle snart tillträda en post som guvernör i Michoacán.

Rörelse för jordreform mot kolonialvälde var en effektiv kombination. Ty den gjorde det nödvändigt för den globala antikoloniala koalitionen att angripa storgodsssystemet överallt [31].

De indiska bönderna hade fört en försvarsstrid mot den engelska statens jordstöder från första stund: det bönderna sen urminnes tid hade betraktat som by- och häradsallmänningar såg ockupanterna som statlig jord och förbjöd bönderna att utnyttja dess avkastning. Eftersom bönderna var beroende av allmänningarna för virke och annat tvingades de bryta mot förbuden och ibland trotsa ockupanternas militära makt. Detta var en lokalt baserad och osamordnad massrörelse redan på artonhundratalet, decennier innan Gandhi började formulera det som en strategi, som ohörsamhet, och samordna denna nationellt [32].

Dessa rörelser begränsades dock till Indiens bergiga skogsområden. På de tätbefolkade slätterna var det enligt D.N. Dhanagare först på tjugotalet som bönderna började hävda sina intressen kollektivt och organiserat. På gott och ont var det den nationella rörelsen som lärde ut tekniken. Inte i första hand för att dennas aktörer var intresserade av böndernas villkor, utan för att de insåg att de inte skulle vinna mot engelsmännen om de inte engagerade hela folket [33].

Men Indiska Nationalkongressen bestod av folk från städernas medelklass. Det var därför naturligt att de i första hand vände sig till de bönder som var mest lika dem själva: kommersialiserade jordbrukare som fanns ett stycke upp i hierarkin och oftast lät utarmade lantarbetare göra det mesta jobbet åt dem. Fattigbönders och lantarbetares rörelse mot de höga matpriserna efter det första världskriget lämnade dem helt kallsinniga; det var först de sjunkande priserna för de kommersialiserade böndernas produkter under lågkonjunkturen 1929 som fick dem att mer systematiskt försöka tematisera böndernas problem.

Klasstrukturen på den indiska landsbygden var nämligen inte tvådelad — godsägare och bönder — utan grovt sett tredelad. Överst fanns ägarna, oavsett om de var zamindarer, dvs ämbetsmän som engelsmännen hade gett äganderätt till jord som de under tidigare regimer bara varit skatteuppbördsmän för, eller om de var köpmän som tagit jord i beslag som pant för obetalade lån. Därefter kom de som skötte jordbruket med nyttjanderätt mot att de betalade de formella ägarna med pengar eller del i skörden. Underst stod arbetare som inte hade några rättigheter alls. Det kunde också finnas ytterlig-

30. Detta beskrivs i kapitel 6. Bland källlitteraturen kan nämnas Sheila Fitzpatrick: *Stalin's peasants*, Oxford University Press 1994 och Victor Magagna: *Communities of grain*, Cornell University Press 1991.

31. En del författare, exempelvis Eric Wolf, har sett böndernas rörelser som de nationella rörelsernas kärna och drivkraft och kallat nittonhundratalets stora revolutioner för "bondekrig" (Wolf: *Peasant wars of the twentieth century*, Harper & Row 1973). Jag tycker detta är överdrivet, med hänsyn till dessa revolutioners resultat. Men en allians fanns det.

32. Vandana Shiva: *Ecology and the politics of survival*, Sage 1991.

33. D.N.Dhanagare: *Peasant movements in India*, Oxford University Press 1983, Sunil Sen: *Peasant movements in India*, K.P.Bagchi 1982, och A.R.Desai: *Peasant struggles in India*, Oxford University Press 1979 är översikter. Gail Omvedt: *Caste, agrarian relations and agrarian conflicts*, i A.R. Desai: *Agrarian struggles in India after independence*, Oxford University Press 1986 och T.K. Oommen: *Protest and change; studies in social movements*, Sage 1990, beskriver klass-strukturen på landsbygden.

are lager lokalt, t.ex. Bengalens lokala smågodsägare och arrendatorer utan nyttjanderätt, men schemat gäller i stort.

Enligt det indiska språkbruket beskrevs dessa grupper som högkast, lågkast respektive kastlösa (jämför avsnittet om hinduismen i kapitel 3 avsnittet Folkrörelser mot de klassiska imperierna). Varje kast kan beskrivas ungefär som ett skrå med mer eller mindre god intern organisering. Och denna organisering, med sina fördelar och nackdelar, skulle användas av bönderna när de byggde upp sin bonderörelse.

Initiativtagare till bondestrategin inom Nationalkongressen var Gandhi. Ett viktigt skäl till att han i första hand mobiliserade de rikare bönderna var att han inte ville ha någon konflikt med indier, även om de var godsägare på engelsk nåd. Han ville angripa engelsmännen direkt. Och de som hade störst möjlighet att göra detta var självägande skattebetalande bönder som hade något att betala med och följaktligen också att hålla inne. Sådana var de indigoodlare i Champaran i Bihar och de bönder i Kheda i Gujarat vars rörelser Gandhi först organiserade på tiotalet.

Men med denna mobilisering hade Nationalkongressen satt igång en process som de inte kunde kontrollera.

Ohörsamhetskampanjen 1930-32 byggde på de mer välbärgade böndernas förmåga att hålla inne skatter. I delar av Gangesdalen utsträcktes kampanjen också till att vägra betala arrenden. Men kampanjen var uteslutande riktad mot regeringen; år 1932 hade Nationalkongressen nått en överenskommelse om självstyre i provinserna och kampanjen avbröts.

Men vissa av de bönder som dragits in i kampanjen hade inte alls någon lust att låta sig avmobiliseras. För småbrukarna var regeringen inte det enda problemet. För dem var det i första hand arrendena som tryckte. Så de fortsatte sin kampanj med betalningsstrejker, demonstrationer, massmöten och våldsamt motstånd när godsägarna kom för att avhysa betalningsvägrande bönder.

Till stor del skedde detta utifrån lokal organisering. Bönderna i enskilda byar eller härader utnyttjade den samtidighet den nationella rörelsen hade skapat för att hävda sina fackliga krav. Men det förekom också försök att samordna rörelsen.

Främst var det kamma- och reddi-kasterna i Andhra, yadav- och kurmikasterna i Bihar och de radikaliserade medelklassintellektuella som samlats i kommunistpartiet som försökte. I april 1936 samlades de i Kisan Sabha, eller Bondeförbundet, som ställde sig målet att hävda böndernas fackliga krav och på sikt avskaffa godsägarsystemet och ge lågkastbönderna full äganderätt.

Kisan Sabha fick aldrig den organiserande kapacitet de aktiva drömde om. Bonderörelsen var även i fortsättningen lokal, eller omfattade som mest en del av en provins. Den hade också problem att förhålla sig till de hälftenbrukare och jordlösa lantarbetare som stod lägre på den sociala skalan än de småbönder som var Kisan Sabhas ryggrad, vilket dess motståndare ibland kunde rida på. Och den var ojämnt spridd över Indien. Men på den lokala och provinsiella nivån var Kisan Sabha-alliansen ändå tillräckligt effektiv för att under den närmaste generationen skjuta den sociala balansen till småböndernas fördel i hela Indien.

När Kongresspartiet tilläts bilda provinsregeringar 1937 väckte detta förväntningar

bland bönderna, och strejkrörelsen vidgades. Särskilt aktiva tycks man ha varit i Gangesdalen och i synnerhet i Bengalen. Någon gemensam planering förekom inte, utan man agerade lokalt och gruppvis i skydd av rörelsens samtidighet. I Bengalen drev hälftenbrukarna, dvs arrendatorer som betalade med hälften av skörden, en egen mångsidig rörelse i strid mot de bönder som hade besittningsrätt, samtidigt som båda vägrade betala sina respektive jordägare och penningutlånare.

Den 8 augusti 1942 lanserade Kongresspartiet sin "Lämna Indien"-kampanj, och bönderna svarade i mängd. Trots att den engelska polisen snabbt kunde stoppa Kongressledarna bakom galler reste sig bönderna lokalt i United Provinces, Bihar, Bengalen, Maharashtra och Tamilnadu, jagade bort den engelska polisen, blockerade järnvägarna, och organiserade sina egna myndigheter på by- och häradsnivå. Ranga påstår att engelsmännen i vissa områden inte vågade sig tillbaka på flera år. Regeringen lyckades med möda återställa ordningen, men det hade den inte så stor nytta av [34].

Ty när kriget var slut mobiliserade bönderna på nytt. Fortfarande var det mest fråga om lokala betalningsstrejker, men på tre ställen organiserade de regionalt samordnade rörelser. I Bengalen krävde de hälftenbrukande risbönderna nedsättningar i arrendet och vägrade lämna någon del alls av skörden innan kravet hade godtagits. I Malabar i nuvarande Kerala och i det närbelägna Tanjore strejkade arrendatorer och kastlösa lantarbetare var för sig för sina mål men började nu hjälpa varandra. I den del av nuvarande Andhra som kallas Telengana växte bonderörelsen till revolution; den furstestat som kontrollerade område bröt samman och bonderörelsen själv administrerade sina byar under ett halvår innan den nybildade indiska statens armé ryckte in och krossade dem. Under tiden växte rörelsen till något mer än en rörelse av reddi- och kamma-kastiga bönder med brukarrätt; också jordlösa lantarbetare fick del av jorden och kvinnor tog del i den administrativa makten. För att bönderna skulle kunna hävda sin medborgarrätt organiserade de en ambitiös folkbildning. Vissa hävdar att detta var rörelsens svaghet: de välbärgade bönderna blev rädda för lantarbetarnas mobilisering och övergav rörelsen [35].

Efter självständigheten har dock balansen alltmer vägt över till böndernas fördel. Den indiska självständighetsrörelsens beroende av massmobilisering gav bönderna ett stort inflytande över den självständiga statens politik. Olika stadsintressen i politisk kamp mot varandra var tvungna att vädja om stöd från böndernas kastorganisationer och måste då lova fortsatt jordreform för att få detta. Ibland har visserligen processen stannat upp, och bönderna har varit tvungna att tillgripa jordockupationer och skattevägran för att få igång den igen, och utvecklingen har inte gått lika fort överallt. Men från och med åttitalet är bönderna en kraft som på allvar kämpar om hegemonin i Indien [36].

Den indiska bonderörelsen var alltså framgångsrik. Det var också bonderörelsen i den

34. N.G. Ranga: Indian peasants' struggles and achievements, i A.R.Desai: Peasant struggles in India. Men å andra sidan var Ranga ordförande i All-Indian Kisan Sabha och hade skäl att utmåla bonderörelsen som effektivare än den var.

35. Barry Pavier, The Telengana movement, Vikas 1981.

36. Litteraturen om detta är knapp och fixerad vid statens roll. Främst har jag litat till muntlig information från Staffan Lindberg vid Lunds Universitet.

andra jättestaten Kina. Den lyckades nämligen genomföra världens hittills mest radikala jordreform tack vare sin allians med den nationella rörelsen. Bonderörelsens underordnade eller subaltern roll i alliansen skulle dock garantera att jordreformen inte genomfördes till i första hand böndernas fördel utan mer till den kinesiska systemkarriärens — på ett sätt snarlikt det i Mexico kunde staten utnyttja jordreformen till att utforma mekanismer som lät bönderna betala inte bara landets industrialisering utan också stadsbefolkningens konsumtion.

Alliansens handlingar beskrivs i kapitel 6, avsnittet Efterkoloniala nationella rörelser, men historien kan också berättas med bonderörelsen i fokus [37].

Den traditionella kinesiska ordningen hade varit ganska fördelaktig för risbönderna; i kraft av sitt tekniska kunnande hade de nämligen förhandlingsmakt [38]. Men artonhundratalet med dess upplösning av den traditionella ordningen hade varit en tid av socialt sjunkande för de flesta på landet menar Moise. Och nittonhundratalet blev ännu värre. Istället för en beskattande regim fick de nu sinsemellan krigande arméer att försörja; de s.k. krigsherrar som gemensamt vanstyrde Kina mellan 1912 och 1927 var tvungna att plundra sina provinser för att inte bli utslagna av sina rivaler. Ur stånd att betala alla pålagor var bönderna tvungna att överlåta sin jord till olika potentater — godsägare, penningutlånare etc — som hade goda relationer till politiska och militära makthavare, mot att de fick stanna kvar och arbeta mot del i skörden.

De kinesiska böndernas traditionella konfliktorganisering var s.k. hemliga sällskap — se kapitel 3. Sällskapen organiserade ömsesidig hjälp, smugglade salt och var vid tider av påfrestningar rekryteringsgrund för bondeuppror. Det var ett hemligt sällskap som startade upproret mot mongolregimen på trettonhundratalet (se kapitel 3), och traditionen kan följas åtminstone tillbaka till tvåhundratalet. I början av nittonhundratalet var de viktigaste sällskapen i södra Kina de Äldre Brödernas Sällskap eller Gelaohui, och de s.k. Triadena, De Tre Harmoniernas Sällskap eller Sanhehui, medan det i norr var Himmelens och Jordens sällskap eller Tiandihui, med anor tillbaka till Vita Lotusen, se Kapitel 4. Sällskapen fungerade mer som nätverk än som hierarkiska organisationer; de var därför svåra att krossa men också svåra att samla till större projekt [39].

Kejsardömets fall år 1911 hade varit omöjligt om inte de republikanska kretsarna hade haft goda kontakter med sådana sällskap; Sun Yatsen och hans närmaste medarbetare var medlemmar i flera stycken och resningar arrangerade av sällskapen ackompanjerade republikanernas formella maktövertagande i storstäderna. Under trycket från den ekonomiska exploateringen och de militära trakasserierna i krigsherrarnas Kina togs dessa sällskap i bruk för uppror på nytt enligt den gamla parollen “angrip de rika, skydda de fattiga”.

37. Jean Chesneaux: Peasant revolts in China 1840-1949, Thames and Hudson 1973 Perioden efter 1949 beskrivs — tyvärr med tonvikt på statens handlingar — av Edwin E Moise: Land reform in China and north Vietnam, The University of North Carolina Press 1983

38. Ravi Arvind Palat: Historical transformations in agrarian systems based on wet-rice cultivation, i Philip McMichael: Food and agrarian orders in the world-economy, Praeger 1995.

39. Jean Chesneaux (ed): Popular movements and secret societies in China 1840-1950, Stanford University Press 1972.

Dessa hemliga sällskaps starka sida var legitimiteten. Deras svaga sida var bristen på mobiliserbara resurser. Uppror styrda av hemliga sällskap kunde göra de kinesiska provinserna svårstyrda och svårbeskattade. Men de kunde inte etablera sin egen ordning gentemot krigsherrarnas arméer. För att lyckas med detta måste bönderna ta i anspråk modernare vapen i form av slagkraftigare organisering och effektivare språk — för att mobilisera nog med stöd måste de sätta målet att pånyttföda Kina. Sådana verktyg fick de låna av den radikala nationella rörelse som samlades i kommunistpartiet — men bara på vissa villkor.

Det kinesiska kommunistpartiet hade sin bakgrund i en studentrörelse för nationell pånyttfödelse som hade nått stort inflytande omkring 1920. År 1924 hade det bjudits in av trängda köpmannakretsar i Shanghai att delta i en nationalistisk motregim som kunde ena Kina och hävda kinesiska intressen på världsmarknaden. Trogna den kommunistiska modellen var de flesta av dess medlemmar intresserade av vad som hände i städerna och industrin. Men de flesta av dess medlemmar hade också sitt ursprung på landet, och hos en del av dem tog solidariteten mot ursprunget överhanden över ideologin; de utnyttjade regeringspartirollen till att organisera bondeföreningar i motregimens basområde Guangdong-Guangxi och upprätta en skola för bondeorganisatörer. Samtidigt fick kommunister en viss ställning i den armé som utrustades för att erövra resten av Kina.

Erövringsståget satte igång 1926. Eftersom det representerade ett slut på krigsherrarnas valde möttes det med enorm entusiasm av bönderna, som bildade organisationer efter mönster av dem i Guangdong. Dessa organisationer tog över makten på landsbygden, de sänkte arrenden och räntor, de organiserade kooperativ, de avskaffade patriarkala lagar och grundade skolor. I början av 1927 beräknades de tillsammans ha ca 10 miljoner medlemmar. Samtidigt organiserade de hemliga sällskapen böndernas självförsvar mot plundrande soldater i periferin där sådant var möjligt att göra.

Men denna rörelse, och den allt livligare arbetarrörelsen i städerna, skrämde köpmännen. I april 1927 utnyttjade de sitt militära övertag till att slå ned båda och införa militärdiktatur.

De var inte starka nog dock för att kontrollera hela landsbygden. I åtta utkantsområden kunde bonderörelsen överleva tills vidare. Det var ofta just de områden där de hemliga sällskapen var starka, och det nya samarbetet mellan bonderörelse och nationell rörelse underlättades åtskilligt av en gemensam bakgrund i hemliga sällskap. Så var t.ex. de blivande kommunistgeneralerna Zhu De och He Long framträdande medlemmar i Gelaohui, och det sades om He Long att han kunde kommendera fram hela arméer bara genom att rekvirera från dem [40].

Historien om hur bonderörelse och nationell rörelse gemensamt överlevde och genomförde jordreformer i dessa utkantsområden och i de områden de kontrollerade i de japanska ockupanternas rygg under andra världskriget berättas i kapitel 6, avsnittet Efterkoloniala nationella rörelser. Här ska jag bara beröra hur skeendet och reformernas karaktär påverkades av att det var den nationella rörelsen och inte bonderörelsen som hade hegemonin under tiden.

Under den första tiden, fram till dess att upprorsbaserna i söder krossades 1933, och återigen i basen i nordväst fram till kriget mot Japan, hade bonderörelsen en ganska stark ställning. Det var den nationella rörelsen som var flyktning i behov av skydd. Alltså kunde bonderörelsen i hög grad diktera formen för jordreform och kommunistpartiet hade bara att anpassa sig. Det innebar att godsägare och rika bönder som hade ådragit sig allmänt missnöje helt enkelt exproprierades och att deras jord delades ut till övriga bönder [41].

Under kriget mot Japan stärktes den nationella rörelsens förhandlingsställning. I kampen mot ockupanten måste också godsägare dras med, varför jordreformer inte kunde komma i fråga. Bönderna var bara alltför glada över att få hjälp att skydda sin jord mot japanska terrorattacker och kunde inte ifrågasätta en sådan politik.

Å andra sidan stärktes böndernas kulturella hegemoni och självförtroende. Det var bönderna som var kärnan i motståndet. De intellektuella stadsbor som dominerade kommunistpartiet utmanades och tvingades leva på bönders vis, inte minst för att Mao och andra veteraner från tjugotolets rörelseallians här ställde sig på böndernas sida.

När japanerna hade besegrats tog bonderörelsen därför initiativet igen. Nu angreps godsägare och rikebönder, ibland handgripligt, och deras jord och andra tillgångar delades upp. Kommunistpartiet försökte så gott det gick bromsa rörelsen men måste i princip visa god min för att inte förlora förtroendet.

Efter 1949, då kommunisterna kunde bilda regering, försvagades bonderörelsens relativa vikt igen. Kommunisterna hade nu behov av de rika böndernas stöd för industrialisering av landet, och i de områden som bonderörelsen inte fått grepp om dessförinnan — de mest tätbefolkade jordbruksbygderna — gick jordreformen mycket trögt.

Ändå gjorde bonderörelsen små framsteg i början av femtitalet. Mycket jord kom de fattigare bönderna till del så småningom, och de bildade kooperativ för att utnyttja resurserna effektivare. Men detta var inte tillräckligt för staten, som behövde böndernas resurser för sitt eget projekt — att avancera i världsmarknadssystemet. År 1955 slog staten till. Istället för lokalt utformade kooperativ i böndernas egen regi införde den kollektivjordbruk inordnade i en statlig ekonomisk hierarki. Detta var så mycket lättare som det inte fanns någon organisering utöver byn som satte böndernas intressen främst, utan bönderna var tvungna att lita till kommunistpartiet och dess nationella hänsyn. Modellen var inte så olik den som den mexikanska staten hade uppfunnit: genom att sälja dyrt till kollektiven och köpa billigt kunde staten lägga beslag på böndernas överskott och investera det i industrier.

Detta betyder förstås inte att den kinesiska bonderörelsen var maktlös och dess framgångar var värdelösa. Inte alls. Kollektiviseringen genomfördes inte med våld som i Ryssland utan i stort med böndernas samtycke — det kinesiska kommunistpartiet var inte bara ett organ för statsborgerskapet utan också bönderna hade stor in-teckning i det. Och efter 1970 minskade statens kontroll successivt som en följd av kulturrevolutionen, även om det främst var en ny lokal överklass med goda förbindelser med parti och stat som kunde dra den största nyttan av detta. Den breda bonderörelsens mycket djupa

41. Jordreformen behandlas (förutom av Chesneaux och av Mark Selden: *The political economy of Chinese socialism*, M.E.Sharpe 1988

inblandning i den nationella rörelsen garanterade också att den nationella självhävdelsen gentemot världsmarknadscentrum bestod, till fördel för en bred majoritet och inte bara för statsfunktionärer och den nya överklassen [42].

De mexikanska, indiska och kinesiska bonderörelserna bildade under perioden 1945-1975 ett föredöme för bonderörelser över hela världen. Över hela världsmarknadspärioden gick bonderörelser till storm mot jordägare under parollerna "jorden till brukaren", och utgjorde därvid den folkliga basen för nittonhundratalets sydamerikanska rörelser. Men som Jeffery Paige har pekat på har olikheter i jordägarnas exploatering av bönderna resulterat i olikheter i formen för bonderörelsernas strategier och mål [43].

Då förhållandena mellan godsägare och bönder har varit svagt monetariserade och byggt på tvångsarbete, och då godsägarna inte har haft mycket andra tillgångar än jorden, har bonderörelserna främst kämpat för delning av godsen. Sådana förhållanden har exempelvis rått i större delen av Latinamerika.

Det latinamerikanska storgods-systemet hade svårt att producera tillräckligt med mat till den växande stadsbefolkningen vilket tvingade dessa att använda sin knappa valuta att köpa mat på världsmarknaden. Under trettitalets lågkonjunktur försvann också marknaderna för det exportjordbruk som fanns. Jordägarna försvagades därför ekonomiskt och politiskt, och det fanns förutsättningar för en allians mellan stadsmedelklassen och bönderna liksom i Mexico [44].

I Sydamerika blev dock aldrig bonderörelserna lika politiskt starka som i Mexico — kanske med undantag för Bolivia där statens kontroll var svag. Stadsmedelklassen kunde alltid utnyttja lokala bondemobiliseringar, koptera dessa och utnyttja dem som påtryckningar mot de traditionella jordägarna för att antingen tvinga dessa att modernisera och skapa starka exportenheter, eller också dela deras jord och skapa kommersialiserade familjejordbruk. I Peru blev bönderna exempelvis klämda mellan statsstyrda kooperativ och den lokala medelklassen organiserad i Sendero Luminoso, och hade små möjligheter att agera på egen hand [45].

I Sydamerika dröjde nämligen böndernas mobiliseringar tills Bretton Woods-politiken var fast etablerad på femtitalet och erbjöd kapitalstarka exportjordbruk och effektiva familjejordbruk en plats i den globala matregimen. Därför dröjde det inte heller länge innan stadsborgerskapet övergav alliansen med bönderna och satsade på exportjordbruket.

42. Hur Kinas bönder på ett försynt och helt oorganiserat sätt kringgick den statliga kontrollen och stegvis bröt upp den har beskrivits av K.X. Chou: *How farmers changed China*, Westview Press 1996. Enligt Chou är det böndernas befrielse från byråkratisk kontroll och utsugning som är hemligheten bakom Kinas snabba ekonomiska tillväxt.

43. Jeffery M. Paige: *Agrarian revolution*, The Free Press 1975

44. Alain de Janvry: *The agrarian question and reformism in Latin America*, Johns Hopkins University Press 1981, är ett standardverk om förutsättningarna. Bonderörelser finns beskrivna i Jeffery Paige: *Agrarian revolution*; Howard Handelman: *The politics of agrarian change in Asia and Latin America*; och Gavin Smith: *Livelihood and resistance — peasants and the politics of land in Peru*.

45. Detta hävdar i alla fall Linda Seligman: *Between reform and revolution — political struggles in the Andes 1969-1991*. Sendero Luminoso bestod av den "nya" universitetsutbildade medelklassen på landet, som till en början framgångsrikt erbjöd bönderna ett ledarskap som gick på tvärs mot både statens och marknadens. Men bönderna hade sina egna intressen som gick på tvärs även mot medelklassens, vilket dessa förstås inte accepterade, och det dröjde inte länge förrän Sendero Luminoso riktade det mesta av sin terror mot bönderna.

Det är först med indianrörelsernas uppkomst i slutet av åttiotalet som Sydamerikas bönder har fått ett nytt verktyg att hävda sig med (se kapitel 6 och 8).

Böndernas mobiliseringar fick också sin impuls från denna konjunktur, säger Paige och Handelman. Det var monetariseringen, marknaden och stadsmedelklassens reformer som gav möjligheterna. I Bolivia startades bonderörelsen av kommersiella bönder i Cochabamba när de lokala jordägarna struntade i regeringens nya lag mot tvångsarbete. I Peru startades den av bönderna runt gruvan i Cerro de Pasco som utgjorde en marknad för böndernas produkter samtidigt som den hade stulit jord, och av de kommersiella kaffeodlande arrendatorerna i La Convenciónsdalen. Från dessa spred sig rörelsen ojämnt; bönder gjorde lokala invasionsaktioner mot haciendor som hade lagt beslag på jord bönderna betraktade som sin. Ledande i aktionerna var bönder med fackliga erfarenheter från städerna.

Metoderna var överallt desamma som i Morelos. Bönderna i en by samlades i gryningen, gärna med musik, fanor och vapen. Gemensamt tågade man iväg till jord man ansåg byn ha lagfart på men som ett gods hade stulit någon gång under århundradena. På marken ifråga byggde man upp ett staket och gärna ett litet hus, samt släppte ut djur eller planterade majs. Sen väntade man på en reaktion [46]. Om reaktionen blev våldsam drog man sig i regel tillbaka. Men under perioden fram till 1972 kunde många lokala bonderörelser samtidigt ofta pressa godsägarintressena på defensiven.

Då förhållandena har byggt på s.k. hälftenbruk, dvs att bönderna har arrenderat jord och betalat med en del av skörden, har bönderna gärna medverkat i rörelser som strävat efter statlig makt. Paige förklarar detta med att ekonomiska och sociala avtalsvillkor varit viktigare för dem än den formella äganderätten då de inte varit bundna till en by utan arbetat på entreprenad där tillfälle erbjödits. Exempel kan vara Vietnam, Västbengalen, Filippinerna och Kina.

I klartext betyder det att de har handlat efter principer som liknat arbetares fackliga organisationer. Risbönderna i Mekongdeltat i Vietnam är typiska. Här var det den fackliga rörelsen mot stadsboende godsägare som var kärnan i både Vietminh och FNL. Medan Vietminh hade satt ett maximum för arrendena satte Diem, den sydvietnamesiske diktatorn, ett minimum samtidigt som sydvietnamesiska staten etablerade sig som landets största jordägare med den jord den konfiskerade från de franskägda plantagera [47].

Risbönderna norr om Manila är ett mer tvetydigt fall. När de paternalistiska banden mellan godsägare och jordbruksarbetande började ersättas av rent kommersiella efter första världskriget bildade bönderna fackföreningar som ställde enkla ekonomiska krav som att godsägarna skulle betala för verktygen eller att den andel av skörden som gick till bönderna skulle öka. När japanerna ockuperade Filippinerna under kriget använde bönderna sina fackliga organisationer för att värna sig mot övergrepp och hade snart växt

46. Eric Hobsbawm: Peasant land occupations, i Past and Present 62, 1974.

47. Vietnam är Paiges exempel på hälftenbonderörelser. Se vidare Gabriel Kolko: Anatomy of a war, Allen & Unwin 1986 eller kapitel 6, avsnittet Antikoloniala rörelser.

ut till en gerillaarmé på flera tusen personer [48].

Efter kriget begärde bönderna inte bättre än att få återgå till sina näringar, men myndigheternas och godsägarnas förföljelser av dem som deltagit i gerillaarmén fick snart dessa att ta till vapen igen. Under åren 1947 till 1951 förde staten och bönderna krig mot varandra, huvudsakligen för att Luzons godsägare var rädda för fackföreningarnas starka organisation. Efter några år anslöt sig vänsterpartier från städerna till rörelsen, men då hade bönderna redan börjat dra sig ur, lockade av en mer kompromissvillig ny regering som begränsade våldet och tillgodosåg de fackliga kraven. Kerkvliet visar hur bönderna stod helt främmande för stadsvänsterns regeringsmagnsstrategi, men han visar också hur lätt de hade att tala med varandra — hur deras språk överensstämde — så länge de diskuterade fackliga frågor och omedelbara behov.

Då godsägare har haft gott om pengar har det varit lätt att ta över deras jord — de har nämligen då satsat på andra verksamheter istället, t.ex. banker, utsäden eller grossistverksamhet — och bonderörelserna har snabbt tvingats fokusera på Kooperation och statlig jordbrukarvänlig politik. Exempel kan t.ex. vara delar av Indien.

Oavsett variationen i strategi lyckades bönderna ytterst sällan upprepa zapatisternas bedrift och göra inbrytningar i hegemonin lokalt. Nästan alltid underordnade de sig nationella rörelser eller andra reformrörelser med ursprung i städerna. Paige, Barraclough och andra drar därför slutsatsen att det är omöjligt för syd-bönder att organisera en egen rörelse med någon styrka.

Och alla exemplen kan tyda på att det är svårt.

Men oavsett variationen i strategi, och oavsett om rörelserna lyckades organisera sig regionalt och nationellt eller bara tog sig uttryck i lokala jordockupationer och strejker i marginalen, var böndernas rörelser ändå delvis framgångsrika. Rörelsealliansen mellan nationella rörelser och bonderörelser fungerade: den slog hårt mot de godsägare som hade varit nära förbundna med kolonialmakterna, och mycket av deras jord delades.

Upp till 15-40 procent av bönderna har på detta sätt dragit fördel av jordreformer i länder där dessa har ägt rum — i Mexico, Kina, Vietnam och Sydkorea ligger siffran runt 70 procent [49]. Men många förblev jordlösa. Många tvingades till storstadsslum som ett underproletariat — och även de som drog fördel av reformerna fick betala för dem.

För efter en första period av eftergivenhet började de globala makthavarna formulera en motstrategi som lanserades globalt på FNs jordreformkonferens i Ottawa 1966. Den byggde på tre principer, som sedan har kopierats för att slå mot andra folkrörelser, t.ex. miljörörelsen, se kapitel 9.

Den ena principen var att förklara att jordreformen i första hand var av teknisk natur. Kärnfrågan var inte social rättvisa eller livsmedelssäkerhet för bönderna utan, med en upprepning av trettitalets krispolitik, maximal livsmedelsproduktion för världsmark-

48. Benedict Kerkvliet: *The Huk rebellion*, University of California Press 1977.

49. Rehman Sobhan: *Agrarian reform and social transformation*, Zed 1993. Andra böcker som säger ungefär samma sak är John P. Powelson & Richard Stock: *The peasant betrayed*, Lincoln Institute 1987, Demetrios Christodoulou: *The unpromised land*, Zed 1990 och Howard Handelman (ed): *The politics of agrarian change in Asia and Latin America*, Indiana University Press 1981.

naden. Detta förklarade man krävde ny jordbruksteknik baserad på hög tillgång på vatten, gödning och pesticider samt nya utsädesvarieteter; givetvis hade få bönder råd med detta varför man bara kunde satsa på de rika som göddes med statligt och internationellt bistånd.

Teknifieringen av jordreformfrågan var en uppfinning av det mexikanska borgerskapet — när bönderna hade tagit hand om större delen av jorden måste exportborgerskapet hitta mer kapitalintensiva sätt att utnyttja den jord det hade kvar. Det var i Mexico den “gröna revolutionen” lanserades som ett av sätten att tämja bonderörelsen i början av fyrtitalet [50].

Den andra principen, som användes över hela världen, var även den en mexikansk uppfinning — statliga monopol på försäljning till och upphandling från bönderna, för att utnyttja böndernas överskott till industrialisering och stadsboprivilegier. Ibland då satsningen på världsmarknadskarriär var särskilt ambitiös kombinerades detta med statsövervakade kooperativ för att stärka kontrollen. Inköspriserna hölls låga, med hjälp av ett massivt utbud av subventionerade jordbruksprodukter från Nord.

Den tredje principen var att kooperera valda delar av bonderörelserna i en global praktik utan gräns.

Och när efterkrigstidens Kondratiev A-fas föll i mitten av sjuttitalet, och med den Bretton Woods-modellen för jordbruk, tvingades jordbrukarna till nya mobiliseringsmodeller. Ty de var fortfarande placerade i periferiernas periferi, i de länkar som utsattes för mest konkurrens på en alltmer kommersialiserad marknad [51].

Framtida bonderörelser

Det fanns åtskilliga svagheter i Bretton Woods-modellen, sett från jordbrukarsynpunkt. Och de snarast förvärrades av den modell som avlöste: en allt friare marknad (om än ojämnt genomförd).

I systemcentrum behölls subventionerna, vilket gjorde möjlig en aggressiv dumpning av billig mat över periferiländer där subventioner hade förbjudits som en del av programmen efter skuldskrisen. De flesta vinsterna från subventionerna i centrum gick emellertid till jordprisökning och därmed indirekt till diverse finansinstitutioner [52].

I både centrum och periferier integrerade transnationella företag allt fler länkar av matens varukedjor. Det var inte möjligt att hålla maten utanför marknaden när de största värdena i den hanterades av transnationella företag i form av insatsvaror och raffinerade matprodukter som köptes och såldes över hela världen. Och som alltid i världsmarknadssystemet realiserar vinsterna i de mest monopoliserade länkarna.

Kapitalet lär sig också alltmer att integrera maten i sin industriella produktion. En

50. Vandana Shiva: *The violence of the green revolution*, Zed 1991

51. Philip McMichael: *Rethinking globalization: The agrarian question revisited*, i *Review of International Political Economy* 4:4, 1997, David Goodman: *Some recent tendencies in the industrial reorganization of the agri-food system*, och Harriet Friedmann: *Changes in the international division of labor: agri-food complexes and export agriculture*; i William Friedland et al (ed): *Towards a new political economy of agriculture*, Westview Press 1992; samt David Goodman & Michael Redclift: *Refashioning nature*, Routledge 1991.

52. Göran Djurberg: *Gods och gårdar*, Arkiv 1994.

del organiska substanser som fett och socker är helt borta från jordbrukarkontroll och inordnad i en industriell disciplin. Med bioteknikens utveckling kommer detta att gälla alltfler produkter. Andra produkter blir så beroende av industriellt framställda utsäden, gödningsmedel och pesticider att jordbrukarna snarare kan ses som underleverantörer än som självständiga producenter.

Underordningsprocessen verkar alltså vara ett huvudtema för jordbrukare efter Bretton Woods-modellens död. Det verkar ha börjat i Indien, som ett svar på den gröna revolutionen i Punjab [53].

Liksom i Europa hundra år tidigare gick de indiska bönder som till sist hade fått sitt ägarskap till jorden säkrat till marknaden – bara för att upptäcka att det inte var lätt att drag sig tillbaka när det inte längre var lönsamt att vara där. För de metoder som den gröna revolutionen introducerade kan ha varit lönsamma i början, men de krävde höga utgifter och skuldsättning. Och när utbudet av mat ökade på världsmarknaden sjönk priserna enligt lagen om utbud och efterfrågan.

När matpriserna sjönk medan kemikalier och gödning blev dyrare blev bönder insolventa; en tredjedel ruinerades mellan 1970 och 1980 enligt Shiva. Under tiden hade byarnas allmänningar delats upp under kommersialiseringseuforin; konsekvensen av detta blev ett etiskt vacuum där våld och sprit spreds. Som motreaktion organiserade bönderna en sikhisk väckelse med fackliga drag – lite som de danska bönderna hundra år tidigare. Kampformerna var blockader mot myndigheter och banker, och den sikhiska bonderörelsen började samarbeta med bonderörelser över hela norra Indien. Bland annat försökte de få kontroll över den allt viktigare konstbevattningen som användes av regeringen som ett sätt att härska genom att söndra.

Dessa rörelser samlades i en nordindisk bondekommitté 1982. Som ett första steg planerades ett embargo på spannmål i Punjab 1984; Punjab är Indiens spannmålsbod och en strejk skulle slå hårt mot den urbana medelklassen. Aktionen började väl, bojkotten kombinerades med massmöten och en ockupation av delstatens huvudstad Chandigarh.

Men den slutade i katastrof. Regeringen bombade det viktigaste sikhtemplet och dödade de viktigaste sikhledarna. Rörelsen i Punjab kanaliserades in i religiös fundamentalism. Och det religiösa kortet visade sig effektivt; i fortsättningen skulle hindufundamentalism och massakrer på religiösa minoriteter vara regeringens och stadsmedelklassens bästa vapen mot bonderörelsemobiliseringar.

Men alltmer marknadsrelaterade mobiliseringar kom igång även i andra delar av världen. Ty de medan världsmarknadssystemets eliter möttes för att besluta om vilka regler som skulle efterträda Bretton Woods-reglerna tvingades också de jordbrukare som klämdes av dessa regler att samla sig om ett program.

Det fanns flera mobiliseringstrådar som ledde fram till ett sådant program.

53. Modern indisk bonderörelse har beskrivits i A.R. Desai: *Agrarian struggles in India after independence*, Oxford University Press 1986 och i Tom Brass: *The new farmer's movement in India*, Frank Cass 1995.

Intressantast i dessa böcker finner jag Gail Omvedts bidrag: *Caste, agrarian relations and agrarian conflicts, respektive New peasant movement in India and the formation of a national agricultural policy*. Omvedt har också skrivit en bok om indiska folkrorelser generellt: *Reinventing revolution*, Sharpe 1993. Om hur bönder drabbades av gröna revolutionen skriver Vandana Shiva: *The violence of the green revolution*, Zed 1991.

I systemcentrum hade Canadas och Frankrikes familj jordbrukare störst spelrum. Fransmännen fortsatte sen 70-talet att dumpa skördeöverskott framför regeringsbyggnader för att protestera mot låga världsmarknadspriser och subventioner som gynnade agribusiness. Men framför allt var det en fraktion av den "grundtvigianska" franska efterkrigstida bondeorganisationen Jeunesse Agricole Chrétienne som förenade ekologiskt brukande och solidariska principer.

Denna fraktion, Confédération Paysanne, eller "Conf", utgick från det franska begreppet terroir som en lokal tradition av kultur, arbete och biologiska betingelser, som den ville hävda mot den fordistiska massproduktionen för världsmarknaden, ofta med drastiska matkulturella happenings som medel. Exempelvis började man tidigt sabotera odlingar av genetiskt maipulerade grödor, och nådde världstrykte då man demonterade en Macdonalds 1999 i protest mot att USA hade förbjudit försäljning av Roquefort-ost. Vilket inte hindrade vanligt bondefackligt arbete [54].

Canadensarna började utan att ta till dramatiska aktioner betvivla fördelarna i den canadensiska regeringens förkärlek för världsmarknadskonkurrens och förlitande på kemiska tillsatser ungefär samtidigt och de började också odla internationella relationer. Det var Canadian National Farmers Union som kallade till det första globala jordbruksskrismötet 1983 där jordbrukare från Frankrike, Indien, Filippinerna och mer än fyrtio andra länder deltog, eftersom de förstod att man inte kunde göra något åt krisen på den nationella nivån [55]. Samarbetet fortsatte under något decennium att organisera gemensamma aktioner i stil med demonstrationen av 10.000 bönder i Bryssel mot GATT-mötet där 1990.

I periferiländerna har det främst funnits fyra drivande krafter.

Först var det centralamerikanerna. I Nicaragua började jordbrukarorganisationen UNAG frigöra sig från sandinistpartiet när detta förlorade makten 1990. Det hade redan fått pengar från internationella, särskilt holländska, utvecklings-NGOer och använde dessa till att samordna sig med andra centralamerikanska småbrukarorganisationer för att finna gemensamma handlingar mot internationell konkurrens, avskaffade subventioner och ökad skuldsättning, bland annat genom utbildning av bondeledare. Dessa organisationer började snart handla som ett block på global nivå. Det var samarbetet mellan dem och dess holländska partner som blev orsak till att den systemkritiska småbrukarinternationalen Via Campesina bildades, se nedan.

En annan mobilisering var Karnataka Rajya Ryota Sangha, KRRS, som skapade världsnyhet när de stormade spannmålsjiganten Cargills kontor och förstörde dess handlingar 1992, som protest mot stöld och copyrightning av böndernas utsäden. De fortsatte med lika dramatiska aktioner, t.ex. nedbrännig av Monsanto's fält med genetiskt modifierade grödor under slagordet "kunskap ska vara fri". KRRS hade kommit till som en organisation för bönder som avhysts av vattenkraftsprojekt men växte till att engagera

54. Chaia Heller: Food, farms & solidarity, Duke University Press 2013.

55. Jeremy Brecher & Tim Costello, Global Village or Global Pillage, South End Press, 1994. Historien om småböndernas globala organisering har främst berättats av Marc Edelman, Transnational peasant and farmer movements and networks, i Global Society, Yearbook 2003.

sig i vanliga dagsfrågor för bönder, och var i stånd att mobilisera miljoner utan andra aktiva än böndernas barn. KRRS lyckades få upp kritiken mot så kallade intellektuella äganderätter på den globala dagordningen, och frågan om bönder skulle tvingas betala royalties för utsäden de alltid hade använt.

Den tredje är ”världens största massrörelse”, som de själva kallar sig, Movimento Sem Terra i Brasilien med ungefär 1,5 miljoner medlemmar [56].

Brasilien upplevde aldrig någon jordreform; latifundierna fortsatte att växa ända in på 50-talet genom att avhysa bönder från mark de stal. I det fattiga Noreste samlades bönder i bondeföreningar som hade viss framgång i att övertala utvecklingsvänliga regeringar om nödvändigheten av jordreform runt 1960. Emellertid satte militärkuppen 1964 stopp för detta för en generation framåt och bidrog till och med till ökad jordkoncentration i händerna både på traditionella latifundister och modern högkapitaliserad agribusiness.

En ny jordbrukarmobilisering började runt 1981 bland de ungefär 6000 familjer som avhysts från platsen för en vattenmagasin i Rio Grande do Sul, organiserade av katolska befrielsesteologer. Kärnan i latinamerikansk befrielsesteologi är att kristendomen måste formuleras från de förtrycktas perspektiv, och naturligtvis är den jordlöses perspektiv jord [57]. Andra avhysta familjer anslöt sig och MST bildades 1984 som ett samordningsorgan mellan olika läger som lämnade de flesta beslut till varje läger för sig. Den nya konstitutionen efter militärdiktaturen 1988 förordade jordreform, men eftersom detta stannade på pappret började MST att stödja ockupationer av obrukad jord som hörde till latifundister på nittitalet. Och eftersom följande regeringar stödde agribusiness för att få in utländsk valuta istället för jordreform började MST skifta fokus till att också ockupera agribusinessägd jord. Den ideologiska grunden var fortfarande den katolska positionen att egendom måste stödja samhälleliga behov snarare än bara profit.

Vid sidan av detta driver MST skolor och jordbrukshögskolor, och eftersom gränserna mellan lantarbetare och sluminvånare är suddiga finns också en stadsavläggare, Movimento dos Trabalhadores Sem Teto. Alltmer positionerar sig MST som Brasiliens folkrörelsecentrum.

Den fjärde tråden var resningen i Chiapas, Mexico [58].

Chiapas var en avkrok dit den mexikanska jordreformen aldrig kom, varken som svar på autentisk bonderörelse eller i form av paternalistiskt statsbyggande. Där styrde kommersiella ranch- och plantageägare självsvåldigt som det statsbärande partiets förlängda arm tills på sextitalet befrielsesteologiska tankar började spridas inom kyrkan. Inte minst berodde denna spridning på områdets fattigdom: präster skydde området och om den kyrkliga apparaten skulle överleva måste lekmännen ta ansvaret. I Chiapas likaväl som i Brasilien var de förtrycktas perspektiv att de var bönder utan jord. Den mexikans-

56. https://en.wikipedia.org/wiki/Landless_Workers%27_Movement. Det kan dock misstänkas att texten har skrivits av MST själva eller närstående och bör därför läsas med lite salt.

57. Befrielsesteologiska tankegångar beskrivs exempelvis i Ulrich Duchrow: *Alternatives to global capitalism*, International Books 1995

58. Neil Harvey: *The Chiapas rebellion*, Duke University Press 1998. Neil Harvey: *The new agrarian movement in Mexico 1979-1990*, University of London 1990.

ka konstitutionen gav dem i princip rätt till detta, och när de väl börjat formulera sitt tillstånd i befrielseologiska termer och på sina egna indianska språk fick de kraft och mod att hävda sin rätt. De gynnades av att bönderna i hela Mexico, liksom folkrörelserna i hela världen, var ovanligt aktiva runt 1970 och hotade att bryta sin paternalistiska underordning under det den halvstatliga bondeorganisationen CNC, och att staten därför såg sig tvungen att ge efter något. Nya landsomfattande bondeorganisationer bildade, både i syfte att genomföra jordreformen där detta inte hade gjorts och att stärka bönderna som ekonomiska aktörer på marknaden, och Chiapas småbönder hörde snart till de mest aktiva på båda dessa fronter.

Det stod dock snabbt klart att de statliga eftergifterna i Chiapas var små och att den lokala överklassens var ännu mindre. I synnerhet efter den mexikanska statskonkursen i början av åttitalet såg regeringen det som viktigare att tjäna valuta på världsmarknaden än att gynna småbönder och började mer aktivt samarbeta med Chiapas jordägare i att förtrycka bondeorganisationer med våld. Den utnyttjade också en annan metod som visade sig ohyggligt destruktiv för bondesamhällena — att ge små eftergifter åt små grupper på villkor att dessa ställde upp som våldsmän åt stat och jordägare.

Från 1983 såg sig byarna tvungna att inrätta en egen väpnad 'polisstyrka' som kunde patrullera området till skydd mot dessa coras som de kallades med en gammal indiansk term för medhjälpare åt kolonialmakten; denna polis skulle bli ursprunget till den zapatistiska armén EZLN. Främst var det nybyggarna i den stora Lacandónskogen som hade tillräckligt initiativ och svängrum för att ta detta steg. De började också återknyta mer aktivt till de befrielseologiska temana. Dittills hade jordreformen stått i centrum för böndernas kamp. Nu började de aktivt söka stöd i hela Mexico för sin rätt att som medborgare uttrycka sin uppfattning utan att hotas av våld.

Gensvaret för denna vädjan blev så starkt att regeringen måste ändra taktik. Istället för ensidigt våld satsade den nu på 'utveckling' i form av investeringar i vägar och skogsavverkning. Bönderna fick nya krediter men samtidigt föll marknadspriserna på deras produkter. Men huvudpunkten i regeringens strategi var som i andra länder på åttitalet liberalisering av marknaden, bland annat marknaden på jord. Som ett led i denna liberalisering avskaffades 1991 den paragraf i författningen som gav bönderna rätt att begära jordreform. Tre år senare avskaffades de reformerade byarnas kooperativa ägandeform som ett led i Mexicos frihandelsavtal med USA och Canada. Samma dag som detta avtal trädde i kraft, den 1 januari 1994, ockuperade EZLN fyra städer i Chiapas.

Ockupationen, det "zapatistiska upproret", var avsedd som en styrkedemonstration i avsikt att tvinga fram förhandlingar, att tvinga den mexikanska regeringen att erkänna de indianska småbönderna som likaberättigade mexikanska medborgare. Samma syfte skulle man också kunna spåra bakom zapatisternas övriga diplomatiska styrkedemonstrationer i stil med webbplatser och globala masskonferenser i Lacandónskogen med deltagande av tidens främsta intellektuella. Men innehållet i dessa styrkedemonstrationer har varit ett nytt politiskt språk. Det talar inte längre om regeringsmakt i syfte att införa demokratiskt förankrade, integrerande reformer, eller över huvud taget inte om nya utopiska rutiner som alternativ till de nuvarande, förtryckande. Det talar om civilsamhällets rätt och möjlighet att göra motstånd mot alla slags förtryckande rutiner och utforma sina

egna framtider, i pluralis. De har därmed hittat hem till ett folk rörelsespråk som har legat tämligen lågt under nittonhundratalet — de spontana livsyttringarnas och den sociala responsivitetens i kontrast mot de politiska projektens. Men fokus för mobiliseringen har inte bara varit den mexikanska statens marginaliserande och förtryckande politik; zapatisterna har medvetet länkat denna till “The Washington Consensus”, dvs. den satsning på marknadens övervalde som kännetecknar världsmarknadssystemets politik runt år 2000.

Det finns också andra bondemobiliseringar med andra fokus. Den största organisationen i Maharashtra, Indien, Shetkari Sanghatana, är inte emot marknaden, dess främsta motpart är staten som håller bönderna i underordning, och av det skälet kämpar de mot staten och storsäderna i syfte att bönderna ska få bestämma själva [59]. Shetkari Sanghatana arbetar på samma sätt som KRRS, med massmöten, för vardagsfrågor, och organiserar dessutom Maharashtras största kvinnorörelse.

Ett annat fokus är Sahels, där familj jordbrukare tenderar att helt undvika marknaden. Jordbruket i Afrika monopoliserades aldrig av latifundister när världsmarknaden expanderade dit, istället köpte köpmän produkter direkt från bönderna, exempelvis kaffe, kakao och bomull [60].

Bönderna har dock fått allt sämre betalt för sina produkter under hela efterkrigstiden; medan en traktor år 1960 kostade exempelvis tre ton bananer kostade den i mitten av åttiotalet tjugo ton. De måste därför sälja allt mer för att betala den kommersialiserade delen av sin tillvaro och när torkan kom i början av sjuttioalet räckte husbehovsmaten inte till. Det beräknas att 300.000 människor svält ihjäl i Sahel.

För bönderna framstod därför det kommersiella jordbruket som utsugning, något att komma bort från. I Senegal talar man om ‘jordnötsfällan’. Och när bönderna började organisera sig från ungefär 1970 var syftet att effektivisera husbehovsjordbruket för att komma undan behovet av avsalu.

De kooperativa organisationer som har bildats över hela Sahel syftar till att samla resurser till investeringar i byarna. De bygger på traditionella afrikanska former för kollektivt arbete, men detta arbete används också i modernt syfte, dvs för att förändra. Kooperativen utvecklar lagringsmöjligheter, alfabetiserar, experimenterar med biologiska bekämpningsmetoder och förändrar maktbalansen mellan könen till kvinnornas fördel. Organiseringen är transnationell men styrs från byarna. Enligt Pradervand har i de bäst organiserade byarna utvandringen till städerna vänt — ungdomarna ser inte längre städerna som framtidsutopi utan sina egna byar.

Familj jordbrukarnas international Via Campesina tänktes ursprungligen som en forskningsbas, men bondeorganisationerna revolterade mot denna den grundande NGO:ns förutfattade mening och utnyttjade det lösa nätverket till att artikulera famil-

59. Gail Omvedt: Reinventing revolution, Sharpe 1993.

60. Detta torde hänga samman med den goda tillgången till mark i Afrika; traditionellt har mark betraktats som värdelös i jämförelse med människors arbetskraft. Om afrikanskt jordbruk och afrikanska bonderörelser se t.ex. Jonathan Barker: The politics of agriculture in tropical Africa, Sage 1984; Gudrun Lachenmann: Social movements and civil society in West Africa, German Development Institute 1992; Pierre Pradervand: När myror bär elefanter, Wahlström & Widstrand 1989 är en helt oakademisk bok både på ont och gott.

jordbrukares syften i världen för demonstrationer vid skilda toppmöten där deras öde skulle beslutas [61]. Via Campesina har avdelningar främst i Amerika, Europa och Sydasiens medan de afrikanska organisationerna håller sig oberoende men samarbetar. Organisationernas storlek varierar enormt.

Nyckelkravet i början var ”matsäkerhet”, mot världsmarknadens svängningar. Det ändrades snart till ”matsuveränitet”, dvs producenternas makt över sin egen produkt. Via Campesina skulle bli massbas för folkrörelsevågen 1992-2001 och länka upp såväl slumrörelser i Syd som miljörelser i Nord, se kapitel 10 [62].

Enligt McMichael är det en sak som skiljer bonderörelser idag från dem för hundra år sen. De senare skulle i stor utsträckning bli koopterade av nationella överklasser som ett led i dessas försök att skapa effektiva och aggressiva stater; bönderna garanterades sin matsäkerhet på ett sätt som kortsiktigt gynnade kapitalackumulation och stabilitet. Idag finns det inga ”nationella projekt” att kooptera in bönderna i, utom kanske i Kina och USA, och bonderörelserna tvingas lita till sig själva och andra folkrörelsemobiliseringar för att utmana världsmarknadssystemet i dess helhet [63].

Det finns en annan skillnad, som inte nämns uttryckligen av McMichael men ändå kan läsas mellan raderna där. Bonderörelserna för hundra år sen handlade i en fas av världsmarknadens utveckling då produktionen låg fast i böndernas händer. Bonderörelserna idag är i samma ställning som hantverkarna för två hundra år sen när de organiserade den klassiska arbetarrörelsen: de höll på att förlora sin autonomi som producenter för att bli lönearbetare under industridisciplin. Det finns en märklig likhet mellan Via Campesinas slagord ”matsuveränitet” och den tidiga arbetarrörelsens ”kamp mot löneslaveriet”. Biotekniken är en av de två viktigaste komponenterna i nästa Kondratieff A och det viktigaste syftet med denna är att industrialisera matproduktionen, eller underordna matproduktionen under kapitalets styre. Av det säklet är bonderörelser idag mer centrala aktörer i konflikten mellan systemet och människorna än de var för hundra år sen.

Frågan är om de är beredda att använda sin ledande position på ett kompetent vis.

Därom vet vi ingenting. Men om vi jämföra med erfarenheterna av arbetarrörelsetraditionen (och kasta en sidoblick på Baders folkrörelsecykel) förefaller tre trösklar vara avgörande. Man måste etablera en identitet som är tillräckligt attraktiv för att locka till efterföljd. Man måste formulera ett språk som sammanfattar kategorins erfarenheter och erbjuder ett trovärdigt program. Och man måste erbjuda en handlingsmodell som

61. Framväxten av en global småbonderörelse beskrivs av Marc Edelman: *Towards an anthropology of some new internationalisms: small farmers in global resistance movements*, i *Focaal* 40/2002, samt av Annette Aurélie Desmarais: *La Via Campesina*, Pluto Press 2007. Via Campesinas miljöengagemang behandlas av Joan Martinez-Alier: *The EROI of agriculture and its use by the Via Campesina*, *The Journal of Peasant Studies* Vol 38 No 1, January 2011.

62. Begreppet matsuveränitet förklaras på Via Campesinas webbplats, <https://viacampesina.org/en/food-sovereignty/>

63. Philip McMichael: *Rethinking globalization: the agrarian question revisited*, *Review of International Political Economy* 4:4, 1997. McMichael har också beskrivit skiftet mellan de två utvecklingsmodellerna i *Globalization: myths and realities*, *Rural sociology* 61/1996.

når spridning över viktiga delar av världen. Det var vad Första Internationalen lyckades med, på grundval av framgångsrika arbetarerfarenheter från chartiströrelsen och de franska revolutionerna 1789 och 1848.

Två omständigheter talar för att dagens bonderörelser kan komma att lyckas med detta.

Flera bonderörelser har visat sig oerhört lyhörda för kravet för att koppla sin lokala mobilisering med global mobilisering för konkreta mål med angrepp på världsmarknadssystemets förhärskande ideologi.

Flera bonderörelser har också visat sig mycket skickliga i att sätta sig i spetsen för en folkrörelsemobilisering som går långt utöver bönderna som kategori. Bonderörelserna i t.ex. Maharashtra, Karnataka, Chiapas och Ecuador uttrycker förutom sina egna fackliga krav alla förtryckta krav på samma sätt som arbetarrörelserna i 1800-talets Europa.

Och denna politik bärs upp av den utan jämförelse mest dynamiska globala småbondeorganisationen, Via Campesina

Det talar för att åtminstone en del starka bonderörelser ser behovet att kämpa om hegemonin i världen, och det är i alla fall ett första nödvändigt steg.

Å andra sidan talar en omständighet emot. Arbetarrörelsen spreds ifrån ett centrum av industrialisering och följde med industrialiseringsvågen ut över världen och etablerade ett färdigt mönster för nya arbetargrupper att ansluta sig till. Vad angår bonderörelser finns inget sådant självklart centrum av påverkan. Starka hegemonisträvande identiteter måste här kämpa med andra mer inskränkta traditioner och det är inte självklart att de får överhand. Och de hegemonisträvande är i minoritet, än så länge.

Dock har bonderörelserna en styrka som är densamma över nästan hela jorden: de har inte lika starkt som arbetarrörelser och (i synnerhet) nationella rörelser dragits in i nittonhundratalets regeringsmaktsstrategi och sitter inte lika fast som de i dess förbrukade språk. De har därför stora förutsättningar att delta i skapande av den nya folkrörelsestrategi vi behöver. Mer om detta i Kapitel 10.

Kapitel 8.

De marginaliserades strävan efter likaberättigande

LÖNEARBETARE, BÖNDER OCH PERIFERIER hamnar i underläge inom världsmarknadssystemet genom att vara perifera och marknadsutsatta länkar i varukedjor som domineras av monopolister vars makt upprätthålls på både ekonomisk och politisk väg. Poängen med dessa varukedjor är att man genom att dela upp arbetet i komponenter kan utvinna ett överskott i varje enskild komponent, ett överskott som genom att varan köps och säljs till slut kan samlas i den mest monopoliserade länken. Uppdelningen av arbete skulle inte heller vara särskilt meningsfull om inte vissa länkar var sämre belönade än andra.

De olika rollerna i spelet, både de attraktiva och de oattraktiva, måste fördelas på olika rollinnehavare. De måste fördelas på ett sådant sätt att de som får spela de oattraktiva rollerna accepterar sin lott och att de som spelar den attraktiva inte solidariserar sig med dem som spelar de oattraktiva.

I ett system som är så komplicerat och så arbetsfördelat som världsmarknadssystemet finns ett otal olika roller att fördela, och vissa av dem är påtagligt mycket mer oattraktiva än andra.

Den mest uppenbara uppdelningen är den geografiska. De attraktiva rollerna är oproportionerligt samlade i de centrumländer där den mesta politiska, ekonomiska och kulturella makten finns, och de oattraktiva följaktligen samlade i periferierna. Detta kan delvis förklaras av att det är viktigt för systemets makthavare att omge sig med relativt nöjda direkta producenter. Men det kan också förklaras omvänt: det är de delar av världen som rymmer vävlönade direkta producenter som blir centra, eftersom deras höga ersättningskrav driver fram den "modernisering" av produktionen som skapar underlag för nya centrumskapande monopol [1].

Det är motståndet mot denna geografiska arbetsdelning som ger upphov till nationella rörelser.

Men även inom varje zon finns mängder av verksamheter som behöver fördelas. Gordon m.fl. beskriver hur ett industrilands verksamheter fördelas på tre typer av arbeten: självständiga kärnarbetare (högre tjänstemän i kapitalstarka företag och personer med tillgång till knapp och begärlig kunskap), underordnade kärnarbetare (lägre tjänstemän och yrkeskunniga arbetare i kapitalstarka företag) och perifera arbetare (utbildade arbetare i service- och legoverksamhet i svaga företag). Den teknisk-sociala grunden för denna uppdelning är att vissa typer av arbete, för att utföras effektivt, är beroende av att den arbetande har kännedom om hela produktionsprocessen medan andra inte är det. Ju mer sådan kunskap som krävs, desto större är de eftergifter kapitalet måste göra till de arbetare som har den. Följaktligen är det till fördel för företagen om denna typ av arbeten kan renodlas och inte fördelas på för många — och att klyftorna mellan de olika typerna av arbete är så stora att någon solidaritet inte kan uppstå mellan arbetare av de olika slagen [2].

1. Se kapitel 2.

2. David M. Gordon: *Theories of poverty and underemployment*, Lexington Books 1972; David M. Gordon, Richard Edwards & Michael Reich: *Segmented work, divided workers*, Cambridge University Press 1982.

Gordon m.fl. beskriver hur företagen i USA i slutet av artonhundratalet lärde sig att fördela arbetena efter kön, ras och ålder. De oattraktiva arbetena gick till invandrare, svarta, ungdomar och i allt högre grad till kvinnor, medan de attraktiva gick till infödda vita män. Detta hade inget med skilda kompetenser att göra; svarta hantverkare i USAs nordstater var lika yrkesskickliga som vita. Istället handlade det om att slå in en kil i den arbetarrörelse som började växa sig stark. När kategorin invandrare blev mer svåråtkomlig på trettiotalet fungerade strategin sämre en tid och arbetarna kunde organisera kraftfulla folkrörelsemobiliseringar, men när jordbruksrevolutionen i Södern frigjorde miljontals svarta jordbruksarbetare på femtiotalet fick den kraft igen.

Den hierarki som kommer till synes på nordamerikanska arbetsplatser är kännetecknande för hela världsmarknadssystemet. I grunden är det förstås Tillys ojämlikhetskapande mekanismer som är verksamma (se Kapitel 1) :

- möjlighetsansamling, dvs då en sammanknuten grupp aktörer, eller en kategori, gemensamt mutar in en tillgång som de försöker utestänga andra från — om de lyckas i hög grad kan man tala om monopolisering;
- exploatering, dvs då denna grupp utnyttjar andras arbete för att bearbeta denna tillgång utan att betala det fulla värdet av arbetet;
- anpassning, dvs då de två kategorierna — in- och ut-gruppen — utvecklar sociala och kulturella mönster för att underlätta fortsatt tillvaro under dessa ojämlika förhållanden, och dessa mönster sprids till nya sociala relationer [3].

När världsmarknadssystemets elitgrupper, dess viktigaste möjlighetsansamlare, monopoliserare och exploatörer, dvs kapitalister och statsbyråkrater (men också andra) ska organisera in- och utgrupper till sin egen fördel är det lättare att förlita sig till färdigskapade kategorier och anpassa dessa efter de ojämlika relationer som följer av möjlighetsansamlingen och exploateringen, dvs lättare än att skapa nya kategorier.

Under världsmarknadssystemet är flera kategoriseringar i bruk.

För det första kategoriseras människor efter härstamning: den som härstammar från systemets centrumzoner värderas högre än den som härstammar från dess halvperiferi- och periferizoner, även när de arbetar i centrum och har kvalifikationer som är identiska med de inföddas. För det andra kategoriseras de efter kön: män värderas högre än kvinnor. För det tredje värderas de efter ålder: denna dimension är mer oklar och beror i viss grad på den värderades klassposition men generellt värderas medelålders högre än unga och gamla.

Så fort en verksamhet flyttar mellan "kvalifikations"- och ersättningsnivåer byts dess direkta producenter ut; exempelvis tog män över såväl strumpstickningen när stickmaskinen gav denna högre status på sextonhundratalet som maskinskrivningen när datorn gjorde detsamma i våra dagar [4].

Skiktningen skulle vara mindre effektiv och svår att upprätthålla om den bara gällde i den produktiva sfären. Genom hela systemets historia har också statssystemet skiktat människor i medborgare (av olika status) och icke-medborgare. I systemets början var

3. Charles Tilly: Beständig ojämlikhet, Arkiv 2001.

4. Merry Wiesner: Spinning out capital, i Renate Bridenthal et.al: Becomin visible — Women in European history, Houghton Mifflin 1998.

andelen medborgare, med rätt att ställa krav på staterna, mycket få och när den andelen växte som en följd av framgångsrika folkliga mobiliseringar vann inte alla tillträde samtidigt. Fortfarande hålls en stor andel av arbetskraften, de s.k. migranterna, utanför medborgarskap och saknar rättigheter på den ort de arbetar (eller hålls som arbetslös s.k. reservarmé) [5].

Sett ur de styrandes synvinkel finns det fler fördelar med ett sådant här kastliknande system, bortsett från den att de direkta producenternas fackliga samarbete försvåras och bortsett från att de lägst ställdas anspråk hålls på en låg nivå. Det är också ett sätt att köpa aktivt stöd från dem som står någonstans i mitten av hierarkin, eller till och med ganska långt ner: de kan förmås att hålla sig på mattan och vara tacksamma för att de i alla fall inte står ännu längre ner. Det är ett sätt att få de direkta producenterna att hålla till godo med njugga medborgerliga förmåner istället för att kräva hela världen: det ger ändå ett visst tillträde till den fina världen och till och med ganska torftiga privilegier har ett värde när inte alla har del i dem. De styrande har därför sökt upprätthålla kastsystemet och har därvid inte så sällan fått hjälp av dem som står en bit upp på stegen. Det är sådan hjälp vi brukar kalla fascistiska eller liberala rörelser, beroende på om de uppträder snålt och ilsket eller fryntligt och ytligt sett välvilligt, om de föreslår att underkasterna ska hållas nere med våld eller att de ska blidkas med delvisa eftergifter på villkor att de erkänner medelklassens kulturella överlägsenhet.

Sådana förtryckande allianser mellan styrande klasser och grupper bland de direkta producenterna bygger inte bara på missförstådd ideologi från de senares sida utan på att kastsystemet faktiskt är till kortsiktig fördel för vissa direkta producenter. Män kan tjäna åtminstone något på att kvinnor förtrycks, infödda kan tjäna åtminstone något på att migranter förtrycks, medelålders kan tjäna åtminstone något på att ungdomar förtrycks. Och även om sådana skäl inte gör intryck har direkta producenter ofta slagit vakt om de små framgångar de har nått genom att hindra de nedvärderade och marginaliserade att ta sig in på deras marknader. Det är inte bara elitgrupper som formar brödraskap som försvarar resurser, det gör även exempelvis turkiska pizzabagare eller manliga bilreparatörer. Kastsystemet har därför tenderat att försvaras även inom de direkta producenternas civila samhälle, vilket har gjort att de utmanande rörelsernas framgångar har varit dyrköpta. Som Tilly säger bidrar både resursmonopoliserande grupper och deras underhuggare till att utforma personer med en habitus som syftar till att göra ojämlikheten uthärdlig, och bidrar därmed till att föreviga hierarkierna.

Eftersom kastsystemet inte bara är skiktat i över och under utan i kvalitativa biologiska eller kulturella olikheter som tillskrivs över- och underlägsna egenskaper ger den upphov till många olika motståndsrörelser hos de nedvärderade — kvinnorörelser, ungdomsrörelser, pariarörelser av olika slag. Dessa kan ibland samverka men det är vanligare att de försöker hävda sig var och en på sitt håll, stundom på varandras bekostnad. Därför är det rimligt att beskriva dem var för sig, för att sen i ett slutavsnitt knyta ihop trådarna och beskriva dem tillsammans.

5. Immanuel Wallerstein: *Integration to What? Marginalization from What?*, Scandinavian Political Studies XX, 4, 1997.

Kvinnors självhävdelse mot patriarkatet

Underordningen av kvinnor är förstås mycket äldre än världsmarknadssystemet. Det finns skäl att anta att arbetsdelningen mellan män och kvinnor, med kvinnor i den ofördelaktigare positionen, är det äldsta av alla systematiska ojämlikheter.

I jägar- och samlarsamhället råder en arbetsdelning som bygger på kvinnors vård av små barn; med vården av barnen följde sysslor som var förenliga med denna som t.ex. trädgårdsskötsel och hantverk. Men inte i något jägar- och samlarsamhälle vi har förståhetskunskap om i vår tid innebär denna arbetsdelning någon skillnad i status och makt.

Skillnaden uppkom med jordbruket och staterna. I de äldsta litterata samhällena, de antika Mesopotamien, Egypten och Kina, var kvinnorna redan ekonomiskt, juridiskt och politiskt underordnade männen. Någon gång i samband med uppkomst av jordbruk och statsmakt uppkom med andra ord också patriarkatet som denna underordning brukar kallas. Flera hypoteser har lagts fram om hur det strukturellt sett uppkom, och det är möjligt att se dem som beskrivande olika steg i en utveckling [6].

Släktgrupper och lokala samhällen skapade allianser genom att utväxla barn som giftes in i de släkter och lokala samhällen dit de hamnade. Det framstod snart som fördelaktigast för de mottagande parterna att ta emot flickor, vars barn då blev deras. För de utväxlade flickorna innebar detta såväl en perifer ställning i det nya samhälle de kom till som ett förtingligande, att de förvandlades till ett verktyg för något — det var inte de själva som var efterfrågade utan deras framtida barn, som den patrilineära klanens egendom [7].

Med jordbrukets uppkomst stärks de äganderättsliga reglerna liksom hushållsmedlemmarnas beroende av varandra, och barnen blir värdefulla som arbetskraft. Klanens, dvs klanhövdingarnas, makt stärks därför på medlemmarnas, särskilt de yngres, bekostnad. En god del av denna makt rör handel med de kvinnor som behövs för att barnen ska bli många [8].

Jordbruket möjliggjorde också permanenta överskott och därmed uppkomsten av överklasser. Till en början baserade dessa överklasser sin legitimitet på redistributionstjänster. I mycket rika områden blir det möjligt för dessa överklasser att med magi och bokstavskonst tillägna sig stora överskott även för eget bruk [9].

Därmed börjar krig och erövring ses som lönsamt av fördomsfria grupper. Av tradition var det män som förde krig (det är opraktiskt att ta med sig barn på krigståg), och det erövrade blev därför deras. Till det erövrade hörde den besegrade folkgruppens kvinnor som blev slavar, medan deras män dödades såsom potentiellt farliga rivaler.

Erövrargrupper kunde från ca 3000 fvt. etablera stater där de själva utgjorde en härskande klass och påtvinga de erövrade samhällena en ordning där deras praxis ansågs legitim och hedervärd — bland annat deras praxis att förslava kvinnor. Detta förslavande

6. Gerda Lerner: *The creation of patriarchy*, Oxford University Press 1986.

7. Se t.ex. Marshall Sahlins: *Tribesmen*, Prentice-Hall 1968. Det var emellertid Claude Lévi-Strauss som kom på idén, enligt Lerner.

8. Den förklaringen har lagts fram av Claude Meillassoux: *Maiden, meal and money*, Cambridge University Press 1981.

9. Enligt Robert Adams: *The evolution of urban society*, Aldine 1966.

anser Lerner utgöra 'urtypen' för underordning av en grupp människor under en annan.

Under 2000-1000-talen fvt. etableras den patriarkala ordningen successivt, med absolut fadersmakt, kvinnliga sexualslavar och konkubinage, legitimerat med krigs- och härskargudar, gudomliga krigarkungar och Evas syndfullhet, och understött med skamstämpling av män som inte lyckas kontrollera familjens kvinnor [10]. Medan mäns status beror på deras egendom eller statliga rang och tillkännages genom hur många underordnade kvinnor de har beror kvinnors på vilken man de är relaterade till. Kvinnorna behåller dock i många kulturer en makt över hemmet och hemproduktionen, som grundas på att det är där de är verksamma, medan männens verksamhet relateras till samhället som helhet; männens verksamhet är offentlig och ger möjlighet till samarbete, organisering och en offentlig kultur vilket kvinnornas inte är.

Den patriarkala modellen är starkast etablerad i den gamla världens högkulturbälte, från Medelhavet över Västasien och Indien till Kina. Det är där det har funnits jordbruk och stater längst tid. I de gamla utkantsområdena, t.ex. Afrika söder om Sahara och Nordeuropa, har kvinnorna en starkare ställning. Det tar sig uttryck i att kvinnorna i utkantsområdena traditionellt har haft lättare att förhandla sig till självständigt rådande över sin tid, sin egendom och sitt arbete [11].

Före världsmarknadssystemet tog sig kvinnors motstånd mot patriarkatet i första hand intellektuella uttryck, säger Lerner. Inför den patriarkala världsbildens massiva tryck gällde det för kvinnor att definiera sig själva på ett sätt så att kunde behålla självrespekten. Eftersom bara män hade en sådan position i samhället att de kunde utforma en offentlig mening var detta oerhört svårt och tog sig främst individuella uttryck. Det var svårt att ackumulera och bygga en kollektiv kulturtradition varför utvecklingen gick trögt ända fram till artonhundratalet [12].

Dock finns det en folkrörelsetradition där kvinnors motstånd går som en underström genom mer än tusen år: den kristna traditionen, särskilt där den möter det svagare nordeuropeiska patriarkala mönstret.

De tidiga kristna församlingarna blev en tillflykt för kvinnor som kände sig kvävda av den romerska patriarkala samhällsordningen, och kvinnor fick också en stark ställning i den kristna rörelsen. I synnerhet kunde rika kvinnor som konverterat, frigett sina slavar och förvandlat sina egendom till kristna gemenskaper utöva en ledande roll som inte upphörde förrän den patriarkala kulturen slog tillbaka genom att upprätta en manlig biskopshierarki från tvåhundratalet och framåt. Det kvinnliga inflytandet uttryckte sig bland annat i traditioner och teorier som betonade kvinnors betydelse. Sådana traditioner förbjöds sedan biskopshierarkin hade monopoliserat makten [13].

10. Mäns och kvinnors olika makt återspeglas också i lagstadgad olika rätt. Den medelassyriska lagen §55 illustrerar hur långt ojämlikheten mellan man och kvinna har gått ca 1500 fvt: en man har rätt att döda sina barn, men en kvinna som gör abort döms att spetsas på en päle. Det är inte dödandet som är straffbart, utan att kvinnan undandrar mannen rätten att bestämma över det.

11. Deniz Kandiyoti: Islam and patriarchy, i Nikki R. Keddie & Beth Baron: Women in Middle Eastern History, Yale University Press 1991.

12. Gerda Lerner: The creation of feminist consciousness, Oxford University Press 1993

13. Jo-Ann McNamara: Mater patriae, matres ecclesiae; i Renate Bridenthal et al: Becoming visible, Houghton

I det europeiska samhälle som växte fram sedan det romerska imperiet brutit samman öppnades återigen möjligheter för kvinnor att utifrån sin roll som hushållsföreståndare göra sig gällande politiskt, socialt och kulturellt. Den särskilda typ av hushåll som klostren utgjorde var bas för mäktiga och resursrika abbedissor hela medeltiden igenom, men det var också helt tillåtet för kvinnor att styra bondgårdar, gods, handelshus och länder om de män som 'egentligen' skulle ha gjort detta var döda eller frånvarande. Det var inom klostrens ram som en början till kvinnorörelseidentitet och -ideologi formulerades under tio-elvahundratalet då denna relativa kvinnliga autonomi åter hotades. Den använde i huvudsak 'den kvinnliga intuitionen' som ursäkt för inblandning; det var exempelvis Hildegards av Bingen försiktiga försvar.

Med handelns uppsving från tio-elvahundratalet inskränktes utrymmet, med början inom Italiens borgerskap som hade en nyckelroll i detta uppsving. Med stöd av romersk rätt och aristoteliansk filosofi, som båda är formaliseringar av medelhavskulturens patriarkat och grävdes upp vid den här tiden efter att ha varit bortglömda i ett halvt årtusende, började handelshusens huvudmän hävda sin oinskränkta beslutsmakt över sin och familjens egendom, och deras uppfattning visade sig vara attraktiv över seklen; så sent som under rösträttsstriden i början av nittonhundratalet är Aristoteles huvudarsenalen för kvinnorörelsens motståndare med sina tvärsäkra påståenden om hur kvinnor "är". Det tog tid innan dessa nymodigheter nådde folkets breda lager; ännu på femtonhundratalet fungerade relationerna mellan könen på det traditionella sättet på en bondgård eller i en verkstad. Men romersk rätt och aristoteliansk filosofi var grunden för universiteten och därmed den etablerade visdomen och svår att komma förbi [14].

Försvaret för en mer jämlik ordning fördes främst av de radikalkristna rörelserna. En demokratiserad form av Hildegards av Bingen argumentation utvecklades av beguinrörelsen i Nordvästeuropa. Beguinerna var en kristen lekvinnorörelse som byggde på små hantverkarkollektiv i städerna och florerade på tolv-, tretton- och fjortonhundratalet. Beguinernas rörelse var bred; i Köln levde t.ex. drygt tusen beguiner i 169 kollektiv i mitten av trettonhundratalet; det var ett par tre procent av stadens invånare [15]. På grund av den frihet de gav kvinnor att organisera sina egna liv och på grund av den agitatoriska kraft vissa beguiner visade förföljdes de från slutet av tolvhundratalet som kättare men lyckades trots detta överleva i nästan 200 år. Ändå är det påtagligt att inte ens de hade kraft att avvisa de patriarkala anspråken på överlägsenhet, allt de begärde var rätt att yttra sig i kraft av intuitionen och den mystiska gudomliga ingivelsen.

Även i den gnostiska katar-rörelsen i Sydfrankrike hade kvinnor en stark ställning så länge rörelsen var stark och många kvinnliga ledare finns dokumenterade. Men när förföljelsen satte in från och med tolvhundratalet blev rörelsen i självförsvarssyfte ängsligt konventionellt patriarkalisk.

Mifflin 1998. Litteraturen om detta är riklig; kvinnor i den tidiga kristendomen är ett favoritområde för feministisk forskning, säger McNamara.

14. Susan M Stuard: *The dominion of gender — How women fared in the high middle ages*; i Renate Bridenthal et al: *Becoming visible*, Houghton Mifflin 1998.

15. Malcolm Lambert: *Medieval heresy*, Blackwell 1977

Kvinnornas relativt starka ställning i de radikalkristna rörelserna betalade sig då dessa rörelser nådde statlig makt i och med reformationen. Ty då fick kvinnor principiellt rätt till utbildning för första gången. Det är i protestantiska och kalvinistiska länder kvinnor gör snabbast framsteg under världsmarknadssystemets tid, ty det är där kvinnors tillträde till de agitatoriska verktygen är störst [16].

Under den tidigmoderna tiden var det två miljöer där kvinnor kunde utveckla en anti-patriarkalisk habitus, ideologi och tradition — de protestantiska sekterna, främst den pietistiska rörelsen, den unitariska rörelsen och kväkarrörelsen, och de litterära salonerna. De förra var en folklig rörelse med bas bland städernas hantverkare, de senare en borgerlig och aristokratisk. Båda traditionerna spelade en roll för den organiserade kvinnorörelsens uppkomst på artonhundratalet. Men eftersom de litterära salongerna också spelade en avgörande roll för uppkomsten av både den franska revolutionens och den litterära romantikens profana språk är det dessas tradition som har överlevt i dagens kvinnorörelse medan den fromma folkliga traditionen efterhand skymts undan.

Det dessa miljöer betonade som grundval för kvinnlig självkänsla och motiv för kvinnors legitimitet i samhället var moderskapet. Det var någorlunda ofarligt ur patriarkaliska kulturens synvinkel samtidigt som det var något de flesta kvinnor hade gemensamt. Och det kunde framstå som rimligt att den som fostrade framtidens generationer hade tillgång till både bildning och samhällserfarenhet. Paradoxalt nog emellertid, säger Lerner, var just moderskapet samtidigt något många av de kvinnor tvingades avstå från som ville delta i samhällsdebatten. Den patriarkaliska kvinnorollen tillät inget annat än dagligt slit för familjens överlevnad.

Dessa motståndformer är tämligen lika över hela det patriarkala bältet. I islamländerna var det sufrörelserna som gav kvinnor en möjlighet att spela en offentlig roll mot att de hänvisade till intuition och mystik. I Indien spelade bhaktirörelser samma roll. Och i Kina använde kvinnor de buddhistiska klostren och de taoistiska rörelserna — men där erbjöd också de egalitära, taoistiskt inspirerade hemliga sällskapen en mer intressepolitisk möjlighet [17].

Under sjuttonhundratalet började de europeiska kvinnornas självständiga identitetsskapande komma över en tröskel. De var därtill nödda och tvungna.

Med världsmarknadssystemets utveckling förlorade kvinnorna den fasta roll i samhället de hade haft — hemproduktionen. En samhällsposition som inskränkte sig till driften av hemmet kan vara uthärdlig så länge hemproduktionen har ett värde. Men med världsmarknadssystemets utbredning började detta värde undermineras. Hushållsorganiserade hantverkare och köpmän konkurrerades ut av industriföretag. Hushållsorganiserad utbildning konkurrerades ut av statlig. I båda dessa fall flyttades verksamhet som ägt

16. Lerner bortser här från att patriarkatet inte haft så lång tid på sig att rota sig i Nordeuropa som i de gamla kulturländerna runt Medelhavet. I Sverige t.ex. fanns ju inte ens en stat förrän på tolvhundratalet. Man kan anta att kvinnorna därför inte var så förtryckta där och hade större kraft att ta för sig.

17. Leila Ahmed: *Early Islam and the position of women*, i Keddie & Baron: *Women in Middle Eastern History*, Yale University Press 1991; Barbara N. Ramusack & Sharon Sievers: *Women in Asia*, Indiana University Press 1999; Jean Chesneau: *Popular movements and secret societies in China 1840-1950*, Stanford University Press 1972. Om Kinas hemliga sällskap se Jean Chesneau (ed): *Popular movements and secret societies in China 1840-1950*, Stanford University Press 1972.

rum i hemmet och alltså tillåten för kvinnor till offentligheten där män hade monopol, ett monopol de hävdade med allt större kraft ända in på artonhundratalet. I den mån kvinnor tilläts delta var det på ojämlika villkor [18].

Om kvinnorna förlorade en roll fick de istället en annan.

Världsmarknadssystemets grundläggande mönster är att produktion äger rum i långa kedjor av köp och försäljning, där vissa länkar är mer monopoliserade och lönsamma än andra, och där de som kontrollerar länkarna försöker vältra kostnaderna för produktionen på andra (se Kapitel 2 Scenen: Världen). De direkta producenterna inom varje länk är organiserade i hushåll, vars medlemmar bidrar till sin gemensamma överlevnad genom att poola resurser från olika källor. För länkarnas exploatörer har det visat sig billigast om de direkta producenterna är medlemmar i hushåll där andra hushållsmedlemmar försörjer sig utanför lönearbetsmarknaden. I sådana halvproletära hushåll åtar sig nämligen hushållet att svara för lönearbetarens utbildning, uppväxt, sjukdomsvård och ålderdomsvård, och förhoppningsvis även andra funktioner, vilket minskar kostnaderna för kapitalisten (se vidare Kapitel 5) [19].

“Andra hushållsmedlemmar” innebar, med det traditionellt givna mönstret män/offentligt — kvinnor/privat, kvinnor, som följaktligen fick den otacksamma rollen att arbeta oavlönat för att göra lönearbetarna lönsamma [20].

Därför blev det nödvändigt för kvinnorna att försvara sig också av ekonomiska skäl. Många kvinnor sökte förnyat beskydd genom att bekräfta underkastelsen under patriarkala strukturer som t.ex. kyrkan. Men andra försvarade sig mer aktivt. Under perioden mellan 1700 och 1850 gjorde de inte detta i egenskap av representanter för ett förtryckt kön, utan i egenskap av representanter för sina hushåll, som ansvariga för familj och inköp.

Den viktigaste folkrörelseperformatören under den här tiden var brödupproren. Formen för ett bröduppor var att brödkonsumenterna i en stad tog bagarens bröd eller mjölnarens mjöl i beslag i protest mot höjda marknadspriser. Brödet/mjölet såldes sedan på torget till ‘skäligt’ pris varefter pengarna lämnades över till brödets/mjölets laglige ägare. Ibland gav man särskilt oefterrättliga prishöjare ett kok stryk, ibland råkade man också i slagsmål med utkommenderad militär [21].

Aktionsformen blev populär just då det traditionella ‘skäliga’ priset började ersättas av ett rörligt världsmarknadspris och var ett försvar av den ‘moraliska ekonomin’ gente-

18. Dorothy Thompson: *Women, work and politics in nineteenth-century England; the problem of authority*, i Jane Rendall (ed): *Equal or different*, Basil Blackwell 1987; samt Merry Wiesner: *Spinning out capital*, i Renate Bridenthal et al.: *Becoming visible*, Houghton Mifflin 1998.

19. Systemet har beskrivits av Immanuel Wallerstein: *Historical capitalism*, Verso 1983, och mer utförligt av Joan Smith & Immanuel Wallerstein (ed): *Creating and transforming households*, Cambridge University Press 1992 och Claude Meillassoux: *Maidens, meal and money*, Cambridge University Press 1981.

20. De som i första hand har genuspecificerat länkresonemanget är Claudia von Werlhof i t.ex. *The proletariat is dead, long live the housewife*, i Joan Smith et al (ed): *Households and the world-system*, Sage 1984, och framför allt Wilma Dunaway: *The double register of history*, i *Journal of World System Research* VII:1. Det “dubbla registret” är privat/offentligt, eller hushåll/marknad, eller det lilla och det stora.

21. E.P. Thompson: *Herremakt och folklig kultur*, Författarförlaget 1983, Malcolm I. Thomis & Jennifer Grimmett: *Women in protest 1800-1850*, Croom Helm 1982. Brödupproren som drivande aktivitet i folkrörelseutvecklingen beskrivs av Charles Tilly: *The contentious French*, Harvard University Press 1986.

mot marknadsekonomin. Och de ledande aktivisterna var ofta kvinnor, det var nämligen de som hade ansvar för matinköpen.

En annan typ av aktivitet där kvinnor var aktiva var motstånd mot vräkning, som var kollektiva och organiserade. Även detta gällde försvar av hus och hem, vilket innebar att det var legitimt för kvinnor att engagera sig.

Under brödupprorsepokens mest koncentrerade politiska händelse, franska revolutionen, hade därför kvinnor lärt sig att handla folkrörelsepolitiskt. Inte så att kvinnor handlade på något vis enhetligt för gemensamma krav. Men kvinnor deltog i det politiska spelet och tog egna initiativ som i vissa fall var avgörande [22].

Den avgörande kris som gjorde slut på kungamaktens prestige var exempelvis när ett kvinnodominerat bröduppror på ca 3000 deltagare beslöt lägga fram kravet på försörjning med tillräckligt med bröd till rimligt pris till både nationalförsamling och kung den 5 oktober 1789, och tågade till Versailles. När de svar de fick var undvikande tvingade de båda institutionerna att följa med dem tillbaka till Paris för att stå under folkets uppsikt och ha större kontakt med verkligheten.

Likaså var det i första hand kvinnor som genom ideliga demonstrationer i och kring Konventet nötte ner girondistregeringens prestige och möjliggjorde för jakobinerna att ta makten. Demonstranternas krav rörde även då bristen på bröd i Paris.

Kvinnor deltog också i det offentliga politiska klubblivet i de större städerna, även om de aldrig fick full juridisk jämlikhet med männen. Eftersom de inte hade fullt tillträde till de mansdominerade klubbarna bildade de egna som visserligen officiellt sågs över axeln men som olika maktsträvande grupperingar såg för gott att alliera sig med ibland. Men hela tiden var det brödupprorets teknik som var basen för deras agerande: demonstration på gatan, ockupation av varor vars marknadspris hade stigit och försäljning av dessa till 'rimligt pris', och offentlig brännmärkning av spekulanter och politiker som inte ingrep mot dessa. Vissa politiska ledarfigurer ställde också krav på kvinnors deltaganderätt mer principiellt men detta blev aldrig någon förstahandsfråga på gatan. Där var det de ekonomiska kraven som härskade.

Och eftersom ingen revolutionär regim någonsin lyckades lösa försörjningsfrågan förblev den kvinnliga agitationen ett orosmoment ända fram till Napoleons militärdiktatur.

Den jakobinska regeringen försökte utan framgång få stopp på brödupproren genom att införa prisstopp på bröd och förbjuda kvinnors politiska aktivitet; därpå föll den. Den efterföljande regeringen försökte göra samma sak genom att släppa bröddriset fritt, med lika lite framgång. Våren 1795 samlade sig Paris kvinnor till ett sista och största angrepp på stat och spekulanter och ockuperade riksdagshuset i två dagar. Ett ögonblick såg de ut att ha framgång när flera avdelningar av militären gick över till dem, men till slut kunde de slås ner.

Även om matförsörjningen förblev huvudfrågan för kvinnorna lärde de sig efterhand att mat och makt hängde nära samman. De ställde därför alltmer 'politiska' krav, bland annat allmän rösträtt. Franska revolutionens paroller frihet, jämlikhet och brödraskap

22. Shirley Elson Roessler: *Out of the shadows — women and politics in the French revolution 1789-95*, Peter Lang Publishing 1996

och medborgarnas republik fick i dessa strider en konkret social innebörd. Samma utveckling skedde i England under 1810-talet då kravet på bröd politiserades i ett brett kvinnligt deltagande i den reformrörelse som bl.a. krävde parlamentsreform (se kapitel 5 Lönearbetarnas försvar mot kapitalägarna).

Kvinnors folkrörelseaktivitet under artonhundratalets första hälft syftade sällan till att försvara specifika kvinnliga intressen, utan breda folkliga. Bröduppror och radikal politik syftade till att försvara hushållets intressen. Angrepp på de engelska fattighusen t.ex. där kvinnor var påtagligt synliga, syftade till att försvara de fattiga mot en ny lag som krävde upplösning av familjen för att dess medlemmar skulle få fattighjälp. Och kvinnors deltagande i chartiströrelsen i England syftade för det mesta uttalat till att understödja deras mäns strävanden efter allmän rösträtt för män. Och ändå dominerades i många fall chartiströrelsen lokalt av kvinnor som organiserade demonstrationer och massmöten och samlade pengar till försvar för åtalshotade agitatorer vid sidan av sin 'kvinnliga' roll att sy banderoller och bjuda på offentliga middagar. Bara i få fall krävde enskilda personer eller chartistiska kvinnoföreningar också kvinnlig rösträtt [23].

Kvinnor organiserade också specifikt kvinnliga fackföreningar, i synnerhet under de två intensiva perioderna av fackligt organiserande i England 1833-34 och i Frankrike 1848. Kvinnor hade visserligen en lång tradition av facklig medverkan, i den mån de var yrkesutbildade hantverkare. Men denna tradition hotades av den nya tekniken och av kapitalisternas strävan att anställa kvinnor i de sämst betalda positionerna. Och dessa ofta utbildade arbetare var svåra att organisera och ofta motarbetade av de yrkeskunniga hantverkarna som var rädda att bli underbjudna på arbetsmarknaden. Det febrila fackliga organiserandet 1833-34 och 1848 var delar av en organiseringsvåg som i första hand gällde icke yrkesutbildade över huvud, och det bröt samman så fort den politiska konjunktur som skapat dem förändrades, dvs så fort Grand National Consolidated Trades Union bröt samman och den franska februarirevolutionens arbetare slogs ner av militären.

Det tidiga artonhundratalets livaktiga kvinnliga arbetarrörelse försvann. Och mer än de tillfälliga politiska konjunkturerna betydde därvid förändringarna på arbetsmarknaden. Kvinnorna trängdes ut från ekonomins kärna och hänvisades till svårorganiserade och perifera serviceyrken, dvs industriarbete förklarades för kvalificerat och därmed enligt gammal patriarkal tradition manligt.

Artonhundratalets feminism: välgörenhet och fackföreningar

Istället blev kvinnlig politik för lång tid framåt ett privilegium för medelklassen, där kontrasten mellan män med medborgarskap och kvinnor utan var skarp.

De protestantiska sekter som hade producerat så mycket kvinnligt självmedvetande under sextonhundra- och sjuttonhundratalet tog också i början av artonhundratalet praktiska initiativ där kvinnor var aktiva och inte sällan ledande: antislaverirörelse och nykterhetsrörelse. Medelklasskvinnor kunde också ägna sig åt välgörenhet utan att kon-

23. Malcolm I. Thomis & Jennifer Grimmett: Women in protest 1800-1850, Croom Helm 1982; Dorothy Thompson: The Chartists, Pantheon 1984.

servativa män hade något att invända. Sådana rörelser förhöll sig visserligen ofta på ett klasshögfärdigt sätt till de människor de sade sig hjälpa, men de gav i alla fall kvinnor en offentlighet och en vana vid offentligt arbete som utmanade männens monopol och legitimerade medborgarrättigheter för kvinnor. De kunde arbeta för skolor åt fattiga barn, för stöd till kvinnor mot deras alkoholistiska män, för yrkesutbildning åt prostituerade, för ekonomiskt stöd till svältande eller för religiös frälsning. I England fanns länkar till arbetarrörelsen via kooperation och utopiskt socialistiska sällskap där också hantverkare var verksamma. I England blev också rörelsen mot tullar på mat på 1830-talet ett slags medelklassens svar på brödupproren, med kvinnor aktiva i finansiering och agitation [24].

Men den viktigaste av dessa rörelser, i detta sammanhang, var antislaverirörelsen i Storbritannien och USA. Mer om den i kapitel 10.

Fröet till en rörelse för kvinnors rätt såddes då slaverimotståndsrörelsens världskongress i London 1840 vägrade erkänna kvinnors yttranderätt och halva den amerikanska delegationen tågade ut i protest. Åtta år senare möttes över hundra av slaverimotståndets kvinnorrättighetsförespråkare i Seneca Falls i New York och antog en deklaration kalkerad på den amerikanska självständighetsförklaringen med sex krav: rätt till skilsmässa, rätt till utbildning och jobb, lika rätt i kyrkan, stopp för olika moraliska måttstockar för kvinnor och män, och kvinnlig rösträtt — det sista kravet med knapp majoritet. Dessutom anklagade man männen för att ha satt sig i Guds ställe när de försökte definiera vad som var passande för kvinnor. Under de följande åren sammankallades flera liknande konferenser. Den fientlighet dessa mötte i pressen stimulerade tillväxten av en kvinnorörelse lokalt; organisatoriskt förlitade man sig dock till slaverimotståndets strukturer fram till inbördeskriget och slaveriets slut [25].

Kvinnorörelse och slaverimotstånd, som tidigare existerat som en enhetlig medborgarrättsrörelse, splittrades då på frågan om de tidigare svarta slavarnas tillträde till medborgarskap. När regeringen föreslog rösträtt för svarta män splittrades rörelsen på en falang som nöjde sig med detta av rädsla för att stöta sig, och en falang som stod fast vid kraven på rösträtt för alla [26].

Kravet på rösträtt skulle därefter förbli fokus i den amerikanska kvinnorrörelsen fram till 1920.

I Europa var rösträtt ingen självklarhet ens för män; där stod andra frågor i förgrunden för kvinnorrörelsen — rätt till utbildning, rätt till arbete, rätt till egendom, rätt till skilsmässa. Gifta kvinnors rätt till sin egendom och kvinnors rätt att gå på universitet var t.ex. de första mobiliseringsmålet i både England och Sverige.

Den första kampanj som nådde en bredd var kampanjen mot den s.k. lagen mot

24. Jane Rendall: *The origins of modern feminism*, Macmillan 1985, Karen Offen: *European feminisms*, Stanford University Press 2000

25. Barbara Ryan: *Feminism and the women's movement*, Routledge 1992.

26. Med viss reservation. De amerikanska kvinnoorganisationerna hävdade gärna att de förtjänade rösträtt mycket mer än de immigrerade arbetarna från Italien och Polen och i sydstaterna använde den kvinnliga rösträttsrörelsen rasistiska argument. Ett exempel på hur marginaliserade lätt förfaller till att klättra i systemet på varandras bekostnad.

smittsamma sjukdomar i England från 1869. Lagen stadgade att den som kunde misstänkas för att vara prostituerad kunde anhållas på obestämd tid för att desinficeras, och en grupp feminister grep tillfället att bygga en allians både med kyrkliga som var emot prostitution och med fattiga som riskerade godtyckliga arresteringar, och krav på moralisk förnyelse och rättssäkerhet kopplades till motstånd mot olika moral för kvinnor och män. Sådana allianser kunde byggas i flera fall, t.ex. i kampanjen för rätt till skilsmässa, men oftast lyckades inte kvinnorörelser bli hegemoniska i sådana allianser och kvinnors intressen förblev underordnade. Rörelsen mot lagen om smittsamma sjukdomar breddades exempelvis till en rörelse mot legaliserad prostitution i enlighet med kravet på samma moraliska standard för män som för kvinnor, men urartade så småningom till sexualitetsfientlighet över huvud taget med krav på censur och myndighetsövervakning, och den rörelse för rätt till födelsekontroll och i sista hand abort som feminister började resa efter sekelskiftet 1900 togs snart om hand av läkare i strävan efter kontroll över fruktsamheten. Metoden var främst petitioner; genom dessa kunde man ständigt söka allierade och visa en växande opinion [27].

Det var i England och USA, med sin stora medelklass och sin tradition av evangelisk väckelse och relativa opåverkan av medelhavskulturens patriarkat, som kvinnorörelsen var stark. På den europeiska kontinenten fanns inte denna tradition och den urbana medelklass där kvinnor förväntades vara passiva och inneslutna i hemmet var ganska liten, och kvinnorörelser var i motsvarande grad svagare.

I Frankrike hade medborgarskapstraditionen från de litterära salongerna och revolutionen inspirerat den liberala saintsimonist-sekten att grunda kvinnliga loger, och det var dessa som organiserade kvinnliga fackföreningar och kooperativ 1848. Efter Napoleon III:s statskupp dog dock denna tradition ut, och det sena artonhundratalets medelklasskvinnorörelse förblev en diskussionsklubb — eftersom den per definition var “republikansk” ansåg den sig inte kunna rikta några krav mot “republiken” å kvinnornas vägnar. I Tyskland kunde den ännu senare kvinnorörelsen visserligen ställa krav på rätt till egendom, utbildning och arbete och till och med under en kort period före 1907 rösträtt, men därefter började den definiera sig som “nationell” och i första hand se som sin roll att fostra soldater åt det tyska imperiet. I Sydeuropa var det ännu svårare för kvinnor att tränga igenom romerskt patriarkat och patriarkala katolska hierarkier; där förekom knappt någon medelklasskvinnorörelse alls före 1965 — även om unga människors uppror mot fädernas makt var det mest omtyckta temat i litteraturen under hela artonhundratalet.

I viss mån kompengades dessa medelklasskvinnors politiska svaghet av den kvinnorörelse som fläckvis frodades inom kontinentens arbetarrörelser. Fläckvis, ty på många håll tillät arbetarrörelsen inte minsta avvikelse från fokus på arbetsplatsens utsugning. I Frankrike, t.ex, såg kvinnliga socialistiska aktivister de “borgerliga feministerna” som huvudfiender och vägrade till och med att ta strid för kvinnor som kastades ut ur fackföreningar för att de var kvinnor, med motivet att det skulle splittra arbetarrörelsen.

27. Olive Banks: *Faces of feminism*, Martin Robertson 1981; Barbara Caine: *English feminism 1780-1980*, Oxford University Press 1997; Karen Offen: *European feminisms*, Stanford University Press 2000 Richard Evans: *The feminists*, Croom Helm 1977.

Så blev de heller inte många och deras framgångar var obefintliga före 1944. Och i Ryssland ägnade sig socialdemokrater åt organiserad störning av de "borgerliga feministernas" möten [28]. Konflikten var nog så reell; den största enskilda yrkesgruppen bland kvinnorna var hembiträderna, men när arbetarrörelsen försökte organisera dem mötte de ilsket motstånd från medelklassfeministerna som ville behålla sin oinskränkta arbetsgivarmakt.

Starkast var arbetarrörelsekvinnorna i Tyskland och Italien. Den italienska arbetarrörelsen hade med sin brist på utbildade hantverkare ett behov av allmänradikala människor med utbildning vilket skapade en öppenhet för olika medborgarrättsliga mål, däribland kvinnors rätt. Därtill fanns en militant tradition bland de norditalienska risplockerskorna som dominerade lantarbetarfacket och t.o.m. sände kvinnor till arbetarpartiets och fackföreningscentralens ledningar.

Men störst och starkast var förstås arbetarkvinnorörelsen inom den välorganiserade arbetarrörelsen i Tyskland. Där fanns kvinnorna i särskilda organisationer, s.k. arbeterskeföreningar, eftersom kvinnor enligt lag inte fick vara med i politiska partier. Denna påtvingade restriktion förvandlade arbetarkvinnorna till en styrka; eftersom män var uteslutna kunde de själva i lugn och ro utforma sin egen politik och möteskultur, som visserligen i de flesta fall var ortodoxt socialdemokratisk och satte kampen på arbetsplatserna främst, men ändå innehöll delar som var svårsmälta för manliga socialdemokrater, t.ex. rätt till preventivmedel och motstånd mot de manliga fackens krav på "familjelöner", dvs manligt monopol på jobben.

Eftersom medelklassens kvinnoorganisationer var politiskt svaga i Tyskland var det de socialdemokratiska kvinnorna som organiserade rörelsen för kvinnlig rösträtt där. Från 1908 arrangerade de till exempel massmöten och demonstrationer med höjdpunkt i början av mars för detta krav, till förtret för många av arbetarrörelsens manliga ledare som såg en konkurrens med första maj. Deras kampanjer formaliserades så småningom i Internationella Kvinnodagen som ursprungligen var ett amerikanskt initiativ. Men ungefär samtidigt avskaffades förbudet för kvinnor att delta i politiken, varför det manligt dominerade socialdemokratiska partiet beslöt att avskaffa de så oberäkneliga speciella kvinnoorganisationerna för att få verksamheten under kontroll.

I de jämförelsevis välmående Storbritannien och USA, där också kvinnorörelseidentiteten var starkast, var motsättningarna mindre och rörelseaktivister ur medelklassen tog rentav initiativ till att bilda fackföreningar i kvinnodominerade branscher som t.ex. textil.

Men kvinnornas mobilisering splittrades inte bara mellan "feminister" och "socialister" som dåtidens termer löd. Sedan gammalt fanns en konflikt på tvärs, mellan vad Kar-

28. Charles Sowerwine: *Socialists, feminism and the socialist women's movement from the French revolution to world war II*, resp. Richard Stites: *Women and the revolutionary process in Russia*, båda i Renate Bridenthal et.al: *Becomin visible*, Houghton Mifflin 1998; Charles Sowerwine: *Sisters or citizens?*, Cambridge University Press 1982 behandlar (bristen på) arbetarkvinnorörelse i Frankrike, Richard Evans: *Comrades and sisters*, Wheatsheaf Books 1987 handlar om den starka socialdemokratiska kvinnorörelsen i Tyskland, och Bianca Beccalli: *The modern women's movement in Italy*, i *Mapping the women's movement*, Verso 1996, berör även den italienska arbetarkvinnorörelsen före 1914.

en Offen har kallat relationella feminister, som pragmatiskt utgick från att könen hade olika sfärer i samhället men ville utveckla den kvinnliga sfären och göra den mindre förtryckande, och individualistiska feminister, som krävde lika medborgerliga rättigheter för alla [29]. De senare var från början en minoritet men fick förstärkning allteftersom fler kvinnor som fick högre utbildning och intresse av att konkurrera med männen om de välbetalda jobben. Konflikten dem emellan skärptes efterhand och gällde hur man skulle förhålla sig till den arbetslagstiftning som började införas i slutet av artonhundratalet och som behandlade kvinnor och män för sig: kvinnor uteslöts från vissa typer av arbeten men fick samtidigt sär rättigheter i samband med barnafödande, något som var ett rött skynke för de individuella feministerna men inte helt ovälkommet för de relationella.

Delvis för att skyla över konflikten och finna ett gemensamt mål fokuserade kvinnorörelserna i början av nittonhundratalet alltmer på rösträttskravet. Mest välorganiserade var kampanjerna, inte oväntat, i England och USA [30].

I USA hade rösträtten alltid varit fokusfråga; där hade kvinnorörelsen organiserats i rösträttsorganisationer sedan 1860-talet, och den stora massrörelsen bland kvinnor, Women's Temperance Union, drev rösträttskravet lika hårt som nykterheten. De hade framgångar såtillvida att kvinnor i regel fick rösträtt i de nya stater som togs upp i unionen. Till framgången bidrog att så många kvinnor hade börjat delta i offentligheten i egenskap av akademiker och socialarbetare, de senare i den ideellt organiserade s.k. hemgårdsrörelsen, att det började verka orimligt att hålla fast vid principen om de olika sfärerna.

Ändå dröjde det egentliga politiska genombrottet, och strax efter 1900 bildades i England och USA två organisationer, Women's Social and Political Union respektive Congressional Union, som försökte en helt ny politisk strategi som femtio år senare skulle kopieras av de svartas medborgarrättsrörelse, freds- och miljörelserna: maximal offentlig provokation. Man störde valtal, kedjade fast sig i parlamentsbyggnader och hungerstrejkade, krossade fönsterrutor och anlade mordbrand, allt i syfte att uppmärksammas, arresteras och dömas. Syftet var inte bara att väcka uppmärksamhet, det var också ett sätt för kvinnor att väcka respekt och frigöra sig från den ytliga paternalistiska välvilja som reforminriktade liberaler använde som ursäkt för att omyndigförklara dem. De officiella kvinnoorganisationerna tog försiktigt avstånd från sådana metoder men undvek att desolidarisera sig och vågade sig enligt Raeburn på mer provokativa handlingar än de vågat tidigare, och mångdubblade sitt medlemsantal. Strategin var effektiv. I samband med de styrandes försök till nyorganisering av världen efter det första världskrigets haveri fick kvinnorna i norra Europa och Nordamerika sin rösträtt, som en del av eftergiftspolitik till det globala folkrörelsesystemet. Rättigheter för kvinnor hade tack vare kvinnorörelser och andra medborgarrättsrörelser blivit en del av 'moderniteten' som regimer som ville synas moderna inte öppet kunde sätta åt sidan, även om rättigheterna ofta var torftiga.

29. Karen Offen: Contextualizing the theory and practice of feminism in nineteenth-century Europe, i Renate Bridenthal et.al: Becoming visible, Houghton Mifflin 1998.

30. Barbara Caine: English feminism 1780-1980, Oxford University Press 1997; Antonia Raeburn, The militant suffragettes, The New English Library 1974; Barbara Ryan: Feminism and the women's movement, Routledge 1992.

I de globala periferierna och halvperiferierna hade kvinnoorganisationer bildats i syfte att främja kvinnors ställning men främst att bidra till den nationella självständigheten — lite på samma sätt som kvinnoorganisationer bildats i arbetarrörelsemiljöer. Kvinnoorganisationer tog på sig rollen att uppfostra nya generationer i den nationella kulturen och språket. De drogs också in i konfrontationer med imperiemakten, exempelvis tvingades de ta på sig ledningen för hela den nationella rörelsen på Irland en period då de manliga ledarna alla satt i fängelse efter arrendekriget på 1880-talet. De finska kvinnorna lönades för sin självständighetskamp med att först i världen nå full juridisk jämlikhet 1907 och de nya östeuropeiska staterna inklusive Sovjetunionen införde kvinnlig rösträtt som en självklarhet. I de globala systemperiferierna i Asien, Afrika och Sydamerika var å andra sidan kvinnorörelser i regel begränsade till den nordinspirerade urbana övre medelklassen och förmådde inte uträtta mycket.

Ett undantag från detta mönster var kvinnorörelsen i Kina, den kanske kortsiktigt mest framgångsrika kvinnorörelsen någonsin [31].

Den växte fram ur den radikala Fjärdemaj-rörelsen för vilken alla hierarkiska samhällsmönster var en del av den föraktade konfucianska struktur som höll Kina nere i fattigdom och beroende av centrummakterna (se Kapitel 6). Men det fanns också sedan århundraden en feministisk strömning inom de hemliga sällskapens tradition, där kvinnor ofta nådde höga positioner i strid mot konfucianska principer, se kapitel 3 och 7. Rörelsen var i början en studentrörelse som manifesterade sig genom att organisera skolor och kvällskurser för kvinnor för att de skulle bli mer oberoende av familjen, men blev en massrörelse i samband med det s.k. trettiondemaj-intermezzot 1924 då brittisk polis sköt ner strejkande arbetare i Shanghai. Skol- och kursorganisatörer kunde då utnyttja sina elevkontakter för att mobilisera kvinnor i den nationella rörelsen. När den nationella rörelsen tog kontroll över Guangzhou-provinsen strömmade kvinnorörelsens medlemmar dit och började organisera en massrörelse. Främsta målet var stopp för påtvingade äktenskap och ett medel var att organisera flykt och en säker framtid för kvinnor som sökte komma undan sådana.

“Nordexpeditionen”, dvs de revolutionära arméernas erövring av Yangtse-dalen, både expanderade kvinnorörelsens räckvidd och radikaliserade deras mål. Könens jämställdhet betraktades av många som en oskiljaktig aspekt av den nationella revolutionen och unga kvinnor samlades i organisationer som gjorde sig till en del av den nya regimen med makt att med våld förbjuda påtvingade äktenskap, fotbindning och konkubinage, och genomdriva skilsmässor då kvinnan så önskade. Gilmartin menar att detta hot mot den patriarkala ordningen var huvudorsaken till splittringen i den nationella rörelsen 1928; det chockade bönder i lika hög grad som konservativa ämbetsmän och affärsmän och bidrog till att provocera fram militärkuppen detta år. Det efterföljande våldet drabbade kvinnorörelse lika hårt som arbetarrörelse och bonderörelse. Och även om många av de mål kvinnorörelsen hade ställt sig inkommerades i både den nationella rörelsens och bonderörelsens tilläts inte i fortsättningen kvinnorörelser att organisera sig självständigt.

31. Christina Kelley Gilmartin: *Engendering the Chinese revolution*, University of California Press 1995.

Med första världskriget var det slut med vad som har kallats “första vågens kvinnorörelse” i Europa och Nordamerika. Enligt Johanna Brenner berodde det på att de som varit drivande i denna rörelse — i regel välbeställda akademiskt utbildade kvinnor ur övre medelklassen — hade fått sina krav tillgodosedda [32]. Enligt Richard Evans var skälet ledarna ur medelklassen såg sina privilegier som borgerskap hotade av en framgångsrik arbetarrörelse, och skyndade sig att stödja sina egna nationella hierarkier. Andra har pekat på hur krig och auktoritära rörelser som patriarkala kraftsamlingar kunde tvinga kvinnor in i en mer undergiven roll [33], medan ytterligare andra lägger skulden hos kvinnorörelsernas egen villrådighet. Ty när rösträttsfrågan var ur världen som fokus tvingades rörelsen ta itu med frågan om de strävade efter samma rättigheter som männen eller andra rättigheter än männen. Och där rådde ingen enighet. Exempelvis mötte Congressional Unions efterföljare Women’s Party det största motståndet mot sin kampanj för lika arbetsmarknadsrättigheter under tjugotalet hos NAWSA, den största amerikanska kvinnoorganisationen, som var rädd att mista den lilla betalda barnledighet man hade lyckats uppnå. Även arbetarkvinnorna tenderade åt att stödja sär rättigheter eftersom deras möjlighet att konkurrera om andra arbeten än de sämst lönade var små; för dem var även hemmafrurollen ett steg framåt. Följaktligen inkorporerades sär rättigheterna i välfärdslagstiftning från trettitalet i Skandinavien och USA och från femtitalet i Västeuropa, inom ramen för en fordistisk produktionskultur — män som fackligt organiserade lönearbetare, kvinnor som lönlösa, kontraktslösa livstids hushållsarbetare. Denna, den kanske mest rigida åtskillnad som någonsin förekommit mellan lönearbete och icke-lönearbete, stöddes av många relationella feminister, för att inte tala om manliga arbetarrörelseaktivister. Barnbidrag knöts till mödrarna, skyddslagstiftning och rättigheter för barnaföderskor gjorde företag obenägna att anställa kvinnor, och ansatser till kollektiv barntillsyn blev inte till mer än ansatser förrän på sextitalet. Många kvinnorörelseaktivister engagerade sig i välfärdprojektet och lyckades i Skandinavien och Storbritannien få bort den legala diskrimineringen av kvinnor, om än inte den reella som närdes av möjlighetsansamlingens ojämlikhetsmönster [34], medan andra försökte bemöta mellankrigstidens militant patriarkaliska framstötter genom att engagera sig i fredsrörelser.

32. Johanna Brenner: *The best of times, the worst of times: Feminism in the United States*, i Monica Threlfall (ed): *Mapping the women’s movement*, Verso 1996.

33. De konservativt auktoritära regimerna i Central- och Sydeuropa, med sin entydiga fientlighet mot kvinnorörelsernas mål, var faktiskt mindre destruktiva för kvinnors självhävdelse än de lika auktoritära utvecklingsdespotierna i Östeuropa, med sin officiella uppslutning för kvinnors rätt kombinerat med ytterst selektivt genomförande genom paternalistiska reformer och förbud för kvinnor att själva verka för sin rätt. I Central- och Sydeuropa blev kvinnorörelsemål en självklar del av det demokratiska motståndet, i Östeuropa har kvinnorörelser ännu ett decennium efter kommunistpartiernas fall inte lyckats formera sig.

34. Ett exempel är hur svenska socialdemokratiska kvinnor lyckades formulera om det gamla målet “hur ska gifta kvinnor kunna arbeta för sin försörjning” till det för patriarkala män mer acceptabla “hur ska arbetande kvinnor kunna ha barn”, något som sakligt sett var precis detsamma men minskade motståndet avsevärt.

Post-fordismens kvinnorörelse

Men den långa högkonjunkturen och Bretton Woods-programmets integrationsmekanismer efter 1945 ändrade kompromissens förutsättningar. Både industritillväxten och den statliga välfärdspolitiken skrek efter avlönad arbetskraft och centrumländernas kvinnor började fylla arbetsmarknadernas minst attraktiva positioner. Kvinnorörelsernas teman blev åter aktuella.

Den kvinnorörelse som mobiliserades från sextioalet, och som forskare har kallat "den andra vågens kvinnorörelse", föddes dock mer ur utbildningsapparatusens tillväxt och motståndet mot den dogmatiska arbetsdelningens konsekvenser och det globala folkrorelseuppsvinget runt 1970 än ur kvinnors underordning på arbetsmarknaden. Framsta inspirationskällan var USAs svarta medborgarrättsrörelse [35].

Det direkta initiativet kom dock närmast från USAs traditionella välfärdshåll, från äldre kvinnor med erfarenhet från mellankrigstidens kvinnorörelse. De utnyttjade tillfället när en lag mot diskriminering av svarta diskuterades i USAs kongress 1965, och lyckades lägga till kön som ett otillåtet skäl för diskriminering, och legitimerade därmed klagomål på sexistisk behandling. En flod av anmälningar strömmade in till domstolar och andra myndigheter under hög publicitet, och kvinnor började organisera sig. Organiseringen tog två former.

Intressepolitisk massorganisering skedde genom National Organization for Women (NOW) som så småningom fick hundratusentals medlemmar, och andra mindre organisationer. Deras fokus var konkreta fall av diskriminering och de organiserade politiska påtryckningar, rättegångar och andra publika protester. Deras medlemmar var oftast yrkesarbetande kvinnor i karriären och deras organisationer var traditionellt uppbyggda även om de förväntade sig hög aktivitet av medlemmarna.

De feministiska nätverken syftade mer till att stärka kvinnors identitet och språk som kämpande förtryckt grupp, genom diskussioner, terapeutiska samtal, och konfrontationer med omvärlden. Det var i dessa kretsar som slagordet "det personliga är politiskt" formulerades. Där deltog i stor utsträckning kvinnor som hade deltagit i medborgarrättsrörelse och antikrigsrörelse och funnit att de där räknades som andra klassens medlemmar på grund av sitt kön. Nätverkens ingående grupper var radikaldemokratiska utan formella ledare enligt en modell som initierats i de svartas medborgarrättsrörelse men där kommit i skymundan med tiden.

Den här uppdelningen förekom i de flesta centrumländer. I Frankrike samlades karriärkvinnorna i Choisir och i Ligue du Droit des Femmes medan unga kvinnor som tröttnat på att patriarkala mönster återskapades inom ungdomsgrupper och radikala vänsterrörelser bildade det radikaldemokratiska Mouvement de libération des femmes. I Danmark förekom samma uppdelning mellan Dansk Kvindesamfund och Rødstrømpebevægelsen.

35. Flora Davis: *Moving the mountain*, University of Illinois Press 1999, är en jämförelsevis oakademiskt skriven detaljerad historik över USAs kvinnorörelse sedan 60-talet. Hennes avstamp är inte medborgarrättsrörelsen utan flygvärdinnornas strejk 1963 mot den låga pensionsåldern 32 år och dess sexistiska motiveringar. För Danmark är Drude Dahlerup: *Rødstrømperne*, Gyldendal 1998 ännu mer detaljerad men begränsar sig till perioden 1971-1986.

Efter några år minskade skillnaderna mellan dessa båda strömningar och andra skillnader fick större betydelse — mellan svarta och vita, mellan separatister och intressepolitiker, mellan proffs och lekvinnor, och inte minst den gamla skenmotsättningen mellan likhetsfeminister och särartsfeminister [36]. Vissa har klagat över att kvinnorörelseidentiteten har spruckit sönder i en mängd identiteter medan många av rörelsens ståndpunkter har blivit officiellt gängse i hela samhället (utan att detta alltid har påverkat de materiella levnadsomständigheterna för rörelsens medlemmar).

Samtidigt blev rörelsen allt mer professionaliserad. Istället för massmedlemskapsorganisationer och aktivistgrupper kom NGOer i förgrunden — organisationer i stiftelse- eller företagsform med anställd personal som drev kampanjer i skarpt avgränsade frågor och engagerade lekmän i ännu mer avgränsade aktiviteter utan att dessa hade något inflytande över den politiska ramen. Mest tydlig var den utvecklingen i USA, där lobbying och rättegångar blev det viktigaste sättet att hävda kvinnors intressen, medan massmobiliseringen överläts till motståndarna.

Från början var kvinnors tillträde till arbetsmarknaden rörelsens viktigaste sakfråga (inklusive offentlig barnpassning och jämlika rättigheter och möjligheter inom arbetet). Därtill kom protester mot sexistiska stereotyper som understödde segregationen, dvs kulturell självhävdelse — det var ofta sådana protester som etablerade kvinnorörelsen i offentligheten, t.ex. aktionen mot Miss World-tävlingen i Atlantic City 1969 eller Rödströmpernes Ströget-aktion mot kravet på att vara söt 1971.

Men efterhand blev rätten till abort den stora fokusfrågan i praktiskt taget alla centrumländer. Det var huvudfrågan i Frankrike där tusentals välkända kvinnor angav sig själva för polisen för att ha gjort abort, som svar på att en fattig flicka hade dömts till fängelse för detta, och på det sättet tvingade fram en lagändring. Det var huvudfrågan för den lilla och svaga irländska kvinnorörelsen, som förlorade stort mot det katolska prästerskapet. Det var föremål för folkomröstning i Italien — där dock de traditionella politiska partierna alltmer spelade huvudrollen, ju längre kampanjen pågick. Och det var den kvinnorörelsefråga som stod i centrum för det publika intresset i USA [37].

I efterhand kan man säga att denna prioritering berodde på en strategisk missbedömning, eller kanske snarare avantgardistiska aktivisters brist på strategi över huvud taget. För detta var den absolut enda fråga där det var möjligt för patriarkatet att mobilisera ett masstöd mot kvinnorörelsens krav, ett stöd som i USA blev så starkt att det också kunde användas för att krossa fackföreningsrörelsen och ta tillbaka de framgångar svarta och latinos hade vunnit sen femtitalet. Masstödet bestod inte bara av män som såg sina privilegier hotade utan i ännu högre grad av kvinnor; av arvtagare till artonhundratalets

36. Likhetsfeminister är de som kräver samma juridiska förutsättningar som män, utan att tänka på att juridiken inte ensam avgör hur fördelar monopoliseras i världsmarknadssystemet. Särartsfeminister inser detta och kräver särskilda rättigheter som kvinnor, utan att bry sig om sär rättigheter också innebär ett slags klientskap hos den som garanterar privilegierna. — Hur denna uppdelning förhåller sig till Offens individuella respektive relationella feminister framgår inte.

37. Monica Threlfall (ed): *Mapping the women's movement*, Verso 1996, handlar om 'andra vågens' kvinnorörelser i centrumländerna. En äldre och mer närsynt bok är Drude Dahlerup (ed): *The new women's movement*, Sage 1986.

kvinnorörelse som såg moderskapet som kvinnornas starkaste tillgång. Och samtidigt visade det sig vara på lång sikt svårt att mobilisera till stöd för kravet på aborträtt. De delvisa framgångar som nåddes på de flesta håll visade sig vara formella och krävde goda penningresurser för att utnyttjas — och dessutom angick frågan ganska få på ett direkt vis.

Å andra sidan gjorde abortfrågan kvinnorörelsen väldigt synlig.

Sedan abortfrågan misslyckades som enande har de olika intressepolitiska kvinnofrågorna i princip levat sina egna liv. Närmast rollen som symboliskt fokus kanske försvaret mot våldet har stått. Våldtäkt och hustrumisshandel visar upp patriarkatet från dess allra värsta sida och det har i hela världen varit möjligt att samla ett brett stöd även från konservativa kvinnor för skydd av misshandlade kvinnor, och kvinnojourer har kunnat tjäna som centra för rörelsens uppbygge av språk och nätverk. Och ibland har grupper gått mer offensivt till väga och krävt rätt till natten gentemot ett samhälle som ofta finner ursäkt för våldtäkter.

Försvar av kvinnors ekonomiska intressen har däremot ofta legat utanför fokus och drivits av fackföreningar med kvinnlig majoritet, utan att påtagligt anknyta till annan kvinnorörelse. Visserligen var sjuksköterskestrejken i Frankrike 1977 och de kvinnliga bilarbetarnas strejk för likalön på Ford i England 1968 feministiska märkeshändelser, och visserligen har svenska vårdfack ibland använt ett feministisk språk, men annars är det nästan bara i Italien som lekmän med bas inom kvinnorörelser har sett som en viktig strategi att arbeta fackligt för sina mål. Vilket kan ses som märkligt eftersom kvinnor utgör en allt större del av arbetskraften, i synnerhet den sämst avlönade, och fackföreningarna blir alltmer kvinnodominerade. Den starka fackliga anknytningen i Italien hänger förstås samman med den starka arbetarrörelsemobiliseringen där mellan 1967 och 1975, som gjorde denna organiseringsform attraktiv.

Försvar mot välfärdssystemens nedmontering efter 1973 har i högre grad ingått i kvinnorörelsers fokus. I USA och Storbritannien där nedskärningarna varit brutalast har motståndet ofta byggts upp kring kvinnointressen — även om det lika ofta har byggts upp kring andra intressen.

Och slutligen har försvar mot påtvingat dubbelarbete och kravet att ta ansvar för icke-lönearbetet sällan varit en viktig kampfråga alls, trots att det enligt resonemanget om varukedjorna skulle vara kvinnoförtryckets grund. Frågan tematiserades bara i de radikala feministiska nätverken runt 1970 och kanske i Norden därefter.

Enligt Threlfall har systemcentrums kvinnorörelser på grund av dessa prioriteringar i första hand gagnat medelklassen. Det har blivit vida lättare för kvinnor att göra karriär i välbetalda yrken — men detta har inte gagnat kvinnor i mindre välbetalda yrken. Kvinnor har fyllt de akademiska professionerna och påverkat dessas innehåll i kvinnors intresse generellt — men de har också fyllt på det globala proletariatet. Kvinnors arbete har kommersialiserats, lagts inom offentligheten, oavsett vilken klass de har tillhört. Den dogmatiska segregationen mellan kvinnor/icke-lönearbetande och män/lönearbetande har brutits, även om det ofta bara inneburit att kvinnorna blivit dubbelarbetande. Att fördelarna inte blivit mer jämnt spridda är inte bara kvinnorörelsens fel, det är ett resultat av att folkrörelserna i allmänhet har misslyckats med att hävda folkmajoritetens intressen

efter 1973.

I systemperiferierna har prioriteringarna varit annorlunda. Det hänger samman med kvinnorörelserna där har en annorlunda bas. Där har kvinnorörelser i första hand utgått från försörjningen och från hushållets krav.

I systemcentrum består det icke-lönearbete som kvinnor måste ta ansvaret för i första hand av s.k. hushållsarbete, dvs husbehovsproduktion. I systemperiferierna består det också av småföretagsamhet, dvs produktion av varor och tjänster för marknaden. Det beror på att löner under periferivillkor är så låga att de måste kompletteras också kontant, och under periferivillkor finns sällan några offentliga transfereringar som kan göra detta. Behovet av sådan produktion av varor och tjänster för marknaden har ökat snabbt och radikalt under det sena nittonhundratalets långa lågkonjunktur och bolagsliberala regeringsprogram, då systemperiferiernas löner och transfereringar har sjunkit, och det har t.o.m. börjat dyka upp i systemcentrum [38].

En huvudströmning i systemperiferiernas kvinnorörelse har därför varit försvar för icke-lönearbete [39].

Men liksom i systemcentrum har kvinnor i periferierna alltmer dragits in i lönearbete sedan 1973. Tidigare arbetade de i första hand i jordbruk och hemindustri, liksom Västeuropas kvinnor fram till början av artonhundratalet. När industrin började lokaliseras ut från systemcentrum i större skala under sjuttitalet rekryterades främst kvinnor till de okvalificerade tempoarbetena, eftersom de kunde förmås att nöja sig med lägre löner. Medan kvinnornas del av industriarbetarna har stigit till ungefär en tredjedel totalt i världen uppgår de till ungefär 90% på de transnationella företagens underleverantörer i den "nya industriländernas" frizoner. Samtidigt har kvinnornas andel av de offentligt anställda ökat i hela världen i takt med att de offentliga lönerna har sjunkit.

En följd av detta har varit att kvinnor alltmer har engagerat sig i fackliga rörelser.

Att kvinnor nöjde sig med lägre löner visade sig vara en tillfällig företeelse. Den fackliga rörelse som har växt fram med kvinnors anställningar i de ekonomiska frizonernas sweatshops har dokumenterats bäst i föregångslandet Sydkorea. De kvinnliga textilarbetarnas rörelse kan sägas ha börjat när facket på Dongil Textiles valde en kvinnlig ledning 1972. Det var de som började den tradition av våldsamt militans mot företaget och den militärdiktatur som skyddade det, som kännetecknar den sydkoreanska arbetarrörelsen. Med den fackliga positionen som maktbas har de sedan också engagerat sig i mer traditionella kvinnorörelsefrågor som makten i familjen och rättsskydd för amerikanska soldaters

38. Joan Smith & Immanuel Wallerstein (ed): *Creating and transforming households*, Cambridge University Press 1992. — Ingrid Palmer har myntat uttrycket "reproduktionskatt" som den börda som läggs på kvinnor i samband med att regeringar skär ner transfereringar och företag skär ner löner. Se Haleh Afshar & Carolyne Dennis (ed): *Women and adjustment policies in the Third World*, Macmillan 1992.

39. Torry Dickinson: *Preparing to understand Feminism in the twenty-first century*, i *Journal of World-System Research* IV, 2/1998; Valentine M. Moghadam: *Female labor and women's mobilization*, *Journal of World-System Research* V, 2/1999. Amrita Basu (ed): *The challenge of local feminisms*, Westview Press 1995 är en något impressionistisk översikt över världens kvinnorörelser.

40. Miriam Ching Yoon Louie: *Minjung feminism: Korean women's movement for gender and class liberation*, i Bonnie G. Smith: *Global feminism since 1945*, Routledge 2000; Lars Lindström: *Accumulation, regulation*

våldtåktsoffer [40]. Under nittitalet har exempelvis de mexikanska maquiladororna börjat organiseras, och Moghadan rapporterar om organisering bland kvinnliga tempoarbetare i Sydostasiens frihandelszoner, som började arrangera strejker i början av åttitalet.

Försvar av icke-lönearbete kan ta sig uttryck i försvar av naturresurser eller organisering av informell affärsverksamhet. Den indiska trädskrämmörelsen Chipko är ett exempel på försvar av skogen som källa för mat och bränsle, och den bangladeshiska sparkassan Grameen har blivit ett föredöme för liknande sparkassar över hela världen. Men mestadels är sådana projekt alltför små för att figurera i västerländska media. Odou och Kabira har registrerat 27.000 kvinnogrupper bara i Kenya som arbetar med sparkassar, jordinköp, husbyggnad och redistribution som staten inte tar ansvar för, och kämpar för kvinnors rätt att äga mark [41]. Syftet är, utom det ekonomiska, också att skapa ett utrymme vid sidan av de mansdominerade strukturerna — de traditionella. På grund av svag organisering på den övergripande nivån blir grupperna dock stundom själva en inkörsväg för nya patriarkala maktgrupper både i form av nationell politik och internationellt bistånd och har sällan något formellt samröre med feministisk kvinnorörelsepolitik.

Eftersom gränserna mellan lönearbete och icke-lönearbete sällan är knivskarpa tenderar rörelserna att flyta in i varandra, säger Dickinson. Renana Jhabvala berättar i Rowbothams och Mitters bok om hur gatuförsäljerskorna i Ahmadabad i Gujarat har vunnit erkännande som facklig organisation av Fria Fackföreningsinternationalen, trots att de formellt sett är företagare — dvs arbetsgivaren erkänner dem inte som anställda utan betraktar dem som underleverantörer av arbete. De tycks dock ännu vara ganska ensamma om att ha fått det erkännandet.

Försvar av icke-lönearbete, hushåll och civilsamhällesmekanismer har ibland kunnat ligga till grund för "politik" i mer traditionell bemärkelse. Ahmadabads gatuförsäljerskor har t.ex. ingripit i sektbråken mellan hinduer och muslimer genom att hänvisa till kvinnosolidariteten. Mödrar i de mexikanska kåkstäderna organiserar försvar för allmänningar som vatten och el, utnyttjar sin mödraroll liksom artonhundratalets europeiska kvinnor, och organiserar i förbigående en ny rörelse som utmanar PRIs politiska monopol. De mest beskrivna fallen är kvinnors motståndet mot militärdiktaturerna i Sydamerika där deras traditionellt 'osynliga' ställning och det faktum att regimerna inte såg dem som en konkurrent gav dem fria händer att spela en ledande roll under demokrati-rörelsens uppväxt. Exempelvis var det kvinnor i kåkstäderna runt São Paulo som gick vidare från kampen för vatten och el och organiserar en kampanj för att påtala förfälskningarna i det konsumentprisindex som reglerar arbetarlönerna i militärdiktat-

and political struggles — Manufacturing workers in South Korea, University of Stockholm 1993; Robert Kearney: The warrior worker, Henry Holt 1991.

41. Wilhelmina Odoul & Wanjiku Mukabi Kabira: The mother of warriors and her daughters, i Amrita Basu (ed): The challenge of local feminisms. En bild av mångfalden kan man också få i Sheila Rowbotham & Swasti Mitter (ed): Dignity and daily bread, Routledge 1994, Ann Leonard: Seeds resp Seeds 2, The Feminist Press at The City University of New York 1989 resp 1995. Tyvärr har de två senare ett perspektiv av 'bistånd', dvs hur 'vi' ska hjälpa 'dom' till 'utveckling'.

42. Jane S. Jaquette (ed): The women's movement in Latin America, Westview Press 1994; Kathleen Logan: Women's participation in urban protest, i Joe Foweraker & Ann Craig (ed): Popular movements and political

urens Brasilien och drog igång den fackliga rörelse som störtade militärregimen [42]. Efterhand har dock denna roll — rollen som familjens försvarare mot våld och ekonomiskt vanstyre — som var genial när det gällde att slåss mot repressiva militärer, framstått som mer problematisk för isynnerhet den urbana medelklassens feminister: är det inte just den rollen kvinnorörelsen vill komma bort från? Formerna för denna rörelse påminde om artonhundralets europeiska försvar för hushållets ekonomi — bröduppror, soppkök — men också om Kenyas kvinnliga småföretagarnätverk.

Dessa ekonomiskt präglade motståndsrörelser har länge haft påtagligt svårt att samsas med den västinfluerade stadsmedelklassens feminism. De har exempelvis vägrat bryta med de traditionellt kvinnliga samhällsfunktionerna och de har vägrat diskutera någon motsättning till män. Men i samband med FN:s kvinnoår 1975 tvingades de börja sätta samman gemensamma plattformar, och i åtminstone en fråga har de också funnit en gemensam handlingsmodell och bas för att diskutera mer generella undertryckningsmekanismer — frågan om det patriarkala våldet, som drabbar underklass- och medelklasskvinnor lika.

I Brasilien restes exempelvis sådana frågor av slummens kvinnonätverk runt 1980 sedan slummens män försökt hindra den kvinnliga organiseringen [43]. Men mest omskriven har rörelsen mot våld blivit i Indien, den kanske mest patriarkala kultur som existerar. Där har medelklasskvinnor tagit upp kampen mot s.k. brudmord medan underklasskvinnor har mobiliserat mot kapitalägares sexualiserade våld mot anställda kvinnor, och klyftan mellan de olika kulturernas kvinnorörelser har därmed kunnat slutas [44].

På grund av “femininiseringsen av det globala lönearbetet” kopplat till den kvarstående arbetsdelningen där kvinnor görs ansvariga för det alldeles säkert i fortsättningen också nödvändiga men nedvärderade icke-lönearbetet har vissa forskare sett kvinnorörelser som tjugohundralets viktigaste folkrörelser [45]. Men vad har de för möjligheter?

Först en reservation. Beträffande kvinnors närvaro i lönearbetet drar vi oss till minnes att även systemcentrums lönearbetare i början av artonhundralet till stor del var kvinnor men att dessa manövrerades ut successivt från industrins nyckelarbetsplatser och gjordes fackligt försvarslösa. Det strukturella behovet av någon ansvarig för icke-lönearbetet var starkare än behovet av kvinnor i lönearbete. Det kan tala för att “femininiseringsen av lönearbetet” också den här gången blir en tillfällig företeelse.

Å andra sidan sprids lönearbetet hela tiden till alltfler. Dessutom har under hun-

change in Mexico, Lynne Rienner 1990; Yvonne Corcoran Nantes: Female consciousness or feminist consciousness; women's consciousness rising in community based struggles in Brazil, i Bonnie Smith: Global feminisms since 1945, Routledge 2000.

43. Sonia E Alvarez: The transformation of feminisms and gender politics in democratizing Brazil, i Jane S. Jaquette (ed): The women's movement in Latin America.

44. Gail Omvedt: Reinventing revolution, M.E. Sharpe 1993; Radha Kumar: From Chipko to Sati, i Amrita Basu (ed): The challenge of local feminisms. Brudmord syftar på den växande vanan inom medelklassen att låta söner gifta sig med flickor för hemgiftens skull varefter man dödar flickorna och behåller pengarna. — För övrigt är det egendomligt att islamsk fundamentalism har så dåligt rykte för kvinnofientlighet medan få tycks ha uppmärksammat den hinduiska motsvarighetens kampanj för rätten att bränna änkor.

45. Exempelvis Peter Waterman: Globalisation, solidarity, and new social movements, Mansell/Cassell 1998.

drafemti års kvinnorörelse en hel del framgångar ackumulerats som gör det politiskt svårare den här gången att skyffla ut kvinnorna till samhällets utkant. Även om det säkert inte är omöjligt.

Historiskt sett har kvinnorörelser, ända sedan beguinernas tid, i första hand ägnat sig åt identitetsbygge och offentlighet. Man skulle kunna kalla det för en kamp mot det kulturella kapitalet, något som alla marginaliserade kategorier tycks dömda till. Jag återkommer till detta i slutet av kapitel 8.

Den Kooperation som var central i början föll ironiskt nog snabbt bort och har kommit till heders igen i större skala först i dagens sydrörelser. Obstruktion har hela tiden varit svår att använda i det som jag här har antagit vara kärnfrågan, eftersom det påtvingade icke-lönearbetet inte rymmer någon klar kollektiv motpart. Men den isländska kvinnostrejken 24 oktober 1975 omfattade också hemarbetet, och år 2000 togs idén upp på nytt till den 8 mars, bl.a. med stöd från den sydafrikanska fackcentralen COSATU. Det är möjligt att ett ökat kvinnligt fackligt deltagande kan underlätta fackliga aktioner även för icke-lönearbetande.

Genom sitt svaga fokus på försörjningen har kvinnorörelserna missat många möjligheter att skapa hegemoni bland de kvinnor som ändå kämpar med sådana frågor, dvs majoriteten. Både kvinnor som tvingas till obetalt arbete och kvinnor som tvingas till dåligt betalt tempoarbete har kommit i skymundan medan övremedelklasskvinnor i och utanför professionella NGOer har tagit sig rätten att definiera sina frågor som kvinnorörelsens viktigaste, som "feminismen". Antagligen är det dock en tidsfråga innan fackföreningar och icke-lönearbetandes kooperativ blir hegemoniska inom kvinnorörelserna. Kanske de redan är det — Nancy Saporta och Yvonne Corcoran beskriver båda hur nord-påverkade medelklassfeministers inflytande i de sydamerikanska kvinnoätverken minskar till fördel för kåkstadsrörelsernas kvinnor och deras mer allmängiltiga erfarenheter [46].

Å andra sidan har kvinnorörelserna en klar styrka. På grund av sin perifera ställning under nittonhundratalet står de ganska oanfrätta av regeringsmaktsstrategins sammanbrott, och har därför på samma sätt som bonderörelserna fördelar i konstruktionen av tjugohundratalets nya folkrörelsestrategi.

Pariarörelser

Emellertid är inte lönearbete respektive icke-lönearbete de enda typer av arbeten som fördelas efter olika pseudo-biologiska kriterier.

Enligt Tilly är det lättaste sättet att fördela attraktiva respektive oattraktiva uppgifter att knyta de olika kategorierna arbete till olika förkonstruerade kategorier människor, likgiltigt vilka. Så fördelas också lönearbete efter liknande pseudo-biologiska kriterier. Vi drar oss till minnes Gordons m.fl. uppdelning på självständigt kärnarbete, under-

46. Nancy Saporta Sternbach m.fl: *Feminisms in Latin America: From Bogotá to San Bernardo*, i Arturo Escobar & Sonia Alvarez: *The making of social movements in Latin America*, Westview Press 1992, Yvonne Corcoran Nantes: *Female consciousness or feminist consciousness; women's consciousness rising in community based struggles in Brazil*, i Bonnie Smith: *Global feminisms since 1945*, Routledge 2000.

ordnat kärnarbete och perifert arbete; Tilly använder termerna lojalitetssystem, anbuds/ackordssystem och kontrollsystem, där lojalitetssystem är sådant arbete där man får förtroendet att själv lägga upp arbetet som det syns en bäst, anbuds/ackordssystem är arbete där man styrs av strikt styckbetalning och kontrollsystem är arbete där en förman tittar en över axeln hela tiden. Självfallet är det de två senare som förbehålls personer från kategorier med lågt tillskrivet värde där kön är en kategoriindelning men där 'etnicitet' är en annan och ålder en tredje [47].

Det här avsnittet fokuserar på 'etnicitet' medan ålder och andra kriterier behandlas senare.

Vad menas med 'etnicitet'? Uppenbarligen har det inget att göra med geografisk härkomst i och för sig. Liksom det uppstår nationella rörelser bara i områden som på något sätt särbehandlas negativt av ett centrum uppstår etniciteter bara i den mån kategorier särbehandlas negativt av andra kategorier. Ty i och med särbehandlingen responderar de särbehandlade genom att anpassa sig till den diskriminerade situationen för att göra den uthärdlig och utbildar på så sätt en habitus utifrån detta, och en identitet som kategori. Inte minst handlar det om att nya generationer bibringas självbild och ambitioner som kan synas 'realistiska' men samtidigt är en anpassning till de ojämlika förhållanden som de därmed bidrar till att upprätthålla [48].

Sådana 'etniska' arbetsdelningar förekommer och har förekommit i många typer av system — vi kan tänka på det medeltida Europas judiska köpmannanätverk som självförnyade sig genom kooptering eller det medeltida Indiens hänvisning av de otacksammaste arbetsuppgifterna till vissa klaner i samhällets utkant. Tilly anser rentav att det är närmast universellt att göra så eftersom det är så enkelt och behändigt för den som har makt att fördela arbetsuppgifter. Men eftersom världsmarknadssystemet är ett system som bygger på en så överväldigande mängd arbetsfördelning och vars arbetsfördelning dessutom sträcker sig över så stora områden blir den etniska principen generell på ett helt annat sätt än i ett system som bygger på självhushåll och/eller lokala marknader.

Den allt överskuggande etniska skiktningen är förstås den globala, den som finns införstådd i centrum-periferi- alias Nord-Syd-uppdelningen. Men det intressanta är hur dess etniska skiktning kvarstår också i lokala arbetsfördelningar, på så sätt att människor med ursprung i centrum/Nord tillskrivs kärnarbete i lojalitetssystem, medan människor med ursprung i periferi/Syd tillskrivs perifert arbete i kontroll- eller ackordssystem, oberoende av var de befinner sig i världen.

Medan den etniska skiktning som på något sätt kan knytas till territorier i regel har bekämpats genom nationella rörelser med krav på politiskt självstyre (se Kapitel 6) har etnisk skiktning inom länder eller regioner ofta — men inte alltid — bekämpats genom medborgarrättsrörelser.

Medborgarbegreppet har sitt ursprung i den medeltida europeiska fredsrörelsens skapelse av kommunen som den gemenskap som skulle försvara staden mot härjande baroner (se Kapitel 9). Men det var franska revolutionens hantverkare som satte upp

47. David M. Gordon, Richard Edwards & Michael Reich: *Segmented work, divided workers*, Cambridge University Press 1982; Charles Tilly: *Beständig ojämlikhet*, Arkiv 2000.

48. Detta beskrivs bl.a. i Joan Smith & Immanuel Wallerstein (ed): *Creating and transforming households*.

medborgarskapet som motsats till den kungliga diktaturens undersåtesbegrepp och dess vittförgrenade och ojämlika privilegiesystem, och de lyckades få det generellt godtaget åtminstone i teorin i den kompromiss som de brittiska liberalerna presiderade över efter Napoleonkrigens slut. I deras version var förstås inte alla medborgare, bara de som hade tillräckligt mycket egendom för att vara, som det heter, ekonomiskt oberoende. Men att det jämlika medborgarskapet utan särskilda privilegier skulle utsträckas till allt fler var det gemensamma temat för alla artonhundratalets folkrörelser, och den folkrörelse som med tiden blev hegemonisk, dvs arbetarrörelsen, hävdade att den skulle utsträckas till alla lika. Som det symboliska inseglet på medborgarrätten uppfattades rösträtten, och ju mer regeringsmaktstrategin kom att dominera efter 1900 desto viktigare blev denna. Motstånd mot privilegier spelade en mindre framträdande roll, eftersom också jämförelsevis oprivilegierade har sina speciella privilegier att dra fördel av, men åtminstone en form av ‘pseudo-etniskt’ privilegiesystem tjänade i folkrörelsediskursen som exempel på det radikalt onda, nämligen adelsprivilegierna.

För nittonhundratalets pariarörelser [49] fanns alltså en tradition att ta fasta på.

Plantageslavskomplexets pariarörelser

Den parigrupp inom världsmarknadssystemet som tidigast var mest synlig var den som hade skapats genom slaveriet på sexton-sjuttonhundratals plantager (se Kapitel 4). Det formella slaveriet avskaffades under loppet av artonhundratalet längs hela den amerikanska Atlantkusten och ersattes av hälftenbruk, dvs arrende betalat med del i skörden, genom ett samarbete mellan revolutionen i Haiti, upproret på Barbados, ett flertal smärre upprorsförsök i USA och Brasilien, organiserad flykt från plantagerna, religiöst motiverade antislaverirörelser bland medelklassen, ekonomiskt motiverat slaverimotstånd bland bönder och hantverkare, och — i USA — de svarta slavarnas entusiastiska deltagande på Nordsidan i inbördeskriget både i form av strejker på plantagerna och som soldater. Men detta innebar inte att de före detta slaverna och deras ättlingar blev jämlika med övriga medborgare mer än i den mest abstrakt juridiska betydelsen. Även i fortsättningen hänvisades människor med afrikanskt ursprung till de mest otacksamma uppgifterna. I den del av det forna plantageområdet där det fanns mest att utestänga dem från, USA, förstärktes Tillys gängse ojämlikhetsmekanismer — monopolisering av resurserna inom en privilegierad grupp, rekrytering till underordnade arbetsuppgifter av folk inom en särskild traditionellt definierad kategori, anpassning av dessa till sin underordnade roll — av ett formaliserat regelsystem som förbjöd en mängd aktiviteter för de svarta, däribland utbildning och röstning. Syftet med detta var att hålla USAs jämförelsevis fattiga sydstater med billig arbetskraft och hindra att dess jämförelsevis perifera näringsliv från att konkurreras ut av nordstaternas starkare, mer monopoliserade företag. Att få bort detta regelsystem var den förnämsta uppgiften de rörelser ställde sig

49. I denna text har jag, med ett begrepp som var populärt för hundra år sen, kallat pseudo-etniskt nedvärderade kategorier för “parias”. Det kan passa, eftersom ordet etymologiskt kommer från namnet på indisk lågstatusgrupp, pariya, som hade som ärftlig syssla att ta hand om döda djur.

50. Klassikern bland redogörelser för USAs svarta historia är John Hope Franklin: *From slavery to freedom*, Alfred A Knopf 1967 (första upplagan 1947); den är dock ganska officiös. Kompletterar gör t.ex. Michael L.

som började uppstå bland USAs svarta strax efter 1900 [50].

Den politiska organiseringen började bland utbildade och välbärgade svarta i nordstaterna. Den första större organisationen, NAACP, var till en början inte alls intresserad av någon massorganisering utan agerade som en lobby gentemot politiker och domstolar, för att sydstaternas lokala diskriminerande lagar skulle förklaras okonstitutionella. De hade också vissa mindre framgångar med detta, men det påverkade inte livet för särskilt många.

Den svarta majoriteten, hälftenbrukarna i sydstaterna, undvek politisk organisering, brända av bakslagen efter inbördeskriget. De slöt sig samman i separatistiska kristna väckelserörelser som skulle få en politisk betydelse i samband med femtitalets medborgarrättsmobiliseringar. I övrigt skulle massrörelser komma igång först framemot slutet av tjugotalet. Att tiden var mogen då hade flera orsaker.

En var de lokala vita etablissemangens överdrifter. Enligt Raymond Gavins blev NAACP en massrörelse lokalt i sydstaterna som ett självförsvar mot de vita lynchgäng som förde ett oberäkneligt terrorregemente för att hålla svarta på plats [51].

En annan var urbaniseringen bland de svarta. Först i samband med världskriget började svarta arbeta inom industri och stadsservice i någon större utsträckning, stundom efter att ha tjänstgjort vid fronten. De nya erfarenheterna födde en ny stolthet, som bland annat tog sig uttryck i den så kallade Harlemrenässansen, en kulturell rörelse bland svarta i Nordstaterna — man kanske också i detta sammanhang kan påminna om hur svarta musiker från denna tid kom att dominera världens populärmusik för något decennium framåt. Men de tog sig också uttryck i intresseorganisering.

Både Franklin och Davis betonar arbetarrörelseuppsvingets betydelse för de svartas mobilisering. Traditionellt hade fackförbunden inom AFL vägrat ansluta svarta, med undantag för Gruvarbetarfacket. Men 1935 bildade Gruvarbetarfacket och några andra förbund CIO med avsikt att organisera löpandebandindustrin där svarta arbetare var rikligt företrädade. Den radikala folkliga kultur som arbetarrörelsemobiliseringen inspirerade till påverkade även de svarta. Och svarta arbetare organiserade sig själva i branscher där de var i stor majoritet, t.ex. järnvägens sovvagnspersonal vars organisation blev en av förgrundskrafterna inom den svarta medborgarrättsrörelsen. Det var till exempel dess ledning som organiserade ett hot om en stor demonstration mot Washington 1942 som skrämde regeringen att kräva integration i alla företag som levererade till staten.

Efterkrigstidens kondratiev A-fas stärkte de svarta ännu mer socialt. Andelen svarta med utbildning steg, och de accepterade lika lite som de demobiliserade svarta soldaterna en diskriminerande behandling. Redan 1942 hade Congress for Racial Equality, CORE, bildats i Chicago av svarta och vita Gandhi-influerade studenter med syfte att utmana segregationen genom sit-ins på segregerade lokaler. Andra svarta studenter kopi-

Coniff & Thomas J. Davis: *Africans in the Americas*, St. Martin's Press 1994 och Cedric Robinson: *Black movements in America*, Routledge 1997. Medborgarrättsrörelsen dokumenteras exempelvis i Jack E. Davis (ed): *The civil rights movement*, Blackwell 2001, Charles Eagles (ed): *The civil rights movement in America*, University Press of Mississippi 1984, och Harvard Sitkoff: *The struggle for black equality*, Hill & Wang 1981. 51. Raymond Gavins: *The NAACP in North Carolina during the age of segregation*, i Jack E. Davis (ed): *The civil rights movement*.

erade deras taktik i södern så tidigt som 1947 men isolerat och utan framgång.

Den aktion som katalyserade en bred svart rörelse var bussbojkotten i Montgomery 1955. Den var väl förberedd, organiserades genom de svarta kyrkorna och fick massupplutning. Det som ledde den till framgång var, förutom inkomstbortfallet för bussbolaget, att den appellerade till sympatiserande vita i nord genom att konsekvent hävda att dess strävan var att förbättra hela staden genom att undanröja segregationen och att den under inga förhållanden skulle degenerera i hat mot vita.

Efterhand växte rörelsen ut över landet. I början kanaliserades den av de svarta kyrkorna, organiserade i Southern Christian Leadership Conference, SCLC. Men rörelsens fotfolk var studenter och gymnasister som kopierade COREs sit-in-aktioner med allt större framgång: de uppträdde helt enkelt som om segregationen redan var avskaffad och krävde stillsamt sin rätt att bli serverade på caféer och få ta in på pensionat. När polis arresterade dem för störande av ordningen fyllde de fängelserna. Företag efter företag avsegregerade hellre än att riskera bråk och förlora intäkter. Ungdomarnas rörelse blev den tredje av femtitalets medborgarrättsorganisationer, Student Non-violent Co-ordinating Committee, SNCC.

Men framgångarna var isolerade till de ekonomiskt framgångsrika staterna i sydöst. Ett försök av CORE att testa avsegregering i de fattigare Alabama och Mississippi 1961 möttes med mord och misshandel. En stort anlagd kampanj för att registrera svarta väljare i Mississippi året efter, där alla medborgarrättsorganisationerna deltog, provocerade fram ett terrorvälde med dussintals mördade, ständig polismisshandel och med obefintlig respons från den federala regeringen trots att förslaget ursprungligen hade kommit från justitieministern som ett alternativ till demonstrationer och andra gatuaaktioner. Det var uppenbart att taktiken från Montgomery inte fungerade.

Istället valde rörelsen en annan taktik: att provocera rasisterna att överreagera och orsaka massiv oordning. Det var därför King och SCLC valde Birmingham som demonstrationsort för förbud mot offentlig segregation 1962 och Selma som demonstrationsort för svart rösträtt 1964. Båda var kända för att ha brutalt rasistiska polischefer. Taktiken lyckades över all förväntan. När polischeferna reagerade enligt sin natur inför TV-publiken orsakade det en våg av indignation över landet och världen — inte minst i de nya staterna i Afrika — som tvingade presidenten lägga fram lagförslag enligt rörelsens önskan för att inte förlora anseende som "den fria världens" ledare.

Taktiken fungerade sämre för de praktiska väljarregistreringarna i Mississippi, trots att rörelsen där medvetet rekryterade vita högstatusstudenter som sköldar, ty där ägde morderna rum i smyg utan TV-publik. Istället orsakade våldsupptrappningen där en ökande bitterhet inom rörelsen, över svek och uteblivet stöd från vita grupper som exempelvis fackföreningar. Denna bitterhet skulle så småningom vara en av orsakerna till rörelsens splittring och relativa nederlag.

Det fanns också andra orsaker.

En var Vietnamkriget, som bröt enigheten mellan medborgarrättsrörelse och arbetarrörelse. Fackföreningarna stödde kriget eftersom det skapade efterfrågan på kvalificerad arbetskraft — men de svarta var sällan kvalificerade och drabbades istället av neddragna socialbudgetar. Delar av den svarta rörelsen hörde därför till pionjerna för krigsmot-

ståndet; King hörde till de tidigaste opponenterna, medborgarrättsrörelsens provokativa aktionsmodeller och Mississippirörelsens radikaldemokratiska, formellt ledarlösa struktur blev också krigsmotståndets.

Ett försök att rädda samarbetet med en gemensam kampanj för full sysselsättning rann ut i sanden; fackföreningarnas folk förlorade intresset sedan storstadsslummens svarta tog revansch för liv av förödmjukelser i en våg av oplanerade revolter 1966-1967, vanligen provocerade av polisövergrepp, och när King försvann från scenen 1968 fanns ingen med status nog att intressera dem igen.

En annan var att samarbetet inom rörelsen upphörde. Under mobiliseringstiden fram till 1964 kunde olika organisationer och grupper praktisera långtgående kreativ oenighet beträffande medlen eftersom de var eniga om målen [52]. De ville ha bort de segregeringar och samma rätt för alla amerikaner, och militanta gatuaaktivister och konservativa affärsmän kunde samarbeta om detta mål. Men de som utsatts för det rasistiska våldet 1963-64 förlorade intresset för att integreras. För dem blev den amerikanska drömmen en mardröm, och målet för dem blev istället svart makt. Det var ett mål som tilltalade slummens underklass, vars levnadsstandard ingalunda förbättrades bara för att den officiella segregationen försvann eftersom den berodde på Tillys ojämlikhetsfunktioner [53]. Kings och SCLCs integrationspolitik hade burits upp av den växande svarta medelklassen, vars ställning däremot stärktes.

Den kanske viktigaste orsaken till misslyckandet är ändå att det är mycket lättare att mobilisera mot en diskriminerande lag än att mobilisera mot en diskriminerande organisationsrutin i en hel ekonomi. När lagarna försvann skulle det ha krävts helt andra allianser för att bekämpa diskrimineringen.

Inte heller i övrigt lyckades de svarta rörelserna hitta något fokus när de segregeringar lagarna försvann. De flöt ut i mängder av lokala kampanjer mot hyreshajar, motorvägar — under 1970 drevs fyrahundra kampanjer mot motorvägar som skulle förstöra de fattigas bostäder — och för lika rätt till jobb, rimliga matpriser och icke-diskriminering i skolan. Många av dessa kampanjer var framgångsrika men de förändrade inte helhetsbilden nationellt och kunde inte hindra att den svarta majoriteten blev allt fattigare [54].

I resten av det gamla plantageområdet från Karibien till Brasilien har rörelser för svartas självhävdelse i stort sett saknats, vilket kan bero på att inga formella lagar har förbjudit dem något. Deras underordning har helt berott på rutiner som kopierats företag emellan och stötts av svåråtkomliga kulturella normer och av världsordningens principer, och dessa är som sagt svårare att mobilisera emot. På en del karibiska öar har det visserligen funnits politiska rörelser, men det är sådana som Trinidad och Jamaica där svarta

52. Nancy Weiss: Creative tensions in the leadership of the civil rights movement, i Charles Eagles (ed): The civil rights movement in America, University Press of Mississippi 1986.

53. Den överväldigande majoriteten av USAs två miljoner fångar är svarta som sitter inne på grund av innehav av marijuana, enligt Punishment and prejudice: Racial disparities in the war on drugs, Human Rights Watch 2000. Även vita använder marijuana men de döms inte till fängelse för det. Och den som dömts till fängelse förlorar rösträtten i alla stater utom fyra.

54. Thomas F. Jackson: The state, the movement and the urban poor, i Michael B. Katz: The underclass debate, Princeton University Press 1993.

har varit i majoritet och utgjort 'nationen'. Dessa har sedan varit föregångare för afrikansk självhävdelse på annat håll — Marcus Garvey från Jamaica organiserade den första, kortvariga, svarta massorganisationen i USA i början av tjugotalet, George Padmore från Trinidad organiserade Afrikanska Byrån i London under andra världskriget som blev samlingsplats för senare afrikanska självständighetsledare, från Martinique kom Aimé Césaire som inledde den litterära strömning som kallas négritude, och Frantz Fanon som blev ideolog för de franska koloniernas självständighetskamp [55].

På andra håll, t.ex. i Brasilien, har svart organisering traditionellt uteslutande varit kulturell och gärna tagit formen av religiösa kulturer eller karnevalsorganisering [56]. Det är först under tiden efter 1973 som den också i någon mån har blivit intressepolitisk och då ofta har utgått från befrielsepolitiska grupperingar [57].

Bosättarkoloniernas pariarörelser

Det andra stora komplexet av lokal kategoribildning är det som har skapats i europeiska bosättarkolonier. Som beskrivs i Kapitel 4 började sådana uppstå samtidigt med plantageekonomierna i Amerika men deras stora spridningstid var artonhundratalet då europeer utvandrade och etablerade sig som lokala överklasser i hela Amerika, Australien, Sydafrika, Kenya, Algeriet och, lite senare, Palestina. I kraft av sin globala organisering berövade europeerna de infödda deras jord och tvingade dem att utföra manuellt och lågavlönat arbete åt sig, och detta mönster har fortlevt. På grund av ursprungsbefolkningens många gånger större numerär har europaättlingarna ofta tvingats bygga under kastsystemet med rigida lagar, vilket har givit de förra starka mål för sin mobilisering mot underordningen och exploateringen.

I flera av de uppräknade fallen har motståndet tagit formen av nationella rörelser. Europeerna har varit så få att det har setts som realistiskt att tvinga dem att resa "hem" igen eller i alla fall se dem som en oväsentlig utväxt på det koloniala administrativa systemet. Så var förhållandena i Algeriet och Kenya. I andra områden har kanske motståndet börjat på detta vis men med tiden tvingats inrikta sig på en framtida samexistens, och då tagit formen av medborgarrättsrörelser av ett eller annat slag. Så har det varit i Sydafrika och Amerika. Palestina är måhända just i övergången.

De folk som trängdes undan av bosättarkolonierna i Amerika överlevde i två typer av miljöer [58].

55. C.L.R. James: *The black Jacobins*, Allison & Busby 1994.

56. Olivia Maria Gomes da Cunha: *Black movements and the "Politics of identity" in Brazil*, i Sonia Alvarez et al (ed): *Culture of politics, politics of cultures*, Westview Press 1998.

57. Michael L. Conniff & Thomas J. Davis: *Africans in the Americas*, St. Martin's Press 1994.

58. Litteraturen om indianska rörelser har en stark slagsida åt att handla om "identiteter" och tenderar att glida förbi politiken i övrigt. Alison Brysk: *From Tribal Village to Global Village: Indian rights and International Relations in Latin America*, Stanford University Press 2000, har den bredaste täckningen för Latinamerika; den kan kompletteras av Stephen Cornell: *The return of the native*, Oxford University Press 1988 för Nordamerika. Greg Urban & Joel Sherzer (ed): *Nation-states and Indians in Latin America*, University of Texas Press 1991, Kay Warren: *Indigenous movements and their critics; Pan-Maya activism in Guatemala*, Princeton University Press 1998, Silvia Rivera Cusicanqui: *Oppressed but not defeated: Peasant struggles among the Aymara and the Qhechwa in Bolivia 1900-1980*, UNRISD 1987, Diego Cornejo Menacho (ed): *Indios — Una reflexión so-*

- De som var relativt talrika och vars arbetskraft det lönade sig att exploatera som bönder/lantarbetare. De fanns främst i det andinska höglandet, från Mexico och söderut.

- De som bodde så långt bort att de fick vara i stort sett i fred ända in i vår tid. De fanns främst i Amazonas, och kanske i de bergiga västra delarna av USA.

- Resten av de gles bosatta indianfolken drevs bort av jordhungriga europeer.

Det dröjde femhundra år innan alla dessa vitt skilda folk började identifiera sig gemensamt och upptäcka gemensamma intressen. Under hela denna tid försökte de försvara sig lokalt — eller i vissa fall nationellt, som bönder. De bonderörelser som slogs för jordreform i Mexico på tiotalet, i Peru på femti-sextitalen och i Guatemala på sjuttitalet var till stor del indianer men identifierade sig i politiska sammanhang som bönder eller lantbor, campesinos.

Men under efterkrigstidens högkonjunktur drogs deras samhällen in i förändringar som resulterade i en gemensam folkrörelsemobilisering. Indianer engagerades alltmer som arbetare i städerna och kom i kontakt med varandra och med den globala folkrörelsekulturen. Det var under folkrörelseuppsvinget åren runt 1970 som den moderna s.k. indianrörelsen föddes.

Den kan för tydlighetens skull delas upp i två segment: Andernas bonderörelse och Amazonas/Nordamerikas försvarsrörelser mot naturexploatering.

Nittonhundralets amerikanska bonderörelser hade en egendomlig subaltern ställning. De kunde vara starka lokalt, men i de olika nationella sammanhangen spelade de rollen som stadsmedelklassens fattiga kusin från landet; medan stadsmedelklassen utmanade export-borgerskapet om makten behövde de en folklig image som nationens företrädare, och lyfte därför fram bönderna på ett paternalistiskt sätt, gärna med framhävande av den indianska kulturens betydelse för nationens identitet (se avsnittet om latinamerikansk populism i Kapitel 6). Jordreformer i Mexico — undantagandes Morelos — Bolivia, Peru och Chile genomfördes av stadsbor som behöll jordfördelning, krediter och matmarknader i ett säkert grepp. Så medan medhjälprollen erkände de indianska böndernas betydelse och därför smickrade deras självkänsla vägrade de dem all makt och allt självbestämmande.

Det var den populistiska jordpolitikens misslyckande som gav upphov till indianrörelserna i den andinska världen: i Bolivia och Ecuador blev bonderörelsen indiansk sedan jordreformen lämnat bönderna i stort sett lika fattiga som de varit förut, i Mexico bröt upproret i Chiapas ut sedan den långsamt framhaltande jordreformen kört fast, i Guatemala började bönderna i norr att identifiera sig som maya när jordreformrörelsen slagits ner av fem års folkmordsliknande massakrer.

Glesbygdsindianerna utsattes för en allt större närvaro under efterkrigstidens högkonjunktur, både från exploatörer av mineraler och skog och av stater som strävade efter att markera revir under utförande av olika utvecklingsprojekt.

Rimligt nog var det de nordamerikanska indianerna som först drogs in i sådant mot-

bre el levantamiento indígena de 1990, Ildis/El Duende/Abya-Yala 1991, och Marc Becker: Indians and leftists in the making of Ecuador's modern indigenous movements, Duke University Press 2008.

stånd; det skedde egentligen redan i slutet av artonhundratalet, då indianer organiserade sig som 'stammar' i försvar för sina områden. En gemensam rörelseidentitet började uppstå i slutet av fyrtitalet då regeringen experimenterade med att helt avskaffa de reserverat dit indianerna trängts undan, av så kallade utvecklingsskäl. Det var också nordamerikanska indianer som först fick ett genomslag i offentligheten som indianmotstånd, då American Indian Movement ockuperade Alcatraz Island 1968.

Annars började de första indianorganisationerna byggas lokalt på femti-sextitalen med stöd av befrielse-teologiska missionärer. Som den första framgångsrika brukar man betrakta Shuar-federationen i Ecuador från 1964 som utbildar barn i läsning på radio, äger boskapsfarmer, har förhandlat sig till rollen som ecuadoriansk gränsmyndighet och är en nyckelkraft i den breda folkrörelsen CONAIE.

Också under senare mobiliseringar har glesbygdsindianerna haft stor hjälp av allierade, säger Brysk, och nämner både kristna nätverk, miljörelser och forskare som exempel. Medan höglandsindianerna har mobiliserat i lokala och nationella sammanhang har urskogsindianerna på grund av sin lilla numerär behövt tillgång till globalt stöd.

Indianrörelsernas första samlade mobilisering katalyserades av kreolernas försök att fira 500-årsminnet av den spanska erövringen 1992. Den kunde inte genomföras någonsans. På grund av indianrörelsens synlighet kunde den därpå i flera länder — Brasilien, Bolivia, Colombia och Guatemala, minst — framstå som "nationens representant" då nya konstitutioner måste skrivas efter militärdiktaturer och andra sammanbrott. Ofta har indianers kollektiva äganderätt till sin jord, alternativt regionala självbestämmande, skrivits in i sådana konstitutioner.

De olika regionala indianmobiliseringarna är ganska olika.

Den starkaste rörelsen, i Ecuador, definierar sig mycket brett — är man småbrukare är man indian och gränsen till annan underklass är genomsläpplig; bidragande orsak till detta är att småbrukare/indianer sedan början av nittonhundratalet har samarbetat med städernas fackföreningar och arbetarpartier. Indianfederationen CONAIE har lett nationella uppror mot korruperade regeringar å hela Ecuadors vägnar, och haft hyggliga framgångar. I Bolivia har rörelsen varit ganska separatistisk och accepterat nyliberala åtstramningsprogram som drabbat icke-indianer mot att staten har släppt makt till indianska kommuner och garanterat indianernas kulturella rättigheter. Givetvis är detta inget som rörelserna har valt; den kanske mest kulturellt separatistiska indianrörelsen, den guatemalteckiska, tvingades av en mångårig folkmordspolitik avstå från alla andra handlingsvägar, och Chiapas zapatister tar stora risker när de appellerar till en mexikansk identitet och kräver medborgerliga rättigheter för alla åsidosatta.

Sydafrika etablerades som bekant som en halvvägsstation på väg till Indien där bosättare uppmuntrades att odla grödor och föda upp djur för att sälja som mat till ostindiefararnas besättningar. Redan från början uppstod konkurrens om marken med de huvudsakligen boskapsodlande afrikanska folken, och under artonhundratalet tog europeerna kontroll över större delen av nuvarande Sydafrika; successiva kolonialadministrationer hade flyttat fram avgränsningen mellan "vit" och "svart" mark, oftast efter väpnade konflikter. Vid varje framflyttning ställdes afrikanerna inför valet att ta anställning som lantarbetare åt europeerna eller flytta. Vid artonhundratalets slut

började den senare möjligheten tömmas ut; samtidigt upptäcktes guld vid nuvarande Johannesburg och behovet av billig arbetskraft steg. Afrikanerna etablerade sig alltmer som en arbetarklass [59].

Redan från början var klasskillnaderna fastslagna i lag. Svarta förbjöds äga mark på "vitt" område genom Natives Land Act 1913 och snart därefter också att arrendera mark. Svarta gruvarbetare förbjöds vistas utanför gruvområdet och förbjöds ta med familjen till stan. I Natal gavs guvernören rätt att när som helst tvångsflytta svarta och ålägga dem tvångsarbete på 1890-talet och denna rätt utsträcktes till hela Sydafrika 1927; detta underbyggdes med passsvång för svarta. Svarta förbjöds ha andra arbeten än de mest okvalificerade redan vid sekelskiftet 1900; ett försök av gruvägarna att klassificera om ett antal halvqualificerade arbeten ledde till strejk bland de vita gruvarbetarna i februari 1922 under fältropet "Arbetare i alla länder, kämpa för ett vitt Sydafrika". Och vita arbetsgivares rätt att handgripligt bestraffa svarta arbetare bekräftades i lag 1927 efter att ha varit praxis under hela koloniseringstiden.

Det tog lång tid innan motståndet mot dessa övergrepp organiserades, dock.

Fackliga rörelser hade börjat bildas bland hamnarbetarna i Durban redan på artonhundratalet. Men det var först under det globala arbetarrörelseuppsvinget efter första världskriget som impulserna till organisering tog fart bland svarta arbetare i Sydafrika. De mötte, som nämnts ovan, våldsamt motstånd bland vita arbetare som såg sina privilegier hotade, och gruvarbetarna som var den potentiella kärnan i Sydafrikas svarta arbetarklass hade svårt att komma igång. Istället var det renhållningsarbetare, hamnarbetare och allt mer lantarbetare som bildade kärnan i de första fackliga framstötarna. Lantarbetarna var tidigare arrendatorer som hade förbjudits att arrendera jord och tvingats anpassa sig till den förtryckande tjänstehjonsstadgan. De bildade stommen i tjugotalets fackliga centralorganisation Industrial and Commercial Union som för en tid blev en massrörelse. Dessutom lyckades Textilarbetarförbundet länge trotsa raslagarna och behålla en rekrytering av både svarta och vita och klarade sig därför bättre undan repressionen.

De svartas politiska organisation ANC (från början under namnet South African Native National Congress) bildades med inspiration från Indien 1909 med anledning av rösträttsdiskussionerna då den sydafrikanska unionen bildades, och var länge liksom sin förebild inriktad på lobbying. Men med undantag för en tidig rörelse i East Cape mot passlagarna, inspirerad av gandhianska metoder, förekom knappt någon massmobilisering alls före andra världskriget.

De förändrade styrkeförhållandena i mitten av fyrtitalet — kolonialväldenas svårigheter, den indiska nationella rörelsens framgångar, nazismens fall — födde nya förhoppningar i Sydafrika. Under kriget hade prisstegringar och brist på civil produktion stimulerat bussbojkotter och squatterrörelser som inte hade kunnat kväsas trots polisins gripanden. Dessa hade organiserats lokalt utan inblandning av nationella organisationer.

59. Rodney Davenport & Christopher Saunders: South Africa — a modern history, Macmillan 2000 är 800 sidor utförlig; Robert Ross: Sydafrikas historia, Historiska media 2001 innehåller nästan lika mycket men är nästan alltför lakonisk för att vara begriplig.

Men samtidigt hade ANC, där en ny generation av mer handlingsinriktade personer hade nått inflytande, medverkat till ett nytt gruvfack för svarta 1941 som tillsammans med en samtidigt nationell facklig central utmanade makthavarna med generalstrejk 1946. Gruvbolagen var benägna att kompromissa liksom regeringen, men därav blev intet. År 1948 vann de mest oböjliga vita suprematisterna valet och började på det mest doktrinära vis bygga upp ett samhälle av 'åtskillnad', av lagstadgad rangklassning av alla invånare stödd på en allt repressivare säkerhetsapparat.

Det har diskuterats, inte minst inom de sydafrikanska motståndorganisationerna, varför en majoritet av vita stödde ett system vars rigiditet till slut visade sig kontraproduktiv för deras egen levnadsstandard och i strid mot näringslivets intressen. Det är sant att apartheidsystemet för en tid försåg gruvorna med billig arbetskraft — men det hindrade samtidigt företagen att rekrytera kunnig personal genom att reservera de kvalificerade arbetena för en alldeles för liten vit medelklass som förvisso för en tid drog nytta av systemet. Möjligen kan man anta att systemet sattes igång för att garantera både billig arbetskraft och medelklassprivilegier men att de tvångsorgan som krävdes till slut av egen kraft drev systemet in i det absurda.

Apartheidsystemet krävde total åtskillnad mellan vad dess arkitekter betraktade som "folk". Detta krävde att äktenskap upplöstes, att folk tvångsförflyttades, att offentliga platser och organ dubblerades och att organisationer förbjöds. Sådant hade för all del skett tidigare, men skalan blev nu enorm. Det beräknas att tre fyra miljoner människor tvångsförflyttades under apartheittiden — från stadskärnor till s.k. townships i städernas utkanter, från townships till andra townships, och från townships till de s.k. hemländerna, den mark som på grund av sin avlägsenhet eller dåliga kvalitet fortfarande juridiskt sett kunde ägas av svarta.

Motståndet samlades från 1950 i en ohörsamhetskampanj med strejker och organiserade brott mot apartheidlagarna. Kampanjen riktades dels mot sådana lagar som trakasserade enskilda — avhysningar, passbestämmelser och tvångsslakt av djur — och dels mot det generella politiska tvånget i form av organisationsförbud och brist på rösträtt. Protesterna var mest välorganiserade runt Port Elizabeth där den fackliga organisationen var stark och runt East London där den aktivistiska ANC-ungdomen hade sin bas. Och på landet, i de områden som fortfarande ägdes av svarta, gjorde folk motstånd mot regeringsmaktens intrång. I Pondoland vägrade man erkänna den regeringsutnämnda kommunstyrelsen och bildade en självständig som opererade från skogen under tre år innan den besegrades av flygvapnet.

Under ohörsamhetskampanjen hade ANC växt till en massrörelse på 100.000 deltagare. För att samla alla dessa i en organisation antog ANC och de organisationer de samarbetade med det s.k. Freedom Charter 1955, skrivet på enkelt språk och allmänt i tonen och kombinerande både politiska och sociala rättigheter.

Freedom Charter blev en bas för organisationen av de konfliktpunkter som ständigt uppstod på grund av den rigida tillämpningen av apartheid. 1960 besköts en jättedemonstration mot passlagarna i Sharpeville, med 69 döda till hela världens förskräckelse. För att hellre förekomma än förekommas införde regeringen undantagstillstånd och började fängsla oppositionella, en praktik som den fortsatte med fram till 1990.

Detta knäckte ANC, vars aktivister flydde i exil, där de satte upp kontor, och började organisera sabotageaktioner och predika väpnad kamp. Istället gled till en början initiativet över till de traditionella aristokratierna i de svarta "hemländerna". Vissa av dessa lyckades under en lång följd av år hålla regeringsagenterna på avstånd och behålla en grad av självstyre. Mest notabel var KwaZulu-ledaren Mangosuthu Buthelezi som stödd på den lokala massorganisationen Inkatha samlade oppositionen mot apartheidregimen på ett federalistiskt program, tills det återigen dök upp en rörelse som inte nöjde sig med forskansning inom hemländer utan krävde medborgarrätt i hela Sydafrika.

Början till en sådan var den svarta medvetenhetsrörelsen, BC, från slutet av sextitalet. Den hade sin bakgrund i en originell form av kristen befrielseologi, och de flesta ledarna var präster och studenter. Den ansåg att förtryckarens främsta verktyg är den förtrycktes självförakt. Eftersom den inte direkt manade till uppror tolererades den av myndigheterna, men eftersom den vädjade till de svartas självrespekt fick den ett enormt gensvar bland ungdomarna. Rörelsen saknade länge formell organisering men etablerade sig från början av sjuttitalet som studentorganisation, organisation för social välfärd i kåkstäderna och politisk front för att konkretisera BCs ideer. Det lyckades de inte särskilt bra med innan polisen slog ner på dem 1974-75 [60].

BC misslyckades i stort sett med sina egna organisationer, men det gjorde inget eftersom det hade varit en idérörelse och dess ideer togs upp av gymnasieungdomen i den jättelika slumförorten Soweto. Den 16 juni 1976 arrangerade de en demonstration mot ett myndighetspåfund att matematik skulle läras ut på afrikaans, ett språk varken lärare eller elever behärskade, och polisvåldet besvarades med nya demonstrationer. Det som från början varit en ungdomsprotest växte under hösten till att omfatta strejker och hyresstrejker och drev den myndighetsutnämnda styrelsen för Soweto att avgå. Under hösten bröt också liknande uppror ut i förorterna i hela landet, med BC-påverkade gymnasieelever i ledningen. Denna revolt var föga organiserad; det betydde inte så mycket att den slogs sönder av arresteringar och mord. Tvärtom, det lämnade plats för en ny typ av organisering, en som byggde på lokal kamp för välfärds mål och som började komma igång efter en kortvarig svacka 1977-78 och leddes av folk som träffats i interneringslägren efter Sowetoupproret.

Under några få år runt 1980 växte en bred rörelse av lokala kommittéer för elektricitet, vatten och avlopp, billigare busstaxor och lägre hyror fram, den här gången i hela Sydafrika, inte bara townships. Rörelsen hade kortsiktiga och ekonomistiska mål, vilket gjorde att den tillfälligt accepterades och t.o.m. uppmuntrades av regimen som ett harmlöst alternativ till ANCs och BCs våldsamheter. Efter några år, 1983, samlades rörelsen i Förenade Demokratiska Fronten, UDF, som lade an på att samla alla som var i opposition till apartheidpolitiken, inklusive vita affärsmän som bidrog ekonomiskt; den närmaste förvärdningen var regimens försök att ge vissa små förmåner till indier. Sam-

60. Anthony W. Marx: Lessons of struggle — South African internal opposition 1960-1990, Oxford University Press 1992, Tom Lodge (ed): All, here, and now: black politics in South Africa in the 1980s, Hurst 1992, samt William Cobbett & Robin Cohen: Popular struggles in South Africa. Review of African Political Economy 1987 handlar om anti-apartheidrörelsen efter 1976.

tidigt trappades konflikten upp: 1984 organiserade UDFs bas i den s.k. Vaal-triangeln ett uppror mot hyreshöjningar, och den spreds vidare i landet. Runt hyresstrejker, konsumentbojkotter och arbetsstrejker och organiserat i kvarterskommittéer där "varje familj blev en del av rörelsen" växte en alternativ maktstruktur fram med egna domstolar som i många fall den statliga polisen tvingades ta hänsyn till för att någon form av ordning skulle kunna upprätthållas. UDF-aktivister talade euforiskt om "dubbelmakt". Men efter 1986 började UDF att slås sönder av den samlade effekten av polisvåld, kriminalitet och polisunderstödda hämndaktioner från organisationer som blivit förbisprungna av utvecklingen, främst Inkatha och BCs efterföljare AZAPO.

De organisationer som då tog ledningen var fackföreningarna. De hade börjat bildas i början av sjuttitalet på den industri som lokaliserats ut från Europa (se vidare Kapitel 5 Lönearbetarnas försvar mot kapitalägarna). De ägnade sig först åt rena intressefrågor, som de hävdade militant, och de tolererades därför av regeringen, precis som UDF i början. Men ungefär samtidigt som UDF började falla sönder antog också fackföreningarna program mot apartheid, lanserade politiska strejker och gick in och tog ansvar för UDFs återstående kvarterskommittéer.

1990 gav regeringen upp. Kostnaderna för våld, för kontrollapparat, för kapitalflykt och för irrationella sorteringsmekanismer på arbetsmarknaden hade blivit för höga för dess väljare. Det lagstadgade diskrimineringsystemet avskaffades förvånande smärtfritt och det svarta ledarskapet kooperades in i staten. Fortfarande är svarta visserligen nästan alltid arbetare, men den fackliga centralen COSATU hör till världens mest militanta med stor förmåga att hävda sig politiskt.

Pariafolket i Palestina har hittills inte på långt när lyckats utforma en lika flexibel och framgångsrik strategi. Enligt Edward Said har elitistisk våldsromantik blockerat för en effektiv massrörelse [61] och man kanske också kan säga att en separatistisk nationalism har blockerat den sortens vädjande till en generell global folkrörelseidentitet som både den sydafrikanska och den indianska rörelsen har varit så effektiva på.

Det finns orsaker till dessa tillkortakommanden. En är givetvis stormakters intressen att stödja deras motpart ekonomiskt och upprätthålla en 'spänningens strategi'. Men det finns också interna orsaker.

Ett tidigt skede av Palestinakonflikten beskrivs i kapitel 6. När den israeliska staten grundades 1948 och Palestina med dess folk delades i tre, delades även motståndet upp [62].

De palestinier som stannade i Israel förvandlades gradvis till lönearbetare i den israeliska industrin. Myndigheterna var framgångsrika i att förhindra att de organiserade sig, genom måttfull terror i kombination med små förmåner, fram till kriget 1967 då tvånget att välja sida blev akut. De som då tog initiativet var kommunalpolitikerna, som från 1974 byggde upp en medborgarrättsrörelse som krävde lika medborgarrätt för

61. Framförd i flera artiklar, bl.a. i Media Monitors Network 23.4.01 och i artikeln The only alternative, publicerad lite varstans, bland annat i Zmag: <http://www.zmag.org/sustainers/content/2001-03/08said.htm>

62. Baruch Kammerling & Joel S. Migdal, Palestinians, the making of a people, The Free Press 1993; Christopher Parker, Resignation or revolt? Sociopolitical development and the challenge of peace in Palestine, I.B. Tauris 1999.

araber. Den 30 mars 1976 organiserades en generalstrejk, Jorddagen, som blev till en tradition. Från åttitalet fick de hjälp och konkurrens av islamister för att organisera ett välfärdssystem byggt på ömsesidigt stöd, eftersom araber var uteslutna från det israeliska välfärdssystemet.

För flyktningarna var framtidsutsikterna ännu mörkare. En del av dem absorberades i den växande gulfstatsekonomi under sjuttitalet, och många av dem stödde den palestinska rörelsen ekonomiskt. Majoriteten, som levde i flyktingläger, var fria att organisera sig men hade föga att kämpa för eftersom de levde på välgörenhet. I desperation började ungdomar att organisera symboliska väpnade "återvändanden" in i Israel, och detta tog snart en organiserad form genom Fatah, skapad av exilpalestinier i Kuwait. Väpnade angrepp var inget mål i sig, bara en handling i brist på bättre.

Emellertid växte Fatah och andra flyktinglägerorganisationer till den organiserade kraften inom lägren, stödda av entusiastiska ungdomar och oljedollar. Men deras militanta exilpolitik blev besvärande för värdländerna, och de jagades bort, 1970 från Jordanien och 1982 från Libanon, och tvingades hysa in sig i Tunisien, långt från sin bas, där de blev alltmer beroende av oljepengar och alltmer korrupta och byråkratiserade.

I kärnområdet, på Västbanken, fanns ingen folkrörelseorganisering alls före 1967 eftersom det blev en del av Jordanien. Efter den israeliska ockupationen hände ungefär samma sak som för de israeliska palestinierna: politiska initiativ mot israelisk diskriminering och militär brutalitet kanaliserades genom lokalpolitiker, ibland på trots mot PLO. Dessa lokalpolitiker organiserade också ungdomsorganisationer, fackföreningar, kvinnoorganisationer och kollektiva välfärdsorganisationer.

Fokus i konflikten med ockupationsmakten blev alltmer de israeliska bosättningarna, som inte bara stal mark från palestinska bönder utan också utnyttjade sin status som herrefolk till ytterligheter. Detta, tillsammans med de krympande ekonomiska möjligheterna under åttitalet gjorde slut på den vänta-och-se-mentalitet som hade rått ända sen fyrtitalet. Intifada-upproret bröt ut 1987.

Intifadan - arabiska för "skaka av sig" - tog initiativet från de professionella politikererna och lade det i civilsamhällesorganisationerna. Strategin var bojkott och strejker mot israeliska aktiviteter och företag och framgången var slående. Palestiniernas makt över den egna ekonomin liksom deras självförtroende växte, medan den israeliska ekonomin fick en knäck. År 1990 tvingades israelerna förhandla och erkänna palestinierna som en part för första gången.

Emellertid var det inte civilsamhällesorganisationerna som i första hand förhandlade på den palestinska sidan - de var vid den tiden hårt pressade militärt av israelerna - utan PLO, för vilket det var helt tillräckligt att bli accepterad part och komma ur exiltillvaron i Tunis. De accepterade en överenskommelse som gjorde dem till "hemlandsregering" enligt sydafrikansk förebild men som gav ytterst lite till palestinier i gemen. Och då PLO accepterade detta fick de också ett intresse att hjälpa de israeliska myndigheterna att bekämpa fortsatt medborgarrättsrörelse, som nu lika gärna kunde drabba det alltmer korrupta PLO-styret som den israeliska ockupationen.

Länge efter 1990 lyckades bara elitistiska privatarmeer och desperata hämnare överleva dessa gemensamma angrepp, medan folkrörelseorganiseringen återigen tog formen av

ömsesidig hjälp och organisering av vardagslivet, ofta organiserat av islamister.

Emellertid kan kamp för jord – bosättarkoloniers existensberättigande – vara något föråldrat redan. Etnifierad tillgång till kapital kan bli mer viktigt i framtiden, eftersom detta är återkommande tema i fattiga länder. Kinesisk kapitalmakt i Sydostasien, libanesisk kapitalmakt i Västafrika eller indisk kapitalmakt i Ostafrika skulle kunna resultera i folkrörelser. Det har sällan hänt dock, utan snarast använts som bränsle i val eller andra kamper mellan etnifierade elitgrupperingar [63].

Rörelsen mot Marcos diktatur i Filippinerna kan vara ett exempel. Marcos baserade sin makt på kinesiskt kapital och avskyddes av andra av detta skäl. Medan eliter från andra etniska grupper byggde upp massiva manifestationer mot Marcos 1986 försökte underklassorganisationer ge dessa en multiklasskaraktär och ett multiklassledarskap – men misslyckades. Eliterna hade inga svårigheter att presentera sig själva som nationens representanter och hålla protesterna strikt inom den etablerade ordningen [64].

Rörelser av traditionella parias i en ny tid

En tredje komplex av parigrupper är sådana som har uppstått inom tidigare system och som lever kvar för att de också tillgodoser världsmarknadssystemets behov av låglönearbetare. I Europa finns exempelvis romer och resande, i Japan finns eta eller burakumin, men det mest systematiserade exemplet finns förstås i form av Indiens daliter. Det är också deras rörelser som är mest utvecklade [65].

Daliter är ett samlingsbegrepp för de av de indiska samhällets skrän/klaner som tillskrivs särskilt låg status. De har traditionellt arbetat i vissa föraktade yrken som t.ex. renhållningsarbetare eller lantarbetare men fyller idag låglöne- och tillfällighetsarbeten i allmänhet. Den låga statusen brukar i lokal jargong beskrivas som 'orenhet' men detta innebär bara att daliter för att upprätthålla sin självaktning vägrar acceptera de traditionella elitskiktens rituella renhetsföreskrifter.

Traditionellt har daliter antingen engagerat sig i hinduiska reformrörelser, s.k. bhakti-rörelser (se kapitel 3), eller konverterat till buddhismen eller islam för att komma undan förtrycket. Detta har dock sällan varit effektivt eftersom dessa ansträngningar letts och dominerats av andra än daliter.

Moderna dalitrörelser kom igång i samtidighet med den nationella rörelsen på tjugotalet. Centrum för dessa rörelser var området runt Bombay, där vissa daliter kunnat göra karriär inom textilindustrin eller den brittiska administrationen och krävde en status som motsvarade deras meriter. Stora delar av textilarbetarrörelsen i Bombay var också

63. Amy Chua: World on fire; how exporting free market democracy breeds ethnic hatred and global instability, Doubleday 2003.

64. Doug McAdam, Sidney Tarrow & Charles Tilly: Dynamics of contention, Cambridge University Press 2001.

65. Dalitrörelser före nittonhundratalet beskrivs av T.K. Oommen: Protest and change, Sage 1990, moderna dalitrörelser av Sion Charsley & G.K. Karanth: Challenging untouchability - Dalit initiative and experience from Karnataka, Sage 1998, samt Gail Omvedt: Reinventing revolution, M.E. Sharpe 1993. Dalitiska bonderörelser beskrivs av Ronki Ram: Untouchability, Dalit consciousness, and the Ad Dharm movement in Punjab, Panjab University u.å, och Arvind N. Das: Bihar's lawless ways, Unesco Courier 2/1999.

dalitkontrollerad. De lyckades erövra en del i självständigheten, främst genom att spela på Nationalkongressens rädsla för indisk splittring. I den nya grundlagen, som skrevs av en dalit, B.R. Ambedkar, tillerkändes daliter medborgarskap och vissa garantier.

Det formella medborgarskapet ändrade föga för de flesta, och runt 1970 inspirerades en ny generation Maharashtradaliter av den globala folkrörelsevågen och utropade Dalitpantrarna 1972. Det var en rörelse som främst engagerade en förstageneration av studenter, och dess mål riktades uteslutande mot det kulturella kapitalet; de utmanade föreställningar och sedvänjor som daliter ansåg förödmjukande, ofta på ett retsamt vis, men deras omedelbara räckvidd var snäv. Istället spred sig andra rörelser i andra delar av Indien — i Uttar Pradesh och Bihar var dalitpartiet Bahujan Samaj framgångsrikt på åtti- och nittitalen och i Karnataka organiserades samtidigt en bred ungdomsrörelse på landsbygden motstånd mot förödmjukande praktiker.

Men de dalitrörelser som har gjort mest intryck är de som inte uttrycker sig som dalitrörelser utan som bonderörelser, arbetarrörelser eller miljörörelser. Daliter har mobiliserat för jordreform, från tjugotalets Ad-Dharm-rörelse i Punjab till dagens våldspräglade motsättningar i Bihar, de har mobiliserat mot dammbyggnader och mot skogsavverkningar.

Sextiotalets folkrörelseuppsving inspirerade också till mobilisering bland andra utgrupper som tidigare aldrig hade försökt sig på sådant, exempelvis ungdomar, homosexuella och funktionshindrade.

Ungdomsrörelser är sällan folkrörelser i den mening jag har använt i den här boken — kollektivs strävan att ändra sociala förhållanden. En ungdomsgeneration är troligen för kort för att hinna utvecklas från grupp till rörelse. Ungdomsrörelser är snarare habitusar eller identiteter som skapas med syfte att fly från den slutliga inordningen i en själsdödande kapitalistisk arbetsdisciplin så länge det går; det är åtminstone kärnan i medelklassungdomars identitet. För underklassungdomar tillkommer ofta ett hävdande av det lokala reviret och det lokala "vi" mot utomstående; det var innebörden i såväl irländska "public gangs" (se kapitel 6, avslutningen) som dagens förortsligor och etniska gäng. Dessutom finns en udd mot överhetsapparaten, främst i form av skolan.

Detta hindrar inte att ungdomsidentiteter ibland kan utgöra resurser för folkrörelser; Brake påpekar att arbetarungdomsidentiteter ofta förser strejkrörelser med dess mest militanta aktivister, och femtitalets fredsrörelse och sjuttitalets miljörörelse var i sig själva ett slags medelklassungdomskulturella identiteter [66].

Fastän ungdomar har varit en lågstatusgrupp även i tidigare epoker och tidigare samhällssystem har utbildningstidens och inkomstlöshetens förlängning i systemcentrum under efterkrigstiden vidgat basen för ungdomsidentiteter och kanske också motiven för dem. Ungdomsidentiteternas och folkrörelsernas uppsving efter mitten av sextitalet skapade ett slags tillfällig samtidighetsallians. I Europa var arbetarrörelsen kärnan men medelklassungdomens uppror mot arbetsrutinerna försåg folkrörelseuppsvinget med mycket av dess utopiska appell. I USA var medelklassungdomens uppror självt kärnan i motståndet mot Vietnamkriget; grunden var beatkulturens motstånd mot inordning i

66. Mike Brake: *The sociology of youth culture and youth subcultures*, Routledge 1981.

den puritanska medelklasskarriären, eller “det finns ett liv efter födelsen”, som situationisterna formulerade oppositionen mot efterkrigstidens fordism/konsumism-kultur för motsvarande generation i Frankrike [70]. Tarrow beskriver hur olika mobiliseringar under folkrörelsevågen runt 1970 bands samman av ungdomar som rörde sig från den ena till den andra och skapade kommunikation, solidariteter och gemensamma språk, som ibland kunde fungera frigörande men lika ofta blev tvångströjor [67].

Ty ungdomsgrupper har till följd av sina bristande erfarenheter ofta inte lätt att skapa språk. De tenderar att ta vad som finns till hands, skapat utifrån andra syften, och formar sedan identiteter utifrån språket eller ideologierna istället för tvärtom. Som sjuttitalets maosism, som nittitalets anarkism, som rockkulturernas alla identiteter.

Ungdomsidentiteternas fokus på hedonism och “fritid” har öppnat dem för nöjesindustrins exploatering vilket i någon mån har desarmerat dem som kritiska resurser — men så sent som i slutet av nittitalet var Englands ravekultur en av huvudkrafterna bakom motståndet mot motorvägsbyggen, och ungdomar har alltid skapat nya identiteter när de gamla blivit alltför hårt exploaterade.

En kategori vars mobilisering har varit påtagligt synlig efter 1970 är de homosexuella. Bisexualitet tycks ha varit norm i delar av medelhavsvärlden för ett par tusen år sen och är det också i flera andra kulturer. Inte förrän vid slutet av 1100-talet började homosexuella utsättas för aktiv förföljelse, dvs vid samma tid som också religiösa nonkonformister och judar började förföljas [67a]. Men trots kyrkans ogillande lämnades de homosexuella miljöerna i stort sett i fred fram till slutet av artonhundratalet då en ilsken kampanj med bas i samma perfektionistiska evangeliska kretsar som startade artonhundratalets kvinnorörelse drev dem under jorden [68].

Varför detta inträffade just då förklarar varken Adams eller Cruikshank; det är troligt att den fordistiska hushållsregim som drevs igenom vid den tiden, med en manlig lönearbetare i obligatoriskt kompanjonskap med en kvinnlig icke-lönearbetare, gjorde alla som inte stämde in i det mönstret kontroversiella. Därmed verkar det logiskt att dessas kraft att hävda sig tilltog just när den fordistiska modellen havererade mellan 1965 och 1975.

Den moderna “gayrörelsen” uppstod i USA i mitten av sjuttitalet som en försvarsrörelse då de evangeliska försökte mota ut homosexuella från arbetsmarknaden en gång till. Men fordismens fall tillsammans med exempel från den svarta medborgarrättsrörelsen och den nya kvinnorörelsen ledde nu till solidariskt motstånd istället för som tidigare till rädsla och undfallenhet. Ända från början var solidaritet med andra marginaliserade en dominerande strategi. Lesbiska kvinnors engagemang i kvinnorörelser var ett påtagligt exempel; de försåg dessa med dess mest outröttliga aktivister men tenderade

67. Situationisterna var ett konstnärsnätverk som genom happenings redan under femtitalet formulerade mycket av den kritik mot konsumtionssamhället som blev gängse tjugo år senare. Se t.ex. *Det er et liv efter födslen*, Rhodos 1972. Den mest omfattande ungdomsrörelsen i situationistisk anda torde vara den holländska Provo-rörelsen 1962-66, se Teun Voeten: *Dutch Provos*, High Times, jan 1990, www.pdxnorml.org/HT_provos_0190.html

67a. R.I. Moore: *The formation of a persecuting society*, Blackwell 1987

68. Barry Adam: *The rise of gay and lesbian movement*, Twayne 1987; Margaret Cruikshank: *Gay and lesbian liberation movement*, Routledge 1992.

samtidigt att göra rörelserna främmande för heterosexuella kvinnor. Homosexuella började stå upp för sin läggning, något som mötte gensvar också i Europa trots att mobiliseringen för en strikt genusorganisering av samhället av någon anledning var mycket mindre påtaglig där. Så homosexuellas framgångar har varit snabba och långtgående — kanske just för att det inte finns något ekonomiskt skäl att diskriminera dem.

Den ekonomiskt grundade diskrimineringen är däremot fortfarande helt aktuell för funktionshindrade. De har historiskt hänvisats till vissa yrken eller till rollen som arbetskraftsreserv, och ibland till och med fått sig tilldelad rollen som objekt för välgörenhet så att de icke funktionshindrade ska få en möjlighet att känna sig goda. Lokal organisering för ömsesidig hjälp har funnits länge på många håll i världen och den har växt till kraftigt under nittonhundratalet; i centrumländerna har de spritts i dialog med växande socialstater och i periferiländerna har de varit en del av den folkrörelsevåg som följde på självständighetsrörelserna [69].

Inspirerade av sextitalets folkrörelsesamtidighet och särskilt av den svarta medborgarrättsrörelsen i USA började funktionshindrade på flera håll runt 1970 att gå bortom sitt dittillsvarande program — ömsesidig hjälp, konsumentkontroll av socialstatstjänster — och ställa krav på anpassning av hela samhället till funktionshindrades förutsättningar. Pionjärer i att kombinera ömsesidig hjälp med politisk militans för rättigheter var en grupp funktionshindrade studenter på Berkeley-universitetet i USA under Vietnamkrigsmotståndets dagar. Tio år senare, 1980, fick det internationellt genomslag på så sätt att när funktionshindrades organisationer bildade en internationell organisation var det i protest mot välfärdsinstitutionernas paternaliserande mentalitet. Ömsesidig hjälp är fortfarande huvudsaken för periferiländernas funktionshinderrörelser och konsumentkontroll för centrumländernas, men även detta formuleras numera oftast i rättighetstermer.

Vandringsarbetares frånvaro av folkrörelser

Ättlingar till plantageslavar, traditionella orena kaster och folk underkuvade av europeiska bosättarkolonister är få och räcker knappast till att bemanna de lägre skikten i världsmarknadssystemets arbetshierarki. Vandringsarbetarna är däremot potentiellt hur många som helst, dvs folk som tillfälligt eller permanent flyttar från ett fattigare, mer perifert område till ett rikare och mer centralt, i syfte att försörja sig. Globalt rörliga människor, 'kosmopoliter', finns förstås av många slag, både privilegierade och oprilegierade. De privilegierade behöver inte handla på något särskilt sätt för att hävda sig, men hurdana är möjligheterna för de icke-privilegierade vandringsarbetarna att försvara sig genom folkrörelsemekanismer?

Vandringsarbetet är ur kapitalägarnas synvinkel ett slags komplement till omlokalisering av produktionsanläggningar. I båda fallen handlar det om att komma undan fackligt framgångsrika arbetares grepp och dra in oorganiserade och anspråkslösa arbetare i produktionen. Det ligger alltså i sakens natur att vandringsarbetare är oorganiserade och

69. Diane Driedger: The last civil rights movement — Disabled People's International, Hurst & Company 1989. Joseph P. Shapiro: No pity — People with disabilities forging a new civil rights movement, Times Books 1993 skildrar framväxten av en medborgarrättsrörelse i USA.

jämförelsevis försvarslösa, åtminstone i början — det är delvis det som gör att de finns. Och skillnaden mellan arbetsvandrare från Norra Thailand till Bangkok (eller från Sicilien till Torino) och arbetsvandrare från Anatolien till Tyskland är främst att de senare korsar en statsgräns och alltså inte är medborgare på sin nya arbetsort och därmed är berövade en del formella privilegier eller skydd som andra arbetare har; de står utanför integrationen.

Erfarenheterna från den massiva invandringen till Nordamerika mellan 1880 och 1914 tyder på att vandringsarbetare inte organiserar sig till försvar genom folkrörelser utan bara genom andra civilsamhällemekanismer som religiösa församlingar, försäkringskassor, kulturföreningar och paternalistiska klientnätverk organiserade av personer som har kommit tidigt till det nya landet och utnyttjar sina landsmän för politisk eller ekonomisk vinning. Den senare organiseringsstypen utvecklas ofta till maffior, dvs affärsverksamhet som inte underordnar sig majoritetssamhällets lagar och håller sig med en egen våldsapparat till skydd. Frånvaron av folkrörelsepolitisk konfrontation med diskrimineringen — med möjligt undantag av ungdomsgruppers revirhävdande, se nedan — beror inte minst på att de flesta av vandringsarbetarna snabbast möjligt försöker tjäna ihop tillräckligt för att åka hem igen och inte bryr sig om att skaffa sig en ställning i det nya landet. Vandringsarbetare som avser att stanna försöker å andra sidan assimilera sig så fort de kan och solidariserar sig inte onödigtvis med sina landsmän [70].

Efter någon generation uppstod emellertid i USA ett organiserat motstånd om de diskriminerande villkoren bestod. Det var invandrnas barn som blev ledande i den reguljära arbetarrörelsen och i stor utsträckning stod bakom dess unikt framgångsrika mobilisering på trettitalet. Dessutom fanns det exempel på hur etniska storstadsenklaiver eller getton hävdade sig kollektivt mot diskriminerande stadsstyrelser. Särskilt beryktad var Chicagos östeuropeiska koloni av slakthusarbetare i stadsdelen Back-of-the-Yards, som organiserade en mångårig kampanj under fyrti-femtitalen där fackförening, kyrkor och småföretag samarbetade om praktiska förbättringar av alla slag i ständiga konfrontationer med myndigheterna. Framgången för denna rörelse inspirerade ett otal andra lokalsamhällsrörelser över USA men dess framgång betydde antagligen mycket för att blockera en övergripande strategi för USAs minoritetsgrupper under sjuttitalet och därefter [71].

Sådana rörelser förändrar dock inte bilden av arbetsvandrare som relativt försvarslösa; det är symtomatiskt att initiativet till kampen i Back-of-the-Yards togs av fackföreningsorganisatören Saul Alinsky i samarbete med Chicagos katolske biskop, och inte av de boende själva. Det är snarare en angelägenhet för folkrörelsesamhället i stort att förhålla sig till arbetsvandrarna. Och detta har folkrörelsesamhället gjort på olika sätt.

Det är vanligt att direkta producenter vänder sig mot arbetsvandrare därför att de uppfattar dem som (potentiella) svartfötter och strejkbrytare. Den organiserade fack-

70. Exempelvis Humbert S. Nelli: *From immigrants to ethnics: The Italian Americans*, Oxford University Press 1983; Timothy Walch (ed): *Immigrant America*, Garland 1994.

71. Se ovan. Rörelsens metoder beskrivs av ledaren Saul Alinsky i *Rules for radicals*, Vintage 1971 och dess historia i Donald Reitzes & Dietrich Reitzes: *The Alinsky legacy: alive and kicking*, Research in social movements, conflicts and change, JAI Press 1987.

föreningsrörelsen i USA var exempelvis invandrarfientlig runt sekelskiftet 1900 och vägrade, till sitt eget fördärv, att försvara invandrare (se kapitel 5). I viss mening är detta rationellt — arbetsinvandringen syftar till att bryta arbetarnas fackliga makt genom att öka tillgången på arbetskraft, och bidrar till att deras organisering försvåras genom deras habitus och språk förvirras. Å andra sidan har medvetna strävanden att bryta med sådan småskurenhet lett till stora segrar. Det var CIOs antirasism som ledde till de amerikanska löpandebandarbetarnas genombrott på trettitalet, genom sitt insisterande på att organisera alla, och det var Stockholms hantverkares medvetna avståndstagande från invandringsmotstånd som ledde till landsomfattande organisering av fackföreningar i Sverige på 1880-talet [72].

Allt talar för att det är de redan fackligt organiserades ansvar att, till sitt eget försvar, organisera även invandrarna för att hindra framväxt av subproletariat och B-arbetsmarknader. Troligen kan en offensivt inriktad arbetarrörelse klara av det som ett led i en global mobilisering, och når då en direktkontakt med Syds arbetsmarknader, medan en defensivt inriktad rörelse som fokuserar på att lokalt värna om sina privilegier har alla förutsättningar att missa möjligheten.

Sammanfattning — identiteter eller folkrörelser?

Jag har tidigare beskrivit folkrörelsers handlingsmetoder som obstruktion av förtryckande strukturer, infiltration eller invasion av maktorgan, kooperativ och icke-förtryckande produktion av det civila samhällets förnödenheter, samt sammanbindande av allt detta genom en folklig kultur. Men diskriminerade grupper har ofta haft en svagare repertoar.

Medan kvinnorörelser nästan aldrig och pariarörelser ganska sällan har angripit stat och kapital genom obstruktion av dessas funktioner har de lagt så mycket större vikt vid att angripa det förhärskande kulturella kapitalet genom att hävda sin egen habitus' värde och goda rätt. Detta har känts som nödvändigt för att bryta självföraktet inom den diskriminerade kategorin. Kvinnor har bedrivit feministisk forskning eller utformat feministiska teologier, svarta har hävdat att "svart är vackert", daliter har förlöjligat högkastgruppers renhetsföreskrifter litterärt, och ungdomar har grupperat sig i motkulturella identiteter.

Det kulturella kapitalet skulle kunna definieras som makten över de kulturella koderna, dvs makten att bestämma vilken habitus som är den korrekta — som har hög 'status' som det brukar kallas [73].

Makten över de kulturella koderna är delvis skild från den makt som kommer ur positioner inom stat och kapital. Makten över de kulturella koderna är inte på samma sätt som makten över produktion och våld förankrad i tydliga institutioner — de institutioner som kommer närmast, t.ex. skola och medier, har inte samma grad av monopol som kapital och stat, utan makten över de kulturella koderna utövas också i hög grad inom det civila samhället.

72. Om striden mellan två handlingslinjer bland Stockholms hantverkare kan man läsa hos Tage Lindbom: Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst, Tiden 1938.

73. Pierre Bourdieu: Distinction, Routledge 1979

I regel utövas den kulturella makten i oproportionellt hög grad av överklasser av olika slag, och det finns vissa överklasskikt som har specialiserat sig på den uppgiften, s.k. intellektuella eliter. Men eftersom makten är mindre institutionaliserad och skyddad än den ekonomiska eller den politiska är den också mer sårbar, och både kvinnorörelser och pariarörelser har varit ganska framgångsrika i att göra inbrytningar.

Tre omständigheter har gjort att dessa rörelser har sett kampen mot det kulturella kapitalet som särskilt viktigt.

För det första har diskriminerade kategorier ett behov av att hävda sin egen habitus och vägra att acceptera de "möjlighetsansamlandes" (med Tillys terminologi) som överlägsen just därför att det är genom att skamstämpla de diskriminerades habitus som diskrimineringen legitimeras. Det kan därför tyckas rimligt att angripa diskrimineringen genom att i första hand angripa dess legitimering, och detta gör man antagligen enklast genom att försöka höja sin habitus' status på olika vis.

För det andra tycks samhällets minskande integrativa förmåga — se avslutningen av kapitel 2 — leda till att det framstår som allt mindre attraktivt att sträva efter det jämlika "medborgarskapet" i en välfärdsstat på artonhundredtalsmaner. Istället sker ett slags renässans för gruppidentiteter eller "gruppmedborgarskap". Eftersom staten förefaller ur stånd att garantera någon trygghet söker kategorier stärka gränserna till andra kategorier för att därigenom skapa skydd för sina medlemmar. Det de möjligen kunde ha strävat efter integration i framstår som allt mindre eftersträvansvärt [74].

För det tredje kan man undra om världsmarknadens nuvarande strategi — förvaruligande av ordet och livet — själv lägger upp till att just identiteterna blir stridsfält. Ju mer kapitalet försöker integrera symboler och språk i sin ämnesomsättning, desto viktigare blir det för kategorier att försöka behålla kontrollen över symboler och språk för vad de ser som omistligt.

Om en sådan kulturell strategi har framstått som attraktiv har den också haft ett visst pris.

För det första har koncentrationen på kulturell kamp resulterat i en tendens till elitism inom rörelserna själva. Den som har en medelklassutbildning har lättare att kämpa om det kulturella kapitalet än den som inte har, och följaktligen har kvinnor, svarta, indianer, daliter etc ur medelklassen haft större möjligheter än andra att delta i den sortens praktik och göra sig gällande inom sina respektive rörelser.

Det är för övrigt inte uteslutet att de därmed har stärkt medelklassintressena inom hela folkrörelsesystemet. Och det är möjligt att detta har bidragit till den påtagliga och tydliga försvagningen av dettas möjligheter att främja folkmajoritetens intressen som pågått efter 1973; de direkta producenternas förmåga att använda det till sitt försvar har försvagats i samma mån som medelklassens har stärkts.

För det andra har den resulterat i en stark tendens till essentialism — till att varje diskriminerad kategori för sig har slutit fronterna utåt för att hävda att just den har ett speciellt värde som inte andra har. På ungefär samma sätt som de nationella rörelserna

74. Immanuel Wallerstein: Integration i vad? Marginalisering från vad? i Liberalismens död — slutet på den rådande världsordningen, Vertigo 2001.

har hävdad sin nations unika kvaliteter på de andras bekostnad har detta tenderat att orsaka konkurrens, svek, och till att diskriminerade kategorier vädjar till överklasser och makthavare att ta särskilt mycket hänsyn till just dem. Dessa har då givetvis tacksamt gripit möjligheten att spela ut olika diskriminerade kategorier mot varandra [75].

En del skulle formulera det ännu hårdare. På grund av att företrädare för de diskriminerade har tenderat till att kräva kulturellt motiverade sär rättigheter för sig själva istället för att kräva lika tillgång till allas rätt har det varit lätt för dem som tjänar på att diskrimineringen fortsätter att mobilisera majoriteter däremot. Det har varit lätt att övertyga majoriteterna om att sär rättigheterna har hotat allas lika rätt och därigenom varit ett hot mot majoritetens intressen [76]. Och på grund av att företrädare för de diskriminerade har strävat att framhålla det som skiljer dem från andra har det blivit lättare för överklasser i behov av att diskriminera mellan privilegierade och oprivilegierade att göra detta.

För det tredje kan man ifrågasätta om de kulturella landvinningar kvinnor, svarta, daliter etc har gjort är substantiella nog att motivera rörelsepraktiker som har så tveksamma bieffekter. Som Tilly hävdar är det inte den kulturella statusen, "fördomarna", som bestämmer diskriminerade gruppers position inom samhällssystemet, utan monopoliserande in-gruppers strävan att behålla sina lönsamma monopol. "Fördomarna" är en konsekvens, ett sätt för de i systemet ingående att vidmakthålla hierarkierna och göra dem uthärdliga. En strävan att förändra endast den kulturella statusen skulle enligt detta synsätt inte ha större effekt än ett plåster — även om den kan underlätta en nedbrytning av en diskriminering som ändå pågår av andra skäl. Kanske har en ensidig kulturell kamp ingen annan effekt än att underlätta en kooptering av kategorins ledande representanter in i ett klientsystem i ett mentalt apartheid, eufemistiskt benämnt "det mångkulturella samhället".

Ändå bör man inte nedvärdera diskriminerade kategoriers behov av att göra sin egen habitus legitim. Knepet kanske ligger i att göra detta som en mindre framhåvd del i en mångsidig strategi som främst syftar till politisk och ekonomisk självhåvdelse?

75. Slavoj Zizek ifrågasätter t.o.m. om inte essentialistiska "etniska" rörelser bidrar till att kategorisering och kastsiktning förstärks; de tvingas i sin strävan att markera sin egen exklusivitet att vädja till utomstående makter som ska garantera denna exklusivitet och gör sig därigenom till dessas klienter. Zizeks alternativ är att istället hävda allas jämlika rätt, t.ex. uttryckt i medborgarskapet (t.ex. Slavoj Zizek: *Class struggle or postmodernism — Yes, please*, i Judith Butler, Ernesto Laclau & Slavoj Zizek: *Contingency, hegemony, universality; Contemporary dialogues on the left*, Verso 2000). Nancy Fraser reser samma fråga med avseende på kvinnorörelsen i *Feminism, capitalism and the cunning of history*, i *New Left Review* mars 2009. Samma kritik uttrycks av Boris Kagarlitskij: *Radikalismens återkomst*, Bokförlaget Nixon 2002 och av Charles Tilly i *Social movements 1769-2004*, Paradigm Publishers 2004. Att vädja till kategoriskillnader är att hävda dem och stärka dem, anser Tilly, vilket försvagar de demokratiska impulserna som utgår från att kategoriskillnaderna försvagas.

76. Se t.ex. Brian Barry: *Culture and equality*, Polity 2001. Barry hänvisar särskilt till hur USA med sin svaga tradition av jämlikhetskrav och starka tradition av kulturellt motiverade särkrav har blivit ett lätt byte för elitister som mobiliserat på rädsla för kulturellt avvikande för att få mandat att driva igenom fördelar för de rika. Och Nancy Fraser: *The end of progressive neo-liberalism*, Dissent, January 2017, hävdar att fokus på kategoriers jämlika tillträde till makt och välstånd har stärkt konkurrensen alla mot alla i samhället och på det sättet underminerat jämlikheten på individnivå. Det är till ingen nytta om en kvinna kan bli VD eller en svart amerikan kan bli president, anser hon, om alla som inte blir det lämnas utanför.

När direkta producenter — diskriminerade eller inte — har hävdad sig ekonomiskt och politiskt har de också tenderat att hävda sig kulturellt, oavsett om de lägger någon särskild vikt vid det eller inte. Deras habitus har helt enkelt blivit mer värd när de har varit ekonomiskt och politiskt framgångsrika, åtminstone i deras egna ögon, och de har då vågat uppträda mer självmedvetet än tidigare. Den unikt framgångsrika nordiska arbetarrörelsen kunde dominera även kulturellt under tjugo- och trettitalen, inte genom att direkt sträva efter det — det gjorde den bevisligen inte [77] — men genom att hävda sig genom strejker, Kooperation och valframgångar. Respekten för arbetarrörelsens förmåga födde en respekt för arbetarnas habitus.

Men för närvarande är det alltså gruppahävandet som dominerar, vilket är en svaghet för folkrörelsesamhället som helhet, och förslag till samarbete har aldrig gått längre än till önskelistenivån. Det finns ett gemensamt behov hos alla diskriminerade att vända sig mot de privilegierade minoriteternas kategoriserings- och sorteringsförmåga. Men detta har hittills inte fått något uttryck i form av program, organisationer eller aktioner.

77. Den officiella arbetarrörelsen uttryckt i fackföreningar och politiska partier var oftast mer intresserade av att arbetarna skulle behärska de borgerliga koderna än att de skulle uttrycka sina egna. Se t.ex. Ivar Lo Johanssons självbiografiska skrifter som ständigt återkommer till detta.

Kapitel 9.

Civilsamhällets självförsvar

HITILLS HAR DEN HÄR BOKEN HANDLAT om utsugna, förtryckta eller diskriminerade grupperns försvar — arbetares försvar mot kapitalister, bönders försvar mot matmarknader, kvinnors försvar mot patriarkatet, pariagrupperns försvar mot aristokratiska eliter. Världsmarknadssystemet tycks skapa sådana grupper, medan de lokalsamhällen som i tidigare system konstituerade det civila samhället tycks upplösas under intryck av världsmarknadssystemets kontinuerliga globalisering.

Men det finns ändå några typer av folkrörelse som är uttryck för hela eller stora delar av det civila samhällets försvar mot staters eller kapitals förtryckande rutiner. Som man kunde vänta sig är sådana folkrörelser ganska svaga, diffusa eller utspridda. De har oftast svårt att skapa ett "vi" som är starkt nog att binda samman dem i den skala som behövs för att försvara hela civilsamhället. Ofta, men inte alltid, är det minoriteter som har tagit på sig rollen att försvara "det gemensamma", "allmänningarna", medan majoriteten har varit kallsinnig av olika skäl — inte minst att den har fullt upp med att försvara sig som kategorier.

Men i vissa situationer kan sådana rörelser ändå vara ganska effektiva och nå en stor bredd. Sådana rörelser har ofta försvarat civilsamhället mot våld och mot förstörelse av resursbasen, och försvarat sociallön och gåvoekonomier.

Försvaret av freden

En folkrörelsekategori som uttrycker hela det civila samhällets intressen är de som försvarar det mot staters eller andra repressiva grupperns våldsutövning, eller i dagligt tal fredsrörelser.

Så länge som det har funnits ett lagringsbart överskott i människors produktion har det också funnits vad William McNeill har kallat "makroparasiter", dvs "människor som, genom att specialisera sig på våld, kan tillförsäkra sig en utkomst utan att själva producera den mat eller andra varor de konsumerar" [1]. Sådana makroparasiter kan vara smågrupper — vad vi brukar kalla maffior — eller stater. Erfarenheten visar att skillnaden mellan dem inte är absolut.

Makroparasiter riktar förvisso inte våldet uteslutande mot dem de parasiterar på; genom makroparasitismens historia har det mest massiva våldet uppstått i konkurrensen mellan olika parasiterande grupper. I regel har perioder av massivt våld följts av instabila kompromisser då grupperna har delat upp försörjningsbasen mellan sig i enlighet med vars och ens styrkeposition och bildat revir, 'riken' eller 'stater', inom vilka våldet främst riktas mot de direkta producenterna och mot grupper som hotar uppsamlandet av beskyddspengar eller 'skatt'.

Vi vet inte mycket om organiserat krigsmotstånd under de första tusentalen år av statserövring, från ungefär 3000fvt och framåt. Den första organiserade fredsrörelse vi känner till var förmodligen den som organiserades av efterföljare till Mòzǐ under de 'stridande staternas' tid i Kina, på fyrahundra- och trehundra-talen fvt. De agiterade mot krig

1. William McNeill: The pursuit of power, University of Chicago Press 1982.

generellt och ifall krig hotade erbjöd de sina ansevärda kunskaper i krigskonst till den part som var i underläge och/eller angripen part. Ungefär samtidigt hör man talas om ett mer organiserat avståndstagande från krig i Indien, hos de jainistiska och buddhistiska sekterna, även om vi inte känner till att de aktivt skulle ha motarbetat något särskilt krig. Ännu vagare är de kristnas fredsvänlighet runt Medelhavet något senare [2].

De första kända fredsrörelserna i Europa uppkom samtidigt med vårt nuvarande statssystem. Detta har sin bakgrund i de maffior som kämpade om rätten att parasitera i Västeuropa på niohundra-talet. s.k. adel [3]. Tidigare maktstrukturer hade överansträngts på grund av angrepp utifrån och på grund av att de försökte leva upp till romerska ideal de inte hade resurser för, och fördomsfria personer med lokal maktbas utnyttjade tillfället till att göra denna större, genom bruk av massivt våld.

Denna våldsanvändning drabbade förutom de direkta producenterna främst de religiösa institutionerna. Det var dessas företrädare som tog initiativet till den tidigmedeltida fredsrörelse som kallas Gudsfreden [4].

Den första fredsrörelsehändelse från vilken det finns bevarade dokument är mötet i Charroux i Västfrankrike den 1 juni 989, men det tycks ha byggt på en redan trettioårig tradition. Det sammankallades av stiftets biskop och där deltog också vad källorna kallar "folket"; det fördömde dödande och plundring av "fredligt folk" och nedkallade Guds förbannelse över dem som gjorde sig skyldig till sådant. I första hand var biskopen, som själv liksom alla biskopar kom från aristokratiska kretsar, intresserad av att skydda kyrkans egendom, men eftersom han behövde församlingens politiska stöd måste han inkludera bönder och hantverkare och deras egendom i skyddet.

Charrouxmötet bildade mönster för den fredsrörelsevåg som gick över Västeuropa decennierna runt år 1000. Biskopar sammankallade möten där lekmän deltog och bildade publik och 'allmän opinion', och det dröjde inte länge förrän lekmännen började ta egna initiativ som de kyrkliga hierarkierna måste svara på. Initiativen hade formen av religiös väckelse. Bönder och hantverkare återopade själva evangeliets budskap om fred, bad lokala helgon om hjälp och uppmanade kyrkohierarkierna att ställa sig i spetsen för rörelsen.

På många håll, främst i städer, gick initiativen längre än så. Stadsborna brydde sig inte alltid om att vänta på att biskopar skulle värna om freden, i synnerhet som biskopar och domkyrkor ofta hörde till de våldsamma. De första städer vars gemensamma fredsförklaringar vi känner till är Le Mans och Cambrai från 1077, och de utfärdades gentemot biskopar eller domkapitel som tvångsvis försökte genomdriva nya "onda sedvänjor" mot stadsbornas vilja. Stadsbornas fredsbegrepp var mer omfattande än kyrkohierarkins och omfattade ofta skydd mot olagliga skatter, avgifter och tvångsarbeten. De skilde sig

2. Mòzi finns nämnd i Jacques Gernet: A history of Chinese civilization, Cambridge University Press 1982. Peter Brock: Pacifism in Europe to 1914, Princeton University Press 1972, berättar om hur tidiga kristna själva vägrade delta i krig -- men inget om att de skulle ha försökt hindra andras våldsutövning. Beträffande andra traditioner efterlyser jag källor!

3. Charles Tilly: Coercion, capital, and European states 990-1992, Blackwell 1990.

4. Thomas Head & Richard Landes (ed): The peace of God -- Social violence and religious response in France around the year 1000, Cornell University Press 1992.

också från prästerskapets därigenom att de var jämlika fördrag, inte bara en folklig legitimation av biskoplig makt. Det ord stadsborna använde för den här typen av förbund var kommun, ett begrepp som också använts av och till för gemenskapen mellan biskopar och församlingar men som alltmer kom att betyda den mer jämlika sortens fördrag [5].

Hur som helst var de folkliga initiativen besvärande. Från ungefär 1030 började därför en konservativ motreaktion göra sig gällande inom freds rörelsen, och den stärktes efterhand. Kyrkohierarkin började av ängslan för det folkliga initiativet vädja till våldsmännen att dessa själva skulle beskydda samhället mot våldet, eller i värsta fall vända våldet utåt, mot de otrogna. Som en sorts försköning av våldet eller legitimering av den våldsgrundade makten skapade denna falang riddaridealet — myten om “den gode krigaren” [6]. Som den yttersta garanten för freden nämndes inte längre Gud och den kristna församlingen, utan kungen som ofta nog själv var utsedd av våldsmännen ur sin egen krets. På kort sikt lyckades detta reformistiska och kompromissande prästerskap upprätta ett slags ordning där bönderna fick fred på villkor att de betalade beskyddspengar; på lång sikt ledde reformen till stärkt kungamakt och till den tidigmoderna tidens eskalerade krigföring.

Mot denna utveckling radikaliserades lekmannarörelsen i form av radikalkristna rörelser, se kapitel 3. Dessa vände sig främst emot det prästerskap som så lättvindigt hade bytt sida i konflikten. Brytningen blev dock aldrig absolut; traditionen att vädja till församlingen som yttersta domare mot fredsstörare fortlevde i flera hundra år och fick ny näring under den tidigmoderna tidens skatteuppror mot plundrande kungar och soldater, då präster ofta spelade en ledande roll i motståndet.

Den medeltida kompromissen bröts av den stora krisen i mitten av trettonhundratalet, då växande konsumtionsunderskott, digerdöd och kinesisk revolution slog sönder det rådande ekonomiska systemet och skärpte konkurrensen bland överlevande överklasser, mot varandra och mot allt självständigare folkrörelser (se kapitel 3). Konkurrensen yttrade sig som en intensiv skärpning av våldsnivån; den drev fram allt kraftigare och dyrare vapen som gynnade de största våldsanvändarna; dessa kunde efterhand etablera allt större och alltmer centraliserade stater. Man har träffande kallat den här tidens politiska maktstrukturer för kanonmonarkier. Allteftersom vinsterna i konflikten blev allt större blev våldskampanjerna det också; ett normalt krig på medeltiden omfattade ett par tusen personer under en säsong, i slutet av fjortonhundratalet hade den franska kungen en stående armé på 25.000 man och kunde mobilisera tre gånger så många när det behövdes för att slåss; trettiåriga kriget i början av sextonhundratalet utkämpades år ut och år in av arméer på över 100.000 man.

I motsvarande grad ökade förödelsen. Byråkratisering av krigföringen minskade visserligen soldaternas behov av plundring för att hålla sig vid liv [7] men de dramatiskt

5. Av latinets *communis*, gemensam. Albert Vermeesch: *Essai sur les origines et la signification de la commune dans le nord de la France*, Heule 1966.

6. Enligt R.I. Moore: *Postscript: The Peace of God and the social revolution*, ur Thomas Head & Richard Landes: *The Peace of God*, Cornell University Press 1992.

7. De direkta producenterna slutade inte att drabbas direkt av krig; Myron Gutman: *War and rurality in the early modern Low Countries*, Princeton University Press 1980 dokumenterar hur plundringar och krigsbe-

ökade kostnaderna för att hålla apparaten igång ökade istället kungarnas behov av att driva in beskyddspengar; motstånd mot denna form av plundring var den tidigmoderna tidens främsta form av folklig politik (se kapitel 4). Ändå fokuserades inte motståndet mot krigen utan mot skatterna; så effektiv hade kyrkohierarkins kompromissformel krig = fred varit att det föreföll omöjligt att utmana kungarnas riddarideal.

Ändå kunde vid några tillfällen skatteuppror effektivt sätta stopp för krig. En allmän revolt mot plundrande soldater i Nederländerna 1576 tvingade fram ett vapenstillstånd som efterhand stabiliserades som formell fred. Det katalanska upproret 1640 tvingade Spanien att dra sig ur det trettiåriga kriget och i praktiken ge upp sin stormaktsstatus; det började som en bondeprotest mot inkvartering av soldater och kulminerade med böndernas ockupation av Barcelona. Andra motsvarande rörelser var mindre framgångsrika, t.ex. bondeupproret i Dalarna 1743 mot skatter och tvångsvärningar som kulminerade först när kriget redan hade förlorats av militären.

I andra fall kunde bönder nöja sig med att vägra delta i massakrerna — åtminstone om de var på tillräckligt avstånd från staternas reglementeringsmaskineri. Exempelvis slöt bönder på ömse sidor om den svensk-danska gränsen separatfreder vid flera tillfällen under sextonhundratalet [8].

Dessa rörelser drev, som påpekats i Kapitel 2, fram en ny kompromiss i mitten av sextonhundratalet. Kungarna erkände varandra ömsesidigt och avstod från att ifrågasätta varandras legitimitet, privatpersoner slapp ansvar för kungarnas politik, och regler för krigföring infördes. Denna s.k. Västfaliska freden, innebar en kraftig begränsning av våldet.

Föreställningen att krig var oundvikliga utmanades först i de kretsar som hade burit upp oppositionen mot prästhierarkiernas kompromissande under medeltiden, dvs. de radikalkristna rörelserna. Det var främst i två miljöer en mer aktivt krigsfientlig opinion växte fram: hos arvtagarna till den husitiska rörelsen i Tjeckien — tjeckiska bröder och mennoniter — och hos arvtagarna till den engelska revolutionens radikaler — kväkare främst, men också till exempel baptister och unitarier. Även hos dessa dominerade länge tron på krigens oundviklighet; de förblev sekter, vida spridda i Europa och Nordamerika men mer upptagna med att själva leva fredligt och rättfärdigt än av att förhindra katastrofer i sin omgivning.

Men även sådana handlingsformer hade en potentiell sprängkraft. Exempelvis utvecklades fredspolitiska legitimeringar för en i och för sig traditionell skattevägran och vägran att tas ut till krigstjänst redan under sextonhundratalet. Och i England utvecklades en mer rörelsepolitisk tradition under inflytande av den intensiva politiska agitationen under andra hälften av sjuttonhundratalet, framför allt i samband med det impopulära kriget mot de amerikanska kolonisterna [9].

Detta krigsmotstånd bars främst upp av dem som tvingades betala för det och var på det sättet ett typiskt skatteuppror. Men det var också en demokratisk rörelse mot kunglig

drade epidemier kunde betyda katastrofer under de snäva marginaler som rådde under den tidigmoderna tiden. Geoffrey Parker: *The Dutch revolt*, Allen Lane 1977, visar hur sådana missöden påverkade hela krigsförlopp.

8. T.ex. Alf Åberg: *Nils Dacke och landsfadern*, LTs förlag 1960.

9. Martin Ceadel: *The origins of war prevention*, Clarendon Press 1996.

diktatur; den “fiende” kriget fördes mot var det egna landets medborgare på andra sidan Atlanten som hävdade samma principer som engelsmännen hade gjort revolution för på 1640-talet (se kapitel 6).

Det fanns en kontinuitet i den folkliga politiska diskursen, och det fanns en miljö som var angelägen att utnyttja och utveckla den — de alltmer välbärgade frikyrkliga sekterna, och snart nog också en bredare väckelserörelse som gick långt in i statskyrkan. Det var samma miljö som bar upp motståndet mot slaveriet och som gav upphov till en specifik kvinnorörelse (se kapitel 8), och engagemanget för freden var närmast en mindre fråga bland andra från början.

Kyrkor, arbetarrörelser och kvinnorörelser

Det som satte frågan på sin spets var Napoleonkrigen, den tjuogoåriga kampen om världsherravälde som rasade mellan främst England och Frankrike mellan 1792 och 1814.

Som jag har nämnt i kapitel 5 om arbetarrörelser var det ett krig som väckte motstånd i England, mer motstånd än Amerikakriget eftersom det utsatte folk för större påfrestningar. Arbetare började organisera sig nationellt för första gången, för att skydda sin levnadsstandard. Köpmän protesterade mot handelshinder och mot att ett fåtal monopolister hade glädje av armékontrakten medan den civila konsumtionen sjönk. Matrosor och soldater gjorde myteri. Motståndet var så stort att regeringen i praktiken förvandlades till en militärdiktatur som understundom höll fler trupper i hemlandet för att hålla folk i schack än den skickade utomlands för att slåss mot Napoleon [10].

Under hela kriget diskuterade de pacifistiska religiösa grupperna ett förhållningssätt, med varandra och i offentligheten i form av traktater om krigs allmänna skadlighet. Men de handlade föga. Det förefaller som om de — välbärgade borgare som de ofta var, med försänkningar djupt inne i statsapparaten — var rädda att förknippas med de demokratiska krav många krigsmotståndare ur andra traditioner ställde och av den anledningen låg lågt. Det var inte förrän kriget slutat som de första fredsorganisationerna startades av dessa kretsar, 1815.

Och detta mönster höll i sig. Fredsorganisationerna spred sig över systemcentrum; i Frankrike var det de ‘filantropiska’, saintsimonistiska miljöerna som var intresserade och i USA var det ungefär samma evangeliska kretsar som i England. Internationella fredskongresser hölls varav den första 1843 och så småningom bildades internationella federationer 1867 (två stycken för säkerhets skull). Dessa miljöer lyckades på ett par generationer ifrågasätta krig i ganska vida kretsar som legitimt och självklart medel i politiken. Men inga initiativ till handling togs, förutom propagandaspridning mot krig som princip, inte mot Krimkriget 1854 — utom kväkarna --, inte mot det nordamerikanska inbördeskriget 1861, inte mot det tysk-österrikiska kriget 1866, inte mot det tysk-franska 1871, och inte mot de rovgiriga kolonialkrig som europeiska stater alltmer började ägna sig åt i slutet av artonhundratalet [11].

10. E.P. Thompson: *The making of the English working class*, Victor Gollancz 1963, Penguin 1975.

11. W.H. van der Linden: *The international peace movement 1815-1874*, Tilleul 1986; Rainer Santi: *100 years of peace making*, International Peace Bureau 1991.

Åtminstone ett par orsaker till detta kan anas. Den sociala basen av välbeställd medelklass gjorde en militant opposition mot staten osannolik, i synnerhet som medelklassen vid den här tiden integrerades i de västeuropeiska staternas politiska bas, blev 'medborgare' och förmånstagare till staternas aggression. Och fredsorganisationernas grund i ideologisk övertygelse snarare än praktiska behov bäddade för oändliga diskussioner om moraliska problem och spetsfundigheter medan frågan om vad man skulle göra vid ett akut krigshot aldrig ställdes: polerna i rörelsen var under lång tid krav på övernationella organ, dvs krav på nya hierarkier som ett tillägg till de redan existerande, respektive individuell radikalpacifism, dvs inskränkning av motståndet till ett ideologiskt övertygat avantgarde.

Det var först frammot sekelskiftet 1900 som en vidgning av basen utöver 'medborgarna' — till arbetare och kvinnor — för en tid skapade en stark fredsrörelse, baserad på egenintressen. Bakgrunden var att den engelska hegemonin började mattas mot slutet av seklet och hotet om militära konfrontationer mellan utmanarna framstod som allt troligare, och att alltmer välformulerade arbetar- och kvinnorörelser erbjöd en verklig, stundom systemkritisk, motmakt [12].

Arbetare hade goda skäl att bevara freden. I de nya värnpliktsarméerna hade de rollen som kanonmat, och i krigsekonomin val "kanoner istället för smör" var de förlorarna. Men ändå kanske militärens och arbetarnas sociala motsatsställning var mer betydelsefull. Militär sattes inte så sällan in för att bryta strejker, och officerskåren var ett reservat för konservativa aristokrater. Därför var det naturligt att den organiserade arbetarrörelsen var programmatiskt krigs- och militärfientlig. Det kanske inte heller är förvånande att det var ungdomar i värnpliktsåldern som var de mest militanta antimilitaristerna, och om deras stöd konkurrerade socialdemokratiska och anarkistiska organisationer. Arbetarrörelsens antimilitarism yttrade sig i ständigt visad social fiendskap både på gatan och i arbetarrörelsens publicistik, såväl som i att arbetarpartier regelbundet röstade emot militärbudgetar och särskilt under arbetarrörelsemobiliseringen från 1905 och framåt nämnde rustningar som ett skäl till generell politisk opposition. Det yttrade sig också i att arbetarrörelsens officiella företrädare försökte hitta gemensamma fredliga lösningar på konflikter mellan stater och stundom gick till strid mot krigsäventyr som t.ex. i Italien 1912 — lösningar som givetvis ignorerades av staternas ledare. Det enda tillfälle då ett fredsinitiativ hade verklig effekt var när den svenska militären skramlade med vapnen när Norge bröt unionen 1905 och LO hotade med generalstrejk — utan tvivel för att LO i det fallet hade stöd av en mycket bred opinion i hela samhället.

Den andra folkrörelsekultur där ett motstånd fanns mot den ökade militariseringen av samhället var kvinnorörelsen. Den var som nämnts i Kapitel 8 starkast i England och USA, och det var i England som den första mobiliseringen på hundra år mot ett faktiskt pågående krig ägde rum. Det var när brittiska gruvintressen i Sydafrika råkade i konflikt med bosättarkolonisterna och fick staten med sig på att lösa konflikten med våld 1899-

12. Jill Liddington: *The long road to Greenham Common*, Virago 1989, handlar om feministiskt krigsmotstånd, med fokus på Storbritannien. Antimilitarismen inom arbetarrörelsen verkar mycket dåligt undersökt; det enda ställe där jag har sett det behandlat är i B.N. Ponomarjov m.fl.: *Den internationale arbejderbevægelse del 3*, Progres 1987.

1902. Aktivister inom kvinnorörelsen mobiliserade då till massmöten och demonstrationer genom att publicera brittiska arméns brutalitet mot civila.

Detta ledde inte till fred men det bidrog till att den "liberala", "borgerliga" eller "humanistiska" fredsrörelsen vågade börja uppträda mer självsäkert och bestämt efter sekelskiftet 1900, i form av fredsorganisationer, fredsmöten och program till förmån för fred och internationell skiljedom. Det ledde också till att de radikalkristna grupper som praktiserat värnpliktsvägran hela tiden, som kväkare i Västeuropa samt gammaltroende och duchobortsy i Ryssland, fick stöd och välvilligt intresse från bredare grupper i samhället istället för att vara ett isolerat avantgarde [13]. En omaka allians mellan arbetarrörelse, kvinnorörelse och liberaler växte fram i skuggan av upprustningen, en allians som också spillde över till den generella politiken i form av exempelvis gemensamma krav på allmän rösträtt. Som förmedlare uppträdde konsumentkooperationen, som övertygade de internationella arbetarrörelseorganisationerna att samarbete var konstruktivt.

Som bekant var denna allians helt maktlös då kriget bröt ut 1914. Den "liberala" fredsrörelsen sa inte ett ord. Arbetarrörelsen samlades till krismöte i Bryssel men kom fram till att krigsmotstånd skulle leda till att partierna kunde förbjudas varvid dess funktionärer skulle bli utan inkomst och höll därför tyst den också, om den inte rentav ställde upp på att organisera krigföringens infrastruktur genom att motarbeta strejker inom vapenproduktionen. Och kvinnorörelsemiljöerna var alltför ostrukturerade för att erbjuda någon ledning.

Initiativet till att organisera ett motstånd mot kriget togs bland oppositionella grupper inom arbetarrörelsen och kvinnorörelsen, som började upprätta intereuropeiska nätverk under 1915 med internationella möten i Zimmerwald i Schweiz respektive Haag. Det förblev dock ineffektivt i åtminstone två år, och det kan diskuteras i hur hög grad det bidrog till att organisera de krigsprotester som bröt ut i de krigförande länderna strax efter nyåret 1917.

I Frankrike vände sig fackföreningarna emot kriget redan under 1915, och det kan ha bidragit till att motståndet inom armén blev så starkt. I början av 1917 gjorde soldaterna vid fronten myteri, närmast som en protest mot en serie meningslösa och blodiga offensiver. Myteriet och alla försök att politisera det slogs dock ner brutalt samtidigt som offensiverna upphörde för en tid, för att lugna stämningen.

I England var det återigen kvinnorörelsen som tog initiativ till massmöten och demonstrationer mot kriget, aktioner som var särskilt massiva i industristäderna i norr där fackföreningarna involverades. De hann dock aldrig utvecklas så långt att de påverkade krigspolitiken.

I Tyskland började strejkerna mot varubristen från 1916 efterhand komplettera sina krav med krav på fred, och demonstrationer i samband med varuköer reste samma krav. Samarbetet mellan fackliga aktivister och krigsmotståndare bland socialdemokraterna var här uttalat. Krigets impopularitet växte och när generalerna från fronten lät meddela att det var militärt förlorat i september 1918 togs det snarast emot med lättnad i breda befolkningsgrupper, och stora delar av arbetarrörelsen organiserade ett beväpnat försvar

13. Peter Brock: *Pacifism in Europe to 1914*, Princeton University Press 1972

mot tänkbara militärgrupper som skulle kunna tänkas återuppliva kriget igen.

Ryssland var det land där krigsmotståndet utvecklades längst. En politisk kultur hade börjat utvecklas i armén redan under 1915 i opposition mot den inkompetenta krigsledningen. Under 1916-1917, då varubristen blev alltmer kännbar, utvecklades den till motstånd mot kriget som sådant. Under 1917 gjorde soldaterna myteri och slöt sig till demonstrationerna mot varubristen, angrep regeringen, och gick hem för att dela upp jorden, och "fred" var ett av de krav som bolsjevikerna vann regeringsmakten på.

Med dessa fredsrörelser blev det svårt för statsledningarna att kräva försakelser för mål som alltför förlorade intresset för. Dessutom fick USAs ledning en bred appell i alla krigförande länder genom att under 1917 ta upp gamla fredsrörelsekrav bland sina krigsmål. På hösten 1918 tog kriget slut i trötthetens tecken. Det gamla fredsrörelsekravet på permanent övernationellt organ skrevs in i fredsfördraget i form av Nationernas Förbund. Och i Ryssland bildade fredspartiet regering. Dessa två framgångar krossade fredsrörelsen.

Större delen av fredsrörelsen slöt upp som osjälvständig hejklack bakom regeringsdiplomaterna i Nationernas Förbund, och förde exempelvis upprepade kampanjer under tjugo- och trettitalen för att regeringar skulle komma överens inom denna ram, medan minoriteten gjorde samma tjänst för den ryska regeringen. Sådana kampanjer drog alltid mycket folk till fredsrörelseorganisationerna, och internationella konferenser började vid den här tiden tillåta ett visst folkrörelseinslag, enligt ett mönster som skulle återupplivas på sjuttitalet. Dessa miljöer råkade i hopplös förvirring något tiotal år senare då nazismen, en rörelse som öppet pläderade för våld och plundring, tog makten i Tyskland. Majoriteten anslöt sig då till anti-fascistiska fronter i avsikt att bekämpa nazismen med våld om nödvändigt, medan minoriteten tog sin tillflykt till radikalpacifistisk moralism och bland annat fördömde allt stöd till den republikanska sidan i spanska inbördeskriget [14]. Inför andra världskriget tycktes fredsrörelsen närmast död i Europa. I USA, där fredsrörelseorganisationer under trettitalet nådde bortåt 40 miljoner medlemmar enligt Wittner, orsakade Pearl Harbour inom ett par timmar en fullständig kollaps, och moralistisk antijapansk rasism blev lika förhärskande som tidigare moralistisk pacifism [15].

Istället var det vid den tiden mindre uppmärksammade initiativ som skulle få betydelse för framtiden. Strax efter första världskriget bildade kristna fredsrörelseaktivister organisationer som Internationella Arbetslag och Fellowship of Reconciliation med syfte att skapa mellanfolklig solidaritet genom att på kväkarmaner röja upp efter krigets förstörelse, medan ungefär samma kristna kretsar tillsammans med anarkister byggde upp vapenvägrarorganisationen War Resisters International [16].

Dessa grupperingar skulle vara numerärt obetydliga hela mellankrigstiden — utom i

14. Det var t.ex. engelska IKFFs linje enligt Jill Liddington: *The long road to Greenham Common*, Virago 1989..

15. Lawrence Wittner: *Rebels against war -- the American peace movement 1941-1960*, Columbia University Press 1969. De två kärnvapenattackerna mot det redan slagna Japan godkändes enligt Wittner av 95 procent av amerikanerna medan många skulle ha föredragit ännu hårdare metoder -- hela 24 procent förordade att Japan skulle utplånas och japanerna utrotas som folk.

16. Peter Brock: *Twentieth century pacifism*, Van Nostrand Reinhold 1970

USA. Det var också där den väsentliga nyformuleringen av fredstemat skedde. Det var i amerikanska FOR som radikalkristna s.k. socialevangeliska aktivister också krävde rättvisa, engagerade sig i arbetarmobiliseringar och redan under andra världskriget organiserade sit-ins efter gandhianskt mönster för att bryta segregationen mellan svarta och vita. Genom att inte fokusera på staten utan på vars och ens praktiska insats för ett fredligt samhälle skapades här den miljö som efterkrigstidens freds rörelseinitiativ skulle växa fram ur.

Utanför Europa, i systemperiferin, innebar försvar av lokalsamhället mot våld i första hand försvar mot koloniala erövrare. Det är ingen slump att freds rörelsens stora ikon Mohandas Gandhi i första hand var ledare för den anticoloniala rörelsen i Indien, den rörelse som dels på ett paradigmatiskt vis gjorde kolonialpolitiken omodern i hela världen, dels åstadkom detta med ett minimum av våldsamt störning av det civila samhället.

Ty de koloniala erövringarna utsatte som påpekats i Kapitel 4 det civila samhället i de koloniserade områdena för extrema påfrestningar: medan ett mått av dialog, samtycke och kompromisser alltid måste upprätthållas mellan styrande och styrda i systemcentrum var detta inte lika nödvändigt i systemperiferin och frågan är om det ens var möjligt i beaktande av det kulturella och teknologiska avståndet. Plundringen blev därför så mycket mer våldspräglad än i systemcentrum och legitimerad av socialdarwinistiska föreställningar om den plundrades per definition icke-mänskliga värde.

Under sådana förutsättningar var det svårt för det civila samhällets företrädare att hävda dettas intressen. Överallt drog de efterhand slutsatsen att det kunde hävdas endast under förutsättning att kolonialstaten störtades av en nationell rörelse, som när den nått framgång själv upprättade en stat till det civila samhällets skydd och 'utveckling', dvs. efterliknande av mönstren i världsmarknadssystemets gynnade centrum. Stundom drog de nationella rörelserna slutsatsen att detta krävde våldsamt uppror, ett uppror som ibland kom att hota det civila samhällets fortbestånd. Stundom drevs de in i sådana uppror av kolonialmaktens våldsamma repressalier mot mer fredliga aktionsformer. Dessa anti-koloniala rörelser beskrivs i Kapitel 6.

Medelklassradikalism i Nord

Fokus för freds rörelser under USAs hegemoniperiod efter 1945 har varit fyra, som hållits ganska skarpt åtskilda och med få undantag inte fått utlopp i samma mobiliseringar och samma diskurs: kärnvapen, faktiska krig, lokala krigsherrar och våldsamma gruppkonflikter. Å andra sidan har freds fokuset ofta tematiserats av rörelser som samtidigt tematiserat andra frågor. Det har inte funnits en Freds rörelse; det har funnits reformistiska eller systemkritiska miljöer som rest freds frågan som en av många frågor, en som dominerat i vissa skeden då den ansetts aktuell för att sedan ersättas av andra.

Andra världskriget diskrediterade i stor utsträckning den ideologiska pacifismen; det hade krävts våld för att störta den nazistiska diktaturen och få i Europa beklagade att den störtats. Å andra sidan hade den organiserade statsmaktens legitimitet och respektabilitet lidit avbräck på grund av ockupationer och andra misslyckanden. Öron över kärnvapnens hotande förödelse organiserades av delvis nya aktörer än de gamla freds rörelsemiljöerna [17].

Mobiliseringen mot kärnvapen var i första hand en europeisk angelägenhet; det var var europeer som hade känt krigets aktualitet, europeer utsattes för första gången för avgörande strategiska beslut utanför deras kontroll, och när rivaliteten mellan USA och Sovjet fick fart var det också europeer som såg sin hembygd utsedd till konfrontationszon.

Bara i Japan, som hade bombats med kärnvapen, växte en jämförbar rörelse fram; den hade dock ett bredare fokus och riktade sig mot all upprustning, liksom den hade en bredare bas än andra freds rörelser och omfattade till exempel fackföreningar. Och den förblev lika mobiliserad under hela efterkrigstiden fram till sjuttitalet och bidrog bland annat till att den japanska staten länge höll rustningskostnaderna nere, till fördel för hela folkhushållet.

De första som engagerade sig mot kärnvapen var forskare som ångrade sina vetenskapliga bidrag till kärnvapens utveckling. De kunde av förstäligen skäl inte utgöra en massrörelse, men de bidrog med legitimitet och argumentation. Massrörelserna var två.

Den ena var Världsfederaliströrelsen. Den hade uppstått bland idealistisk amerikansk medelklass men hade viss facklig anslutning. Dess mål var att en världsomfattande stat skulle göra alla storkrig omöjliga, och den bidrog med mycket av den folkliga upplutningen kring FN och till att många folkrörelseorganisationer knöts till FN i en rådgivarroll. Även i Europa hade rörelsen i början sitt stöd hos folk halvvägs in i etablissemangen, tills en f.d. bombflygare, Garry Davis, offentligt avsåg sig sitt amerikanska medborgarskap och gav upphov till en entusiastisk våg bland ungdomar; tillsammans bidrog de till att kommuner i framför allt Frankrike, Tyskland och Italien förklarade sig internationaliserade och fördömde kärnvapen, och den skulle som miljö leva kvar långt efter det att fyrtitalets freds rörelsevåg ebbat ut.

Den andra var den omaka alliansen mellan den sovjetiska staten och västeuropeiska — framför allt franska och italienska — arbetarorganisationer. Även om de hade föga gemensamma mål att arbeta för var motståndet mot kärnvapen ett genuint gemensamt intresse, och 1949 startade de Världsfreds rörelsen på ett möte i Paris. Det var också i Frankrike rörelsen inledningsvis visade störst kreativitet och störst förmåga att övertyga; efterhand tog dock det sovjetiska statsintresset över och när ryssarna väl hade utvecklat sina egna kärnvapen svalnade intresset märkbart. Den oärlighet, statsopportunist och svartsjuka mot andra mobiliseringar som rörelsen därvid visade bidrog till att diskreditera hela kärnvapenmotståndet och bidrog därmed till att legitimera det kalla kriget; inte ens den gigantiska namninsamlingskampanjen mot kärnvapen 1950, den s.k. Stockholm-sappellen, väckte någon respekt utanför kampanjen själv på grund av det alltför tydliga statliga inslaget.

Det var främst på ett helt annat plan denna mobilisering fick betydelse. Under några år under femtitalet erbjöd dess världsungdomsfestivaler en scen för aktivister att träffas,

17. Två översikter finns om kärnvapenmotståndet: April Carter: *Peace movements*, Longman 1992 som är ganska kort, och Lawrence Wittner: *The struggle against the bomb*, Stanford University Press 1993 som består av två tjocka volymer. De brittiska mobiliseringarna runt 1960 beskrivs särskilt av Richard Taylor: *Against the bomb -- the British peace movement 1958-1965*, Clarendon Press 1988.

och inte minst att skapa kontakter mellan Syd och Nord, och mellan Sydländer inbördes. Det var till stor del här som de antikononiala rörelserna träffades och blev en global aktör [18].

Från 1951 och några år framåt var all mobilisering på tvärs med statsnyttan omöjlig i centrumländerna, på grund av fredsrörelsens interna oenigheter. Det var inte förrän USA och Sovjet hade blivit relativt jämstarka i fråga om kärnvapen som det blev politiskt möjligt att ifrågasätta dem. Den mobilisering som gjorde att det kalla krigets förhållningssätt föll i vanrykte inleddes parallellt av två olika sorts miljöer som delvis kompletterade varandra, delvis på grund av ömsesidig misstänksamhet och missriktade lojaliteter hämmade både varandra och rörelsens gemensamma effektivitet.

Den ena var vad man kan kalla folkrörelser som tjänade som regeringspartiers folkliga bas. I USA koopterades National Committee for a Sane Nuclear Policy, eller SANE, ursprungligen bildad av en liten grupp pacifister, av fackföreningsfolk och s.k. liberala demokrater under 1957-58. Dess krav var inte att kärnvapnen skulle avskaffas, utan att prov med dem borde upphöra på grund av det radioaktiva avfall som spreds. Ungefär samtidigt tog det Kooperativa Kvinnogillet i Londonförorten Bowling Green initiativ till en serie möten med samma krav av samma skäl. Även detta initiativ sögs mycket snabbt upp av folk inom Labours vänsterflygel i form av aktionsgruppen Campaign for Nuclear Disarmament (CND). Dess krav var mer långtgående — att Storbritannien skulle avstå från kärnvapen och på så sätt utgöra ett föredöme för resten av världen — och också mer massmobiliserande.

Den andra miljön var folk som inspirerats av den indiska självständighetsrörelsens ickevåldsmotstånd och ville testa liknande metoder i kampen mot missförhållanden i centrumländerna. De kom ur de miljöer som etablerats dels av Världsfederaliströrelsen i Europa, dels av de fredsrörelseinspirerade solidaritetsorganisationerna IAL och Fellowship for Reconciliation. I Storbritannien blev denna miljö först synlig som antikärnvapenrörelse, under namnet The Direct Action Committee (DAC).

Medan CND syftade till att på ett försynt sätt övertyga Labours ledning att skriva in kärnvapenavrustning i partiprogrammet och i detta syfte undvika allt bråk, syftade DAC till massmobilisering med iögonenfallande aktioner. Resultatet blev att CND tvingades att i efterhand ta ansvaret för de DAC-aktioner som blev framgångsrika — t.ex. de med tiden gigantiska påskdemonstrationerna — och tack vare detta tvingades ta emot allt fler medlemmar. Den ursprungliga planen på CND som en kommitté av kända personer måste överges till förmån för traditionell folkrörelseorganisation. Emellertid tvingades också CND att ta ansvar för DAC-aktioner som inte accepterades av det brittiska kulturella klimatet, t.ex. blockader av vapenindustrier, och förhållandet mellan de båda organisationerna blev stundtals spänt och den politiska energin ägnades i allt högre grad åt att distansera sig från varandra.

Trots det stimulerade den kreativa brittiska folkrörelsemiljön till efterföljd i resten av Europa. Påskdemonstrationer mot kärnvapen arrangerades i många länder. I Sverige lyckades en CND-liknande grupp, Aktionsgruppen Mot Svenska Atomvapen (AMSA),

18. Något av atmosfären på dessa festivaler ger Jan Myrdal: Maj, en kärlek, Norstedts 1998.

få regeringen att avbryta sitt kärnvapenprogram, samtidigt som den bredare Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen föreslog att hela militärbudgeten skulle användas till stöd för världens fattiga [19]. I Tyskland, tänkt frontlinje i en Öst-Väst-konfrontation, mobiliserade kyrkorna och för en gångs skull också arbetarrörelsens kärna mot kärnvapen på tysk jord och genomförde flera strejker mot dem under 1958 och 1959. En global mobilisering mot staters våld mot medborgare startade i form av Amnesty 1961.

De metoder som introducerats av DAC och dess efterföljare Committee of 100, där med tiden gandhianerna blev en liten minoritet i ett brett systemkritiskt spektrum, skulle bli typiska för den nya folkrörelsekulturen från sextitalet och framåt i hela centrumvärlden. Liksom även CNDs lobbymetoder. Samt samspelet mellan dem.

Det som satte gränser för antikärnvapenrörelsens effektivitet var, säger Taylor, dess karaktär av medelklassradikalism. Med det menar han att dess mobiliseringsgrundlag var individen och dess intresse av ett rent samvete, inte kollektivet och dess intresse av rimliga levnadsvillkor. Detta satte gränser för repertoaren — eftersom kollektivs samarbetsvägran i form av exempelvis strejk var uteslutna återstod meningsyttringar i form av demonstrationer och petitioner samt obstruktion genomförd av tillfälligt organiserade högmotiverade individer vars legitimitet kunde ifrågasättas. Denna begränsning var inte självvald, den var en följd av de klassbaserade folkrörelsernas anslutning till regeringsmaktsstrategin och därav följande underordning under regeringsfunktionärer. DAC försökte heroiskt engagera fackföreningar för civil produktion men fackföreningarna hade redan avstått från rätten att ha någon mening om produktionens innehåll och samhällets organisation och avböjde samarbetsinvertna. Till skillnad från fredsrelsevågen 1900-1914 blev mobiliseringen ganska tunn.

Så antikärnvapenrörelsens påverkan på den statliga politiken blev litet, i förhållande till dess synlighet i offentligheten. Det blev SANE, inte CND och ännu mindre DAC, som fick se sina mål genomförda. När USA och Sovjet gick med på att skriva avtal om begränsning av kärnvapenproven 1962 andades folk i gemen ut, och mobiliseringen sjönk undan. CND och dess motsvarigheter i andra länder engagerade sig i uppbygge av välfärdsstaterna medan DAC/Committee of 100 och liknande strömningar engagerade sig i exempelvis miljö, demokratiska rättigheter eller solidaritet med de fattiga i systemperiferierna.

Ty ingen av dessa strömningar var specifikt inriktade på fred, de var generella folkrörelsemiljöer med allmändemokratiska mål; kärnvapenfrågan råkade vara mest aktuell för dem i slutet av femtitalet [20].

Ett fokus som skulle få ökad tyngd efter 1965 var motstånd mot centrumländers kolonialkrig.

19. Per Anders Fogelström: Kampen för fred, SFS 1971.

20. Man kan få en bild av bredden i diskussionen i boken Ikkevoldsaksjon, PAX 1972, utgiven av de nordiska WRI-organisationerna VCO, AMK och FMK. Där finns dels en allmänpolitisk diskussion om "icke-våldsrevolution", dels systematisk genomgång av fredliga kampmetoder, dels en beskrivning av tretton mobiliseringar omfattande allt från bojkott av centrala prov till över Almstriden och hyresgästernas kamp mot vräkning till pacifisters ockupation av en inskrivningsbyrå.

Föga motstånd hade rätt i centrumländerna mot dessas krig mot och ockupation av resten av världen — antagligen för att gemene man inte berördes av det. En solidaritet med den indiska självständighetsrörelsen hade organiserats bland teosofier i början av nittonhundratalet, men den var föga praktiskt inriktad. Först i slutet av kolonialepoken krävde staterna resurser av medborgarna i form av skatter och unga mäns liv, och först då skedde en mobilisering för fred.

De första haltande försöken till sådan mobilisering skedde i Frankrike, då regeringen försökte slå ner självständighetssträvanden i Algeriet. Det första motståndet restes av värnpliktiga som skulle sändas till fronten; de gjorde myteri i stor skala under 1955-56 men besegrades på plats efter plats utan att kunna samordna sig eller mötas med solidaritet av andra kretsar i samhället [21].

Istället organiserade sig ett stödnätverk till förmån för algerierna, dels förstas av algerier i Frankrike men också katolska s.k. arbetarpräster, franska FoR och icke-kommunistiska radikaler från motståndsrörelsetraditionen. De arbetade i djupaste hemlighet med resursinsamling och hjälp till desertörer utan att särskilt mycket försöka påverka opinionen i Frankrike; först när ett sådant nätverk avslöjats av polisen och ställts inför domstol 1960 började andra organisera massmöten och skriva böcker och tidningsartiklar om den franska arméns framfart. Men någon bredd fick aldrig detta krigsmotstånd; det som främst övertygade den franska staten om att ge upp var krigets ekonomiska belastning och den avsky de aktivistiska franska bosättarna i Algeriet väckte då de började döda fransmän i protest mot krigföringens lamhet. Rörelsens betydelse var främst ideologiskt; det var nu Syds självklara rätt till självbestämmande först artikulerades i Nord.

En helt annan skala fick motståndet mot USAs krigföring i Vietnam.

Även om det var etablerade amerikanska politiker som formulerade den första kritiken mot den alltmer upptrappade amerikanska inblandningen 1962-63 låg kritikens första massbas i de organisationer som burit upp kärnvapenmotståndet. Det var SANE som organiserade de första petitionerna och demonstrationerna i USA. Men inom ett par år hade ett brokigt motstånd formats vars deltagare hade vitt skilda motiv, mål och perspektiv [22].

En kategori var vad DeBenedetti kallade antikrigsliberaler. Dit hörde de kritiska politikerna men också många lekmän. Deras främsta motiv var rädslan att USA som stat tog större munbitar än det kunde svälja; deras mål var förhandlingar och neutralisering av Vietnam så att man kunde ägna sig åt andra, mer angelägna saker. De betraktade kriget som ett dumt misstag av en i övrigt respektabel och anständig regering. De blev dock alltmer kritiska ju längre tiden gick.

En annan kategori var den reformrörelse som hade väckts av den svarta medborgarrättsrörelsen och vars mål gick långt utöver svart jämställdhet. Dess motiv var i första

21. Martin Evans: *The memory of resistance*, Berg 1997; Alistair Home: *A savage war of peace*, Macmillan 1977; *Cahiers de la réconciliation* 2/1993.

22. Charles DeBenedetti: *An American ordeal: The Antiwar movement of the Vietnam era*, Syracuse University Press 1990.

hand att få stopp på kriget för att det drog kraft och resurser från nödvändiga reformer, och målen var lika skiftande som kategorin i sig själv.

En tredje kategori, under några år rörelsens största massbas, var medelklassens ungdomar. För dem var det snarare samhällets byråkratisering och hierarkisering som var måltavlan, personifierat av det militärindustriella etablissemanget, såvitt det inte var hela den fordristiska kompromissen och dess arbets- och konsumtionsfixerade kultur; deras mål tenderade att definieras i kulturella termer — "motkultur" — snarare än politiska, och identitetsskapande handlingar tenderade att ses som viktigare än politiskt målinriktade. Det hela var förstås fråga om en typisk medelklassungdomsrörelse — se kapitel 8 — kanske den mest renodlade som någonsin funnits.

En fjärde kategori var den "gamla" fredsrörelsens kärna, den gandhianska traditionen inom och omkring FOR. Den skulle med tiden komma att överskuggas av de andra, trots att den skulle komma med de flesta nya initiativen, inte minst i syfte att överbygga misstro och konflikter inom krigsmotståndet.

Den uppgiften var inte lätt, och i stort sett kan man säga att den aldrig blev särskilt framgångsrik, säger DeBenedetti. Deltagarna i krigsmotståndet tenderade att ha andra huvudmål än att få stopp på kriget och se krigsmotståndare med andra huvudmål som strategiska fiender — för motkulturens ungdomsrörelse var liberala krigsmotståndare en del av etablissemanget, värd att bekämpa, och för de liberala krigsmotståndarna var den motkulturella ungdomsrörelsen ett påhäng som diskrediterade deras egna ståndpunkter.

Inga organisationer eller mobiliseringar kunde därför byggas som samlade krigsmotståndet eller ens större delar av det; initiativen skulle därför alltid tas av tillfälliga allianser, smågrupper eller personer. Och inte ens den uppgiften var lätt.

Därför tenderade krigsmotståndet under de första åren att bli tämligen ineffektivt. Varken de liberalas sofistikerade strategidiskussion eller motkulturens utopiska program eller skandalösa beteende appellerade till särskilt stor andel av det folk de ville nå. Demonstrationer i Washington kunde samla tiotusentals deltagare redan 1964 men murarna mellan de engagerade och majoriteten var tjocka.

Tre initiativ försökte skapa en ledning för de oräkneliga lokala motståndsfickorna som uppstod under åren 1964-67.

En var den nationella mobiliseringen för ett slut på kriget, eller the Mobe, ett försök att arrangera en jättelik demonstration i oktober 1967. Den startades av en bred allians från SANE-folk till motkulturaktivister, men eftersom det hela utvecklades till en kaotisk motkulturhappening skapade den i första hand ett intryck att krigsmotståndare var kaotiska människor och marginella i det amerikanska samhället.

Ett annat var ett initiativ från antikrigsliberaler att lansera en anti-krigskandidat till presidentvalet 1968. Men då den framgångsrika FNL-offensiven vid nyåret diskrediterade regeringens optimistiska försäkringar påstod sig de flesta kandidater vara för fred inklusive den slutligen valda. Och fast kriget fortsatte i årtal demobiliserade det faktum att förhandlingar hade börjat det mesta av krigsmotståndet, medan den återstående motkulturen marginaliserades ännu mer och tenderade att förlora intresse för kriget.

Det kanske framgångsrikaste försöket var organisatoriskt decentraliserat men innehållsmässigt fokuserat, nämligen på värnpliktsvägran. Fredsaktivister hade börjat

bränna inkallelseorder redan 1964, men 1967 växte värnpliktsvägran till en massrörelse, organiserat genom oräkneliga lokala stödkommittéer och uppmuntrat av TV-nyheter som visade krigets helvete. Motståndet spred sig från fredförhandlingarnas början 1969 också inom armén, där soldater demonstrerade, deserterade, vägrade att slåss, ibland kompanivis, saboterade utrustningen, eller helt enkelt dödade sina officerare i frustration över att de förväntades riskera livet för något som alla insåg var meningslöst att fortsätta med. Frammot 1972 var den amerikanska armén närmast stridsoduglig [23].

Efter 1968 stod det klart att kriget var meningslöst och måste avslutas snarast; det var även regeringens officiella ståndpunkt. Eftersom det ändå fortsatte och t.o.m. trappades upp var det paradoxalt att den folkliga mobiliseringen snarast sjönk i takt med att allt fler vände sig mot det. De initiativ som togs var lokala och småskaliga — exempelvis beslöt en lokal folkomröstning i San Diego 1972 med 85% att blockera ett krigsfartyg i sin hamn — och stödet till värnpliktsvägrare och desertörer fortsatte. På den nationella arenan tog elitpolitiker initiativet och behöll det till krigets slut.

Att krigsmotsåndet var så relativt svagt, och att ett ökat folkligt avståndstagande från kriget ledde till passivisering istället för kraftsamling, berodde på den tidiga antikrigsrörelsens klassbas, menar DeBenedetti, och det var också den slutsats de ledande krigsmotståndarna drog i efterhand. Liksom det brittiska kärnvapenmotståndet kännetecknades vietnamkrigsmotsåndet av medelklassradikalism — mobiliseringsgrundvalen var individen och det rena samvetet, inte kollektivet och intresset eller överlevnaden, vilket innebar att många förblev kallsinniga till rörelsen. Det är karakteristiskt att det inslag i rörelsen som baserades på överlevnadsfrågor — värnpliktsvägran — var det framgångsrikaste.

I resten av världen hade motståndet mot Vietnamkriget andra drivkrafter. I både periferi- och centrumländer var motståndet del av försvaret mot hegemonimaktens dominans. Det fick t.o.m. i vissa situationer karaktären av angrepp på den världsordning hegemonimakten stod för. Åren runt 1970 drev Vietnams bönder det mest högsända motståndet mot världsmarknadssystemets ordning, och de blev i hög grad symboliska för annat motstånd. Tillsammans med uppsvinget för arbetarrörelsen i Europa och de många folkrörelsemobiliseringar i Syd som inspirerats av de antikoloniala framgångarna var de motorn i det hittills mest långtgående samlade angreppet på världsmarknadssystemets ordning. De inspirerade därför många att satsa sina liv på att hävda folkrörelsernas och det civila samhällets ömsesidighetsrelationer mot näringslivets kapitalackumulation och staters över- och underordning.

I Japan kulminerade efterkrigstidens breda fredsrörelse. Bönder, miljörörelse och krigsmotståndare ockuperade flygplatsbygget vid Narita, tänkt bland annat för transporter till Vietnam, och höll det besatt i månader — tills en aktivist dödade en polis och hela motståndsrörelsen ansåg sig ha förlorat ansiktet och föll sönder. I Danmark och Australien vägrade hamnarbetare att lossa amerikanska fartyg. I Canada byggdes en massrörelse upp för att hjälpa desertörer och värnpliktsvägrare från USA. I Sverige blev med tiden Vietnamrörelsen en högt respekterad folkrörelse trots att den organiserades

av politiskt aparta maoister, och spreds långt utöver sin ursprungliga ungdomskulturella miljö [24]. Motståndet mot Vietnamkriget stimulerade till att folkrörelser i centrumländer allmänt började stödja folkrörelser i periferiländer — men också till att kriteriet för stöd var ett direkt motstånd mot koloniserare från Nord, gärna väpnat. Det senare som följd av den programmatiska klyfta mellan våldsmotståndare och anti-imperialister som intrycket av Vietnamkriget skapat i Nords fredsrörelser och som först kom till synes på Russelltribunalen 1967.

Den långa lågkonjunkturen efter 1973 minskade utrymmet för olika stats- och kapitalgrupper och konkurrensen ökade. Den s.k. avspänningspolitiken havererade i slutet av sjuttitalet och både USA och Sovjetunionen började investera i nya vapensystem, och till och med överväga möjligheten att förinta sin motpart i ett drag. En följd av detta var en fredsrörelsemobilisering, främst i Europa, som världen dittills inte sett maken till [25].

Initiativet kom år 1978 från de nederländska kyrkorna, som hade diskuterat fredsfrågan gemensamt sedan sextitalet. De fick snabb anslutning från norska kyrkor och ungdomsorganisationer. Men det var i Västtyskland som folkrörelsemobiliseringen var störst. Där mobiliserades på kort tid lokalgrupper i varje stad, samordnade i fem olika nätverk med olika ideologisk profil, som i sin tur samordnades av kongresser och en nationell aktionskommitté. Målet var att inga nya robotar skulle placeras ut på västtysk jord. För detta mål demonstrerade miljoner samtidigt som mer militanta grupper genomförde blockader och okkupationer, den här gången utan att det orsakade misshälligheter inom rörelsen. Istället uppfattades det som olika metoder att nå samma mål.

I andra länder, som Storbritannien, Frankrike, Italien, de nordiska länderna och USA, var mobiliseringen inte fullt så bred. Men den var tillräckligt stark för att vara den största massmobiliseringen i Nordländerna på tjugo år, och formerna var desamma som i Tyskland. För samtiden tedde den sig som den "nya sociala rörelsen", en sammansmältning av sextitalets fredsrörelse och sjuttitalets miljörörelse, en rörelse av ny typ som fokuserade på existensiella behov istället för materiella och som skulle göra den traditionella typen av folkrörelse inaktuell. I viss mån var det sant att många av rörelsens aktivister uppfattade det så. Men trots alla förhoppningar tonade mobiliseringen bort ganska snart efter att den hade misslyckats med att nå sina omedelbara mål.

Flera förklaringar har getts. Thomas Leif menar att fokus på ett enda beslut lämnade rörelsen, åtminstone i Västtyskland, helt villrådlig sedan beslutet väl tagits. Andra har pekat på hur debatten redan före beslutet hade blivit så vapenteknikfixerad och så skild från alla andra frågor att den blivit en angelägenhet för försvarsexperten långt över folks

24. Rörelsen i Sverige finns beskriven i Mats Örbrink & Christer Lundgren: FNL-rörelsen i Sverige : en historik, DFFG 1973. Där framgår bland annat att det var de kristna WRI-kretsarna som inledde Vietnamrörelsen i Sverige också, även om maoisterna blev mer framträdande senare.

25. Den övergripande litteraturen om detta är tunn. Vad som finns är breda redogörelser av s.k. nya sociala rörelser, däribland fredsrörelser. Mest omfattande är Roland Roth & Dieter Rucht (hg): Neue soziale Bewegung in Bundesrepublik Deutschland, Campus 1987, och Karl-Werner Brand (hg): Neue soziale Bewegung in Westeuropa und den USA : ein internationaler Vergleich, Campus 1985. Thomas Rochon: Mobilizing for peace -- The antinuclear movements in Western Europe. Adamantine Press 1988, är främst en sociologisk redogörelse för vilka som deltog; samt April Carter: Peace movements, som ägnar en tredjedel åt åttiatalets rörelse.

huvuden vilket blockerade alla diskussioner om politiska prioriteringar. Ett initiativ från danska Kvinnor för fred om att tematisera militärutgifterna och att resurserna behövdes bättre på andra områden marginaliserades till exempel helt, till skillnad från vad som hände under femti-sextitalet. En lika trovärdig förklaringen riktar in sig på att rörelsen ingalunda var så ny. Diarmuid Maguire visar hur åtminstone i England och Italien rörelsens hela ledarskikt var fast knutna till strategiska allianser med parlamentariska oppositionspartier och lika oförmögna som dessa att se bortom regeringskombinationernas värld. När dessa partier släppte frågan föll också mobiliseringen samman. Någon rörelse baserad på en identitet hade inte funnits, bara en löslig koalition [26].

Åttitalets fredsmobilisering fick däremot större betydelse på andra områden.

Genom de täta kontakterna mellan västeuropeisk och östeuropeisk fredsrörelse bidrog rörelsen till att utmana kommunistpartiernas maktmonopol i Warszawapaktsländerna. Eftersom rörelsen insisterade på att både officiella partidominerade fredsorganisationer och inofficiella, ofta kristna, grupper var relevanta blev det omöjligt att marginalisera de senare. Fredsrörelserna blev organiseringsfokus för kraven på demokratisering av hela samhället, och symptomatiskt nog var det fredsrörelsen som störtade diktaturen både i Tjeckoslovakien och DDR.

Fredsrörelsegrupper hade börjat växa fram i Warszawapaktsländerna från början av åttitalet med ursprung dels i vetenskapliga kretsar, dels i rörelser inspirerade av ungdomskulturen. I Polen och DDR kunde de räkna på ett passivt stöd från kyrkan som gjorde dem svåra att komma åt. I Sovjetunionen var de ytterligt marginaliserade men på grund av sitt nära samband med ungdomskulturen och på grund av det impopulära Afghanistankriget fick de snabbt en stark position så snart de styrande kretsarna började finna censuren obehagligt trång. Fredsrörelseorganisationer var tillsammans med miljörörelseorganisationer de första som tilläts yttra sig systemkritiskt i Sovjetunionen. Och för många ryssar var de massmöten som organiserades kring fredsrörelsens marscher de första självstyrda politiska sammanhang de hade erfarenhet av [27].

Och genom att mobilisera mot en upprustning styrd av USA och Sovjet genom att hänvisa till en europeisk identitet bidrog rörelsen till att skapa en folklig legitimering för det europeiska borgerskapets imperiedröm EU, som mycket riktigt fick ny kraft kort därefter. Till skillnad från femti-sextitalens fredsrörelsevåg avskärmade åttitalets från världen; förklaringsmodellen var uteslutande öst-västkonflikten medan nord-sydkonflikten glömdes bort. Även detta en konsekvens av den självskapade underordningen under parlamentariska oppositionspartier.

Men det var en europeisk fredsrörelsemobilisering som redan under sjuttitalet skilde sig från mönstret, som baserades på intressen, som var framgångsrik och som fortfarande är ett inspirations- och mobiliseringscentrum för hela folkrörelsefamiljen.

26. Thomas Leif: Die Friedensbewegung der achtziger Jahre. Tord Björk m.fl: Barnen behöver generalernas klöver, Dagens Nyheter 29.9.1984; Diarmuid Maguire: Opposition movements and opposition parties: Equal partners or dependent relations in the struggle for power?, i Craig Jenkins & Bert Klandemans: The politics of social protest, University College of London Press 1995.

27. From below; independent peace and environment movements in Eastern Europe and the USSR, Helsinki Watch Report 1987.

År 1972 fick fåruppfödarna på Larzacplatån i södra Frankrike veta att deras bygd skulle exproprieras av militären. Istället för att sälja ut förklarade 103 bönder skriftligt att de inte skulle sälja och uppmanade till motstånd. De fick omedelbart stöd. Deras kampanj var fantasirik; de demonstrerade med sina får i Paris, de ställde upp för andra socialt betingade protestaktioner som fabriksockupationer och kärnkraftsprotester, de bjöd in till musikfestivaler, de lämnade in sina värnpliktshandlingar till myndigheterna, de ockuperade militära byggnader och förstörde exproprieringspapper — och nio år senare gav regeringen upp. Idag hör bönderna i Larzac till de ledande i både Via Campesina och den globala rättviserörelsen, och Larzac är den plats där nationella protestaktioner brukar planeras i Frankrike [28].

Intressepolitik i Syd

Som synes på figuren har alla krig under det halvsekel som kom efter det stora kriget om hegemonin 1914-45 ägt rum i systemets halvperiferi och periferi. Det hänger givetvis samman med periferiers och halvperiferiers bristande strukturella makt i världsmarknadssystemet. Det är i halv- och helperiferi som det finns minst resurser att jämna ut konflikter med, och det är i halv- och helperiferier stormakter utkämpar sina ställföreträdande konflikter. En rimlig fråga kan vara vilka fredsrorelser som har försökt minska våldsanvändningen under dessa krig och som har haft sin bas inom konfliktområdet. En rimlig fråga kan också vara i hur hög grad de har varit uttryck för det civila samhällets strävan att bevara ordnade produktiva former snarare än privilegierade medelklasspersoners strävan att bevara ett rent samvete.

De krig som utmärks på kartorna har mycket olika bakgrund och orsaker. Där finns ett stort inslag av centrummakters och lokala stormakters strävan efter kontroll — Vietnamkriget, Algerietkriget, kriget i Angola och Mozambique, kriget i Afghanistan, Iran-Irakkriget. Där finns lokala krigsherrars strävan att vidga sin maktbas då stater faller sönder på grund av bristande resurser — Bosnienkriget, kriget i Liberia och Sierra Leone, Tjetjenienkriget. Där finns genuina lokala centrum-periferi-konflikter — Sudankriget, Bangladeshkriget. Och det finns klasskonflikter som går över styr — exempelvis det kinesiska inbördeskriget, inbördeskriget i Libanon, massakrerna i Centralamerika och Rwanda-Burundi. Blandformer förekommer givetvis och många av de uppräknade är inte renodlade.

För lokala fredsrorelser är stormaktskrig svåra att hantera — men övriga typer av konflikter borde i princip vara möjliga att trappa ner för ett lokalt civilt samhälles aktörer.

Har detta gjorts i de sydländer där krig har rått 1945-2000?

Kanske inte oväntat tycks den konflikttyp som provocerar fram den framgångsrikaste reaktionen från det civila samhället vara den där den minsta gruppen har något intresse i konflikten, dvs den där våldet utövas av krigsherrar i syfte att bygga en egen maktbas, som då Gudsfredsrörelsen var som mest aktiv på tiohundratalet i Europa. Och liksom i

Fig 9:1. Dödade av krig, varje punkt betyder 50.000 personer.

Ovan 1945-75. Kinesiska inbördeskriget, Koreakriget, Indokinakriget, Suhartos militärkupp i Indonesien, Bangladeshkriget och Biafrakriget har dödat mer än en halv miljon. Inbördeskrig i Centralamerika, Colombia, Sudan etc mer än 100.000.

Nedan 1975-2000. Afganistankriget, Iran-Irak-kriget och inbördeskrig i Cambodja, Rwanda, Sudan, Angola och Mozambique har dödat mer än en halv miljon, Inbördeskrig i Liberia, Mibanon, Somalia, Ex-jugoslavien och Guatemala och invasionen av Östtimor har dödat mer än 100.000.

Källa: Correlatesw of war, www.correlatesofwar.org. Siffrorna är väldigt ungefärliga.

Gudsfreds rörelsen tycks den mest aktiva aktören vara kyrkor, med breda intressegrupper i både avantgardistiska och stödjande roller.

I Libanon började inbördeskriget som ett majoritetsuppror mot den makthavande maronitgruppens maktmonopol, men urartade med tiden till ett alltmer militariserat allas krig mot alla, underblåst av grannstaterna. Initiativet till nedtrappning kom från den shi'itiska självhjälpsorganisationen Amal, som förutom att bygga upp en egen milis liksom alla andra (om än mer defensiv) i ett avgörande ögonblick övertygade soldaterna i övriga miliser att krig var emot deras intresse och fick dem att desertera [29].

I Liberia och Sierra Leone började våldet som strider mellan fraktioner inom den styrande eliten om de krympande resurserna i den långa lågkonjunktursens och de IMF-ålagda strukturanpassningarnas ekonomi. De olika stridande fraktionernas syften blev alltmer att tvinga folket att betala beskyddspengar och att sälja landets tillgångar till det transnationella kapitalet, snarare än att få inflytande över en allt maktlösare stat. I detta syfte använde de utarmade ungdomsgrupper som inte hade någon annan stans att ta vägen än att bli legosoldater; vissa av dessa hade också börjat sin krigspraktik som oppositionsgrupper mot eliternas egoistiska praktik.

Fredsinitiativen kom från två håll — grannstater vars regeringar oroade sig för att kriget skulle kunna spridas, och breda fredsrörelser inom länderna [30].

Fredsrörelserna har haft tre komponenter. I båda länderna har det varit de religiösa ledarna — kristna och muslimska — som har spelat den främsta rollen. De har förutom sin religiösa ställning också haft prestige som ledande inom utbildning och social välfärd. Det var de religiösa ledarna som tog det första initiativet till fredssamtal i Liberia 1990 och de behöll initiativet hela nedtrappningsprocessen igenom. I Sierra Leone var det kvinnor — småföretagare, fackaktivister och akademiker — som tog de första initiativen 1994, men sedan de agerat massbas för grannstaternas iscensatta allmänna val tycks de ha tröttnat ut sig och lämnat över rollen som fredsrörelse till de religiösa ledarna. I båda länderna har det också funnits ad hoc-grupper med blandad bakgrund som har tagit initiativ. I Liberia togs t.ex. initiativ till massdemonstrationer 1994 och 1995 av tillfälliga grupper vid tillfällen då fredsförhandlingar hade kört fast. Och i båda länderna har statssystemet — grannstaterna — utövat ett starkt tryck på de stridande parterna för att få dem att komma överens.

I både Liberia och Sierra Leone visar sig fredsinitiativens svaghet ganska tydligt. Vad de har strävat efter har varit slut på de direkta striderna, dvs slut på rivaliteten inom eliten. När eliten väl har kommit överens, på fredsrörelsens anstiftan, om hur den ska dela bytet har det blivit mycket svårare att agera fredsrörelse. I Liberia, där de religiösa ledarna allt mer har instisterat på någon form av rättvisa har eliterna när de väl kommit överens också kunnat enas om att utplåna fredsrörelsen med våld.

Direkta intressekonflikter förefaller vara svårare att hantera. Det förefaller finnas min-

29. Augustus Norton: Shi'ism and social power in Lebanon, i Juan Cole & Nikki Keddie (ed): Shi'ism and social protest, Yale University Press 1986.

30. Monique Mekenkamp et al (ed): Searching for peace in Africa, European Platform for Conflict Prevention and Transformation 1999; Accord 1-1996 och 9-2000.

dre bas eller spelrum för en fredsörelse om det rör sig om en våldsamt konflikt mellan klasser eller mellan centrum och periferi. Sådana konflikter är verkliga och berör många, och när de väl har gått så långt som till våld finns det så mycket investerat i konflikten att de som har största intresset av att trappa ner den är för få och svaga för att göra effekt.

Vissligen är det sällan rationellt för direkta producenter att konflikten förs på en nivå där konfliktmetoden är dödande och förstörelse av resursbasen. Men om den part som representerar förändring av en maktbalans är stark kan massivt våld vara enda sättet att vinna för den part som representerar status quo, i synnerhet om den enda metoden har tillgång till är just våld. För en regering kan massivt våld vara enda sättet att undvika att en missgynnad provins bryter sig lös och därmed uppmuntrar andra provinser att göra detsamma och kanske beröva den hela dess skattebas, och för en kapitalfattig jordägarklass kan massivt våld vara enda sättet att hindra en jordreform som skulle göra slut på dess privilegier. En fredsörelse har då den svåra uppgiften att blockera denna parts handlingsmöjligheter så att konflikten kan lösas på ett mindre våldsamt vis.

Och förutsättningen för detta är att det finns kategorier som utgör tredje part och vars överlevnadsmöjligheter inte är uppboundna vid att den mest våldsberoende parten vinner. Sådana tredje parter har ofta saknats eller varit svaga — t.ex. under det kinesiska inbördeskriget eller Vietnamkriget. I Vietnam försökte t.ex. grupper av buddhister spela en medlande roll i början av sextitalet men tvingades snart att välja sida eller försvann som irrelevanta [31].

Ibland har de dock dykt upp efterhand. Inbördeskrigen i Guatemala och El Salvador började då den reformistiska stadsmedelklassen utmanade jordägarelitens maktmonopol, blev olagligförklarad och tvingades gå på skogen för att överleva. Under många år rådde en oförmedlad konflikt mellan status quo och de väpnade guerrillorna, och tredje parter hade små möjligheter att göra sig hörda.

Efterhand mötte det ständiga och med tiden allt upptrappade våldet motstånd från ett oväntat håll. I Guatemala var det delar av näringslivet som började finna militärens makt och dess våld mot den egna befolkningen alltför dyr, inte minst i termer av minskad kreditvärdighet internationellt. Sedan guerillaorganisationen URNG i början av åtti-talet insett att konflikten inte kunde vinnas militärt och vädjade om en fortsättning av den med fredliga metoder var det främst företagarorganisationen CACIF som tvingade regeringen ta erbjudandet på allvar. När förhandlingarna väl hade börjat uppstod allt fler organisationer av krigsdrabbade, många under kyrkans beskydd, som tillsammans med FN-representanter och fredsörelser i USA, riktade mot USA-regeringens inblandning, såg till att de fortsatte även då CACIF emellanåt ångrade vad det ställt till med [32].

I Colombia låg initiativet hos kyrkan. Bakgrunden till konflikten var där en kamp för jordreform som tog väpnade former redan på sextitalet. Efterhand har konflikten blivit självgenerande; såväl de väpnade grupper som från början bildats av bönder som de som bildats av jordägare har fokuserat alltmer på resurser för att hålla konflikten igång och ofta urartat till ren maffiaverksamhet med narkotikatrafik som livsnerv. Två initiativ i

31. Gabriel Kolko: *Anatomy of a war*, The New Press 1994.

32. Susanne Jonas: *Centaurs and doves*, Westview Press 2000.

mitten av nittitalet, en studentdemonstration genom det våldsammaste området och ett offentligt brev från en åttaårig flicka i slummen i Medellín till sin bror, utlöste en våg av demonstrationer — en folkomröstning för fred bland tre miljoner barn, en insamling av tio miljoner namn, samtidiga demonstrationer i flera städer med sammanlagt 13 miljoner deltagare, utropande av ‘fredskommuner’ vars invånare inte vill stödja någon av de våldsamma grupperna, och en rörelse bland barnen för att stoppa våldet i hemmen. I alla dessa initiativ har kyrkan varit ledande [33].

Även i Angola ligger fredsinitiativen hos kyrkor, även om det förefaller finnas ett mindre folkligt deltagande där [34].

Det finns många likheter mellan inbördeskrig och terroristiska regimer; i båda fallen handlar det om makroparasiter vars samförstånd med sin försörjningsbas är försumbart. Att försvaret mot dem har många likheter och består av breda allianser av civilsamhällesorganisationer borde inte förvåna.

Det chilenska motståndet mot diktaturen bestod till exempel först av soppköksverksamheter i slumstäderna och samordnades först inom kyrkan, som från slutet av sjuttitalet bildade en särorganisation, Vicaria de la solidaridad, för att stödja oppositionella och ge plats för dem att möts i kyrkobyggnaderna. När Koppararbetarförbundet inbjöd till den första nationella protestdagen i maj 1983 fanns det ett brett nätverk som kunde svara [35]. På motsvarande sätt samordnades revolutionerna mot Somoza i Nicaragua och Marcos i Filippinerna av mycket breda grupperingar av kyrkor, arbetsgivarorganisationer, fackföreningar och gerillaorganisationer som hade framgång när de kunde vädja till officersgrupper inom armén — men detta inträffade naturligtvis först när regimernas parasitära terrorism började riktas även mot över- och medelklassen [36].

Frånvaron av freds rörelser med egen identitet i systemperiferins länder visas kanske mest slående i Indien, det land som har bidragit så mycket till centrumländers freds rörelsers identiteter.

Den gandhianska traditionen har bidragit till mycken folkrörelsekultur i Indien efter 1945. Men det har gällt försvar av resursbasen, kamp för jordreform och inte minst försvar för daliternas intressen. Den största gandhianska folkrörelsemobiliseringen efter självständigheten inträffade 1974-1977; det började som en proteströrelse mot höjningar av priser på nödvändighetsvaror, fortsatte som en rörelse mot korruptionen inom politiken och slutade — när regeringen försökte skydda sig med ett undantagstillstånd — med motstånd mot detta [37]. Men frågor som motstånd mot Indiens ständiga politiska våld eller för den delen krigen mot Pakistan har alltid fört en mycket undanskynd tillvaro

33. Sara Cameron & Marina Curtis-Evans: Reclaimed territory: Civil society against the Colombian war, ur *Development* 2000 vol 43:3.

34. Steve Kibble: Angola: Hearing the people's voice, ur *Development* 2000 vol 43:3.

35. Patricia Hipsher: Democratic transitions as protest cycles; social movement dynamics in democratizing Latin America, i David Meyer & Sidney Tarrow (ed): *The social movement society*, Rowman & Littlefield 1998.

36. Doug McAdam, Sidney Tarrow & Charles Tilly: *Dynamics of contention*, Cambridge University Press 2001

37. A.D. Prasad: *Jai Prakash Andolan 1974 -- an eyewitness account*, Janaki Prakashan 1979. -- Jag har

om de ens har funnits. Beteckningen 'fredsrörelse' i indiskt språkbruk betecknar bara en folkrörelse som arbetar med fredliga medel.

*

När USA angrep Irak 2003 utlöstes den största fredsrörelsemobiliseringen någonsin; ca 15 miljoner människor världen över demonstrerade på gatorna mot angreppet [38]. Sedan sjönk mobiliseringen ögonblickligen tillbaka till nästan ingenting.

Bristerna i alla fredsrörelsemobiliseringar är likartade. Eftersom de sällan bärs upp av bestämda kategorier är deras nätverk svaga och glesa. Om våldet har utlöstes av en lokal makroparasit är det oftast som en del av en process där inte våldet i sig själv står i fokus; våldet har uppstått i en konflikt om försörjningsresurser och eventuella fredsrörelser är små och svaga jämfört med de parter som är indragna i konflikten, åtminstone i början. Om våldet har utlöstes i global skala, som i Irakkriget, är de drabbades enda sätt att värna sig det antikoloniala motståndet, i våldsamt eller fredligt form, medan folk i makroparasitens närhet, som skulle ha råd att bära upp en fredsrörelse, sällan drabbas av våldet och har ett svagt intresse av att delta i en uthållig folkrörelse. Och i den mån de har försökt kompensera det svaga intresset med starka ideologier har de slitits mellan å ena sidan isolering i den egna kulturen och å andra sidan tillit till paternalistiska lösningar — tro på kungen under medeltiden, tro på FN eller Nato idag.

Ändå bör man akta sig för att avskrivna fredsrörelser som futila.

I lokala konflikter kan de krafter som kan bära upp en fredsrörelse vara svaga i ett inledningsskede men stärkas efterhand, sedan den våldsamma konfliktens destruktivitet bevisas handgripligt — det var vad som hände i Guatemala, Liberia, Sierra Leone och Somalia. Säkert kommer till och med de nu svaga fredsrörelserna i Palestina/Israel att stärkas då USA inte längre anser sig ha råd att betala den ena partens våld och konflikten verkligen blir lokal [39].

Och i globala konflikter visar rörelsen mot Vietnamkriget att fredsrörelser kan vara verksamma om de ingår som en del i en allmän systemkritisk rörelse mot den härskande makten.

Försvaret av resursbasen

Ett annat tema för generella civilsamhällsrörelser som fått bred spridning främst under den långa högkonjunkturen efter 1945 är försvaret av resursbasen, eller miljörörelser. Miljörörelser försvarar resursbasen mot ekonomiskt eller politiskt betingad exploatering eller skövling, en skövling som kan ta sig många olika former.

Skövling och överexploatering är givetvis en gammal företeelse. Grovt sett kan man identifiera tre faser av den globala historien när en ny skala har etablerats och gammal

efterlyst litteratur om indiska fredsrörelser i Libris, på Google och hos den indiska folkrörelsecentret Lokayan men inget tycks finnas. Jag är tacksam om någon läsare har tips.

38. Se rubriken Global protests against war on Iraq på Wikipedia.

39. Reuven Kaminer: The politics of protest -- The Israeli peace movement and the Palestinian intifada, Sussex Academic Press 1996, beskriver hur den fredliga folkrörelsen under den palestinska intifadan i slutet av 80-talet provocerade fram en stark israelisk folkrörelse för eftergifter till palestinierna, och hur den israeliska rörelsen dog när massrörelsen på den palestinska sidan gjorde det.

skövling och överexploatering har överskuggats av nya utvecklingar.

Den första var etableringen av stater. De verkar nästan överallt ha följts åt av avskogning och erosion, och exempelvis i Irak och längs Indus av försaltning. Städer, som följer stater i spåren var också extremt ohälsosamma platser där dödligheten alltid var större än nativiteten. Emellertid har jag inte funnit några exempel på organiserat motstånd mot sådant, kanske för att de utvecklades så långsamt [40].

Den andra var införandet av världsmarknadssystemet och kolonialismen. Jordförsämring och avskogning var vanliga följder liksom sjukdomar och överarbete. Enligt Jason Moores källor halverades avkastningen av polska jordar mellan 1550 och 1700 (och Polen var den viktigaste leverantören av spannmål till Västeuropa). Indiska skogar högg ner. Och befolkningen i Amerika föll från 50-100 miljoner till mindre än 10 miljoner. Motståndet i detta fall uttrycktes i första hand som bönders försvar av jorden, se kapitel 4 [41].

I båda dessa fall var skälet till miljöförstöringen hierarkisk makt som härskade över stora avstånd. En härskare behöver inte bry sig om miljöförstöring eftersom det alltid verkar finnas ny natur att erövra, och toppstyrda organisationer måste förenkla och strunta i naturens alltför delikata funktioner [42]. I det andra fallet var ett viktigt skäl till miljöförstöringen den växande monocentriciteten av pengar: när pengar och profit blir de viktigaste organiserande principerna kan rika människors frivoliteter alltid slå ut såväl fattiga människors som naturens existens – vilka alltmer blir sammanbundna –; som Jason Moorer har visat betraktade den tidiga koloniala världens eliter fattiga människor och natur som samma sak och som något som borde exploateras så mycket som det gick. Med goda skäl; när industriprocesser började komma igång blev stordriftsfördelar allt viktigare och de mest hänsynslösa exploatörerna är de som vinner i konkurrensen.

Den tredje acceleratoren av miljöförstöring orsakades av den långa efterkrigskonjunkturen – den kondratiev A-fas som byggde på massproduktion för masskonsumtion, se nedan.

Skogsskövling kan ses som det första miljöproblemet som diskuterades just som ett miljöproblem, även det diskuterades i en snäv elitmiljö. Karakteristiskt nog var det när de europeiska kolonialmakterna kalavverkade skog för att anlägga plantager på tropiska öar som debatten tog fart; aktörer var lojala kolonialtjänstemän som beförde ekologiska katastrofer och minskad ekonomisk avkastning, och resultatet blev att alla europeiska stater med självaktning satte av reservat, bland annat med baktanken att garantera tillgång till virke för sina krigsflottor. Karakteristiskt nog gav det elitistiska angreppssättet också upphov till våldsamma konflikter mellan staterna och de bönder som alltid hade utnyttjat skogarna som betesmark och källor till husbehovsvirke och nu förbjöds göra detta. I exempelvis Indien ser man dessa bönders försvar mot staters miljöpolitik som

40. J. Donald Hughes: *An environmental history of the world*, Routledge 2001

41. Jason W. Moore: *The rise of cheap nature*, in Jason W. Moore, ed, *Anthropocene or capitalocene*, PM Books 2016, Vandana Shiva, *Ecology and the politics of survival*, Sage 1991.

42. Joachim Radkau, *Nature and Power*, Cambridge University Press 2008; James C. Scott: *Seeing like a state*, Yale University Press, 1999, pekar på den oemotståndliga strävan att förenkla som finns i alla toppstyrda organisationer.

miljörelsens sanna föregångare [43].

Ändå var det just reservat som sågs som lösningen när en mer allmän diskussion om miljöproblem satte igång i mitten av artonhundratalet. Bakgrunden var förstås att den industriella produktion som hade fått fart ordentligt ungefär vid den tiden drog in mycket större del av det ekologiska kretsloppet i det ekonomiska än tidigare ekonomier hade gjort, och orsaken till att man fastnade för reservat för en annars ohejdad praktik var kanske att diskussionen först kom igång i kretsar vars intressen var direkt kopplade till industrin, i Englands industriella medelklass med visst tillskott från aristokratiska jordägare, med klassbröder i andra centrumländer tätt i hälar. Förutom hotad landsbygd gällde skyddet vilda djur — den första miljöaktionen i dessa kretsar ägde rum i början av 1860-talet och gällde att få stopp på jakt av fåglar för att göra plymer till damhattar och det var damerna själva som var de aktiva. Världens första miljöorganisation bildades 19.7.1865, intressant nog med namnet Commons Preservation Society eller Föreningen för bevarande av allmänningarna. Fokus var vildmarken, även om man också tog en del initiativ till parkmark i städer [44].

Parallellt var arbetarnas fackföreningar tidigt intresserade av “sunda verkstäder” som Stockholms Fackliga Centralkommitté uttryckte det i punkt 2 i sin programskrift från 1883 [45], och ibland kunde intressena mötas i ett gemensamt engagemang för hälsosammare livsvillkor. McNeill berättar hur städer alltmer försågs med vattenledningar och höga skorstenar som visserligen dumpade problemen någon annanstans men i alla fall förbättrade folkmajoritetens hälsa, något som blev ett överordnat intresse för den breda folkrörelsefamiljen för nästan hundra år framåt. Det kunde ta sig uttryck i krav gemensamt med arbetarrörelsen på begränsad arbetstid, det kunde ta sig uttryck i krav på skattesubventionerad hälsovård och vatten- och avloppsrening.

Det kunde också ta sig uttryck i misstänksamhet mot den industriellt massfabricerade maten. Konsumentkooperationen hade tidigt engagerat sig för “oförfälskade varor” men lät det stanna vid detta. Mindre grupper i Nordvästeuropa och Nordamerika kopplade samman ett motstånd mot industriell matframställning och kemisk medicin med naturdyrkan och vegetarianism och i synnerhet i Tyskland med motstånd mot den borgerliga kulturen. Programmet tilltalade delar av medelklassens generella folkrörelsekultur, men i Tyskland appellerade det såväl till de ärkekonserverna godsägarna runt Bund der Landwirte — se kapitel 7 — som en kulturell korsett gentemot industriborgerskapets växande makt, som till arbetarrörelsen som organiserade sin egen vildmarksrörelse, Naturfreunde [45].

43. John McCormick: *Reclaiming paradise: The global environmental movement*, Indiana University Press 1989, Philip W Sutton: *Explaining environmentalism*, Ashgate 2000.

44. Tage Lindbom: *Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst*, Tiden 1938.

45. Colin Spencer: *The heretic's feast; a history of Vegetarianism*, University Press of New England, 1995, ger en något rörig bild av engelska förhållanden med vissa utblickar. Christoph Conti: *Abschied vom Bürgertum -- alternative Bewegungen in Deutschland von 1890 bis heute*, berättar roande om alternativrörelser för hundra år sen vars ideologiska utrustning var slående lik sjuttitalets. Janet Biehl & Peter Staudenmaier: *Ökofascisme, Kooperativet Nisus* Forlag 1995, handlar om hur extremkonserverna grupperingar utnyttjade kritiken mot det borgerliga industrisamhället; dock har den en svårt ideologisk slagsida och säger föga om vilken social hemvist

Så stod det när den långa högkonjunkturen efter 1945 — den Kondratievvåg som byggde på bilen och på masskonsumtion — orsakade en ödeläggelse i masskala som och för första gången tvingade fram en massmobilisering till resursbasens försvar och etablerade begreppet miljö i språket.

Vad var det då som inträffade efter 1945? Framför allt har man pekat på två omständigheter.

Dels den kraftigt ökade produktionen, eller med ett i sammanhanget mer relevant språkbruk kraftigt ökade ianspråktagandet av biologiska kretslopp i det ekonomiska. Efterkrigstidens ackumulations- och integrationsmodell med massproduktion för masskonsumtion gjorde det möjligt att tudubbla världens energiförbrukning på tjugofem år.

Dels de syntetiska, svärnedbrytbara ämnen som alltmer började tas i bruk vid den här tiden. Oftast var dessa motiverade av ekonomi, men stundom var de, som i fallen DDT och CFC, motiverade av hälsoskäl, varför man kan påstå att efterkrigstidens miljöproblem delvis var en följd av framgångar för förkrigstidens miljörorelse [46].

Men det går också att se andra orsaker, inte minst vissa organisatoriska drag hos världsmarknadssystemet, som skapar goda betingelser för miljöförstöring.

- Systemet bygger på konkurrens, vilket tvingar exploatörer att bortse från den långsiktiga hållbarheten och bara ta hänsyn till exploateringens kortsiktiga lönsamhet, under hot att annars bli utslagna av mer ekonomiska exploatörer. Något som gynnar industri där det finns stordriftsfördelar och missgynnar natur där det inte finns.

- Systemet bygger på globalisering av produktionsprocesser, vilket gör exploatörerna oberoende av de lokala produktionsprocessernas långsiktiga vidmakthållande samtidigt som det gör dem okänsliga för lokalsamhällenas protester mot överexploatering.

- Systemet bygger på alla världens ekvivalens eller utbytbarhet, dvs oförmåga att skilja mellan nödvändiga och frivola behov. Detta leder till att ett frivolt behov, t.ex. överklassens behov av en modebetonad lyxprodukt, lätt kan slå ut en lokalbefolknings eller ett ekosystems långsiktiga överlevnad utan annan legitimisering än att den kan betala för det.

- Systemet bygger på romersk rätt, dvs att privat egendom har ett mycket starkare rättsligt skydd än en allmänning, varför i en konflikt den privata egendomen i princip alltid vinner om inte politiskt stöd mobiliseras för allmänningens sak.

- Den inom världsmarknadssystemet högst värderade typen av kunskap, den s.k. vetenskapen, har av tradition alltid varit segmenterad och reduktionistisk och bortsett från ett segments påverkan på andra segment och på helheten. Om man så vill kan man se detta som den ideologiska sidan av den romerska rättens betoning av privategendom på allmänningens bekostnad [47].

Den första massmobiliseringen mot ett miljöhot under efterkrigstiden var kärnvapenmotståndet, vars mobiliseringsgrund var motståndet mot radioaktiva ämnen i atmosfären,

dessa hade. Om Naturfreunde, se dewiki.de/Lexikon/Naturfreunde.

46. J.R. McNeill: Something new under the sun, W.W. Morton 2000. Sambanden påpekades först av Barry Commoner vars bok Cirkeln sluter sig kom ut på svenska på Aldus 1971.

47. Vandana Shiva, t.ex. i Ecology and the politics of survival, Sage 1991.

se kapitlet Medelklassradikalism i systemcentrum ovan. Det var en typ av skövling som var omöjlig att komma åt med reservat och som för alltid förändrade synen på miljöhot. När vetenskapliga belägg började spridas i början av sextitalet för olika syntetiska ämnens spridning i kretsloppen fanns det därför en beredskap att ta emot dem långt utanför de akademiska kretsarna. Intressant nog rapporterades olika spridningseffekter ungefär samtidigt; först kom rapporterna om radioaktiva substanser i spädbarnständer 1961, därefter kom i snabb följd rapporten om fågeldöd på grund av DDT och i Sverige om kvicksilver i utsäde.

Medan de vetenskapliga larmrapporterna snabbt etablerade en kritisk hegemoni över sambanden mellan natur och hälsa organiserade sig en flora av lokala medborgargrupper till lokalsamhällets försvar över hela systemcentrum. Ty detta var under folkrörelseuppsvinget mellan 1965 och 1973; den etablerade systemmakten var hårt ansatt av antikoloniala självständighetsrörelser, bonderörelser för jordreform och fordristisk arbetarkamp, och förändringar verkade vara lätta att uppnå.

De miljöfrågor som de första striderna stod kring var lokala. De rörde industriutsläpp, kraftverksdammar och inte minst motorvägar [48], och de drevs av lokala 'aktionsgrupper' eller 'medborgargrupper' som uppfattade sig som lokala offer för exploatörers vinstlystnad eller byråkratiska övergrepp. De agerade i lokalsamhällets namn [49].

Hur detta fungerade kan man se på nära håll i McKeans beskrivning av den japanska miljörelsen. Japan hade avancerat till systemcentrum under nittonhundralet genom en aggressiv statsunderstödd industrialisering, vars kostnader lades på naturen och de direkta producenterna. Att klaga ansågs länge opatriotiskt, men i samband med fyra stora förgiftningsskandaler uppstod en effektiv miljörelse som kopplade rättegångar och krav på skadestånd med politiska kampanjer för stöd till lokalsamhället och stöd till politiska oppositionspartier av alla färger.

Även i Västtyskland togs de viktigaste miljöpolitiska initiativen av lokala stadsdelsgrupper, så kallade medborgarinitiativ. De hade utgått från medelklassdominerade stadsdelsföreningar vars bas hade breddats under sextitalet, i protest mot den tyska politikens ensidiga inriktning på industriell tillväxt och negligierande av sociala behov. Efterhand flyttades fokus från bostäder och hälsovård till industriutsläpp och trafik.

En annan aktör som fick förnyad livskraft under de nya betingelserna var de naturskyddskretsar som hade agerat under artonhundralet. Socialt sett var det ungefär samma folk som då, och intresset likaså, dvs orörd vildmark. Dessa grupperingar var starkast i USA och Storbritannien och dominerade där länge debatten i frågan. De tog i första hand strid om vattenkraftverk som hotade den orörda naturen och kunde vinna en

48. Motståndet mot biltrafik har varit en mer konstant kärna i Nordländernas miljörelser än man i allmänhet medger. Mer om detta under Försvaret av allmänningarna, nedan.

49. För Sveriges, Danmarks och Hollands del beskrivs de första årens miljökamp av Andrew Jamison, Ron Eyerman & Jacqueline Cramer: *The making of the new environmental consciousness*, Ediburgh University Press 1990. Tyskland beskrivs av Elim Papadakis: *The green movement in West Germany*. Croom Helm 1984. Hal Rothman: *The greening of a nation? -- environmentalism in the United States since 1945*, Harcourt Brace College Publishers 1998 beskriver USA och Margaret McKean: *Environmental protest and citizen politics in Japan*, University of California Press 1981 beskriver Japan.

del segrar. Även i Norden var vattenkraftverk en tidig stridsfråga men huvudaktörerna där var lokalbefolkningen som såg sina materiella intressen hotade i lika hög grad som naturen.

En tredje aktör var medelklassens ungdomskultur, som kunde peka på förstörelsen av naturen som en följd av vuxenvärldens materialistiska konsumtionssamhälle. Den tendensen var till en början förmodligen starkast i Nederländerna och Danmark, men spelade efter några år en viktig roll åtminstone i Västeuropa [49a].

Och slutligen fanns fredsrörelsekreterna där som en kritisk miljö; det var där de första initiativen mot kärnkraft togs.

De nationella traditionerna skilde sig åt, i första hand i ett avseende. Den japanska och tyska miljörörelsen betonade mycket starkt att miljöförstörande projekt skadade vanligt folk till fördel för olika eliter. De hade, åtminstone på kort sikt, stor framgång; Japan förvandlades på kort tid till ett miljöpolitiskt föredöme, åtminstone på hemmaplan. I den amerikanska och engelska miljörörelsen utgick man mer, i artonhundratalets reservatörelsens anda, från att det var människorna som hotade naturen; de hade föga framgång på kort sikt och provocerade åtminstone i det amerikanska fallet med tiden en våldsam motreaktion [50].

Vanligen fanns en spänning mellan dessa båda synsätt; efterhand som miljöerna i industricentrum förbättrades, bland annat genom att giftkällorna flyttades till Syd, tenderade det klasslöst människofientliga synsättet att ta överhanden och miljörörelsemobiliseringen ebbade ut.

I systemperiferin baserades miljörörelser vanligen bland folk och lokalsamhällen som drabbades av överexploatering och de var således mer skyddade från en sådan utveckling.

Denna tidiga miljörörelsevåg fick en sorts sammanfattning i FNs miljökonferens i Stockholm 1972, då staternas representanter utmanades både av ett halvofficiellt miljörelseforum som gav spelrum åt miljörelseaktivister från Syd, och av den lokala folkrörelsescenen. Systemeliterna tvingades här överge sina försök att skylla miljökrisen på de fattigas stora barnkullar och lösa det hela med bättre teknik, och tvingades därtill behandla USAs krigföring i Vietnam som ett miljöproblem [51].

Den fråga som den sålunda befriade miljörörelsen kunde bygga upp en massmobilisering kring blev kärnkraften [52].

49a. Om de nederländska Provos, en ungdomsrörelse som började som en protest mot tobak, se Richard Kempton: *The provos, Amsterdam's Anarchist revolt*, 2003.

50. I USA tycks miljöfrågan ha blivit så förknippad med dess tidiga övre medelklassaktörer, trots otaliga lokala miljöaktioner som pågick samtidigt, att folklig kritik mot industrins miljöförstöring måste distansera sig som "miljörettsvisa" för att tas på allvar, se t.ex. Andrew Szasz: *Ecopopulism; toxic waste and the movement for environmental justice*; University of Minnesota Press 1994.

51. Tord Björk: *The emerging global NGO system*, Department of Social Anthropology, Stockholm University, beskriver hur en ungdomsgrupp kunde inter文enera och kanalisera opposition mot ett evenemang som ursprungligen planerats inom ett institut grundat av Rockefeller-fären.

52. Kärnkraftsmotståndet beskrivs av Reimar Paul (hrg): ... und auch nicht anderswo: die Geschichte der Anti-AKW-Bewegung, Verlag Die Werkstatt 1997 och Elim Papadakis: *The green movement in West Germany* (Tyskland), Alain Touraine: *Anti-nuclear protest*, Cambridge University Press 1983 (Frankrike) och Björn

Kärnkraft var från början en biprodukt från kärnvapenproduktionen och hade under femti- och sextitalen ärvt dennas status som teknologisk spjutspets, som ett slags kompromiss mellan fredsrörelse och statsledning. År 1973 hade de flesta industristater stora kärnkraftsprogram igång och med OPECs oljeprishöjningar detta år fick dessa program hög prioritet. Kärnkraftssatsningarna innebar etablering av tvivelaktiga industrikomplex på nya orter med välorganiserade lokalsamhällen, och över hela systemcentrum bildades, på beprövat miljörelsemaner, lokala aktionsgrupper för att värna lokalsamhällets integritet och resursbas.

Det som skilde kärnkraftsmotståndet från tidigare lokala miljögrupper var att det kunde organisera sig nationellt och globalt, med grund i en väletablerad identitet och med ett utvecklat språk. Till en del var det en tids- och mognadsfråga inom miljörelsetemat, men till en del berodde det också på att frågan var så stor. Protesterna gällde inte längre enstaka miljöförstörande fabriker eller projekt, de gällde det största och mest centrala industripolitiska projektet över huvud taget i hela systemcentrum. Aktörerna var inte längre bara spridda lokalsamhällen utan dessa förenades av den systemkritiska ungdomskulturen, som hade förvärvat åtskillig politisk kompetens sedan den misslyckats med att ge vägledning åt sextitalets amerikanska antikrigsrörelse. Deras grundhållningar — försvar av lokala livssfärer mot de byråkratiska eliterna, respektive motstånd mot den fordristiska konsumtionskulturen i det utopiska kollektivets namn — skulle i inte så ringa utsträckning förenas inom rörelsen.

Spänningen mellan de båda kategorierna, och förmågan på ömse sidor att hantera den, skulle också i viss utsträckning avgöra rörelsens framgång.

Utfösande för bredden i rörelsen var den svenska riksdagens beslut år 1973 att uppskjuta kärnkraftsprogrammet, ett beslut som blivit nödvändigt sedan flera lokalsamhällen med stöd av det specifikt svenska kommunala planmonopolet vägrat acceptera kärnkraftsanläggningar. Detta beslut fick enligt Björn Eriksson till resultat att ett generellt motstånd mot hela kärnkraftsprojektet och inte bara specifika ingående delprojekt för första gången framstod som legitimt, inte bara i Sverige [53].

Emellertid togs de första stegen till nationell motståndssamordning i Frankrike, det land som hade det mest långtgående kärnkraftsprogrammet. Där beslutade fackföreningscentralen CFDT att stödja de lokala protesterna redan 1974, och storstädernas ungdomsrörelser anslöt sig helhjärtat till dem genom att organisera massdemonstrationer. Men det lovande motståndet bröts 1977 på grund av oförmåga att kommunicera mellan de deltagande parterna. När det lokala motståndet mot en planerad reaktor i Malville i Val d'Isère stod på sin höjdpunkt organiserade den nationella systemkritiska ungdomskulturen en massdemonstration mot reaktorplanerna vars dominerande budskap kom att bli "våld eller inte våld är upp till varje deltagare individuellt". Lokalsamhället vägrade stödja denna politiskt innehållslösa demonstration som polisen därför lätt kunde slå ner, med våld. Förtroendet kunde sedan aldrig byggas upp igen, och Frankrike har fortfarande världens mest långtgående kärnkraftsprogram.

Eriksson m.fl. (red): Det förlorade försprånget, Miljöförbundet 1982 (Sverige).

53. Björn Eriksson: Det var så det började, i Eriksson m.fl. (red) Det förlorade försprånget.

Större framgång hade kärnkraftsmotståndet i Sverige. Där hade som nämnts de lokala motstånden mot nya etableringar segrat redan 1973 och stridsfrågan blev därför hela programmets existens. Utan någon stark organisering och huvudsakligen samordnad av årliga demonstrationer mot kärnkraftverket i Barsebäck kunde rörelsen hålla liv i frågan utan att föra den till något avgörande, förrän den 1978 började driva krav på folkomröstning, ett krav som visade sig ha så stark förankring att alla politiska partier inte bara accepterade det utan också vägrade ställa upp för det ursprungliga programmet. Miljörörelsen förlorade som bekant omröstningen, enligt sin egen analys för att den alltför osjälvständigt lät sig domineras av de kärnkraftskritiska partiernas taktiska överväganden, men den stora utbyggnaden stoppades.

Störst genomslag fick rörelsen i det dåvarande Västtyskland. Där fanns inget kommunalt planmonopol, och motstånd mot nya förläggningar bar upp mobiliseringarna till slutet. Den tyska rörelsen klarade mycket bättre än den franska av att överbygga kulturskillnader mellan lokala motstånd, ibland bestående av mycket konservativa bönder, och storstädernas systemkritiska ungdomskulturer. Inte sällan hjälptes de åt med våldsamma, lagstridiga aktioner.

Bönderna i Wyhl i södra Baden satte mönster när de i februari 1975 ockuperade den tomt myndigheterna hade tänkt bygga en reaktor på. Efterhand fick de hjälp av ungdomar från näraliggande städer. Runt platsen, som avhystes och återockuperades flera gånger, byggdes det upp en motståndsby med bland annat en folkhögskola där bönderna återupptäckte sina traditioner från femtonhundralets bondeuppror.

Rörelsens fortsatta dynamik bestod i demonstrationer och ockupationer av nya reaktorbyggen och andra kärnkraftsanläggningar — Brokdorf nära Hamburg från 1976, Gorleben, Grohnde och Kalkar från 1977, och det bayerska Wackersdorf från 1978. Fokus på ockupationer, oftast genomförda av huvudsakligen icke-ortsbor, tenderade att polarisera rörelsen. För en del blev konfrontationerna med en allt mer repressiv stat ett självändamål. För andra blev fredlig infiltration i statsstrukturerna genom "gröna partier" ett lika stort självändamål. Det som ändå höll ihop rörelsen var att lokalbefolkningar ibland kunde gripa in i processen och ta över hegemonin i rörelsen igen, mest påtagligt när bönderna i Gorleben-området ockuperade provborrningarna för det nya kärnavfallsområdet där 1979, hällde svinskit över verksamheten och gav upphov till den "fria republiken Wendland".

I skuggan av kärnkraftsmotståndet blev den tyska miljörörelsen den mest dynamiska i världen under sjutti- och åttitalen. Dess ockupationsstrategi riktades också mot flygfältsutbyggnader som i Frankfurt och mot bristen på bostäder, mest utbrett i Berlin. En anti-kommersiell motkultur spred sig lång utöver ungdomsgenerationen och tog sig uttryck i uppsving både för kooperativ produktion [54] och hemvävt.

Det tyska kärnkraftsmotståndet blev hyggligt framgångsrik. Av över hundra kärnkraftsanläggningar kunde bara knappt tjugo byggas. Och kärnkraftsmotståndet globalt ledde till att kärnkraftsindustrin stagnerade efter 1980.

Men även miljörörelsen stagnerade efter 1980. Delvis som följd av kärnkraftsho-

54. Se t.ex. Josef Huber: *Wer soll das alles ändern?*, Rotbuch Verlag 1980.

tets avbleknande, och delvis som följd av att även annan miljökamp varit kortsiktigt framgångsrik — många industriutsläpp hade flyttats till Sydländer eller spritts ut i atmosfären med höga skorstenar. Och delvis som en följd av att fokus skiftade. På samma sätt som mycket av bas, språk, energi, traditioner och organiseringsmönster i miljörelsen hade kommit från femti- och sextitalens kärnvapen- och krigsmotstånd togs de nu i anspråk i åttitalets kärnvapenmotstånd. För rörelsebasen var inte värnet av resursbasen ett uteslutande intresse, det var värnet om civilsamhället och dess 'allmänningar' som var kärnan. Istället togs miljöfrågan i systemcentrum alltmer över av professionella NGOer och lika professionella politiska miljöpartier vars intresse för massmobilisering var minimalt. Ansvaret för resursbasen togs istället över, om man kan säga så, av rörelser i systemperiferierna.

Halvperiferier är områden som i viss mån fungerar som periferier i förhållande till centrum och som centrum i förhållande till periferierna. I praktiken betyder det att halvperiferier är sådana områden som får ta emot föråldrad industriell teknologi när den inte längre kan bära sig med de höga kostnader för sociallöner som råder i systemcentrum. Miljörelser i halvperiferierna innebär därför i stor utsträckning att försvara sig mot hänsynslös industrialisering. Eftersom sådan industrialisering oftast ses som ett nationellt självhåvelseprojekt måste försvaret mot den också försvara sig mot anklagelser för bristande patriotism [55].

Detta var fokus i exempelvis Sovjetunionen, vars nationella utvecklingsprojekt inte bara finansierades med utsugning av bönderna utan också av att resursbasens värde sattes till noll och följaktligen kunde skövlas fritt. Det är signifikant att de första miljöprotesterna fick spelrum först när det sovjetiska industrialiseringsprojektet hade förlorat sin massappell.

Även i Sovjetunionen legitimerades miljökritiken av att den först restes av tekniker, exempelvis beträffande pappersindustrins förorening av Bajkalsjön eller det gigantiska sibiriska flodvändningsprojektets möjliga påverkan på klimatet. Men det var först när regeringen börjat tillåta folklig medverkan från och med 1985 som lokala miljögrupper uppstod med syfte att minska industriutsläpp. Till skillnad mot Västeuropa dominerades dock dessa grupper i början av akademiker vars yrkesinriktning gav dem karriärintressen i frågan, och fokus lades på att stänga förorenande verksamhet helt, vilket sällan hade någon framgång. Men efterhand framstod miljöfrågan genom sin självklarhet som oemotståndlig för alla som ville förändringar i samhället — så oemotståndlig att vad som skulle ha kunnat bli en miljörelse dränktes av skuggrörelsen: runt sovjetmodellens fall var samtliga i oppositionen ekologister, även Gorbatjov profilerade sig internationellt i frågan, och utrymmet för en självständig folkrörelse försvann. Med den ekonomiska kollapsen 1991-94 och det nationella utvecklingsprojektets slut fick ryssarna annat att

55. Rysk och brasiliansk miljörelse beskrivs i Matthias Finger (ed): *The green movement worldwide. Research in social movements, conflicts and change*, JAI Press 1992. Rysk miljörelse beskrivs också i *From below; Independent peace and environmental movements in Eastern Europe and the USSR*, Helsinki Watch Report October 1987. Duncan Fisher, Clare Davis, Alexander Juras, Vukasin Pavlovic (eds): *Civil Society and the Environment in Central and Eastern Europe*, Ecological Studies Institute/Institut für Europäisches Umweltpolitik/Eko-center, 1992.

tänka på, även om skövlingen är värre än någonsin.

I Centraleuropa var förutsättningarna lite bättre; där tjänade ofta miljömobiliseringar som generell opposition mot den sovjetiska ackumulationsmodellen och den ryska överhögheten. I Ungern protesterade 70.000 människor mot föroreningen av Donau. I Bulgarien fokuserades motståndet mot kommunistpartiets diktatur på motstånd mot ett kärnkraftverk som genom skickligt taktiskt spel kunde organiseras helt öppet, i Estland organiserades självständighetsrörelsen runt motstånd mot en ödeläggande oljeskiffer-exploatering, i DDR, Polen och Tjeckoslovakien kom stora delar av den demokratiska oppositionen från mobiliseringar för alternativ till den luft- och vattenfördärvande kolekonomin. I Centraleuropa var rörelserna mer demokratiskt organiserade, även där innebar sovjetsystemets fall ett avbräck för miljörörelserna om än inte samma kollaps.

De första miljöprotesterna i Brasilien gällde utsläpp från en norskägd pappersindustri i Pôrto Alegre 1972. På samma vis som miljörelsen i Ryssland kunde aktionsgruppen AGAPAN paradoxalt vinna legal status och vissa framgångar genom att under hård diktatur rikta kritik mot tekniska ofullkomligheter i regimens kärnprojekt: världsmarknadsklättring genom forcerad industrialisering. Ungefär samtidigt började i São Paulo en grupp protestera mot industriutsläpp och växte så småningom till en delstatsorganisation med ett trettital lokalgrupper. De brasilianska rörelserna dominerades av stadsmedelklass och räckvidden var i början inte stor.

De mest dokumenterade miljörelserna i systemperiferin är de indiska [56].

Fokus för miljöprotester i systemperiferin har varit motstånd mot förstörelse av resursbasen, och drivande aktörer har varit bönder vars överlevnadsmöjligheter har hotats av kapitalstarka grupper, inklusive staters, rovdrift.

Ett sådant fokus är skogsavverkning. Kolonialväldena exproprierade skog som inte hade individuella ägare och avsatte dem som statsreservat, ett förhållande som består. Bönder hade hela tiden gjort motstånd mot detta eftersom det berövade dem värdefulla resurser, men det var först sedan staterna börjat utnyttja reservaten till virkesexport, gärna i transnationella skogsbolags regi, som böndernas självförsvar blev 'miljörelser'. Motstånd mot teakplantager spelade en roll t.ex. i bonderörelsen i Jharkhand på sjuttitalet som ett tema bland många andra, men det var Chipko-rörelsen i det bergiga Garwhal i Nordindien som lyfte fram bevarandet av skogen till huvudtema och fick genomslag internationellt. Bakgrunden var de allt värre översvämningarna under sexti- och sjuttitalet som kunde kopplas till kalhyggen längs bergssidorna; när regeringen förbjöd bönderna att utnyttja virke till husbehov samtidigt som den arrenderade ut skogsmark till exportskogsbruket började bönderna handgripligt hindra skogsarbetare att fälla träd 1974 genom att ställa sig i vägen för sågarna. Olika lokala strömningar deltog i kampanjerna men gandhianer fick ett övertag; de hade varit starka i området sen självständighetsrörelsen och tematiserade kampanjen som självhushåll mot kommersialism vilket påverkade de

56. Harsh Sethi: Survival and democracy; environmental struggle in India, i Ponna Wignaraja (ed): New social movements in the South, Zed 1993, samt Gail Omvedt: Reinventing revolution, M.E.Sharpe 1993. Även Julie Fisher: The road from Rio; sustainable development and the non-governmental movement in the Third World, Praeger Press 1993, räknar upp många miljöorganiseringar i Syd.

andra bonderörelser mot kommersiellt skogsbruk över hela Indien. Rörelserna smälte samman i den framgångsrika landsomfattande kampanjen mot den föreslagna nya skogsbrukslagen 1984. Därefter har avverkningsmotstånd spritt sig exempelvis till Malaysia och till Thailand där bönder angriper eucalyptusplantager både juridiskt och handgripligt [57].

Ett annat fokus har varit motstånd mot dammbyggen, dessa "den moderna tidens tempel" som Nehru kallade dem utan spår av ironi. Varje dammbygge kräver avhysning av dem som bor i det översvämmade området, och tidiga damm-motstånd handlade främst om dessas rätt. Men dammar orsakar också lätt försaltnig, försumpning och andra svårigheter för jordbruket. Kamp runt sådana frågor var ursprunget till Karnatakas starka bonderörelse och liknande mobiliseringar skedde till exempel i Thailand.

Fiskare har också mobiliserat mot industriell rovdrift. Den mest berömda kampanjen drevs av Keralas Fiskarförbund under åttitalet mot industrilandstrålare som tömde deras traditionella fiskevatten så effektivt att fisken inte återvände. Organisationen växte ur ett befrielseideologiskt projekt från sextitalet.

Det anmärkningsvärda med dessa mobiliseringar är att de har bestått av människor som har värnat om sitt livsuppehälle som bönder, samtidigt som de har förmått generalisera kritiken mot utvecklingen och mot världsordningen. Som naturens/resursbasens fiende har man pekat ut kommersialiseringen, de transnationella företagen och deras köpta anhängare i det egna landets elit, eller de rikas konsumtion. Den klyfta mellan försvar av vardagens allmänningar och av "naturen" eller "planeten" som man kan se i Nords miljörelse har inte spelat någon större roll i Syd. Främst därför att Syds miljörelse inte har organiserats som 'miljöorganisationer' med behov av nischideologi, utan som fackliga eller kooperativa rörelser vars främsta intresse har varit medlemmarnas överlevnad. Länken mellan miljörelsemobiliseringar i Syd från 80-talet och framåt har t.ex. i hög utsträckning varit Third World Network, organiserat av Malaysias konsumentorganisation. Mer om detta i Kapitel 10.

Emellertid var det inte en kumulativ effekt av många lokala miljögrupper som skulle placera Syds miljörelse i ledningen för det globala försvaret av miljön; det var en samordnad kampanj mot världens kanske största enskilda skövlare, Världsbanken. Världsbanken hade grundats efter kriget för att finansiera återuppbyggnaden av Europa men förvandlades snart till ledande global finansiär för storskaliga utvecklingsprojekt i Syd [58].

Som sådan tog den snart initiativ som gick utöver vad eventuella lokala exploatörer hade tänkt sig och blev tillika ledande global företrädare för efterkrigstidens utvecklingsdespotism — 'utveckling' som metafor, ideologi och systemkrav snarare än i någon

57. Larry Lohmann: Resisting green globalism, i Wolfgang Sachs: Global ecology, Zed 1993.

58. Bruce Rich: Mortgaging the earth, Earthscan 1994. Även om Rich i stort sett porträtterar banken som en mekanism som blint rusade på i enlighet med sin egen byråkratis egenintressen -- ju större lån desto större anseende för den som handlagt dem -- kan man inte blunda för bankens systemrationalitet. Världsbankens projekt verkade som torpeder för marknadsisering, monetisering och privatisering av relationer på de platser de förlades, det var bland annat därför de mötte så starka protester. Se t.ex. Philip McMichael: Development and social change, Pine Forge Press 2000.

mening högre levnadsstandard för majoriteten (se kapitel 2). I början av åttitalet hade tillräckligt många humanitära katastrofer samlats i Världsbankens spår i form av massdeporteringar, skogsskövlingar, försumpningar och försaltningar att globala humanitära organisationer och miljö-NGOer med viss framgång kunde vädja till konservativa nordamerikanska politiker om att skära ner skatteanslagen.

Effektiv blev dock kampanjen mot Världsbanken först med två stora sydmobiliseringar.

Den första var kampanjen mot det brasilianska Polonoroesteprojektet. Detta innebar exploatering av stora områden i Amazonas och hade initierats av militärregimen som ett sätt att bli av med avhysta småbönder som uppfattades som ett politiskt hot så länge de fanns kvar i Brasiliens centrum. Exploateringen hotade både indianer och gummitappare, seringueiros, en tredjedels miljon ofta svårt skuldatta människor som levde av att sälja rågummisaft till uppköpare. Seringueiros hade börjat organisera sig fackligt, inspirerade av befrielsesteologi under sjuttitalet, och under åttitalet började de samarbeta med Brasiliens militanta arbetarrörelse, med miljöorganisationer och med indianer för att rädda skogen, samtidigt som de handgripligt stoppade avverkningar genom att ställa sig i vägen för sågarna. Motståndet organiserades också globalt tillsammans med lokalbefolkning på norra Borneo i Rain Forest Action och slöt avtal med städer i främst Tyskland om att gemensamt värna om skogen genom att iakta strikta kriterier vid uppköp av träprodukter i början av nittitalet.

Den andra mobiliseringen var kampanjen mot uppdämningen av Narmadafloden i Maharashtra i Indien. Där hotades 300.000 bönder av avhysning för att stadsborna skulle få elektricitet genom Indiens största och mest prestigeladdade 'utvecklingsprojekt', och bönderna började organisera sig i mitten av åttitalet. I början var det främst marginaliserade daliter som deltog i rörelsen, stärkta av tidigare framgångsrika mobiliseringar mot lokala småexploatörer. De sökte samarbete med andra jordbrukare och med gandhianska urban medelklassmänniskor som var mycket synliga i rörelsen, särskilt för den internationella publiken. Under tiden började bönder som hotades av avhysning att formulera ett nytt jordbrukspolitiskt program tillsammans med Maharashtras bonderörelse, se kapitel 7, som baserades på bönders kontroll av resurserna vilket togs emot entusiastiskt i bonderörelsekretsar över hela Indien [59]. Trots detta slutade rörelsen i misslyckande, enligt Nilsen delvis för att motståndets lokalsamhällen hade så olikartade intressen och inte förmådde kommunicera, delvis för att det samtidigt franns andra lokalsamhällen som desperat behövde det vatten projektet hade lovat dem [60].

I slutet av åttitalet, då kapprustningen hade blivit mindre aktuell återkom miljöfrågorna som ett fokus för den breda rörelsen för civilsamhällets allmänningar i systemcentrum. Mobiliseringen var grundare än i början av sjuttitalet, eftersom de elitistiska organiseringsformerna i NGOer och partier under tiden hade blivit så starka, och berörde främst ungdomar. Bärande frågor var till en början luftföroreningarna, skogsdöden och trafiken; dessa bands samman av mobiliseringar som European Youth Forest Action,

59. Gail Omvedt: Reinventing revolution, M.E.Sharpe 1993.

60. Alf Gunvald Nilsen: Dispossession and resistance in India - The river and the rage, Aakar Books 2010

EYFA, en rörelse som startades av Miljöförbundet och Fältbiologerna i Sverige och blev den första stora organisering som omfattade grupper i både Öst- och Västeuropa. EYFA uttryckte sig genom sommarläger och kampanjer mot industriutsläpp och motorvägsbyggen, men också mot Världsbankens utvecklingsprojekt, och organiserade de första klimataktionsdagarna från 1991 [61].

Dessa tre mobiliseringar lyckades tillsammans, genom att brännmärka den utvecklingsmodell Världsbanken representerade, för en tid utöva ett visst hot mot kapitalackumuleringens legitimitet. Hotet var illräckligt stort för att den globala makteliten skulle se sig tvungen att försöka integrera miljökritiken på samma sätt som den förut hade integrerat jordreformrörelsens kritik — omdefiniering av miljöhoten till en teknisk fråga utan socialt innehåll, samt kooptering av så många miljö-NGOer som var praktiskt möjligt in i en topptung förhandlingsapparat utan mål. Det senare var lätt, eftersom få av dem hade sett sitt arbete som kopplat till någon form av folklig rörelse [62].

Under nittitalet har denna motstrategi delvis fungerat väl. Miljötemat har förskjutits ur fokus och de åtaganden staterna tvingades göra runt 1990 har i stort sett aldrig infriats. Å andra sidan koopterades aldrig Sydrörelserna. Deras hegemoni inom miljörörelsefamiljen har bäddat för att frågor om hot mot resursbasen alltmer tas upp i ett mycket bredare sammanhang, som en av de många allmänningar som hotas av Washingtonsamförståndet och dess tvång till kommersialisering och företagsstyrd "global management". Till mobiliseringen mot detta återkommer vi i Kapitel 10.

Försvaret av allmänningarna

Fredsrörelser och miljörörelser är två teman för allmänningsförsvar som på gott och ont har lyckats etablera en tydlig lätt igenkännlig egen identitet som är oberoende av tid och rum. Men vid sidan av dem har en rad lokala och tillfälliga folkrörelser försvarat allmänningar, utan att vare sig de själva eller omgivningen uppfattat dem som en del av något större projekt. Möjligen har de ibland uppfattats som till exempel arbetarrörelse,

61. Egen erfarenhet, samt Tord Björk: *The history of the climate movement*, 2019.

62. Andrew Jamison: *Miljö som politik*, Studentlitteratur 2003. Mekanismen för tämningen var FNs konferens om miljö och utveckling i Rio de Janeiro 1992. Den finns beskriven i en ganska stor litteratur, t.ex. Tord Björk & Jan Wiklund (red): *Den globala konflikten om miljön och framtiden*, SEED/Miljöbiblioteket 1993, och Wolfgang Sachs: *Global ecology*, Zed 1993.

63. Under en period på sjutti- och åttitalen, då freds-, miljö- och lokalsamhällsrörelser överskuggade arbetarrörelserna i centrumländerna, förekom begreppet "nya sociala rörelser" som beteckning på sådana här allmänningsförsvar. Dessa kännetecknades, antog man, av att de 1. företrädde ett bredare intresse än bara en klass, 2. inte trodde på regeringsmaktsstrategin utan försökte förverkliga sina mål själva, 3. hade snäv tematisering och fokus, och 4. provocerades fram av att marknad och byråkrati hade fått en sådan förmåga att tränga in i människors vardagsliv att autonomi från dessa blivit lika viktiga som materiella fördelar; detta innebar t.ex. att 'identitet' blev viktigare än konkreta reformförslag. Se t.ex. Chantal Mouffé & Ernesto Laclau: *Hegemony and socialist strategy -- towards a radical democratic politics*, Verso 1985. Andra som deltagit i diskussionen med viss tyngd är Alain Touraine: *Post-industrial society*, Butler & Tanner 1971 m.fl. böcker, och Jürgen Habermas: *Towards a rational society*, Heinemann 1977. På svenska finns t.ex. Alberto Melucci: *Nomader i nuet*, Daidalos 1992. Numera verkar beteckningen ha fallit ur bruk, kanske för att man har insett att den här typen av mobiliseringar inte är så nya; se bl.a. Craig Calhoun: "New social movements" in the early nineteenth century, *Social Science History* 17, 1993.

nationell rörelse eller kanske minoritetsrörelse [63]. För faktum är att mycket av det hävdande av kategoriintressen som brukar kallas arbetarrörelser, nationella rörelser och minoritetsrörelser av olika slag har bestått av värn av allmänningar som inte uteslutande har nyttjats av kategorin i fråga, utan varit en angelägenhet för hela det civila samhälle som kategorin har varit en del av.

Vad är det för allmänningar som försvaras? Och vad är, närmare besett, en allmänning?

I Kapitel 1 föreslår jag att det finns tre sätt att fördela nyttigheter i ett samhälle — marknad, omfördelning och ömsesidighet. Marknad är att varor och tjänster byts mot likvärdigheter, oftast pengar. Omfördelning är att varor och tjänster samlas upp av ett centrum och delas ut efter en i förväg bestämd norm. Ömsesidighet är att var och en ger och tar emot varor och tjänster för att kulturen och/eller den spontana sociala responsiviteten säger att man så ska göra.

Allmänningen är den sfär för utbyte där ömsesidighet och omfördelning råder, till skillnad mot marknaden vars sfär är privat (det som byts måste vara bytarens personliga egendom). Eftersom ömsesidighet och omfördelning kan avse olika, överlappande kollektiv kan också allmänningen 'ägas' av olika, överlappande kollektiv. Det gamla bondesamhället hade t.ex. by-, socken- och häradsallmänningar och ett komplicerat samhälle har mängder av olika slags allmänningar för olika slags kollektiv, förutom de allmänningar som är till för alla.

En allmänning kan vara en juridiskt definierad kategori, t.ex. en viss plats som ett torg, eller ett system som den allmänna sjukvården. Det kan också vara en aspekt av något, t.ex. det på en arbetsplats som styrs av de anställda själva utan att chefen kan lägga sig i det, eller samhällets offentliga debatt. Man kan skilja mellan allmänningar som sköts av det ingående kollektivet, utan förmedlande organisationer (ömsesidighet), och allmänningar som sköts av organisationer som kommun och stat, åtminstone nominellt för kollektivets räkning (omfördelning) [64].

Det finns flera skäl till att direkta producenter behöver försvara allmänningar, av båda slagen.

Det mest triviala skälet är att allmänningar ger alla en plats eller tillhörighet medan privategendom utesluter en del, förmodligen en större del. En stads kommunikationer skött av privata bilar fungerar dåligt, i synnerhet för dem som inte har bil, och ett privatfinansierat sjukvårdssystem leder till att en del blir utan. Ju mer trång resursen är i förhållande till behoven, desto fler gränsas ut i ett privatiserat system.

Ett annat skäl är att samhällets transaktionskostnader blir alltför höga om allt ska bytas på en marknad. Om istället vissa samhälleliga funktioner organiseras som en in-

64. Den store teoretikern på området är Karl Polanyi, t.ex. i *Den stora omvandlingen*, Arkiv 1989. Allmänningssproblematiken beskrivs i David Bollier: *Silent theft, private plunder of our common wealth*, Routledge 2002, kortversion i *Reclaiming the commons*, Boston Review 27/2003. Bollier beskriver hur privatintressen genom myndigheters ointresse och/eller utökade patent- och copyrightbestämmelser inkräktar på de allmänningar som konstitueras av natur, kulturarv, offentlig debatt, internet och vetenskap. En personlig beskrivning av olika aspekter på allmänningar och ömsesidigheter och hur de kan användas i politisk kamp ges av Olivier de Marcellus: *Commons, communities and movements: inside, outside and against capital*, i *The Commoner* nr 6.

infrastruktur som alla har rätt att bruka — och i många fall bidra till — genom omfördelnings- eller gåvoprinciper underlättas utbytet och mer blir gjort. Dit hör t.ex. vetenskapen eller internet, eller vår gemensamma kultur. Telefonledningar byggdes ursprungligen som offentliga infrastrukturer av effektivitetsskäl, och när exempelvis patenträttigheter börjar hägna in vetenskapen minskar idéflödet och produkterna blir sämre och färre [65]. Privatiserad offentlig hälsa skulle enligt Douglass North bli så dyr att övervaka att den inte fungerade [66].

Ett tredje skäl är att den som på en marknad byter utifrån ett relativt monopol, eller bara överlägsna resurser, kan tilltvinga sig ett bättre byte än sin motpart, stärka sitt monopol och på sikt utarma motparten och driva bort honom från marknaden. Ojämlika relationer är inget speciellt för marknaden, det finns också i de båda andra utbytesformer. Men för marknadsdel skyddas ojämlikheten genom romersk äganderätt medan den för omfördelningens och ömsesidighetens kan motverkas genom att de missgynnade hävdar sig socialt och politiskt i kollektiv form.

Ett fjärde skäl är att privategendomens och marknads stora fördel, den totala utbytbarheten, är farlig att tillämpa överallt. Marknaden är promiskuös och bryr sig bara om bytesvärden, och på den perfekta marknaden kan de rikas lyxkonsumtion slå ut de fattigas nödortoft och/eller naturens långsiktiga överlevnad utan annat motiv än att den kan betala för det. Allmänningar där marknader är förbjudna och där andra värden främjas kan då skapa skyddade zoner där olika behov får fortsätta att existera och tillgodoses, vart och ett på sina egna villkor [67].

Ett femte skäl är att människor som gemensamt sköter sina egna allmänningar utvecklar större förmåga än oorganiserade 'konsumenter' att förstå samhället och de egna livsintressena, handla gemensamt och försvara sig mot olika slags förtryckare och skövlare.

Det kanske viktigaste skälet är att människan som biologisk art är utrustad med en social responsivitet och mår bra av att göra saker tillsammans med andra och ha fasta

65. Exempelvis förekommer ingen forskning på malariavaccin längre eftersom ämnet är styckat på ett otal patentinnehavare som var och en bevakar sina rättigheter, säger David Bollier i *Silent theft*. Beträffande gåvoekonomier se Jacques Godbout: *The world of the gift*, McGill-Queen's University Press 1998. Studiet av transaktionskostnadernas roll i samhället har spelat en viktig roll i att bryta ner marknadsfundamentalismens hegemoni inom nationalekonomin; man kan tänka på t.ex. Joseph Stiglitz' arbeten.

66. Douglass C. North: *Understanding the process of economic growth*, Princeton University Press 2005.

67. Inom ekonomiska kretsar förs en diskussion om "(ob)noxious markets" eller fördärliga marknader, se t.ex. Ravi Kanbur: *On obnoxious markets*, Debra Satz: *Noxious markets: why should some things not be for sale?*, papers, Economics, philosophy and contemporaneous social issues, University of California 2001. Som sådana räknar man med marknader där resultaten blir extrema, där parterna är ojämlika, eller där aktörer har liten makt över resultaten -- "weak agency" på fackspråk.

68. Christophe Dejours: *Souffrance en France*, Seuil 1998, citerat i Olivier de Marcellus: *Commons, communities and movements*. Dejours skyller de allt högre sjukskrivningstalen över hela Europa på att allmänningarna och ömsesidighetsfunktionerna på arbetsplatserna mångenstädes har försvunnit helt på grund av effektivare övervakning och ledningskontroll. Ömsesidighetsfunktionernas sammanbrott har förutom ökad sjuklighet också lett till att motståndet minskat -- inte bara det aktivt uttryckta motståndet utan t.o.m. det mentala, menar Dejours. Lidandet och eländet framstår inte längre som orätt utan bara som en naturkatastrof som det är teoretiskt omöjligt att värja sig emot -- otvivelaktigt för att förståelsen degenererar utan gemensam praktik.

angelägenheter ihop med dem [68].

Såväl marknad som omfördelning och ömsesidighet fyller viktiga funktioner och har sina för- och nackdelar. Men de allmänningar som är platsen för de senare hotas av olika samhällsmekanismer. Dels givetvis av politiska attacker från dem som tjänar på att dela upp dem i privategendomar och kommersialisera dem, dels av resursstarka personers rovdrift [69]. Världsmarknadssystemet som system gynnar privategendom på allmänningars bekostnad, på grund av sin romerska äganderätt och sitt konkurrens- och tillväxtkrav. Därför har allmänningar försvarats, inte bara av folkrörelser utan också ibland av samhällsbevarande skikt inom överklassen som insett det destruktiva i att marknaden får monopol på resursfördelning.

Ibland har sådant allmänningsförsvar varit ganska effektivt [70].

Det tidigmoderna samhällets typiska folkrörelserepertoarer, skatteupproret och brödupproret, var försvar för allmänningen gentemot staten respektive marknaden (se Kapitel 4). Skatteupproret värnade om byns ömsesidighetsreglerade egendom gentemot kungens behov av pengar för att föra krig med. Brödupproret försvarade allas rätt till mat mot köpmännens rätt att bestämma brödpriset utifrån tillgång och efterfrågan.

Efterhand framstod båda dessa lokalsamhällesbaserade aktionsformer som ineffektiva, i ljuset av statens överlägsna resurser och världsmarknadssystemets oåtkomlighet. Istället utarbetade de direkta producenterna en ny strategi under artonhundratalet — förhandlingar med staten om kompensation för marknadens härjningar i form av vad som ibland kallas sociallön: offentligt finansierad kollektiv konsumtion, i första hand inriktad på folkhälsa och bostäder, kombinerat med försäkringar mot arbetslöshet, sjukdom och ålderdom. Förhandlingarna backades upp med strejker, kooperativa alternativ, krav på allmän rösträtt och en nationell folklig offentlighet, samt understöd från fraktioner inom den härskande klassen som sett marknadens totala genomslag som destruktiv för samhällets fortbestånd.

Sociallönepincipen krävde initiativ från de direkta producenterna, för att föreslå teman, skynda på utvecklingen, minimera den sorts förvanskningar av utformningen som alltid är en följd av byråkratisk administration och/eller kompromisser med den liberala välgörenhetsborgerligheten, samt förhindra att kostnaderna för sociallönen i orimligt hög grad lades på de direkta producenterna själva.

Medan det rått en bred enighet om sociallön med fokus på folkhälsa och socialförsäkring, och sådana allmänningar kunnat införas som en nästan automatisk följd av arton- och nittonhundratalets folkrörelsemobiliseringar, har social bostadspolitik krävt särskild uppmärksamhet från de direkta producenterna. Det hänger samman med att

69. Om "allmänningarnas tragedi" finns en hel akademisk litteratur. Begreppet myntades av Garret Hardin: *The tragedy of the commons*, *Science* 162, 1968, som utgick från utfiskning, och syftade på att allmänningar alltid överutnyttjas av dem som har resurser till det. Detta tema togs tacksamt upp av dem som ville avskaffa alla allmänningar. Sedan dess har dock ett överflöd av forskning visat att allmänningar hävdar sig lika bra som privategendom bara det finns en regim eller mobilisering som försvarar dem. Se t.ex. Bonnie McCay och James Acheson: *The question of the commons*, University of Arizona Press, 1996, och inte minst Elinor Ostrom: *Allmänningen som samhällsinstitution*, Arkiv 2009.

70. Karl Polanyi: *Den stora omvandlingen*.

ett mycket starkare intresse har hotats av en sådan, nämligen fastighetsägarnas direkta vinstintressen. I gengäld har social bostadspolitik, dvs ovillkorlig rätt till bostad till självkostnadspris, varit nödvändig för de direkta producenter som strömmat till städernas industrier och mötts av en monopolistisk bostadsmarknad.

Kravet på social bostadspolitik var drivkraften bakom Pariskommunen 1871, och i övrigt har hyresstrejker varit en metod att bryta fastighetsägarnas makt. Enligt Manuel Castells var det den stora hyresstrejken i Glasgow 1916 som på allvar satte social bostadspolitik på dagordningen i centrumländerna [71]. Först med att tillämpa det i stor skala var Wiens arbetarparti som under tjugotalet byggde gigantiska 'arbetarborgar', till skillnad från senare tids socialmyndigheter mitt inne i stan [72].

Initiativ med krav på sociallön har — kanske för att de i hög grad varit lokalt organiserade, och kanske för att de i hög grad i första hand har utgått från de lokala allmänningarnas brister — i forskningen kallats stadsrörelser, eller "urban movements".

Stadsrörelser har, säger Manuel Castells som har skrivit det mest omfattande verket om dem, tre teman: de värnar den kollektiva konsumtionen, de värnar desutom sin kulturella identitet, som är kopplad till den plats de ockuperar eller dominerar, och de hävdar den lokala självbestämmanderätten gentemot staten. De bärs inte upp av någon specifik klass utan av 'stadsbor', med tyngdpunkt i den underklass som drar fördel av kollektiv konsumtion men spritt relativt långt upp i medelklassen. Kvinnor är ofta ledande, beroende på att de är uteslutna från maktpositioner inom marknaden och måste kompensera sig på allmänningen [73].

Vilken typ av allmänningar som försvaras varierar med de historiska konjunkturen. Castells hävdar att stadsrörelser försvarar sådana allmänningar vars förstörelse försvårar för deltagarna att organisera sitt vardagsliv. Margit Meyer menar att de två stora huvudgrupperna av fokus för stadsgrupper är social bostadspolitik, samt försvar mot vad hon kallar "stads konkurrens", dvs projekt som startats för att höja stadens status inom världsmarknadssystemet utan hänsyn tagen till dem som bor i staden [74].

Det kan vara svårt att avgöra hur detta stämmer utan någon empiri, och empiri är svårt att systematisera när det gäller lokala rörelser utan gemensam identitet. För mig som har deltagit i stadsrörelser i Stockholm i fyrti år kan det vara frestande att stödja mig på egna erfarenheter och jämföra dem med liknande rörelser på andra håll i världen för att åtminstone visa på en bredd [75].

Stockholm under nittonhundratalet var ett resultat av den framgångsrika alliansen

71. Manuel Castells: *The city and the grassroots -- a cross-cultural theory of urban social movements*, Edward Arnold 1983. -- Castells berättar också om en lika bitter hyresstrejk i Veracruz i Mexico 1922; den slutade emellertid i nederlag eftersom periferierna inte hade råd med social-löner vid den tiden.

72. Fredrik Wulz: *Wien 1848-1934, en arkitekturpolitisk studie av en stad i förändring*, Bygg-forskningsrådet 1979.

73. Manuel Castells: *The city and the grassroots*, 1983.

74. Margit Meyer: *Urban social movements in an era of globalisation*, ur Pierre Hamel et al (ed): *Urban movement in a globalising world*, Routledge 2000.

75. Stadsrörelsen i Stockholm har beskrivits av Ulf Stahre i två böcker: *Den alternativa staden*. Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen, Stockholmia 1999, som handlar om sjuttitalet, och *Den gröna staden*, Stadsomvandling och stadsmiljörörelse i det nutida Stockholm, Atlas 2004, som handlar om nittitalet.

mellan arbetarrörelse, hemmamarknadsindustri och välgörenhetsborgerskap som skapade den svenska välfärdsstaten, se Kapitel 5. Denna byggde på en mycket hög sociallön varav en mycket hög andel gick till social bostadspolitik; dock måste av hänsyn till välgörenhetsborgerskapets intressen alla nya arbetarbostäder byggas perifert, långt från stadens allmänningar och offentlighet, för att all hotande underklasshegemoni i alliansen skulle motarbetas [76].

Under efterkrigstiden var de direkta producenterna beredda att betala detta pris för en i övrigt snabb standardhöjning. Det första utbrottet av stadsrörelse i mitten av sextitalet gällde istället ett fall av stadskonkurrens — förvandlingen av hela stadscentrum från en blandad stad till ett renodlat kontors- och affärsdistrikt. Mot detta organiserade sig de deportationshotade invånarna i Brunkebergs Byalag, medan två organisationer — den kulturelitpräglade Stadsmiljögruppen, och det ungdomsdominerade Alternativ Stad, ursprungligen en rörelse mot kommersialisering av julen — mobiliserade Stockholm i allmänhet. Större delen av projektet hann förverkligas medan motståndarna främst litade till möten, demonstrationer och tidningsdebatt, men 1971 chockades projektets tillskyndare av att ungdomarna runt Alternativ Stad ockuperade en hotad populär utomhusservering i en park, under våldsamt strid med polisen och med stöd av halva Stockholm — den beryktade Almstriden. Då hade redan den svenska välfärdsstatskompromissen skakats av gruvstrejken året innan och de styrande var föga benägna att sätta hårt mot hårt, och cityprojektet ebbade ut. Ungefär samtidigt gav myndigheterna upp ett tillväxtinriktat förslag till regionplan där framför allt nya motorvägar var väl synliga, efter mobiliseringar av citymotståndsanslitsen samt många nybildade lokala stadsdelsorganisationer eller byalag.

Därefter — från ungefär 1974 — försköts fokus till hyresgäströrelser i stadskärnan som försökte hindra fastighetsägarna från att rusta upp deras lägenheter för att hyra ut eller sälja dem till övre medelklassen, s.k. gentrifiering. Denna rörelse förblev i stort föga framgångsrik, inte minst för att den regeringstroga Hyresgästföreningen efter förmåga motarbetade alla mobiliseringar som kunde störa välfärdsstatskompromissen ytterligare, medan de aktiva var mycket obenägna att hitta andra organiseringsformer. Några försök att organisera husockupationer i slutet av sjuttitalet kom för sent för att påverka utfallet i stort.

Margit Mayer refererar till 'stadskonkurrens' som om det vore ett modernt fenomen som uppstått med nittitalets mördande konkurrens, den såkallade globaliseringen. Men som Stockholmsfallet visade är det en gammal företeelse att stadsstyrelser och stater 'moderniserar' städer till fördel för kapitalackumuleringen — vi kan t.ex. också tänka på

76. Om välgörenhetsborgerskapets insisterande på perifera bostadsområden för arbetare se Sten O. Karlsson: Arbetarfamiljen och det nya hemmet, Symposium 1993. För tankar om bakgrunden till denna fixering se Mats Franzén: Gatans disciplinering, Häftet för Kritiska Studier 5/1982. Båda gör klart att den bildade överklassen var rädd för underklassen och föredrog att ha den på säkert håll.

77. Paris' prefekt baron Haussmann 'moderniserade' Paris i mitten av artonhundratalet med breda boulevarder kantade av högklassiga bostäder för borgare, jämte teknisk infrastruktur. Han har blivit en myt i stadsplanedebatten för såväl vänner som fiender. Se t.ex. Leonardo Benevolo: Den moderna stadsplaneringens uppkomst, LT 1973.

baron Haussmanns härjningar i Paris på artonhundratalet [77] — och i den mån människor kommer ivägen för moderniseringen kan det hända att de försvarar sig, och försvarar de allmänningar de är beroende av men som moderniseringen förstör.

Efterkrigstidens stadsmodernisering i systemcentrum var ett resultat av den sociala bostadspolitiken och av kamp om de attraktiva centrala platserna i städerna. Det sociala bostadsbyggeriet placerades i periferin, både på grund av de styrandes rädsla för massan och på grund av fastighetsintressenas behov av maximal markvärdestegring. Detta krävde kraftigt tilltagna kommunikationsleder; eftersom periodens ledande bransch var bilindustrin innebar detta biltrafikleder. Den snabbast växande yrkesgruppen i de sväljande storföretagen och statsförvaltningarna var administratörerna, vilket krävde mängder av nya kontorshus vilka för kontrollens skull borde ligga i centrum. Båda innebar krav på omfattande röjning i stadskärnorna, vilket ofrånkomligen orsakade konflikt med dem som levde där och var beroende av städernas allmänningar för sitt dagliga liv [78].

Emellertid var det svårt för stadskärnornas splittrade civila samhällen att organisera ett motstånd mot relativt enade kapital- och statsrepresentanter, och ännu svårare att vinna. Men liksom den tidigmoderna tidens skatte- och bröduppror tvingade stadsrörelserna fram förändringar i städernas moderniseringsmodeller, trots att bakslagen var långt fler än framgångarna [79].

En första framgång var segern över ett kombinerat kontors- och stadsmotorvägsprojekt på Manhattan 1961; det var invånarna i West Greenwich Village som mobiliserade lokala intresseorganisationer och kyrkor på ett program till försvar för de befintliga lokala allmänningarna [80]. Fler mobiliseringar mot motorvägsprojekt följde; planerna responderade genom att förlägga dem till fattigstadsdelar där Greenwich Villages resursstarka medelklass saknades, och motstånd mot motorleder skulle bli en av den

78. Beskrivningen av centrumvärldens storstadsröjningar har dominerats av en ideologiserande historieskrivning som sett orsakerna i den ena eller andra tankeströmningen. Det är möjligt att det finns något omfattande verk som förklarar dem med intressen; jag har abstraherat min förklaring ur diverse artiklar, främst Pieter Terhorst & Jacques van de Ven: *The economic restructuring of the historic city center*, i Willem Salet & Sako Musterd (ed): *Amsterdam human capital*, Amsterdam University Press 2003, samt Manuel Castells: *The city and the grassroots*.

79. Det finns ingen samlad historieskrivning om efterkrigstidens stadskärnerörelser. Eddy Cherki m.fl.: *Urban protest in Western Europe*, i Colin Crouch & Alessandro Pizzorno: *The resurgence of class conflict in western Europe since 1968*. Macmillan 1978, ger en viss överblick, liksom Hans Pruijt: *The impact of citizen's protest on city planning in Amsterdam*, paper, *The future of the historic inner city of Amsterdam*, Amsterdam 2002, som förstås fokuserar på Amsterdam. Margit Mayer: *The career of urban social movements in Germany*, i Robert Fisher & Joseph Kling: *Mobilizing the community*, Sage 1993, handlar om tyska städer, medan Ernst Stracke: *Stadtzerstörung und Stadteilkampf in Frankfurt am Main*, Pahl-Rugenstein 1980 speglar ett specialfall. För USA har jag förlitat mig på artiklar som Rachel Brahinsky et al, *Saving San Francisco*, *San Francisco Bay Guardian*, October 18, 2000, och Wikipedia, *Urban renewal*, *Urban renewal*, and *Freeway and expressway revolts*.

80. Denna kamp förefaller vara oskildrad; dock kan man plocka upp mycket mellan raderna i Jane Jacobs: *The death and life of great American cities*, Random House 1961, särskilt kapitel 6 och 18. Jacobs var en av ledarna för rörelsen och boken som skrevs medan kampen pågick är den bästa beskrivningen hittills av en stad som en intrikat väv av allmänningar som hotas av stat och kapital i förening.

81. Thomas F. Jackson: *The state, the movement and the urban poor*, i Michael B. Katz: *The underclass debate*, Princeton University Press 1993. -- "City renewal is negro removal" var en slogan från den här tiden som har blivit mer än bekräftad efterhand, se t.ex. Mindy Fullilove: *Root shock*, One World/Ballantine 2004.

svarta medborgarrättsrörelsens främsta mobiliseringsgrunder runt 1970 [81]. Emellertid kan den rörelsen bara rapportera några få ovetydiga framgångar — exempelvis stoppades stadsmotorvägsprojekt i Boston, Toronto, Philadelphia och San Francisco av breda koalitioner. Kontorscityprojekt visade sig ännu svårare att hantera; det framgångsrika motorvägsmotståndet i San Francisco förmådde till exempel inget mot citykontorsplanerna.

I Europa var Amsterdam stadsrörelsens tidiga centrum. Där mobiliserades samma koalition som i Stockholm — ungdomsrörelse, kulturelit och lågstatuskvarterens invånare — mot ett projekt som krävde de senares deportation för att ge plats för motorvägar och kontor i slutet av sextitalet. Rörelsen gick mycket längre än i Stockholm och ockuperade exempelvis rivningshotade hus för att försvara dem med sina kroppar. Framgången garanterades enligt Pruijt av att alla skövlingsplaner sammanfattats i en och därför blev extremt tydliga, samt att det inte fanns någonstans för de deporteringshotade att ta vägen. Det senare resulterade nämligen i att stora delar av välfärdsalliansen mellan arbetarrörelse och kommunbyråkrati till slut gick med i motståndet och planerna föll.

Den praktiska alliansen mellan ungdomsrörelse och utdrivningshotade innerstadsbor fungerade också mer eller mindre väl i städer som London, Köpenhamn, Hamburg, Berlin och Frankfurt. I tyska städer började måttliga, politiskt välordnade protester mot kontorisering att luftas inom s.k. Bürgerinitiative i mitten av sextitalet, i synnerhet i Frankfurt som under den tiden blev Västtysklands finanscentrum, medan ungdomar utan bostad ockuperade hus som stod tomma i väntan på rivning. Framgången berodde i hög grad på hur väl dessa falanger kunde samarbeta, men blev aldrig lika total som i Amsterdam. I London kunde motsvarande koalition avbryta motorvägsprojekten men inte kontorsbyggena.

Även stadspolitikens andra sida, det sociala bostadsbyggandet, mötte stigande protester under sextitalet. I större delen av systemcentrum tillämpades nämligen samma modell: billigast tänkbara hus på perifer och billig mark, med ett minimum av kollektiva investeringar. De första mobiliseringarna runt 1965 riktade sig mot undermålig teknisk standard och för "rätt till stad" som det uttrycktes i Frankrike, dvs allmänningar som kollektivtrafik, träffpunkter och offentlig service, liksom till de informella allmänningar och synergieffekter som skapas i en stad som används mångsidigt. I Italien var sådana mobiliseringar en integrerad del av arbetarrörelsevågen runt 1970 och organiserades från de stora industriarbetsplatserna. I Frankrike bildades hyresgästföreningar i Paris' jätteförorter, de s.k. grands ensembles, med stöd av kommunpolitiker som uppfattade kommunerna som ett slags medborgarfackföreningar riktade mot staten. Den kampmetod dessa rörelser använde var i första hand hyresstrejk [82].

Båda typerna av mobiliseringar bidrog till att gängse stadspolitik föll i vanrykte runt 1975. De stora projekten tog slut; till detta bidrog givetvis också den långa lågkonjunktur som började 1973. Staden som nödvändigt allmänningsskomplex började erkännas officiellt ungefär samtidigt som staterna började dra sig undan ansvaret för att upprätthålla dessa allmänningar. Att det 'stadslösa' sociala bostadsbyggandet ifrågasattes blev

82. Manuel Castells: *The city and the grassroots* beskriver Frankrike, Robert Lumley: *States of emergency -- cultures of revolt in Italy from 1968 to 1978*, Verso 1990, säger något om Italien.

ytterligare ett argument för dem som ville säga upp kontraktet om långsiktig integration av de direkta producenterna och montera ner hela sociallönssystemet. I de flesta centrumländer har den sociala bostadspolitiken i stort sett avvecklats sen 1973.

I världsmarknadssystemets halv- och helperiferier bestod, och består, mobiliseringar för allmänningar och social bostadspolitik i att dels säkra rätten till bostad över huvud taget, ofta i form av självbyggda bosättningar, dels förse dessa med vatten, avlopp, elektricitet och kollektivtrafik [83].

Bakgrunden till att mellan tretti och nitti procent av invånarna i storstäder i Syd bor i sådana kåkstäder är främst exploateringen av jordbruket till städernas förmån; människorna har följt kapitalströmmarna och storstäderna har växt med 3-5 procent per år. På grund av växande storstäders monopolistiska fastighetsmarknad har få bostäder byggts reguljärt, det lönar sig bättre att höja hyrorna i de befintliga; istället har i regel nya bostadsområden organiserats halvt illegalt, i samspel mellan jordägare som strävat efter att höja marknadsvärdet på sin mark, politiker som strävat efter att samla ett klientel för nästa val, kommunaltjänstemän med tillgång till fastighetsregister, och kollektiv i jakt på bostäder.

Sådana paternalistiska organiseringar för bostäder har varit långt vanligare än folkliga [84]. Först i efterhand har stadsborna organiserat sig i grannskap för att få del av stadens allmänningar. Sådana grannskapsorganiseringar har uppstått i högst varierande sammanhang.

Ibland har organiseringen varit socialreligiös. I São Paulos arbetarförstäder organiserade befrielse-teologiska präster och lekmanpredikanter kamp för stadsallmänningar under sextitalet, en rörelse som började med kamp för kollektivtrafik, vatten och avlopp men växte i omfång tills den började organisera sig även på fabriker och gav upphov till den strejkrörelse som störtade militärregimen, se kapitel 5 [85]. I Nordafrika och Västasien har islamistiska rörelser fyllt samma funktion, se kapitel 6.

83. Asef Bayat: Social movements, activism and social development in the Middle East, i *Transnational Associations* 2, 2001, ger en översikt över stadsrörelser som skulle kunna gälla hela systemperiferin. Annars handlar det mesta skrivna om Latinamerika -- Joe Foweraker & Ann Craig (ed): *Popular movements and political change in Mexico*, Lynne Rienner 1990, Arturo Escobar & Sonia Alvarez (ed): *The making of social movements in Latin America*, Westview Press 1992, Susan Stokes: *Cultures in conflict; social movements and the state in Peru*, University of California Press 1995, David Slater (ed): *New social movements and the state in Latin America*, CEDLA 1985, samt Manuel Castells: *The city and the grassroots*. Sydafrika beskrivs i Tom Lodge & Bill Nasson (ed): *All here and now -- Black politics in South Africa in the 1980s*, Hurst 1992.

84. Detta var också fallet med den välpublicerade chilenska kåkstadsrörelsen före och under Unidad Popular-tiden. Den leddes och styrdes med järnhand av UPs ingående politiska partier, i skarp konkurrens med varandra, vilket bidrog till att försvaga rörelsen inför militärens anlopp. Se Manuel Castells: *The city and the grassroots*. Företeelsen verkar svårutrotad enligt Martijn Koster & Pieter A. de Vries: *Slum politics: Community leaders, everyday needs, and utopian aspirations in Recife, Brazil*, *Focaal—Journal of Global and Historical Anthropology* 62 (2012). Det har också argumenterats att de enorma mobiliseringarna mot EUs åtstramningsspolitik i Grekland var så stora för att gamla paternalistiska strukturer nyligen hade brutit samman, se Athina Arampatzi & Walter J Nicholls: *The urban roots of anti-neoliberal social movements: the case of Athens, Greece*, *Environment and Planning A* 2012.

85. Nico Vink: *Base communities and urban movements*, i David Slater (ed): *New social movements and the state in Latin America*.

I andra fall har den första organiseringsimpulsen kommit från ungdomar som slängts ut från universiteten på grund av politisk verksamhet. Så var det exempelvis i Mexico, där radikala studenter organiserade den första kåkstadsrörelsen i början av sjuttitalet, i Monterrey där de kunde utnyttja splittringen inom eliten, och i Juchatán längst i söder.

I ytterligare andra, som i Lima, har impulsen kommit från fackföreningarna.

Ett specialfall är kåkstäderna i Sydafrika där organisering för stadsallmänningar var den kärna som apartheidmotståndet växte kring, se kapitel 8.

Det tycks vara först när det finns något av en etablerad tradition av organisering som vidare spridning helt bygger på kåkstädernas invånare själva. I Mexico hände detta sedan kåkstadsorganisationer i början av åttitalet börjat markera sig med nationella manifestationer. På allvar började kåkstäderna, och framför allt kåkstädernas kvinnor, organisera sig efter jordbävningen i Mexicos Distrito Federal 1985 då myndigheternas hjälp var mer eller mindre obefintlig. Inte minst var det dessa kåkstadsorganisationers aktivitet som i slutet av åttitalet bröt det regerande PRI-partiets politiska monopol och skapade den offentlighet som zapatisterna kunde vädja till [86]. I Lima tog kvinnoorganisationer med kollektiv mathushållning som sammanhållande kärna över organiseringen, men deras styrka tycks åtminstone tillfälligt ha brutits i slutet av åttitalet av en gemensam terror från regeringen och Sendero Luminoso.

Illegala bosättningar i brist på social bostadspolitik har förekommit också i systemcentrum, om än i mindre skala. I England förekom till exempel en livaktig husockupationsrörelse redan på sextitalet vars enda krav var rätt till bostad och i detta syfte ockuperade både tomma bostadshus och lyxkontor; denna rörelse var i stort framgångsrik liksom en motsvarande rörelse i Paris i början av nittitalet [87]. Men den kanske mest framgångsrika squatterrörelsen, och den mest framgångsrika stadsrörelsen över huvud taget, ägde rum i ett land som var nykomling i systemcentrum, Spanien.

Spanien kännetecknades i slutet av Franco-tiden av snabb industrialisering, ett resultat av att diktaturen och fackföreningsförbudet var lockande för europeiskt och nordamerikanskt kapital. Med industrialiseringen följde en lika snabb inflyttning till städerna, och eftersom fastighetsmarknaden var i händerna på vännen till diktatorn gjordes stora pengar på den ökade efterfrågan utan att någon större hänsyn till folks behov behövde tas.

Enligt Castells var den spanska stadsrörelsen det som störtade diktaturen. Ryggraden i motståndet var visserligen arbetarrörelsen och de nationella rörelserna i Baskien och Catalonien, men stadsrörelsen, främst i Madrid, övertygade den medelklass vars passiva stöd diktaturen behövde att en förändring var nödvändig.

Stadsrörelsen bestod av en brokig samling kategorier som alla stod i motsatsställning till frankisternas fastighetsspekulation: nyinflyttade arbetare i kåkstäder och fuskbyggda

86. Vivienne Bennett: The evolution of urban popular movements in Mexico, i Arturo Escobar & Sonia Alvarez: The making of social movements in Latin America.

87. Ron Bailey: The squatters, Penguin 1973, om London; Margit Mayer: Urban social movements in an era of globalisation, ur Pierre Hamel et al (ed): Urban movement in a globalising world, Routledge 2000, om Paris. För squattingrörelser se också Hans Pruijt: Squatting in Europe.

betonghögghus demonstrerade för vatten, avlopp, el, skolor, bussar och sjukvårdskliniker och fick stöd av professionellt servicefolk; medelklassfolk i stadskärnan och i halvperifera villaområden försökte få stopp på nyexploateringsprojekt av kontor och motorvägar. I sin kamp för att publicera sina krav och få offentlighetens stöd bröt de frankismens påtvingade tystnad och arrangerade gatufester och organiserade lokala föreningar för oförargliga ändamål och krävde rätt att tala i egen sak. Drivande i den till en början farliga organiseringen var partifolk ur den förbjudna oppositionen, och dessa skulle sedan efter diktaturens fall också döda rörelsen för att slippa en farlig konkurrent, något de kunde göra eftersom de satt på nyckelpositioner. Men ur sakfrågeperspektiv var rörelsen ändå mycket framgångsrik: kåkstädernas invånare fick sina riktiga hus som de fick bygga själva i sina egna kvarter, kontorsexploateringarna stoppades. Och utan att det stått på rörelsens program etablerades en allmänningarnas företrädesrätt, exempelvis genom att biltrafiken underordnades både festers och kollektivtrafikens behov. Markvärdesspekulanterna besegrades politiskt, så det var möjligt att bygga stad — nya kvarter i spanska städer byggs direkt i anslutning till de redan befintliga, och inte som enklaver utan förbindelse med den övriga staden.

Folkrörelsevågen mellan 1965 och 1975 strävade efter att vidga utrymmet för allmänningarna överallt. I systemcentrum handlade det om att gå utöver välfärdsstatskompromissen, i systemperiferin om att åtminstone uppnå den.

Samtidigt försökte den försvara allmänningar som hotades av efterkrigstidens högkonjunktur och dess nya krav på kommersialisering av vad som tidigare byggt på ömsesidighetsrelationer. Detta var ett huvudtema för ungdomskulturen, i synnerhet de medelklassbaserade; de strävade bort från den fordistiska monetariseringen av livet i arbete och konsumtion och sökte mer kollektivistiska, dvs ömsesidighetsbaserade livsformer. De angrep exempelvis julens kommersialisering — det var ursprunget till Alternativ Stad, men det förekom också i Italien — de ockuperade tomma hus för att bo i som kollektiv eller för att göra om till kulturcentra. Sådana ockuperade hus blev i städer som Amsterdam, Berlin och Köpenhamn [88] mobiliseringscentra även för grannskap som värnade om stadsdelar mot exploatering, på samma sätt som de ännu idag är mobiliseringscentra för rörelser mot privatisering, se nedan. Otvivelaktigt är strävan efter ömsesidighetsbaserade livsformer också rekryteringsgrunden till sekter, som ju bygger på täta relationer internt och fördömanden av omvärlden.

Men nya allmänningar i organiserade former begränsades inte till oppositionella ungdomsrörelser. Det som i Sverige brukar kallas 'byalag' var en internationell företeelse: boende i en stadsdel som förhandlade sig till rätt att själva organisera nyttigheter som inte tillgodosågs på annat vis. Det de skapade kunde ibland förvandlas till business, ibland till myndighetsutväxter, men ibland till symboler för lokalt självstyre och lokal stolthet att försvara, som t.ex. den bygglekplats på Nørrebro i Köpenhamn vars stängn-

88. Pierpaolo Mudu: Resisting and challenging neo-liberalism - The development of Italian Social Centers, Antipode 36/5, 2004.

89. Om sådant berättar t.ex. Susan Fainstein: Local mobilization and economic discontent, liksom Margit Mayer: Restructuring and popular opposition in West German cities berättar om hur staten kan utnyttja folks

ing gav upphov till flera dagars kravaller [89].

Postfordistiska allmäningsrörelser

Efter högkonjunktorens sammanbrott har försvaret av allmänningar blivit ännu mer angeläget. Ty de styrandes strategi för att på nytt uppnå en krisfri kapitalism, det s.k. Washingtonsamförståndet och dess mer utspädda efterföljare, är kommersialisering av alla relationer, även dem som arton- och nittonhundredatalens välfärdssamförstånd undantog. Dels angreps de allmänningar som förvaltades av stat och kommun och nittonhundredatalens sociallönesystem började monteras ner. Dels skapades juridiska möjligheter att privatisera natur, kultur, idéer och kunskap som ditills betraktats som gemensam egendom och hanterats inom gåvoekonomins ram [90].

De första som fick känna på den nya strategin var folk i systemperiferier som strävat efter att avancera i systemet med hjälp av lånefinansierade investeringar. I mitten av sjuttitalet började bankerna höja räntorna och säga upp lånen och satte sin fogde, Internationella Valutafonden, IMF, att driva in skulderna. Villkoren, som IMF skulle driva med alltmer obstinat envishet fram till slutet av nittitalet, var att de skuldsatta staterna måste avskaffa nationella industriella utvecklingsprogram, alla sociala rättigheter och all offentligfinansierad service för att få råd att betala räntorna [91].

De nationella utvecklingsprogrammets förmånstagare, de fattiga i storstäderna, reagerade med såkallade IMF-uppror, med början i Lima i juli 1976 och i fortsättningen med ungefär tio om året världen över.

IMF-upproren har haft olika bas och organiserats på lite olika vis i olika länder.

Det mest typiska har varit att upproren har burits upp av städernas underklass, bosatta i de slumområden som växt dramatiskt med utvecklingsprogrammets kollaps, och brutit ut när regeringen signalerat att den fallit undan för IMF:s krav genom att avskaffa livsmedelssubventioner och höja priserna på offentliga tjänster.

Venezuelas stora IMF-uppror 1989 utlöstes t.ex. av höjda busstaxor och ledde till att slumstadsdelarnas invånare ockuperade bussarna och använde dem till barrikader, varefter de stormade butikerna och plundrade dem, mycket disciplinerat och med kvotsystem för hur mycket var och en fick ta. På ungefär samma sätt gick IMF-upproret i Argentina till samma år.

Initiativtagare till upproren har i regel varit lokala stadsdelsföreningar i kåkstäderna, husmodersföreningar, kooperativa matsalar eller kyrkor. Dessa har dock inte "styrt" något; aktionerna har utvecklats av sig själva efterhand och också tagit slut efter några dagar eller veckor av sammanstötningar med polis och militär. Större formella organisationer har inte varit inblandade; oftast har fackföreningar varit för svaga för att spela någon viktig roll, och oftast har resultatet av upproret blivit att regeringarna har mildrat

strävan efter ett icke-marknadsbaserat liv till att skära i statsbudgetar; båda ingår i Michael Smith & Joe Feagin (ed): *The capitalist city*, Basil Blackwell 1989.

90. En överblick ges i Philip McMichael: *Development and social change, a global perspective*, Thousand Oaks 1996, David Bollier: *Silent theft*, Routledge 2003 beskriver följderna.

91. John Walton & David Seddon: *Free markets and food riots; the politics of global adjustment*, Blackwell 1994. Mike Davis: *Planet of slums*, Verso 2006.

sina åtgärder något på kort sikt. Ibland har särskilt diskrediterade regeringar tvingats avgå som efter det hittills mest omfattande IMF-upproret 2001 i Argentina då det kompletterades med fabriksockupationer, självorganisering i arbetarstadsdelarna och t.o.m. egna lokala valutor i en del områden istället för den av IMF krossade nationella.

På en del håll i världen har IMF-uppror inspirerat till mer kontinuerligt motstånd mot avskaffade allmänningar. Främst i de tre områden som drabbats hårdast under den långa lågkonjunkturen, Latinamerika där de har gjort indianrörelserna starka, islambältet där islamiströrelser har frodats tack vare dem [92] och Afrika där det sydafrikanska privatiseringsmotståndet blev globalt ledande.

Motståndet mot apartheidregimen hade burits upp av fackföreningar och stadsdelsorganisationer, av vilka de senare organiserade hela hushållen. Uppgörelsen mellan ANC och nationalistpartiet 1990 innebar att föga skulle ändras utom rasbarriärerna, och den svarta medelklassen skyndade sig att inta privilegierade platser i världens mest ojämlika land. Den nya ANC-regeringen välkomnade entusiastiskt Washingtonsamförståndets privatiseringsmodell som en väg att ersätta rasskillnader med klasskillnader; vatten, el, sjukvård och utbildning privatiserades, taxorna höjdes, underklassen stängdes av, och ANC-eliten gjorde sig rik på mutor. Samtidigt avvecklades apartheidstatens modesta försök till importsubstitution, industrier slogs ut och arbetslösheten steg till 50 procent. Därmed mobiliserades de svarta förstädernas nätverk igen till försvar för invånarnas levnadsstandard, eller snarare överlevnad, tolkat som försvar av de allmänningar regeringen försökte göra till privategendom [93].

Enligt Ashwin Desai började motståndet i Chatsworth, en township utanför Durban, år 1999. Viktiga faktorer i de första mobiliseringarna var att det lokala ANC solidariserade sig med väljarna istället för partiledningen, och att majoriteten av invånarna var indier med måttlig religiös värn för ANC:s exilpolitiker. Men sedan Chatsworthborna handgripligt hade hindrat hårt beväpnade kronofogdar att vräka arbetslösa som inte kunde betala de höga hyrorna och dessutom fått ett domstolsutslag på att de hade rätt att göra så spred sig protesterna snabbt. Inte minst sen Chatsworthborna börjat med en nygammal aktionsmodell: massdemonstrationer vid el-, vatten- och hyresräkningarnas förfallodag då de samfällt insisterade på att betala det gamla, 'rättvisa' priset.

Fokus för denna nya townshiprörelse är förutom hyror vatten och elektricitet. Medan stadsförvaltningar och privatiserade el- och vattenbolag kopplar bort townshipinvånarna från nätet kopplar stadsdelsrörelsens elektriker och rörmokare in dem igen. Detta kombineras med demonstrationer mot varje avkoppling och, som i Sowetos Operation Khanyisa (Upplysning), med avkoppling av överhetspersoner. Samt med exempelvis massbetalningar av den rimliga taxan 10 Rand och med deltagande i kommunalval. På FN:s konferens om rasism i Durban 2001 möttes de olika stadsdelsrörelserna för första gången och arrangerade massdemonstrationer mot apartheidpolitikens kvarlevande i praktiken och diskuterade Washingtonsamförståndet som uttryck för ett globalt apartheid

92. Asef Bayat: Social movements, activism and social development in the Middle East, i *Transnational Associations* 2, 2001, fokuserar på de sistnämnda.

93. Ashwin Desai: We are the poors -- community struggles in post-apartheid South Africa, *Monthly Review Press* 2002; se också den sydafrikanska centralen Anti-Privatisation Forum

med allmänningrörelser från hela världen.

I systemcentrum har försvaret av allmänningarna främst organiserats av fackföreningar, som i Frankrike och Italien där generalstrejker mot avskaffad eller nedskuren socialförsäkring har varit vanliga sedan slutet av nittitalet, eller av elevorganisationer som organiserat skolstrejker mot marknadsivering av skolutbudet i form av höga avgifter. Den här typen av rörelser för försvar av den offentliga servicen är bara i sin början och svår att överblicka när detta skrivs.

Mer kontinuitet finns det i hävdandet av stadsallmänningarna.

Att dessa erkändes som viktiga innebar som sagt inte att de styrande tog något ansvar för att alla fick del av dem. Istället placerades de på fastighetsmarknaden; eftersom bara delar av städerna hade några stadsallmänningar att tala om utbröt en kamp om dessa, där givetvis i vanlig ordning betalningsförmåga stod mot folkrörelseorganisering. Kamp mot gentrifiering, eller övremedelklassövertagande av arbetarstadsdelar, har blivit ett viktigt tema sedan sjuttitalet. Främst i de länder där tidigare socialt bostadsbyggande har skett i form av förorter med torftiga allmänningar — som Nordamerika, Storbritannien, de nordiska länderna, och inte minst Paris, se ovan — och där alltså efterfrågegapet var som störst [94].

Men till efterfrågan bidrog också tre andra faktorer: den övre medelklassens numerära (och ekonomiska) tillväxt och bland annat till följd av detta otroligt växande anspråk under sjutti-åttitalen [95], samt fastighetsbranschens allt viktigare ställning i en finansialiserad ekonomi. Under Kondratiev B-fasen efter 1975 har i vanlig ordning spekulation, bland annat i fastigheter, blivit allt viktigare på produktionens bekostad [96]. David Harvey pekar bland annat, i Jane Jacobs anda, på hur varje kollektivt värde stadsbor kan skapa i en stadsdel riskerar att kapitaliseras av fastighetsbranschen som utnyttjar det till att höja markvärdet, riva och bygga nytt och/eller renovera för övre medelklassen medan värdenas skapare kastas ut.

Och i detta nollsummespel har också stadskonkurrensen ökat. Städers styrelser har

94. Begreppet gentrifiering utreds av Tom Slater: *What is gentrification*. Han ser det som ett sammanfall i intressen mellan fastighetsägare som vill bli av med folk med dålig betalningsförmåga, och en köpstark övre medelklass som vill 'pinka revir' i form av kulturellt särskilda bostadsområden. Han stöder sig därvid på Bourdieus teorier om kulturell åtskillnad och tycks föga medveten om att allmänningar har ett bruksvärde och är eftersträvsvärda av detta skäl. En annan infallsvinkel har Talmadge Wright: *Out of place -- homeless mobilizations, subcities and contested landscapes*, SUNY Press 1992, StadRat (hg): *Umkämpfte Räume*, Verlag Libertäre Assoziation 1998, och Neil Smith: *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*, Routledge 1996. De utgår från att den övre medelklassen har växt och blivit så politiskt stark att den för självhjävdens skull har strävat efter att markera sig och skilja ut sig i särskilda stadsdelar. Inte bara i gentrifierade gamla underklasscentra utan för USAs del också i s.k. gated communities, borgliknande kolonier utanför stadskärnorna med obefintliga allmänningar men i alla fall på säkert håll från den hotande underklassen.

95. Om övre medelklassen, dess tillväxt och dess anspråksfullhet kan man läsa hos Robert Reich: *Arbetets marknader inför 2000-talet*, SNS 1994, samt hos Emmanuel Todd: *L'illusion économique*, Gallimard 1998.

96. Litteraturen om finansialiseringen är oändlig. Några exempel är José Gabriel Palma: *The revenge of the market on the rentiers*, Cambridge Working Papers in Economics 0927, 2009; Brett Christophers: *Rentier capitalism*, Verso 2020; och Mariana Mazzucato: *The value of everything*, Penguin 2018. Saskia Sassen: *The global city – introducing a concept*, Brown Journal of World Affairs XI Issue 2, 2005 visar relevansen för städer och stadsrörelser. Det gör också David Harvey: *Rebel cities*, Verso 2013.

sett det som allt viktigare att inte höra till förlorarna och därför stött sina egna profitörer och finansiärer.

Som nämnts var motståndet mot gentrifieringen svagt och politiskt inkompetent skött i Stockholm. Större framgång hade man vid samma tid i Köpenhamn. Där utsåg stadsstyret 1972 officiellt den gamla underklassstadsdelen Nørrebro till förnyelseområde för "mere velstående grupper", varvid de redan boende organiserade sig till försvar [97].

En kärna i motståndet var ungdomsgrupper som ockuperat tomma hus i området sedan 1965, och 1971 fått rätt att bo kvar tills husen skulle rivas. Ett första syfte för gemensam organisering var mycket praktiskt: att upprätta en kommunal lekplats på en av de tomma tomtarna. Ett antal organisationer och enskilda samlades med detta syfte, lyckades, och beslutade fördjupa samarbetet i Nørrebro Beboeraktion 1973.

Fokus på konkreta projekt och aktioner höll man fast vid hela sjuttitalet och utvecklade detta till stor konst när man angrep fastighetsägare som sålde lägenheter eller, som jag själv blev vittne till, på tjugo minuter arrangerade en aktion för en ny busslinje, med deltagande av bussförarfack och lokala butiksägare. Priset för konstfärdigheten var en ökande elitism som efterhand drev in kilar mellan aktiva ungdomar och befolkningsmajoriteten. 1976 sprack Beboeraktionen på irrelevanta akademiska spetsfundigheter om 'elitens roll' och försvann snart därefter. Men Nørrebro har fortfarande ungefär samma befolkningssammansättning som på sjuttitalet; de "mere velstående" har hållit sig undan, nybebyggelse har hållits inom rimliga prisnivåer, och en tradition av effektivt folkligt civilsamhälle har hävdats sig väl.

Nørrebroborna hade tur med tiden; när de handlade levde ännu välfärdsstatskompromissen i all sin glans. Men därefter har det, enligt Neil Smith, varit glesare med framgångarna. Under åtti-nittitalet har en polarisering ägt rum med ett växande underproletariat av arbetslösa och tillfällighetsarbetande, ofta invandrare utan medborgerliga rättigheter, och solidariteten mellan de direkta producenterna har blivit sämre. Det är främst underproletariatet som har vänt sig militant mot gentrifieringen i form av husockupationer som oftast har krossats med våld, medan de som fortfarande har inkomster och riskerar knuffas över kanten bara har lyckats handla i sällsynta fall och då främst genom sina institutionaliserade organisationer; Smith nämner Paris som ett sådant [98].

För de direkta producenterna, och särskilt för deras halvvuxna barn, innebar Kondrativ B-fasen efter 1975 sämre jobbutsikter. Underproletariatet växte, även i systemcentrum, särskilt bland de unga. För många verkade inga andra möjligheter finnas än att samlas i "identiteter" och försvara varandra på en allt prekärare arbetsmarknad [99]. För en del kunde detta innebära att hitta förfallna eller av andra skäl tomma hus att leva i, tillsammans, och där försvara sig så gott man kunde [100].

97. Bolette Christensen: Fortællinger fra Indre Nørrebro, Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2000.

98. Neil Smith: The new urban frontier: gentrification and the revanchist city, Routledge 1996.

99. Guy Standing: The precariat – the new dangerous class, Bloomsbury 2011.

100. Bart van der Steen, Ask Katzeff & Leendert van Hoogenhuijze The City is Ours, PM Press 2014; Squatting Europe Collective: Squatting in Europe, Minor Compositions 2013; Claudio Cattaneo & Miguel A Martíñez: The squatters' movement in Europe, Pluto Press 2014; Stefan Kipler: Urban politics in the 1990s, notes on Toronto, resp Marvi Maggio: Urban movements in Italy, the struggle for sociality and communication,

För många av dessa grupper kunde det vara nog att hålla överheten på armlängds avstånd. Men under tiden var deras antal och kollektiva organisering i städer som de gamla squattingmetropolerna Köpenhamn, Amsterdam och London likaväl som de som kom i fokus efter 1985 som Berlin, Zürich, Norditaliens städer, Barcelona och Athen en hjälp till att organisera ett bredare motstånd mot den nyliberala erans alla projekt. Vi vet tack vare Mayer att stadsrörelser även i Tyskland har haft framgångar mot spektakulära olympiadsatsningar, tack vare att de har polariserat bostadslösas behov och det allmänna behovet av stadsallmänningar mot stadskonkurrensens. Den stadsrörelse i Toronto som lyckades besegra motorvägsplanerna på sjuttitalet hade viss kulturell hegemoni under åttitalet och kunde under nittitalets washingtonsamförstånd förena sig med fackföreningarna i generalstrejker mot nedskärningar och för social bostadspolitik, generalstrejker som förstärktes med cykeldemonstrationer och blockader av broar och flygplatser; tillsammans har de gjort Toronto till ett av den globala rättviserörelsens centra i Nord. Ockuperade hus som överlevt i italienska städer sen sjuttitalet har etablerat sig som lokala kulturcentra, fått sällskap av fler ockuperade hus och förvandlats till mobiliseringsbaser för exempelvis den fredsrörelse som fick med sig fackföreningarna på blockader av transporter till Irakkriget 2003. Och i allmänhet har dropouts och tillfällighetsarbetande runt ockuperade hus varit en kraftfull om än – på grund av sitt fokus på identitet och motkultur och sina ofta sektaristiska prioriteringar – ibland problematisk ryggrad för rörelsevågen 1992-2001, i alla fall i Europa.

Men i vissa fall har också vanliga underklassområden hävdats sig väl, säger Eleonora Pasotti som har jämfört några sådana fall och försökt urskilja vad som är mest framgångsrikt [101]. I Lavapiés, Madrid och St. Pauli, Hamburg har invånarna med viss framgång utnyttjat kulturella stadskonkurrenstaktiker och lanserat sig själva som kulturskapare och på det sättet bitit sig fast. I San Telmo, Buenos Aires, har invånarna dragit nytta av sin stadsdels dåliga rykte och ytterligare poängterat detta genom att organisera småtjuvar och prostituerade och på det viset skrämt bort exploatörerna. Men det mest framgångsrika av hennes exempel var invånarna i Yungay, Santiago de Chile, som trots Chiles ilska nyliberalism kunde markera revir genom vad Pasotti kallar “erfarenhetsverktyg”, en sorts institutionaliserade gräv där du står- och vardagsaktiviteter, som stärkte solidariteterna inom stadsdelen så till den grad att stadsstyrelsen gav upp.

Men den mest omfattande och internationellt inflytelserika allmänningrörelsen i systemcentrum under nittitalet var ändå motorvägsmotståndet i England.

I London var motståndet mot motorvägar tidigt ganska framgångsrikt och många projekt lades ner under sjuttitalet. Men i slutet av åttitalet lanserade regeringen vad den skrytsamt kallade “det största vägprogrammet sedan romarna” och även motståndet dammades av [102].

i Richard Wolff et al (ed): Possible urban worlds, INURA/Birkhäuser Verlag 1998.

101. Eleonora Pasotti: Resisting redevelopment – protest in aspiring global cities, Cambridge University Press 2020.

102. Patrick Field: The anti-roads movement, i Tim Jordan & Adam Lent: Storming the millennium; the new politics of change, Lawrence & Wishart 1999, George McKay (ed): DiY culture; party and protest in nineties'

Det första projektet, i Twyford Downs i södra England 1991, besvarades med befästningar på platsen som tog flera månader för myndigheterna att få bort. Motståndet bestod av radikala ungdomar som hade lätt att göra gemensam sak med boende i området. Plattformen var att rädda naturen, och så långt ganska traditionell. Taktiken var att fördyra projektet och hade hämtats från rörelsen mot Thatcher-regeringens impopulära s.k. poll-tax något år tidigare.

Nästa bygge, M11, var i Londons nordöstra förorter. Motståndets taktik var densamma — så snart de rivningshotade husen tömdes på sina invånare förvandlades de till kraftigt befästa fort — men dessutom började en ny diskussion ta form. Förutom biltrafikens miljöförstöring började motståndet fokusera på sociala frågor: hur bilismen åter upp stadens utrymme, fördärvar stadens allmänningar och tvingar in oss i livsfientliga rutiner där transport någon annanstans alltid värderas högre än det som pågår på platsen och kapitalackumulering alltid värderas högre än sällskaplighet och andra spontana livsytringar [104].

Runt det centrala demoleringsområdet på Claremont Road började aktionsgruppen arrangerera festligheter på gatorna som protest mot biltrafikens diktatoriska krav. Snart föddes aktionsidén Reclaim the Streets, en "disorganisation" som kunde planera gatufestligheter på vilken gata som helst i London. Det började i Claremont Roads närhet men 13 juli 1996 slog man till på stadsmotorvägen M41, borrade upp asfalten och planterade träd i skydd av tiotusen dansande människor [105].

Det som kännetecknade det engelska motorvägsmotståndet var att programmet var mycket bredare än motorvägsmotstånd. Det var ett försvar för alla allmänningar. Det polariserade medvetet mellan underklassungdomars torftiga framtidsutsikter och regeringens gynnande av bilpendlande medelklass och arrangerade gemensamma manifestationer med strejkande hamnarbetare och t-baneförare, och kunde på så vis nå långt utöver den vanliga medelklasspubliken. Samtidigt var det fortfarande lätt att vinna mycket breda majoriteter till försvar för den närmaste livsmiljön, och motstånd mot andra liknande projekt vågade vara mer offensiva än tidigare.

Redan 1994 annonserade regeringen att vägprogrammet hade övergivits och de flesta vägprojekt skrotats. Nya reclaim the streets-aktioner runt världen har fokuserat på andra sidor av nittitalets allmänningsförstörelse och bidragit till att tematisera allmänningsbegreppet och skapa ett gemensamt program för den framväxande globala rättviserörelsen.

Samma tematisering har uppstått på flera håll. De indiska rörelserna till försvar för skogarna under åttitalet polariserade mellan böndernas allmänningar för självhushåll och bolagens privategendom för plundring. Amerikanska internetgemenskaper och forskarmiljöer började resonera i termer av allmänningar i sitt motstånd mot utsträckta

Britain, Verso 1998. DiY står för "Do it Yourself", beteckningen för nittitalets anti-kommersiella brittiska ungdomskultur.

103. Temat är givetvis urgammalt och restes först av situationisterna redan på femtitalet. Men av någon anledning har det ytterst sällan förvandlats till folklig politik. "Buller och avgaser" har alltid varit lättare att tematisera -- trots att bilismens förstörelse av platser och av vardagskulturen alltid varit mer eller mindre aktuell bland stadsrörelseaktivister.

104. Att ockupera gator med fester gjordes redan på sjutti- och åttitalen i Stockholm, men förmodligen i för

copyrightskydd av digital information vid sekelskiftet 2000 [105]. Den sydindiska bond-
erörelsens paroll i försvaret mot patent på gener på nittitalet var “kunskap ska vara fri”.
Den sydafrikanska townshiprörelsen har jag redan talat om. Möjligen kan försvaret för
allmänningarna bli det samlande perspektivet för alla som försvarar direkta producenter
och det civila samhället mot världsmarknadssystemets rovdrift i början av tjugohun-
dratalet [106].

Arton- och nittonhundralets folkrörelsestrategi för att säkra allmänningarna —
att förhandla med staten om sociallön som kompensation för de allmänningar som
förstördes av världsmarknadssystemet — hade både starka och svaga sidor. Det
fungerade så länge som systemets överhet satsade på att integrera de direkta producen-
terna i utbyte mot lugn på arbetsmarknaden. Men det kunde inte kompensera för alla
allmänningar som försvann. Från femti-sextitalen började alltför många allmänningar
hotas av kommersialisering, rovdrift och privatisering för att kompensationen skulle räc-
ka till. Och när integrationspolitiken föll i vanrykte på sjutti-åttitalen förlorade strategin
sin förutsättning — att det fanns en förhandlingsvillig motpart.

Det är därför ingen slump att den strategi som nu börjar ta form fäster större vikt
vid att värna sådana allmänningar som förvaltas av användarna själva enligt ömsesi-
dighets- och gåvoprinciper än man gjort under nittonhundralet. För tjugohundralets
folkrörelser kommer detta antagligen att bli viktigare än att värna sådana allmänningar
som förvaltas av staten enligt omfördelningsprinciper.

Inte i första hand på grund av böjelse eller politisk princip. Utan för att det har större
möjlighet att lyckas — förutsatt att det förankras i en fokuserad kamp om hegemonin.

liten skala och för defensivt för att idén skulle spridas.

105. Enligt privat brevväxling med David Bollier. Se också Lawrence Lessig: *The future of ideas, the fate of
the commons in a connected world*, Random House 2001; Eric Kluitenberg: *Constructing the Digital Com-
mons*, De Digitale Balie 2003 eller Charlotte Hess & Elinor Ostrom: *Ideas, artefacts and facilities: Information
as a common-pool resource*, paper, Conference on the Public Domain, Duke University School of Law, 9-11
november 2001.

106. Så anser i alla fall Naomi Klein, *Reclaiming the commons*, *New Left Review* 9/2001

Kapitel 10.

Folkrörelsesystemet

I DEN HÄR BOKEN HAR FOLKRÖRELSESNAS utveckling efter franska revolutionen skildrats uppdelat efter olika teman, eller tematiseringar av konflikter. De olika kapitlen från kapitel 5 till kapitel 9 har handlat om konflikter mellan lönearbetare och kapitalister, mellan periferi och centrum, mellan matproducenter och marknaden, mellan kulturellt underordnade och kulturellt överordnade, mellan det civila samhället och statens våldsmaskin, och mellan det civila samhället och kapitalackumuleringen. Till vardags brukar man tala om arbetarrörelser, nationella rörelser, bonderörelser, kvinnorörelser och medborgarrättsrörelser, fredsrörelser och miljörörelser.

Vardagsspråket är inte helt fel, men det är inte heller särskilt precist.

För det första motsvaras ett tema (bokens kapitelrubriker) sällan helt av en rörelses identitet (vardagsspråket). Även om konflikten mellan t.ex. periferi och centrum i första hand artikuleras av en nationell rörelse dras många rörelseidentiteter in i konflikten, och ju fler som gör det, desto framgångsrikare blir de. Under den antikoloniala rörelsens höjdpunkter blev både arbetarrörelser och bonderörelser indragna i den antikoloniala kampen och bidrog på ett avgörande sätt. Och arbetarrörelser har blivit som mest framgångsrika när de har kunnat artikulera hela civilsamhällets och alla direkta produktors strävanden på alla områden, som de till stor del lyckades med i Skandinavien på trettitalet.

För det andra är hela föreställningen om fixa rörelseidentiteter med helt individuella utvecklingshistorier suspekt. Någon mening rymmer det förstås; som jag hävdade (med stöd av Veit Michael Bader) i kapitlet Folkrörelsecykeln finns det sådana identiteter som består i att misshandlade kollektiv artikulerar sig och utformar ett gemensamt språk som håller samman kollektivet som en identitet eller familj när det organiserar sig och handlar [1]. Det är effektivt för dem att göra på det sättet. Och istället för att tvingas uppfinna ett språk själva kan de t.o.m. använda ett redan existerande (med det risker det innebär), och i bästa fall kan de ansluta sig till en framgångsrik praktik och göra anspråk på framgångsrika allierade från andra tider och platser.

Men det finns också en poäng i att se bortom dessa hävdvunna och hypostatiska tema-identiteter eller tema-familjer. Artikuleringen är nämligen bara en del av folkrörelsecykeln, en del som följer efter det som får cykeln att uppstå och som främst finns i folks huvuden. Det finns ingen anledning att resultatet av artikuleringen ska dominera förståelsen för folkrörelser som fenomen så till den grad att man inte ser något annat.

Folkrörelseutvecklingen före 1789 visar en mycket tydlig gemensam historia: i systemcentrum en tonvikt på skatteuppror följt av en tonvikt på bröduppror, med data som beror av data för staternas centralisering respektive data för matens kommersialisering, och i systemperiferin motstånd mot kolonialmaktens framträngande.

Men det finns också en gemensam historia efter 1789 som skär över identitetsgränserna, som inte bara berör organiserings- och aktionsformer utan också spridningen av det politiska resultatet.

1. Veit Michael Bader: Kollektives Handeln, Leske + Budrich 1991.

Perioden efter 1789 skulle kunna delas in i fyra epoker som är gemensamma för alla folkrörelser inom världsmarknadssystemet: det demokratiska brödupprorets epok, massorganiseringens epok, de professionaliserade massorganisationernas epok och kampanjorganiseringens epok.

Var och en av dem har haft sin dominerande form av folklig politik och sin form av resultat. Skiftena från den ena till den andra epoken har alla provocerats av kraftfulla uppsving för många samtidiga folkrörelser och dessa uppsving sammanbrott [2].

1. De demokratiska brödupprorens epok 1789-1848.

Sjuttonhundratalets folkliga politik, dvs bröduppror eller lokala resningar provocerade av marknadspriser på livsmedel, skatteprotester och jordockupationer, överlevde franska revolutionen. Men den intensiva perioden av folklig politik i Västeuropa och Amerika hade skapat en hel serie nya repertoarer.

Den organiserade bojkotten skapades av de nordamerikanska kolonisterna år 1764. Den första långsiktiga organisationen för politiska syften uppfanns med Yorkshire Association år 1779, i syfte att få ett slut på kolonialkriget i Amerika. Den organiserade petitionskampanjen uppfanns av det engelska slaverimotståndet på 1770-talet. Den organiserade pamflettkampanjen uppfanns i Paris år 1788. Massmötet som förklarar sig som folket i en stad och ställer krav på rättvisa uppfanns i Grenoble samma år. Demonstrationen uppfanns av den engelska demokratirörelsen år 1819. Den permanenta massorganisationen med funktionärer och betalt medlemskap uppfanns på Irland år 1823. Barrikaden uppfanns i Paris under revolutionen 1830 (eller snarare återuppfanns, den hade använts mot ryttare under 1400- och 1500-talen). Sammantaget var detta repertoarer som var mycket mer flexibla och kopieringsbara än tidigare repertoarer, och gick att använda i många fler sammanhang än t.ex. bröduppror eller skatteuppror. De spreds därför snabbt [3].

Men den samtidiga revolutionen i Frankrike och Haiti hade också skapat en tradition av folkligt hegemonikrav. Kravet på offentligt garanterat existensminimum värdade inte längre bara till en paternalistisk överhet utan tenderade alltmer att vädja till ett folkligt maktövertagande. Detta blev alltmer nödvändigt, eftersom överheten blev alltmer marknadsorienterad och allt mer vägrade ta paternalistiskt ansvar för de direkta producenternas säkerhet.

De parisiska hantverkarna hade populariserat medborgarskapet som krav, dvs ett folkligt och jämlikt delägarskap i en "republik". Republiken var något annat än staten — det

2. Dateringen av folkrörelseuppsvingen ges av André G Frank & Marta Fuentes: Civil democracy; social movements in recent world history, i Samir Amin et al: Transforming the revolution, Monthly Review Press 1990.

3. Sidney Tarrow: Power in movement, Cambridge University Press 1994; Charles Tilly: Social movements 1768-2004, Paradigm Publishers 2004. Tilly menar, utan att särskilt säga varför, att begreppet folkrörelse eller 'social movement' bara kan användas om denna nya form av repertoar som värdar till överheten å allmänhetens vägnar. Om republikanska rörelser i kärnlandet Frankrike kan man lära sig hos Jill Harsin: Barricades; the war of the streets in revolutionary Paris 1830-1848, Palgrave 2002, Maurice Agulhon: The republic in the village, Cambridge University Press 1982, och Ronald Aminzade: Ballots and Barricades, Princeton University Press 1993.

var ett lokalsamhällets eller kommunernas förbund, ett generaliserat civilsamhälle kännetecknat av ömsesidighetsrelationer eller solidaritet och offentligt garanterat existensminimum enligt den moraliska ekonomins krav. I icke ringa utsträckning accepterades dessa folkliga hegemonikrav även av överheten — allt mer måste denna legitimera sina maktanspråk med att framställa sig som 'folkets' eller 'nationens' representanter, vilket givetvis skapade nya möjligheter för de direkta producenterna att ställa krav.

Något paradoxalt kom också denna nya relation mellan överhet och direkta producenter att inordna den nya aktionsrepertoaren i en ny form av politisk kultur. I stället för den traditionella formen av "direkt aktion" blev uppvisande av folkliga ställningstaganden gentemot överheten ofta uppfattade som tillräckliga. Ett slagkraftigt uppvisande av respektabilitet, massa, enighet och engagemang i olika former av kampanjer över tiden blev den nya standardformen för folkrörelse - låt vara med direkta aktioner i bakfickan när ovanstående inte räckte till - en standardform som spreds långsamt över världen i takt med att regeringars beroende av folkligt stöd ökade.

De kollektiva aktörerna var av olika slag [4].

Liksom före 1789 var det kvarteret eller byn som var aktör i brödupproren, organiserat i klubbar, religiösa brödraskap och försäkringskassor. Men det förekom också alltmer en organisering med regional, nationell eller t.o.m. internationell räckvidd. Gesällskapen hade delvis politiserats av det parisiska exemplet och uppträdde alltmer som fackföreningar med demokratiska mål. Radikala rörelser — socialkristna väckelser, oweniter, chartister — reste frågor om kvinnors jämlikhet, kollektivare livsformer och avskaffande av slaveriet. Det förekom republikanska eller revolutionära brödraskap som drömde om att genomföra franska revolutionen på nytt – oftast bemannade av hantverkare som den tekniska utvecklingen dömde till förintelse och som därför krävde stora förändringar för att inget skulle förändras. Och i övre medelklassen fanns 'filantropiska sällskap' med kristna och/eller liberala förtecken som drömde om att underlätta livet för de fattiga genom sitt eget upplysta styre.

Alla dessa organiseringsformer delade en gemensam offentlighet genom pressen som var en skapelse av dem, en gemensam diskussion och i viss mån personer. Grunden för intressegemenskapen var att den politiska makten fortfarande i rätt hög grad var koncentrerad hos ett relativt fåtal jordägande familjer och att borgerskapet alltså delade ett politiskt utanförskap med de direkta producenterna.

Detta skulle kunna kallas den republikanska traditionen. Men det fanns också en annan tradition, den evangeliska.

Den republikanska traditionen, med rötter i den medeltida kommunrörelsen och de mobiliseringar som ledde fram till revolutionerna i Amerika, Frankrike och Nederländerna, hävdade att de representerade "folket" och krävde att regeringarna också skulle

4. Gesällskap och underklassorganisering beskrivs t.ex. i Charles, Louise & Richard Tilly: *The rebellious century*, Harvard University Press. De radikala rörelserna och deras likhet med dagens rörelser, beskrivs av Craig Calhoun: "New social movements" of the early nineteenth century, i *Social Science History* 17, 1993. Calhoun har också skrivit en bok om de som han kallar "radikalt konservativa", de som krävde revolution för att deras livsform skulle överleva: *The roots of radicalism*, University of Chicago Press 2012. Medelklassorganiseringen beskrivs av W. H. van der Linden: *The international peace movement 1815-1874*, Tilleul 1986.

göra det, och styra på ett sätt som var bra för folket. Den evangeliska traditionen, med rötter i medeltida antiklerikala rörelser, strävade efter personlig perfektion och såg som sin plikt att bära vittnesbörd mot synd. Den republikanska traditionen var starkast på den europeiska kontinenten och i Latinamerika; den evangeliska var starkast i de engelsktalande länderna med någon spridning till Skandinavien; om man töjer begreppet så hade det också mycket gemensamt med folkliga rörelser i Asien också, som bhaktirörelser och islamska rörelser, medan den republikanska traditionen där främst var en import som följde efter kolonialmakterna [5].

Den republikanska traditionen påverkar (främst) arbetar- och bonderörelser och till stor del nationella rörelser. Den evangeliska traditionen påverkar kvinnorörelser, fredsrörelser och genom dem också miljörorelser i systemcentrum. Men blandningar förekommer ofta och kan bli mycket produktiva [6].

I den engelsktalande världen utvecklades den evangeliska traditionen ganska snabbt från självperfektion till perfektion av samhället. Aktivister fokuserade prostitution, fattigdom och alkoholism; medan de två första tog formen av välgörenhet mot andra och stundom kunde te sig ganska självgod blev rörelser mot alkoholism effektiva när alkoholister själva engagerade sig i dem, som de gjorde i USA 1840. Utbildning av fattiga och en human mentalsjukvård var naturliga delar av en kamp för ett bättre samhälle, medan radikaler inom miljön experimenterade med jordbrukande och litterära kollektiv och jämlikhet mellan könen. Rörelsens bas var småstadsmedelklassen i norra USA; den bas den hade söder därom försvann när slaverimotstånd blev dess kärna.

Rörelsen mot slaveri skapades av nonkonformistiska britter och lika nonkonformistiska frigivna västindiska slavar på 1790-talet med krav på förbud mot slavhandel, och när detta krav fick framgång tack vare slavarnas egen revolution på Haiti fortsatte den med totalt förbud mot slaveri i Brittiska Västindien. Men denna rörelse var inte särskilt bred, trots sina framgångar, och trots att den uppfann det betalda medlemskapet [7]. Slaverimotståndet i USA var en bredare affär, tack vare den blomstrande folkrörelsekulturen i det landet, och kanske också tack vare att slaveriet fanns närmare till hands. Emellertid var dessa båda delar av en gemensam rörelse, med gemensamt politiskt språk och till dels också gemensamma individuella aktörer [8].

5. Michael Young: *Bearing witness against sin*, University of Chicago Press 2006, berättar om evangeliska rörelser i USA.

6. Man kan påminna sig självperfektionismen hos brittisk och skandinavisk arbetarrörelse vilket resulterade i en våg av självbildning, se Jonathan Rose: *The intellectual life of the British working classes*, Yale University Press 2002. Man kan också påminna sig Gandhis geniala anknytande av indiska bhaktitraditioner till den nationella rörelsens republikanism.

7. Slavrevolutionen på Haiti och den nästan framgångsrika revolten på Barbados 1816 betydde mer för att övertyga plantageägarna om att slaveri i längden var olönsamt. Och brittiskt kapital var vid den här tiden mindre intresserat av slavhandel än av att exploatera västafrikansk palmolja som slavhandeln förstörde arbetsmarknaden för.

8. Louis Filler: *Crusade against slavery*, Reference Publications 1986; Julie Roy Jeffrey: *The great silent army of abolition*; University of North Carolina Press 1998. Peter Linebaugh & Marcus Rediker: *The many-headed hydra – sailors, slaves, commoners, and the hidden history of the revolutionary Atlantic*, Beacon Press Books 2000, beskriver det gemensamma arvet, inte minst den delade traditionen från 1600-talets engelska revolution och dess radikala kristna språk.

Abolitioniströrelsen skapades av kväkare under sent 1700-tal, i ett klimat av allmän välvilja mot kravet. Den evangeliska perfektionismen såg slaveriet som ett ont, ett hinder för frälsning för de svarta och som en inbjudan till synd [9]. Kamp för befrielse av slavarna blev ett centrum i den kristna folkrörelsemiljön.

Det var i den miljön en rörelse för kvinnors befrielse blev en massrörelse. Det sågs som naturligt att kvinnor tog sig an välgörenhet; den kvinnliga karaktären ansågs vara särskilt lämpad för medkänsla. När välgörenheten gentemot slavarna blev politisk politiserades även kvinnorna, trots att den första generationen kvinnliga slaverimotståndare ansträngde sig noga med att hålla sig inom gränserna för det accepterade. Alla grupper inom slaverimotståndet var inte lika glada åt kvinnornas aktivism, den blev orsak till organisatorisk splittring 1840, och de flesta av kvinnorna själva krävde aldrig lika del i makten. Men kvinnors deltagande i agitation, politiska petitioner, finansiering av verksamheten genom marknader och annan affärsverksamhet, och smuggling av rymda slavar från sydstaterna till Canada gjorde det efterhand ohållbart att hävda att kvinnor klarade samhällsfrågor sämre än män. I synnerhet som kvinnor hörde till de ledande i fråga om agitation som systrarna Grimké, eller organisering av rymningar som Harriet Tubman.

Medan slaverimotståndet hade varit en minoritetsfråga även i nordstaterna på 1820-30-talen började den angå allt fler efter 1840; agitationen hade provocerat sydstatspolitiker och kompromissande nordstatspolitiker att införa censur och fängelsestraff för politiska brott vilket alltfler i nord såg som ett hot. Men det som gjorde abolitionismen till en angelägenhet för hela nord var konkurrensen om jorden och jobben; slaveriinstitutionen och den militans slavägarna försvarade den med föreföll hota både småbönders och hantverkares ekonomiska överlevnad. Medan slaverimotstånd dök upp på röstjagande partiets program och hegemonisträvande nordstatspolitiker använde slaverimotstånd som ett sätt att hävda USAs industriintressen gentemot det Englandsberoende syd började kretsar inom det abolitionistiska kvinnonätverket hävda kvinnors rätt i samhället.

Republikanismens höjdpunkt var förstas franska revolutionen, som skapade en total förändring av världen, med medborgare som formella ägare av staten, med åtminstone till en början medelklassen som verkliga ägare, och med eliterna som seriöst ansvarstagande för ekonomin, med investeringar i kanaler och textilindustri vilket skapade den första Kondratiev A-fasen.

Höjdpunkten för samarbete mellan den republikanska och den evangeliska traditionen var 1820-40-talen fram till 1848, då samhället fortfarande dominerades av de gamla eliterna och det fortfarande fanns en naturlig samhörighet mellan folk i det ”tredje ståndet”, och när den första Kondratiev-A-fasen hade brutit samman och en ny era av spekulation och icke-produktion hade grytt.

9. Det föll aldrig abolitioniströrelsen in att vädja till sydstaternas icke slavägande majoritetens ekonomiska och politiska egenintresse av att utmana plantageägarnas makt. Frigörelsen var och förblev en moralisk angelägenhet. Därför kunde rörelsen lätt kooperas in i Nords konflikt mot Syd istället för att bli en del av folklig självhävdelse mot överklassen.

2. *Massorganiseringens epok (1825-) 1848-1905.*

Epokens folkrörelser kulminerade i en offensiv som har kallats 'revolutionerna 1848'. Den förändrade scenen på flera sätt.

För det första insåg de styrande att deras maktbas var för snäv. De började släppa in medelklassen och ge den 'medborgarskap', varför dennas intressegemenskap med de direkta producenterna sprack.

För det andra beslöt den nu utvidgade eliten att den måste bli mer seriös, överge 1830-40-talens spekulationsekonomi och börja en ny Kondratiev A, i detta fall byggd på järnvägar och ånga, för att inkludera så många som möjligt som direkta producenter i systemet.

För det tredje drog de direkta producenternas folkrörelseaktivister slutsatsen av det relativa misslyckandet att revolution var svårt och att det krävdes förberedelser och organisation. För ett halvt århundrade framåt blev massorganisering i permanenta organisationer ett stående tema i folkrörelserna.

Dessutom skedde vid den här tiden ett skifte i folkrörelsernas repertoar. Strejk för högre lön och Kooperation började framstå som mer framgångsrikt än bröduppror. Skiftet inträffade först i det mest industrialiserade centrum och försköts utåt mot halvperiferi och periferi efterhand. Det sista brödupproret ägde rum i Frankrike 1847, i Sverige 1917 och i t.ex. Bolivia, Ghana eller Pakistan pågår de fortfarande.

Samtidigt fortsatte uppvisande av respektabilitet, massa, enighet och engagemang inför publiken att växa som repertoar.

Den första massorganisationen enligt artonhundratalets kriterier — betalt medlemskap för alla i konfliktkollektivet och med valda och/eller heltidsengagerade funktionärer i ansvariga positioner — var den irländska Catholic Association 1823. Men det var arbetarrörelsen i centrumländerna som gjorde modellen permanent och dominerande i folkrörelsesystemet, och deras inspiration kom förmodligen till god del från de protestantiska sekterna, särskilt från metodisterna.

Att den permanenta massorganisationen slog ut lokalsamhället som ledande organisationsform beror både på tryck bakifrån och sug framifrån. Lokalsamhällets intressegemenskaper löstes alltmer upp av de nationella och globala marknaderna. Och staten stärkte sin politiska och administrativa närvaro kraftigt under artonhundratalet vilket gjorde den allt viktigare att påverka. Och den nationella arenan kunde bara hanteras av stora aggregat [10].

Det var inte konfliktfritt hur modellen skulle se ut. Första Internationalen sprack på frågan — en majoritet ville organisera alla medan en minoritet bara ville organisera de aktiva. Men hela konfliktkollektivets deltagande i åtminstone någon form av formell organisering blev norm inom arbetarrörelserna från 1870-talet, bonderörelserna från 1880-talet och de antikoloniala rörelserna från 1890-talet — även om det på många håll dröjde en generation till innan normen kunde förverkligas fullt ut.

Modellen visade sig vara oerhört kraftfull. De direkta producenterna lyckades verkligen spela en framträdande roll på den nationella arenan från slutet av artonhundratalet,

10. Charles Tilly: *Capital, coercion and European states 992-1992*, Blackwell 1992.

och till och med tilltvinga sig verkliga eftergifter. Så stora eftergifter faktiskt att de härskande såg sig tvungna att expandera systemperiferierna med otrolig kraft efter 1873 för att få råd att betala och behålla sin hegemoni. Detta skapade efter någon generation nationella rörelser även där, som också organiserade sig i formella organisationer.

När den första stora vågen av fackligt organiserande och byggande av antikoloniala rörelser började i slutet av 1800-talet fick detta ett omedelbart resultat. Systemeliterna beslöt att de måste överge den spekulativa ekonomin som hade härskat 1873-1895 och organisera en ny Kondratiev A, denna gång byggd på stål och elektricitet. Det var nödvändigt för dem att integrera så många direkta producenter som möjligt i systemet, men också att övertyga medelklassen att de var seriösa så att inte denna skulle börja sympatisera med folkrörelserna.

3. De professionaliserade massorganisationernas epok 1905-1970.

Massorganiseringens epok kulminerade under decenniet 1904-1914 i en serie mobiliseringar i hela världen. Generalstrejker i Västeuropa, revolution i Ryssland och Kina, och de första massrörelserna för självstyre i Indien drev fram en ny scenförändring.

Scenförändringen kan beskrivas som att de kraftfulla folkrörelsemobiliseringarna, tillsammans med Englands nedgång som hegemonimakt och den allomfattande marknadsiseringen av alla relationer, skapade ett systemkaos som bland annat resulterade i två världskrig. Detta resulterade i ett starkt behov av ordning vilket de härskande klasserna svarade på genom att upprätta auktoritära regimer. Folkrörelsesystemet svarade på detta genom att praktiskt taget överallt samla sig kring ett mål på halvlång sikt: att erövra regeringsmakten, för att omintetgöra dessa auktoritära framstötter. Det var bara i det skyddade USA som detta mål aldrig slog igenom.

För folkrörelsernas handlingsmodell betydde detta mål att massorganisering av militänt handling ersattes av massorganisering av stöd för rörelsefunktionärers kandidaturer som regeringsdeltagare. Strejk ersattes som strategi med val eller revolution, beroende på vilket som föreföll mest framkomligt, eller i den för folkrörelserna allt viktigare systemperiferin uppbygge av en egen stat. I praktiken var givetvis strejk ändå det mest effektiva medlet att stärka folkrörelsens makt, men det var inte längre där strategins fokus låg.

Det fanns tre olika versioner av denna strategi, plus ytterligare en som följde en annan strategi [11]

Den första var den västeuropeiska, inriktad på val. Den innebar i regel en viss självständighet för folkrörelsen i taktiska frågor och vissa möjligheter för olika grupper att driva egna frågor. Men strategiskt underordnades de rörelsefunktionärers strävan att vinna regeringsmakten, och då detta lyckades på bred front efter 1945 gjorde rörelsefunktionärerna allt för att demobilisera folkrörelsen.

Den andra var den halvperiferia, inriktad på revolution. Den innebar oftast att hela

11. Förslaget om fyra modeller har lagts fram av Tord Björk: Folkrörelser ur ett tredje världens-perspektiv, KRUT 103/104, 2001. Han betonar likheten mellan den första, andra och fjärde modellen -- professionaliseringen -- medan den tredje framstår som unik.

folkrörelsen underordnades en professionell revolutionär elit och att ingen självständighet för deltagargrupper tolererades. Orsaken till detta var till största delen att de mobiliserade direkta producenterna hade sämre hållhakar på samhället i stort än i systemcentrum, på grund av lägre grad av urbanisering. Då målet vanns inriktades politiken på maximal systemkarriär — s.k. “utveckling” — och hela landets, folkrörelsens och folkrörelsespråkets totala despotiska underordning under detta mål. I detta fall blev demobiliseringen givetvis ännu mer radikal än under den västeuropeiska strategin.

Den tredje var den indiska, inriktad på självständighet genom allsidig folkrörelse-mobilisering. Här var utrymmet för autonom mobilisering jämförelsevis störst, och i praktiken hade den officiella ledningen för rörelsen föga kontroll över vad som gjordes. När målet nåddes hade rörelsefunktionärerna-som-regering därför inte heller makt att demobilisera varför nya självständiga folkrörelser fortsatte att prägla historien.

De tre modellerna är givetvis extremfall; i verkligheten förekom blandningar och mellanformer.

En fjärde modell fanns också, den nordamerikanska som inte var inriktad på regeringsmakt. I USA hade nederlag för bonderörelse (se kapitel 7) och arbetarrörelsers svårigheter att hävda sig under stark arbetskraftsinvandring öppnat för olika medelklassgrupper att dominera folkrörelsescenen. De hade oftast ett snävt fokus för sitt intresse och arbetade genom avgränsade professionella kampanjer, inriktade på att ge råd till makthavare. Inte ens under trettitalet, då de direkta producenternas folkrörelser återfick något av sin styrka, kunde dessa etablera hegemoni utan snävt avgränsade fokus och professionella kampanjmakare fortsatte att dominera den nordamerikanska scenen. Å andra sidan innebar frånvaro av regeringsmaktsträvan att rörelsebasens självständighet var total.

Massmobiliseringens era var som mest produktiv på trettitalet. Stora massmobiliseringar pågick i Indien och Kina och världens antagligen mest omfattande strejkerörelse någonsin ägde rum i USA. Detta var också den första epok man kan tala om en sant global folkrörelsefamilj som också kände sig som en sådan. Framstöten lyckades avsluta den spekulativa Kondratiev B-fasen 1914-45 och tvinga systemeliterna – över hela världen, den här gången – att bli seriösa. Den keynesianska eran med sitt fokus på massproduktion för masskonsumtion sattes i verket.

Oavsett modell innebar massorganiseringen att sådana former betonades där skillnaden mellan funktionärer och lekmän var stora och avstånden mellan dem var svåra att överbygga. Trots detta var modellen på kort sikt ytterst framgångsrik. Integrationen av de direkta producenterna gick snabbt. Stater baserade på medborgarskap accepterades även i systemperiferin enligt de nationella rörelsernas krav. Den moraliska ekonomin i form av sociala skyddsnet accepterades i stor utsträckning i systemcentrum. Välfärdsstaten respektive socialism i ett land blev i stor utsträckning genomförda under perioden. De direkta producenternas levnadsstandard ökade i kvantitativa termer i hela världen och det gjorde också jämlikheten i systemet — något fullständigt unikt i världsmarknadssystemets historia [12].

Ändå var framgångarna ytterst måttliga jämfört med vad som faktiskt hade varit folkrörelsernas mål — frihet, jämlikhet, broderskap och de jämlika medborgarnas republik grundad på moralisk ekonomi. Under decenniet 1965-1975 gjorde folkrörelser över hela världen en samtidig framstöt för att förverkliga dessa mål. Och liksom folkrörelsemobiliseringarna runt 1850 och 1904-14 ledde denna framstöt till att både scenen och folkrörelserna själva förändrades.

Scenen förändrades på så sätt att de maktavande övergav en trehundraårig strategi. Ända sen den engelska revolutionen 1640 och i ökad takt efter den franska hade dessa satsat på att på lång sikt köpa arbetsro genom att ge efter för vissa folkliga krav, åtminstone sådana folkliga krav som hade en bred uppslutning och åtminstone i systemcentrum. Men eftersom folkrörelsevågen 1965-75 var världsomspännande för första gången framstod nu eftergifter som alltmer utopiska. För första gången hade de maktavande inget ointegrerbart subproletariat att vältra över kostnaderna för integrationen på. För första gången på trehundra år började det oundvikliga framåtskridandets väg att förefalla omstridd [13].

De regimer folkrörelserna hade hjälpt fram under regeringsmaktsstrategins dagar ställdes därför inför en omöjlig uppgift. Det var inte nog med strategins naturliga omöjlighet — att sponsra ett funktionärsskikt som förutom att företräda statsintressen under global konkurrens också skulle företräda de direkta producenternas intressen trots dessa inte tilläts mobilisera till stöd för intressena, se Kapitel 5 — den måste också genomföras medan systemrutinernas företrädare började ifrågasätta att de direkta producenterna hade rätt att tillgodose några intressen överhuvudtaget. Från och med 1973 började de folkrörelsestödda regimerna förlora greppet. De nationella utvecklingsprojekten i systemperiferierna sprack. Och välfärdsstaterna i systemcentrum började rullas tillbaka.

4. Kampanjorganiseringens epok (1955-) 1970-??

Ställda inför denna scenförändring började folkrörelserna själva ompröva sin strategi sedan 1904-14. Omprövningen har varit trevande och är ännu inte helt genomförd, särskilt inte i de kretsar som hade mest framgång under perioden fram till 1973. Den kan beskrivas som att tilltron till regeringsmakten som verktyg att genomföra det goda samhället knappast ses som realistisk någonstans. Däremot är det mycket oklart vad som ska komma istället.

Vad som faktiskt har kommit istället efter 1973 är desto klarare. Det är kampanjorganisering enligt amerikanskt mönster. Inspirationerna för det senaste kvartssektlets folkrörelsemobiliseringar finns, om man ska renodla och bortse från detaljer, på tre ställen.

Den svarta medborgarrättsrörelsen i USA, vars mobiliseringsmönster formade Vietnamkrigsmotståndet på hemmaplan och inspirerade pariarörelser över hela världen,

and propositions for explanations; i *Journal of World-System Research* VIII.1, 2002.

13. Detta beskrivs mer ingående i Immanuel Wallerstein: *The Insurmountable Contradictions of Liberalism: Human Rights and the Rights of Peoples in the Geoculture of the Modern World-System*,” *South Atlantic Quarterly*, XCIV, 4, 1995.

inklusive Sydafrika, och dessutom sjutti-åttitalets kvinnorörelsemobilisering.

Femtitalets europeiska antikrigsrörelse, som blev mönster för sjuttitalets miljörelse och därmed mycket av tillväxten av nittitalets NGO-samhälle.

Trettitalets indiska bondemobiliseringar, som aldrig inordnades i statsligheten utan förblev levande genom hela den regeringsmaktsinspirerade epoken. Denna tradition har varit svagare på det globala planet än de båda ovanstående, åtminstone fram till sekelskiftet 2000 men börjar nu möta intresse.

Den som har hängt med i den här bokens berättelser märker att alla tre har inspirerats av M.K.Gandhis modell för folkrörelsemobilisering. Emellertid har folkrörelsemobiliseringarna efter 1973 utvecklats en rad drag som har varit typiska för dem och inte haft så mycket med den indiska självständighetsrörelsen att göra.

De har nästan alla övergivit modellen den permanenta massorganisationen med betalda funktionärer. Det finns många permanenta organisationer men de är nästan alla små. Det har funnits några massorganisationer men de har sällan varit permanenta.

De har nästan alla haft ett begränsat fokus. De har ställt långtgående krav för ett begränsat konfliktkollektiv eller begränsade krav för ett stort konfliktkollektiv. Men de har sällan eller aldrig ställt långtgående krav för stora majoriteter på samma sätt som det tidiga nittonhundratalets folkrörelser.

De har ofta, trots eller på grund av sina begränsade fokus, varit breda klassallianser snarare än renodlade klassmobiliseringar. Medan tidigare epokers rörelser har varit grundade i ett klassintresse och kunnat utnyttja strejken som folkrörelse-repertoar har folkrörelser efter 1973 på grund av sin breda men diffusa eller 'tunna' karaktär tvingats förlita sig till andra metoder som demonstrationer, bojkotter och ockupationer — i första hand Tillys publika uppvisningar av respektabilitet, enighet, massa och engagemang.

I dessa breda klassallianser har oftast medelklassuttryck och -intressen haft hegemoni. Detta har varit så mycket mer uttryckligt som de äldre klassbaserade folkrörelseorganisationerna har dominerats av funktionärer som själva alltmer har identifierat sig med medelklassen. Det ska dock sägas att detta har varit mer typiskt i systemcentrum än i systemperiferin.

Trots försök under folkrörelsevågen 1965-75 att minska skillnaderna mellan fotfolk och ledare har skillnaderna snarast ökat efter 1975. Istället för en klyfta mellan medlemmar och anställda har det uppstått en mycket vidare klyfta mellan sympatisörer och aktiva, ofta förvärrad genom de aktivas organisering via s.k. NGOer — organisationer utan medlemmar som kan ställa krav på ledningen, finansierade genom marknadsmekanismer eller statliga bidrag [14].

14. Om NGOernas framväxt och ofta destruktiva inverkan på folkrörelseklimatet kan man läsa i t.ex Michael Edwards & David Hulme (ed): *NGOs, states and donors -- too close for comfort*, Macmillan 1997; Terje Tvedt: *Angels of mercy or development diplomats: NGOs and foreign aid*, James Currey 1998; Ian Smillie: *The alms bazaar: altruism under fire*, Intermediate Technology Publications 1995; David Sogge (ed): *Compassion and calculation: The business of foreign aid*, Pluto Press 1996 eller William Robinson: *Promoting polyarchy*, Cambridge University Press 1996. Den sistnämnda handlar bland annat om hur stater främjar NGOer för att slippa konfronteras med autentiska folkrörelser. Alejandro Bendaña: *Which way for NGOs?*, Centro de Estudios Internacionales, Managua, sammanfattar problemen: 1. Insnävning av perspektivet till små frågor i små områden; 2. Utsuddning av konflikter till förmån för 'management'; 3. Snuttifiering av problembeskrivningen;

Denna tunna organisering har ofta inneburit att det har varit lätt för stat och näringsliv att kooptera företrädare för folkrörelserna in i en lobbyistroll, dvs rollen att ge råd till makthavarna i begränsade frågor istället för rollen att mobilisera folkrörelsebasen för handling. Den tunna organiseringen har också lett till att alternativet till lobbyistrollen gärna har tagit formen av ideologiskt renläriga och moraliskt självgodas sekter som inte heller har brytt sig om att mobilisera utan istället demonstrerat sin egen förträfflighet med "aktioner", inte sällan våldsamma [15].

Skillnaderna mellan den ursprungliga gandhianismen och dess efterföljare kan möjligen ha att göra med att den gandhianska folkrörelsestrategin noga betonade egenintresset hos de bönder och medelklasser som var den gandhianska rörelsens sociala bas. Detta till skillnad från många av de medelklassrörelser som inspirerats i efterhand som har fokuserat på 'det goda samvetet' mer än på kollektivets egenintressen. De har följt det evangeliska spåret av vittnesbörd mot synd snarare än det republikanska "vi är folket".

Ett drag hos hela folkrörelse-scenen är att fler frågor har tematiserats efter sextitalet än före. Det beror på att utvecklingen är mer oklar och oavgjord nu ändå, om vilket mera senare. Det finns ingen självklar dagordning för utvecklingen på samma sätt som under fordismens högkonjunktur. Detta har i akademiska sammanhang sammanfattats i begreppet "nya sociala rörelser", vilket är något oegentligt; inget tema är egentligen nytt. Samtliga de teman som ansetts "nya" under tiden efter 1973 — miljö, fred, genus, produktionens inriktning — var exempelvis i hög grad aktuella under mobiliseringarna runt 1848 och 1905, liksom de flata organisationsformerna och fokuset på identiteter och alternativsamhälle påminner slående om folkrörelsesamhället före 1848 [16].

Denna ökande mångfald av tematiseringar har hanterats helt olika i centrumländer och periferiländer.

I centrumländer har de organiseringar som formats för att artikulera klasskonflikter stelnat i former som har varit gynnsamma i ett perspektiv av regeringsmaktstrategi. De organiseringar som tematiserat de 'nya' konflikterna har därför blivit tunna och bara berört klassorganiseringarna ytligt. I periferiländer har klassorganiseringarna sällan varit indragna lika djupt i regeringsmaktstrategin — som främst burits upp av nationella rörelser — varför de spelat en mycket större roll i temabreddningen. Arbetar- och bonderörelser i Syd har således ett mycket bredare fokus än arbetar- och bonderörelser i Nord.

Runt sekelskiftet 2000 kan man möjligen börja ana en ny syntes. Men först något om förutsättningarna för den.

4. Icke-representativitet och omöjlighet att ställa aktörer till svars för dem de säger sig arbeta för; 5. Överbetoning av teori på bekostnad av praktik; 6. Passivisering av majoriteten som lär sig lita på NGOer istället för att själva ta itu med sina problem.

15. Hanspeter Kriesi et al.: *New social movements in Western Europe*, University College of London Press 1994, beskriver hur rörelsevågor under åttitalet brutits av att delar av rörelsen koopteras in som lobbyister, varvid vissa av dem som opponerat mot denna självsnöping tagit sin tillflykt till protesthandlingar som en stor majoritet av dem rörelsen appellerat till har sett som illegitima, vilket har knäckt rörelsen helt. Michel Wieviorka: *The making of terrorism*, University of Chicago Press 1993, beskriver "terrorismen" just som en steril reaktion mot opportunisterna hos delar av en folkrörelse.

16. André Gunder Frank & Marta Fuentes: *Civil democracy: social movements in recent world history*.

Ett långsiktigt skifte?

Även om folkrörelser är kaotiska (i kaosteorins bemärkelse) och svåra att veta något om på förhand är det möjligt att bedöma vilka förutsättningar de har och därur sluta sig till, inom breda ramar, vilka dess möjligheter till framgång är. Det är också möjligt att gissa vilka identiteter och teman som kommer att vara viktiga, och vilka mobiliseringsformer som kan ha möjligheter att förverkligas.

Folkrörelsers syfte är att värna om det civila samhället, om ömsesidigheten och om människors möjlighet att tillgodose sina spontana livsyttningar. Deras framgång eller tillkortakommanden måste bedömas utifrån deras förmåga att göra detta, inte utifrån sin förmåga att röra upp damm eller avsätta myter och legender i historieböckerna.

Under den period den här boken har lagt huvudvikten vid — perioden efter 1789 — har troligen folkrörelsernas nettoresultat varit positivt. Regeringsmaktsstrategin har varit effektiv. Levnadsstandarden har ökat, åtminstone under nittonhundratalet fram till 1973, dvs i stort sett fram till dess att folkrörelser faktiskt hade tagit regeringsmakten i många länder. Men sedan dess har resultatet varit ganska tvivelaktigt. De traditionella folkrörelsemekanismerna tycktes ha mist sina tänder. Den genomsnittliga levnadsstandarden ökade inte längre, i synnerhet inte för de fattiga (se figur). Alltför förlorade sina inkomstmöjligheter och marginaliserades, något folkrörelsesystemet inte tycktes klara av att hantera. Detta ledde i sin tur till att folkrörelsesystemets tidigare skelett disintegrerade utan att något påtagligt nytt och lika starkt kom istället — de klassiska massmobiliseringarna tenderade att ersättas i offentligheten av russinplockande medelklassdominerande NGOer medan de verkliga folkliga mobiliseringarna föreföll lokala och maktlösa. Man kunde tala om en kris för folkrörelsesystemet som hängde samman med att gamla metoder inte längre tycktes fungera.

Vad var det som inte fungerade längre? Det är enkelt att konstatera att en av de saker som inte fungerade var nittonhundratalets regeringsmaktsstrategi. Staten var inget verktyg för att värna civilsamhället, och folkrörelserna hade ingen makt över samhällets utveckling trots att de till- och avsatte regeringar. Men krisen tycktes gå djupare än så.

Tidigare har de skiften i omgivningen som folkrörelsemobiliseringar drivit fram snabbt följts av nya effektiva metoder och organisationsformer, men efter 1973 fanns inga sådana i sikte. De organisations- och mobiliseringsformer som hittills har ersatt regeringsmaktsstrategin tycks ha varit ännu mindre effektiva än den strategi de ersatte.

Man kan uttrycka det som att skiftet tycks mer grundläggande än de tidigare skiftena i folkrörelsestrategi under tiden efter 1500.

Jag tror att det beror på att förändringen i världen, scenen, är mer grundläggande än de förändringar som världsmarknadssystemet periodiskt har gått igenom sen det uppkom i slutet av fjortonhundratalet; att det är av ett nytt slag.

I Kapitel 2 beskrevs världens utveckling som sammansatt av dels långsiktiga trender, dels två typer av cykler.

Den ena typen av cykler är de s.k. Kondratievcyklerna — ungefär femtioåriga konjunkturen som bärs upp av en eller flera högmonopoliserade 'ledande branscher' och bryter samman när monopolen i dessa branscher bryts. Vi lever just nu nära botten

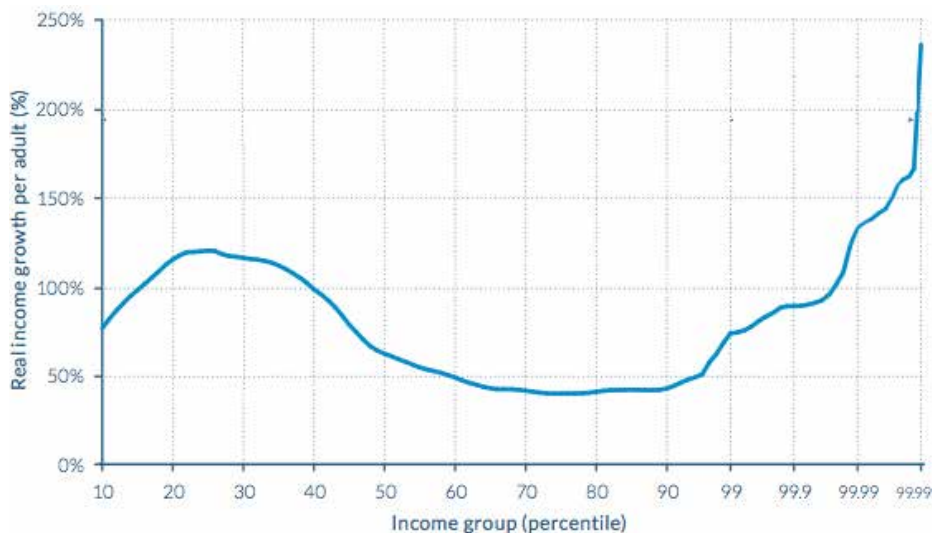

Fig 10:1. Ett statistiskt mått på folkrörelsernas misslyckande -- den s.k. elefantkurvan: Förändrade inkomster. Den rikaste promillen har sett de största inkomstökningarna sedan 1990 och en handfull människor äger lika mycket som halva tjordens befolkning. Även den näst fattigaste decentilen har ökat sina inkomster -- det är kineserna som har stigit från fattigdom till världens medelklass. Resten har förlorat. Källa: Alvaredo et al: World Inequality Report 2018.

i en sådan cykel, sedan de tidigare ledande branscherna bilar och elektronik förlorat sin ledande roll och lokaliserats ut till systemperiferin.

Sådana cykler har pågått under hela systemets historia och är inget nytt. Vi borde förvänta oss att en ny femtioårig konjunktur börjar mycket snart, uppbyggd på förslagsvis bioteknik och information. Problemet är dock att medan tidigare ledande branscher har kunnat integrera alltfler i systemet verkar de nu aktuella bara sysselsätta en liten högutbildad minoritet av systemets befolkning medan resten avskrivs som överflöd. I den offentliga debatten beskrivs detta som en arbetslöshetskris [17]. Ett annat problem är att en ny Kondratiev A av investeringsglatt uppsving inte kan skådas någonstans. Medan eliterna skrämades in i en A-fas av franska revolutionen, en andra av revolutionerna 1848, en tredje av facklig och antikolonial mobilisering, och en fjärde av 30-talets rörelser, ryska revolutionen och ett världskrig, finns inget där för att skrämma dem idag.

Den andra typen av cykler är de s.k. hegemonicyklerna — betydligt längre perioder då en vålds/finansallians dominerar systemet på grundval av ett visst politiskt tillvägagångssätt, tills den ansträngning detta innebär och den opposition det möter från andra aktörer nöter ut dess förmåga. Vi lever just nu i en period då USAs hegemoni blir alltmer

17. Richard Layard, The unemployment crisis, Oxford University Press 1994.

ansträngd, och den politiska stabiliteten i världen till följd av detta blir allt skakigare. En följd av detta är att ekonomin blir alltmer spekulativ och alltmindre produktiv. En annan är att statssystemets förmåga att kontrollera situationen faller sönder. I den offentliga debatten beskrivs detta som globalisering [18], eller välfärdsstatens fall, eller rentav som nationalstaternas fall [19].

Sådana hegemonisambrott är inte heller något nytt i systemets historia. 'Normalt' sett borde en ny hegemonimakt efterträda USA, eventuellt efter en period av världskrig. Problemet är inte bara att världskrig knappast är en hållbar metod längre, det är också att en sådan efterträdare måste ha större resurser, både beträffande våld och finanser, än den avgående hegemonimakten, och dessutom ha något att erbjuda periodens viktigaste folkrörelser. Och ingen verkar kunna uppfylla de villkoren under överskådlig tid.

De långsiktiga trenderna beskrivs av Christopher Chase-Dunn som

- alltmer kommersialisering av alla mänskliga relationer;
- allt större kapitalintensitet i produktionen;
- allt större koncentration av ägandet till allt färre;
- allt större internationalisering av investeringar;
- allt större makt för statens och kapitalets rutiner på bekostnad av de spontana livsyttringarna;
- allt större yta av jorden täckt av världsmarknadssystemet [20].

Även här kan vi se en brytning.

Mest trivialt är att det nu är omöjligt att expandera systemet till nya områden. Hela världen täcks redan. Hittills har sådan expansion varit systemets säkerhetsventil när de direkta producenterna har tvingat till sig bättre arbetsvillkor. Företagen har då sökt sig till nya områden som har varit mindre politiskt känsliga, och anställt nya lönearbetare utan facklig vana. Det är detta förfarande som har gett upphov till centra och periferier i systemet. Om inga nya periferier kan läggas till måste systemet hitta nya metoder för att hantera utmaningar från de direkta producenterna, utmaningar som kan komma från vilket område som helst i världen. Om de inte gör detta kommer arbetarrörelserna att stärkas radikalt.

Mindre självklart är kanske att kommersialiseringen håller på att stöta på sina borte gränser. Dels håller kommersialiseringen av ekosystemet på att skapa en miljökris som inte bara går ut över de direkta producenternas liv och lokalsamhällen utan också över deras produktiva förmåga. Dels — vilket dock är mer osäkert — kan man fråga sig i hur hög grad kommersialiseringen av ordet och livet klarar av att åka snålskjuts på det civila samhällets ömsesidighet utan att denna havererar. Med tanke på att den kommande kondratievvågen tycks ha utsett kommunikation och genhantering till ledande branscher kan den frågan i alla fall vara värd att ställa.

Allt tyder alltså på en period av systemkaos som går djupare än någonsin sedan 1450.

18. Diskussionen om detta tema är som bekant kopiös. Bland de böcker som har kommit ut kan man t.ex. hänvisa till Joseph Stiglitz: Globaliseringen och dess kritiker, Leopard 2003.

19. T.ex. Samir Amin: Maldevelopment -- anatomy of a global failure, Zed 1990.

20. Christopher Chase-Dunn: The world-system since 1950 -- what has really changed, i Charles Bergquist (ed): Labor in capitalist world-economy, Sage 1984

Men förutom att detta erbjuder stora möjligheter för folkrörelser — ett instabilt system är lättare att påverka än ett stabilt — ställer det också till med problem. Ty instabiliteten drabbar också folkrörelserna själva, i form av osäkerhet i strategier och brist på folklig tilltro till att stora saker kan göras [21].

Dock är det inte säkert att detta är något stort problem. Folkrörelsesystemet har tidigare ofta klarat av att utträta stora ting utan att dess deltagare på förhand haft för avsikt att göra det. De bönder i Morelos i Mexico som reste frågan om jordreform globalt hade som syfte att ta tillbaka en stulen åker medan militären var upptagen av ett annat uppror. De arbetare som startade Första Internationalen och gav upphov till den strejkvåg som etablerade arbetarrörelsen i Europa hade för avsikt att göra en praktisk insats mot strejkbryteri. Ett beslutsamt handlande för små mål har ibland dragit med sig försvarliga samhällsförändringar som under tiden fått deltagarna att växa som medvetna aktörer och försöka sig på än större bedrifter — utan att alltid dessa blir lika avgörande som de de utförde mer av en händelse.

Närvaron av subjektiva avsikter eller subjektivt medvetande är därför nog så tvekdiga ledtrådar om man ska spå om den framtida utvecklingen. Det är antagligen bättre att utgå från den utveckling folkrörelsesystemet har visat under de sista tjugo åren och utifrån detta — samt utifrån kunskap om andra globala utvecklingstendenser — dra slutsatser om folkrörelsernas närmaste framtid.

1990-talets folkrörelsevåg

De mest synliga folkrörelserna under nittonhundratalets slut var otvetydigt de främst medelklassbaserade rörelser som på ett eller annat vis värnade allmänningar och/eller vad de ansåg vara generella mänskliga rättigheter. Sådana rörelser var som nämnts oftast tunna — deras fokus var i regel snävt och deras mobiliserande kraft i regel liten. Ofta dominerades de av NGOer, dvs professionella kampanjmakare, som i eget intresse såg till att tunnheten bevarades.

Emellertid togs i dessa kretsar några initiativ som skulle visa sig fruktbara [22].

Ett av de allra första var IBFAN, International Baby Food Action Network 1978, ett globalt lågbudgetnät av aktivister som tog upp kampen mot Nestlés hälsovådliga bröstmjölksersättning. Genom sin snabbhet och minimala byråkrati blev detta samarbete framgångsrikt och stimulerade till att fler liknande nätverk bildades, exempelvis Regnskogsrörelsen och PAN, Pesticide Action Network. Det epokgörande med dessa nätverk var förutom den flata organisationen och satsningen på snabba kommunikationer att många av dem styrdes från Syd.

Ett ännu tidigare initiativ i delvis samma anda var den internationella kampanjen mot Coca-Colas antifackliga metoder, som startade 1977. Det byggde dock mer på befintliga och hierarkiska organisationer, som kyrkor, Amnesty och Internationella Livsmedelsar-

21. Terence Hopkins, Immanuel Wallerstein et al: The age of transition, Zed Books/Pluto Press 1996.

22. Tord Björk: World Social Forum and popular movements confronting globalisation, 2003, opublicerat. Emellertid pekar Håkan Thörn även på antiapartheidrörelsens bidrag till uppbygget av en internationell folkrörelsestruktur åtminstone i Nord, se Håkan Thörn: Transnationella sociala rörelser och politikens globalisering, i Åsa Wettergren & Andrew Jamison (red): Sociala rörelser, politik och kultur, Studentlitteratur 2006.

betarfederationen, och blev egendomligt sterilt trots omedelbar framgång [23].

Av mycket större betydelse blev den internationella rörelsen mot periferiländernas skuldbörda. Den kan sägas ha inletts 1977 med en samtidig serie av vad som sedermera skulle kallas IMF-kravaller — spontana massprotester mot nedskärningar bestämda av internationella finansorgan — från Argentina och Peru över Mali och Etiopien till Pakistan [24]. 1984 bildades Third World Network, en typisk medelklass-NGO men också ett uttryck för ett generellt syd-intresse och med goda kontakter med olika underklassmobiliseringar i syd, och det blev snabbt ett etablerat språkrör i frågan.

Den rörelse TWN och senare det kyrkliga Jubilee 2000 gav stadga åt skulle bli en av huvudströmningarna inom dagens globala rättviserörelse. I centrumländerna skulle dess tema ta längre tid att etablera i folkrörelsemiljö. Nordiska fredsrörelsesekretariat runt Kvinnor för fred gjorde ett misslyckat försök i samband med fredsrörelseuppsvinget på åttitalet (se kapitel 9). Det blev i stället den spanska miljörörelsen som utnyttjade samarbetet med den sydamerikanska indianrörelsen under femhundraårsminnet 1992 samt Bretton Woodsorganisationernas femtioårsfirande i Madrid två år senare till att organisera ett aktionsinriktat samarbete med spanska fackföreningar, europeiska miljöorganisationer och aktivistiska solidaritetsorganisationer på temat Det är nog.

Genombrottet för denna rörelse kom 1998 då det kunde stoppa det s.k. MAI-avtalet, ett globalt handelsavtal som skulle ha gett rätt för företag att stämna stater vars lagstiftning inkräktade på framtida beräknade vinster, och samarbetsformerna skulle bli bestämmande för den europeiska rättviserörelsen. Även i detta fall var det ett samarbete mellan många olika grupper och organisationer, i stor utsträckning på Internet, som blev framgångsrikt.

Emellertid är den rörelse som har haft mest mobiliserande kraft under slutet av nittonhundratalet den globala småbonderörelsen [25].

Det sena nittonhundratalets bonderörelser utlöstes av sjuttitalets jordbrukskris som har beskrivits i kapitel 7. De organisatoriska impulserna kom från flera håll. Fyra mobiliseringar var särskilt viktiga.

En var de centralamerikanska böndernas mobilisering mot IMF:s strukturanpassningsprogram på åttitalet. Fredlig organisering i Honduras, Costa Rica och Panama gjorde stort intryck mot bakgrund av inbördeskrig i grannländerna, och de nya organisationerna kunde utnyttja frikostiga biståndspengar till att organisera nätverk med bondeorganisationer i Centralamerika, USA och Europa. I samband med indianrörelsens uppsving runt 1990 bildades nya nätverk över Latinamerika — i länder som Ecuador och Bolivia är småbonde och indian närmast synonyma.

En annan var ett antal nordamerikanska familj jordbrukarorganisationer som började

23. Peter Waterman: Globalization, social movements and the new internationalisms, Continuum 1998.

24. John Walton & David Seddon: Free markets & food riots; the politics of global adjustment, Blackwell 1994. På svenska finns Autonomie 10/1982, utgiven under namnet Antiimperialism inför 90-talet av Miljöförbundet ca 1987. Begreppet IMF-kravaller lanserades i bredare kretsar av Joseph Stiglitz, se intervjun gjord av Greg Palast: IMF's four steps to damnation, Guardian 29.4.2001.

25. Marc Edelman: Transnational peasant and farmer movements and networks, ur Global Civil Society: Yearbook 2003; Annette Aurélie Desmarais: La Via Campesina, Pluto Press 2007.

organisera sig internationellt motstånd mot livsmedelsbolagen och 1983 samlade det Första Internationella Jordbrukskristoppmötet i Ottawa 1983. Sedermera fokuserades i delvis andra organisationer motståndet på NAFTA, det nordamerikanska frihandelsavtalet.

En tredje var det europeiska motståndet mot frihandel för jordbruksprodukter, inskriven i GATTs Uruguayrunda 1986. Det var denna mobilisering som var först med att organisera stora demonstrationer vid ett globalt handelstoppmöte, i Bryssel 1990. Ledande var de franska småböndernas starka organisation. Även denna mobilisering sökte kontakter globalt och fick ett globalt deltagande i sina demonstrationer.

En fjärde var Karnatakas bondeorganisations kampanj mot "intellektuella äganderätter", dvs mot patenträttigheter på utsäde, som yttrade sig både i förstörelse av livsmedelsföretags egendom och i en framgångsrik politisk debatt på global nivå.

Dessa mobiliseringar, och andra, fann i början av nittitalet en gemensam grund, tack vare washingtonsamförståndets kodifieringssträvanden i bolagsvänliga handelsfördrag, kanaliserade av WTO. År 1993 bildades Via Campesina som global småbrukarorganisation, uppbyggt på samma platta vis som IBFAN, samordnat från ett kontor i Tegucigalpa och med ett gemensamt program för bönder i centrum- och periferiländer. Ett femtital fackliga organisationer från Amerika, Europa och Sydasiens deltar, med afrikanska organisationer anknutna på ett lösare vis. Lösare anknuten har också småbrukarrörelsen i Chiapas varit, även om den har bidragit med åtskilligt av det organiserande språket inom familjen.

Via Campesina har spelat framträdande roller både offentligt och bakom scenen i samband med alla stora toppmötesprotester därefter, och har också bidragit till att utforma det sydstaternas WTO-program som spräckte förslaget till global handelsöverenskommelse 2004.

Allt talar för att småbondemobiliseringen kommer att fortsätta. Eftersom kapitalet så starkt har satsat på genetisk matmanipulering som en av grunderna för nästa högkonjunktur är böndernas mobilisering både känslig för världsmarknadssystemet och nödvändig för bönderna, ungefär som motsvarande hot mot Europas hantverkare i början av artonhundratalet gav upphov till arbetarrörelsetraditionen. Men kommer de att få någon hjälp [26]?

Rörelser med andra fokus och identiteter har haft svårare att göra sig gällande på den globala arenan under perioden.

Mest påtagligt gäller detta arbetarrörelserna. I Nordamerika, Västeuropa och Japan har arbetarrörelser haft svårt att hävda sig sedan industrin började lokaliseras ut i stor skala i slutet av sjuttitalet. I de länder dit industrin har lokaliserats har arbetarrörelser blommat upp och ofta behållit sin styrka, men ännu har inte växande styrka i Syd kunnat kompensera för försvagningen i Nord.

Brasilianska och sydkoreanska arbetarrörelser må ha behållit sin militans från åttitalet, den sydafrikanska fackföreningscentralen må ha störtat regimen 1992 och infört majoritetsstyre, indiska arbetarstrejker må ha varit framgångsrika på att hindra privatiser-

ingar, nordamerikanska fackföreningar må ha börjat organisera igen efter tjuo års sömn, och kinesiska arbetarrörelser må ockupera städer — men sådana eventuella framgångar har inte kunnat översättas till global styrka på samma sätt som bonderörelsernas. Inte ens den globala de facto-masstrejken mot Bretton Woods-organisationerna i juni 2001 då mer än 50 miljoner deltog, uppfattades som en global händelse.

Det är lätt att skylla detta på organisatoriska brister — att arbetarrörelseorganisationer i Nord sitter fast i nittonhundralets tillfälligt effektiva regeringsmaktsstrategi, litar på regeringars välvilja och ser medlemsmobilisering mer som ett hot än ett löfte, och att Syds arbetarrörelser ännu inte har fått ett riktigt genomslag globalt, vare sig för sina breda underklassolidariska kampformer eller i arbetarrörelsens organisationer [27]. Säkert ligger det mycket i detta. Men som Beverly Silver har visat finns det också strukturella skäl till arbetarrörelsernas svaghet runt år 2000 [28].

Kapitalet har fyra olika sätt att bekämpa arbetarrörelser med: att flytta produktionen till nya ställen, att organisera om produktionen så att arbetarnas grepp om den försvagas, att flytta resurserna till nya produktionsgrenar, och att strunta i att producera över huvud taget och ägna sig åt spekulation. De tre förra lyckas arbetarna i regel finna på motdrag mot. När produktionen flyttar till nya ställen — från USA till Västeuropa på femttio-talet och från Västeuropa till Brasilien och Sydkorea på sjuttio-talet — kompenserar nya arbetarrörelser mer än väl för de gamlas försvagning. När produktionen organiseras om för att försvaga arbetarnas grepp om den — löpande band på tio-tjugotalen för att knäcka hantverkarnas grepp och just-in-time på åttio-talet för att knäcka löpandebandarbetarnas — lär sig arbetarna snabbt att utnyttja de nya metodernas flaskhalsar och andra svagheter. Och när gamla branscher förfaller och nya uppstår flyttar arbetarnas mobiliseringar bara till de nya branscherna. Sådana flyttningar och nya mobiliseringstekniker kan ta tid att utveckla, och därför visar statistiken över arbetarrörelsemobiliseringar upp- och nedgångar över tiden.

Men om produktion generellt sett blir allt mindre viktig för kapitalackumuleringen till förmån för spekulation och ocker förlorar arbetarrörelserna sitt grepp på ett mycket mer grundläggande plan. Och detta sker nu. Sådana växlingar mellan produktions- och spekulationsfaser är i och för sig periodiskt återkommande — se Kapitel 2 — men växlingarna tar lång tid. Dessutom förefaller växling från spekulation till produktion vara avhängig av att en ny hegemonimakt uppträder och administrerar en sådan — vilket förefaller osannolikt idag. Detta skulle tyda på att arbetarrörelser över överskådlig tid blir mindre kraftfulla än de i regel varit under nittonhundralet.

Dessutom förefaller det som om de växande branscherna idag, räknat både i kapitalinsats och antal anställda, inte överlag är lika lättorganiserade som nittonhundralets löpandebandindustri för varaktiga konsumtionsvaror. Vissa, t.ex. transport, är det förvisso medan i andra, t.ex. fastighetsskötsel och utbildning, måste arbetarrörelser kompen-

27. Detta är bedömningen hos t.ex. Peter Waterman: *Globalization, social movements and the new internationalisms*, Continuum 1998, eller Asbjørn Wahl: *Dags att skifta spår -- bryt den fackliga byråkratinas nederlagslinje*, införd i Clarté 3/2000.

28. Beverly Silver: *Forces of labor -- Workers' movements and globalization since 1870*, Cambridge University Press 2003.

sera för bristande grepp över produktionsprocessen med bättre organisering i lokalsamhället och med politiska allianser, s.k. 'social movement unionism' eller 'folkrörelsefack' [29]. Och detta är inte lätt, åtminstone inte för de gamla industriländernas arbetarrörelser som sitter fast i en strikt funktionärsdriven försäkringsverksamhet. De militanta och framgångsrika arbetarrörelserna i Brasilien, Sydafrika och Sydkorea har vunnit sina framgångar genom att vara starka i det civila samhället; det har de inte minst varit tvungna till på grund av den höga frekvensen tillfällighetsarbeten och informella anställningar, och de har en del att lära ut [30].

Men det mesta talar ändå för att arbetarrörelsevärlden kommer att ta sig ur sin nuvarande djupa depression när Syds proletärer lärt sig hantera sin situation, beroende på den fackliga teknikens spridning, säger Silver. Inte minst för att kapitalets möjlighet att rädda sig med kapitalexport börjar närma sig sina bortre gränser. Även om inte styrkan blir lika stor som i systemcentrum under nittonhundratalet. Inte minst kommer tjugohundratalets kinesiska arbetarrörelsemobilisering att ge genljus över hela världen.

Men intressant är också att kvinno- och pariarörelser tycks tämligen frånvarande, trots att de inte har någon av arbetarrörelsernas begränsningar. Här kanske svagheten ligger i det dominerande förhållningssättet — att fokus ligger på att markera identiteter och kräva rättigheter snarare än att delta i formuleringen av gemensamma krav och utopier som avser alla. Det är slående att pariarörelser som inte lider av den begränsningen, som Ecuadors och Bolivias indianrörelser, inte har någon svårighet att delta i den pågående kraftsamlingen.

Samma gäller av allt att döma kvinnorrörelserna. Även här tycks rörelserna i Syd vara mindre identitets- och kulturfixerade, mer i stånd att handla i samverkan och med utgångspunkt i ett intresse, mer närvarande, mer kraftfulla, se Kapitel 8. Ändå har Syds kvinnorrörelser hittills haft svårt att ta den kamp om rörelsehegemonin globalt som jag har en känsla av skulle behövas för att kvinnorrörelserna i nord ska kasta av sig sin övre-medelklassdominans och bli effektiva [31].

Slutligen verkar det som om periferi/sydländerna börjar kunna samarbeta mot dominansförsök från nord. De spruckna förhandlingarna om utvidgad frihandel i Cancún 2003 var det första tillfälle de syd har agerat samfällt, på initiativ av Via Campesina, och strävandena efter en gemensam politik bör kunna fortsätta trots tidigare misslyckanden. Och naturligtvis skulle de inte ha hänt i Cancún heller om det inte hade varit för småbonderörelser och skuldavskrivningsrörelser strävanden. Men det är ändå anmärkningsvärt mot bakgrund av tidigare konstant splittring i systemperiferierna.

Sammantaget fanns det under åren 1992-2001 ett viss blygsamt folkrörelseuppsving,

29. Sydfacken har tagit fasta på detta och är i hög grad generella klassorganiseringar i lokalsamhället.

Intressant är att också den nya fackliga organiseringsvägen i USA följer samma väg -- se t.ex. Kim Moody: *Workers in a lean world: unions in the international economy*, Verso 1997 eller *Labornotes*.

30. Ashwin Desai: *We are the poors; community struggles in post-apartheid South Africa*, Monthly Review Press 2002, berättar om en facklig strid med Sydafrikas största oljebolag som vanns på grund av stark lokal-samhällesorganisering och trots svag organisering på arbetsplatsen.

31. Några exempel på tillkortakommanden ges av Peter Waterman: *Globalization, social movements and the new internationalisms*, Continuum 1998.

med sina segrar och misslyckaden, i viss måtto i stånd att förändra scenen något [32].

Initiativen kom från olika håll.

Kyrkor i Syd började, påverkade av IMF-upproren, rikta sig till kyrkor i Nord och kräva gemensamma kampanjer mot IMF:s destruktiva praxis och mot föreställningen om Syd som skuldsatt. Detta mynnade 1996 ut i kampanjen Jubilee 2000 för skuldavskrivning — men initiativet trubbadades av att många deltagande nord-NGOer hoppade av kampanjen sedan nordregeringar lovat beakta frågan.

En annan mobilisering i samma syfte var den sydamerikanska indianrörelsens kampanj mot Columbus-firandet 1992, som också deltog i kampanjen mot IMF:s femtioårsjubileum två år senare i Spanien.

Via Campesina med anslutna småbondeorganisationer har mobiliserat mot Washingtonsamförståndets frihandelsdoktrin sedan sin skapelse 1992.

Syd-NGOer som TWN och Focus on the Global South började samarbeta med organisationer riktade mot det nordamerikanska frihandelsavtalet NAFTA 1993, i form av International Forum on Globalization. Kampanjen mot MAI var dess första stora mobilisering, då också europeiska miljö- och solidaritetsrörelser drogs in. Manifestationerna i Seattle 1999 var nätverkets andra stora mobilisering då samarbetet med Via Campesina började på allvar, manifesterat i nätverket Our World Is Not For Sale.

Från zapatisternas stora möte i Lacandónskogen 1996 inspirerades aktivistnätverket Peoples' Global Action, som redan 1998 började samarbeta med Via Campesina om att arrangera kampanjer och aktioner mot banker och annat.

Slutligen gjorde kretsar i brasilianska Arbetarpartiet och franska Attac ett försök att samordna hela rörelsen i Sociala forum för både världsdelar och hela världen från och med 2001. Kampanjsamordningar hade funnits redan tidigare, men med detta initiativ skapades dels en mycket stor synlighet — och dels en toppstyrning i händerna på välfinansierade men orepresentativa NGOer, som i praktiken bidrog till att kväva rörelsen, se nedan.

Har detta folkrörelseuppsving fått några konsekvenser?

Först måste det konstateras att konsekvenserna inte är lika stora som uppsvingen 1789-95, 1845-50, 1880-95 eller 1930-40. Världens härskare har inte ansett sig vara tvungna att bli seriösa och kanalisera resurser från spekulation till produktion. Till och med i uppsvingets epicentrum Latinamerika nöjde sig härskarna med att muta rörelserna med spekulationsvinster — som förstås snabbt tog slut. Den spekulativa ekonomin där är fortfarande lika spekulativ [32a].

Detta hänger rimligen ihop med att uppsvingets aktörer inte hade tillräcklig tyngd i världens ekonomi: indianer och småbrukare i Latinamerika, småbrukare i Indien och ytterligare några asiatiska länder, miljörörelser och allmäningsrörelser i Europa, kanske ytterligare några.

32. Den bästa beskrivningen av dessa samväxande nätverk är Ruth Reitan: *Global activism*, Routledge 2007.

32a. José Gabriel Palma: *Why has productivity growth stagnated in most Latin American countries since the neo-liberal reforms*, Cambridge Working Papers in Economics 1030, 2011. Palma hävdar att över- och medellasser förbrukar alla sina vinster på konsumtion och vägrar investera, samtidigt som staterna inte för sitt liv vill tvinga dem, eller investera själva.

Men vinsterna var ändå inte obetydliga. De traditionella centrumstaternas försök att göra sin hegemoni grundlagsfäst havererade. Samtidigt med den framväxande folkrörelsesamtidigheten försvagas den ledande hegemonimakten och en mer konfliktfylld värld växer fram — samtidigt som alltså systemets bortre gränser börjar nås.

Vad betyder detta för framtiden?

Det uppenbara svaret på den frågan är att det i fascinerande hög grad beror på oss själva. Men folkrörelser framgång är verkligen i extremt hög grad beroende av strategival, skicklighet, tur och goda teorier, och det gäller ännu mer i den osäkra period av systemkaos som vi är på väg in i. Finns några svagheter därvidlag i dagens folkrörelsevärld?

Sammanfattning: Hur gör man folkrörelser effektiva?

Det finns många bud om detta. Frederick Buttel och Kenneth Gould föreslår att svagheten är NGOernas resursmässiga övertag över mer folkliga rörelser och dessas inneboende tendens till lobbyism om småreformer [33]. Jai Sen och andra pekar på gryende försök av 'skuggrörelsen', i betydelsen halvhjärtat reformistiska partiers och NGOers, försök att kooptera rörelsen genom att skamstämpla alla som inte ställer upp på dess normer [34]. Immanuel Wallerstein pekar på svårigheten för de disparata rörelser som rymms inom rättviserörelsens etikett att samlas om något gemensamt projekt [35]. Walden Bello föreslår i en låt vara tidsbestämd artikel att ett problem är att skilda motkrafter mot den bolagsstyrda globaliseringen är så disparata att de inte ens erkänner varandras legitimitet [36].

Kan frågan lösas? Är det möjligt att avgöra hur folkrörelser kan bli effektiva?

Sådana frågor besvaras vanligen av "ideologier", språk som har formulerats i en viss situation men med tiden har hårdnat till eviga sanningar, ofta i helt nya situationer där de inte passar. Detta är det vanligaste sättet att ta hand om frågor på den tredje problemmivån, den fullständiga röra där allt beror på allt annat. [37].

För att förvandla detta till en fråga på den andra problemmivå där det finns rationella svar "beroende på" borde man jämföra många folkrörelser/mobiliseringsringar systematiskt, undersöka möjliga orsaker varför det gick som det gick, och försöka finna mönster. Detta

33. Frederick Buttel & Kenneth Gould: Global social movements at the crossroads, i JWSR X:1, 2004.

34. Jai Sen: A tale of two charters, på Choikes webbsida, eller The World Social Forum and the struggle against 'globalisation', Aspects of Indian Economy 35. De påtalar till exempel att PGA i praktiken kastats ut från de sociala forumen för att zapatisterna inte "tar avstånd från våld" -- medan reformistiska politiker tillåts närvara fast de accepterar att stater har arméer.

35. Immanuel Wallerstein: Porto Alegre, 2002.

36. Walden Bello: Falluja and the forging of the new Iraq, 2004. De som har så stora kommunikationsproblem är förstas 'progressisterna' runt World Social Forum och nationalist/islamister.

37. Som påpekats av Russell Ackoff finns det tre problemmivåer: 1. Gåtan, den väldefinierade frågan som det finns ett enda svar på, 2. Problemet, den väldefinierade frågan som det finns många svar på, 'beroende på', och 3. Den totala röran där inget är väldefinierat eller välformulerat. I princip är det alltid möjligt att göra om ett problem av den tredje nivån till ett problem av den andra. Se t.ex Tom Ritchey: Morphological analysis, a general method for non-quantified modelling, IT-kommissionen: Regulation management -- new tools for the process of lawmaking, Seminar, 25 October 2001.

ligger utanför den här bokens ram och det har aldrig gjorts [38].

En lättare (och mer otillförlitlig) metod vore att gå igenom Baders folkrörelsecykel (se Appendix), peka på tillfällena när en rörelse måste göra ett val, om möjligt ge några ledtrådar till de kriterier valet måste uppfylla för att vara ”rätt”.

Eftersom alla folkrörelser har gemensamt att de är mobiliseringar av folk i den icke gynnade ändan i en ojämlig relation, med syfte att hävda sig och sina spontana livsyttringar borde det finns en del gemensamma kriterier för framgång (även om man inte får överbetona likheterna).

Steg 1, den utsugna, förtryckta eller diskriminerade kategorin erbjuder inga problem. Washingtonsamförståndets och dess lite tröttare efterföljares bolagsliberalism skärper klyftorna över hela världen. Jag har pekat på specifika konflikter — uppkomsten av ett lönearbetarproletariat i stor skala i systemperiferin, hotet om förvandling av hittills autonoma småbönder till legoarbetare för livsmedelsindustrin, svårigheten för skuldsatta periferistater att upprätta kontrakt om integration med sina folkmajoriteter, och svårigheten för inte fullt så skuldsatta centrumstater att bibehålla sina kontrakt om integration med sina folkmajoriteter. Detta är ett viktigt skäl till att en rörelse alls har kunnat uppstå och växa så långt som den har gjort.

Steg 2, den utsugna, förtryckta eller diskriminerade kategorins utveckling av en gemensam habitus, förefaller vara helt omöjligt. Det finns alldeles för många kategorier. De Sociala Forumens grundidé, att inte upprätta någon gemensam strategi, är en form av erkännande av denna omöjlighet – ävenom jag tror att den drevs för långt. Det finns förvisso exempel på rörelseallianser som har kunnat uträtta stora saker under erkännande av inbördes olikheter, t.ex. CONAIE i Ecuador, men för den globala rättviserörelsen är olikheterna ännu mycket större mellan exempelvis indiska småbönder och nordamerikanska medelklassungdomar. Det kanske är rimligare att tala om folkrörelsesamtidigheter av samma slag som den mellan rörelser för jordreform i Syd, arbetarrörelse i Västeuropa och ungdomsuppror i Nord mellan 1965 och 1975 — vilket innebär att rörelser i systemcentrum måste bli bättre på att artikulera sina egna angelägenheter och problem för att spela med, istället för att bara fokusera på Syds. Och detta innebär mer av intressepolitik, mindre av samvetspolitik. Mer av den ”republikanska” traditionen, mindre av den ”evangeliska”.

Steg 3, habitus fixering i en gemensam identitet, och steg 4, utveckling av ett gemensamt intresse är förstås också lika omöjligt eftersom kategoriernas intressen kan formeras på så olika sätt och ofta kan komma i konflikt inbördes. De som har små privilegier — dit hör t.ex. majoriteten av de direkta producenterna i Nord — kan alliera sig uppåt och slå nedåt för att skydda sina små privilegier. Eller de kan alliera sig nedåt och slå uppåt för att avskaffa de stora privilegierna och vinna världen.

38. Ett första steg har tagits av Doug McAdam, Sidney Tarrow & Charles Tilly: *Dynamics of contention*, Cambridge University Press 2001, som jämför olika mobiliseringar parvis för att upptäcka vilka mekanismer som verkar. Säkert kan man komma längre på den vägen om man utgår från folkrörelseaktivas kunskapsbehov snarare än de akademiska traditioner som är McAdams, Tarrow och Tillys utgångspunkt. De utgår t.ex. från att alla konflikter är samma sak och att elitens interna bråk är samma sak som det motstånd mot ojämlikheter som är folkrörelsens bas vilket gör slutsatserna lite schematiska.

Men det ligger mer i frågan än så. Mot vem ska man slå, och vad är kravet? Ska man bevara ett privilegium eller avskaffa alla privilegier? Är bara långsiktiga mål värda något eller är också de kortsiktiga det? Har Karnatakas bönder rätt när de klandrar agrobusiness för landsbygdens bördor, eller har Maharashtra's bönder rätt när de klandrar stat och lokal överklass? Naturligtvis kan bara individuella mobiliseringar besvara frågorna själva. Men några syften är mer rationella än andra även om det inte är självklart hur.

Ett kriterium kan vara att det bästa är bredast möjliga relevant identitet – intressen som krymper bör ha väldigt starka argument för att inte vara fel. Intressen av nimby-typ – ”inte på min bakgård” – eller som kräver privilegier krymper identiteten och har antagligen fel om de inte är mycket starka.

Steg 5, utvecklande av ett gemensamt språk, har synbarligen ändå kommit en bra bit på väg. Bretton Woods-institutionerna, USAs och EUs regeringar samt några mycket synliga transnationella bolag har tjänstvilligt erbjudit en gemensam fiende och till yttermera visso presenterat ett självklart gemensamt hjärnsnöke, bolagsliberalismen. Därmed inte sagt att alternativet till detta är självklart. Artonhundralets imperiemakters bolagsliberalism provocerade inte ett motspråk utan många, och bönders och arbetares oförmåga att förstå varandra gjorde det möjligt för överklasserna att överleva som överklasser. Även idag ser vi flera motspråk — fundamentalistisk religion, inkräkt gruppövandande eller nationalism, rättviserörelsens olikhetsbejakande jämlikhetsideologi — och liksom på artonhundralet systemförespråkarna kunde spela ut sina motståndare mot varandra kommer det att vara möjligt idag också. Delvis kommer otvivelaktigt folkrörelsernas framgång i detta avseende att bero på om de kan finna ett mindre neurotiskt förhållningssätt till den s.k. ‘moderniteten’ än vad arton- och nittonhundralets förmådde, dvs hitta samarbeten grundade på intresse mellan rörelser som använder gamla språk och rörelser som använder nya och undvika att göra språkolikheten till huvudsak. Vissa teoretiker har till och med föreslagit att bara den sortens språk som håller på att födas kan användas av folkrörelser [39].

Steg 6, utvecklande av gemensamma organisationer, fortskrider ojämnt. Den fackliga organiseringen i Syd har kommit långt vad gäller småbönderna och något mindre långt beträffande lönearbetarna. Men sämst organiserade är både direkta producenter och breda allmänningshävdande rörelser i Nord. Vissa skribenter, t.ex. Alberto Melucci, tycks se det som ofrånkomligt och t.o.m. positivt att dagens folkrörelser bara förmår skapa habitusar och identiteter men inte organisationer [40], men bara små mobiliseringar kan överleva på det sättet, och bara under kort tid. Folkrörelser behöver institutioner för att poola resurser, underlätta kommunikationen mellan alla deltagare, genomföra effektiva aktionsplaneringar, bära upp en närvaro mellan mobiliseringarna och hävda äganderätten till segrarna. Även om dessa institutioner senare erbjuder andra problem.

Steg 7, resursmobiliering, och steg 8, handling, har vi stt många exempel på under

39. En frötseende folkrörelse håller sig med konkurrerande språk i dialog -- konstruktiv oenighet eller oavslutade ideologier (Thomas Mathiesen: Makt och motmakt, Korpen 1989). Oavslutad, eller ofullgånget, är det som håller på att bli till men ännu inte är så skarpt formulerat att det inte kan tolkas åt olika håll efter de praktiska behoven.

40. Alberto Melucci: Nomader i nuet, Daidalos 1992.

mobiliseringsvågen 1992-2001. Men, som många har påpekat, måste en framgångsrik folkrörelse bli mycket bättre på att skapa kulturer av intressekamp, lokala men lika gärna globala. Ungefär som nittonhundralets arbetarrörelser byggdes upp runt strejken och nittonhundralets nationella rörelser byggdes upp runt bojkotten. Att enbart förlita sig till Tillys offentliga uppvisningar av respektabilitet, enighet, massa och engagemang [41] är inte tillräckligt i en värld där härskarna känner sig allt mindre bundna av folkmajoritetens vilja.

Jag kan inte förutsäga 2000-talets etablerade folkrörelserepertoarer, men återigen kan det vara belysande att hänvisa till kriterierna. Vilka aktioner leder till bredast möjliga relevanta identitet hos rörelsen, och vilken handling lägger besluten om det fundamentala hos rörelsen själv? Vilka handlingar bibehåller mobiliseringen inom konfliktkategorin och dess självtillit som rörelse?

Man skulle kunna sammanfatta de problem dagens rörelseallians mot washingtonsamförstånd och bolagsmakt måste lösa så här:

Folkrörelser i systemcentrum måste bli bättre på att gruppera och artikulera sig utifrån intressen,

Folkrörelser generellt måste bli bättre på att samarbeta utifrån intresse och göra olikheter i språk till en bisak som kan lösas senare, exempelvis när gemensamma erfarenheter kan göra ett gemensamt språkkuppbygge möjligt,

Folkrörelser generellt måste bygga upp en kultur av intressekamp lokalt och globalt som kan bli ett mönster för nya rörelser att ansluta sig till.

I hur hög grad det är möjligt är inte lätt att förutse. Mycket av ovanstående kan snabbt ändras och göra hela detta avsnitt inaktuellt som annat än en illustration. Folkrörelser är som vädret. Små mobiliseringar för små mål kan leda till stora förändringar inom hela systemet om de blir framgångsrika. Många skenbart små händelser i folkrörelsehistorien har blivit mytiska, just på grund av detta. Bronsgjutarstrejken i Paris 1867, majssådden i Anenecuilco 1910, bröddemonstrationen i Petrograd 1917, potatisockupationen i Västerвик 1918, studentdemonstrationen mot japanska krav i Peking 1919, saltmarschen på den indiska västkusten 1930, Mrs Parks vägran att lämna ett bussäte i Montgomery 1955 — alla kan beskrivas som katalysatorer, som små händelser som ger uttryck åt länge närda behov hos stora folk kategorier och ett mönster för fortsatt handling som snabbt gör tidigare mönster för såväl underordning som mobilisering omoderna.

Det kan räcka som exempel. Jag har inga förhoppningar om att ha uttömt de möjliga kriterierna; jag är inte ens säker på att förslagen ovan är rätt. Men det är åtminstone ett sätt att ställa frågor som inte utgår från ideologier om vad som borde vara rätt. En mer pragmatisk diskussion om lämpliga medel att uppnå rimliga mål skulle antagligen vara välgörande för det tidiga tjugohundralets folkrörelsescen.

Kan den här boken bidra till att detta görs, och till att målen sätts högt, så är den värd att ha skrivit.

41. Charles Tilly: Social movements 1768-2004, Paradigm Publishers 2004.

Appendix.

Folkrörelsecykeln

ANTAGLIGEN ÄR DET ENKLAST ATT BESKRIVA EN FOLKRÖRELSETEORI att göra genom att följa Baders sekvens från det att det finns en drabbad kategori fram till mobilisering/handling, resultat och nyskapande av kategorin [1]. Vi skulle kunna kalla den sekvensen för folkrörelsecykeln.

För vart och ett av de steg cykeln löper igenom finns fallgropar och problem för folkrörelsen, fallgropar och hinder som rörelsen måste komma förbi.

Det är viktigt att hålla i minnet att det just är en cykel – inte en linjär sekvens.

När man har nått änden börjar man om igen. Och detta kan gå fort. Rick Fantasia beskriver i sin bok *Cultures of solidarity* en cykel på ett par timmar, som sen exploderar i en ny cykel ett par månader senare [2].

Det är inte nödvändigt att memorera alla de begrepp som nämns nedan. Men den som har sett hur många fallgropar och hinder som faktiskt finns kommer att värdesätta de rörelser som har lyckats övervinna dem, och kommer kanske också att vara mer uppmärksamma på problem som kan uppstå i den egna folkrörelsepraktiken.

1. Det måste finnas en drabbad grupp

Konflikter och kollektiv handling är resultat av att maktrelationer är ojämlika och att en grupp inte på annat sätt kan värna om sitt civila samhälle. De ojämlika relationerna kan vara

- klassrelationer, dvs syfta på den exploatering som uppstår genom den samhälleliga produktionens organisering; ett exempel är konflikten mellan arbetare och kapitalägare;
- elitrelationer, dvs syfta på illegitima maktrelationer inom organisationer; ett exempel är konflikten mellan en kolonialmakt och ett koloniserat folk; och
- prestigerelationer, dvs syfta på utstämpling av grupper och kategorier av kulturella skäl för att de anses mindre respektabla eller 'fina'; ett exempel är konflikten mellan svarta och vita i USA.

Enkelt uttryckt skulle man kunna kalla det för ekonomiskt, politiskt och kulturellt grundat maktmissbruk. Bader kallar detta för respektive utsugning, förtryck och diskriminering eller marginalisering.

Inget hindrar att alla dessa förekommer i samma förhållande. Och i verkligheten är dessa former uttryck för en och samma process, ojämlikhet. Ojämlikhet, eller ojämlik fördelning av belöningar mellan personer på ömse sidor om en kategorigräns, uppstår menar Charles Tilly genom tre olika men samverkande mekanismer:

- möjlighetsansamling, dvs då en sammanknuten grupp aktörer, eller en kategori, gemensamt mutar in en tillgång som de försöker utestänga andra från — om de lyckas i hög grad kan man tala om monopolisering;
- exploatering, dvs då denna grupp utnyttjar andras arbete för att bearbeta denna tillgång utan att betala det fulla värdet av arbetet;

1. Veit Michael Bader: *Kollektives Handeln*, Leske+Budrich 1991.

2. Rick Fantasia: *Cultures of solidarity*, University of California Press 1988.

- anpassning och efterliknande, dvs då de två kategorierna — in- och ut-gruppen — utvecklar sociala och kulturella mönster för att underlätta fortsatt tillvaro under dessa ojämlika förhållanden, och dessa mönster sprids till nya sociala relationer [3].

Den drabbade grupp det handlar om kan vara liten eller stor — en lokalbefolkning, en ungdomsgrupp, en subkultur, en klass. Det viktiga är underläget.

Medan kollektiv handling kan utlösas så snart det finns en någotsånär homogen utsugen, förtryckt eller diskriminerad grupp är det den strukturella utsugningen, förtrycket eller diskrimineringen som gör konflikten, och därmed potentialen för handling, permanent och till en bas för folkliga rörelser i Raschkes mening. De flesta forskare i ämnet tycks enligt Bader vara eniga om att det är 'moderniseringen', eller med andra ord världsmarknadssystemets spridning och fördjupning — se kapitel 2 — som är den konfliktskapande struktur som gäller i vår tid. Det innebär att det är dess bärare stater och företag som är de aktörer folkrörelserna ställs emot i första hand.

Bader sätter inte upp några närmare gränsvärden för vad som karaktäriserar utsugning, förtryck och diskriminering. Andra forskare har betonat det kulturellt bestämda i sådana begrepp; det är i första hand ingrepp i vad folk och grupper betraktar som rätt och rimligt som utlöser konflikter [4]. Och det styrs av traditionen. Det är troligast att konflikter kommer till ytan om utsugningen, förtrycket eller diskrimineringen plötsligt blir värre, om gammal invand utsugning, förtryck eller diskriminering verkar föråldrad och utan rimligt syfte på grund av förändringar i omvärlden, eller om motparten plötsligt verkar svag och möjlig att utmana. Ryska revolutionen bröt t.ex. ut för att regeringen hade förlorat kriget och diskrediterats, och för att maten tog slut, och gruvstrejken i Norrbotten 1970 bröt ut för att LKAB skärpte den auktoritära arbetsledningen i en tid då utvecklingen gick mot mjukare metoder.

2. Den misshandlade gruppen utvecklar en gemensamt habitus, ett gemensamt förhållningssätt och en kultur inom sitt fält.

Habitus ger socialt formade dispositioner hos en människa att handla, tänka och känna utifrån vissa mönster. Det är det sätt att uppträda, känna, tycka och tänka som finns inom en grupp till skillnad från andra grupper, och som gruppens medlemmar uppfattar som 'naturligt'. Habitus innefattar så olika saker som rättskänsla, estetiska preferenser, språkliga mönster, kroppslig hållning, och inte minst sätt att göra olika saker. Folk med liknande habitus känner sig omedelbart hemma med varandra utan att kunna förklara varför, medan man i ett sammanhang där folk har en annan habitus uppfattar den som avvikande, konstig eller främmande.

Habitus skapas genom erfarenhet. Om t.ex. erfarenheterna hos en grupp säger att konflikter är naturliga kan en konflikttolerant habitus formas. Om den ges tid utvecklas en gruppkultur, manifesterad i en livsstil. Formandet tar lång tid, flera generationer, och tar ofta lång tid att ändra. Å andra sidan tyder mycket, enligt Bader, på att den snabbare

3. Charles Tilly: Beständig ojämlikhet, Arkiv 2000.

4. Se t.ex. James C. Scott: The moral economy of the peasant, Yale University Press 1976. Han betonar särskilt inkräktandet på vissa kulturellt viktiga miniminivåer som utlösande. Se också nedan under intresse.

historiska rytmen nuförtiden också gäller förmågan att förändra gemensam habitus. I våra dagar har habitus blivit ett slagfält där världsmarknadssystemet försöker förvaruliga och exploatera förhållningssätten samtidigt som splittrade rörelser försöker hålla undan icke-förvaruligade reservat genom s.k. livsstilsrörelser, och där folkrörelser skapande av reservat och världsmarknadens exploatering av dem sker i en allt snabbare takt.

Att en gruppsspecifik habitus finns är en stor tillgång i det senare forrådet av en folkrörelse. Ty den är ett slags gemensam referens, råvara till det 'vi' som håller rörelsen samman.

3. Potentiella konfliktgrupper kan bli till rörelser först när de utvecklar en medveten kollektiv identitet.

Deltagarna måste uppfatta sig själva som en grupp, ett "vi" som står emot ett "dom" med åtminstone delvis motsatt identitet. Sådana identiteter syftar till att värja sig mot motpartens hegemoniska världsbild och byggs upp under erfarenhet av konflikter med grupper med annan identitet, konflikter som till en början gärna tar sig uttryck i vardagsmotstånd. Vardagsmotstånd är alla de oorganiserade former av motstånd som utsugna, förtryckta och/eller diskriminerade grupper använder mot sina motparter — maskning, smitning, snattning, fusk, låtsad okunnighet och moralisk brännmärkning — för att hålla utsugningen, förtrycket och/eller diskrimineringen på en uthärdlig nivå utan att direkt utmana [5].

Identitetsbildningen underlättas om konfliktgruppen har en gemensam, relativt homogen livssituation och habitus, och den kollektiva identiteten förankras i regel i en sådan. Den underlättas också om gruppen har täta sociala nätverk, och om konfrontationerna med motparten är starkt polariserade. Framför allt stärks den om det är omöjligt för medlemmar att lämna gruppen, något som gruppens motpart kan utnyttja till sin fördel genom att koptera, dvs handplocka nyckelpersoner och ge dem privilegier, något som i alla tider har varit en verksam härskarteknik.

Identiteter stärks av gemensamma myter, hjältar, symboler, aktioner och ritualer och av gemensam habitus och ömsesidig solidaritet. Sådana medel används därför medvetet av många folkliga rörelser för att stärka sin egen bas' kollektiva identitet. Men de uppfinns också spontant av deltagarna; det stärker dem som personer att tillhöra ett kollektiv med stark identitet.

Men även om allt detta finns är identitetsbildning svårt, och många potentiella folkrörelser har svårt att komma igång därför att förtryckta, utsugna och diskriminerade kategorier misslyckas med att utforma sin identitet. Kollektiva identiteter — 'vi' — kräver vidare ett 'dom'. Men det är inte givet vilket 'vi' och vilket 'dom'.

Exempelvis är det svårt att gå ifrån gamla och föråldrade identiteter. E.P.Thompson berättar om hur det tog trettio år för de engelska arbetarna att uppfatta sig som 'arbetare' istället för att splittra upp sig på hantverkare, lantarbetare, grovarbetare och industriarbetare. Och då krävdes det också enligt Thompson det mest hänsynslösa förtryck — en

5. Om vardagsmotstånd se James C. Scott: *Weapons of the weak*, Yale University Press 1985.

“politisk apartheid” — mot dem för att de skulle inse att de hade något gemensamt [6].

Vidare kan det uppstå konflikter kring olika möjliga identiteter. Motsatsen kan byggas upp både kring objektiva livsbetingelser — dvs kristalliseras kring klasser, eliter/icke-eliter och in-/utgrupper — och kring olika habitus och livsstil och t.o.m. olika ideologier. Identiteter kan byggas upp kring alla dessa samtidigt vilket skapar en något kaotisk situation. Vem bör exempelvis en svart amerikansk muslimsk arbetarkvinna främst identifiera sig med och söka solidaritet med?

Folkliga rörelser har ofta haft problem med konflikter mellan olika möjliga kollektiva identiteter, och försökt lösa dem med att förklara alla konflikter de inte tematiserar själva som irrelevanta. Nationella rörelser har ofta försökt förtrycka klassidentiteter, arbetarrörelsen har ofta försökt förtrycka könsidentiteter etc — med ringa framgång i längden eftersom identiteter inte kan pratats bort utan byggs upp av verkliga konflikterfarenheter.

Att folkrörelser ibland försöker förtrycka identiteter som ses som icke relevanta beror på att identitetskonflikterna faktiskt vållar verkliga problem. Splittrade identiteter försvårar mobiliseringar och kan i värsta fall leda till att stora grupper låter sig förtryckas allt mer för att de inte kan handskas med sina egna identitetskonflikter. Det mest tydliga fallet är kanske USAs underklass som ständigt slåss inbördes. Vilket låter ana att den av liberaler så prisade ‘mångkulturaliteten’ inte är en entydig välsignelse.

Å andra sidan kan också starka, välavgränsade identiteter vara problematiska. Ett klassiskt exempel är den förkommersiella byn, där medlemmarna var redo att gå i döden för varandra men sällan kunde samarbeta med andra byar. Ett annat är förhållandet mellan europeisk arbetar- respektive bonderörelse under 1800-talet, som aldrig förmådde samarbeta mot gemensamma fiender. Kollektiv med alltför starka identiteter har ofta svårt för allianser och kan t.o.m. vara blinda för att de behövs.

Folkrörelser måste uppenbarligen lära sig hantera ett identitetsbegrepp som tillåter partiella identiteter, eller allianser av olika ‘vi’ som samarbetar mot ett gemensamt ‘dom’. Att detta inte är omöjligt visar indianrörelsen i Ecuador, som är mycket generös med att dela ut titeln ‘indian’ till alla kategorier som står i ett motsatsförhållande till städernas kosmopolitiska övre medelklass [7].

4. Konfliktgruppen utvecklar ett intresse gentemot andra, gentemot ‘dom’.

Deltagarna i gruppen har otillfredsställda behov. Men ett behov, materiellt eller inte, blir ett intresse först när det råder verklig eller konstruerad knapphet, på grund av att ‘dom’ har monopoliserat resurser eller manipulerat samhällsstrukturen på något annat sätt till nackdel för ‘oss’. Behov är givetvis individuella, men intresset är kollektivt eftersom knappheten har organiserats kollektivt. Den enskilde tredje-världen-bondens behov av jord är hans eget behov. Men eftersom det är skuldsättning, terms of trade, korrumperade byråkrater och/eller andra resultat av opersonliga maktförhållanden som driver honom till städernas slum är intresset kollektivt för alla tredje-världen-bönder.

6. E.P.Thompson: The making of the English working class.

7. En annan mästare på att hantera sammansatta identiteter var Mao Zedong. Hans begrepp för saken var “huvudmotsättningar” och “underordnade motsättningar” -- fast då kanske vi redan är inne på avsnittet intressen, se nedan.

Intresset kan uppfattas såväl individuellt som kollektivt. Att uppfatta dem individuellt förutsätter dock, om man ska göra något åt det, individuella resurser varför det sällan är ett rimligt alternativ för dem som lever under knapphet. Och för konfliktgruppen som helhet är det förstås mer rationellt att hävda intresset kollektivt [8]. En utvecklad habitus och en stark kollektiv identitet underlättar en kollektiv uppfattning, men det räcker inte.

5. Konfliktgruppen artikulerar sin belägenhet och ett alternativ:

Intressesättningar måste artikuleras för att bli möjliga för kollektivet att handla utifrån. Ett kollektiv måste formulera svar på frågor som Vem är vi? Vad vill vi? Vad hindrar oss? Varför? och Vad ska vi göra? Det måste formulera vad vissa kallar ideologi och vad Bader kallar ett gemensamt språk.

Att bygga upp ett gemensamt språk är inte lätt, särskilt som sådana gemensamma språk måste slåss mot andra, mer eller mindre färdigkonstruerade språk, som konfliktkollektivets motparter har haft lång tid på sig att utöva utflytande på.

Motparterna vill gärna att världen ska uppfattas på ett sätt som gör strukturella ojämlikheter osynliga eller beroende på slumpen eller på den fattiges egen dumhet och ondska. Det är så de själva ser den, och tack vare den strukturella ojämlikheten har de ofta stora resurser att propagera för sin syn. Men innan kollektivet ser de strukturella ojämlikheterna kan det inte handla. Att se dem, och att se hur man ska komma åt dem, kräver flera steg [9]. Man måste

- identifiera det gemensamma i de ofta splittrade behoven intressena i kollektivet; oftast gör man detta i gemensamma mobiliseringar för gemensamma mål;
- välja vilka teman som är viktigast att arbeta med;
- välja ut vem eller vad som bär ansvaret för det otillfredsställande i situationen; de ansvariga måste vara utomstående;
- i det fall det är en struktur som bär ansvaret välja ut mänskliga motståndare som kan representera denna;
- utse mål som förutsätter att de strukturella ojämlikheterna angrips, i alla fall delvis;
- välja strategi och taktik; och
- integrera alla dessa steg i ett program.

Ett program har många funktioner. Det ska bidra till förståelse av verkligheten, det ska ge vägledning åt de aktiva och bidra till deras integration och socialisering in i

8. Från de folkliga rörelsernas motståndare har det hävdats att individuella behov aldrig kan tillgodoses kollektivt och att en rationell människa därför aldrig deltar i kollektiva aktioner (mest uttalat hos Mancur Olson: *Logic of collective action*, Shocken 1971). Beviset bygger på spelteori, men eftersom spelteorin inte tar hänsyn till människans beroende av en social omgivning är det ett svagt argument. Exempelvis vet ju verkliga människor att psykologi är väl så viktigt som logik i sociala spel, och publikens reaktioner är lika viktiga som motpartens. Och begreppet 'kollektiv identitet' förutsätter ju faktiskt att det finns ett 'vi' som agerar lika väl som ett 'jag'. -- Kanske är svagheten i Olsons resonemang det slutliga beviset för att "den rationella individen" inte existerar i verkligheten därför att alla våra handlingar är socialt bestämda?

9. En bok som främst handlar om folkrörelser som detta steg från falsk ideologi till befriande utopi är Daniel A. Foss & Ralph Larkin: *Beyond revolution; a new theory of social movements*, Bergin & Garvey 1986. "Disalienering", kallar de det; man kanske också skulle kunna kalla det "väckelse" -- den plötsliga insikten att de gamla vanliga rutinerna skulle kunna se helt annorlunda ut vilken frigör oerhörda energier.

rörelsen. Det ska vara ett verktyg för mobilisering. Det ska tala om vilka mål som är överordnade och vilka som är underordnade. Framför allt måste ett program vara en vaccinering mot opraktiska, kontraproduktiva och allmänt dåliga reaktionsmönster hos rörelsen. Utan ett program kan en kontinuerlig rörelse inte överleva som kollektiv, demokratisk rörelse med gemensam inriktning. Det innebär inte att ett program måste vara skrivet.

En del, t.ex. Ron Eyerman och Andrew Jamison, anser att det är denna artikulation som är folkrörelsens kärna [10]. Genom att skapa ny förståelse för samhällets sanna natur bygger deltagarna inte bara en folkrörelse utan bidrar till att omskapa samhället, menar de. Jag finner deras ståndpunkt en smula reduktionistisk men jag håller med om att det är ett fruktbart sätt att tänka för rörelsen själv, långt fruktbare än att bara se en rad av konfrontationer med överheten, företagna av tillfälliga människor dirigerade av en halvprofessionell kampanjledning.

Men program ställer ofta till besvär.

Deras mål är motstridiga. Förståelse kan t.ex. strida mot mobilisering: man måste ibland överdriva för att väcka folk ur passiviteten. Mobilisering kan strida mot integration: för att nå utomstående måste man ibland uttrycka sig på ett sätt som stöter bort de radikala i rörelsen. Program är kompromisser mellan dessa krav.

Program blir också lätt dogmatiska och bortser från att verkliga handlingar alltid beror av sitt sammanhang. Mer än en gång har rörelser gjort sämre ifrån sig än nödvändigt för att de har blivit överideologiserade, fått ett så starkt, säreget och ogenomträngligt språk att de inte kunnat kommunicera med tänkbara allierade och t.o.m. sett dem som fiender. Kristendom, islam, liberalism och socialism må ha formulerats som proklamationer om alla människors lika rätt, men har visat sig kunna fungera lika bra som språkhinder och medel att samla folk bakom olika rutinbevarande eliter. Medan identiteten i början utgår från tillhörigheten till en utsugen, förtryckt eller diskriminerad grupp tenderar språkuppbyggnad att forma en ny identitet som utgår från språket självt. Den socialt bestämda konfliktgruppen osynliggörs till förmån för en intellektuell bestämd. Miljörörelse blir ekologism, eller arbetarrörelse blir socialism, med alla möjligheter till splittring av verkliga intressen detta möjliggör.

Detta har fått en del folkrörelseteoretiker att dra slutsatsen att bara de ofullgångna programmen fungerar som kommunikativa språk för en folkrörelse. Det är under formuleringsprocessen språket fyller en funktion för kollektivet, när det är färdigformulerat stelnar det till dogm och förhindrar nya insikter [11]. Andra ser det snarare som att läsning av språket beror på att man fåfängt försöker låsa fast positioner i en social process. Inget hindrar i alla fall att språk ständigt nyformuleras i ett särskilt kreativt konfliktkollektiv.

Överideologiseringen, eller utvecklingen av för utomstående obegripliga eller motbjudande språk, kan å andra sidan bara skyllas på behovet av att utveckla åtminstone någon egen, eller egenskapad, identitet skild från den som systemet tillskriver en. Detta

10. Ron Eyerman & Andrew Jamison: Social movements - a cognitive approach, Polity Press 1991.

11. Thomas Mathiesen: Det ofullgångna, Wahlström & Widstrand 1972.

behov är starkt; om det inte kan tillgodoses kan man inte handla alls. Och det är inte alla ideologier som finns lediga när det gäller; ofta måste man ta det som bjuds.

Bader nämner inte uttryckligen något om skillnaden mellan systemkritiska och systemharmoniska program eller det faktum att program kan stå i större eller mindre konflikt med motpartens intressen och med rådande samhällssystem. Givet att de direkta producenter som förmar folkliga rörelser har helt andra behov än de stater och kapitalgrupper som tillsammans dominerar samhällssystemet kan folkrörelsernas mål uppfattas som mer eller mindre oberoende av, skilt från eller t.o.m. motsatt motpartens, på kort eller lång sikt. Det kan finnas för- och nackdelar med olika sätt att förhålla sig till detta.

Fördelen med att tona ner konflikter ligger i öppen dag: det är inte så farligt att ta sådana konflikter. Om man syftar till ett brett deltagande — vilket är en fördel för en folkrörelse — kan det vara bra att dels minska hot om bestraffningar, dels göra gällande att förändringar är lätta att nå. Ibland kan dessa fördelar ses som så stora att alla störande större konflikter sopas under mattan; intresset fokuseras på det näraliggande, det 'realistiska', och alla utmaningar som går därutöver avvisas som 'utopiska'.

Den strategiska fördel som ligger i motsatsen är mindre uppenbar. Den hänger ihop med att stora mål är mer entusiasmerande än små. Väckelse, entusiasm och hängivenhet — kvaliteter som med större sannolikhet uppstår ur rörelser som utformar sin ståndpunkt utan sidoblick på det opportuna — är värdefulla resurser, just sådana som kan avgöra en konflikt med en skenbart övermäktig motpart (se nedan). Enligt allmänt vedertagna ledningsprinciper är det också bättre att man sätter målen utifrån vad man egentligen vill än utifrån vad som kan vara 'realistiskt'. I det senare fallet har man redan inlett med en kompromiss, utifrån vilken senare ytterligare kompromisser ska göras. Ju mer man förfår på detta sätt, desto lägre kommer nivån för det 'realistiska' att sättas, och ju sämre blir de slutliga kompromisserna. Den arbetarrörelse som sätter målet "öka inte arbetslösheten så mycket" kan förmodligen inte ens uppnå detta eftersom ingen vill offra något för så futtiga mål [12].

Precis som det för en människa är de första erfarenheterna som är viktigast är det för en rörelse de första artikuleringarna som är starkast. De erfarenheter en rörelse gör i sin första början sätter oftast så starka spår att den aldrig kan ändra sin förståelse av sina problem, i alla fall inte helt. Språket blir en del av identiteten. Det betyder att det är svårt för en utomstående, t.ex. för motparten, att manipulera ett kollektivs 'språk' exempelvis via kontroll över media. Ytterligare ett skäl till detta är att det för kollektivets medlemmar är vardagsspråket och vardagsteorierna som är det grundläggande medan de intellektuellt konstruerade specialteorier som kan spridas av motparter har mindre betydelse utan att för den skull vara ointressanta. Det är också utifrån vardagsspråket som ideologier och nya tolkningsramar skapas.

Naturligtvis kan samma omständigheter leda till att kollektivet/rörelsen fastnar i en förståelse vars relevans blir föråldrad med tiden. Nästan alltid är det då fråga om föråldrade konflikter som exploderar. I Östeuropa bröt t.ex. antisemitismen ut på allvar

12. Peter F. Drucker: *The effective executive*, Pan Books 1967.

först långt efter det att judarna förlorat sin roll som köpmän och bondeexploatörer och försvagats, till glädje för dem som övertagit den rollen.

6. Kollektivet organiserar sig.

Korta och tillfälliga aktioner klarar sig med minimal organisering. Men en rörelse av någon livslängd behöver täta permanenta nätverk, dvs mer eller mindre stadigvarande grupper med täta kontakter mellan deltagarna. Vissa av nätverken hör mer till det civila samhället medan andra är uttryckliga konfliktorganisationer, dvs organisationer vars syfte är att gå i närkamp med kollektivets motparter.

Denna organisering är nödvändig av olika skäl.

- Den är nödvändig för artikulationen. Det behövs mycket organiserad kommunikation mellan medlemmarna för att de ska kunna formulera rörelsens identitet och syfte gemensamt, för att de ska få riklig och god information om situationen, och för att de ska kunna möta motpartens desinformation.
- Den är nödvändig för mobiliseringen. Det behövs stora samlade resurser för att nå det potentiella stödet, och det behövs sociala sammanhang som kan bära en rörelse över tillfälliga nedgångar.
- Den är slutligen nödvändig för aktionsplaneringen.

Organisation är de fattigas resurs. Men det är inte lätt att organisera sig.

Organisering underlättas av tidigare organisering. Ju fler och ju tätare nätverk det finns inom konfliktgruppen sen tidigare, desto lättare är det att bilda ytterligare ett för nya syften. Detta gäller också nätverk som är så informella att de snarast bör kallas 'sociala rum', t.ex. arbetsplatser, bostadskvarter och lokalsamhällen; ju tätare dessa är desto lättare är kollektivet att organisera [13]. Arbetarrörelser har t.ex. lättare att organisera sig och bli effektiva på stora industriarbetsplatser än på små verkstäder. Och, på en högre nivå, det är lättare att handla om det finns gamla identitetsstarka nätverk som passar; exempelvis har under 1900-talet industriarbetare i hela världen kunnat anknyta till en gemensam arbetarrörelseidentitet och den vägen förkorta en annars långdragen folkrörelsecykel. Organisering underlättas också av homogenitet. Ju mer gemensam habitus och identitet konfliktgruppen har desto lättare har den att organisera sig.

En rörelses organisering är alltid heterogen. Där finns den potentiella konfliktgruppen, den kollektiva handlingen, och olika rörelseorganisationer, -nätverk och konfliktorganisationer med formella och faktiska ledare, och dessa grupperingar överlappar varandra så att ingen är en enkel delmängd av någon annan. Större rörelser bildar invecklade nätverk av organisering där olika centra lever i rivalitet, samarbete och konflikt med varandra, och där de olika centrumens inflytande över rörelsen beror på deras mobiliseringsförmåga och strategiska blick.

Organisering kan vara mer eller mindre formell, dvs bestå av nätverk med mer eller mindre utvecklade rutiner och roller (i dagligt tal brukar bara de mindre formaliserade

13. Det senare utforskades av Sara M. Evans and Harry C. Boyte: *Free spaces*, University of Chicago Press 1986. Exempelvis undersöker de den svarta medborgarrörelsens beroende av svarta kristna kyrkor. Se också Margaret Kohn: *Radical space: Building the house of the people*, Cornell Univesrity 2003.

kallas 'nätverk' medan de mer formaliserade kallas 'organisationer'). Fördelen med rutiner och roller är klar: de bidrar till stabilitet och effektivitet, man vet att man får något gjort i stor skala vilket behövs om man ska besegra en stark motpart. Som sociologen Randall Collins har upptäckt är ett kollektivt "vi" inte lätt att föreställa sig. En hel repertoar av möten, kollektiva riter och en gemensam samling av heliga saker behövs, inte minst en delad plats [14]. Det räcker inte med ett facebook-konto.

Men det är som många folkrörelseaktiva har upptäckt också problematiskt.

Varje formell organisering är ett steg bort från de spontana livsyttringarna och därmed ett steg bort från det som folkrörelserna ska försvara. Särskilt har man pekat på fyra problem eller dilemman som följer av organisering, dilemman av typen rörelsens mål förvrids av dess medel:

- Konflikten mellan demokrati och snabba beslut. I en folkrörelse är demokrati inte bara ett medel — det är lekmännen som vet bäst vilka deras mål är — utan också ett mål i sig, som en modell för det goda samhället. Samtidigt måste beslutsmakt centraliseras för att man snabbt ska kunna utnyttja hela organisationens styrka i en konflikt. Ofta leder denna centralisering till att kreativiteten minskar — alltför få personer blir nyckelpersoner som monopoliserar uppmärksamheten och kväver alla idéer som kommer från andra. Detta är en konflikt där någon en gång för alla bästa lösning knappast finns. Bader föreslår att olika slag av avvägningar inom ramen för komplexa deltagardemokratier kan minimera konflikten, där "centralisering av det nödvändiga" samexisterar med självstyrelse för deltagargrupper, med extrem omsorg om den horisontella kommunikationen och med direktdemokrati i avgörande fall [15].

- Maktkoncentration. Organisering syftar till att hantera kommunikation mellan deltagare, och det är oundvikligt att de som sitter i kommunikationens nyckelpunkter kan samla illegitim makt genom att manipulera kommunikationen i eget intresse. Detta har i såväl liberal som anarkistisk tradition blivit ett skäl att se med yttersta misstänksamhet på organisationer över huvud taget. Men mycket tyder på att misstänksamheten är överdriven. Det finns nämligen starka krafter som verkar däremot. De vanliga medlemmarnas makt stärks oftast dels av att de har tillgång till flera nätverk, dels att organisationers ledare oftast är i konflikt med varandra och kan spelas ut mot varandra, dels att inget tvingar medlemmar att stanna kvar i organisationer som de finner förtryckande.

- Byråkratisering. Detta är ett specialfall av maktkoncentration som innebär att anställda funktionärer får större och större betydelse. Avlöning av vissa funktioner är oftast oundvikligt, och här finns faktiskt verkliga och stora problem. Dels uppstår snabbt höga fasta kostnader som tvingar fram ständiga mobiliseringar av resurser utan utåtriktade syften. Dels, och viktigare, har den anställde andra intressen än lekmännen — goda anställningsvillkor och stabila organisationsstrukturer blir viktigare än rörelsens mål. Eftersom de anställda har mycket mer tid än lekmännen att ägna åt rörelsen får de på

14. Randall Collins: *Sociological insight*, Oxford University Press 1992.

15. Ett äldre försök att förlika kraven på demokrati och effektiva beslut var den demokratiska centralismen: fri diskussion fram till beslut, sedan disciplinerat enhetligt genomförande. Detta försök föll på att det var alltför lätt för rörelsens funktionärer att hänvisa till det disciplinerade genomförandet för att kväva diskussioner även i diskussionsfasen.

sikt oproportionerliga möjligheter att påverka dess politik till fördel för dessa specifika funktionärsintressen. Störst är förstås detta problem när NGOer blir inflytelserika. Bader anger inga sätt att komma till rätta med detta problem. Det har också varit de långsiktiga folkrörelsernas allra största problem genom tiderna — jämför t.ex. hur den kristna rörelsens funktionärer förvandlade sig till ett oavsättligt prästerskap — och klara motstrategier finns nog inte. Lekmän bör hur som helst vara klara över att problemet finns, och sätta upp strikta begränsningar för de professionellas spelrum inom en rörelse.

- Organisatorisk splittring. Att rörelser är organisatoriskt heterogena har ofta setts som en svaghet — interna skyttegravskrig och den möjlighet det ger motparten att söndra och härska har oftast framhållits, och på senare tid har man också uppmärksammat problemet med nischbeteende, dvs att små, slutna organisationer, ofta NGOer, plockar russinen ur kakan utan att ta helhetsansvar [16]. Troligen beror dock organisatorisk splittring oftare på konfliktgruppens egen heterogena sammansättning än på politisk svaghet. För övrigt kan organisatorisk splittring också vara en källa till styrka ('konstruktiv oenighet') — mobiliseringar kan bli bredare om olika särintressen inom rörelsegruppen får organisera sig särskilt, den demokratiska diskussionen kan bli öppnare, och man kan t.o.m. få till stånd en praktisk arbetsfördelning där radikala grupper skrämmer motparten att tillgodose de moderatares krav. Men konstruktiv oenighet kräver en medveten ansträngning för att fungera, och en viss politisk mognad för att det konstruktiva ska ta överhanden över det oeniga.

Dessa organisationernas svagheter innebär att en organisation inte är identisk med en rörelse. Den är ett verktyg, som ibland kan vara svårhanterligt, kan förslöas och måste kastas bort. Sartre har talat om hur en uppåtgående rörelse, en "fusionsgrupp", formar en organisation för att behålla kommunikationen internt, varvid organisationen efterhand "serialiseras", dvs funktionärernas behov tar överhanden och ställer sig i vägen för lek-männens nästa gång rörelsen mobiliserar [17]. Det är inte minst därför som en livskraftig folkrörelse hela tiden bildar nya organisationer istället för att använda de gamla — även om en ännu livskraftigare också kan återerövra gamla organisationer. Den brasilianska arbetarrörelsen på 1970-talet kunde t.o.m. erövra fackföreningar som grundats av arbetsministern och använda dem i arbetarnas intresse.

7. Mobilisering av resurser

Mobilisering syftar till att göra kollektivets samlade resurser tillgängliga för rörelsen i dess konflikt med motparten. Som resurser kan man då räkna allt som tas i bruk — kompetenser, kunskaper, information, pengar och annan rikedom, tid, formella maktpositioner, sociala förbindelser, prestige, social organisationsgrad och inte minst

16. Detta problem hänger också samman med de avlönade funktionärernas intressen och har blivit särskilt besvärande med de s.k. NGOernas framväxt, dvs organisationer som byggs upp kring ett socialt problem men uteslutande rymmer anställda funktionärer, med sådana strävan efter fasta inkomster och ointresse av att frågorna ska bli lösta en gång för alla.

17. Jean-Paul Sartre: Kritik af den dialektiske fornuft, Vinten 1972, ref i Inger Jensen & Flemming Vester-gaard: Praxis och tröghet, Korpen 1973.

kollektiv habitus och identitet, artikulerade program, samt organisationer och ledarskap [18].

Folkliga rörelsers resursbas är oftast mindre än deras motparters. De kan kompensera detta på två sätt.

Olika resurser är inte jämförbara. De är inte lika lätta att tillägna sig — exempelvis är det ofta politiskt svårt för en stat att använda sina militära resurser mot intern opposition. De kan inte användas samtidigt i samma strategi — militären kan åtminstone inte användas samtidigt som man väddar till den demokratiska legitimiteten genom att utlysa nyval. De kostar inte lika mycket att använda — exempelvis kan ett företag inte använda hela sitt aktiekapital till att slå ner en strejk. Det betyder att den praktiska obalansen inte behöver vara lika stor som den formella. Och de viktigaste resurserna, de som avgör det militärteoretiker kallar “de moraliska faktorerna” — solidariteten, modet, förtroendet, energin, motivationen och uthålligheten — nämligen habitus, identitet, program och organisationer, kan folkrörelser ha i minst lika hög grad som sina motståndare.

Folkliga rörelser kan kompensera en brist på resursbas med en bättre mobilisering. De kan tillägna sig en större andel av sina potentiella resurser, de kan förbruka en mindre andel internt på mobiliseringen och en större större utåt, gentemot sin motpart, och de kan använda en bättre strategi. Framför allt kan de utnyttja snabbhet och överraskningsmoment, och få konflikten avgjord innan motparten hinner mobilisera; det var till exempel hemligheten med miljörörelsens snabba framgångar i början av sjuttitalet. Men det betyder också att alla handlingsmönster som drar ut på tiden tenderar att återställa den icke-folkliga sidans övertag. Det är bland annat därför som institutionaliserade konflikter är så svåra att hantera för folkrörelser.

Folkrörelser kan också utnyttja externa resurser, t.ex. i form av allianser med och bidrag från andra aktörer som har samma intresse som man själv, eller åtminstone samma fiende. Men ju viktigare de externa resurserna blir, desto mindre blir rörelsens handlingsfrihet. I extrema fall kan rörelsen finna sig utnyttjad för mycket främmande syften — ett sådant fall var den tyska bonderörelsen som trodde sig kunna samarbeta med nazisterna på trettitalet (se Kapitel 7). Och folkrörelser som idag försöker samarbeta med akademiska, statliga eller näringslivs-NGOer kan finna sig få samma problem (se Kapitel 10). Problemet beror på att dessa partners oftast är väletablerade och identitetsstarka — det är syftet med att alliera sig med dem — medan folkrörelserna är i sin tillblivelsefas och därför formbara. Fiendens fiende är inte nödvändigtvis en vän.

Man kan slutligen försöka bluffa — men det är lättare att göra för den som redan har ett resursövertag (skillnader i resurser tenderar att överskattas spontant), och en avslöjad bluff är förödande.

Ändå är de folkliga rörelsernas resursunderläge en viktig faktor att ta hänsyn till. Bland annat bestämmer det i hög grad deras strategier.

Folkliga rörelser tenderar att välja krav på eftergifter som mål hellre än folklig kontroll, eftersom det är lättare att nå och inte kräver svårhanterliga institutioner. De

18. Charles Tilly: *From mobilization to revolution*, McGraw Hill 1978.

tenderar att välja bestraffande strategier hellre än uppmuntrande eftersom de inte har något att uppmuntra med. De tenderar att välja direkta, kortsiktiga aktioner 'mot' något hellre än indirekta, långsiktiga 'för' eftersom de senare kräver för stora planeringsresurser — folkrörelser är 'reaktiva' hellre än 'proaktiva' som politologer kallar det. Och de tenderar att välja kollektiv handling hellre än individuell, trots att detta kan vara inopportunt i den rådande kulturen, därför att kollektivet är den enda resurs de har. Jag har också påpekat de folkliga rörelsernas beroende av snabbhet. Deras begränsade resursbas är orsaken till en lika begränsad repertoar (med Charles Tillys ord [19]), dvs uppsättning traditionella kampmetoder som endast långsamt förändras — se under handling nedan. Ändå: det är brott med dessa begränsningar, och kreativ förståelse för hur de ska övervinnas, som ligger bakom de stora framgångarna i folkrörelsehistorien, vilket beskrivs i denna bok.

8. Konfliktkollektivet utvecklar relationer till omvärlden.

En folkrörelse måste, när den mobiliserar för en konflikt, ta hänsyn till det "politiska fält" eller den "möjlighetsstruktur" som råder för ögonblicket. Ett politiskt fält eller en möjlighetsstruktur består av allt en rörelse måste relatera till: motpart, andra parter, maktfördelningen i samhället och inte minst den politiska kulturen eller klimatet, dvs vad folk i gemen anser vara det legitima och acceptabla sättet att göra saker.

Motparten kan vi ta mer hänsyn till under punkt 9. Handling. Bland de utomstående är staten kanhända viktigast. Det är statens speciella funktion att bevara systemets stabilitet, vilket bland annat betyder att den kommer att gripa in i varje större konflikt, inte bara sådana där den själv är part. Den kan göra detta genom att försöka hindra folkrörelsens handlingar eller genom att stödja den [20]. Det förra är onekligen historiskt sett vanligast; stöd, eller integration som jag har kallat det ovan förekommer bara i rika länder eller under ekonomiskt framgångsrika och optimistiska perioder — eller om folkrörelserna är starka.

Det gör det viktigt för folkrörelser att påverka statens handlingar, om inte annat för att hindra motparten från att få för stor kontroll över dem. Metoder för detta är att spela ut olika myndigheter mot varandra, att spela ut olika samhällseliter mot varandra, att locka staten till impopulära åtgärder och att beröva den resurser genom skattestrejker och bojkotter. En historiskt sett viktig metod har också varit att infiltrera eller invadera staten genom politiska partier — en tveetydig metod som vi ska se.

Det finns också andra kontrollinstitutioner som strävar efter att avskräcka från handling och bevara status quo, och de varierar i olika kulturer. Ibland kan kyrkan vara en

19. Charles Tilly: *From mobilization to revolution*, samt *The contentious French*, Belknap Press 1986.

20. Bland direkta metoder för hinder finns t.ex. tillbakadragande av bidrag, försök att delegitimera mål, teman och aktioner, kriminalisering och direkt militär bekämpning. Bland indirekta metoder finns försök att passivisera hela samhället genom "uppfostran", likvidering av organisationer, kontroll av vardagslivet och avskaffande av medborgerliga rättigheter. Var och en av dessa metoder kostar, inte minst legitimitet, vilket en folkrörelse kan spela på. Syftet bakom stöd kan vara att splittra en rörelse genom att gynna vissa fraktioner av den, men också att helt enkelt få lugn och ro. Stöd kan ges t.ex. materiellt, genom kooptering av ledare och organisationer och genom offentlig konfliktreglering, se nedan.

sådan institution. Skolor är andra. Företag/arbetsplatser är det nästan alltid. Familjen är det inte sällan. Sartre har visat hur hela samhällets materiella tillgångar i viss mening styr vårt handlande och motsätter sig förnyelse, och andra har menat att detta kanske är meningen [21]. Å andra sidan kan en infallsrik folkrörelse utnyttja alla dessa, mycket lättare än den kan utnyttja staten.

Det finns också vedertagna förmedlingsmekanismer, i hög grad självständiga, privilegierade organisationer vars syfte det är att artikulera intressen och formulera samhällets dagordning: politiska partier och massmedier.

Politiska partier är problematiska för folkrörelser. Även när de i någon mening 'representerar' folkrörelserna är deras artikulation redan på förhand inställd på kompromisser. I första hand, och tack vare sin roll som (potentiell) regering, med 'statsintresset' men också med andra intressen. Samtidigt kan de genom sin privilegierade position göra gällande att deras version av intresset är den korrekta. Därför måste folkrörelser hela tiden föra en kamp mot dem för att få formulera sig självständigt. Detta är inte lätt, i synnerhet inte när folkrörelse och parti finns i samma organisation.

Media är kanske mindre problematiska eftersom det finns andra instanser som kan fylla delvis samma funktion för folkrörelserna, t.ex. massorganisationer och lokalsamhällen. Problemen hänger främst ihop med att medier påverkar det vi har kallat rörelsens språk eller program; detta förvrids av mediernas språk och program som i sin tur påverkas dels av ägares och journalisters egenintressen, dels av mediernas s.k. journalistiska värdering av fakta [22].

De flesta politiska partier är från början skapade av folkrörelser, och det är också media, som i stor utsträckning är en skapelse av 1800-talets medborgarrättsrörelser. De upplevs därför fortfarande av många som 'nästan' folkrörelser, något som antagligen har stor betydelse för både deras styrka och deras förmåga att förvirra.

Lawrence Goodwyn har, apropå USAs bonderörelse och dess problem med partipolitiken i slutet av artonhundratalet, lanserat begreppet skuggrörelse [23]. Det står för en organisering som agerar parasitärt i förhållande till en folkrörelse, som söker alliera sig med den i kraft av sina deltagares ofta högre sociala status, men samtidigt strävar efter att döda det i rörelsen som är systemkritiskt och tillintetgör rörelsens plebejiskt demokratiska kultur. Den subjektiva avsikten är oftast att vinna förståelse för rörelsens krav hos medelklassen och/eller staten. Det objektiva resultatet av att skuggrörelser får hegemoni över folkrörelser är att de senare förlorar sin kulturella identitet, sitt språk och sin kraft till självförnyelse.

21. Jean Paul Sartre, ref i Inger Jensen & Flemming Vestergaard: Praxis och tröghet. Hur funktionalistisk stadsplanering kan ha en disciplinerande funktion visas av Mats Franzén: Gatans disciplinering, i Häftet för kritiska studier 5:1982 -- tanken är att en funktionsuppdelad stad försvårar sådana handlingar som inte är godkända eller förutsedda av planmyndigheterna.

22. Faktavärderingen beror av att media främst är i underhållningsbranschen och bara har politiken som bisyssla. Den kännetecknas av att eliters synpunkter ses som viktigare än direkta producenters och folkrörelser, att nyheter, ovanligheter och våld prioriteras upp, att form ses som viktigare än innehåll, att person ses som viktigare än sak, och att enkla budskap främjas på bekostnad av komplicerade.

23. Lawrence Goodwyn: The populist moment, Oxford University Press 1978. Ett svenskt exempel visas i Björn Eriksson m.fl: Det förlorade försprånget, Miljöförbundet 1982, som handlar om kärnkraftsstriden. En

Skuggrörelser är ofrånkomliga resultat av framgångsrika folkrörelsemobiliseringar; det är den form medelklassens anslutning till rörelsen naturligt tar sig. Folkrörelser får lära sig leva med dem och hitta på motstrategier; en styrka är då att skuggrörelser är beroende av folkrörelsen genom sin bas i förmedlingen och därför känslig för hot, medan folkrörelsen klarar sig bra utan skuggrörelsen.

Andra stater kan också ha betydelse för folkrörelser, antingen som bidragsgivare eller som hot om militär intervention. Vi kan bara tänka på Sovjets betydelse för de antikononiala rörelserna, eller USAs för franska revolutionen. Andra rörelser spelar vanligen en större roll. Som allierade, naturligtvis, men kanske viktigare som delande samma resursbas, samma infrastruktur, samma tydningssmönster, samma sociala organisering och samma motståndare. Andra rörelser kan spela stor roll i en rörelses mobilisering. Positiv, som informella lärare och bidragsgivare, och negativ, eftersom de så lätt drar in dem i sina egna problem och konflikter.

Slutligen spelar läget en stor roll för folkrörelsemobiliseringar. Politologer har i synnerhet pekat på andra politiska aktörers handlingars betydelse för en folkrörelse [24]. Politik är alltid en fråga om att gripa tillfället i flykten och utnyttja omständigheter och andras handlingar till sin fördel. Det kan handla om oenighet inom den härskande eliten, uppkomst av nya aktörer på scenen, eller förändringar av den politiska kulturen.

Uppkomst av nya möjligheter har stor betydelse för folkrörelsens uppsving; folkrörelsemobiliseringar är tydligt konjunkturbetingade och följer ett helt egenskapat mönster av högkonjunkturer och lågkonjunkturer. Åren 1966-1975 rådde till exempel en högkonjunktur för folkrörelser i hela världen. Sådana konjunkturer kan inte uteslutande relateras till exempelvis ekonomiska sådana, utan skapas lika mycket internt av folkrörelsesystemet självt.

Konjunkturerna sätts oftast igång av strategisk oenighet inom eliten, vilka lockar vissa privilegierade kategorier att mobilisera för sina intressen. Dessas framgång sporrar andra att också mobilisera; många samtidiga mobiliseringar mot samma motpart försvarar denne och gör honom oförmögen att stå emot i nya konflikter. Detta i sin tur höjer förväntningarna och lockar fram nya folkliga rörelser. Alla mobiliseringar sammantaget skapar en stark folkrörelsekultur där det är lätt att formulera identiteter, teman, ideologier, strategier och program, vilket underlättar för ytterligare folkrörelsemobiliseringar osv. Detta leder till framgång, vilket uppmuntrar ännu fler. Till slut bryts konjunkturen av att motmobiliseringar enligt nya strategiska principer parat med folkrörelsens lättsinniga missgrepp och inte minst oenighet om strategiska principer leder till motgångar. Man kan vanligen se tydligt när nedgången sätter in, det är när rörelserna börjar gräla om ”fortsatta framsteg” eller ”konsolidering”.

Exempelvis orsakades sextitalets uppsving av samtidiga mobiliseringar av antikoloniala rörelser, bonderörelser och arbetarrörelser som beskrivs i denna bok, som var och en

klassisk beskrivning av hur en rörelse kämpar mot en skuggrörelse för rätten att uttrycka sig själv är August Palm: *Ur en agitators liv*, 1905, Prisma 1970.

24. Det finns en hel litteratur om detta. Som klassiker brukar framhållas Sidney Tarrow: *Power of movements -- social movements, collective action and politics*, Cambridge University Press 1994. De flesta jag har läst brukar dock begränsa sig till den ”tillfällesstruktur” som stat och partier formar.

för sig var betingade av den ekonomiska och politiska omvärlden men som sammantaget fick större effekt än de annars skulle ha fått. De bröts omkring 1970 av interna rörelsekonflikter mellan moderata och radikala grupper och av att en forcerad internationalisering gav makthavarna styrka att skapa arbetslöshet och svält och därmed bryta modet och tillförsikten hos de direkta producenterna, folkrörelsernas bas [25].

9. Resurserna utnyttjas för handling

Folkrörelsernas handlingar är av två slag: att tvinga motparten att anpassa sig till folkrörelsens krav, och att själv genomföra sina önskade mål i det civila samhälle man företräder.

Den svårighet folkrörelser har här är att göra detta trots att man definitionsmässigt handlar ur ett underläge.

Folkrörelsernas utåtriktade handlingar mot motparten, konfrontationerna, syftar till att förstöra motpartens lydnadskultur och öka hans osäkerhet och kostnader. Formerna för dessa konfrontationer består som antytts av en ganska fast repertoar, som bara utvecklas långsamt över tiden. Under femton- och sextonhundredatalens skatteuppror var handlingen i regel att hindra kungens fogde från att kräva in skatt. Under sjutton- och artonhundredatalens bröduppror var handlingen att ta bröd och säd i beslag och sälja dem för ett lågt pris på torget. Under industrisamhällets tid är handlingsformerna i första hand demonstration och massmöte, strejk och ockupation och i någon mån bojkott, samt valdeltagande [26]. Att repertoaren är så relativt oföränderlig är inte bara en nackdel — både motpart och publik bör förstå vad man gör, och förvirring bland de egna är inte heller bra.

Formen för konflikt bör väljas så att hela kollektivet kan agera fullt ut – vilket för övrigt var skälet bakom Gandhis insisterande på fredlighet; våld tenderar att krympa antalet deltagare och av det skälet ens resurser. Det är också därför stabila repertoarer och en välkänd terräng är att föredra. Å andra sidan är det de kreativa nyskapelserna som leder till framgångar. Det var t.ex. när USAs arbetarrörelse lärde sig att ockupera fabriker på 1930-talet som de äntligen kunde hantera strejkbryteriet. Och det var först då de nådde så stor effekt att de kunde tvinga företag och stat att erkänna fackföreningars berättigande. Principen är att skapa maximal osäkerhet för motparten samtidigt som man behåller total kontroll för sig själv [27]. Nya repertoarer höjer osäkerheten för motparten och följaktligen också hans kostnader.

Syftet med konfrontationen är att tvinga motparten till eftergifter. Krigets syfte är freden, som militärteoretiker säger; freden på egna villkor. Men det finns en egen dynamik i konfrontationer som gör att de inte alltid utvecklas som man har tänkt sig. Det finns en hel teoribildning omkring detta, s.k. konfliktteori.

Bader har ganska låg uppfattning om konfliktteori. Enligt honom tycks den alltid ar-

25. Mer därom tidigare i boken.

26. Charles Tilly: *From mobilization to revolution*.

27. Behovet av förtrogenhet med terrängen påpekas årskrilt av Saul Alinsky: *Rules for radicals*, Vintage Books 1971, den bästa "aktivisthandbok" som nånsin skrivits. Det vill säga, förtrogenhet för deltagarna; motparten bör förstås tas med total överraskning. Alinsky drar en del exempel, en annan mer akademisk beskrivning av detta är Eric Batstone, Ian Boraston & Stephen Frenkel: *The social organization of strikes*, Blackstone 1978.

beta med alldeles för få variabler och bortse från att verkliga, kollektiva konflikter alltid är blandade: det finns många parter, teman, mål, strategier, medel osv som samverkar i en konflikt vars intensitet dessutom växlar över tiden. Folkrörelsernas konflikter pågår i ett samhälle, inte i sådana logiska scheman som konfliktteoretikerna brukar arbeta med.

Dock finns det vissa kärnor i konfliktteorin som alltid gäller.

För det första är det parterna som bestämmer konfliktens karaktär, oavsett hur dumma och okunniga de kan synas för utomstående. Det betyder till exempel att det är parternas subjektiva uppfattning om konfliktens 'kostnader' och 'intäkter' som gäller. Det är den part som först tycker att konflikten kostar mer än den smakar som först blir benägen att söka fred [28].

För det andra finns det objektiva begränsningar för vilka strategier som är möjliga att välja.

Flera omständigheter binder folkliga rörelser till en ganska snävt begränsad repertoar.

Dit hör interna förhållanden — ju mindre resurspotential och ju svagare kollektiv identitet desto större är begränsningarna. Dessutom begränsas möjligheterna av hur intressena har artikulats tidigare; det går inte att plötsligt byta linje.

Dit hör förhållandet mellan parterna — ju mer de har att göra med varandra i vardagen desto större spelmöjligheter har de. Ty då är de också beroende av varandra och kan utöva tryck på varandra. Det är t.ex. lättare för ett arbetarkollektiv att agera gentemot företagsledningen än det är för ett koloniserat folk att agera gentemot kolonialmakten.

Dit hör vad som tematiseras i konflikten — kvalitativa teman lockar till mer konfliktbenägna strategier än kvantitativa, irreversibla till mer konfliktbenägna än reversibla. Fem kronor mer i timmen lockar inte till lika mycket ansträngning som hot om nedläggning av ortens enda arbetsplats [29].

Dit hör de sociala sammanhangen — kulturen lägger fast bestämda innebörder i olika handlingar, och både motpart och tredje part måste kunna avläsa handlingen som man har tänkt sig att den ska avläsas. Betraktas t.ex. våld mot person som helt oacceptabelt inom en kultur är det dålig strategi för en folkrörelse, oavsett andra överväganden. Det finns också allmänpolitiska konjunkturen att ta hänsyn till, liksom förväntningar om konfliktförloppet. Det är lättare att handla i en högkonjunktur av många samtida folkrörelsemobiliseringar.

För det tredje har konfrontationer en tendens att trappas upp och dra in nya parter, teman och mål samtidigt som det gör parterna allt mindre benägna att kompromissa sig fram till en rimlig fred. Efterhand konflikten håller på satsar parterna resurser de vill ha

28. Pau Puig i Scotoni: Att förstå revolutionen, Zenit 1980. Han betraktar konflikten som ett slags "bokföring" där parterna minimerar kostnader och maximerar intäkter för att göra mer "vinst" än motparten. Det kan tyckas mer än lovligt abstrakt -- men det förklarar exempelvis hur de utfattiga vietnameserna kan slå de rika amerikanerna. Amerikanerna var dom som först tyckte att konflikten inte lönade sig, och gav upp, trots att de 'objektiva' kostnaderna var större för vietnameserna.

29. Det är av detta skäl "konservativa" alltid är radikalare än "progressiva", enligt Craig Calhoun. 1900-talets stora revolutioner har till exempel alltid drivits fram av bönder som hr velat återvända till en guldålder, medan arbetarrörelser alltid har föredragit stegvisa reformer snarare än revolution. De som känner sig hotade av utvecklingen är mer benägna att använda radikala metoder än de som känner sig flyta med den. Se Craig Calhoun: The roots of radicalism, University of Chicago Press 2012

valuta för, den kollektiva identiteten stärks, radikala utopier och mål formuleras, konfliktorganisationerna tenderar att tas över av militanter som ser konflikten som ett mål i sig och som en bas för egen maktutövning, och gränserna för de kulturellt legitima medlen vidgas. Det blir också allt klarare vad som skiljer olika parter åt; verkliga motparter träder fram i ljuset och skenkonflikter försvinner.

Upptrappningen kan ha både fördelar och nackdelar.

Till fördelarna hör förstås möjligheten att nå substantiella framsteg. Till nackdelarna hör att parternas uppfattning om konflikten förvrids alltmer ju mer den trappas upp. Konfrontationer är alltid ovissa. Därför skapar parterna bilder, bland annat av motparten. Och dessa bilder tenderar att bli svartvita. Eftersom kommunikationen mellan parterna i så hög grad består av hot och skadande tolkar de vad motparten gör i dessa termer; t.o.m. ärliga erbjudanden om kompromisser tolkas gärna som illvilliga trick. Och konfrontationen trappas upp långt bortom det rationellas gräns, till skada för det civilsamhälle man från början ville skydda [30].

Mot detta hjälper den gandhianska taktiken [31]. Men den tenderar tyvärr att samtidigt bidra till att frysa fast förhållandet mellan parterna och hindra den som är i underläge att ställa högre mål. Det är en taktik för en rörelse som har råd att vänta.

Att få konflikter fortsätter till ömsesidig utplåning beror på att det också finns en nedtrappande egenmekanism. Dels tar båda parter resurser slut. Dels kan upptrappningsmekanismen brytas genom medvetna initiativ. En av parterna kan genom att gå över från hot till löften göra motpartens världsuppfattning mer komplex, mindre svartvit, vilket kan leda till mer realistiska bedömningar av vilken konfliktnivå som är rimlig.

En tredje orsak till nedtrappning är att det finns konfliktregleringsmekanismer inbyggda i samhället. Andra parter, särskilt staten, griper in i konfrontationer som hotar deras intressen, och förväntningar om detta bidrar till att de ursprungliga parterna inte trappar upp dem över en viss nivå. Sådana konfliktregleringsmekanismer tenderar att utvecklas och bli sega i långvariga konfliktförhållanden, vilket kan vara både till skada och till nytta för folkrörelser. Visserligen är folkrörelser oftast bättre på politik än på våld, men de är också beroende av snabbhet och klarar inte hur långdragna konflikter som helst.

Det finns också en inbyggd egenlogik för hur konfrontationer slutar, som inte bara beror på konfliktens karaktär. Även slutet är en interaktionsprocess mellan parter.

Men i det fallet är det avgörande att båda parterna består av heterogena kollektiv som dels inte är identiska med de konfliktorganisationer som tar initiativen, dels kan ha olika intressen och olika mål. Det innebär t.ex. att en part som förlorar ansiktet i ett

30. Att bedöma vilken konfliktnivå som gynnar folkrörelsen mest och motparten minst är en svår konst. För det mesta förlorar folkrörelsen på att trappa upp så långt att våld mot person blir naturligt -- på den nivån är vanligen stater starkast. Men undantag finns; det är sånt som kallas revolutioner.

31. Den gandhianska taktiken går, enligt Arne Næss: *Gandhi and group conflict*, Universitetsforlaget 1974, ut på att hellre vara för något än mot, att koncentrera sig på konfliktens kärna, att hålla fast vid den under hela kampanjen och inte öka kraven efterhand, att vara beredd att kompromissa om oväsentligheter, att finna mål som är gemensamma för en själv och motparten, att alltid agera öppet, att vara beredd att offra något för att nå målet, att alltid värna om offer för det man vill ändra på, att aldrig vara rädd för motparten, att aldrig se motparten som en personlig fiende, att aldrig exploatera motpartens för frågan irrelevanta svagheter.

konfrontationsslut tenderar att återuppliva konfrontationen så fort som möjligt, och att ett ofördelaktigt fredsavtal tenderar att brytas av minoriteter inom den förlorande parten varvid konfrontationen tar liv på nytt. I värsta fall kan sådant knäcka en folkrörelse, åtminstone temporärt — radikala smågruppers våld i länder som Tyskland och Italien på sjutti-åttitalen har förklarats som desperata reaktioner mot att tongivande personer inom folkrörelser låtit sig koopteras som lobbyister, och deras aktiviteter slår sönder vad som finns kvar av massrörelse [32]. Det är lätt att föreställa sig att samma krafter spelas ut i Palestina eller Syrien idag.

Folkrörelsers strävanden att själva genomföra önskade förändringar brukar ibland kallas alternativsamhälle. Här tänker man kanske i första hand på utopiska samhällen av det slag den kristna rörelsen byggde i form av kloster eller den arkipelag av nybyggen de utopiska socialisterna byggde i USA på artonhundratalet — men det är ett alldeles för grovt sätt att uppfatta begreppet. Arbetarrörelsens och bonderörelsens Kooperation likaväl som den folkkultur som föds ur folkrörelser är också alternativsamhällesmekanismer. Och när den svenska nykterhetsrörelsen genomför den allmänna och lika rösträtten i sina egna organisationer två generationer innan den genomförs av staten är det också ett uttryck för samma sak. Genom att leva som om förändringarna redan är genomförda gör rörelsens deltagare förändringarna ofrånkomliga. Genom att själva genomföra de reformer man kämpar för stärker man sin egen förmåga, både praktiskt och andligt, dvs vad avser kollektiv förståelse och självförståelse. Och genom att utforma egna publika organ enligt det civila samhällets normer — dvs byggda på ömsesidighet snarare än på hierarki och marknad — bidrar rörelserna till att stärka civilsamhället på statens och näringslivets bekostnad. Detta är ju faktiskt är avsikten med folkrörelser.

Det är dåligt undersökt hur detta fungerar. Folkrörelseforskningen har framför allt tagit fasta på konfrontationerna med motparten; detta är ju mest dramatiskt och därför kanske mer lockande för historiker och sociologer att forska om.

En av dem som har studerat alternativsamhället, eller kanske snarare folkrörelseiniterade civilsamhällesmekanismer, är Josef Huber [33]. Hans slutsats är att sådana organiseringar har ett värde så länge de står i direkt förbindelse med mobiliseringar i konflikter. Så snart de inte gör det erövrar de av marknaden eller hierarkierna och blir resurser för näringslivet eller staten, dvs slutar som vanliga företag eller utväxter på socialstatsbyråkratin. Svenskar kommer lätt att tänka på hur arbetarrörelsens imponerande civilsamhälle — bostadskooperativ, byggföretag, förlag, tidningar, försäkringsbolag etc — på femti- och sextitalen blir en resurs för staten och på åttitalet blir en resurs för näringslivet på grund av folkrörelsebasens avmobilisering.

Jonathan Roses undersökning av engelska arbetares självbildning berättar på många vis samma historia: när arbetarrörelsen var mobiliserad var de självbildade goda organisatörer. När mobiliseringen tunnades ut försvann de självbildade in i andra karrärer och

32. Enligt Hans-Peter Kriesi et al: *New social movements in Western Europe*, University College of London Press 1994

33. Joseph Huber: *Wer soll das alles ändern*, Rotbuch Verlag 1980 handlar främst om det tyska alternativsamhället under 70-talet.

slutade vara arbetare över huvud taget [34].

Samma slutsats kommer UNRISD till i sin undersökning av bondekooperativ i Syd. Bara när de kopplas till rörelser mot godsägare, grossister eller andra exploatörer blir de en frigörande kraft. Annars kommer dessa snart att dominera Kooperationen och använda den i sina syften [35].

Samtidigt förefaller deras slutsats lite onyanserad. Om det civila samhället är folkrörelsernas mål, och syftet är att skydda det från skadan av statens och kapitalets rutiner, måste varje folkrörelseskapad alternativsamhällemekanism vara en förstärkning — låt vara att ingen förstärkning varar i evighet. De danska böndernas producentkooperation och folkhögskolor kunde erövra hegemonin i landet i slutet av 1800-talet innan de några generationer senare underordnade sig EUs marknadsdiktatur, se kapitel 7. De engelska arbetarnas konsumentkooperation kunde åtminstone underhålla en folklig kultur under några tiotal år innan den föll offer för interna partipolitiska kontroverser om vilken organisationsform som huvudsakligen skulle befria arbetarklassen [36].

För att en folkrörelse ska bli stark krävs båda sätten att arbeta. En folkrörelse som inte försöker tvinga sina normer på stat och näringsliv ger upp kampen om hegemonin i samhället och slutar som USAs alternativsamhällesrörelse — som udda isolat i en omvärld där de ingenting betyder. En folkrörelse som inte själv bygger det goda samhället utan bara ställer "krav" på andra förlorar mer och mer av egen resursbas, inte minst andligt, och slutar gärna som svaga, osjälvständiga och subaltern påtryckargrupper. En rörelse som gör både och, som den nordiska arbetarrörelsen på sin tid, kan erövra hegemonin i samhället.

10. Resultatet avser både rörelserna själva och deras omgivning

Konfrontationer mellan folkrörelser och deras motparter förändrar både folkrörelserna själva och samhället. Det mest uppenbara resultatet är kanske de eftergifter folkrörelsen kan tvinga motparten till, men kanske andra resultat är väl så intressanta.

Folkrörelsen påverkas förstås själv av sin konflikt. Positivt och negativt. Det är bara i de ytterligt ovanliga fall där den antingen utplånas av konfrontationen eller uppnår alla sina mål som rörelsen går under. När konfrontationen slutar i en kompromiss, dvs nästan alltid, vinner rörelsen i utvecklad kollektiv identitet, ökat konfliktmedvetande, utvecklad solidaritet och oftast vidgad mängd av teman, som stärker rörelsen inför framtida konfrontationer och gör den till en folkrörelse enligt Raschkes definition.

Rörelsen tvingas dock oftast, som en del av kompromissen, acceptera en viss grad av konfliktinstitutionalisering. Den innebär visserligen oftast vissa konkreta fördelar, såtillvida att de rutiner som konfliktkollektivet lever under blir något mindre förtryckande. Men den för också med sig några tvivelaktiga biverkningar.

Institutionaliseringen har två sidor. Dels formaliseras hanteringen av den ursprungliga

34. Jonathan Rose: *The intellectual life of the British working classes*, Yale University Press 2002.

35. *Rural cooperatives as agents of change: a research report and a debate*, UNRISD Report No 74.3

36. Peter Gurney: *Co-operative culture and the politics of consumption in England 1870-1930*, Manchester University Press 1996.

konflikten, i form av lagar, statliga organ och mer påtagligt av förmedlingsorganisationer som partier och media istället för av de folkliga rörelserna själva. Dels drivs de folkliga rörelsernas konfliktorganisationer att hantera den alltmer intrikata institutionaliserade konfliktanteringen genom att formalisera och funktionsuppdelas sig själva; denna formalisering och funktionsuppdelning dödar med tiden det som gör organisationerna till folkrörelser i Raschkes mening och för den delen också i Sartres [37]. Samtidigt tenderar institutionalisering till att förmedlingsorgan och skuggrörelser ges rollen att uttyda folkrörelsens krav.

Båda dessa sidor innebär att artikulationen av konflikten förfalskas — institutionerna stjälar rörelsens språk och förvanskar dem i enlighet med de institutionaliserande funktionärernas egenintressen, vilket gör folkrörelseorganisationen mindre användbar i fortsatta konflikter.

Det mest dramatiska exemplet på detta kanske är välfärdsstatens uppgång och fall. Dess reformer drevs fram av folkrörelser, institutionaliserades i både statliga organ och stelnade folkrörelseorganisationer, och började falla sönder när folkrörelsernas bas hade demobiliserats och förlorat greppet om frågan för att alla konflikter sopats under mattan. Ett mindre dramatiskt exempel är att fackliga avtal, som visserligen tvingar motparten att ta större hänsyn till de arbetandes mänskliga natur men samtidigt snärjer in konflikten i en juridisk form som gör den svår att hantera [38].

Detta måste en folkrörelse acceptera, och förhålla sig till. I praktiken betyder den att rörelsen hela tiden skapar nya organisationer till ersättning för dem som institutionaliserats på motpartens villkor och tvingat folkrörelsen att arbeta inom otympliga ramar. Så togs t.ex. initiativen i sjuttitalets arbetarrörelseuppsving inte av fackföreningar utan av strejk- och arbetsplatskommittéer vid sidan av dem, och den nya miljörörelsen uppstod inte inom de gamla naturvårnsorganisationerna utan i nya lokala miljögrupper.

Denna spänning mellan institutionalisering och nya initiativ är det som karakteriserar folkrörelsers liv.

Ätverknigen på samhället i stort är enligt Bader nästan omöjlig att säga något generellt om. Den beror i alltför hög grad på alla de många processer och delprocesser som detta avsnitt har handlat om. Konfrontationen är ju en kamp där flera parter försöker driva igenom sina delvis konfliktfyllda intressen och ståndpunkter under ständig osäkerhet, och utfallet beror både på 'kraftresultanten' av dessa motstridiga intressen, på yttre omständigheter och på val av handlingar.

Det är därför man kan säga att folkrörelser inte är rutiner, att de just för att de är svar på och utmaningar av rutiner själva är kaotiska och därför oberäknliga. Vid vart och ett av stegen i Baders sekvens finns möjlighet att göra 'rätt' och 'fel', dvs svara mer eller mindre adekvat och effektivt på vad situationen kräver. Valet påverkar sedan hela sekvensen inklusive det slutliga utfallet.

Den första valsituationen uppstår när man bestämmer den kollektiva identiteten: vem

37. Raschkes höga symboliska sammanhållning och svaga rollspecifisering motsvaras väl av Sartres fusionsgrupp. Roth & Rucht: Neue soziale Bewegungen. Sartre: Kritik af den dialektiske fornuft

38. Huvudtema för Per Forsman: Arbetets arv, Arbetarkultur 1989.

är 'vi'? Ju fler möjligheter desto större blir svårigheterna, och desto mindre och ineffektiva är det risk att mobiliseringen så småningom blir, eftersom det kommer att råda oenighet om vilken identitet som är viktigast. Men desto större kan samtidigt mobiliseringen bli om den kollektiva identiteten definieras så brett som habitus och intressen tillåter och blir en angelägenhet för många utan att därför uppfattas som konstlad.

Nästa valsituation uppstår vid artikuleringen av intresse och alternativ. Här är möjligheterna ännu mer vidlyftiga, och vad man väljer påverkar dels det egna kollektivets entusiasm och vilja att offra något, dels motpartens vilja att kompromissa, dels möjligheten att få allierade bland utomstående.

Former för organisering är också resultat av val. Och olika organisationstyper är mer eller mindre effektiva i sin givna situation.

Det är också mobiliseringar, konflikthandlingar och alternativsamhällesbyggen. Det är dessa val som brukar kallas strategier, och det är här det finns mest förståelse för att det verkliga är fråga om val. Inte desto mindre brukar det krävas ovanlig kreativitet för att töja gränserna för de hävdvunna strategierna och utforma nya som passar bättre till nya situationer.

'Rätt' val ger ett bättre utfall än 'fel' val. 'Rätt' val — naturligtvis kopplat till fördelaktiga yttre omständigheter — skapar en självförstärkande spiral där folkrörelsecykeln växer, folkrörelsen blir starkare, självsäkrare, mer handlingskraftig och i stånd till allt myndigare utmaningar av statens, näringslivets och överklassernas ekonomiska, politiska och kulturella hegemoni. 'Fel' val kan leda till bittra interna konflikter och till rörelsens ruin, eller till att en folkrörelse aldrig kommer igång.

Alla impulser att på förhand se utgången av en folkrörelses strävan som givna är därför missriktade. Folkrörelser är, tack vare sitt relativa oberoende av rutiner, känsliga för hur bra val man gör i förhållande till motparten.

Ingen folkrörelse vinner sina konfrontationer fullt ut, och dess framgång kan inte mätas i förhållande till ett bästa tänkbara resultat i en hypotetisk totalseger. Den mäts i hur väl den hävdar det civila samhälle den är till för att skydda och de värden detta ser som omistliga. Och däri kan folkrörelser vara framgångsrika, även om de måste betala för sina framgångar, ibland ganska dyrt, ibland så dyrt att de själva bara ser nederlaget.

I konfrontationen skapas nya strukturer för det civila samhälle rörelsen försvarar. Om mobiliseringen är bred växer ett mångskiftande demokratiskt alternativsamhälle upp, som kan ge konfliktkollektivet större makt över sin vardag än tidigare och ge det bredare resursbas för nya konflikter, i alla fall så länge som mobiliseringen bibehålls. Folkrörelser skapar öppningar för det civila samhället som detta kan utnyttja, oavsett om de konkreta mobiliseringarna mynnar ut i ökad institutionalisering eller inte. De framgångsrika arbetarrörelsemobiliseringarna i Sverige på tjuo- och trettitalen skapade ett politiskt och kulturellt utrymme för sjuttitalets miljöförändring, helt oavsett vad dessa rörelser hade för inbördes relationer, eftersom de skapade respekt för vanligt folks politiska ståndpunkter, inte minst självrespekt bland de direkta producenterna själva. Och folkrörelseprinciper påverkar kulturen och språket i det civila samhället, som exempelvis när idrottsorganisationer i Sverige säger sig vara folkrörelser och hävdar att allas lika rätt till motion är viktigare än att några vinner.

Sådant sker t.o.m. i viss utsträckning oberoende av om mobiliseringar och konfrontationer formellt sett resulterar i seger eller nederlag.

Ty resultatet beror inte bara på handlingarna själva utan också på hot om handlingar, hot om konflikter. Ett realistiskt hot om handling får motparten att bete sig på ett annat sätt än om hotet inte hade funnits där. Men hotet måste vara trovärdigt. Och det beror framför allt på att man vågar handla ibland, även om det är långt ifrån säkert eller ens troligt att man kommer att vinna. Även 'misslyckade' handlingar kan vara värda sitt pris på så sätt att motparten tänker sig för nästa gång. Av detta slag var exempelvis gamla tiders bondeuppror — de blev nästan alltid slagna, men kostnaden för att slå dem var så stor att kungar och baroner tänkte sig för noga innan de höjde skatter och arbetsplikter nästa gång [39].

39. Detta beskrivs bl.a. i E.P.Thompson: Herremakt och folklig kultur, Författarförlaget 1983.

